

THE
VEDĀRTHAYĀTRĀ

OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English trans-
lations, a paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes in Marāṭhī.

वेदार्थयत्र.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहितव

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. IV No 1 MARCH 1880 MONTHLY PART 18

पुस्तक ४ अंक १. मा. स. १८८०. मासिक भाग ४

मुंबई

“निर्णयसागर” छापखान्यात छापिले

(हे सन १८८० च्या १ व्या आक्टोबराचा नववा दिवस)

पॉंच ता० १ पासून ता० ३१ मार्च सन १८८० पर्यंत.

रा. रा. घोषोरामचंद्र ओन्हरसिअर.	...	१८७९/८०	६- ६
रा. सा. विष्णु बाळकृष्ण सोहनी.	...	...	६- ६
नेटिव बनरल लायवेरी सगमेन्वर.	...	...	६- ६
ने. ज. लायवेरी धार.	...	...	६- ६
रा. सा. सदाशिव रघुनाथ जोशी.	...	...	६- ६
रेव्हरेण्ड. जी डार्टमाहेज....	...	...	६- ६
मी एस्. रि-होगटण. पुणे.	...	...	६- ६
श्रीमंत विनायकराव किवे.	...	...	६- ६
रावसाहेब. त्रिपकराय ब्रजराय पराधी.	...	१८७८/७९/८०	१२-१२-
कारभारी साहेब सस्थान मुधोळ.	...	१८७९/८०/८१	१२-१२-
रा. र. महादेव बहाळ. लघाटे.	...	१८७९/८०	५१- ०-
" वावु. नोविन चंद्रराय.	...	...	६- ६-
" यशवत निठल वकिल.	...	१८७८/७९/८०	१२-१२-
रावबहादूर. रगराव भिमाजी.	...	१८७९/८०	६- ६-
रा. रा. रघुनाथ निछाभाई टाटया वकिल मागील बाकी सुद्धा.	...	...	६- ६
"मिन्सीपाल बनारस कालेज.	...	...	२५- ०-
रा. रा. रमानाथ सरस्वती.	...	...	६-१४-
एम. विमया नायब सिरिनेदार बाकीसुद्धा	...	१८७९/८०	६- ६-
कारभारी साहेब सस्थान कोलापुर.	...	...	६-११-६
का. सा. स. कामल.	...	१८७९/८०	९५-१०-०
" निशाळगड.	...	...	३८- ४-०
" वावडा.	...	...	१९- २-०
" इचल करजी.	...	...	१९- २-०
उदेका समस्त ब्राह्मण चित्रवाडिया.	...	...	४४-१०-०
रा. रा. बजीभाई मणीशकर.	...	...	६- ६-
नेटिव. लायवेरी. दरनार वळा.	...	...	६- ६-०
रा. रा. लिलाधर हरकचद.	...	...	६- ६-०
	...	१८७८/७९	६- ६-०

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हैं भाषांतर

सादर समर्पण केळें आहे.

भाषांतरकर्ता.

सूक्तम् १—१९२.

त्वमग्ने शुभिरित्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । त्वमग्ने शुभिरिति सूक्तस्य मण्डलद्र-
ष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमाह्निरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञ-
कालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पथाच्चद्वचनेनैव भृगुकुले शुनरुपुत्रो •
गृत्समदनामाभूत् । अग्निदेवता । जगती छन्दः ।

त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । शुऽभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः ।

त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृऽपते । जा-
यसे । शुचिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

शतार्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते ॥

१. हे अग्ने, त्वं शुभिः (=अहभिः=प्रत्यह्) —त्वम् अद्भ्यः (=उदकानां सका-
शात्) त्वम् अश्मनः परि (=मेघरूपात्पापाणात्) आशुशुक्षणिः (=अतिशयेन दी-
प्तिमात्) [जायसे] । त्वं वनेभ्यः (=अरण्येभ्यस्) —त्वम् ओषधीभ्यः [सका-
शात्] —हे नृणां नृपते (=नृणां प्रभो), त्वं शुचिः (=प्रकाशयुक्तो) जायसे
(=उत्पद्यसे) ॥

20192

Pandit- Sahajram Gangadhar

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

MARÂTHÎ AND ENGLISH TRANSLATIONS,

TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,

OF THE

RIGVEDÂ SÂMHITÂ

WITH THE

ORIGINAL SÂMHITÂ AND PADA TEXTS,

AND NOTES IN MARÂTHÎ

VOL. III.

(Hymns 122-191.)

(Registered under Act XXV of 1867)

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS.

February 1880.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता,

पंदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

भाग ३.

(सूक्त १२२-१२९).

Soo2Vi
VED.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यात छापिलें.

(हें सन १८६७च्या २५व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदिलें आहे).

शके १८०१.

फेब्रुआरी १८८० इ०.

सूक्त १-—१९२.

ऋषि- अंगिरसकुळांतील
शुनहोत्राचा पुत्र गृत्समद, की
ज्याला भृगुकुळांतील शुनकानें
दत्तक घेतला होता, तो. देवता-
अग्नि. वृत्त- जगती.

१. हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं,
तूं उदकांपासून, तूं पापाणांपासून,
तूं वनांपासून, तूं ओषधींपासून, हे
मनुष्यांच्या राजा [अग्नी], तूं अ-
त्यंत देदीप्यमान [आणि] पवित्र
असा उत्पन्न होत असतोस.

१. हें दुसरें मंडळ गृत्समद या
नांवाच्या प्रसिद्ध ऋषींचे आहे. म्हणजे
त्याने केलेलें आहे. अथवा यांतील जी
सूक्ते ती गृत्समदाच्या कुळांत सापडलेली
आहेत.

गृत्समद याशिषयी प्राचीन संस्कृत-
विश्रामेयात मोठी प्रसिद्धि आहे; अगदी
प्राचीन जे कितीएक महर्षि त्यांपैकी
गृत्समद आहे. जसे वामदेव, अंगिरा,
वसिष्ठ, विश्रामित्र तसाच गृत्समद. तर
महर्षि गृत्समदाच्या वेळी आर्यलोकांची
स्थिति कशी होती, तें त्याचे मंडळ वा-

HYMN 1—192.

To Agni. By Gritsamada, the
son of Sunahotra of the
family of the Angirases, after-
wards adopted by Sunaka of
the family of the Bhṛigus.

1. Thou, o Agni, [art]
daily [born], thou [art
born] resplendent, thou
[born] of the waters,
thou of the rock; thou
art born brilliant of the
forests, thou of the
plants, thou, o Lord of
men!

चत्वारिंशं समजण्यासारखें आहे.

; 'उदकांपासून.' म्हणजे मेघोदकें पड-
तात तेव्हां वीज पडते तद्रूपानें. 'पापा-
णांपासून,' म्हणजे मेघरूप पापाणांपासून,
विशुद्धपानेन; अथवा वर्षणानें दोन
दगदापासून उत्पन्न होतो तद्रूपानें.
'ओषधींपासून,' म्हणजे दोन लांकडे
एकमेकावर घांसल्याने आग पडते
तद्रूपाने.

हें सगळें सूक्त महयज्ञ म्हणून नव
महाप्रतीत्यर्थ एका कर्म करितात त्यांत
म्हणत असतात.

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमुत्थियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निद्वंतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विषम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् ।

अग्निम् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽ-

पतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुक्षगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वत्क्षणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । अस्ति । त्वम् । विष्णुः । उरु-

ऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति वि-

ऽधर्तः । सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, होत्र तव (=होतृकर्म यदस्ति तत्तवैव भवति=त्वं होतासि) । तव पोत्रं (=पोतृकर्म यदस्ति तत्तवैव=त्वं पोता भवति) । तव ऋत्विषम् (=ऋत्विजः कर्म यदस्ति तत्तवैव=त्वम् ऋत्विग्भवति) । तव नेष्ट्रं (=नेष्टुः कर्म यदस्ति तत्तवैव=त्वं नेष्टा भवति) । त्वम् अग्निम् (=अग्नीध्रो भवति) । ऋतायतः (=ऋतं मङ्गं कामयमानस्य तव प्रशास्त्रं=प्रशास्तुः कर्म तव भवति=त्वमेव प्रशास्ता भवति) । त्वम् अध्वरीयसि (=अध्वर्युर्भवति) । ब्रह्मा चासि (=त्वम् ब्रह्मा भवति) । नो दमे (=अस्माकं गृहे) [त्वम्] गृहपतिश्चासि (=गृहपतिर्भवति=त्वमेव गृहस्य पतिर्भवति) ॥

३. हे अग्ने, त्वं सता वृषभ इन्द्रोसि (=सता सज्जनाना पतिरिन्द्रो भवति) । त्वम् उरुगायः (=पृथुकमो) नमस्यः (=नमनाहो) विष्णुर् [भवति] । हे ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्रपते) [अग्ने], त्वं रयिवित् (=धनस्य लभयिता) ब्रह्मा [भवति] । हे विधर्तः (=विनिधाना जनाना धारक) [अग्ने], त्वम् पुरंध्या (=महत्या बुद्ध्या) सचसे (=सह वर्तसे=महाप्रज्ञावानसि) ॥

२. हे अग्नी, तूं होना आहेस; तूं पोता; तूं ऋत्विज्; तूं नेष्टा; तूं अग्नीध्र; तूं यज्ञकामी प्रशास्ता होस; तूं अध्वर्यूचे काम करितोस; तूं ब्रह्मा आहेस; आणि तूं आमच्या घरी घरधनी आहेस.

३. हे अग्नी, तूं सज्जनांचा प्रभु इंद्र आहेस. तूं लांब पावलांचा नमस्कारार्ह विष्णु [होस]. हे ब्रह्मणस्पति [अग्नी], तूं घनाचा लाभ करून देणारा ब्रह्मा [होस], हे उद्धारक [अग्नी], तूं महाप्रज्ञेनें युक्त आहेस.

२. 'अग्नि प्रगट द्वाला आणि त्याने हवि स्वीकारिले म्हणजे होता, पोता, ऋत्विज्, नेष्टा, अग्नीध्र, प्रशास्ता, अध्वर्यू आणि ब्रह्मा या नावाचे जे यज्ञसंपादक पुरोहित, त्यांची आणि घरधनी जो यजमान त्याची सर्वे कर्मे यथायोग्य साधिली असे होते', असा भावार्थ.

'होता' या पुरोहिताविषयी सू. १ मं. १ आणि सू. १२ म. १ आणि टिपा पहा.

'पोता.' सू. ७६ म. ४ आणि टीप पहा. 'नेष्टा.' सू. १५ म. ९.

'अग्नीध्र' म्हणजे अग्नि पेटविणे हे ज्याचे काम अस असा एव पुरोहित.

2. Thine, o Agni, is the office of Hotâ; thine the office of Potâ; thine the office of Ritvij; thou art the Agnîdhra; thou art the Prasâsta desirous of sacrificing; thou dost the work of the Advaryu, and thou art the Brahmanâ, and thou art the host in our house.

3. Thou, o Agni, art Indra the Lord of the good, Thou [art] Vishnu of long steps, worthy of being honoured. Thou, o lord of prayer, art Brahmâ the giver of wealth. Thou art endowed with great wisdom, o protector!

'प्रशास्ता.' म्हणजे ज्याला मैत्रावरुण असे म्हणत तो पुरोहित असे सायण म्हणतात. सू. १४ मं. ६ पहा. प्रशास्ता हा, होता या नावाच्या ऋत्विजाचा एक हस्तक होय.

'घरधनी' = 'गृहपतिः.' म्हणजे जो घरचा धनी अतिथीस आदरातिथ्य करणारा तो. अग्नि आमच्या घरी घरधनी आहे, म्हणजे देव जे अतिथि आणि पाहुणे त्याचे आदरातिथ्य करण्याचे काम तो करितो, अथवा त्यास तो हवि खाऊ घालितो.

३. 'इंद्र, विष्णु इत्यादिक जे ते अग्नीहूत भिन्न नाहीत' असा भावार्थ.

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्य. ।
 त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य सभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥
 त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि ।
 दस्मः । ईड्यः ।
 त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । सभुजम् । त्वम् । अंशः ।
 विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥
 त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।
 त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥
 त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमह ।
 सजात्यम् ।
 त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुअश्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः ।
 असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्व धृतव्रत (=सर्वैरपि कृतशासनो) राजा वरुणो [भवसि] ।
 त्व दस्म (=पराक्रमी) ईड्य (=स्तुत्यध) मित्र (=एतन्नामसो देवो) भवसि ।
 यस्य सभुज (=यस्य धन सुभोग्य भवति) [स] सत्पति (=सज्जनानां पालक)
 अर्यमा त्व [भवसि] । त्व विदथे भाजयु (=यज्ञे दानशील) अश (=एतन्ना-
 मसो देवो) [भवसि] ॥

५. हे अग्ने, त्व विधते सुवीर्यं (=परिचरते यजमानाय शोभनवीररूपसत्पति)
 [प्रयच्छन्] त्वष्टा [भवसि] । हे ग्राव (=ग्रावन्=देवस्त्रोयुत्त) मित्रमह (=अनुकूल-
 दीप्तिमान्) [त्वष्टा सह देवस्त्रोभिश्च सह] सजात्य (=समानजातिस्त्व=वन्धुत्व)
 तव [भवति] । त्वम् आशुहेमा (=आशु प्रेरयिता सन्) स्वश्य (=शोभनाश्रय
 धन) ररिषे (=प्रयच्छति) । त्व पुरुवसु (=बहुधन सन्) नरा शर्धः (=मनुष्याणां
 बलम्) असि ॥

ग्रावो या स्तुतिवाच सति तास्तव स्वभृता । हे मित्रमह हितशरितेज. सजा-
 त्यमस्मान् वान्धव भजस इत्यर्थ । इति सायण ॥

४. हे अग्नी, तूं ज्याची आज्ञा [लोक] धारण करितात असा वरुण आहेस. तूं पराक्रमी [आणि] स्तुत्य मित्र आहेस. तूं सज्जनांचा प्रभु की ज्याचे धन सुभोग्य होय असा अर्यमा [आहेस]. हे प्रकाशमान [अग्नी], तूं यज्ञांत उदार अंश आहेस.

५. हे अग्नी, तूं उपासका-लावीर पुत्र देणारा ज्येष्ठ होस. हे पत्नीसहित आणि अनुकूलदीप्तिमान् [अग्नी], बंधुत्व हे तुझें [आहे]. तूं उत्तम घोड्यांनी भरलेली स-पत्ति सत्वर देत असतोस. अत्यंत धनवान् असा जो तूं तो मनुष्यांचें बळ आहेस.

या मन्त्रांत ब्रह्मा म्हणजे कोण ते स्पष्ट समजण्यास मार्ग नाही. विष्णु म्हणजे कोण, ते सू. २२ म. १६ आणि टीप पहा. विष्णूबरोबर ब्रह्मा हें नाव येथें आले आहे त्यावरून ब्रह्मा, विष्णु, म-

४. अग्नि म्हणजे वरुण, मित्र, अ-र्यमा आणि अंश हे जे देव तद्रूपच होय, असे या मन्त्रात सांगितले आहे. अर्यमा याविषयी सू. २६ म ४ पहा.

अंश हा एक आदित्य आहे. त्या-विषयी निदेश मित्र, अर्यमा, भग, व-रुण, दक्ष इत्यादिक दुसऱ्या आदित्या-बरोबर होत असतो. ऋ. २.२७.१ यात

4. Thou, o Agni, art king Varuna whose law is obeyed. Thou art Mitra victorious and praiseworthy. Thou art Aryamâ the lord of the good, whose gift is enjoyable. Thou, o bright one, art liberal Ams'a in the sacrifice.

5. Thou, o Agni, art Tvashtâ giving brave progeny to the worshipper. Thine is relationship, o Agni of friendly splendor and accompanied by the wives! Thou the swift one givest wealth filled with good horses. Thou the affluent one art the strength of men.

हेश्वर या त्रिमूर्तीपैकी ब्रह्मा असेल असें प्रथम दृष्ट्या दिसतें. परंतु वैदिक काळी या ब्रह्मदेवाविषयी प्रख्याति नाही.

‘लाव पावलाचा’ = ‘उरगायः.’ सू. १५४ म. १, ३ इत्यादि पहा.

‘शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः’ असें म्हटलें आहे ते पहा. शिवाय ऋ. ५.४२.५ पहा.

५. ‘पुत्रादिक संततीची उत्पत्ति करणारा जो त्वष्टा तोहि अग्नीची एक विभूतिच होय, कारण त्याचे आणि अ-ग्नीचें मोठें बंधुत्व आहे.’ इत्यादि या मन्त्राचें तात्पर्य दिसते. पहिला, तिसरा

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।
 त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥
 त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् ।
 पृक्षः । ईशिषे ।
 त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्ऽगयः । त्वम् । पूषा । विधतः ।
 पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥
 त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।
 त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥
 त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । र-
 त्न्ऽधाः । असि ।
 त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः ।
 ते । अविधत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, त्वं महो दिवः असुरः (=महतो दुलोकस्य बलवान्देवो) रुद्रो [माम्]
 [भवसि] । त्वं मारुत शर्धः (=मारुतो गणो) [भवसि] । [अपि च] पृक्ष. ई-
 शिषे (=अन्नस्य प्रभुरसि) । त्वं शंगयः (=सुखस्य निवासभूतः सन्) अरुणै-
 र्यातैः (=“ वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरथैः) यासि (=प्राप्नोषि यागगृहम्”) । त्वं
 पूषा [नाम देवः सन्] विधत. (=परिचरणवत् उपासकान्) त्मना नु पासि (=स्व-
 यमेव क्षिप्र रक्षसि) ॥

७. हे अग्ने, त्वम् अलंकृते (=त्वाम् अलंकृते सेवमानाय यजमानाय) द्रविणोदाः
 (=धनस्य दाता) [भवसि] । त्वं देवः (=दीप्तिमान्) रत्नधाः (=रमणीयानां ध-
 नानां मणिमुक्तादीनां धारयिता दाता) सविता [नाम देवः] असि । हे नृपते (=न-
 राणां प्रभो), त्वं भगो [नाम देवः सन्] वस्वः ईशिषे (=धनस्य राजा भवसि) । यो
 [यजमानो] दमे (=स्वगृहे) ते अविधत् (=त्वां पर्यचरन्) [तस्य] त्वं पायुः
 (=पालको) [भवसि] ।

६. हे अग्नी, तूं महाबुलो-
काचा बळवान् देव जो रुद्र तो
आहेस. तूं मरुद्गण [आहेस].
तूं अन्नाचा प्रभु आहेस. तूं
सुखाचें गृह होत्साता आरक्त व-
र्णाच्या वातांनीं गमन करितोस.
तूं पूषा [होत्साता] उपासकांला
स्वतः रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं पूजा कर-
णाराला धनदाता आहेस. तूं
देदीप्यमान [आणि] उत्तम संपत्ति
देणारा सविता होस. हे नृपती
[अग्नी], तूं भग [होत्साता]
धनाचा प्रभु आहेस. तूं, जो तुला
[आपल्या] घरीं भजतो त्याचा
रक्षक आहेस.

6. Thou, o Agni art
Rudra the god of the vast
heaven. Thou art the
troop of Maruts. Thou
art the lord of food. Thou
the source of happiness
goest with ruddy winds.
Thou [being] Pûshâ dost
thyself protect the wor-
shippers.

7. Thou, o Agni, art
the giver of wealth to the
worshipper. Thou art
brilliant Savitâ the giver
of excellent wealth. Thou,
o king of men, art Bhaga
and the master of wealth.
Thou art the protector [of
him] who worships thee
in [his] house.

आणि चौथा हे चरण स्पष्टार्थ आहेत,
परंतु दुसऱ्यांत 'ग्नावः' या शब्दाचा
अर्थ किंवा उद्देश येथें बरोबर समजत
नसल्यामुळें तेवढा पाद दुर्बोध आहे.
'ग्नावः' हे 'ग्नावत्' शब्दाचे संबोधनी
एकवचन घेतल तर अग्नीला येथें तसें

विशेषण देण्याचे प्रयोजन समजत नाही,
आणि 'ग्नावः' हे रूप सर्वानुदात्त असावें
तसे नाही. 'ग्नावः' म्हणजे 'स्तुतिव-
चने' असा सायणाप्रमाणे अर्थ केला
तर त्याला या स्थळच्या सायणोक्तोशिवाय
दुसरें कांही प्रमाण दिसत नाही.

६. 'यांत रुद्र आणि मरुद्गण आणि
पूषा हे जे देव, ते केवळ अग्नीच्या वि-
भूति होत' असा अभिप्राय आहे.

'रुद्र' आणि पूषा हे कोण होत
त्याविषयी सू. ४३ मं. १ पहा.

'आरक्त वर्णाच्या वातांनी' = 'अरुणे-

र्वीतेः' याचा अर्थ सायणाचार्य, वायूप्र-
माणे चपळ असे जे आरक्त वर्णाचे धोडे
त्यांच्या योगाने असा करितात.

७. 'द्रविणोदा' म्हणजे धन देणारा
एक देव. तो आणि सविता आणि भग हे
जे देव ते अग्निरूपच होत असा भावार्थ.

त्वामग्ने दम् आ विश्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृजते ।
 त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥
 त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सु-
 विदत्रम् । ऋजते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता ।
 दश । प्रति ॥ ८ ॥

त्वामग्ने-पितरमिष्टिभिर्नस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनुरुचम् ।
 त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥
 त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्या ।
 तनुऽरुचम् ।

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुऽशेवः ।
 पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विश्पति (=जनानां पालक) त्वा विशः (=जना) दमे आ (=स्व-
 स्वगृहेषु) [ऋजते] । सुविदत्र (=सुधन=शोभनदातार) राजानं त्वाम् ऋजते
 (=प्रसाधयन्ति=सेवया स्ववशमानयन्ति) । हे स्वनीक (=सुतेजस्क), त्वं विश्वानि
 [वस्तूनि] पत्यसे (=तेषाम् ईश्वरो भवसि)—त्वं सहस्राणि शता दश प्रति [पत्यसे]
 (=अनेकसहस्राणाम् अनेकशतानाम् अनेकदशसख्यानां वस्तूनाम् ईश्वरो भवसि) ॥

९. हे अग्ने, पितर (=पितृवत्पालक) त्वा नरः इष्टिभिः (=यागैः) [ऋजते
 =प्रसाधयन्ति] तनुरुच (=शरीरेण शोभमान) त्वा भ्रात्राय (=भ्रातृत्वाय=तव
 भ्रातृत्वसंपादनाय) शम्या (=पञ्चादिरूपेण कर्मणा) [ऋजते=प्रसाधयन्ति=स्वव-
 शमानयन्ति] । यस्ते अविधत् (=यस्त्वां पर्यचरत्) त्वं [तस्य] पुत्रो भवसि ।
 त्वं सुशेवः सखा (=सुखकारी सखा सन्) [परिचरन्तम्] आधृषः पासि (=शनोः स-
 वाशाद्रक्षसि) ॥

८. हे अग्नी, लोकांचा प्रभु
असा जो महा उदार राजा तूं, त्या
तुला लोक-तुला लोक आपल्या
घरीं भजून वश करितात. हे
सुतेजस्क अग्नी, तूं सकल वस्तूंचा
स्वामी आहेस-तूं हजारो, शेंकडो
आणि दशावधि वस्तूंचा [स्वामी
आहेस].

९. हे अग्नी, तुज पित्याला
लोक यागांनीं [वश करितात],
शरीरानें प्रकाशणाच्या तुला बंधुत्व
[संपादण्या] साठीं यज्ञकर्मांनीं [वश
करितात]. जो तुला भजतो
त्याचा तूं पुत्र होतोस. तूं सुख-
दायक मित्र [होत्साता] शत्रू-
पासून संरक्षण करितोस.

8. Thee o Agni, the
lord of men, the people
[propitiate] in their hous-
es,—propitiate thee the
bounteous king. Thou art
the master of all things,
o thou of excellent bright-
ness, thou [art the master
of] thousands, of hundreds,
of tens.

9. Thee the father, o
Agni, men [propitiate]
with sacrifices, thee they
[propitiate] with worship
for making thee a brother,
thou who shinest with thy
body. Thou becomest a
son to him who has wor-
shipped thee. Thou the
beneficent friend preserv-
est [thy friend] from his
enemy.

८. 'अग्नीला लोक आपआपल्या
घरीं भजून प्रसन्न करितात; आणि तो
सकल वस्तूंचा स्वामी असल्यामुळें उदार
राजाप्रमाणें सेवकाचे मनोरथ पूर्ण क-
रितो' असें तात्पर्य.

९. 'अग्नि लोकांचा बाप, बंधु,
पुत्र आणि मित्र होय' असा भावार्थ.

'यागांनी' = 'इष्टिभिः'. या ठिकाणी

'इष्टि' शब्दाचा अर्थ इच्छा, प्रार्थना
असा होतो, कारण की यागवाचक शब्द
असता तर इष्टिभिः हा स्वर झाला अ-
सता असे कितीएक पाश्चात्य विद्वान् म्ह-
णतात. परंतु ऋग्वेद २. १८.१ यातहि
'इष्टिभिः' याचा अर्थ सायणांनीं यागांनी
असा केलाच आहे. शिवाय ऋ. ७. ९. ३. ८
आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्पनु दक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥ १८

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुऽमतः ।
रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भासि । अह । धक्षि । दावने । त्वम् । विऽक्षिः । असि ।
यज्ञम् । आऽतनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । व-
र्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रऽहा । वसु-
ऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, ऋभुः (=दीप्तः) त्वम् आके नमस्यः (=समीपे नमस्कार्यः=प्र-
त्यक्षम् उपास्यो भवसि) । त्वं वाजस्य (=बलस्य) [तथा] क्षुमतो रायः (=अन्न-
यतो धनस्य) ईशिषे (=स्वामी भवसि) । त्वं दावने (=हविर्दत्तयते यजमानाय=
तद्वितार्थं) वि भासि (=विशेषेण दीप्यसे) अनु धक्षि (=अनुकूलं यथा तथा का-
ष्ठादिकं दहसि च) । त्वं विशिक्षुः (=विशेषेण दानशीलः) असि [तथा] यज्ञम्
आतनिः (=यज्ञस्य विस्तारयिता=पूरयिता) [भवसि] ॥

११. हे देव (=गोतमान) अग्ने, त्वं दाशुषे (=हविर्दत्तयते यजमानाय) अदितिः
(=एतन्नाम्नी देवाना माता) [भवसि] । त्वं होत्रा भारती [च] [भवसि] [अ-
पि च तथा भूत्वा] गिरा वर्धसे (=स्तुत्या प्रवृद्धो भवसि) त्वं दक्षसे (=बलाय=बल-
दानाय) शतहिमा इळा (=शतसंवत्सरा=अपरिमितकाला) इळा [नाम देवी]
असि । हे वसुपते (=धनस्य स्वामिन्), त्वं वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) [तथा] स-
रस्वती [नाम देवी] [असि] ॥

१०. हे अग्नी, तूं तेजस्वी [असून] प्रत्यक्ष पूजनीय [आहेस]. तूं बळाचा आणि अन्नानें भरलेल्या संपत्तीचा स्वामी आहेस. तूं हविर्दायासाठीं प्रकाशतोस [आणि] त्याचें कल्याण होई अशा रीतीनें पेटत असतोस. तूं उदार आहेस [आणि] यज्ञाची पूर्ति करणारा [आहेस].

११. हे देदीप्यमान अग्नी, तूं हविर्दायाला अदिति [आहेस]. तूं होत्रा [आणि] भारती [असून] स्तुतीच्या योगेंकरून उत्कर्ष पावतोस. तूं बळ [प्राप्त करून देण्या]साठीं शतवर्षा इळा आहेस. हे घनाच्या प्रभू, तूं वृत्रघ्न [आणि] सरस्वती आहेस.

10. Thou, o Agni, art brilliant, thou canst be present for being honoured. Thou art the master of strength and of wealth accompanied by food. Thou shinest and burnest for the benefit of the sacrificer. Thou art liberal, the perfecter of the sacrificial rite.

11. Thou, o resplendent Agni, Art Aditi to the sacrificer. Thou [as] Hotrâ [and] Bhârati art honoured with praise. Thou art Iâ of a hundred years for [granting] strength. Thou, o lord of wealth, art the killer of Vritra, [thou art] Sarasvatî.

१०. 'इतर देवाची उपासना करणे झाल्यास ते प्रत्यक्ष दिसत नाहीत, पण अग्नि होळ्यासमोर असून उपासना ग्रहण करितो; तो सर्व घनाचा आणि बळाचा धनी आहे. यास्तव तो उपासकाचें कल्याण करून त्याचा यज्ञ सफल करितो' असे तात्पर्य.

११. अदिति. सू. ७२ मं. २ आणि टीप पहा.

होत्रा, भारती, इळा आणि सरस्वती याविषयी सू. १४२ मं. २ पहा. शिवाय सू. २२ मं. १०; सू. १४२ मं. ९; सू.

१३ मं. २; सू. ४० मं. ४; सू. ८९ मं. ३ आणि तेथील टीपा पहा.

'शतवर्षा' = 'शतहिमा.' म्हणजे शंभर वर्षांची. याचा अर्थ अपरिमित काळाची, अथवा अनादि, 'नित्य' असा आहे. अत्यंत प्राचीनकाळी शंभर वर्षांचें वय म्हटलें झणजे फार मोठे असे समजत म्हणून 'शतहिमा' हें विशेषण येथे दिले आहे. वेदाच्या वेळी मनुष्याचें आयुष्य दहा हजार वर्षांपर्यंत असू शकेल असे लोक कल्पू लागले नव्हते.

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्ण आ संहृदि श्रियः ।
 त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नासि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥
 त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्तमम् । वयः । तव । स्पार्हे । वर्ण ।
 आ । संहृदि । श्रियः ।
 त्वम् । वाजः । प्रतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः ।
 विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥
 त्वमग्ने आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।
 त्वां रातिपाचो अध्वरेषु सध्विरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥
 त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः ।
 चक्रिरे । कवे ।
 त्वाम् । रातिपाचः । अध्वरेषु । सध्विरे । त्वे इति । देवाः । हविः ।
 अदन्ति । आहुतम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, सुभृतः (=सुष्ठु पोषितस्) त्वम् उत्तमं वयः (=श्रेष्ठम् अन्नं) [भ-
 वसि] । स्पार्हे (=स्पृहणीये) संहृदि (=सम्पददर्शनीये) तव वर्ण आ (=कान्तौ)
 श्रियः (=सकलान्यैश्वर्याणि) [वर्तन्ते] । त्वं प्रतरणः (=प्रकर्षण तारयिता) बृहन्
 (=महान्) वाजः (=अश्वः) असि । त्वं बहुलः (=महान्) विश्वतः पृथुः (=सर्वतो
 विस्तारो) रयिः (=धनं) भवसि ॥

१३. हे अग्ने, आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा इन्द्रादयो देवास्) त्वाम् आस्यं
 [चक्रिरे] (=भक्षणपानादये स्वकीयं मुक्तं कृतवन्तः) । हे कवे (=मेधाविन्नग्रे), शु-
 चयः (=दीप्ता देवास्) त्वा जिह्वा चक्रिरे (=आस्वादनसाधनं कृतवन्तः) । राति-
 पाचः (=हविर्दानसेवकाः=हविर्दानं कामयमाना देवास्) त्वाम् अध्वरेषु सध्विरे
 (=त्वां यज्ञेषु सेवन्ते=हविर्भक्षणाय यज्ञान्प्रति त्वया सह आगच्छन्ति) । त्वे
 (=त्वरि) आहुत (=दानं) हविर्देवा अदन्ति (=भक्षयन्ति) ॥

१२. हे अग्नी, तूं सुपुष्ट हो-
त्ताता श्रेष्ठ अन्न [आहेस].
तुझ्या रमणीय [आणि] मनोरम
रूपाच्या ठायीं [सर्वे] ऐश्वर्ये
[आहेत]. तूं उत्तम रक्षण कर-
णारा महा अश्व आहेस. तूं
मोठी आणि चोर्हीकडून विशाल
संपत्ति आहेस.

१३. हे अग्नी, अदितीचे जे
पुत्र ते तुला [आपलें] तोंड
करिते झाले. हे मेधावी अग्नी,
देदीप्यमान [देव] तुला आपली
जिह्वा करिते झाले. दानसेवक
[देव] तुजवरोवर यज्ञांत येतात.
तुझ्या ठायीं अर्पण केलेलें हवि
देव भक्षितात.

12. Thou, o Agni [be-
ing] well-nourished [art]
the [giver of] excellent
food. In thy excellent and
delightful appearance are
[all] beauties. Thou art
a great charger, saving
from danger. Thou art a
great treasure extensive
on all sides.

13. Thee, o Agni, the
sons of Aditi have made
their mouth. Thee, o sage,
the bright gods have made
their tongue. Thee the
sacrifice-loving [gods]
follow in the sacrifices. In
thee the offering that is
given the gods consume.

१२. 'अश्व' = 'वाजः.' ऋ. ५.
८४.२ आणि ३.३०.११ आणि त्याज-
वरील सायणभाष्य पहा.*

१३. 'अग्नि देवानें मुख होय, आणि

जेथे जेथें अग्नि जातो तेथे तेथे त्याच्या
तोडाने हवि भक्षण करण्याकरिता देव
जात असतात,' असे अग्नीचें स्वरूप
पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी वर्णिलेंच आहे.

त्वे अग्ने विश्वे अमृतांसो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
 त्वया मर्तांसः स्वदन्त आसृतिं त्वं गर्भो वीरुधा जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥
 त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतांसः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः ।
 अदन्ति । आऽहुतम् ।
 त्वया । मर्तांसः । स्वदन्ते । आऽसृतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् ।
 जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥
 त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।
 पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥
 त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽ-
 जात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।
 पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अह । द्यावापृथिवी
 इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अग्ने, त्वे आहुत (=त्वयि दत्त) हविः अमृतांसः (=अमरणधर्माणः) अद्रुहः (=अद्रोऽधारो) विश्वे देवाः आसा अदन्ति (=अन्तिके प्रत्यक्षं भक्षयन्ति) । त्वया [साधनभूतेन] मर्तांसः (=मरणधर्माणो मनुष्या) आसृतिं स्वदन्ते (=अन्नम् आस्वादयन्ति) । त्वं वीरुधा (=लतादीनां) शुचिर्गर्भः (=दीप्त. पुनो) जज्ञिषे (=जातोसि) ॥

१५. त्वं मज्मना (=चलेन) तान् स च [असि] प्रतिचासि (=सहसर्षदेव-समधासि तेषां प्रत्येकेन सह समधासि) । [नेतावदेव अपि तु] हे सुजात देव (=सुपुजात द्योतमान) अग्ने, प्र च रिच्यसे (=तेभ्योऽधिकोऽपि भवसि) यद् (=यस्मात्-त्वात्) अत्र (=“अस्मिन्” इति) ते महिना (=तव महिना) पृक्ष (=अ-न्नम्) अनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे (=द्यावापृथिवीरूपावुभावपि लोनावतुलक्ष्य) वि भुवत् (=मादुर्भवति=व्याप्तं भवति) ॥

१४. हे अग्नी, तुझ्याठायीं अर्पण केलेलें हवि अमर आणि द्वेष न करणारे असे जे सर्व देव ते प्रत्यक्ष भक्षण करितात. तुझ्या योगानें मर्त्य अन्नाचा स्वाद घेतात, तूं वनस्पतींचा देदीप्यमान वाळ उत्पन्न झाला आहेस.

१५. तूं आपल्या प्रमाणाच्या योगेंकरून केव्हां त्या सर्वांची बरोवरी करितोस, आणि केव्हां त्यांतून प्रत्येकाची बरोवरी करितोस; हे सुजात, हे देदीप्यमान अग्नी, तूं त्या सर्वांहून अधिकहि आहेस. कारण कीं, तुझ्या महिम्माच्या योगेंकरून येथें अन्न दुलोक आणि पृथिवी या उभय लोकांस व्यापून पसरत असतें.

14. In Thee, o Agni, the oblation that is offered all the immortal and un-hating gods actually consume. Through thee the mortals relish their food. Thou art born the brilliant child of plants.

15. Thou art both equal to them all and through thy power equal to each of them; thou art also, o well-born resplendent Agni, even greater: in-as-much as through thy greatness the food here spreads along earth and heaven, along both the worlds.

१४. 'स्वाद घेतात.' म्हणजे मनुष्यें जें अन्न खातात ते अग्नीच्या योगाने शिजते.

'वनस्पतींचा वाळ' = 'गर्भों वीर्य-धाम्.' म्हणजे 'दावानळरूपाने अरण्या-मध्ये वृक्षापासून अग्नि उत्पन्न होतो' असा अभिप्राय.

१५. भावार्थ: 'हे अग्नी, तूं सर्व देवाची मिळून बरोवरी करितोस, आणि त्यातून प्रत्येक देव घेतला तरी त्या प्र-

त्येकाशी तूं बरोबर आहेस; आणि इतकेंच नव्हे पण त्या सर्वांपेक्षाहि तूं अधिक आहेस. कारण की, या यज्ञात तुला अर्पण केलेलें अन्न दुलोक आणि पृथिवी या उभयलोकांस व्यापून जिकडे तिकडे पसरत असतें आणि तेणेंकरून सर्व देवांस पोहचते, ते तुझ्याच पराक्रमाने पोहचतें,' असा या कठिण मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सुरयः ।

अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

॥ १६ ॥ १९ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उ-
पऽसृजन्ति । सुरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । व-
देम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, ये सुरयः. (=यजमानाः) स्तोतृभ्यः. (=अस्मादृग्भ्यो) गोअग्राम (=गावोअग्रामिन्यो यस्यास्तादृशी=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्या) रा-
तिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणा ददते) ताश्च [यजमानान्] अस्माश्च [स्तोतृन्]
वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठ सुख स्वर्गादिकं प्रति नय) । सुवीराः. (=सुवीर्योपेत-
पुत्रपौत्रादिसमवेता) [वय] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्र] वदेम (=यथा वदेम
तथा ब्रुह) ॥

अस्मान् प्रेरयितृन् यजमानान् तेषां च स्तोतृन् अस्मान् श्रेष्ठ सुखं प्रापय शीर्योपेत-
पुत्रपौत्रादिभिः सहिता महन्मन्त्रजातं यथा वदेम तथा तादृशान् पुत्रपौत्रादीन् अस्म-
भ्यम् उभयेभ्यो देहीत्यभिप्रायः ।

१६. हे अग्नी, जे यजमान स्तो-
त्यांला गाईनीं भरलेली आणि अ-
श्वाद्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि
त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम
कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान्
पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठे
स्तोत्र गाऊं असें कर.

16. Lead, o Agni,
both those sacrificers, who
give to the poets a gift
conspicuous by cows and
excellent horses, both these
and us the poets, to the
highest good; may we,
accompanied by sons who
are excellent heroes, chant
a great hymn in the
sacrifice.

१६. यात वरप्रार्थना आहे:—
'स्तोत्रे रचून यज्ञ करण्याच्या कामी
आम्हासारख्या ऋत्विक् जनास लावून
यज्ञसमाप्तीनंतर पुष्कळ गाई, घोडे इ-
त्यादि दक्षिणा देणारे जे यजमान, त्यास
आणि त्याप्रमाणें स्तोत्रे (म्हणजे ऋ-
त्विक्) जे आम्ही त्या आम्हांसहि उत्तम
सुखाप्रत ने आणि आम्हाला शूर पुत्र-
पौत्र दे, म्हणजे आम्ही त्यास घेऊन यज्ञात

मोठमोठी स्तोत्रे गाऊं.'

या ऋत्वेवरून असें उघड होते की,
वेदकाळीहि यजमानानी देव प्रसन्न क-
रण्याच्या कामी ऋत्विजास लावावें आणि
त्यास पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा
दावी आणि तिजबद्दल ऋत्विजांनी य-
जमानाचे देव जेणेकरून कल्याण करि-
तील अशी देवापाशी प्रार्थना करावी
अशी चाल असे.

सूक्तम् २—१९३.

मण्डलद्रष्टा मृत्समद ऋषि । अग्निदेवता । जगती छन्द ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं दुक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम्ऽइधानम् । सुऽप्रयसम् । स्वऽनरम् । दुक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धुऽसदम् ॥ १ ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्नौ वत्सं न स्वसरेषु धेनवं ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्नौ । वत्सम् । न । स्व-
सरेषु । धेनवं ।

दिवऽईव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षप । भासि ।
पुरुऽवार । सम्ऽयतः ॥ २ ॥

भाषायाम्

१ [हे यजमाना] जातवेदस (=सर्वस्य वस्तुजातस्य वेदितारम्) अग्नि यज्ञेन वर्धत (=वर्धयत) । समिधान (=सम्यग्दीप्त) सुप्रयस (=शोभाहविरञ्जयन्त) स्वर्णर (=दिव्यशर) शुभ होतार (=स्वगनिवातिन हामसपादक) वृजनेषु धूर्षद (=वलेषु संग्रामेषु रथस्य घुरि निषण्ण कथित शौच्येण रथ निर्वाहयति तद्वत् निवाहकम्) [अग्नि] हविषा तना गिरा (=हविर्दीनन अखण्डितया स्तुत्या न) यजध्व (=यजयत) ॥

२ हे अग्नि, स्वसरेषु धनवो वत्सं न (=गात्रेषु वत्स प्रति गावो यथा शब्दायते=शब्दायमाना धावति तद्वत्) नकारुषस (=रात्र्यथापसथ=प्रातः काला सायंकालाथ) ववाशिरे (=शब्दाय त=शब्दायमाना सत्य आगच्छति) । ह पुरुवार (=बहुभिर्वरणीय) दिव इव इत् अरति (=शुभाश्रयस्य दूत इव) [त्व] मानुषा युगा (=सर्वेषु मानुषेषु युगेषु=सर्वेषु जनप) क्षप (=रात्रा=रात्रिकालेषु) संयत आ भासि (=निषत प्राशस्त=नित्य दीप्यते) ॥

सूक्त २—१९३.

ऋषि—गृत्समद. देवता—अग्नि.
वृत्त—जगती.

१. सर्वज्ञ अग्नीला यज्ञाने वा-
दवा, हवीने [आणि] अखड वा-
णीने पूजा: चांगला पेटलेला, उ-
त्तमानवान्, दिव्य वीर, दुलोक-
निवासी होता, आणि सग्रांमांत
धुरंधर [अशा अग्नीला पूजा].

२. हे अग्नी, गाई गोठ्यांत
वत्साप्रत [हंबरडत येतात] तशा
रात्री आणि उषा तुजप्रत हंबरडत
येतात. दुलोकाचा दूतच जणुं असा
जो तूं तो, हे बहुजनप्रिय [अ-
ग्नी], नित्य मानवलोकीं रात्रीं
प्रकाशत असतोस.

HYMN. 2—193.

To Agni. By Grītsamada. Metre,
Jagati.

1. Honour with sacri-
fice all-knowing Agni.
Worship with oblation
[and] unbroken hymn
well-kindled Agni, who
receives excellent food, the
divine hero, the celestial
invoker, Agni brave in
battles.

2. Towards thee, o
Agni, the Nights and the
Dawns run fondly lowing
even as cows [run fondly
lowing] to [their] calves in
the cow-folds. Nothing
less than a messenger of
heaven thou, o beloved of
many, daily shinest in the
nights among human races.

१. 'उत्तमानवान्' = 'सुप्रियम्.'
म्हणजे ज्याला उत्तम हविरान् उपासक
लोक अर्पण करितात असा.

२. 'गाई जशा आपल्या वत्साप्रत
हंबरडा फोडीत गोठ्यांत येतात तशा उषा
आणि रात्री ह्या अग्नीजवळ यज्ञमंडपांत
येत असतात. कारण देदीप्यमान प्रका-
शवंत दुलोकाचा दूतच जणुं असा जो
अग्नि तो मनुष्यलोकीं नित्य रात्री प्रका-
शत असतो.'

उष.हाळी आणि सायंहाळी अग्नीला

हवि देत, म्हणून उषा आणि रात्र ह्या
येताच अग्नीला खावयास मिळावयाचें;
तेणेंकरून गाई आल्या म्हणजे वत्साला
जसा हर्ष होतो तसा उषा आणि रात्र ह्या
आल्या म्हणजे अग्नीला हर्ष होतो. आणि
तसा हर्ष व्हावा म्हणून त्या अग्नीजवळ
हंबरडा जणु फोडीत येत असतात, असें
तात्पर्य.

'हंबरडत येत असतात' = 'यवा-
शिरे.' ऋ. ९. १४. २ आणि सायणभाष्य
पहा.

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।
 रथमिव वेद्यं शुक्रशौचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥
 तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सु॒ऽदंसम् । दिवःपृथिव्योः । अ॒रतिम् ।
 नि । ए॒रिरे ।

रथम्ऽइव । वेद्यम् । शुक्रऽशौचिषम् । अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । न । क्षि॒तिषु ।
 प्र॒ऽशंस्यम् ॥ ३ ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं हार आ दधुः ।
 पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पापुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥
 तम् । उ॒क्षमा॑णम् । रज॑सि । स्वे । आ । दमे । च॒न्द्रम्ऽइव । सु॒ऽरु-
 चम् । हा॒रे । आ । द॒धुः ।

पृ॒श्-याः । प॒तरम् । चि॒तय॑न्तम् । अ॒क्षऽभिः । पा॒थः । न । पा॒पुम् ।
 ज॒नसी॑ इति । उ॒भे इति । अ॒नु ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. त (=पू०क्त) सुदंसस (=शोभनरमांग=पराक्रमवन्तम्) [अग्नि] देवा र-
 जसो बुध्ने दिव. पृथिव्योररतिं नि एरिरे (=अरिमन् भूतले गावापृथिव्योर्दूत कृत्वा
 नियोजितवन्त =प्रेषितवन्त.) । वेद्य रथमिव (=प्रख्यात रथमिव) शुक्रशौचिष
 (=दीप्ततेजस्वम्) [अथवा] मित्रं न (=मित्रवत्) प्रशंस्य (=प्रवर्धेण स्तुत्यम्)
 अग्नि क्षितिषु (=मनुष्येषु) [नि एरिरे=प्रेषितवन्त] ॥

४. त (=पू०क्त) रजसि उक्षमाणम् (=अन्तरिक्षे वर्धमान) सुरुच (=शोभन-
 दीप्तिमन्तम्) [अग्नि] हारे चन्द्रम् इव (=निर्जने स्थले सुरुचमिव) स्वे आ दमे
 (=तस्य स्वामीये यागमण्डपरूपे गृहे) आ दधु (=देवा अस्थापयन्) । पृश्न्या प-
 तरम् (= ? अन्तरिक्षस्य पक्षिणम्) अक्षभिः (=नेत्रैर्ज्वालाकूपैर) उभे जनसी अ-
 नु चितयन्त (=गावापृथिव्यौ प्रमाश्रयन्तम्) [एतादृश] [तम् आदधु] ॥

पाथो न पापुम् इति नो बोधातीतम् । अत्राचक्षः पाथ शब्दो हि पार्थ इत्यागुदानो
 भवति । पाथ पृथो मार्गान् छन्दोवशादीर्षस्वम् इति यत् केचित्पाथाच्या वदति
 तन्न युज्यते । दीर्घाभावेपि छन्दानिर्वाहात् ॥

सायणरित्युक्तमात्रेण व्याख्ये । त रनुयतर रजस्य तरिक्ष आ उक्षमाण सर्वत सि-

३. त्या महापराक्रमी [अग्नी]-
ला देव भूतलावर द्यावापृथिवीचा
दूत [करून] पाठविते झाले.
प्रसिद्ध स्याप्रमाणे, देदीप्यमान व-
र्णाच्या [अग्नीला पाठविते झा-
ले],— एकाद्या मित्राप्रमाणे स्तुत्य
अग्नीला [या] लोकीं [पाठविते
झाले].

४. आकाशांत वाढणारा
[आणि] कांतिमान् असा जो
[अग्नि] त्याला एकांती सुवर्णाला
[लपवून ठेविल्या] प्रमाणे त्याच्या
स्वताहाच्या घरीं ठेविते झाले; अं-
तरिक्षांतील पक्षी आणि उभय
लोकांला आपल्या डोळ्यांनीं प्रका-
शविणारा असा जो [अग्नि]
त्याला स्थापिते झाले.

3. Him of wonderful
achievements the gods
have sent on the surface
of this world as the mes-
senger of heaven and earth:
[have sent] [Agni] of
brilliant effulgence like a
well-known chariot, [sent]
unto human beings Agni
the praiseworthy one like
a friend.

4. Him who grows in
the firmament and who is
of brilliant splendor [the
gods] have placed in his
own house like gold in a
secret place; the bird of
the sky that brightens both
the worlds with its eyes.

४. वर तिसऱ्या मंत्रात देवानो अ-
ग्नीला पृथ्वीवर पाठविले असें सा-
ंगितलें. त्यालाच अनुसरून पुढे म्हणतो,
'आकाशांत वैश्वरूपानें वर्धमान आणि
सोन्याप्रमाणे चक्रचक्रीत, आणि पृथ्वीरूप
अंतरिक्षात फिरणारा आणि आपल्या
ज्वालारूप डोळ्यांनीं दुलोऊ आणि पृ-
थिवी या दोन्ही लोकांस ललकलीत
प्रकाशविणारा असा जो अग्नि त्याला

देव, एकाद्या निर्जनस्थळीं सोनें ठेवि-
त्याप्रमाणे, यागमंडपरूप त्याच्या गृहीं
स्थापिते झाले.'

असा साधारण भावार्थ दिसतो; पण
'पाथो न पायुम्' ही जी उपमा मुळांत
आहे त्याचा अर्थ समजत नाहीं त्यामुळे
त्याचे भाषांतर केले नाहीं. एकंदरीत हा
मंत्र उठिण आहे.

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋज्जते गिरा ।
 हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्वयौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ५॥२०
 सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊं इति ।
 हव्यैः । मनुषः । ऋज्जते । गिरा ।

हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् ।
 रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।
 आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्रे हव्या मनुषो देव वीतये ॥६॥
 सः । नः । रेवत् । सम्ऽइधानः । स्वस्तये । सम्ऽददस्वान् । रयिम् ।
 अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्रे । हव्या । म-
 नुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

अन्तं वृष्टिजल रजसि पृथिव्या वेशा घृतादिनासिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये हारे
 विजने दमे यागगृह आदधुः । आदधते । कीदृशं तम् । चन्द्रमिव सुरुचम् । चन्द्र-
 मिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पथात्प्रवृद्धावस्थायां पृथ्व्याः पत-
 रम् । शुलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैस्त्वयैवैक्षितयन्तं
 चेतयमानम् । पाथो न पायुम् । उदक्रमिव रक्षकम् । उमे जनसी सर्वसा जनयित्री
 धावापृथिव्यावतु व्याप्नम् । भूम्या होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय शुलोऽग्ना-
 मिनमिति भावः । एवंप्रमत्तिमादधते । इति ॥

भाषायाम्.

५. होता (=होमसपादकः) सः [अगिर्] विश्वम् अध्वर परि भूतु (=सर्वं
 यत् सरक्षणाय परितो भवतु=परिवेष्टयतु) । तम् उ (=तमेव) मनुषः (=मनुष्या)
 हव्यैः गिरा (=स्तुत्या) [च] ऋज्जते (=प्रसाधयन्ति=स्ववशं कुर्यन्ति) । हिरि-
 शिप्रः (=हिरण्योष्णीषो) वृधसानासु जर्भुरत् (=ओन्धी. पुनःपुनर्दहन्) [स]
 द्यौः स्तृभिर्न रोदसी अनु चितयत् (=अन्तरिक्षं यथा नक्षत्रैर्ज्ञापितं भवति सपरा-
 शं भवति तथा ज्वालाभावरगुलिद्वेषावापृथिव्यां प्रापयति प्रकाशयति=सपराशं
 करोति) ॥

५. तो होता सर्व यज्ञाला वेष्टून राहो. त्यालाच मनुष्ये हव्यांनीं [आणि] स्तुतीने वश करितात. सोन्याचें मदिल घालणारा आणि ओषधींमध्ये विहार करणारा असा [जो अग्नि तो] नक्षत्रांनीं आकाश लकलकीत दिसतें त्याप्रमाणें द्यावाष्ट्यिर्वीला लकलकीत करितो.

६. असा जो तूं तो हे अग्नी, आम्हांकडून पेटविला होत्साता आम्हांला कल्याणासाठीं धन देऊन आम्हांस संपत्ति मिळे अशा रीतीनें प्रकाश. हे देदीप्यमान अग्नी, आमच्या कल्याणासाठीं द्यावाष्ट्यिर्वीस [मज] मनुष्यांची हव्ये भक्षण्याकरितां इकडे घेऊन ये.

5. May that invoker surround all sacrifice [for protecting it]. Him [all] men make their own with oblations [and] praise. Wearing a gold head-dress [and] crackling among the trees he brightens the heaven and the earth even as the sky [is bright] with the stars.

6. Therefore, being kindled by us, give us for our good wealth, and shine thou, so that we may obtain prosperity. Bring hither for our weal Heaven and Earth that they may, o brilliant Agni, eat the offerings of [this] man.

५. 'वेष्टून राहो.' म्हणजे यज्ञाचें संरक्षण करण्याकरिता पाहरेक यासारिरा पाहरा वरो. ऋ. १.१.४ पहा.

'लकलकीत करितो' = 'चितयत्.'

म्हणजे आपल्या ज्वाळांनी आणि ठिगन्यानी असें सायण म्हणतात ते स्वरे दिसतें.

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।
 प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः
 ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् ।
 श्रुत्यै । अप । वृधि ।
 प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रम् ।
 उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

६. स [त्वम्] (अतः कारणात् त्व) समिधानः (= अस्माभिः सम्यगिध्य-
 मानः सन्) नः स्वस्तये रेवत् सददस्वान् (= अस्माक क्षेमाय धनं प्रयच्छन्) अ-
 स्मासु रयिं दीदिहि (= अस्मासु मध्ये धनं दीप्यस्व = धनवदोप्यस्व = वय धनं यथा
 लभेमहि तथा दीप्यस्व) । [अपिच] सुविताय (= सुहिताय = वयं सुहित यथा ल-
 भेमहि तथा) हे देव अग्ने (= दीप्तिमन्नग्ने), मनुषो हव्या वीतये (= मनुष्यस्य मम
 हव्यानि भक्षयितुं) रोदसी (= द्यावापृथिव्यौ) आ कृणुष्व (= आभिमुख्यौ कुरु =
 अत्रानय) ॥

सददस्वान् सम्यक्प्रयच्छन्निति सायण । पाश्चात्त्यो आसमन्नामकः पण्डितस्तु स-
 ददस्वान् सस्थापितः निर्गतः हततेजस्क इति ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नो बृहतो [रयीन्] दाः (= अस्मभ्य महान्ति धनानि देहि) स-
 हस्रिणो [रयीन्] दाः (= सहस्रसंख्योपेतान् धनविशेषान् देहि) । दुरो न वाजं
 श्रुत्यै अप वृधि (= द्वाराणोव कीर्त्यै अन्नम् अपावृणु = अन्नपूर्णमोषस्य द्वाराण्युद्धाद्येव
 अन्नं यथाकामं लभ्य येन वयं कीर्तिमन्तः स्याम) । [अपिच] ब्रह्मणा (= अ-
 स्माक स्तोत्रेण द्वारा) द्यावापृथिवी (= द्यावापृथिव्यौ) प्राची कृधि (= प्राची = अनुकूले
 कुरु) [तथैव] उषसः (= मातःशालाः) शुक्रं स्वर्णं (= तेजस्वी सूर्य इव) [प्राक् =
 अनुकूलं यथा तथा] वि दिद्युतुः (= विद्योतन्ताम्) ॥

७. हे अग्नी, आम्हांला मोठ्या [संपत्ति] दे. सहस्र [संपत्ति] दे. [आमची] कीर्ति व्हावी म्हणून अन्न [आमच्या पुढें] दरवाजा उघडल्याप्रमाणें उघडें कर. [आमच्या] स्तोत्रेंकरून द्यावापृथिवी आम्हांस अलुकूळ कर. तेजस्वी सूर्याप्रमाणें उषा प्रकाशोत्.

7. Give us, o Agni, great riches, give us a thousand riches. Open [to us] food like a door for the sake of renown. Through [our] hymn make Heaven and Earth favourable [to us]; may the Ushases shine like the brilliant sun, [favourable unto us]:

७. 'आम्हाला मोठ्या आणि हजारो संपत्ति दे आणि अन्न दे म्हणजे आमची कीर्ति होईल. आणि द्यावापृथिवी आणि

उषा ह्या आम्हांस अलुकूळ अशा रीतीने येतील असें कर.'

स इधान उषसो राभ्या अनु स्वर्णं दीदेदरूपेण भानुना ।
 होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥
 सः । इधानः । उषसः । राभ्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरु-
 पेण । भानुना ।
 होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः ।
 चारुः । आयवे ॥ ८ ॥
 एवा नो अग्ने अमृतैषु पूर्य धीष्णीपाय बृहदिवेषु मानुषा ।
 दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुषरूपमिषणि ॥ ९ ॥
 एव । नः । अग्ने । अमृतैषु । पूर्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽदिवेषु ।
 मानुषा ।
 दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् ।
 इषणि ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. स राभ्या उषसः अनु इधानः (= रानीधोपसथानुस्य समिध्यमानः = प्रति-
 रजन्त्याः पथात् प्रत्युपसथ पथात् समिद्धः) स्वर्णं (= सूर्य इव) अरूपेण भानुना (= रो-
 चमानेन तेजसा) दीदेत् (= दीप्यताम्) । मनुषो होत्राभिः (= मनुष्यस्य यज्ञैः) स्व-
 ध्वरः (= सुयज्ञो) विशा राजा (= जनाना प्रभुः) [एतादृशः] अग्निर् आयवे
 (= यजमानाय) चारुरतिथिः (= प्रियोतिथिर्) [भवति] ॥

९. बृहदिवेषु (= प्रभूतशुतिषु) अमृतैषु (= मरणरहितेषु) [देवेषु मध्ये] हे
 पूर्य (= प्रथम) अग्ने, एवा नो मानुषा धीः पीपाय (= एवमस्माकं मनुष्यसंबन्धिनी
 स्तुतिः = मनुष्यैरस्माभिः कृतस्तुतिरूपा धेनुः पीना बभूव = पयःपीनधेनुरत् पयोदान-
 समर्था बभूव) । [सा] धेनुर वृजनेषु (= यज्ञेषु) इषणि (= एषणाया सत्या = पयो-
 दोहने सति) त्मना (= आत्मनैव) कारवे (= स्तोत्रकर्म) शतिनं (= शतसंख्योपेतं)
 पुरुषं (= गथाद्यादिरूपेण नानारूप) [वानं = धनं] दुहाना (= दोग्ध्री = दात्री)
 [भवतु] ॥

हे अमर्त्याग्ने, मर्त्यानामस्माकं स्तुत्या प्रीतः राजस्मभ्यमनेकसंख्यमनेकरूपं धनं
 देहीत्यर्थः ॥

८. तो [अग्नि] प्रत्येक रात्रीच्या आणि प्रत्येक उपेच्या मागून पेटविला होत्ताता सूर्याप्रमाणें लकलकीत तेजानें प्रकाशो. मनुष्याच्या हवींनीं शोभनयज्ञ [आणि] जनांचा राजा असा जो अग्नि तो उपासकाचा प्रिय अतिथि होय.

९. हे महादीप्तिमत अमरांमध्ये प्रथम अग्नी, या प्रकारेकरून आम्हां मनुष्यांची स्तुति तीच कोणीएक धेनु पूर्ण झाली आहे. ती धेनु यज्ञांमध्ये दोहन होतांच उपासकासाठीं आपोआप शेकडो प्रकारचे आणि अनेकरूपी [अन्न] देओ.

8. He, kindled after every night and every Ushas—may he shine like the sun with brilliant splendor. Agni, the lord of good sacrifices through the offerings of man, and king of the people, is the beloved guest of the worshipper.

9. Thus o Agni, first among the resplendent immortals, has our human worship been fattened; may it [like a] milch-cow being pressed yield of its own accord in the sacrifices, for the sake of the praiser, a hundred-fold food of many forms.

८. 'प्रत्येक रात्रीच्या' इ० = 'राम्याः' इ०. म्हणजे रात्र आणि उषा ह्या प्रत्यही निघून जाताच अग्नीला प्रतिदिवसी उपःक्राळ होताच पेटवून देवास हवि अर्पण करीत असत.

९. यात स्तोत्रानें केलेली जी स्तु-

तिरूप आणि कर्मरूप सेवा, तिला धेनूचें रूप दिलें आहे. आणि कवि म्हणतो, या स्तुतिरूप गाईला आम्ही पुष्ट केले आहे, तर ती आम्हास अनेक प्रकारचे अन्नादिक धन देओ.

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनां अति ।
 अस्माकं दुन्नमधि पञ्च कृष्टिषुच्चा स्वर्णं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥
 वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम ।
 जनान् । अति ।

अस्माकम् । दुन्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वः । न । शु-
 शुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्सुजाता इषयन्त सुरयः ।
 यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥
 सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इष-
 यन्त । सुरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदि-
 वांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, वयम् अर्वता (=अग्नेन=त्वया दत्तेनाश्वसमूहेन) सुवीर्यं वा
 (=सुवीर्येण वा=शोभनवीर्येणैते. पुत्रपौत्रादिभिश्च) ब्रह्मणा वा (=अस्माकं अग्नेन
 स्तोत्रेण च) जनान् अति चितयेम (=इतरजनान् अतिक्रम्य ज्ञायेमहि) । अस्माकं
 दुन्न (=धनं) दुस्तरम् (=अन्यैरप्राप्यं सत्) अधि पञ्च कृष्टिषु (=पञ्च जनेषु मध्ये)
 स्वर्णं उच्चा शुशुचीत (=सूर्य इव उच्चैर्भृश दीप्यताम्) ॥

अधि. सप्तमीद्योतनार्थः ॥

११. हे सहस्य (=वलवज्रग्रे), यस्मिन् [त्वयि] सुजाताः सुरयः (=सुज-
 ग्मानो यजमाना) इषयन्त (=प्राप्नुमिच्छन्ति) [अपि च] हे अग्ने, यज्ञं (=य-
 ज्ञियं) य [त्वा] वाजिन उपयन्ति (=उपासता हविर्भिः सेवन्ते)—नित्ये तोके
 [इव] स्वे दमे दीदिवांसम् (=औरसस्य पुत्रस्य गृह इव स्वकीये सयनस्थाने
 गृहे दीप्यमानं) [त्वाम् उपयन्ति] स प्रशंसः (=प्रशंस्येण स्तवनीयस्त्व) न-
 नोति (=अस्माकं भव) ॥

१०. हे अग्नी, आम्ही अ-
श्वान्चा योगानें आणि उत्तम वी-
र्यान् सपत्नीच्या योगानें आणि
स्तोत्राच्या योगानें इतर जनांपेक्षां
अधिक आहों अशी आमची प्र-
सिद्धि होओ. आमचें वैभव पंच
जनांमध्ये सूर्याप्रमाणे अप्राप्य हो-
त्सतें उच्चस्थलीं प्रकाशो.

११. हे प्रबळ [अग्नी], ज्या
तुझी प्राप्ति होण्याविषयीं सुजात
उपासक इच्छा करितात, [आणि]
हे अग्नी, ज्या तुज पूज्याला यज-
मानलोक हवि देऊन भजतात—
औरस पुत्राच्या घरीं प्रकाशल्या-
प्रमाणें आपल्या स्वताहाच्या घरीं
प्रकाशणाच्या तुजला [भजतात]—
तो अत्यंत स्तुत्य तूं आमचा हो.

10. 'May we, o Agni,
through horses and through
brave sons and through
piety be known beyond
[other] people May our
prosperity, unattainable
like the sun, shine high
among the five races.

11. O Victorious Agni,
be thou ours, thou the
praiseworthy one, to reach
whom well born worship-
pers strive, whom pious
men serve with oblations,
thou worthy of oblations,
thou who shinest in thine
own home as in the house
of thine own son.

१०. 'स्तोत्राच्या योगाने' = 'प्र-
दग्ना.' म्हणजे आम्ही इतर जनांपेक्षा
अधिक भक्तिमान् आहों अशी आमची
ख्याति होओ.

११. 'आमचा हो' = 'न. बोधि.'
सू. ७६ म. ४ आणि त्याजवरील टीप
पहा.

'आपल्या स्वताहाच्या घरी' = 'स्वे
दमे.' अग्नीचे 'स्वताहाचें घर' म्हणजे
जेथें त्याला पेटवितात आणि पूजितात
ते स्थळ, अथवा ती खोली. जसा ए-
कादा वाप वेगळा राहत असून आपल्या

औरस पुत्राचे घरी जाऊन तेथे प्रोतीने
विराजमान होत असतो (म्हणजे आद-
राने दिलेल्या आसनावर बसून पूजा-
दिक म्हण करितो) त्याप्रमाणे अग्नि
हा उपासकाला आपला पुत्र मानून त्या-
च्या घरी स्वीकारिलेल्या स्थानी विराजत
असतो.

'औरस पुत्राचे घरी' = 'नित्ये तोके.'
'तोके' या सप्तमीचा जो हा येथे अर्थ
केला आहे, तो वेदात केव्हा केव्हा येत
असतो, व याची उदाहरणे पूर्वीहि आली
आहेत.

उभयासो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूर्यश्च शर्मणि ।
वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः
॥ १२ ॥

उभयासः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूर्यः ।
च । शर्मणि ।
वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूयसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य ।
शग्धि । नः ॥ १२ ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूर्यः ।
अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥
॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उ-
पसृजन्ति । सूर्यः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् ।
वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१२. हे जातवेदः (=जातानां सर्वेषां वेदितृ) अग्ने, ते (=तव) स्तोतारः (=स्तो-
त्रकृतः) सूर्यश्च (=यजमाना) [इत्येते] उभयासः (=उभये) [ययं] शर्मणि
स्याम (=सुखे भवेम) । वस्वः (=प्रेष्ठस्य) पुरुश्चन्द्रस्य (=अतिशयेनाह्लादकस्य) भू-
यसः (=प्रभूतस्य) प्रजावतः (=प्रजायुक्तस्य) स्वपत्यस्य (=सुपुत्रस्य) रायः (=ध-
नस्य=एतादृशं धनं) नः (=अस्मभ्यं) शग्धि (=देहि) ॥

प्रजावतः भृगाशुतेतस्य स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्येति सायणः ॥

१३. हे अग्ने, ये सूर्यः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यो (=अस्मादभ्यो) गोअमां
(=गावोमगाभिभ्यो यस्यास्तादृशी=गोप्रसृताम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्या) रातिम्
उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) ताश्च [यजमानान्] अस्माश्च [स्तोत्रं] वस्य आ
प्र हि नेषि (=प्रेष्ठे सुखं रागादिभिरुपैति नय) । सुवीराः (=सुपुत्रीयैवेतपुत्रयोश्चादि-
समवेता) [ययं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा वृहत्) ॥

१२. हे सर्वज्ञ अग्नी, तुझे स्तोते आणि यजमान असे आम्ही उभयतां सुखी असूं असें कर. [आणि] कल्याणकारक, अति-शय आह्लादकारक, विपुळ, प्रजा-युक्त आणि चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली संपत्ति आम्हांला दे.

१३. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्रांला गाईंनीं भरलेली आणि अश्वाढ्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि न्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र गाऊं असें कर.

12. May we both, thy praisers and thy sacrificers, be happy, o all-knowing Agni! Give us prosperity that is wholesome, exceedingly delightful, plentiful, accompanied by children, and full of good sons.

13. Lead, o Agni, both those sacrificers who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

१२. 'प्रजायुक्त' = 'प्रजावतः'. म्हणजे चाकर नोकर इत्यादिक जीत आहेत अशी, असे सायण म्हणतात.

१३. पूर्वीच्या सूक्ताच्या शेवटच्या मंत्रावरची टीप पहा.

सूक्तम् ३-१९४.

गृत्समद ऋषिः । आप्रीसूक्तमिदम् । प्रथमा समिद्धाग्निदेवताका । द्वितीया नराशंस-
 देवताका । तृतीया इङ्नामनाग्निदेवताका । चतुर्थ्या बर्हिर्देवता । पञ्चम्या द्वारो
 देव्यः । षष्ठ्या उषासानक्तौ । सप्तम्या दैव्यौ होतारौ । अष्टम्या तिस्रो
 देव्यः । नवम्यास्त्वष्टा । दशम्या वनस्पतिः । एकादश्याः स्वा-
 हा ॥ त्रिष्टुप् छन्दः । सप्तमी तु जगती ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।
 होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निर्हन् ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भु-
 वनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु ।
 अग्निः । अहन् ॥ १ ॥

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति महा स्वर्चिः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मुर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । महा ।
 सुऽअर्चिः ।

घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् । मुर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु ।
 देवान् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पृथिव्या निहितः (= वेदिलक्षणाया भूमौ स्थापितः) समिद्धोऽग्निः (= सम्प-
 द्मान एतन्नामकोऽग्निर्) विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ् अस्थात् (= सर्वाणि भूतजातानि =
 तेषाम् अभिमुखः सस्तिष्ठति) । होता (= देवानामाह्वाता) पावकः (= शोधकः)
 प्रदिवः (= पुरातनः) सुमेधाः (= शोभनप्रज्ञो) देवः (= शोभमानः) अहन् (= याग-
 योग्यः) [एतादृशोऽयम्] अग्निर्देवान् यजतु (= पूजयतु) ॥

२. स्वर्चिः (= शोभनज्वालः) प्रति धामानि तिस्रो दिवः प्रति च महा अजन्
 (= त्रीणि स्वर्लोपानि स्थानानि प्रत्येकं त्रीन् श्लोकान् प्रत्येकं व्यक्तोऽहन् अल-

सूक्त ३-१९४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-आ-
प्रिय अग्नि (म्हणजे हे सूक्त आ-
प्रिसूक्त आहे). देवता आहेत त्या
ह्या:-१ समिद्ध अग्नि; २ नराशंस;
३ इड्; ४ वर्हिः; ५ द्वारो देवी;
६ उषा आणि रात्र; ७ दोन
दिव्य होते; ८ सरस्वती, इळा
आणि भारती ह्या तिघी देवी;
९ त्वष्टा; १० वनस्पति (म्ह० यूप);
११ स्वाहा.). वृत्त-सातवी ऋचा
जगती आहे, ती शिवाय करून सर्व
ऋचा त्रिष्टुप् छंदाच्या आहेत.

१. पृथिवीवर स्थापिलेल्या स-
मिद्ध अग्नि सकळ भूतांसमुख
उभा राहिला आहे. तो देवांला
बोलाविणारा, शुद्धिकारक, पुरातन,
सुप्रज्ञ, देदीप्यमान [आणि] [या-
ग]योग्य अग्नि देवांला पूजो.

२. सुज्वाल नराशंस आपल्या
मोठेपणाने आपली धामे आणि
तीन दुलोक शोभविणारा होस्ताता,
घृत गळविणाऱ्या स्तोत्राने हवि
भिजवून यज्ञाच्या आरंभी देवांला
अलंकृत करो.

HYMN 3-194.

To *Āpriya Agni* (i. e. V. 1 to
Samiddha Agni; V. 2 to
Narāśaṁsa; V. 3 to *Id*; V. 4
to *Barhiḥ*; V. 5 to the *Doors*;
V. 6 to *Ushas* and *Night*; V. 7
to the two divine *inokers*;
V. 8 to the three Goddesses,
Sarasvatī, *Ilā* and *Bhārati*;
V. 9 to *Ṭvaṣṭā*; V. 10 to the
Vanaspati or *sacrificial post*;
and V. 11 to *Svāhā*). *Metro*
Trishṭubh, except in verse 7
where it is *Jagoti*.

1. [Well]-kindled Agni,
established on the earth, is
overlooking all beings. In-
voking, purifying, ancient,
wise, resplendent [and]
worthy Agni—may he
worship the gods!

2. May *Narāśaṁsa* of
excellent splendor, adorn-
ing with his greatness each
of his seats and the three
heavens, sprinkle the obla-
tion with a hymn that
shall make gat showers to
rain, honour the gods at
the commencement of the
sacrifice.

१. हे एक आप्रीसूक्त आहे. सू. १८८
मं. १. पहा.

२. सू. १३ म. ३ पहा. १
'आपली धामे' = 'धामानि.' म्हणजे

ईळितो अग्ने मनसा नो अहन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।
 स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो वहिषदं यजध्वम् ३
 ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अहन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् ।
 पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । ब-
 .हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

देव वहिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यास्याम् ।
 घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥
 देव । वहिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुभरम् । वेदी
 इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः ।
 यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

कुर्वन् घृतमुषा (= घृतयन्मेषवृष्टेः सेचनकारकेण) मनसा (= स्तोत्रेण) हव्यम्
 उन्दन् (= हविः क्लेदयन् खिग्धीकुर्वन् सन्) यज्ञस्य मूर्धन् (= यागस्यादौ) देवान्
 सम् अनक्त (= व्यक्तीकरोतु = पूजया अलङ्करोतु) ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, अहन् (= यागयोग्यस्) [तथा च] मानुषात् (= मनुष्यसंबन्धिनो
 होतुः) पूर्वः (= पूर्वभूतस्) [त्वं] नो मनसा ईळितः (= अस्माकं स्तोत्रेण स्तुतः
 सन्) अद्य देवान् यक्षि (= अस्मिन् दिने देवान् पूजय) । सः (= पूर्वोक्तप्रका-
 रस्) [त्वम्] अच्युतं (= स्थिर) मरुता शर्धः (= मारुतं गणम्) आ वह (= अत्रा-
 नय) । हे नरः (= ऋत्विजः), वहिषदं (= कुशेषु निषण्णम्) इन्द्र यजध्वं (= पूजयत) ॥

४. हे देव (= दीप्तिमद्) वहिः, वर्धमानं (= प्रवृद्धं) सुवीरं (= शोभनवीरसं-
 पादकं) सुभरं (= सुपूर्णम्) अस्या वेदी (= अस्या वेद्यां) स्तीर्णम् (= आस्तीर्णं)
 [त्वं] राये [भव] (= धनसंपादकं भव) । हे वसवः (= एतन्नामसा देवा), हे
 विश्वे देवा, हे आदित्याः (= अदितेः पुत्रा एतन्नामसा देवाः), यज्ञियांसः (= य-
 जार्हा) यूयं घृतेन अक्तं (= खिग्धीकृतम्) इदं [वहिः] सीदत (= निवीदत) ॥

३. हे अग्नी, [याग] योग्य [आणि] मानवी [होत्या] पेक्षा प्राचीन असा जो तू, तो आमच्या स्तोत्राने स्तविला होस्ताता आज देवाला पूज. [आणि] आमच्या स्तोत्राने स्तविला होस्ताता मह- ताच्या दृढ गणाला घेऊन ये.-हे ऋत्विजानो, दर्भावर बसलेल्या इ- न्द्राला तुम्ही पूजा.

४. हे तेजस्वी दर्भ हो, प्रवृद्ध, चांगल्या वीराची प्राप्ति करून दे- नारे, सुपूर्ण, [आणि] या वेदी- वर आथरलेले असे जे तुम्ही, ते [आम्हाला] धनप्रद [व्हा]. हे वसू हो, हे विश्वे देव हो, हे आ दिव्य हो, यज्ञार्ह असे जे तुम्ही ते तुषाने भिजविलेल्या या दर्भावर बसा.

3 Worthy of worship [and] more ancient than the human [invoker], do thou, o Agni, *praised* by our hymn, worship the gods to day. And bring thou hither the firm troop of the Maruts — Worship, o friends, Indra seated on the grass

4 O bright *Barhus*, be thou the giver of wealth, thou that art tall, the giver of good heroes, well-bur- dened, and spread on this altar — Sit, o Vasus, o *Vis'v'e Devâs*, o sons of Aditi, you, who are worthy of sacrifice, on this grass that is softened with clari- fied butter

स्थान, राहण्याची ठिकाणे, पृथिवी, अत- रिक्त गू इत्यादिक.

‘तीन बूलोक’ = ‘तिस्रो दिव’

सू ३५ म ६ पहा

‘घृत गळविणाऱ्या स्तोत्राने हवि भि- जवून देवाला अलङ्कृत करो’ = ‘घृतपुषा

मनसा हव्यम् उन्दन् देवान् समनतु’ म्हणजे ज्या स्तोत्राच्या योगान देव प्रसन्न होऊन घृताप्रमाणे पुष्टिकारक मेघवृष्टि करितोले असे स्तोत्र म्हणून त्याजबरोबर देवाला हवि देऊन त्याला सुप्रसन्न करो

३ सू १८८ म ३ पहा

४ सू १११ म ४ पहा

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्ण पुनाना यशसं सुवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः ।
नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् ।
सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता व्येव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । व्यपाऽ-
इव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽ-
ईची । यज्ञस्य । पेशः । सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. सुप्रायणाः (=शोभनगमनसाधना) द्वारो देवीः (=देव्यो द्वारः=देदीप्य-
माना द्वारो) नमोभिर्हूयमानाः (=अस्माकं स्तोत्रैराहूयमानाः सत्य) उर्विया वि श्र-
यन्ता (=विस्तृतं यथा तथा विवृतापिधाना भवन्तु) । व्यचस्वतीः (=व्यचस्वत्यः=
व्याप्तिमत्यः=महत्यः) अजुर्याः (=अहिंस्या) [अपि च] यशसं सुवीरं वर्णं पुनानाः
(=यशोयुक्तं शोभनवीर्योपेतपुनयुक्तं वर्णं कान्तिवैभवं संपादयिष्यन्ता) वि प्रथन्तां
(=विशेषेणोद्धाश्रयन्ताम्) ॥

६. उक्षिते (=प्रवृद्धे महत्यौ) व्येव रण्विते (=वानकुशले इव प्रख्याते) ततं
तन्तुं संवयन्ती (=यज्ञावयवरूपं विस्तृतं तन्तुं सम्यक् वयन्त्यौ) समीची (=समीची
=परस्परं संगते) यज्ञस्य पेशः सुदुधे (=यज्ञस्य रूपं सुदु ददत्यौ=उत्पादयिष्यौ)
पर्यस्वती (=पर्यस्वत्यौ दुग्धयुक्ते) [एतादृश्यौ] उषासानक्ता (=उषाश्च रात्रिश्च=
अहोरात्ररूपे देव्यौ) नः (=अस्माकं) साधु अपांसि (=साधूनि कर्माणि) सनता
(=सातत्येन सततं) [सफलकुरुताम्] ॥

व्येव रण्विते इति यज्ञस्य पेशः सुदुधे इति च दुर्बोधव्युत्पत्त्यम् । सायणस्त्वेषं व्या-

५. ज्यांच्या मधून जावयाला चांगला मार्ग आहे अशा ज्या द्वारो देवी त्या स्तोत्रांनी बोलाविल्या होत्या त्या रुंद उघडोत. ज्या लांब रुंद, ज्या असय, ज्या यशोयुक्त [आणि] चांगल्या वीरांनी युक्त, असे वैभव देणाऱ्या, त्या द्वारो देवी उघडोत.

६. महान्, विणण्याच्या कामी कुशळ असल्याप्रमाणे ज्यांची ख्याति आहे, ताणलेला तंतु विणणाऱ्या, एकमेकांस लागलेल्या, यज्ञाचे रूप उत्पन्न करणाऱ्या, आणि दुग्धपूर्ण, अशा ज्या उषा आणि रात्र, त्या आमची चांगली कर्मे नित्य [सफल करोत].

5. May the brilliant Doors, that afford a good passage, open wide, [being] invoked by [our] hymns. May they, extensive, [and] indestructible [and] givers of a glory full of renown and of good progeny, throw themselves wide open.

6. The great *Ushas* and *Night*, renowned as skilful weavers, weavers of the thread that is stretched, closely united each to the other, yielders of the form of the sacrifice, and full of milk- [may] they ever [promote] our good works.

५. सू. १३ मं. ६, सू. १८८ मं. ५.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा. ही ऋचा काहीशी कठिण आहे. 'विणण्याच्या कामी कुशळ असल्याप्रमाणे ज्यांची ख्याति आहे' (= 'वय्येव रण्विते'). हे भाषांतर निरुपायासाठी सायणानी शब्दनिर्वचनास अनुसरून भाष्य केले आहे त्याप्रमाणे आम्ही केले आहे. 'ताणलेला तंतु विणणाऱ्या' (= 'तन्तु तत सवयन्ती'), म्हणजे यज्ञरूप वस्त्र विणणाऱ्या, यज्ञाला संपादणाऱ्या.

'यज्ञाचे रूप उत्पन्न करणाऱ्या' =

'यज्ञस्य पेशः सुदुर्धा.' हा अर्थ होईल तितका अक्षरार्थ आहे. पण यज्ञाचे रूप म्हणजे कोणता पदार्थ समजावयाचा आहे? 'यज्ञाला संपादणाऱ्या' इतके तात्पर्य आहे. ऋ. ७.४२.१ यात 'पेशः' शब्दाचा असाच प्रयोग केला आहे तो पहा.

'दुग्धपूर्ण' = 'पयस्वती.' म्हणजे ज्याच्या कासेत पुष्कळ दूध आहे अशा. येथे 'उपासानत्ता' यास गाई असे वल्लिले आहे.

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।
 देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ७
 दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् । ऋचा ।
 वपुःऽतरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋजुऽथा । सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः ।
 अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूतिः ।
 तिस्रो देवीः स्वधया बहिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥
 सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । वि-
 श्वऽतूतिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बहिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु ।
 शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

चष्टे । यथा इव वानकुशले इव रणिवते शब्दिते स्तुते परस्पर गच्छन्त्यौ वा तत
 विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीय यज्ञावयव सवयन्ती सम्यक् चित्र सह वा वयन्त्यावुत्पाद-
 यिष्यो समीची सम्यक् प्रवृत्तिके परस्परातुकूले । किमर्थं सवयन्ती । यज्ञस्यानुशी-
 यमानस्य पेशो रूप निर्मातुमिति शेषः । यज्ञ निर्वर्तयितुं तदवयवातुकमेणातुष्टापयि-
 त्वावित्यर्थः । अहोरात्राभ्या हि यज्ञास्तन्यन्ते । सुदुधे सुदु फलस्य दोग्ध्या पयस्वती
 उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्या खलु वृष्टिर्जायते । एव महातुभावे अहोरात्रदेवते अ-
 स्मद्यज्ञ निर्वहतामित्यर्थः । इति ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिनि भवौ) प्रथमा (=मनुज्यहोतृभ्यः पूर्वं जातौ) विदुष्टरा
 (=विदुष्टरं=विद्वच्छरी) वपुष्टरा (=वपुष्टरौ=प्रकृष्टवपुषी) होतारा (=होतारी देवा-
 नामाह्वातारी) ऋचा (=मन्त्रेण) ऋजु (=अविकल यथा तथा) यक्षतः (=पूजय-
 ताम्) । देवान् ऋतुथा (=यथायोग्यराल) यजन्तौ (=पूजयन्तौ) [तौ] [तान्
 देवान्] पृथिव्या नाभा (=नाभौ=उत्तरवेद्या) त्रिषु सानुषु अधि (=त्रिषु शिखरेषु)
 सम् अञ्जतः (=समाह्वाम्=अलङ्कृतम्=हविर्भिः सतर्पयताम्) ॥

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि त्रिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्ह-
 पत्यादिषु । इति सायणः ॥

७. दिव्य, आदि, अत्यंत विद्वान् आणि अत्यंत सुंदर असे जे दोगे होते ते स्तोत्रानें नीट यजन करोत. योग्यकाळीं देवांचें यजन करणारे ते पृथिवीच्या नाभीत तीन शिखरांवर [त्यांस] विराजवोत.

८. आमचे स्तोत्र सिद्ध करणारी सरस्वती, देदीप्यमान इळा, [आणि] विश्वगामिनी भारती ह्या तिघी देवी येऊन या कुशांवर बसून आपल्या बळानें [आमचे] घर छिद्ररहित राही असें रक्षोत.

7. *The two divine Invokers, primeval, most learned [and] most handsome,—may they perform the sacrifice with the hymn properly. Honouring the gods at the proper time, may they adorn them in the navel of the earth, on the three summits.*

8. *Sarasvatî, the accom- plisher of our hymn, divine Ilâ, and Bhârâtî that pervades all—may the three goddesses come and sit on this grass and protect [our] house so that it may be free from holes. •*

७. सू. १८८ मं. ७ पहा.

‘पृथिवीच्या नाभीत.’ म्हणजे उत्तर- वेदि म्हणून जी यज्ञमंडपात जागा असते तिजवर, आणि ‘तीन शिखरांवर’

म्हणजे गार्हपत्यादिक जो स्थाने त्याजवर, असे सायण म्हणतात.

८. सू. १८८ मं. ८ पहा.

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि प्यतु नाभिस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुभरः । वयःधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देव-
कामः ।

प्रजाम् । त्वष्टा । वि । प्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवा-
नाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निहविः सूदयानि प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रज्ञानन्देवेभ्यो देव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥
वनस्पतिः । अवसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयानि ।
प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽक्तम् । नयतु । प्रज्ञानन् । देवेभ्यः । देव्यः । शमिता ।
उप । हव्यम् ॥ १० ॥

८. नो धियं साधयन्ती (=अस्माकं स्तोत्रं सपादयित्री) सरस्वती देवी (=यो-
तमाना) इव्या [नामिका] विश्वतूर्तिभारती [च] (=विश्वव्यापिनी भारती नाम
देवी च) [एतास्] तिस्त्रो देवीः (=देव्यः) आ[गम्य] इदं बर्हिर्निषद्य (=एतेषु
दर्भेषूपविश्य) स्वधया (=स्वकीयेन बलेन) शरणम् (=अस्माकं गृहम्) अच्छि-
द्रं (=छिद्ररहितं यथा तथा) पान्तु (=पालयन्तु) ॥

भाषायाम्.

९. पिशङ्गरूपः (=सुवर्णवर्णः) सुभरः (=सुयज्ञः=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता) वयो-
धाः (=अन्नस्य दाता) वीरः (=वीर्योपेतो) देवकामः (=देवान् कामयमानः) [ए-
तादृशः पुनस्] [त्वष्टुमहात्] जायते (=जायताम् अस्माकम्) । त्वष्टा नाभि
(=वन्धनं=संततिमूलभूता प्रजा=पुत्रादिरूपाम्) अस्मे (=अस्मभ्यं) वि प्यतु
(=वितरतु) । अथ (=अनन्तरं=पुत्रादिप्रजाप्राप्त्यनन्तरं) देवानां पाथः (=देवा-
नामर्थेस्माभिर्देनं हवीरूपमन्नम्) अपि एतु (=तान् देवान् प्रति गच्छतु) ॥

प्राज्ञप्रजा वयं देवेभ्यो हविर्दास्यामः । तच्च त्वष्टा तान् प्रति प्रापयतु । इति भावः ॥

१०. अवसृजन् (=हविः पशुरूपं प्रयच्छन्) वनस्पतिः (=यूपरूपो वृक्ष) उप
स्थात् (=अस्मत्समीपे तिष्ठतु) । [तत्] हविरग्निर्धीभिः (=स्वप्राग्निः=स्वकी-

९. सुवर्णकांतीचा, चांगला यज्ञ करणारा, अन्नदाता, वीर [आणि] देवप्रिय [असा पुत्र त्वष्ट्याच्या रूपेने] लवकर जन्मो. त्वष्टा आम्हांला वंश चालविणारी प्रजा देओ. आणि मग देवांचें अन्न [देवांप्रत] वर जाओ.

१०. [हवि] संपादणारा व-
नस्पति [आम्हां] जवळ उभा राहो.
अग्नि [आपल्या] कौशल्यानें [तें]
हवि शिजवो. दिव्य शमिता प्रजा-
वान् [अग्नि] तीन प्रकारांनीं त-
यार केलेलें हव्य देवांजवळ नेओ.

9. [Through *Trashtā's* kindness] may a son, be quickly born [to us] that shall be of golden colour, perform good sacrifices, give food, that shall be a hero and that shall love the gods. May *Trashtā* grant us posterity that shall continue the race and then may the food of the gods go unto [them].

10. May the Lord of the forest yielding [the oblation] stand by. May Agni with [his] skill cook [that] oblation. May wise [Agni] the divine preparer carry to the gods the offering composed in the three ways.

९. सू. १८८ मं. ९ पहा.

यांत देवांची प्रीति करणारा, देवांप्री-
त्यर्थ यज्ञ करणारा, कांतिमान् आणि
(विशेषेकरून) शूर पुत्र देण्याविषयी
जी प्रार्थना आहे तिजकडे लक्ष्य देण्या-
सारखें आहे. त्वष्टा प्रजा उत्पन्न करितो
असे त्याचे वर्णन वेदांत प्रसिद्ध आहे.
म्हणूनच त्यानें वीर पुत्र आणि प्रजा
दावी असें येथें प्रार्थिले आहे.

१०. 'यूपाला बांधलेला जो यज्ञ-
पशु त्यापासून मांस मिळावयाचे; तें मांस
अग्नि शिजवो आणि देवांप्रत प्रविष्ट
करो' असा भावार्थ.

'[हवि] संपादणारा' = 'अवसृ-
जन्.' यूपाला पशु बांधल्यामुळे मांस-
लाभ होतो म्हणून त्याला हवि संपाद-
णारा असे नांव दिलें आहे.

'शमिता' = 'शमिता.' शमिता म्ह-
णजे हवि तयार करणारा एक मनुष्य
यज्ञांत असतो. अग्नीला दिव्य शमिता
म्हणण्याचें कारण असे कीं तो तें शिज-
वून देवांकारणे तयार करीत असतो.

'तीन प्रकारांनी' = 'त्रिधा.' म्हणजे
सायणांच्या म्हणण्याप्रमाणें उपस्तरण, अ-
वदान, आणि अभिघारण या तीन प्र-
कारांनी. उपस्तरण म्हणजे ज्या पात्रांत

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।

अनुस्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम्
जुं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि
हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

येन शीघ्रलेन) सूदयाति (= क्षारयतु = पचतु) । [अपि च] प्रजानन् (= प्रकृषेण
जानन् = प्रज्ञावान्) देयः (= दिव्यः) शमिता (= हविषः सस्कर्ता) त्रिधा (= त्रिभि
प्रकारैः) समक्त (= सम्पत् सित) हव्य देवेभ्य उप नयतु (= देवाना समीप नयतु) ।

यूपवद्धपशौर्लब्धं मासमग्निः पचतु । तच्च स देवान् प्रति वहत्विति भावः ॥

त्रिधा त्रिप्रकारसुपस्तरणावदानाभिधारणैः समक्त सम्पत् सित हव्य हविः प्रजान
न् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु । इति सायणः ।

भाषायाम्.

११. घृत मिमिक्षे (= सिञ्चितमस्ति) घृतम् अस्य योनिः (= अग्नेरुत्पत्तिस्थान)
[भवति] । घृते धितः (= कृताश्रयो) [भवति] । उ (= उत = अपि च) घृतम्
अस्य धाम (= तैजो) [भवति] । — हे वृषभ (= प्रभो) [अग्ने], अनुस्वध (= प्रति
स्वधा = सर्वेष्वपि हव्येषु दीयमानेषु) [देवान्] आ वह (= अत्रानय) [अपि
मादयस्व (= प्रीणय) [ततस्त्व] स्वाहाकृतं हव्यं (= स्वाहेति शब्देन सह दत्तं ह-
विर्) वक्षि (= वह) ॥

अनुस्वधम् अनु नित्यक्रमम् यथा प्रतिदिनं तथेति पाश्चात्याः ॥

हवि घालाययाचे त्यात प्रथम तूप शिप- | आग्नि अभिधारण म्हणजे ते ठेविह्या
ढणे, अगदान म्हणजे त्यावर हवि ठेवणे, | नंतर त्यावर जें तूप शिपढणे ते.

११. घृत शिंपडलें आहे. घृत हें याचें उत्पत्तिस्थान आहे. घृतामध्ये हा राहत असतो. घृत हें याचें तेज आहे.—हे प्रभू [अग्नी], [देवांला] प्रत्येक हवीच्या वेळीं तूं घेऊन ये [आणि] अनंदित कर; स्वाहा म्हणून दिलेलें हव्य घेऊन जा.

11. Clarified butter is sprinkled; clarified butter is his origin; he lives in clarified butter; clarified butter is his strength.—Bring [the gods] at every offering, [and] gratify [them]. Carry o hero [Agni], the offering given with the exclamation *svāhā*.

११. अग्नीवर घृत शिंपडून ऋषि म्हणतो: 'घृताने प्रदीप्त होऊन अग्नि देवाला येथें आणो आणि त्याजकडून हव्य भक्षण करवो. आणि आम्ही "स्वाहा"! म्हणून दिलेले हव्य देवांप्रत पोहचतें करो.' ही ऋचा स्वाहाविषयी आहे. सू. १८८ मं. ११ पहा.

अन्नप्राशन म्हणून जो विधि करितात, त्यात या मंत्राचा पाठ म्हणतात.

त्याचें कारण इतकेंच दिसते कीं, यांत 'घृत' (तूप) हा शब्द आला आहे. पण अन्नप्राशनविधीशी दुसरा कोणताहि संबंध या ऋचेचा नाही.

त्याप्रमाणें अंत्येष्टीमध्ये अस्थिसंचयन-आद्य म्हणून जे करितात त्यांतहि हा मंत्र म्हणत असतात; परंतु त्याचें तरी कारण इतकेंच आहे कीं, यांत 'घृत' शब्द आला आहे.

सूक्तम् ४-१९५.

भागिवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।
मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥
हुवे । वः । सुद्योत्मानम् । सुवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अति-
थिम् । सुप्रयसम् ।
मित्रः इव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जात-
वेदाः ॥ १ ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वायोः ।
एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥
इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः ।
विक्ष्व । आयोः ।
एष । विश्वानि । अग्नि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः ।
जीरऽश्वः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे यजमाना.], व. (= युष्मदर्थ) सुद्योत्मानं (= शोभनदीप्तिमन्तं) सुवृ-
क्तिं (= शोभनस्तुतिं) सुप्रयसं (= शोभनहविलक्षणान्नं) विशाम् अतिथिं (= जना-
नां प्राचूर्णिकं) हुवे (= आह्वयामि) । जातवेदाः (= जातानां वेदिता = सर्वज्ञो) देवः
(= द्योतमानो) यो मित्र इव (= सखेव) आदेवे जने (= देवानां संमुखभूते देवान्
कामयमाने जने) दिधिषाय्य. (= धारणीयः = सेव्यो) भूत् (= अभूत्) ॥

२. इमम् [अग्नि] विधन्तः (= परिचरन्तो) भृगवः (= एतन्नामका अस्माकं पूर्वे)
अपां सधस्थे (= अन्तरिक्षस्थानाम् उदकानां स्थले = आकाशे) आयोर्विक्ष्व (= यज-
मानरूपस्य मनुष्यस्य लोके = यजमानजनेषु) [इति] द्विता (= द्वयोः स्थलयोर्)
अदधुः (= दधुः = स्थापितवन्तः) । एष (= सोमं) जीराश्वः (= वेगवदश्वो) देवाना-
म् अरतिः (= देवानां दूतः) अग्निर्विश्वानि भूम (= विश्वानि भूमानि = सर्वाणि भू-
तजातानि) अग्नि अस्तु (= अग्नि भवतु = सर्वत्र जेता भवतु) ॥

सूक्त ४-१९५.

ऋषि-भृगुकुळांतील सोमा-
हुति नांवाचा पुरुष. देवता-अग्नि.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे यज्ञमान हो], ज्याची
कांति चांगली आहे, ज्याविषयी
चांगलें स्तोत्र लोक गातात, ज्याला
चांगलें अन्न प्राप्त होतें असा जो
लोकांचा अतिथि अग्नि त्याला मी
तुम्हांसाठी बोलवितों. जो देदी-
प्यमान सवेज्ञ [अग्नि] देवभाविक
जनामध्ये मित्रासारखा सेव्य झाला
आहे.

२. याला भजून [आमचे पूर्व-
ज] भृगु आपो [देवी]च्या स्थानी,
[आणि] उपासकलोकीं, याप्रमाणें
दोन ठिकाणीं स्थापन करिते झाले.
तो जो हा देवांचा शीघ्राश्व दूत अग्नि
त्याचा सर्व भुवनांमध्ये विजय होओ.

१. 'देवभाविक जनामध्ये'='आ-
देवे जने.' सायणाचार्य 'देवपर्यंत जे
जन त्यामध्ये म्हणजे मनुष्यांपासून दे-
वापर्यंत' असा अर्थ करितात.

HYMN 4-195.

To Agni By Somadhuti a des-
cendant of Bhṛigu. Metre—
Trishtubh.

1. I invoke for you,
Agni of excellent brilli-
ance, in whose honour good
hymns are sung, who is
the guest of the people, to
whom good food is given ;
who, brilliant [and] all-
knowing, has become a-
mong pious men worthy of
being served like a friend.

2. Him the Bhṛigu
worshipping established in
two places, in the bosom
of the waters [and] among
the people of the worship-
per. May this same Agni,
the messenger of the gods,
having swift horses, con-
quer all beings.

२. सू. ६० म. १; सू. ५८ मं. ६;
सू. १२७ मं. ७; सू. १४३ मं. ४ आणि
त्याजवरील टिपा पाहा.

अग्निं देवासो मानुषीषु विश्वे प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाप्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवास । मानुषीषु । विश्वे । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्त । न । मि-
त्रम् ।

सः । दीदयत् । उशती । ऊर्म्या । आ । दक्षाप्य । य । दास्वते ।
दमे । आ ॥ ३ ॥

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संहृष्टिरस्य हियानस्य दक्षो ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । संहृष्टिः । अस्य । हियानस्य ।
धक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्य । न । रथ्य ।
दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ देवास. (=देवा) [स्वर्गे] क्षेप्यन्त (=निवत्स्यन्त=सुखेन निवसितुम् इच्छन्त) प्रिय मित्र न (=प्रीणयितार सखायम् इव) अग्नि मानुषीषु विश्वे धु (=मनुष्यसर्वा धनीषु प्रजासु स्थापितवन्त) । यो[मिर्] दास्वते दमे आ (=हविर्दत्तवत यजमानाय तस्य गृहे=यजमानस्य गृहे तदर्थ) दक्षाप्य (=समर्धयिता सर्वर्ध-
यो) [भवति] स उशतीरुर्म्या (=कामयमाना सर्वा रानी=कामयमानासु सर्वासु रात्रिषु) आ दीदयत् (=सर्वतो दीप्यते) ॥

४ अस्य [अग्ने] पुष्टिः (=शरीरवृद्धि=पुण्यशरीरावस्था) स्वस्य (=धनस्य) [पुष्टिर्] इव (=वृद्धिरिव) रण्वा (=रमणाया) [भवति] । हियानस्य धक्षोरस्य (=उपासने प्रपद्यमानस्य=हविरादभि परिचरितस्य दग्धुमिच्छो=दहनोत्पत्तस्य तस्य) संहृष्टिः (=सदृशेन) [रण्वा भवति] । यो[मिर्] ओषधीषु (=श-
म्रेषु) जिह्वा वि भरिभ्रत् (=ज्वालासमूह विशेषण विहरति=कम्पयति) । [अग्नि-
र्] अत्यो न रथ्य. (=रथसाय इव) वारान् दोधवीति (=स यथा पुच्छबालान् भृशं कम्पयति तथा य ज्वालालक्षणान् बालान् भृशं कम्पयति) ॥

३. अग्नीला [स्वर्गी] राहणा-
रे देव प्रिय मित्राला ठेविल्या प्र-
माणे मनुष्यलोकीं ठेविते झाले. जो
उपासकाच्या घरी उपासकाची स-
मृद्धि करणारा, तो [अग्नि] स-
कल प्रिय रात्री प्रकाशमान असो.

४. याची [वृद्धि] धनाच्या
वृद्धीप्रमाणें आनंदकारक [होय].
याची उपासना होऊन हा जाळूं
लागला म्हणजे याचें दर्शन [आ-
नंदकारक होय]. जो [अग्नि]
झाडांमध्ये यथेच्छ आपली जिह्वा
फिरवीत असतो. तो स्याच्यां घो-
ड्याप्रमाणें आपलें पुच्छ हालवीत
असतो.

3. The gods living
happily [in heaven] esta-
blished among the human
races Agni as a dear
friend. May he shine all
dear nights, who is the
prosperer to the worship-
per in his house.

4. His well-nourished
condition is beautiful like
the thriving condition of
wealth; [beautiful is] his
appearance when he is
served [with fuel] and
when he is burning. He
shakes about [his] tongue
among the trees. He
shakes [his] flames as a
chariot-horse shakes his
tail.

३. '[स्वर्गी] राहणारे' = 'क्षे-
प्यन्तः.' सायण '[स्वर्गी] जाणारे'
असा अर्थ करितात. पण 'क्षि' धा-
तुचा अर्थ 'जाणें' असा होतो अशा-
विषयी त्यांनी प्रमाण काय घेतले असेल
तें समजत नाही.

'प्रिय रात्री' = 'उशतीरुर्म्याः.'
'प्रिय' (उशती) हे रात्रीला विशेषण
दिले याचें तात्पर्य इतकेच दिसते की,
रात्रीला येथें आई किंवा प्रीति करणाऱ्या

स्त्रिया अशा मानिल्या आहेत.

४. 'अग्नीची उपासना समिधादि-
कांनी केली आणि तो पेटू लागला आणि
पाहिजे ते जाळण्यास जणुं तयार झाले-
लेला असला म्हणजे, त्याची कांति फार
आनंदकारक दिसते, आणि तो जेव्हां
आपल्या ज्वाळा इकडे तिकडे हालवूं
लागतो तेव्हा एकादा घोडा जसा आ-
पले शेपूट हालवितो त्याप्रमाणे दिसूं
लागतो.'

आ यन्मे अम्बं वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ २४

आ । यत् । मे । अम्बम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ष्म्यः । न । अ-
मिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रम् । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः ।

आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽ-
इव । स्वानीत् ।

कृष्णऽध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौऽइव । स्मर्यमानः । न-
भऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यदा) मे (=मम) वनद. (=? स्तोतारः) [अस्याग्नेः] अम्बं (=म-
हत्त्वम्) आ पनन्त (=स्तुवन्ति) [तदा] उशिग्भ्यो न (=तस्य रूप कामयमानेभ्य
इव तेभ्य. स्तोतृभ्यो) वर्ण (=स्वकीयं तेजस्वि रूपम्) अमिमीत (=निरममीत=
आविर्भावितवान्) । स चित्रेण भासा (=हिरण्यादिनानावर्णया दीप्त्या) रसु (=रम-
णीय यथा तथा) चिकिते (=शोभते) । यो[मि]र्जुजुर्वान् (=जीर्णः सन्) मुहुरा
(=पुन.पुनरपि) युवा भूत् (=तरुणो भवति) ॥

सायण इमामेव व्याचष्टे । यत् यस्याम्ब महत्त्व मे मम संबन्धिनो वनदो वनन्तः
संभक्तारः । यदा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची
तत्पूर्वाज्जदेः क्तिप् । अवाप्योरित्यकारलोपः ॥ आपनन्त । समन्तात् स्तुवन्ति । सोऽ-
ग्निर्वाशिग्भ्योऽस्मदीय रूप कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णे स्वसदृश रूप नामिमीत ।
नशब्दार्थे ॥ निमिमीते च । स च रसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण
भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्त्या चिकिते । विज्ञायते । किंच योऽग्निर्जुजु-
र्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो
या भूत् । आभवति पुनराज्यादिसयोगात् । इति ॥

९. जेव्हां माझे स्तोते याचें महत्त्व वर्णितात तेव्हां तो आपल्या प्रभेचा त्या उत्सुक जनांप्रत आविर्भाव करितो. तो सुंदर दीप्तीनें रमणीय रीतीनें प्रकाशतो. जो म्हातारा होऊन पुनः पुनः तरुण होतो.

६. तो अग्नि अत्यंत वृषाक्रांत जणुं होस्ताता काठांला जाळून टाकितो. पाणी मार्गानें जाऊ लागलें म्हणजे त्याप्रमाणें [अथवा] रयाच्या चाक्रांप्रमाणें तो नाद करित असतो. कृष्णमार्ग, देदीप्यमान आणि आल्हादकारी असा जो अग्नि तो, दु जसा नक्षत्रांनीं शोभतो, तसा प्रकाशतो.

५. ह्या ऋचेचा पूर्वार्ध कठिण आहे. त्यांत 'वनदः' आणि 'उशिग्म्यो न' इतके शब्द कठिण आहेत. 'वनदः' हे पद पुनः वेदांत आलेले आढळत नाही आणि 'उशिग्म्यो न' यांतील 'न' शब्दाचें सामर्थ्य काय आहे ते नीट कळत नाही. साधारण तात्पर्य असे दिसते की, 'जेव्हां स्तोते जन अग्नीला समिधा,

5. When my poets praise [his] greatness, he manifests [his] splendour to the anxious [poets]. He shines agreeably with bright lustre, when he having become old becomes young again and again.

6. And he burns the woods oppressed, as it were, by thirst. He rattles like water along a stream, like the wheels of a chariot. He who leaves a black path behind him, who is resplendent, and who is delightful, shines like the sky that smiles with the stars.

हवि इत्यादि देऊन भजतात, तेव्हां तो आपले तेजस्वी रूप त्यांस दाखवितो; म्हणजे पेटून पुष्कळ प्रकाश पाडितो. आणि नित्य म्हातारा होऊन म्हणजे जाळून रक्षामय झाल्यावर पुनः तरुण होत असतो. म्हणजे पुनः पेटल्यावर पूर्वप्रमाणे तेजस्वी दिसतो.'

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वो पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्मा अतसान्पुष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन् भूम ॥ ७ ॥
सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । उर्वाम् । पशुः । न ।
एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । पुष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वद-
यत् । न । भूम ॥ ७ ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥
तु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइती । तृतीये । विदथे । मन्म ।
शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् ।
सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

६. यो[मिस्] तातृपाणो न (=भृश तृषापिहित इव) वना आ भाति (=व-
नान्याभाति=काष्ठानि दहति) । वानं पथा (=पथा गच्छदुदरुमिव) [अथवा]
रथेव (=स्थाद्धानि चक्राणीव) स्वानीत् (=ध्वनिं करोति) । कृष्णाध्वा (=कृष्ण-
मार्गस्) तपुः (=तापको) रण्वः (=रमणीयः) [एतादृशोमिर्] नभोभिः (=नक्ष-
त्रैः) स्मयमानो गौरिव (=प्रकाशमानो शुभ्रलोक इव) चिकेत (=प्रकाशते) ॥

भाषायाम्.

७. यो वि अस्थात् (=विविध तिष्ठति) [तथा] उर्वाम् अभि दक्षत् (=पृ-
थिवीम् अभिमुख्येन दहति) स स्वयुः (=स्वैरी) अगोपाः (=गोपरहितः) प-
शुर्न (=पशुरिव) एति (=यथेच्छ गच्छति) । शोचिष्मान् (=प्रकृष्टदीप्तिर्) अ-
तसानि पुष्णन् (=शुष्कानि वात्रानि दहन्) कृष्णव्यथिः (=कृष्णाध्वा) अग्निर्भूम
अस्वदयत् न (=पृथिवीम् आस्वादयतीव) ॥

८. ते पूर्वस्य अवसः (=त्वया कृतस्य प्राचीनस्य प्रसादस्य=त्वदीयानां प्राचीन-
प्रसादानाम्) अधीतौ (=स्मरणे सति तस्मृत्या) तृतीये विदथे (=सवने) नु (=इ-
दानीम्) [इदं] मन्म शंसि (=सौम्य अशंसि=अस्माभिरुवादि) । [अतः वा-

७. जो इकडे तिकडे पसरतो [आणि] पृथिवीला जाळून टाकितो, तो एकाद्या स्वैर आणि राखणा बरोबर नसलेल्या पशूप्रमाणें फिरत असतो. [तो] देदीप्यमान अग्नि शुष्क काठांस जाळणारा होत्साता आणि आपल्या मार्गे काळा मार्ग ठेवणारा होत्साता पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो.

८. तुझ्या पूर्वे प्रसादाची आठवण करून तृतीय सवनाच्या ठायीं हें स्तोत्र आम्ही आतां म्हटलें आहे. तर हे अग्नी, वीर्यसंपन्न संततीनें भरलेली, मोठी, [आणि] यशःसंपन्न अशी संपत्ति, [आणि] सुपुत्रांनी युक्त असें धन तूं आम्हांस दे.

7. He who spreads about and burns the wide earth, goes unrestrained like an animal without a keeper. Brilliant Agni burning the dry woods, and leaving a black path behind him, seems to taste the earth.

8. In remembrance of thy former favours [this] hymn has now been chanted in the third worship [of the day]. Give unto us, o Agni, prosperity [that shall be] accompanied uninterruptedly by brave progeny [and shall be] great [and] full of renown, [and] wealth accompanied by good children.

७. 'पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो' = 'अस्वदयत् न भूम.' याचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, पृथिवीवर असलेले जे सर्व पदार्थ ते कसे लागतात, तें पाहण्याकरिता अग्नि त्यास भाजून त्याचा स्वादच जणुं घेतो असें दिसते.

८. 'तृतीय सवनाच्या ठायी' = 'तृ-

तीये विदधे.' म्हणजे संध्याकाळच्या वेळी जी तिसऱ्या खेपेची उपासना तीत.

'पूर्व प्रसादाची आठवण करून' = 'पूर्वसावसोधीतौ.' म्हणजे तूं यापूर्वी प्रसन्न होऊन कल्याण करित आला आहेस, त्यापेक्षां आतां पुढेहि करिशील असें ध्यानांत ठेवून.

त्वया यथा गृत्समदासौ अग्ने गुहा वन्वन्त उपरान् अभि स्युः ।
 सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सुरिभ्यो गृणते नद्वयो धाः ॥ १९ ॥ २५
 त्वयो । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि ।
 स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिषाहः । स्मत् । सुरिभ्यः । गृणते । तद् ।
 वयः । धाः ॥ १९ ॥ २५ ॥

रणात्] हे अग्ने, अस्मे (= अस्मभ्य) सपद्मीरं (= सतत वीरोपेत) बृहन्तं (= महान्त) क्षुमन्त (= कीर्तिमन्त) वाजम् (= अजादिसपद) स्वपत्य रयि (= शोभन-
 पुत्रायपत्ययुक्त धन) [च] दाः (= देहि) ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वया [सहायेन] (= त्वत्पसादात्) सुवीरासः (= शोभनवीर्य-
 युक्तपुत्रादिसपत्ना) अभिमातिषाहः (= वैरिणा सोढारः जेतारो) गृत्समदा गुहा
 उपरान् (= ? गुहाया वर्तमानान् शत्रून् = गुप्तशत्रून्) वन्वन्तः (= हिंसन्तस्) [तान्] यथा
 अभि स्युः (= अभि भवेयुस्) तत् (= तथा) स्मत् सुरिभ्यो गृणते (= यजनकर्तृ-
 भ्यस्तेभ्यो गृत्समदेभ्यस्तेषा कवये च मह्य) वयो धाः (= अन्नं देहि) ॥

यथा गृत्समदाः सुवीरभूतपुत्रा जयशालिनश्च सन्तः स्वशत्रून् अभिभवेयुस्तथा ते
 भ्यस्तेर्नियुक्ताय मह्यं स्तोत्रे च धनं देहीति भावः ॥

९. हे अग्नी, गृत्समदांनी तुझ्या प्रसादेकरून सुवीरयुक्त आणि वैरिनाशक होऊन गुप्तशत्रूंचा पराभव करावा आणि [त्यांचा] नाश कराना म्हणून तूं [त्या] यजमानांला आणि ह्या स्तोत्राला संपत्ति दे.

9. Give, o Agni, such wealth both to the sacrificers and to their poet, that the Gritsamadas, blessed with valiant sons and endowed with powers to vanquish the foe, may attack their secret enemies and destroy them.

९. उपसहार- 'याममाणे आग्नी गृत्समदानी तुझे स्तोत्र केलें आहे, तर आम्हाला असे शूर पुत्र, यत्न आणि संपत्ति या की, आग्नी आपल्या शत्रूवर ह्मला करून त्यास संहारून टाकू.'

'गुप्तशत्रु' = 'गुहा उपरा.' या सर्व ऋचेंत ही दोनच पदे कठिण आहेत; सायणाचार्य एक प्रसाराचे 'धन' अथवा 'पापीजन' असा अनिधित अर्थ करितात. 'उपर' शब्द ऋग्वेदात इतर बऱ्याच ठिकाणी आला आहे पण ते ते सर्व

मत्र काढून पाहताहि प्रस्तुत ठिकाणी काय अर्थ आहे याचा निर्णय करण्यास साधनें मिळत नाहीत; यामुळे असलेली अडचण, गुहा शब्दाचें सामर्थ्य येथे काय आहे तें उघड नसल्यामुळे पाहीशी वाढली आहे. गुहा म्हणजे 'गुहेंत,' 'एकाती,' 'अन्तः,' हा अर्थ तर उघड आहे.

'नाश करावा' = 'वन्वन्तः' ऋ. ५. २९. ९ इत्यादि आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता ऋतुनाजनि ।

विद्वान् अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । ऋतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः इव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेतुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेतुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

[अग्निर्] वेः उ (=जानात्येव) । विश्वानि काव्या (=कविकर्माणि=मेधाव्यु-
त्तिकर्माणि=अध्वर्युब्रह्मदीनां कर्माणि) नेमिश्चक्रमिव परि अभवत् (=नेमिर्वहि-
र्चलयश्चक्रं यथा वेष्टयति तथा वेष्टयति=स्वायत्तानि धारयति) ॥

अग्निर्यथा होतृकर्म पोटृकर्म च जानाति स तथाध्वर्युकर्म ब्रह्मणश्च कर्माण्यपि जा-
नातीति भावः ॥

भाषायाम्.

४. शुचिना ऋतुना साक (=शोधकेन कर्मणा सह) [अग्निः] शुचिः प्रशास्ता
(=शुद्धः प्रशास्तुनामकर्त्विग्) अजनि (=उत्पन्नः) । अस्य [अग्नेर्] ध्रुवा व्रता
(=ध्रुवाणि व्रतानि=अविनाशीनि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [उपासको] वया
इव (=शाखा इव) अनु रोहते (=उदेति) ॥

सर्वकर्मज्ञोऽग्निर्वृक्ष इव भाति । यो यजमानस्तु तस्यानुग्रहेण तानि कर्माणि जा-
नाति स तस्य शाखेव भाति न स्वतन्त्रवृक्ष इवेति भावः । उपासकानां कर्मज्ञान-
मग्रेः सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायः ॥

५. या आयुवः (=गन्धः=कर्मकण्ड्यो) धेनवः (=धेनुवत् प्रीणयित्र्यः) स्व-
सारः (=स्वसृभूता) [अहुल्यः] कुविद् (=बहुकृत्वस्) तिसृभ्यः (=?)
आ वर (=तिसृणामपेक्षया सम्यग् यथा तथा) इदं (=?) [प्रति] ययुः
(=जम्बुस्) ता अस्य [अग्निलक्षणस्य] नेतुः (=एतन्नामकर्त्विजो) वर्ण (=का-
न्ति) सचन्त (=सचन्ते=सेवन्ते=कामयन्ते) ॥

अग्निनेष्टृकर्माभिज्ञतमोऽपि भवतीत्यभिप्राये स्पष्टे सत्यपि अस्पष्टार्था सायणेनैवं
व्याख्यातेयम् । या वक्ष्यमाणलक्षणा या अहुलय इदमनुधीयमानं कर्म ययुः ।

४. पवित्र कर्मावरोधर [हा] पवित्र प्रशास्ता जन्मला आहे. याचीं अनादि कर्में जाणणारा उपासक [वृक्षाच्या] शाखेप्रमाणें याची शाखा होय.

५. ज्या चपळ आणि धेनू-सारख्या बहिणी पुष्कळ वेळ ति-घीपेक्षां चांगल्या रीतीनें द्याप्रत जातात त्या या नेष्ट्याच्या कांतीला मुळून राहतात.

4. With the secret rite he was born the secret Pras'astā. The worshipper, who knows his immemorial rites is an off-shoot from him as is a branch from a tree.

5. Those active sisters who like milch-cows frequently come better than the three to this, wait upon the beauty of this Ne-shṭā.

४. 'अग्नि हा प्रशास्ता या नांवाचा जो ऋत्विज् त्याचेहि काम जाणतो. सर्व कामें तो जाणतो. आणि जो यजमान अग्नीप्रमाणे यज्ञ करण्याचे कौशल जाणतो तो अग्निरूप वृक्षाची शाखा होय; म्हणजे कोणत्याहि ऋत्विजास कितीहि ज्ञान असलें तरी तें अग्नीच्या ज्ञानापेक्षा उणें होय. इतर विद्वान् ऋत्विज हे अग्निरूप विद्वान् आणि वृक्षाच्या शाखा होत.'

'अनादि कर्में' = 'ध्रुवा व्रता.' म्हणजे यज्ञ कसा करावा, देवांस संतुष्ट कसे करावें इत्यादि जी कर्में अग्नि अनादि काळापासून जाणत आला आहे व पुढेहि कधी विसरणार नाही तीं.

५. ही एक ऋचा फार कठिण आहे.

भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. पण अग्नि हा 'नेष्ट' नांवाच्या ऋत्विजाचें काम फार चांगलें जाणतो, इतक्या अभिप्रायापेक्षां दुसरा एकंदर अर्थ समजत नाही. नेष्टा झणून जो ऋत्विज् त्याचें काम यजमानपत्नीला यज्ञमंडपांत आणणे आणि घुरा तयार करणें हें असे. तेव्हां हें काम अग्निरूप नेष्टा चांगल्या रीतीनें करितो अशा अर्थाला अनुलक्षून ऋचा लाविली पाहिजे असें दिसते. परंतु बहिणी म्हणजे कोण आणि त्या 'धेनु' कशा, 'तिथी' कोण आणि 'द्याप्रत' यांतील 'हें' (इदम्) ते काय, तें समजत नाही. भाषेखाली पहा.

सूक्तम् ६-१९७.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः ।

इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे ।

एना सुक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे ।

एना । सुऽउक्तेन सुऽजात ॥ २ ॥

तं त्वा गीर्भिर्गव्येणसं द्रविणस्पुं द्रविणोदः ।

सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीऽभिः । गव्येणसम् । द्रविणस्पुम् । द्रविणऽदः ।

सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, इमा मे समिध [तथा] इमाम् उपसदम् (= उपासना) वनेः (= स्वीकुरु) । उ (= उत = अपि च) इमा गिरः (= स्तुती.) सु (= सुषु यथा तथा) श्रुधि (= शृणु) ॥

२. हे अग्ने, अया (= अनया) [आहुत्या] ते विधेम (= त्वा परिचरेम) । हे ऊजो नपात् (= बलस्य पुत्र), हे अश्वमिष्टे (= अश्वकामिन्), हे सुजात (= सुष्ठु जात), एना सुक्तेन (= अनेन स्तोत्रेण) [ते विधेम = त्वा परिचरेम] ॥

३ त त्वा (= तादृश त्वा) गव्येणस (= स्तुतिगव्यमिन्) गीर्भिः (= स्तुतिभिः), हे द्रविणोद (= धनद), द्रविणस्पु (= हविर्लक्षणधनेच्छु) [त्वा] सपर्यवः (= स्तुतिप्ररणेच्छवो) [वय] सपर्येम (= त्वा परिचरेम) ॥

सूक्त ६-१९७.

ऋषि-सोमाहुति. देवता-अ-
ग्ने. वृत्त-गायत्री.

१. हे अग्नी, तू माझी ही स-
मेध [आणि] ही माझी उपासना
ग्रहण करून घे. आणि ह्या स्तुति
वांगल्या प्रकारें ऐक.

२. हे अग्नी, या [आहुती]नें
आम्हांस तुला भजूं दे. हे बळाच्या
पुत्रा, हे अश्वकामी, हे सुजात
[अग्नी], या सूक्तानें [आम्हांस
तुला भजूं दे].

३. तर तुज स्तोत्रकामीला
स्तोत्रांनीं, हे धनदात्या, तुज धने-
च्छूला आम्हां भजकांस भजूं दे.

HYMN 6-197.

To Agni. By Somāhuti. Metro—
Gāyatrī.

1. Accept, o Agni, this
my fuel [and] this my
worship. And hear thou
well these prayers.

2. With this [oblation]
o Agni, let us worship
thee. O son of strength, o
lover of horses, o well-born
[Agni], [let us worship
thee] with this hymn.

3. Let us, then, wor-
ship thee, the lover of prais-
es, with praises, thee the
seeker of food, o giver of
food—we who desire to
worship.

१. 'ही.' म्हणजे तुला अर्पण क-
रितों आहे ती.

३. 'भजूं दे' = 'सप्रेम.' म्हणजे
आम्ही भजतो, त्या भजनाकडेस चित्त
दे, ते भजन स्वीकारून घे.

'तुज धनेच्छूला' = 'त्वा द्रविणस्युम्.'
म्हणजे आम्ही जशी धनाची इच्छा क-
रितों. तसा तूहि हवि. देव धन आम्हाक-
डून मिळावे अशी इच्छा करितोस, तर
असा जो तू त्या तुला.

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टीऽव । मोदते ॥ ६ ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

यथा विद्वां अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥ २६

प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्त्यो व्याप्ता धेनवः प्रीणयिन्त्यः स्वसार स्वय सारिण्योऽङ्गुलयो नेष्टुर्विर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वीर्याग्ने । यद्वैतन्नामरऋत्विग्रूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वर वर्णं कुर्वित् बहुकृत्वं सचन्त । सेवन्ते । परिचरन्ति । इति ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) घृत भरन्ती (=आनयन्ती) मातुः स्वसा (=वेदिलक्षणा या मातु स्वसृभूता जुहू=स्वसारो जुहूपभृद्भुवा) उप अस्थित (=उपतिष्ठेदग्निम्=उपतिष्ठन्ति) [तदा] तासां [स्वसृणाम्] आगतौ (=आगमने) यवो वृष्टीव (=धान्य वृष्ट्या यथा मोदते तथा) मोदते (=हृष्यति) ॥

७. [अग्निलक्षण] ऋत्विक् स्वाय धायसे स्वः (=स्वस्तीयाय भरणाय स्वयमेव) ऋत्विज कृणुताम् (=आर्त्विज्य करोतु) । आत् (=अनन्तर) वय स्तोम यज्ञ च (=स्तोत्र हविश्च) अरम् (=अल) वनेम ररिम (=सभजेमहि ददीमहि च) ॥

८. यथा विद्वान् विश्वेभ्यो यजतेभ्यः. (=सर्वेभ्यः. पूज्येभ्यो देवेभ्यः) अर करत् (=पर्याप्तं कुर्यात्=पर्याप्तं यथा तथा हविर्दद्यात् तथा) यम् [इम] यज्ञ वयं चकृम [स] अय [यज्ञो] हे अग्ने, त्वयि अपि (=त्वयि) भवतु (=त्वया स्वीकृतो भवतु) ॥

६. जेव्हां आईच्या बहिणी तूप घेऊन येतात, तेव्हां त्यांच्या येण्याने [अग्निरूप] अध्वर्यूला, पिकाला वृष्टीच्या योगाने होतो, तसा आनंद होतो.

७. [अग्निरूप] ऋत्विज आपल्या स्वताहाच्या भरणासाठी स्वतः ऋत्विजाचे काम करो. नंतर आम्ही पुष्कळ स्तोत्र करूं आणि यज्ञ करूं.

८. विद्वान् [अग्नी]ने सकळ पूज्य [देवां]प्रीत्यर्थ यजन करावे म्हणून हा जो यज्ञ आम्ही केला आहे तो, हे अग्नी, तुला प्रविष्ट होओ.

९. उहू इत्यादिक ज्या पळ्या त्या येथे अग्निरूप अध्वर्यूच्या मावशा कल्पिल्या आहेत. जिजवर अग्नि पेटतो ती वेदि त्याची आई. त्या मावशा तूप घेऊन आल्या म्हणजे त्याला फार आनंद होतो असे तात्पर्य.

७. 'अग्नि हा उत्तम ऋत्विज आहे, यासन आपले आपणच आर्त्विज्य करो; म्हणजे, दुसरे ऋत्विज नकोत, ऋत्विजाचे काम त्याने आपले आपणच क-

6. When [his] mother's sisters bearing clarified butter come, [Agni] the Adhvaryu rejoices at their approach, as the crops [rejoice] at [the approach of] rain.

7. Let [Agni] a priest for his own nourishment himself perform the duties of a priest. May we then offer in plenty a hymn and a sacrifice.

8. May this sacrifice which we have performed, that Agni the wise one may offer oblations to all the worshipful gods, reach thee, o Agni !

रावे. मग आम्ही त्याला पुष्कळ स्तोत्र अर्पण करूं आणि हवि देऊ. '

८. उपसंहार. 'ही उपासना अग्नीची केली आहे तर ती तो म्हण करो आणि सकळ देवांप्रीत्यर्थ आमच्या करिता यजन करो. '

या सर्व सूक्तांचे तात्पर्य असे दिसते की होता, नेष्टा, पोता, प्रशास्ता इत्यादिक जे ऋत्विज त्या सर्वांचे काम अग्नि उत्तम रीतीने जाणतो.

स वोधि सुरिर्मयत्रा वसुपते वसुदावन् ।

युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । वोधि । सुरिः । मयऽत्रा । वसुऽपते । वसुऽदावन् ।

युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनुवर्णम् ।

स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनुवर्णम् ।

सः । नः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ५ ॥

ईळानायावस्ये यविष्ठ दूत नो गिरा ।

यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्ये । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा ।

यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

अन्तर्ह्यग्र ईर्यसे विद्वान्जन्मोभया कवे ।

दुतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्रे । ईर्यसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।

दुतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. हे यसुपते (=धनस्य प्रभो), हे वसुदावन् (=धनदातः), स सुरिः (=तादृशो विद्वान्=अतः कारणात् त्वं विद्वान्) मयत्रा (=धनवान्=धनदाता) वोधि (=भव) । द्वेषांसि (=द्वेष्टुन्) अस्मत् (=अस्मत्सकाशात्) युयोधि (=वृथक्कु) ॥

५. स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थं) दिवस्परि (=शुलोक्तकाशाद्) वृष्टिं (=भोगवृष्टिं) [वृष्टु] । स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थम्) अनुवर्णम् (=अविनाशि) वाज (=चल) [देहि] । स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मत्सम्पत्) सहस्रिणीरिषः (=सहस्रमन्त्राण्यनां) [देहि] ॥

६. हे यजिष्ठ (=अतिशयेन सुवन्) [देवानां] दूत, हे यजिष्ठ होतः (=यजनकर्मणि कुशलतम देवानामाज्ञातः), नो गिरा (=अस्माकं स्तुत्या) त्वम् ईळानाय (=स्तुते) अवस्ये (=रसनेच्छे) [मयम्] आ गहि (=आगच्छ) ॥

ठाकूरसाहेब लीमडी.	१८७९/८०	३१-१४-०
गजे. सर टी. माधवराव बाकीमुद्दा.	... ..	२१- २-०
रा. रा. गोविंदराव गोरे....	१८७९/८०	६- ६-०
मिशन वचह्यांडलंग व्यासल	... ..	२०- ४-०
रावसाहेब. मोतिलाल माधवराय मामलेदार.	... ..	६- ६-०
„ गोपाळ गोविंद घाटे....	... ..	६- ६-०
„ द्वारकादास चतुरभुज मामलेदार.	... ..	६- ६-०
„ श्रीधर गुंडो मामलेदार.	... ..	६- ६-०
„ निळकंठ भगवंत मुळे.	... ..	६- ६-०
„ काशिनाथ वळवंत पेणसे.	... ..	६- ६-०
राजा. पटांगशाह संस्थान जव्हार मागील बाकीमुद्दा. ..	...	२५- ८-०
ग. सा. विरमसाद तापिमसाद....	१८७८/७९/८०	१२-१२-०
राववहादूर गोपाळराव हरी देशमुख.	१८७९/८०	६- ६-०
रा. रा. गंगाधर रामकृष्ण किराणे.	... ..	६- ६-०
श्रीमंत. भिकाजी गणेश....	१८७८/७९/८०	१२- ०-०
रा. रा. बालकृष्ण अमरसिंग बाकी.	... ..	६-१४-०
„ निठल नारायण फाटक	१८७९/८०	६- ६-०
„ रुलाराम. मुलतान बाकीमुद्दा.	... ..	२५- ८-०
„ संडुभाई गुलानभाई देसाई.	१८७९/८०	६- ६-०
„ वामन गणेश परांजपे.	... ..	६- ६-०
प्रिन्सिपाल प्रेसिडेन्सी कालेज मद्रास.	... ..	६- ६-०
एन्जिनेअन इन्स्पेक्टर जनरल नागपूर.	... ..	१२-१५-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग निसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचनाः

	रु. आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाड	६ ०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलावदल दरवर्षाचे	० ६
कूटकळ दर मतीस	० १०
वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.	

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev Narayan Pandit, No. 29 Moroba Popatlji's Court, Kalka Deri Road Bombay.

मर्क प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नं० २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित “ग्यानेजर वेदार्थयत्न” या संग्रहीं ठेवावा.

THE
VEDÂRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marāṭhī.

वे दार्थ य त्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. IV. No 2. APRIL 1880. MONTHLY PART 49.
पुस्तक ८. अंक २. एप्रिल सन १८८०. मासिक भाग ४९.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ट्याप्रमाणें नोंदले आहे.)

पौंच ता० १ पामून ता० ३० एभील सन १८८० पर्यंत.

			ए. आ.
स. रा. नारायण बाळजी जोशी.	...	१८७९।८०	६-६
„ पांडुरंग रामनाथ खोटे.	...	...	६-०
„ भारतर हरि भागवत.	...	...	६-०
„ सदाशिव रघुनाथ बागळे.	...	...	६-०
„ नगिनदास तुळशीदास.	...	...	६-०
„ नानाभाई हरिदास.	...	...	६-०
„ ग. हरेचंद डा० ग्याकिचंद.	...	...	६-०
„ आर. ए. रत्नाजी.	...	...	६-०
„ जे. एस. एस. रायट.	...	...	६-०
स. रा. अणाजी बापुराज अनगळ.	...	...	६-०
„ नाना बापु जोशी.	...	...	६-०
„ कृष्णनाथ गोविंदनाथ.	...	...	६-०
„ हरिचंद ठाणा जोशी.	...	...	६-०
„ सदाशिव विश्वनाथ भुरधर.	...	...	६-०
„ गणेश नरशिंग जोशी.	...	...	६-०
„ सदाशिव वामन काणे.	...	...	६-०
„ जगन्नाथ गोविंद माडगावकर.	...	...	६-०
„ बापुराज बाळठाणजी.	...	...	६-०
„ कावसजी मेरवानजी हत्तिदान.	...	...	६-६
„ त्रिपुकराव नारायण राजमाचिकर.	...	...	६-६
श्रीमंत. होळकर महाराज सरकार इंदूर.	...	...	३१-१४
डाथरेक्टर पळ्लीक इनस्ट्रक्शन बगाल.	...	...	६३-१२
उत्तर. बापुजी सावत.	...	...	६-०
स. रा. आत्माराम बापु दळवी.	...	१८७८।७९	६-०
„ बळवत गोविंद वकील वाकी मुद्रा.	...	...	१९-१२

४. तर हे धनपती, हे धन-
दाया, विद्वान् असा जो तूं तो
संपत्ति देणारा हो. द्वेष्ट्यांला आ-
म्हांपासून दूर कर.

५. आणि आम्हांकरितां दु-
लोकांपासून वृष्टि [कर], आणि
अविनाशि बल [दे], आणि ह-
जारो प्रकारचें अन्न [दे].

६. हे तरुणतम दूता, हे
अत्यंत यजनकुशल होया, आ-
मच्या स्तुतीच्या योगानें तूं स्तुति
करणाऱ्या रक्षणेच्छूपत ये.

७. हे अग्नी, हे प्रज्ञावान्,
प्रज्ञावान् असा जो तूं तो जनांला
हितकारक [आणि] मित्रांला
हितकारक अशा दूताप्रमाणें उ-
भय लोकांच्या मध्ये जातोपेतोस.

4. Be thou, therefore,
who knowest, a giver of
wealth [to us]. Remove
the haters from us.

5. And do thou send
us rain from heaven, and
do thou [give] us strength
indestructible; and do thou
[give] us thousands of
foods.

6. O most youthful
messenger, o invoker most
skilful in sacrificing, come
thou to the praying wor-
shipper desirous of help.

7. O wise Agni, thou
the knowing one dost go
between the two races, like
a messenger favourable to
the people, favourable to
his friends.

७. 'अग्नि हा देवांकडून मनुष्यांप्रत | येणारा दूत आहे.'
आणि मनुष्यांकडून देवांप्रत जाणारा

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुपक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

सः । विद्वाँ । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुपक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

७. हे अग्ने, हे कवे (=प्रज्ञावन्), विद्वाँ (=जानंस्त्वं) मिथ्यो जन्येव दूतः (=मित्रेभ्यो हितो जनेभ्यश्च हितो दूत इव) उभया जन्म (=उभयानि जन्मानि=देवान् मनुष्याश्चेत्युभयलोकान्) अन्तः (=तयोर्मध्ये) ईयसे (=गच्छसि=तेषां समाशाद् एतान् प्रति एतेषां समाशात्तान्प्रति च गच्छसि) ॥

भाषायाम्.

८. स [त्वम्] (=अतस्त्वं) विद्वाँ (=जानन् सन्) [देवान्] आ च पिप्रयः (=आप्रीणय=प्रीणयित्वा आनय च) हे चिकित्वः आनुपक् यक्षि (=हे ज्ञातवन् अनन्तर तान्पूजय) आ चास्मिन् सत्सि बर्हिषि (=अपि चैतस्मिन् बर्हिषि निषीद) ॥

सूक्तम् ७—१९८.

सोमाहुतिर्कवि. । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने शुमन्तमा भर ।

वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । शुमन्तम् । आ । भर ।

वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यविष्ठ (=अतिशयेन युवन्), हे भारत (=‘हविषो भर्तार’) अग्ने, हे वसो (=साधो), श्रेष्ठ शुमन्त (=दीप्तिमन्त) पुरुस्पृह (=बहुभिः स्पृहणीयं) रयि (=धनम्) आ भर (=आनय) ॥

८. यास्तव विद्वान् असा जो
तुं तो देवांला आनंद कर [आणि]
नंतर हे ज्ञानवान् [अग्नी], त्यां-
जप्रीत्यर्थे यजन कर. आणि ह्या
दर्भावर बैठ.

8. Therefore do thou
the learned one gladden
[the gods] and sacrifice
to them, o knowing one!
And sit thou down on this
kus'a-grass.

८. हा उपसंहार आहे. अग्नीने दे-
वास आणून त्यांप्रीत्यर्थ यजन करावे

अशी यात प्रार्थना आहे.

सूक्त ७-१९८.

HYMN 7—198.

ऋषि-सोमाहुति. देवता-
अग्नि. वृत्त-गायत्री.

To Agni. By Somāhuti. Metre
—Gāyatrī.

१. हे अत्यंत तरुण अग्नी,
हे भारता, हे साधू, तुं श्रेष्ठ
[आणि] तेजस्वी [आणि] पु-
ष्कळांनीं जिची इच्छा करावी
अशी संपत्ति घेऊन ये.

1. Bring, o Agni, o
most youthful Bhārata, o
good [Agni], a wealth that
is excellent, resplendent
and wished for by many.

१. 'भारता.' भारत हे अग्नीचे
नाव आहे. तसे नांव का पडलें ते खा-
शोने सांगवत नाही. सायण बहुतेक ठि-

काणी हवि वाहून नेणारा म्हणून 'भा-
रत' असें म्हणतात.

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च ।

पार्षे तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च ।

पार्षे । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव ।

अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव ।

अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे ।

त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे ।

त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. देवस्य मर्त्यस्य च (=देवानां मर्त्यानां च =देवानां मनुष्याणां वा) अरातिः (=शत्रुः) नः (=अस्मान्) मा ईशत (=मा राजता =मा वशीकरोतु) । उत (=अपि च) तस्या द्विषः (=तादृशच्छत्रोर्) [अस्मान्] पार्षे (=पारं नय) ॥

३. उत (=अपि च) वयं त्वया [सहायेन] उदन्या धारा इव (=उदकसं-
न्धिनोल्पप्रवाहान् इव) विश्वा द्विष (=सर्वानपि शत्रून्) अति गाहेमहि ॥

४. हे पावक (=शोधक) अग्ने, शुचिः (=प्रशश्वान्) वन्द्यः (=वन्दनार्हस्) [त्व] बृहत् (=अत्यधिक) वि रोचसे (=विशेषेण प्रशशसे) । त्व [हि] घृ-
तेभिः (=घृतेन) आहुतः (=आराधितोसि) ॥

२. शत्रु आम्हांवर राज्य न करो, [मग तो] देवांचा [असो] अथवा मर्त्यांचा [असो]. तर तसल्या शत्रूच्या पार [आम्हांला] पाड.

३. आणि तुझ्या प्रसादेकडून अल्पोदक प्रवाहांच्या पार गेल्या-प्रमाणें सर्व शत्रूंच्या पार आम्ही जाऊं असें कर.

४. हे पावका, हे अग्नी, पवित्र [आणि] वंद्य असा जो तूं तो फार प्रकाशत आहेस. [कारण] तुला घृताहुतींनीं आराधिलें आहे.

2. May the enemy never rule over us, whether of the gods or of the men. Place [us] then beyond the reach of such an enemy.

3. And may we through thy favour go across all enemies as across thin streams of water.

4. Pure [and] adorable thou dost shine greatly, o purifying Agni. [For] thou hast been propitiated with [offerings of] clarified butter.

४. 'घृताहुतींनीं' म्हणजे दूध दे- | गान्या गार्हपत्ये तूप काढून त्याच्या योगाने.

त्वं नो अस्ति भारताग्ने वृशाभिर्उक्षभिः ।

अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । अस्ति । भारत । अग्ने । वृशाभिः । उक्षभिः ।

अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

द्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः ।

सहसस्पुत्रो अहुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

द्वुअन्नः । सर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ।

सहसः । पुत्रः । अहुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

५. हे भारत अग्ने, त्वं नः (=अस्माकं) वृशाभिः (=वन्ध्याभिर्गोभिस्) [तथा] उक्षभिः (=बलीवर्धे) अष्टापदीभिः (=“गर्भिणीभिश्च”) आहुतोसि (=आराधितोसि) ॥

६. द्वन्नः (=समिद्रूपं काष्ठमन्नं यस्य सः) सर्पिरासुतिः (=घृतं पेयं यस्य स) प्रत्नः (=पुरातनो) वरेण्यः (=वरणीयः=श्रेष्ठो) होता (=देवानाम् आह्वाता) [अपि च] अहुतः (=आश्चर्यभूतः) सहसस्पुत्रः (=बलस्य पुत्रः) [एतादृशोऽग्निर्भवति] ॥

सूक्तम् ८-१९९.

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगीं अग्रेरुपं स्तुहि ।

यशस्तमस्य मीहुषः ॥ १ ॥

वाजयन् इव । नू । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि ।

यशःस्तमस्य । मीहुषः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ममान्तरात्मन्], वाजयन् [कोपि] रथान् इव (=यथा संग्राममिच्छन् कश्चिद् रथांस्त्वरया मेरयति तद्वत्) यशस्तमस्य (=प्रवृद्धयंशसो) मीहुषः (=दा-

५. हे भारता, हे अग्नी, आम्हीं आमच्या वंध्य गाईंच्या योगानें, बैलांच्या योगानें आणि गाभण्या [गाईंच्या योगा]नें तुझे आराधन केलें आहे.

६. [अग्नि म्हणजे] लांकूड ज्याचें अन्न [आणि] तूप ज्याचें पेय असा पुरातन उत्तम होता [आणि] आश्चर्यकारक बळपुत्र [होय].

5. Thou hast been propitiated, o Bhārata Agni, by means of our barren cows, our bulls and our cows big with calf.

6. [Agni is] the excellent ancient invoker whose food is wood, whose drink is clarified butter; the wonderful son of might.

५. वंध्य गाईंनी. बैलांनी ३० म्हणजे दुभत्या गाईंचा गोरस काढून त्याच्या योगाने तुझे आराधन केले म्हणून वर सांगितले; आतां म्हणतो गोरस न देणाऱ्या ज्या वांझ गाई, बैल आणि गाभण्या गाई त्याच्या योगानेहि आराधन केलें आहे.

पण वांझ गाई वगैरे मारून त्यांच्या मांसानें आराधन केलें असे समजावयाचें काय ? असे असेल तर गाभण्या गाईस तें कसे लागू होईल ? तशा गाई बहुतकरून मारीत नसतील.

सूक्त ८-१९९.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. सग्रामाला [जाऊं] इच्छिणारा [मनुष्य] जसा रथांला वेगाने [चालवितो] त्याप्रमाणें तूं अत्यंत महायश [आणि] उदार अग्नीच्या घोड्यांला स्तबून वेगानें येथें आण.

HYMN 8-199.

To Agni. By Gṛtsamada. Metro—Gāyatri.

1. Like one [urging his] chariots when going to battle, urge thou quickly through praises the horses of the most victorious and liberal Agni.

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् ।

चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् ।

चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोपसि प्रशस्यते ।

यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उपसि । प्रऽशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा ।

अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा ।

अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

तुर) अग्रेयोंगान् (=अश्वान्) नु (=क्षिप्) उप स्तुहि (=समीप स्तुहि =स्तुत्वा समीपं प्रेरय=आनय) ॥

भाषायाम्.

२. यो दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) सुनीथः (=सुनयनः =सुनायनः) अरिं जरयन् (=शत्रु नाशयन्नपि) [स्वयम्] अजुर्यः (=अनभिभाव्यः) [अपि च] [यश्] चारुप्रतीकः (=रमणीयाननः सन्) आहुतो [भवति],

३. उ (=उत=अपि च) यो दमेषु आ (=गृहेषु) श्रिया (=ज्वालाया) [सहाय्य] दोषोपसि (=रानावुष.काले च) प्रशस्यते (=प्रशङ्गेन स्तूयते) यस्य [च] व्रतं (=कर्म) न मीयते (=न क्षीयते),

४. यः स्वर्णं भानुना (=सूर्यः किरणैरिव) आचषा (=दीप्या) चित्रः (=सुन्दरः सन्) आ विभाति (=सर्वतो भासते) अज्ञानो अजरैरभि (=जरारहितैरविनाशिभिर्ज्वालासमूहैः सर्वं वस्तुजातं सर्वतः प्रकटयन् =ज्वालासमूहैर्वस्तुजातं प्रकटयति च),

२. जो हविर्दास्याचा चांगला नायक, शत्रूला जेर करणारा पण स्वतः जेर न होणारा [आणि] सुंदरानन [अग्नि] आराधिला आहे;

३. आणि जो [अग्नि] दीप्तीसहित घरी [येऊन] सायंकाळी [आणि] उषःकाळी स्तविला जातो, [आणि] ज्याचे कर्म नाश पावत नाही;

४. जो [अग्नि], सूर्य जसा किरणांनी तसा प्रभेने सुंदर होताता प्रकाशतो, आणि [आपल्या] अजर ज्वालांनी [सर्व वस्तु] प्रगट करितो;

2. Ho who is a good guide to the sacrificer, who conquers the enemy [though himself] unconquerable, who is of amiable face [and is] invoked;

3. And who [coming] with brightness into houses is praised at eve [and] at morn, [and] whose ordinance is never destroyed;

4. Who shines brilliant with his splendor even as the sun with its rays, and enlightens [all] with his ever-youthful flames ;

अत्रिमनुं स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः ।

विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनुं । स्वराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि । ववृधुः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामुतिभिर्वयम् ।

अरिप्यन्तः सचेमहिभि प्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥ २९ ॥ ५ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । उतिभिः । वयम् ।

अरिप्यन्तः । सचेमहि । अभि । प्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥ २९ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. उक्थानि (=शस्त्राणि =स्तोत्राणि) अत्रिम् (=अज्ञाना भक्षकं) स्वराज्यं (=स्वक्रीयेन तेजसा भासमानम्) अग्निं वावृधुः (=वर्धयन्ति) । [स] विश्वाः श्रियः (=सर्वा दीप्तीर्) अधि दधे (=अधिक धारयति=विशेषेण धारयति) ॥

६. अरिप्यन्तः (=केनाप्यहिंस्यमाना) वयम् अग्नेः इन्द्रस्य, सोमस्य [तथा-न्येषां] देवानाम् उतिभिः (=रक्षाभिः) सचेमहि (=युक्ता भवेम) । [अपि च] पृतन्यतः (=शत्रून्) अभि प्याम (=अभिभवेम) ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ९-२००.

गृत्समद ऋषिः । अग्निदेवता । निष्टुप् छन्दः ॥

नि होतां होतृषदने विदानस्त्रेषो दीदिवा असदत्सुदक्षः ।

अदध्वव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभुरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृषदने । विदानः । त्रेषः । दीदिवान् । असदत् । सुदक्षः ।

अदध्वव्रतप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भुरः । शुचिजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

५. [हवींचें] भक्षण करणारा [आणि] स्वयंप्रभ असा जो अग्नि त्याला स्तोत्रे वाढवितात. तो सकळ कांतीला धारण करितो.

६. अग्नीची, इंद्राची, सोमाची [आणि] दुसऱ्या [देवांची] रुपा आम्हांस प्राप्त होओ, आणि आम्हांस कोणताच उपद्रव न होओ. आम्ही शत्रूस जिंकू असें होओ.

5. Hymns have magnified Agni who is the consumer [of oblations] [and] who shines with his own brilliancy. He wears all glories.

6. May we possess the protection of Agni, of Indra, of Soma [and] of [other] gods, becoming free from harm. May we defeat [our] enemies!

५. 'स्वयंप्रभ' = 'स्वराज्यम्.' म्हणजे जो आपल्या स्वताह्या तेजानें प्रकाशणारा, चंद्रादिसासारिला दुसऱ्याच्या तेजानें प्रकाशणारा नव्हे तो.

'स्तोत्रे वाढवितात' = 'उक्त्यानि वावृधुः' म्हणजे स्तोत्रे म्हणण्यात आली म्हणजे तो वाढतो, मोठा होतो.

सूक्त ९-२००.

ऋषि-गृत्समद. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. विद्वान्, प्रवृद्ध, दीप्तिमान्, महाबल, आणि ज्याची रुपा अहतव्यापार होय, [जो] सर्वांत उत्तम, हजारो प्रकारची संपत्ति आणणारा, [आणि] शुद्ध जिह्वा होता असा अग्नि, होत्याच्या ठायीं बसो.

HYMN 9-200.

To Agni By Gr̥tsamada.
Metre—Trishtubh.

1. May Agni occupy the seat of invoker, he who is a learned, great, resplendent invoker, mighty, of beneficence the action of which is unobstructed, who is the best [of all the gods], the bringer of a thousandfold wealth, possessed of a pure tongue.

१. विद्वान् असा जो अग्नि तो होत्याच्या स्थानी बसो.

'ज्याची रुपा अहतव्यापार होय' = 'अदब्धव्रतप्रमति.' म्हणजे ज्याची

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्वोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊं इति । नः । परः ऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ ।
वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रऽयुच्छन् । दीद्वत् ।
वोधि । गोपाः ॥ २ ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवीषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्थे ।
यस्मात् । योनेः । उत्ऽआरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवीषि ।

जुहुरे । सम्ऽइद्धे ॥ ३ ॥

१. विदानः (= विद्वान्) त्वेषः (= प्रवृद्धो) दीदिवान् (= दीप्तिमान्) सुदक्षः
(= शोभनबलः) अदब्धव्रतप्रमतिः (= अहिंसितव्यापारा प्रकृष्टा अनुग्रहात्मिका बु-
द्धिर्यस्य स) वसिष्ठः (= सर्वेषु देवेषु मध्ये साधुतमः) सहस्रंभरः (= सहस्रसख्या-
कानि धनानि विभक्तम्) सुजिह्वः (= शोभनजिह्वः = सुवचनो) होता (= देवानामा-
ह्वाता) [एतादृशो] मिहोतृसदने (= होतुः स्थाने) नि असदत् (= निपीदत्) ॥

भाषायाम्.

२. त्व [नो] दूतो [भव] त्वम् उ (= अपि च त्वं) नः परस्पाः (= पर-
स्तात्पालकः = पालयिता) [भव] । हे वृषभ (= महाबल), त्वं वस्य आ प्रणेता
(= वसीयः = उत्तमं श्रेय आनयन् = श्रेष्ठस्य कल्याणस्थानेता) [भव] । हे अग्ने,
नस्तने (= अस्माकं सतानाय = संततस्थितये) त्वं दीद्वत् (= प्रकाशमानः सन्)
तोनस्य तनूनाम् (= अस्माकं पुत्रादिसंततेः = पुत्रादीनाम् अस्मदीयानां च शरीराणाम्)
अप्रयुच्छन् गोपाः (= अप्रमाद्यन् गोपायिता) वोधि (= भव) ॥

३. हे अग्ने, परमे जन्मन् (= उत्कृष्टे जन्मनि जन्मस्थाने = ब्रुलोके) ते (= तुभ्यं)
विधेम (= त्वा परिचरेम) । स्तोमैः (= स्तोत्रैस्) [तुभ्यम्] अवरे सधस्थे (= अध-
स्तने स्थाने = अन्तरिक्षे) विधेम (= परिचरेम) । [अपि च] यस्माद् योनेः (= य-
स्माज्जन्मस्थानात् पृथिवीरूपाद्) उदारिथ (= उद्गतोत्ति = प्रादुर्भूतोत्ति) तं [योनिं]

२. [हे अग्नी], तूं [आमचा] दूत [हो], आणि तूं आम्हांस पार करणारा हो. आणि हे प्रभू, तूं उत्तम कल्याण प्राप्त करून देणारा हो. हे अग्नी, तूं प्रकाशून, आम्ही शाश्वत राहावे म्हणून आमच्या संततीचा आणि आम्हां स्वताचा दुर्लक्ष्य न करणारा असा रक्षक हो.

३. हे अग्नी, तुझे जें सर्वांत उंच जन्मस्थान तेथें आम्हांस तुला भज्जं दे. आणि खालच्या स्थानीं स्तोत्रांनीं तुला भज्जं दे. ज्या जन्मस्थानापासून तूं उपजलास त्याप्रत मी भजतो. चांगला पेटलेला असा जो तूं त्या तुझ्या ठायीं ऋत्विजांनीं हव्यें अर्पण केलीं आहेत.

2. [Be] thou [our] messenger and our protector. [Be] thou, o lord, a bringer of the highest good. That we may live long, o Agni, do thou shine and be thou the staunch protector of our children [and] of ourselves.

3. Let us worship thee, o Agni, in thy highest nativity, let us worship in thy lower nativity with hymns. Let me worship the place from whence thou hast arisen. They have poured oblations in thee, who have been well-kindled.

वृषा अशी आहे की, ती प्रवृत्त होऊं लागली म्हणजे तिला कोणीहि प्रतिबंध

करू शकत नाही.

२. 'आम्ही शाश्वत राहावे म्हणून' = 'नस्तने.' अक्षरशः आमच्या सातत्यासाठी; म्ह० आमचा कुलक्षय न व्हावा म्हणून.

३. 'सर्वांत उंच स्थान' = 'परमे जन्म.' म्हणजे बुद्धीक असें सायणाचार्य म्हणतात. आणि खालच्या स्थानीं 'अव-

रे सधस्थे.' म्ह० अंतरिक्षात आणि ज्या जन्मस्थानापासून म्ह० पृथिवीपासून असें म्हणतात, आणि बुद्धीक, अंतरिक्ष आणि पृथिवी यांत "असलेला" जो अग्नि त्याप्रत असा अर्थ लावितात. कवीचा अभिप्राय असा दिसतो खरा.

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देष्णम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

उभयं ते न क्षीयते वसुव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्यम् ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसुव्यम् । दिवेदिवे । जायमानस्य । दस्यम् । कृधि । क्षुमन्तम् । जरितारम् । अग्ने । कृधि । पतिम् । सुपत्यस्य ।

रायः ॥ ५ ॥

(=जन्मस्थानं) यजे (=पूजयामि) । समिद्धे (=सम्यग्दीप्ते) त्वे (=त्वयि) हवीषि प्र जुहुरे (=अध्वर्यादयः प्रक्षेपेण जुह्वति सृजन्ति) ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, यजीयान् (=अतिशयेन यजनकर्ता =यजनकर्मकुशलतरस्) [त्व] हविषा [देवान्] यजस्व (=पूजय) । शुष्टी (=क्षिप्तं) देष्णं (=दानमेतदस्माभिर्दीयमानं) राधः (=हविष) अभि गृणीहि (=देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि) । हि (=यस्मात् कारणात्) त्वं रयीणा रयिपतिरसि (=धनानां पतिरसि) । त्वं शुक्रस्य (=दीप्तस्य) वचसः (=स्तुतिरूपस्य वचनस्य) मनोता (=प्रज्ञाता=उत्पादयिता) [भवसि] ॥

५. हे दस्यम् (=पराक्रमिन्) [अग्ने], दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जायमानस्य ते (=तन) उभयं (=दिव्य भौमं च धनं) न क्षीयते (=न हीयते) हे अग्ने, जरितारं (=स्रोतारं) क्षुमन्तम् (=अन्नवन्तं) कृधि (=कुरु) [अपि च] स्वपत्यस्य रायः पतिं (=शोभनापत्यसहितस्य धनस्य प्रभुं) [कृधि=कुरु] ॥

४. हे अग्नी, यजन करण्या-
विषयी अति कुशल असा जो तूं
तो हवीने यजन कर. [आणि]
[या] दानाची [आणि] हवीची
[देवांपुढे] लवकर प्रशंसा कर.
कारण की, तूं संपत्तीचा प्रभु आ-
हेस, तूं तेजस्वी स्तुतीचा कर्ता
आहेस.

५. हे पराक्रमी [अग्नी],
तूं प्रतिदिनी उत्पन्न होतोस तरी
तुझें दोन्ही प्रकारचे धन नष्ट होत
नाहीं. हे अग्नी, तूं स्तोत्राला अ-
न्नसंपन्न कर [आणि] चांगल्या
सत्ततीसहित जी संपत्ति तिचा
पति [कर].

4. Do thou, o Agni,
who art an expert in sacri-
ficing, offer worship [to the
gods] with [this] oblation.
Commend quickly this
offering [and this] food
[to them]. For thou art
the master of riches, thou
the inventor of the bright
hymn.

5. Thy wealth of both
kinds does not diminish,
though thou art born day
by day, o victorious one!
Give food, o Agni, to the
poet, make him the lord
of wealth accompanied by
good progeny.

४. 'स्तुतीचा कर्ता' = 'वनसो मनो-
ता.' म्हणजे स्तुति कशी रचावी ते ज्याणे
शोधून काढिले तो. ऋग्वेदात तीन
ठिकाणी हा शब्द आला आहे त्या सर्व

ठिकाणी हा अर्थ लागला जुळतो, आणि
प्रस्तुत ठिकाणी सायणहि त्याच्या जवळ-
जवळ अर्थ करितात, तो पहा.

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
 अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने शुमदुत रेवहिदीहि ॥६॥१॥
 सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् ।
 आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।
 अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्ने । शुमत् । उत ।
 रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. स [त्वम्] (= अतस्त्वम्) एना अनीकेन (= अनेन तव तेजसा) सुवि-
 दत्रः (= सुधनः = शोभनधनदाता) आयजिष्ठः (= अतिशयेन यजनकर्ता = यजनक-
 र्मणि कुशलतमः सत्) अस्मे स्वस्ति (= अस्माकं कल्याणं यथा भवति तथा) देवान्
 यष्टा भव (= देवानां पूजयिता भव) । [तथा च] नः (= अस्माकम्) अदब्धः (= अ-
 हिंसितो) गोपाः (= पालयिता) उत (= अपि च) परस्पाः (= पारयिता) शुमत्
 (= सप्रकाशं यथा तथा) उत (= अपि च) रेवत् (= धनवत् = वयं यथा धनं लभेमहि
 : तेन प्रकारेण) दिदीहि (= दीप्यस्व) ॥

सूक्तम् १०-२०१.

गृत्समद ऋषिः । अग्निदेवता । निष्टुप् छन्दः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।
 श्रियं वसानो अमृतो विचैता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥१॥
 जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिता ईव । इळः । पदे । मनुषा । यत् ।
 समऽईद्धः ।
 श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचैताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः ।
 वाजी ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. जोहूयः (= आह्वानयोग्यः) प्रथमः पितेव (= पुरातनपितृसदृशः) अग्निः मनु-
 षा (= मनुष्येण ऋत्विजा) इळः पदे (= इळायाः पदे = उत्तरवेद्या) यद् (= यदा)

६. यास्तव उदार [आणि] देवोपासना करण्याच्या कामीं अत्यंत कुशल असा जो तूं तो या तुझ्या तेजानें आमचें कल्याण होई अशा रीतीनें देवांचें यजन करणारा [हो]. आणि हे अग्नी, तूं आमचा अतिरस्कृत रक्षक [आणि] पालक [होताता] सतेज [आणि] सधन अशा रीतीनें प्रकाश.

6. [Do] thou, therefore, with this splendor [be] the sacrificer to the gods for our welfare, thou who art bounteous [and] most versed in sacrificing. And being our undespised protector [and] preserver, do thou, o Agni, shine brilliantly [and] so as give us riches.

सूक्त १०-२०१.

ऋषि-गृत्समद्. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. आह्वानयोग्य [आणि] प्राचीन पित्यासारिखा अग्नि जेव्हां मनुष्यानें इळेच्या स्थानीं पेटविला जातो, तेव्हां तेजातें धारण करणारा, अमर, महापन्न, कीर्तिमान् [आणि] बलवान् तो [अग्नि] उपासनेस योग्य [असतो].

१. इळेच्या स्थानीं = 'इळस्पदे.' म्हणजे उत्तर वेदीवर. देवास अर्पावयाचे जे अन्न ते 'इळ' आणि तें जेथें अ-

HYMN 10-201.

To Agni. By Grtsamada.
Metro—Trishtubh.

1. When Agni, worthy of being invoked [and] like an ancient father, is well kindled by the human worshipper on the seat of Ilā, he clad in splendor, immortal, very wise, renowned [and] mighty, is worthy of being worshipped.

पिलें जातें तें 'इळस्पद' अथवा उत्तरवेदी.

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः ।
अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अहं ।
चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरिवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु
गर्भः ।

शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति ।
प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

समिद्धो) [भवति] [तदा] श्रिय वसानः (= दीप्त्यात्मानमाच्छादयन्) अमृतः
(= अमरणधर्मा) विचेताः (= विशेषेण प्रज्ञावान्) श्रवस्यः (= सुभोजः) स वाजी
(= बलवान्) मर्मजेन्यः (= परिचरणाहो) [भवति] ॥

जोहूत्रोश्रवद्वेषाशब्द कुर्वन्निति पाश्चात्या केचित् ॥

भाषायाम्.

२. चित्रभानुः (= विचित्रदीप्तिर्) अमृतः (= अमरणधर्मा) विचेताः (= विशि-
ष्टप्रज्ञावान्) अग्निः विश्वाभिर्गीर्भः (= सर्वाभिर्मया कृताभिः स्तुतिभिर्) मे हव (= म-
माशन) श्रूयाः (= श्रूयात् = शृणोतु) । [अस्य] रथ श्यावा (= श्यावा = शामवर्णा-
यथै) रोहिता वा (= लोहितवर्णावथै वा) उत अरुषा (= आरक्तवर्णा वा) वहतः ।
अह (अध = अथ) [ऋत्विग्भिः] विभृत्रथके (= नानास्थानेषु विहृतः कृतोति) ॥

३ उत्तानायाम् (= उत्तानशायाम् अरण्याम्) [एतम् अग्निरूपं] सुषूतं
(= शोभन पुत्रम्) अजनयन् (= उदपादयन्नृत्विजः) । अग्निः पुरुपेशासु (= नाना-
वर्णशोभेषु) गर्भो भुवत् (= अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इवाभवत्) । प्रचेताः
(= महत्वेधर्मा) [सोमि] शिरिणाया चित् (= रात्रावपि) अक्तुना (= अन्यकारे-

२. सुंदर प्रभेचा, अमर, [आणि] महाप्रज्ञ अग्नि सर्वे स्तुतीच्या द्वारे माझी हाक ऐको. [याच्या] रथाला कुमेत रंगाचे घोडे ओढितात, अथवा तांबडे घोडे [ओढितात], अथवा आरक्त वर्णाचे घोडे [ओढितात]. आतां त्याला निरनिराळ्या ठिकाणी नेलें आहे.

३. उत्तमी पडलेली जी अरणी तिच्या ठायीं [या] उत्तम पुत्राला उपजविते झाले. नानारूप [ओषधीं]च्या पोटी अग्नि गर्भ राहिला. महाप्रज्ञ [अग्नि] रात्रीच्या वेळींहि अंधकारानें न झांकला जातां तेजांनीं [युक्त होताता] वास करितो.

2. May Agni of excellent splendor, immortal [and] full of wisdom, hear my call through all [my] hymns. A pair of dark horses draw his chariot, or a pair of red horses, or a pair of brown horses. Now he is carried to several places.

3. They begot [this] good son in her [the Arani] lying on her back. Agni became an embryo in those who have many forms. The very wise [Agni] exists even at night, full of lustres, uncovered with darkness.

२. ' त्याला निरनिराळ्या ठिकाणी नेलें आहे.' = ' विभृयथक्ते'. ४० उत्तर-वेदी इत्यादि निरनिराळ्या स्थळी ऋत्विजांनी एका ठिकाणाहून नेले आहे, असा भावार्थ.

' कुमेत रंगाचे,' तांबड्या वर्णाचे अथवा आरक्त वर्णाचे जे घोडे सांगितले ते त्या त्या वर्णाचा जो धूर, ज्या ज्वाला अथवा जो प्रकाश तद्रूप होत.

संहितेत ' श्रुयाः ' असा पाठ असून पादात ' श्रुयाः ' असा ह्रस्व पाठ आहे तो

संप्रदायसिद्ध आहे. ऋ. ५. ७४. १० आणि ऋ. ८. ७३. १८ यांतहि ' श्रुयातम् ' आणि ' श्रुश्रुयातम् ' असे पाठ आहेत ते पहा.

३. या मंत्रांत अग्नीला ऋत्विजांनी काश्या आगी वर्पण करून उत्पन्न केलें ही एक गोष्ट, आणि तो रात्रीच्या वेळींहि इतर वस्तूप्रमाणे अंधकारानें झांकला जात नाही ही दुसरी, यामुळे दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत.

जिघर्ष्यमिं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दशानम् ॥ ४ ॥

आ विश्वतः प्रत्यक्षं जिघर्ष्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्मुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः प्रत्यक्षम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत । मर्यश्रीः । स्पृहयत् । वर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्मुराणः ॥ ५ ॥

ण) अपरीवृतः (=अनाच्छादितः सन्) महोभिर्वसति (=तेजोभिः सह वर्तते=तेजो-युक्तो वर्तते) ॥

भाषायाम्.

४. विश्वा भुवनानि (=सर्वाणि भूतानि) प्रतिक्षियन्तं (=वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं) तिरश्चा पृथुं (=सर्वतो विस्तृतं) वयसा बृहन्तं (=बलेन महान्तं) व्यचिष्टं (=व्याप्ततमम्) अन्नै रभसं (=हविर्गन्निर्वलवन्तं) दशानं (=दृश्यमानम्) अग्निं हविषा घृतेन [च] जिघर्मि (=आसिञ्चामि) ॥

५. विश्वतः प्रत्यक्षं (=सर्वतो व्याप्तम्) [अग्निम्] आ जिघर्मि (=आसिञ्चामि) । तत् [सेवनम्] अरक्षसा मनसा (=अबाधकेन मनसा=प्रसन्नेन मनसा) जुषेत (=सेवताम्) । मर्यश्रीः (=युयमनुष्यदर्शनः) स्पृहयद्वर्णः (=वर्णं स्पृहयन्=सुरूप-कामी) अग्निस् तन्वा जर्मुराणः (=तेजसा पूर्णः=यदा तादृशो भवति तदा) नाभिमृशे (=अभिमर्शनयोग्यो न भवति) ॥

४. सकल भूतांच्या ठायीं वास करणारा, सर्व वाजूंनीं मोठा, वळानें महान्, अत्यंत व्यापक, अन्नांनीं वळवान्, [आणि] दृष्टिगोचर असा जो अग्नि, त्याला मी हवीने [आणि] तुपानें भिजवितों.

५. चोहीकडे पसरणाऱ्या [अग्नी]ला मी [तुपानें] भिजवीत आहे. त्याचें तो प्रसन्न मनानें सेवन करो. एकाद्या तरुण मनुष्याप्रमाणें दिसणारा, रूपाची वांछा करणारा जो अग्नि तो तेजानें परिपूर्ण झाला म्हणजे त्याला स्पर्श करण्यासारिखा नसतो.

4. I besprinkle with oblation [and] with clarified butter Agni who lives in all beings, who extends on all sides, great with power, most permeating, powerful with offerings, [and who is] visible.

5. I besprinkle Agni who spreads in all directions. May he accept it with a pleased mind. Agni, who appears like a youth [and] is fond of fine appearance, cannot be touched when he puts on his splendor.

५. 'तेजाने परिपूर्ण झाला म्हणजे' = 'तत्त्वा जर्भुराग.' म्हणजे, चांगला पे-

टल्यावर. पाश्चात्य विद्वान् पुसफुसू लागला म्हणजे असा अर्थ करितात.

ज्ञेया भागं सहस्रानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्देम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहस्रानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।
अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोह-
वीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. वरेण सहस्रानः (= हविषा शत्रूनभिभवत् = हविषा शश्वभिभवनशीलो) भाग
ज्ञेयाः (= हविर्भागमिमं जानीहि) । त्वादूतासः (= त्वं दूतो येषां ते वय) मनुवत्
(= मनुरिव) वदेम (= स्तोत्रं ब्रूयाम) । अनून (= पूर्ण) मधुपृचम् (= उपासकान्
माधुर्येण पूरयन्तं माधुर्यदायिनम्) अग्निं धनसाः (= धनस्य संभक्ताहं) जुह्वा (= ए-
तन्नामकेन पात्रेण = हविषा) वचस्या (= वचस्यया = स्तुतिकामनया = स्तुत्या) जोहवी-
मि (= आह्वयामि) ॥

सूक्तम् ११-२०२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुभ् । शिष्टा विराट्स्थानाः ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसुयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिन्धवः । न ।

क्षरन्तः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, [अस्माकं] हवम् (= आह्वानं) श्रुधि (= शृणु) । मा रिषण्यः
(= मा हिंसीः) । ते वसूना दावने स्याम (= तव धनानां दानाय पात्रभूता भवेम) ।
हि (= यस्मात् कारणाद्) वसुयवः (= धनमिच्छन्त्यः) क्षरन्तः सिन्धवो न [क्ष-
रन्त्यः] (= क्षरन्त्य आप इव) इमा ऊर्जः (= एतानि हविरन्नानि) त्वां वर्धयन्ति
(= वर्धयन्ति) ॥

६. हवीच्या योगानें जयशाली होणारा असा जो तूं तो [या] हविर्भागाला ग्रहण कर. तूं आमचा दूत होशील तर आम्ही मनूषमाणें [स्तोत्र] म्हणूं. परिपूर्ण, [आणि] माधुर्य देणारा जो अग्नि त्याला धनेच्छू मी पळीनें [आणि] स्तुतीनें बोलावितों.

6. Overpowering through excellence mayest thou accept [this] offering. May we with thee for our messenger pray like Manu. I am invoking,—I, desirous of wealth, [am invoking] with oblation and praise Agni who is perfect [and] is the giver of sweetness.

६. 'मनूषमाणें' = 'मनुवत्.' म्हणजे मनु म्हणून जो आदि उपासक तो जसा देवांशी प्रत्यक्ष बोलत असे त्याप्रमाणें.

'मनु' कोण याविषयी सू. ११२ मं. १६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

सूक्त ११-२०२.

ऋषि—गृत्समद. देवता—इन्द्र. वृत्त—शेनटची (एकविंशती) त्रिष्टुप्, ती खेरीज करून बाकी सर्व विराट्स्थाना या वृत्ताच्या.

१. हे इंद्रा, तूं [आमची] हाक ऐक, तूं आमची हेळसांड करूं नको. तुझ्या संपत्तीस आम्ही पात्र होऊं असें कर. कारण कीं, धनाची इच्छा करणारीं [आणि] वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें [वाहणारीं] जीं हीं हविरनें तीं तुला हर्षवीत आहेत.

HYMN 11-202.

To Indra. 'By Gritsamada. Metro—*Vidhathand*, except in the last verse where it is *Trishubh*.

I. Hear [our] call, O India, do not neglect us. May we be fit for the gift of thy wealth. For these offerings, desirous of wealth, [and poured] like-flowing waters, are exhilarating thee.

१. 'नद्यांप्रमाणें वाहणारां,' म्हणजे पाण्याच्या प्रवाहांप्रमाणें सोमादिकांचे जे

लोट अर्पण केलेले ते.

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्विवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना ।

शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अवा । अभिनत् । उक्थैः ।

विवृधानः ॥ २ ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्त्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । तु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिस्त्रते ।

न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे शूर इन्द्र, महीः (=महतीर्महत्यः) पूर्वाः (=प्रभूता) या [आपः] अहिना (=वृत्रेण) परिष्ठितास् [तास्त्व] सृजः (=असृजः =व्यसृजः) । उक्थैर्विवृधानः (=स्तोत्रैः प्रवृद्धस्त्वम्) अमर्त्यं चित् मन्यमानम् (=आत्मानं मरणरहितमेव मन्यमानं) दासं (=दस्युं =वृत्रम्) अवा अभिनत् (=भित्त्वावसृष्टवान्) ॥

३. हे शूर इन्द्र, येषूक्थेषु (=स्तोत्रेषु) रुद्रियेषु च स्तोमेषु (=रुद्रकृतेषु स्तवनेषु) त्वं चाकन् (=कामयसे) यासु [स्तुतिषु च] [त्वं] मन्दसानो (=दृष्टो) [भवसि] [तादृशा] एताः शुभ्राः (=दीप्यमानाः) [स्तुतयो] वायवे न (=वायुं प्रतीव) तुभ्य इत् (=तुभ्यमपि =त्वा प्रति) तु (=क्षिप्रं) प्र सिस्त्रते (=प्रकर्षेण सरन्ति) ॥

यादृशानि स्तोत्राणि कामयसे यादृशानि च रुद्रकृतानि स्तवनानि ते प्रीतिरूपाणि भवन्ति यादृशाभिश्च स्तुतिभिस् त्वं दृष्टो भवसि तादृशानि मया कृतानीमानि स्तुतिवचनानि त्वा प्रति वायु प्रति च धावन्तीति भावः ॥

२. हे शूर इंद्रा, ज्याला अ-
हीनें वेष्टून टाकिलें होतें त्या म-
हान् [आणि] विपुळ उदकांला
तूं खालीं वर्षिता झालास. स्तो-
त्रांनीं बळवान् झालेला असा जो
तूं, तो आपणास अमरच मानणा-
ऱ्या असुरालासुद्धा मारून खालीं
टाकिला झालास.

३. हे शूर इंद्रा, ज्या स्तो-
त्रांची, आणि रुद्रकृत गायनाची
तुला आवड आहे आणि ज्या स्तु-
तींनीं तूं आनंद पावतोस, त्या ह्या
सुंदर स्तुती वायूप्रत [धांवल्या]-
प्रमाणे सत्वर तुजप्रत धांवत आहेत.

2. O brave India, thou
didst pour down in rich
streams the great [and]
plentiful [waters] which
were besieged by the ser-
pent. Thou, strengthened
by hymns, didst strike
down the demon that
thought himself quite im-
mortal.

3. O brave India, the
hymns and the songs com-
posed by Rudra which
thou lovest, and these fair
praises in which thou
takest pleasure, are run-
ning quickly towards thee
as towards Vayu.

२. यात सांगितलेला इंद्राचा परा-
क्रम सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

३. ' ज्या प्रकारची स्तोत्रे आणि रु-
द्रकृत वचनें तुला आवडतात, आणि ज्या
स्तुतीपासून तुला हर्ष होतो तसली हीं
वचने आणि ह्या स्तुति तुजप्रत आणि
वायूप्रत धांवत आहेत,' असा भावार्थ.

परंतु रुद्रकृत गायनें इंद्राला आव-
डतात असें म्हटलें आहे यावरून रुद्र

इंद्राची स्तुति करित असतो असें प्र-
सिद्ध पाहिजे, ते नाही; मात्र रुद्राचे
पुत्र जे मरुत् (त्यानां रुद्रिय म्हणतात)
ते इंद्राची स्तुति गातात असें वेदात पु-
ष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे. सू. ५२
म. १५ पहा. तेव्हा या ठिकाणी रुद्रकृत
म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् त्यांनीं के-
लेलीं असा अर्थ घ्यावयाचा आहे काय ?

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाह्वोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाह्वोः ।
दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

गुहां हितं गुह्यं गुह्यमप्स्वपोवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो द्यां तस्तम्बांसमहन् अहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । अपिऽवृतम् । मायिनम् ।
क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. नु अधुना ते शुभ्र शुष्म (= तव दीप्त बल) [स्तोत्रेण] वर्धयन्तः [अपि च] तव शुभ्र वज्र बाह्वोर्दधाना. (= स्तोत्रेण तव बाह्वोर्निदधाना) [भवाम्] । [अतः] हे इन्द्र, शुभ्रस्त्व (= दीप्तस्त्वम्) [अस्माकं स्तोत्रेण] वावृधानः (= वर्धमान सन्) अस्मे (= अस्मदर्थे) सूर्येण (= तेजस्विना वज्रेण) दासीर्विश (= दस्युसन्धिनी. प्रजा = अनार्यान् जनान्) सहा (= अभिभव) ॥

५. हे शूर, गुहा हित (= गुहाया निहितम्) [अत एव] गुह्यम् (= अदृश्य) गुह्यम् (= निगूढम्) अप्सु (= मेघोदकेषु) अपीवृत क्षियन्तम् (= आच्छादित वसन्त) मायिन (= मायाविनम्) उत (= अपि च) अपो द्या (= मेघोदकानि = अन्तरिक्षं शुद्धं च) तस्तम्बांस (= स्तम्भयन्तम्) अहिं (= वृत्ररूप सर्प) वीर्येण (= तव सामर्थ्येन) अहन् (= त्वं हतवान्) ॥

४. आम्ही तुझे सुंदर वळ
आतां वाढवीत आहो, [तुझे]
सुंदर वज्र [तुझ्या] खांद्यावर ठे-
वीत आहो. तर हे इंद्रा, सुंदर असा
जो तूं तो [आम्हांकडून] वळ-
वान् केला होताता तेजःपुंज व-
ज्राच्या योगानें आम्हांसाठीं अनार्य
लोकांचा पाडाव कर.

५. हे शूर [इंद्रा], गुहेत
असलेला, अदृश्य, लपून राहिलेला,
उदकांमध्ये छपून वास करणारा,
मायावी आणि उदकांला [आणि]
दुलोकाला थांबविणारा जो अहि,
त्याला तूं [आपल्या] पराक्रमाने
मारिता झालास.

4. We are now promot-
ing thy fair strength, we
are placing [thy] fair thun-
derbolt on [thy] shoul-
ders. Do thou the fair
one, strengthened [by us],
o Indra, subdue for us the
un-Āryan forces with thy
resplendent [thunderbolt].

5. Thou didst, o brave
[Indra], slay with thy
might, the artful serpent
lying invisible [and] con-
cealed in the den and
dwelling hidden in the
waters, and that stopped
the waters [and] the
heaven.

४. ' आम्ही स्तोत्रे म्हणून तुझे वळ
वाढवीत आहों आणि तुझ्या हातून
वज्र तुझ्या खांद्यावर चढवीत आहों. | तर या प्रकारे वळवान् झालेला जो तूं
तो अनार्य लोकांला जिंक; ' असें तात्पर्य.

स्तवा नु त इन्द्र पुर्व्या महान्युत स्तवाम नूतना कृतानि ।
 स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥
 स्तव । नु । ते । इन्द्र । पुर्व्या । महानि । उत । स्तवाम । नूतना ।
 कृतानि ।

स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥
 हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् ।
 वि समना भूमिरप्रथिष्टारस्त पर्वतश्चिस्तरिप्यन् ॥ ७ ॥
 हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतऽश्रुतम् । स्वारम् । अ-
 स्वाष्टाम् ।

वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरस्त । पर्वतः । चित्र । तरिप्यन् ॥ ७ ॥
 नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वविशानो अक्रान् ।
 दुरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेपितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥
 नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सम् । मातृऽभिः । वावशानः ।
 अक्रान् ।
 दुरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रऽइपिताम् । धमनिम् । पप्रथन् ।
 नि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) पुर्व्या (=पुर्व्याणि=पुरातनानि) महानि (=महाशक्ति)
 [कृतानि] स्तव (=स्तवाम्) । उत (=अपि च) नूतना (=नूतनानि) कृतानि
 (=पराक्रमकर्मणि) स्तवाम् । [तव] बाह्वोरुशन्तं (=शामयमानं वीरकर्मकरणो-
 र्गुहं) वज्रं स्तव (=स्तवाम्) । सूर्यस्य केतू (=केतुमती=प्रज्ञापकौ) हरी (=ए-
 तन्नामकौ तवाश्वौ) स्तव (=स्तवाम्) ॥

७. हे इन्द्र, वाजयन्ता (=वेगं कुर्वन्तौ) ते (=तव) हरी घृतश्रुत (=मेघोद-
 फरूपं पृतं व्यावयन्तं) स्वारं (=नादं) नु (=सत्वर=यस्मिन् क्षणे) अस्वार्ष्टाम् (=अ-
 श्वद्वयताम्=अश्वरुता) [तस्मिन् क्षणे] भूमिः (=पृथिवी) समना (=क्षिप्रं=सत्वरं)
 वि अप्रथिष्ट (=सर्वतः प्रथिताभूत्=ममोपरि वज्रप्रहाते भविष्यतीति भीत्या निश्च-

६. हे इंद्रा, आम्ही आतां तुझे महान् पुरातन पराक्रम स्तब्ध आणि [तुझे] अर्वाचीन पराक्रम स्तब्ध; [तुः] खांद्यावरच्या उत्सुक वज्राला स्तब्ध; सूर्याचे ध्वज [होत असे जे तुझे] पिवळे घोडे [ते] स्तब्ध.

७. हे इंद्रा, तुझे वेगवंत अश्व घृतस्त्रावी नाद करिते झाले [तोंच] पृथिवी एकदम आडवी पडून राहिली, पर्वत चालणार होता तो स्तब्ध झाला.

८. पर्वत विनचूक खाली वसला, [आणि] आयांबरोबर घोष करित करित गर्जना करिता झाला. इंद्रप्रेरित जय-नादाला दूरच्या प्रदेशी मोठा करणारे असे [जे स्तोते ते] त्या वाणीला पसरिते झाले.

६. 'पुरातन,' 'अर्वाचीन' = 'पूर्व्या,' 'नूतना.' म्हणजे वृंहननादिक जी पुरातन कामे आणि उपासकरक्षणादिक जी आधुनिक कामे केलेली ती.

'सूर्याचे ध्वज होत असं' = 'सूर्यस्य केतु.' इंद्र आणि सूर्य हे एकच होत असं वेदांत कोठकोठें येतें.

७. इंद्र आपले घोडे जोडून वृंहननार्थ जाऊं लागला तेव्हा काय काय

6. Let us now praise, o Indra, thy great ancient deeds and let us praise [thy] modern deeds. Let us praise the thunderbolt ready on [thy] shoulders. Let us praise the tawny horses, the banners of the sun.

7. Thy swift tawny horses, o Indra, only neighed a rain-dropping neigh, [when] the earth immediately spread herself flat, the mountain that was going to move stopped motionless.

8. The mountain settled down with care. It roared, lowing with the mothers. The [praising worshippers], who increased in the distant region the shout sent forth by Indra, expanded that voice.

झाले ते सांगतो.

'घृतस्त्रावी नाद' = 'घृतधृतं स्वारम्' म्हणजे तुपाप्रमाणे चिकण असे मेघोदक मेघाकडून खाली पाडणारा.

'पर्वत.' म्हणजे मेघ असं सायण म्हणतात तें खरें दिसते.

८. भावार्थ:- 'इंद्राचे अश्व येतांच मेघरूपी जो पर्वत तो खाली गळला आणि त्यापासून पडणाऱ्या उदकांबरोबर

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जं वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जम् ।
वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्ऽतमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि ।
वीरऽवन्तम् ॥ १३ ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र ।
मारुतम् । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रेऽ-
नीतिम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे इन्द्र, ये [वयम्] ऊती (=ऊत्या=तर्पणसाधनेन हविषा) ते (=तव)
ऊर्ज (=बल) वर्धयन्तः [सन्तः] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) [स्मस्] ते [वय]
ते (=तव) स्याम (=भवेम) । हे देव, शुष्मिन्तमं (=बलवत्तमं) वीरवन्त (=य-
रापत्योपेतं) यं रयिं (=धनं) चाकनाम (=कामयामहे) [तम्] अस्मे रासि
(=अस्मभ्यं ददासि=देहि) ॥

१४. क्षयं (=गृहं) रासि (=देहि) । अस्मे (=अस्मभ्यं) मित्र (=सत्तार्यं)
रासि (=देहि) । हे इन्द्र, नः (=अस्मभ्यं) मारुतं शर्धेः (=मरुतां बलं) रासि
(=देहि) । सजोषसः (=सगता) मन्दसानाथ (=त्वया समं मोदमाना) वायव
(=वायुरूपा) ये [मरुतः] अग्रनीतिम् (=अग्रे नीयमानं=सोमं) [त्वया सह
प्र पान्ति (=पिबन्ति)] ॥

१३. हे इंद्रा, तुझे बळ हवीने वाढवीत [आहो] असे जे आम्ही ते ज्यापेक्षां रक्षणाची इच्छा करीत आहो, त्यापेक्षां आम्ही तुझे होऊं असें तूं कर. हे देदीप्यमान [इंद्रा], जी अत्यंत बलयुक्त [संपत्ति] आम्ही वांछितों, ती शूरसंततीनें भरलेली संपत्ति तूं आम्हांला दे.

१४. घर दे, आम्हांस मित्र दे, हे इंद्रा, आम्हांला मरुतांचे बळ दे; जे वायु [रूप] [मरुत्] तुजवरोवर सोम पिऊन आनंद पावतात.

13. O Indra, may we, who increasing thy energy with oblation are desirous of protection, become thine. Grant to us, o resplendent one, that wealth, full of strength and brave progeny, which we long for.

14. Give a house, give us a friend, give us, o Indra, the strength of the Maruts; who, identical with the winds, drink the first offering [of the Soma] as [thy] companions, making themselves happy [along with thee].

१३. 'हवीने' = 'कृती.' 'कृति' शब्दाचा असा अर्थ होतो अशाविषयी क्र. ६. २९. ५ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

१४. 'मरुतांचे बळ' = 'मरुत शर्धः'.

म्हणजे मरुतांचा गण. 'दे' म्हणजे घेऊन ये. कदाचित् 'बळ' यांत मरुदत्त सामर्थ्य असाहि धेवार्थ घेणे अवश्य आहे. म्हणून 'गण' बदल 'बळ' हें पद आम्ही घातले आहे.

पिवापिवेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।
 पृणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥
 पित्रऽपिव । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः ।
 सुतासः ।

पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् ।
 आव ॥ ११ ॥

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।
 अवस्पवो धीमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥
 त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया ।
 सपन्तः ।

अवस्पवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥
 (=अभिपुतं सोमं पीतवान्) [इन्द्रो] मायिनो दानवस्य (=असुरस्य तस्य वृषस्य)
 मायाः (=रूपटानि) नि अपादयत् (=अबाधत) ॥

भाषायाम्.

११. हे शूर इन्द्र, [इमं] सोमं पिवापिवेत् (=पिवैव पिवैव) । मन्दिनः
 (=मदकरः) सुतासः (=अभिपुताः सोमास्) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु) ।
 ते कुक्षी पृणन्तः (=तवोदरपर्यायं पूरयन्तः) [सोमास्] [त्वां] वर्धयन्तु (=प्रवृद्धं
 कुर्वन्तु) । पौरः सुतः (=उदरपूरकः सोम) इत्था (=सत्यम्) इन्द्रम् आव (=इन्द्रं
 तर्पयति) ॥

१२. हे इन्द्र, विप्राः (=स्तोतारो) [वयं] त्वे अपि अभूम (=त्वयि कृता-
 श्रया भवेम) । ऋतया सपन्तः (=ऋतं सम्यग्यथा तथा पूजयन्तो वय) धियं वनेम
 (=त्यत्प्रीत्यर्थं कर्म सभजेमहि) । अवस्पवः (=रक्षणेच्छवो वयं) [तव] प्रशस्त
 धीमहि (=स्तुतिं विदधीमहि) । सद्यः (=अनन्तरं) ते रायो दावने (=तव धनस्य
 दानाय पानमूताः) स्याम (=भवेम) ॥

११. पी पी हे शूर इन्द्रा,
[हा] सोम पी. मदकारी सोमरस
तुला हर्षवोत. ते तुझे पोट भरपूर
भरून तुला बळवान् करोत. पोट
भरून टाकणारा सोमरस [तुज]
इन्द्राला खरोखरच प्रसन्न करीत
असतो.

१२. हे इन्द्रा, आम्ही स्तोते
तुझे होऊं असें कर. भक्तीनें उ-
पासना करणारे जे आम्ही ते तुझी
उपासना करूं, रक्षणेच्छू आम्ही
[तुझे] स्तोत्र करूं, आणि नं-
र आम्ही तुझ्या संपत्तीच्या दा-
तास पात्र होऊं, असें कर.

11. Drink, oh, drink,
brave Indra, [this] Soma.
May the exhilarating So-
mas exhilarate thee. May
the Somas filling thy sides
strengthen thee. [For]
truly does the filling juice
that is extracted gratify
India.

12. May we thy poets,
o Indra, have thy support.
Worshipping rightly may
we perform [thy] rite.
Desirous of protection may
we compose thy praise,
and then may we be fit for
the gift of thy wealth.

व्यन्तिन्नु येषु मन्दसानस्तृप्तसोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्सु पृत्वा तरुत्रावर्धयो दां बृहद्भिरर्केः ॥ १५ ॥ ५ ॥

व्यन्तु । इत् । उ । येषु । मन्दसानः । तृप्त । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् ।
इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत् । सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । दाम् । बृहत् । भिः ।
अर्केः ॥ १५ ॥ ५ ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्नमाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्स्वोता इदिन्द्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । उ । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्नम् ।
आ । विवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यावत् । स्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् ।
अग्मन् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. येषु [मरुत्सु] मन्दसानः (=त्वं मोदमानो) [भवसि] [ते] उ (=सि-
प्रं) व्यन्तु इत् (=पिबन्त्वेव) । हे इन्द्र, तृप्तं द्रव्यत् सोमं पाहि (=आ तृप्ते
बलागमनाच्च सोमं पिय) । [अपि च] हे तरुत्र (=हे जेतः=तारक), बृहद्भिरर्केः
(=महद्भिर्मरुद्भिः सह) अस्मान् पृत्सु आ (=युद्धेषु) दां [च] (=शुलोकं च) अवर्धयः
(=प्रवृद्धान् कुरु) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

१६. हे तरुत्र (=शत्रुनाशेन तारक), [ते] इत् (=त एव) उ बृहन्तः
(=क्षिप्रं महान्तो) [भवन्ति] ये ते सुम्नं (=तव मुखं=त्वहश्चं सुखकरं धनम्) उ-
क्थेः (=स्तोत्रैर्) आविवासान् (=परिचरेयुः=स्तृप्युः) । वा (=अथवा) हे इन्द्र,
स्वोताः (=त्वया रक्षिता) बर्हिः स्तृणानास इत् (=दर्भान् वेद्यामाच्छादयन्तः=ये
त्वदर्थं बर्हिःस्तृणन्ति त एव) पस्त्यावत् वाजम् अग्मन् (=गृहवद्यथा तथा अर्ग-
प्राप्त्युः=गृहमजं च लभेरन्) ॥

म० २. अ० १. सू. ११-२०२.] वेदार्थयत्न.

१५. हे इन्द्रा, ज्या मरुतां-
वरोवर तूं आनंद पावतोस ते [हा
सोम] सत्वर पिओत, [आणि]
तूं तृप्ति होईपर्यंत [आणि] बळ
येईपर्यंत [हा] सोम पी. [आणि]
हे तारणाऱ्या, महान् जे मरुत
त्यांसह तूं आम्हांला युद्धांत चांगले
[आणि] दुलोकाला बळवान् कर.

१६. हे तारणाऱ्या [इन्द्रा],
जे स्तोत्रांनीं तुझी कृपा आळवि-
तात तेच लवकर मोठे होतात. हे
इन्द्रा, त्यां रक्षिलेले जे [मनुष्य]
तुजकरितां दर्भ पसरितात तेच
गृह आणि अन्न यांप्रत पावतात.

15. Now may they
(the Maruts) drink with
whom thou makest thyself
happy. Drink the Soma
thou, o Indra, to thy satis-
faction and so as to streng-
then thyself. Strengthen
us well in battle, o victor,
[and] [strengthen] the
heaven, with the vast
[Maruts].

16. They alone soon
become great, o victor, who
praise thy beneficence in
hymns. Those only attain
to a home and to food
who, protected by thee,
spread the sacred grass
[for thee].

१५. 'दुलोकाला' = 'वाम्.' दुलो-
काला बळवान् कर असे म्हटलें आहे
त्याचा अभिप्राय असा दिसतो की, तू
सोम पी आणि आमच्या शत्रूपासून

आम्हांला युद्धात सोडीव, आणि वृत्राच्या
उपद्रवापासून दुलोकाला सोडीव.

१६. 'दर्भ पसरितात' = 'बाईः स्तु-
णानासः'. म्हणजे यज्ञ करितात, भजतात.

उ॒ग्नेष्वि॒न्नु शूर॑ म॒न्द॒सान॒स्त्रि॒क॒द्रुकेषु॑ पा॒हि सोम॑मिन्द्र ।
 प्र॒दो॒धुव॑च्छमश्रुषु प्री॒णानो॑ या॒हि हरि॑भ्यां सु॒तस्य॑ पी॒तिम् ॥ १७ ॥
 उ॒ग्नेषु॑ । इत् । उ । शूर । म॒न्द॒सानः । त्रि॒क॒द्रुकेषु॑ । पा॒हि । सोम॑म् ।
 इन्द्र ।
 प्र॒दो॒धुवत् । शम॑श्रुषु । प्री॒णानः । या॒हि । हरि॑भ्याम् । सु॒तस्य॑ ।
 पी॒तिम् ॥ १७ ॥
 धि॒ष्व शवः॑ शूर॑ येन॑ वृ॒त्रम॒वाभि॑न॒हानु॑मौर्ण॒वाभम् ।
 अ॒पावृ॑णो॒ज्योति॑रार्या॒य नि स॑व्यतः सा॒दि द॑स्युरिन्द्र ॥ १८ ॥
 धि॒ष्व । शवः॑ । शूर॑ । येन॑ । वृ॒त्रम् । अ॒व॒ऽअभि॑नत् । दानु॑म् । औ॒र्ण॒वा॒भम् ।
 अप॑ । अ॒वृ॒णोः । ज्योतिः॑ । आर्या॒य । नि । स॒व्यतः॑ । सा॒दि । द॑स्युः ।
 इन्द्र ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शूर इन्द्र, उग्नेषु इत् मन्दसानः (= प्रवलेषु मरुत्सु मोदमान एव = तैः सह मोदमान एव) त्रिकद्रुकेषु सोमं पाहि (= “ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु ” उ॒त्सव॑दिवसेषु सोमं पिब) । [अपि च] प्रीणानः (= प्रीतः सन्) शमश्रुषु प्रदोधुवत् (= शमश्रुषु लिप्तं सोमं पुनः पुनर्धुन्वन्) हरिभ्यां (= तव पीताश्रम्यां) सुतस्य पीतिं याहि (= अभिशुतस्य सोमस्य पानं प्रति गच्छ) ॥

१८. हे शूर, येन [शवसा] वृत्रम् और्णवाभं [च नाम] दानुम् (= असुरम् = एतन्नामकावसुरौ) अवाभिनत् (= बिभेदिष) [तत्] शवः (= बलं) धिष्व (= धारय) । हे इन्द्र, [त्वम्] आर्याय (= आर्यजनार्थ) ज्योतिर् अप अवृणोः (= अ॒काशमु॒द्घाटित॑वानसि) [तदा] दस्युः (= स वृत्रासुरः) सव्यतो नि सादि (= तव सव्यपार्थे नितरां सन्नः सन्नशेत) ॥

१७. हे शूर इन्द्रा, प्रबळ [मरुतां]बरोबर आनंद पावणारा [असा जो] तूं [तो त्यांजबरोबर]च त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत सोम पी. [आणि] प्रसन्न होऊन दाढीवरील [सोम] पुसीत पुसीत सोम प्यावयाला पिवळ्या घोड्यांनीं चळ.

१८. हे शूरा, ज्या [बळा]नें तूं वृत्राला [आणि] और्णवाम असुरांला मारून टाकितो झालास तें बळ तूं धारण कर. तूं आर्यांसाठीं उजेड उघडिता झालास [आणि] हे इन्द्रा, दस्यु डावीकडे पडून गेला.

17. Enjoying thyself with the mighty [Maruts] drink thou quickly, o brave Indra, the Soma in the Trikadruga [festivals]. Being pleased go thou with thy tawny horses to drink the Soma, shaking [the drops off thy] beard.

18. Put on, o brave one, the might with which thou didst strike down Vritra, [and] Aurnavâbha, the demons. Thou didst strike open the light for the Ārya, [and] the Dasyu lay down dead on the left, o Indra!

१७. 'त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत' = 'त्रिकद्रुकेषु.' सू. ३२ मं. ३ आणि टीप पहा.

'[सोम] पुसीत पुसीत' = 'प्रदोष्यत्.' म्हणजे एका ठिकाणी सोम पित्यावर तेथून निघून दुसरे ठिकाणी जातांना दाढीस सोमाचे थेंब लागलेले पुसीत पुसीत चाल असा भावार्थ.

१८. 'और्णवाम.' हा एक असुर असून त्याला इंद्रानें वृत्राला मारितेवेळी मारिलें असे ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणी सांगितले आहे.

'आर्यांसाठीं उजेड उघडिता झालास' = 'आर्यां ज्योतिरपावृणोः.' म्हणजे वृत्रादिक असुरांनीं सूर्याला आच्छादित केले होते व प्रकाश बंद केला होता, तो वृत्राला मारून पुनः आर्य जनाला प्राप्त करून दिला. वृत्राला मारून मोकळा केलेला प्रकाश आर्यांलाच मिळाला, अनार्यांला मिळाला नाही असें तात्पर्य नाही; तरमुक्त केला तो आर्य लोकांसाठीं म्हणून केला, कारण आर्य लोक इंद्राच्या प्रीतीतले होत. यहुदी लोकांहि याप्रमाणेंच आपणास ईश्वराचे आवडते व ईश्वरानें स्वंप्रीतीसाठीं निवडून काढिलेले लोक असें मानीत असतात.

१७. 'त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत' = 'त्रिकद्रुकेषु.' सू. ३२ मं. ३ आणि टीप पहा.

'दस्यु.' म्हणजे वृत्र. सू. ३३ मं. ४, ७ आणि टीप पहा.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
 ॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । व-
 देम् । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

२१. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्र-
 स्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि)
 माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शो-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=त्वाप्तुमिच्छाम) ॥

सूक्तम् १२-२०३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

यो ज्ञात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृगणस्य महा स जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । ज्ञातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना ।
 परिऽअभूषत् ।
 यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृगणस्य । महा । सः ।
 जनासु । इन्द्रः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

अथ क इन्द्रः कीदृशः सः सत्यमेवास्ति न वेत्यादिसंशयान् कुर्वन्तु जनेषु परितः
 धिक्जनसमूहे ब्रूते गृत्समद इन्द्रस्य स्वरूपम् । यन्तु बृहदेवताकारः संयुज्य तपसा-

२१. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्राला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

21. Now, India, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूर्याच्या रथाला एकच चाक्र आहे व तें अत्यंत तेजस्वी आहे; तें तो गरगर फिरवून आपला रथ चालवीत असतो अशी

समजूत आहे.

‘वल’ याविषयी सू. ११ म. ५ आणि त्यावरील टीप पहा.

२१. ‘वगळू नको’ = ‘मा धक्’. | ‘धक्’ हें ‘दप्’ धातूचे रूप आहे.

सूक्त १२-२०३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. जो उपजतांच सवे श्रेष्ठ, मेधावी देव, देवाला आपल्या पराक्रमानें रक्षिता झाला, ज्याच्या वळाला [आणि] वीर्याच्या महत्त्वाला स्तुति आणि पृथिवी भिऊन कांपल्या, तो, हे जन हो, इद्र [असें समजा].

HYMN 12-203.

To Indra By Gritsamada Metro
—Trishtubh.

1. He, the god, who immediately he arose defended the gods with [his] bravery, [being] the first [and] the wisest, at whose power [and] at the greatness of [whose] puissance earth and heaven trembled —that, o people, is Indra.

१. हे सूक्त फार महत्त्वाचें आहे. प्राचीन काळपासून याची मोठी स्थाति आहे. तें आलीम्बे मोठमोठ्या यज्ञांत म्हणण्याची वैदिनाला चाल पडून गेलेली आहे. आणि तें कोणत्या प्रसंगास

अनुलक्षून रचिलें (अथवा प्रवर्तलें) याविषयी अनेक कल्पना अनेक ग्रंथावरील केल्या आहेत. त्यातून बृहदेवतानामक प्रसिद्ध ग्रंथात जी कथा सांगितली आहे ती मागेवर पहा. वस्तुतः म्हटलें म्हणजे इद्र

सनेम॒ ये तं ऊ॒तिभि॒स्तर॑न्तो विश्वाः स्पृ॒ध ओ॒र्येण॒ दस्यून् ।
 अ॒स्मभ्यं॒ तत्त्वाष्ट्रं॑ वि॒श्वरू॒पमर॑न्धयः सा॒ख्यस्य॑ त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥
 सनेम॒ । ये । ते । ऊ॒तिभिः॑ । तर॑न्तः । विश्वाः । स्पृ॒धः । ओ॒र्येण॑ ।
 दस्यून् ।
 अ॒स्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । वि॒श्वरू॒पम् । अर॑न्धयः । सा॒ख्यस्य॑ ।
 त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥
 अ॒स्य सु॒वानस्य॑ म॒न्दिन॑स्त्रि॒तस्य॒ न्यवु॑दं वावृ॒धानो अ॑स्तः ।
 अव॑र्तयत्सूर्यो न च॒क्रं भि॒नद्व॑लमिन्द्रो अ॒ङ्गिर॑स्वान् ॥ २० ॥
 अ॒स्य । सु॒वानस्य॑ । म॒न्दिनः॑ । त्रि॒तस्य॑ । नि । अ॒वुदम् । वृ॒धानः॑ ।
 अ॒स्त॒रि॒त्यस्तः॑ ।
 अव॑र्तयत् । सूर्यः । न । च॒क्रम् । भि॒नत् । व॒लम् । इन्द्रः॑ । अ॒ङ्गिर॑-
 स्वान् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. ते (=तव) ऊ॒तिभिः (=पालनैस्तव साहाय्येन) ये [पुरुषा] ओ॒र्येण
 (=आर्यभावेन) विश्वाः स्पृ॒धः (=सर्वान् शत्रून्) दस्यून् (=असुरांश्च) तर॑न्तः
 (=अभिभवन्तो) [भवेयुस्तान् वयं] सनेम (=लभेमहि) । त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रं)
 विश्वरूपम् (=एतन्नामकमसुरं) [यथा] सा॒ख्यस्य त्रि॒ताय अर॑न्धयः (= ? नितस्य
 सा॒ख्याय तस्मै वशमानयः=नितस्योपरि सख्यकरणाय यथा तमसुरं नितस्य वशमा-
 नयस्) तत् (=तथा) [तं विश्वरूपम्] अ॒स्मभ्य [रन्धय] (=अस्मभ्यं वशमान-
 य=अस्माकं वशमानय) ॥

२०. सु॒वानस्य (=सोमम् अभिपुण्वतो) म॒न्दिनः (=मदकरस्य=मदकारिणः=
 इन्द्रं हर्षयतः) अ॒स्य नित॑स्य [नामर्षेः] [सोमेन] वावृ॒धानः (=प्रवृद्ध) [इन्द्रः]
 अ॒वुदम् (=एतन्नामानमसुरं) नि अस्तः (=नितराय अवधीत्) । अ॒ङ्गिर॑स्वान्
 (=अङ्गिरोभिर्मुक्ता) इन्द्रः सूर्यश्च न (=सूर्यः स्वचक्रं यथावर्तयति तथा) [वज्रम्]
 अव॑र्तयत् (=अभ्रमयत्) व॒लं [नामासुरं] भि॒नत् (=अभिनत्) [च] ॥

१९. जे तुझ्या कृपेकरून
मार्ग[पराक्रमा]नें सर्वे शत्रूला
आणि] दस्यूला जिंकणारे [हो-
तील] असे [पुरुष] आम्हांस
[स होओत. त्वष्ट्याचा पुत्र वि-
श्वरूप झाला, त्रितावर नेह [रा-
त्रण्याकरितां] तूं [जसा] त्याला
त्रिताच्या अधिकाराखाली आ-
णता झालास त्याप्रमाणें, आमच्या
अधिकाराखाली आण.

२०. हा जो सोम काढून
अर्पण करणारा, [आणि] आ-
नंद देणारा त्रित, त्याच्या [सोमा-
नें] प्रवृद्ध होत्साता [इन्द्र] अर्बुदाला
भूमिगत करिता झाला. अंगिर-
सांला बरोबर घेऊन इन्द्र, जसा
सूर्य चक्र [फिरवितो], तसा वज्र
फिरविता झाला आणि बलाला
छेदिता झाला.

19. May we obtain
those, who through thy
favour shall conquer all
enemies [and] demons with
[the strength of] the
Ārya. [Bring] under our
power Vis'varûpa, the son
of Tvâshtâ as thou didst
bring under that of Trita
out of friendship [to him].

20. [Indra] strengthen-
ed [by the Soma] of that
Trita, who extracted it,
and exhilarated [him], laid
Arbuda low. Indra, accom-
panied by the Angirases,
revolved [the thunderbolt],
as the sun [revolves] his
wheel, and struck Vala.

१९. 'त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप' =
ह्याजविषयी ऋग्वेदांत कांही विशेष सां-
गितलेलें नाही. ऋ. १०.८.८, ९ यांत
सांगितले आहे की, तीन शिरांचा जो
त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप त्याला इंद्राने
शिरें तोडून मारिले.

'त्रितावर'. 'त्रित' हा एक महर्षि
होता असें सायण म्हणतात.

२०. 'अर्बुद.' हा एक असुर आहे.
सू. ५१ मं. ६ आणि त्याजवरील अर्बुद

याविषयीची टीप पहा.

'अंगिरसांला बरोबर घेऊन' = 'अ-
ङ्गिरस्वान्' म्हणजे अंगिरसांनी त्याची स्तुति
केल्यावरून त्यांस साहाय्य करण्याक-
रितां त्याजबरोबर गेला, आणि बलाला
मारून त्याच्या उपद्रवापासून त्याला सोड-
विता झाला. 'अंगिरस' यांविषयी
सू. ५१ मं. ३ आणि सू. ७१ मं. २ यां-
वरील टीपा पहा.

'सूर्य जसा चक्र [फिरवितो].'

यः पृथिवीं व्यथमानामदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनास इन्द्रः ॥२॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

त्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिथोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् । इत्युक्तवान् अन्यैर्वा यदन्यैः प्रकारैरुक्तं प्रसङ्गविषयकमस्य सूक्तस्य तत्सर्वं चिन्त्यम् ॥

१. जात एव (=जायमान एव) प्रथमः (=सर्वधेद्यो) मनस्वान् (=मनस्विनां मेधाविना मध्य उच्चमो) देवो देवान् [सर्वान्] यः क्रतुना (=वृत्रहननादिना वीर-कर्मणा) पर्यभूषत् (=रक्षकत्वेन समन्तादभवत्=तान् रक्षितुं पर्यवेष्टयत्) यस्य शुष्मात् (=बलात्) [यस्य च] नृम्णस्य महा (=वीर्यस्य महत्त्वेन=महतः शौर्याद्) रोदसी (=गावापृथिव्यौ) अभ्यसेतां (=भीत्याकम्पेतां) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

भाषायाम्.

२. यो व्यथमानां (=चलन्ती) पृथिवीम् अदृहत् (=दृढामकरोत्) यः प्रकुपितान् पर्वतान् (=इतस्ततथलितान् पर्वतान्) अरम्णात् (=नियमितवात्=स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्) यो वरीयः (=अतिविस्तीर्णम्) अन्तरिक्षं विममे (=विविधं निर्मितवान् व्यवस्थया रचितवान्) यो द्याम् अस्तभ्रात् (=स्तम्भैरिव निरुद्धामकरोत्) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

२. जो कांपत असणाऱ्या पृथिवीला दृढ करिता झाला, जो चंचल पर्वतांला स्तब्ध करिता झाला, जो विस्तीर्ण अंतरिक्ष व्यवस्थापिता झाला, जो दूला धारण करिता झाला, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

2. He who made solid the trembling earth, who made firm the mobile mountains, who arranged in order the vast firmament, and who supported the heaven,—that, o people, is Indra.

कोण आहे, तो कसा आहे, त्याचा पराक्रम काय अशी शक्का लोकां घेऊ लागले, तेव्हां त्यांचा संशय जाण्यासाठी इंद्राचें खरें स्वरूप काय आहे तें या सूक्तांत ऋषींनीं सांगितले आहे. आणि ईश्वर या

नांवाचा जरी उपयोग यांत केलेला नाही, तरी ईश्वराच्या गुणाचा बोध कसकसा पुरातन आर्यलोकांस होत गेला तें या सूक्तावरून फांहीसें समजतें.

२. 'पृथिवी जशी आतां अचल आहे तशी पूर्वी नव्हती आणि पर्वतहि आपापल्या ठिकाणीं जसे स्तब्ध आहेत तसे पूर्वी नव्हते. अंतरिक्ष जसें आतां व्यवस्थित आहे तसें प्रथम नव्हते, आणि

शुलोक जो आतां महा मंडपासारखा अत्युच्च जडला जाऊन प्रकाशत आहे, तसा पूर्वी नव्हता. तर आतांची जी ही स्थिति आहे ती इंद्रानें केली' असें तात्पर्य.

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
 यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥
 यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्-
 आजत् । अपधा । वलस्य ।
 यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्वृक् । समत्सु ।
 सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥
 येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
 श्वघ्नीव यो जिगीवाल्लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥
 येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अ-
 धरम् । गुहा । अकरिष्यकः ।
 श्वघ्नीव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि ।
 सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः अहि (= सर्पाकारमेघलक्षणं वृत्तं) हत्वा सप्त सिन्धून् (= सप्त नदीः = मेघो-
 दकानि) अरिणात् (= प्रैरयत्) यो वलस्य (= वलनामङ्गस्यासुरस्य) अपधा (= अ-
 पधायाः सकाशात् = तत्पर्वकाग्निरुद्धाद्) गा उदाजत् (= मेघोदकरूपाः सूर्यादिज्योती-
 रूपा वा गा निरगमयत्) यः अश्मनोरन्तः (= अत्यन्तमृदुरूपयोर्मध्योर्मध्ये) [वै-
 श्रुतम्] अग्निं जजान (= उत्पादयामास) [यश्च] समत्सु संवृक् (= सम्पक्लेदन-
 कर्ता शत्रुनाशको) [भवति] स हे जनासः (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

४. येन इमा विश्वा च्यवना (= इमानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि) कृतानि
 (= रचितानि) यो दासं वर्णं (= दस्युसंबन्धिनं वर्णम् = अनार्यान् जनान्) अधरं
 गुहा अरुः (= गुहाया गूढस्थाने निरुद्धम् अकरोत् = पादेन निपाद्य निरुद्धे निगू-
 ढस्थाने निहितवानिव) यो जिगीवान् श्वघ्नीव (= जितवान् कितव इव) अर्यो लक्ष
 पुष्टानि (= शत्रोर्लक्षसंख्याकानि धनानि) आदत् (= गृहीतवान्) स हे जनासः
 (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

३. जो अहीला मारून सप्त सिंधूला खाली सोडून देता झाला, जो गाईला वलाच्या अटकेपासून मुक्त करिता झाला, जो पाषाणांमध्ये अग्नीला उत्पन्न करिता झाला, [जो] संग्रामांत विजयशील,— तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

४. ज्याणें हीं सर्वे अस्थिर भुवनें निर्माण केलीं, जो अनार्य वर्णांला निर्दाळून टाकिता झाला, जो विजयी द्यूतकाराप्रमाणें शत्रूचीं [एक] लक्ष धनें घेता झाला— तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

3. He who having slain the Serpent let flow the seven rivers, who liberated the cows from the hiding-place of Vala, who created Agni between the two rocks, the destructive hero in battles—that, o people, is Indra.

4. He by whom all this frail creation was made, who put down the un-Aryan colour, who like a winning gambler took a hundred thousand goods of the enemy—that, o people, is India.

३. अहीला म्ह. वृत्राला. सू. ३२ म. १ यावरील टीप पाहा.

‘सप्त सिंधूला’=‘सप्त सिन्धून्’ म्हणजे मेघोदकांला. सू. ३५. मं. ८. पाहा.

वलासुराच्या अटकेतून सोडविलेल्या ज्या गाई येथे सांगितल्या, त्या मेघोदकरूपच समजाव्या, अथवा सूर्यादित्राचे जे किरण तरूपा समजाव्या. ‘पाषाणांमध्ये अग्नीला इ.’ म्ह. पाषाणासारखे दिसणारे जे मेघ ते एकत्र मिसळले म्हणजे जो विशुद्ध अग्नि निर्माण होतो तो.

४. ‘अनार्य वर्णांला’=‘दासं वर्णम्’ म्ह. आर्य नव्हत असे जे महार, वीळी, गोंड इत्यादि जातीचे लोक ते. त्यांना दास अथवा दस्यू असें साधारण नाव देवदाळी असे. दस्युशब्दाचा चोर असा

जो प्राचीन काळापासून एक अर्थ चावू आहे त्याचे कारण असें की, हे अनार्य लोक आर्य लोकांची चोरी करित असत. दास शब्दाचा ‘चाकर’ असा जो अर्थ आतां प्रसिद्ध आहे, त्याचे कारण असें की, या अनार्य लोकांस आर्यांनी मागाहून आपले गुलाम केले आणि गुलामकीचा संबंध त्यांच्याशी ठेवू लागले. अनार्य लोकांला दास याअर्थी पूर्वी नांव असे यांचे एक प्रमाण असें आहे की, तेलंग आणि कानडी प्रदेशात एक प्रकारचे अनार्य लोक, महाराष्ट्राच्या आग्नेयार्शास आहेत त्यांस अजून दास (दासरू दासू) असें नांव आहे. ते लोक दास म्हणजे गुलाम कधीतरी होते अथवा गुलामकीचे का-

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नपो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजं इवामिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥५॥७

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् ।

आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै ।

धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥ ७ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥६॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य ।

कीरेः ।

युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । ज-

नासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यं घोरं स कुहेति पृच्छन्ति स्म (= शत्रूणां घातकः श्रेष्ठः स कास्तीति यद्विषये प्रथं कुर्वन्ति) उत (= अपि च) एष नास्तीति ईम् एनमाहुः (= एष तवेन्द्रो नास्त्येवेति यद्विषय आहुः केचिद्वदन्ति) स विज इव (= उद्वेजको हरणशीलो) [शूतकार इव] अर्यः पुष्टीः (= शत्रोर्धनानि) आ मिनाति (= हिनस्ति = हरति) । अस्मै श्रत् धत्त (= तस्मै श्रद्धा च = स इन्द्रोस्तीति विश्वासं कुर्वत) । स हे जनासः (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

६. यो रध्रस्य (= समृद्धस्य) चोदिता (= प्रेरयिता) यः कृशस्य (= अल्पस्य = दरिद्रस्य) यो ब्रह्मणः (= ब्रह्मणः उपासनायाः कर्तृरुपासकस्य) नाधमानस्य कीरेः (= पाचमानस्य स्तोतुश्च) [चोदिता] यो युक्तग्राव्णः (= अभिपवार्थं संयुक्तग्राव्णः) सुतसोमस्य (= अभिषुतसोमस्य) [यजमानस्य] सुशिप्रः (= शोभनवदनः) अविता (= रक्षिता) [भवति] स हे जनासः (= जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

ही कामं करोत अथवा करितात असे । म्हाला हाच अर्थ उत्तम दिसतो. त्याला नाही, दास हें त्या जातीचेंच नांव आहे. अद्वचण इतकीच कीं, 'लक्ष' शब्द पुनः चालतेनांत आलेला नाही, त्यामुळे त्याचा

५. 'तो कोठे आहे' असें ज्या उत्पराविषयी विचारितात आणि नाहीच असें ज्याविषयी म्हणत, तो शत्रूचीं धनें, नागविष्या [दूतकारा]प्रमाणें, हरणरितो, खाजवर तुम्हीं भाव ठेवा—[हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

६. जो श्रीमंताचा चालविणारा, जो दरिद्राचा [आणि] जो पातकाचा [आणि] याचना करणाऱ्या स्तोत्राचा [चालविणारा], जो ग्रावे जोडणाऱ्याचा [आणि] सोम काढणाऱ्याचा शुभानन रक्षिता [होय], तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

5. He the sublime one about whom they ask, 'where is he?' and about whom they say, 'he is not,' that one deprives the enemy of the wealth like a deceitful [gambler]. Have ye faith in him. That, o people, is Indra.

6. He who is the mover of the rich, who [is] the [mover] of the poor, who [is the mover] of the worshipper [and] of the prayerful poet, who [is] the ready protector of him that has joined the pressing stones and has extracted the Soma,—that, o people, is Indra.

एक लक्ष असा संख्यावाचक अर्थ घेणें योग्य आहे की नाही अशी शंका निघ-

ते. पण दुसरा कोणताहि अर्थ घेतला तरी येथें जुळेल असा दिसत नाही.

५. 'ज्याविषयी कितीएक, तुम्ही उत्परा इंद्र म्हणता तो कोठें आहे, असें विचारितात, आणि ज्याविषयी तो तुमचा द्र नाहीच असें दुसरे म्हणतात, आणि असें असताहि ज्याच्या साहाय्यानें युद्धांत मोठा जय येऊन शत्रूंची संपत्ति विजयी वीराच्या हाती येते, तो इंद्र होय, असा

विश्वास ठेवा'.

६. 'ग्रावे जोडणाऱ्या' = 'युक्तमाव्णः'. म्हणजे सोम काढण्यासाठी जो दगडाचा एक प्रकारचा घाटण असे तो ज्यानें सिद्ध केला आहे असा, म्हणजे यजमान.

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः।
 यः सूर्यं य उपसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥
 यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य ।
 विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उपसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवरे उभयां अमित्राः ।
 समानं चित्रयमातस्थिवांसा नानां हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥
 यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ययती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।
 परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।
 समानम् । चित्र । रथम् । आतस्थिवांसा । नाना । हवेते इति । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यस्य प्रदिशि (=अनुशासने) [विश्वे] अश्वासः (=अश्वाः) यस्य [प्रदि-
 शि] [विश्वा] गावः यस्य [प्रदिशि] विश्वे ग्रामाः यस्य [प्रदिशि] विश्वे रथासः
 (=सर्वे रथाः) यः सूर्यं यश् [च] उपसं जजान यः अपां नेता (=उदकानां प्रेरकः
 स्वामी) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

८. यं क्रन्दसी (=ह्रीं सिंहनादी) संयती (=युद्धार्थं संगच्छमाने सती=युद्धार्थं
 संगच्छमानाम्या सेनाभ्यां कृते) विह्वयेते (=विविधं ह्वयतः साहाय्यार्थं) [यं]
 परे अवरे (=परपार्श्वस्थाः समीपपार्श्वस्था इति) उभयां अमित्राः (=उभयविधाः
 परस्परशत्रवः) [आह्वयन्ति] [यं] समानं चित्र रथम् आतस्थिवांसा (=एकमेव
 रथमातस्थिवासी=एकमेव मनोरथं धारयन्ती) नाना हवेते (=प्रत्येकं तस्यैकस्यैव
 मनोरथस्य पूरणार्थं पृथगाह्वयतः)— स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

७. ज्याच्या आज्ञेत [सर्वे]
अश्व, ज्याच्या [आज्ञेत] [सर्वे]
गाई, ज्याच्या [आज्ञेत सर्वे] ग्राम,
ज्याच्या [आज्ञेत] सर्वे रथ, जो
सूर्याला [आणि] जो उपेला उ-
त्पन्न करिता शाला, जो उदकां-
चा नायक, तो हे जन हो, इंद्र
[असें समजा].

८. ज्याला सिंहनाद करणाऱ्या
[आणि] परस्पर भिडणाऱ्या उ-
भय सेना हाका मारितात, पलीक-
डचे [आणि] आलीकडचे असे
उभय शत्रु [हाका मारितात],
[ज्याला] एकाच रथावर बसलेले
दोघेजण आपआपल्या बाजूला बो-
लावितात, तो हे जन हो, इंद्र [असें
समजा].

7. He at whose com-
mand [are] [all] horses,
at whose [command] [are]
[all] cows, at whose [com-
mand] [are] [all] villages,
at whose [command] [are]
all chariots, he who created
the sun, he who [created]
the dawn, who [is] the
master of the waters—that,
o people, is Indra.

8. He whom both the
war-cries, joining battle,
each invoke for help ;
[whom] both enemies,
those there and these here,
[each invoke for help] ;
[whom] two persons aim-
ing at the same object
call to help from different
sides,—that, o people, is
Indra.

७. 'उदकाचा नायक' = 'अपां
नेता.' म्हणजे उदकें ज्याच्या आज्ञेत
आहेत तो.

८. 'परस्परावर जय मिळवा म्ह-
णून एकमेकांशी लढणाऱ्या सेनांचे जे
सिंहनाद अथवा जयशब्द 'जय जय
इंद्र इ०,' त्यांहीकरून जो बोलाविला
जाणारा, ज्याला परस्परांचे शत्रु आप-
आपल्या जयासाठी बोलावितात, तो इंद्र
होय.'

या ऋचेंत ऋदस् आणि संयत् हे नपुं-
सक शब्द किंचित् कठिण आहेत आणि

'रथ' शब्दाचा अर्थ मनोरथ असा कराव
लागतो, याशिवाय यांत कांही कठिण ना-
ही. आम्ही मराठी भाषांतर केवळ अक्ष
रास न अनुसरतां अभिप्रायास अनुस-
रून केले आहे.

'पलीकडचे आणि आलीकडचे' =
'परे अवरे'. म्हणजे लढाईत समोरासमोर
उभे राहिलेले.

'एकाच रथावर बसलेले' = 'समा
न रथम् आतस्थिवांसा.' म्ह. एकाच मनो-
रथ धारण करणारे.

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
 यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥
 यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवी जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः
 ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वी ।
 जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता ।
 सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

९. यस्मादते जनासः (=जना) न विजयन्ते (=विजयं न प्राप्नुवन्ति) यं युध्यमानाः (=युद्धं कुर्वाणा जना) अवसे हवन्ते (=रक्षणाय आह्वयन्ति) यो विश्वस्य (=सर्वस्य जगतः) प्रतिमानं (=मान) बभूव यः अच्युतच्युत् (=अच्युताना क्षयरहिताना पर्वतादीनामपि व्यापिता) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१०. यो महि एनो दधानान् (=महत् पापं विदधानान् कुर्वाणान्) अमन्यमानान् (=इन्द्रमपूजयतः) शश्वतः (=बहून् क्रमेण) शर्वी जघान (=यज्ञेण हतवान्) यः शर्धते (=वलं कुर्वते=वलवानस्मीति गर्वं कुर्वते) शृध्या (=वलं) नानुददानि (=आनुयूत्येन न ददाति) पशु [च] दस्योर्हन्ता (=शत्रोर्घातको) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

९. ज्याच्या शिवाय लोकांला जय मिळत नाही, ज्याला [लोक] युद्ध करीत असतांना रक्षणासाठीं बोलावितात, जो सकळ विश्वाचें प्रतिमान झाला आहे, जो अचलांलाहि हालविणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१०. जो मोठे पाप करणारे [आणि] उपासना न करणारे बहुत जन यांस वृत्तानें सतत मारिता झाला, जो वळाचा डौल घालणाऱ्या [अनुपासका]ला वळ देत नाही, जो दस्यूला मारणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

9. He without whom people do not conquer, whom those that are fighting invoke for help, who has become the standard of all, who is the shaker of that which is unshakable,—that, o people, is Indra.

10. He who killed with the thunderbolt one after another many who committed sin [and] who made no worship, who gives no strength to him that boasts his strength, who is the killer of the enemy—that, o people, is Indra.

९. 'प्रतिमान' सू. ५२मं. १३ याज-वरील टीप पहा.

१०. 'दस्यूला मारणारा' = 'दस्यो-

हन्ता.' म्हणजे अनार्य जातीचा जो शत्रु त्याला नाहीसा करणारा.

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्वन्विन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जुघान दातुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽ-
अविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जुघान । दातुम् । शयानम् । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सप्तरीश्वर्युषभस्तुर्विष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रबाहुर्दामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरीश्वर्युषभः । तुर्विष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त ।
सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । बज्रबाहुः । दाम् । आरोहन्तम् । सः ।
जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. यः पर्वतेषु क्षियन्तम् (= इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्व-
तगुहासु निवसन्त) शम्बरम् (= एतज्जामानमसुरं) चत्वारिंश्या शरदि (= चत्वा-
रिंशे वर्षे) अन्विन्दत् (= अन्विष्यालभत) यश् [च] ओजायमान (= बलमा-
चरन्तम्) अहिं दातुम् (= असुर) शयान (= शयन कुर्वन्त) जुघान (= हतवान्)
स हे जनासः (= हे जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१२. सप्तरीश्वर्युषभः (= "सप्तसर्यारा. पर्जन्या रश्मयो यस्य" स) वृषभः (= वीरस्)
तुर्विष्मान् (= बलवान्) यः सप्त सिन्धून् (= मेघोदकरूपा नदीः) सर्तवे अवासृजत्
(= सप्तमवासृजत् = अवसृज्यानाह्वयत्) बज्रबाहुः (= बज्र बाह्वोर्गृहीत्वा) रौहिण
[नामासुरं] दाम् आरोहन्त [सन्तम्] अस्फुरत् (= अहन्) स हे जनासः (= हे जनाः),
इन्द्र [इति जानीत] ॥

सप्तरीश्वर्युषभः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो
विष्णुमहगो धूरयः शाययो गृहमेधाधेतेते ये च मेऽसिभिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथि-
वीमभिनर्तयन्ति तृदिभिरिति तेजिरोयारण्यये दाम्नाताः । इति सायणः ॥

११. जो पवेतांत वास करणाऱ्या शंबराला चालिसाव्या वर्षी शोधून काढिता झाला, [आणि] जो बळाचा डौल घालणाऱ्या असुर अहीला पडून राहिला असतां मारिता झाला— तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१२. जो सप्तरश्मि, वळवान्, प्रतापी [होत्साता] सप्त सिन्धूला सोडून देऊन वाहविता झाला, जो बुल्लोकावर चढणाऱ्या रौहिणाला हातांत वच घेऊन मारून टाकितो झाला, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

11. He who found, out in the fortieth year Sambara that dwelt in the mountains, [and] who killed the demon serpent that was lying down [and] that made an effort to show his strength—that, o people, is Indra.

12. He who, being seven-rayed, the powerful Lord, let down the seven rivers to flow, [and] who with the thunderbolt in his hands slew Rauhina ascending heaven—that, o people, is Indra.

११. 'शंबर'. सू. ५१ मं. ६ आणि टीप पहा. येथे 'अहि' आणि 'दानु' (असुर) ही पदेहि शंबरालाच लाविली आहेत असे दिसते.

१२. 'सप्तरश्मि' म्हणजे सायणानी अर्थ काय केला आहे तो भाषेखाली पहा. वस्तुतः सात लगाम हातांत घेऊन रथ हाकणारा असा अर्थ दिसतो. रथा-

ला सप्तरश्मि असें म्हटलेली रथेने पुष्कळ आहेत आणि तेथे तर सात लगाम असलेला हा अर्थ उघड आहे.

'सप्त सिन्धूला' म्हणजे मेघोदररूप नद्याला. सू. ३५ मं. ८ आणि टीप पहा.

'रौहिण' सू. १०३ मं. २ आणि टीप पहा.

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
 यः सोमपा निचितो वज्रवाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥
 द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् ।
 अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।
 यः । सोमपाः । निचितः । वज्रवाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥
 यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।
 यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥
 यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः ।
 शशमानम् । ऊती ।
 यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्मै द्यावा पृथिवी चित् (=द्यावापृथिव्यावपि) नमेते (=स्वयमेव प्रह्नी-
 भवतः) । अस्य शुष्मात् (=बलात्) पर्वताश्चित् (=पर्वता अपि) भयन्ते (=विभ्यति) ।
 यः सोमपाः (=सोमस्य पाता) निचितः (=दृढाङ्गो) वज्रवाहुः (=वज्रो बाहौ य-
 स्य स) यो वज्रहस्तः (=वज्रो हस्ते यस्य स) — स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति
 जानीत] ॥

१४. यः सुन्वन्तं (=सोमम् अभिपुण्वन्तं) यो [हविः] पचन्तं यः शंसन्तं
 (=शस्त्राण्युच्चारयन्तं) यः शशमानं (=स्तोत्रं कुर्वाणम्) ऊती (=साहाय्येन) अवति
 (=रक्षति) यस्य ब्रह्म (=स्तोत्रं) वर्धनं (=वृद्धिकरं) [भवति] यस्य सोमो यस्य
 [च] इदं राधः (=अस्मदीयं पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं) [वृद्धिकरं भवति] स
 हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१३. द्यू आणि पृथिवी सुद्धा
झाला नमन करितात, ह्याच्या प्रता-
पाला पर्वत सुद्धा भितात. जो
सोमपान करणारा, बळकट, वज्र-
वाहु, ज्याच्या हातांत वज्र आहे,
तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१४. जो सोम काढणाऱ्याला
रक्षितो, जो [हवि] शिजविणाऱ्या-
ला, जो रक्षण करण्याविषयी प्रार्थना
करणाऱ्याला, जो स्तोत्र करणा-
ऱ्याला, रुपेने [रक्षितो], ज्याला
स्तोत्र वृद्धिकर होतें, ज्याला सोम
[वृद्धिकर होतो], ज्याला हें ह-
विरज [वृद्धिकर होतें], तो हे
जन हो, इंद्र [असें समजा].

13. To him even hea-
ven and earth bend them-
selves. Even the moun-
tains tremble before his
might. He who is a drink-
er of the Soma, mighty,
wielder of the thunderbolt,
who is armed with the
thunderbolt—that, o peo-
ple, is Indra.

14. He who protects
the extractor of [Soma],
who [protects] him who
cooks the [oblation], who
[protects] the prayerful,
who [protects] with his
help the poet that praises
him, to whom a hymn
brings strength, to whom
the Soma [and] to whom
this sacrificial food brings
strength—that, o people, is
Indra.

१३. 'जो सोमपान करणारा' = 'सो
मपाः'. सोमपानाने बळ अतिशय वाढत
असतें म्हणून सोमपा म्ह. अतिशय बळ-
वान् असा अर्थ येथें समजायाचा आहे.

१४. 'स्तोत्र वृद्धिकर होतें' = 'ब्रह्म

वर्धनम्.' स्तोत्र, सोम हविरज इत्यादि
ज्याला अर्पण केले असेल तो देव बळवा-
न् होतो, असें ऋग्वेदांत जिकडे तिकडे
आढळतें.

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दधि स किलांसि सत्यः ।
 वयं ते इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥
 यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दधि । सः ।
 किल । अंसि । सत्यः ।
 वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुवीरांसः । विदथम् । आ ।
 वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१५. [हे इन्द्र], दुध्रः (= दुर्धरो) यः सुन्वते पचते आ चित् (= सोमम् अभिपुण्वत एव हविरन्न च पचत एव जनाय) वाजं दर्दधि (= बलम् अतिशयेन ददासि) स [त्वं] किल सत्योसि (= यथा त्वमसीति जना आहुस्तथा सत्यमेव विद्यसे) । [तस्मात्] हे इन्द्र, ते प्रियासः (= तुभ्य प्रीतिकरा) वयं सुवीरासः (= कल्याणपुनर्पीताः सन्तो) विश्वह (= सर्वेष्वहःसु) विदथम् आ वदेम (= स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् १३-२०४.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या निष्टुर् । शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥
 ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू ज्ञात आविशद्यासु वर्धते ।
 तदाहना अभवत्पिप्पुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥
 ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षू । ज्ञातः । आ । अ-
 विशत् । यासु । वर्धते ।
 तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्पुषी । पयः । अंशोः । पीयूषम् । प्र-
 थमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋतुः (= वर्षारभ्यः कालः) [सोमस्य] जनित्री (= जनयित्री) [भवति] ।
 तस्या. परि जातः (= तस्याः सप्ताशाज्जातो) मक्षू (= क्षिप्तम्) अप आ अविशत्
 (= उदरानि प्राविशत्) यासु [अण्डे] [स सोमो] वर्धते । तत् (= ततः) पयः पि-

१५. [हे इन्द्रा], दुर्धर हो-
त्ताता जो तूं सोम काढणाऱ्यालाच
आणि [हविरन्] शिजविणाऱ्या-
लाच बळाढ्य करितोस, तो तूं आ-
हेस खरा यांत संशय नाही. हे
इन्द्रा, तुला प्रिय होत्ताते आम्ही शूर
पुत्रपौत्रांसहित निस स्तोत्र म्हणूं
असें कर.

15. Thou who being ir-
resistible grantest strength
in plenty to him alone who
extracts [the Soma] and
to him alone who cooks
[the oblation], dost doubt-
less exist. May we, o In-
dra, dear to thee daily sing
the hymn, accompanied by
brave progeny.

१५. उपसहार. ' इन्द्र आहे याची प्र-
तीति सोम काढून अर्पणाऱ्या आणि हवि
शिजवून घालणाऱ्या उपासकांला येते त्या-
पेक्षां निदान आम्हांस तरी तुझ्या अ-
स्तित्वाविषयी संशय नाही; त्यापेक्षा हे

इन्द्रा, आम्ही तुला प्रिय व्हावें आणि
तुझ्या प्रसादाने आमच्या पोटी शूर पुत्र-
पौत्र उपजावे आणि त्यांसहित, तुझी
आम्ही स्तुति गावी असें कर.' असें
तात्पर्य.

सूक्त . १३-२०४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-तेरावी ऋचा त्रिष्टुभ्; शिवाय
सर्वे सूक्त जगती वृत्ताचें.

१. ऋतु आई [होय]. ति-
जपासून जन्मतांच तो एकदम उ-
दकांत प्रवेश करिता झाला, कीं
ज्यांत तो वाढतो. त्यावरून जिणें
रसाला पुष्ट केलें आहे अशी ती
[सोमलता] सोमरस काढण्या-
साठी कुटांवासास योग्य झाली.
सोमलतेचा तो उत्कृष्ट रस वाखा-
णण्यास योग्य [होय].

HYMN. 13—204.

To India. By Gṛtsamada. Metro
—Jagati, except in the last
verse where it is Trishtubh.

1. The season [is its]
mother. So soon as it
was born to her it entered
the waters in which it
grows. Then having fat-
tened the juice [the plant]
became fit to be crushed.
That first juice of the
Soma-plant [is] praise-
worthy.

स॒धीमा य॑न्ति॒ परि विभ्र॑तीः॒ पयो॑ विश्व॒प्स्याय॑ प्र भर॒न्त भो॑जनम् ।
 स॒मानो अध्वा॑ प्रव॒तामनु॑प्यदे॒ यस्तार्क॑णोः प्रथ॒मं सा॑स्युक्थ्यः॥२॥
 स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॒न्ति । परि॑ । विभ्र॑तीः । प॒यः । विश्व॒ऽप्स्याय॑ ।
 प्र । भर॑न्त । भो॒जनम् ।
 स॒मानः । अध्वा॑ । प्र॒वता॑म् । अनु॒ऽप्यदे॑ । यः । ता । अ॒र्कणोः ।
 प्रथ॒मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः ॥ २ ॥

पुषी (= रसं वर्धितवती) • [सोमोपधी] आहना अभवत् (= अभिपोतव्याभवत्) ।
 अंशोक्तान् प्रथमं पीयूषं (= सोमलतायाः स प्रथमो रस) उक्थ्यं (= स्तनीयं) [भवति] ॥
 दुर्बोधकल्पैषा सायणेनैवं व्याख्याता । ऋतुर्वर्षाख्यः कालो जनित्री सोमस्य जन-
 यित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि
 मधु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्ट-
 त्वात् सोम आहना आहन्तव्योऽभिपोतव्यो भवति । आहना इति सकारान्तमिदं
 पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता
 पयः सारभूतं पिप्पुषी वर्धयन्त्यभवत् । ..... अंशोक्तस्याः सोमलतायाः पीयूष र-
 सभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति । इति ॥

भाषायाम्.

२. पयः परि विभ्रतीः (= परितः सर्वत उदकम् आनयन्त्यो) [१ नद्यः] स॒ध्री
 (= सह) ई॒म् आ य॒न्ति (= त वक्ष्यमाण समुद्रं सर्वतो गच्छन्ति) [ता] विश्व॒प्स्याय॑
 (= विश्वासाय अपाम् आश्रयभूताय समुद्राय) भो॒जनं प्र भर॑न्त (= पयोरूपम् अन्नं
 प्रकुर्वेण सपादयन्ति) प्रव॒ता (= निम्नगानाम्) अनु॑प्यदे (= अनुप्यन्दनाय) स॒मानो
 अध्वा॑ (= एक एव मार्गो) [भवति] । य॒स्ता (= तानि = एतानि वीरकर्मणि) प्र-
 थ॒मम् अ॒र्कणोः (= अ॒करोः) स [त्वम्] उ॒क्थ्योसि॑ (= प्रशस्यो भवसि) ॥
 अनेका नद्यः सर्वत उदकं विभ्रत्यः समुद्रमेकं प्रति गच्छन्ति इत्येतद् वीरकर्म
 यस्माच्चमक्रोस्तस्मात्त्वं प्रशस्यो भवसीति भावः ॥

१. द्या ऋचैतं सोमाविषयी सागितले
 आहे. पण ऋचा कांहीशी दुर्बोध आहे.
 सायणानी सागितल्या अर्थाममाणे तात्पर्य
 असं दिसतं की, ' ज्या ऋतूंत (म्हणजे

पावसाळ्यात) सोमवल्ली तयार होते तो
 ऋतु सोमाची आई आहे. तो उत्पन्न हो-
 ताच वल्लीच्या आंगांत असलेल्या पाण्यांत
 शिरतो. नंतर ते सोमयुक्त जे आगचे

२. चोर्हीकडून पाणी आण-
णाऱ्या ज्या त्या एकदम त्या [समु-
द्रा]प्रत जातात, सर्वांशय [समु-
द्रा]प्रत भोजन घेऊन जातात. प्र-
वाहांल वाहण्याकरितां एकच मार्ग
[आहे]. हें सर्व जो तूं प्रथम
करिता झालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

2. Carrying water from
all sides they run to it
(the sea) simultaneously
—they carry food for the
Shelter of All. Common
is the road of the streams
to glide along. Thou who
didst these things first art
deserving of praise.

पाणी तें पुष्ट झालें म्हणजे वल्ली सोमरस
काढून घेण्याजोगी होते. तेव्हां ती वल्ली

पिळल्यानंतर जो सोमरस निघतो तो
उच्चम असतो.'

२. या सूक्तांतील इतर ऋचांप्रमाणे
हीहि कठिण आहे. सायणांनी केलेल्या
अर्थाप्रमाणे भावार्थ असा आहे की,
' सर्व वाजूंनी पाणी वाहून आणणाऱ्या
नद्या एकव्या समुद्राप्रत ज्या तुझ्या परा-
क्रमाने एका हेतूने जात असतात, तो तूं

स्तवनीय आहेस.'

असा भावार्थ दिसतो तरी त्याचा
सुरेपणा 'विश्वप्स्य' या शब्दाचा अर्थ
समुद्र असा होईल किंवा नाही या संश-
यावर अवलंबून आहे.

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तर्दपा एकं ईयते ।
 विश्वा एकस्य विनुर्दस्ति तिक्षते यस्तार्कणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥
 अष्ट । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । त-
 त्ऽअपाः । एकः । ईयते ।
 विश्वाः । एकस्य । विऽनुर्दः । तितिक्षते । यः । ता । अर्कणोः । प्रथ-
 मम् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ३ ॥
 प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिर्मिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते ।
 असिन्वन्दैः पितुरन्ति भोजनं यस्तार्कणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥
 प्रऽजार्भ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् ।
 प्रऽभवन्तम् । आयते ।
 असिन्वन् । दैः । पितुः । अन्ति । भोजनम् । यः । ता । अर्कणोः ।
 प्रथमम् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. एको यद् ददाति तद् अनुवदति । रूपा मिनन् (=रूपाणि हिंसन्) एकस्
 तदपाः (=रूपहिंसनं कर्म यस्य स एक) ईयते (=इतस्ततो गच्छति) । एकस्य विश्वा
 विनुद. (=सर्वान् विक्षेपान्) तितिक्षते (=सहते) । यस्तार्कणोः (=अ-
 कणोः) स [स्वम्] उक्थ्योति (=प्रशस्यो भवति) ॥

इत्यक्षरार्थः । सायणस्तु दुर्वोधा मिमामेवं व्याचष्टे । यजमानो यद्भविद्वेभ्यो ददाति
 तदेको होतातुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यू रूपा
 पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन्
 ईयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकरूपाध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि वि-
 क्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यमायश्चित्करणेन ब्रह्मा सहते ॥ १० ॥

४. आयते (=आगच्छते=अतिथये) पृष्ठं प्रभवन्त रयिम् इन्द्रः (=यथा तद्भूमिं
 “धारकं” “बहुभरणसमर्थं” च धनं ददति तद्वत्) प्रजाभ्यः (=जनेभ्यः) पुष्टिं
 विभजन्तः (=पोषकं धनं प्रयच्छन्त) आसते (=निवसन्ति) । दैर्दसिन्वन् (=द-

३. एक जे देतो त्याजबरोबर तो बोलतो. रूपनाश करणें हें ज्याचें काम आहे असा एकजण तें काम करित इकडे तिकडे फिरतो. एकाचे सर्व मार सहन करितो. हे सर्व जो तूं प्रथम करिता शालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

४. अतिथीला धारक [आणि] बहुभरणसमर्थ धन दिल्याप्रमाणे प्रजांला संपत्ति देत बसतात. दांतांनी चावल्याशिवाय बापाचें अन्न खातो. हे सर्व जो तूं प्रथम करिता शालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

3. One speaks along with that which he gives. One goes about destroying forms, he whose business it is to do so. [He] bears all the blows of one. Thou who didst these things first art deserving of praise.

4. They sit distributing food to people like giving to a guest wealth that is sustaining and full of nourishing plenty. He swallows the food of [his] father without grinding it with his teeth. Thou who didst these things first art deserving of praise.

३. ही ऋचा सुद्रा कठिण आहे. अक्षरार्थ बराच सोपा आहे, तो दिला आहे. पण 'एक' 'एक' जो सांगितला आहे तो कोण हे गूढ आहे. पहिल्या तीन पादांतून प्रत्येक पादात काहीएक मोठ्या सृष्टिकार्याविषयी अथवा अति बलवान् पदार्थाविषयी सांगितले आहे असे दिसते. कदाचित् भावार्थ असा असेल काय? 'मेघ पाणी देतो त्याजबरोबर तो गर्जना करितो. अस्मिता सर्व प्राण्यास म्हातारे करितो' सारखे सारखे चालत असतो. इद्र एवढ्याच शृंगारचे प्रहार सहन करित असतो. हें सर्व इद्राच्या प्रतापामुळे होतें. तर त्याकरिता तो स्तुत्य आहे.

'विमुद्' शब्द दुसरे ठिकाणी कोठे

आलेला नाही.

४. ही ऋचा तरी कठिणच आहे. 'बसतात' आणि 'खातो' याचे कर्ते कोण ते समजत नाही. न्याप्रमाणें पूर्वीच्या ऋचेत 'एक' सांगितला आहे तो कोण हे समजत नाही, तसाच यातील क्रिया-पदाचाहि कर्ता कोण आहे हे गूढ आहे. त्या पूर्वीच्या (दुसऱ्या) ऋचेतहि पहिल्या तीन पादात कर्ता कोण आहे हें गूढ आहे. ऋचीने उल्लाषासारखा अर्थ जाणविलेला दिसतो. तेंव्हा अर्थ उघड न समजणे यात नवल नाही.

आम्ही अर्थ पदसः केला आहे. आणि सायणाची व्याख्या भाषेखाली उतरून घेतली आहे.

अधार्कणोः पृथिवीं सदृशे दिवे यो धीतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।
न त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युक्थ्यः

॥ ५ ॥ १० ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सप्तऽदृशे । दिवे । यः । धीतीनाम् । अ-
हिऽहन् । अरिणक् । पथः ।

तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदऽभिः । न । वाजिनम् । देवम् । देवाः ।
अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ १० ॥

नतैरसत्वादन्=चर्वणमकृत्वीव) पितृभोजनमस्ति (=पितुरज भक्षयति) । यस्ता प्रथ-
ममकृणो (=अकरो) स [त्वम्] । उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

इत्यक्षरार्थः । अभिप्रायस्तु दुर्वोधः । सायण एव व्याचष्टे । हे इन्द्र पुष्टिं त्वया
दत्त पोषक धन स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो निभजन्तोऽस्यैतावदस्यैतावदिति विभागं
कुर्वन्तो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयते गृह
प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्ठ धारक प्रभवन्त बहुभरणसमर्थं रयि धनं यथा विभज्य
प्रदच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोभः पितुः पालयिष्या
दिवः सकाशादागत भोजनमुदक तत्कार्या ओषधीर्दष्टैर्दन्तैरनि । भक्षयति । यद्वा
असिन्वन् अव्यापिषमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य यजमानस्य सवन्धि भोजन ह-
विलक्षणमन्न दष्टैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरनि । यस्ताकृणोरित्यादि सिद्धम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. अध (=अपि च) पृथिवी दिवे सदृशे अकृणोः (=पृथिवी द्युसदृशी यथा
दृश्येत तथाकरो. =ज्योतिर्दानेन पृथिवी द्युदर्शनाम् अकरोः) । हे अहिहन्
(=वृनस्य हन्तरिन्द्र), यस् [त्व] धीतीना (=नदीना मेघोदकलक्षणानां) पथः
अरिणक् (=अरेचय =वृनहननेन गन्तुं योग्यान्करोत्) त त्वा देवाः (=?) उ-
दभिर्वाजिन न (=उदकैरश्वभिः) स्तोमेभिः (=स्तोत्रैः) अजनन् (=अजनयन्) ।
स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

देवा स्तोतारस्त तादृश देव त्वा स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तत्र दृष्टान्तः । उद-
भिर्न वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दक्षैर्वर्धयन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

॥ महादेवराव बाळनुकुद. बाकी सुडा	...	॥	१८-	०
॥ रामचंद्र मोरेश्वर बापट.	...	...	॥	७- २
॥ रामनाराय तात्या सभे.	...	...	॥	१२-१२
शे. मधुगदास लवंगी.	...	...	॥	१२- ०
ठाहूरसाहेब भावनगर.	..	...	१८८०।८१	१५९- ६
गवामाहेय कंगराव बापजी बाळ.	...	..	॥	६- ६

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	रु. आ.
मुंबईवाहेर राहणारांस टपाल हंडिलाबद्दल दरवर्षाचे	६ ०
फुटकळ दर प्रतीस	० ६
	० १०

वर्गणीदार होण्यास दच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरम्भासमून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadeva Narayan Pandit, No 29 Moroba Popatlji's Court, Kaila Devi Road, Bombay.

सर्व प्रकारची पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "ग्यानेत्र वेदार्थयत्न" या व्याख्येी देवावा.

THE VEDÂRTHÂ YATNÂ

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marâthî and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâthî

वे दार्थ य त्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 3 MAY 1880 MONTHLY PART 50
पुस्तक ४. अंक ३. मे सन १८८०. मासिक भाग ५०.

सुवर्त

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६९ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे नादळे आहे)

माझे

सर्वे आर्ये वंधु व भगिनी

यांस

हैं भाषांतर

सादर समर्पण केळे आहे.

भाषांतरकर्ता.

९. आणि तूं पृथिवी दू सा-
रिखी दिसे असें करिता झालास.
हे अहिघातका, जो तूं नद्यांचे
मार्ग मोकळे करिता झालास त्या
तुज देवाला, उदकांनीं अश्वाला
उत्पन्न केल्याप्रमाणें, देव स्तोत्रांनी
उत्पन्न करिते झाले. तो तूं स्तुत्य
आहेस.

5. And thou didst
make the earth look like
the heaven, thou, o killer
of the serpent, who didst
free the channels of the
rivers. The gods begot
thee with hymns even as
a horse with the waters.
Thou art therefore de-
serving of praise.

५. हाहि मंत्र कठिण आहे परंतु दु-
सऱ्या पादातील उपमा खेरीज करून
एकंदर भावार्थ सोपा आहे. 'ज्या इं-
द्रानें वृत्रहनन करून दूचा प्रकाश पृ-
थिवीवर पाडिला, आणि अंतरिक्षातील
उदकें खाली वाहविली, तो इंद्र स्तुतिपात्र

आहे,' असें तात्पर्य.

देव उत्पन्न करिते झाले म्हणजे 'स्तोते
'उत्पन्न करिते झाले' असे सायण म्हण-
तात, आणि उत्पन्न करिते झाले म्हणजे
स्तोत्रांनी वाढविते झाले असे म्हणतात.

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमहुदोहिथ ।

स शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्पुक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आद्रात् । आ । शुष्कम् ।
मधुंऽमत् । हुदोहिथ ।

सः । शेवधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ई-
शिषे । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यधनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वा अभितः सास्पुक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि ।
अवनीः । आधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् ।
अभितः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. यस् [त्वं] भोजनं च वर्धनं च दयसे (= अन्नं च वृद्धिं च ददासि) [अपि
च] आद्रात् आ [काण्डात्] शुष्कं मधुमत् (= अनार्द्रं माधुर्योपेतं व्रीह्यादिकं) हु-
दोहिथ (= दुग्धवानसि) स [त्वं] विवस्वति (= परिचरणवत्युपासके शेवधिं नि
दधिषे (= धननिधिं स्थापयसि) । एकस् [त्वं] विश्वस्य (= सर्वस्य जगत) ई-
शिषे (= स्वामी भवसि) । स [त्वम्] उक्थ्योसि (= प्रशस्यो भवसि) ॥

७. यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च (= पुष्पवतीः फलवतीश्च) अवनीः (= ओषधीर-)
धर्मणा (= ऐश्वर्यकर्मणा) दाने (= क्षेत्रे) व्यधारयः (= विविधम् अस्थापयः) यश्च
दिवः (= शुलोकस्य) असमा दिद्युतः (= अद्वितीया विद्युतः) अजनः (= अज-
नयः) [यश्च] उरुः (= विस्तीर्णः सन्) ऊर्वान् (= उदकनिकायान् = समुद्रान्)
अभितः (= सर्वतः) [अजनयः] स [त्वम्] उक्थ्योसि (= प्रशस्यो भवसि) ॥

६. जो तूं अन्न देतोस आणि वृद्धि [देतोस] आणि ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस, तो तूं उपासकाच्या घरीं संपत्ति ठेवितोस. तूं एकला सर्वांचा स्वामी आहेस. तो तूं स्तुत्य आहेस.

७. जो तूं आपल्या करणीनें पुष्पवती आणि फलवती वनस्पतींस भूमीवर स्थापिता झालास, जो दूपासून अनुपम विजा उत्पन्न करिता झालास, [आणि] महाविस्तीर्ण [असा जो तूं] विस्तीर्ण समुद्र [उत्पन्न करिता झालास], तो तूं स्तुत्य आहेस.

6. Thou who givest both food and growth, and milkest that which is dry [and] sweet from that which is wet—thou dost place wealth in the house of the worshipper. Thou art the sole master of all. Thou art therefore deserving of praise.

7. Thou who by thy order didst place in the field the blooming and fruitful plants, and who didst create the matchless thunderbolts of heaven, [and] thou who art vast didst create the deep seas—thou, [o Indra], art therefore, deserving of praise.

६. 'ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस' = 'आर्द्रात् आ शुष्कं मधुमत् दुदोहिथ.' म्हणजे 'ओल्या झाडापासून सुकें धान्य निर्माण करितोस' असें सा-यण म्हणतात, तसें असेल.

७. 'ज्याणे शेतांत पुष्पांची आणि फळांची झाडे उत्पन्न केलीं, ज्याणें वि-

शुद्धता उत्पन्न केल्या, आणि ज्याणे समुद्र उत्पन्न केले तो तूं इंद्र स्तुतीस पात्र आहेस.' या मंत्रांत अदृक्क इतकी दिसते की, 'अवनी' शब्दाचा मार्ग प्रवाह किंवा भूमि असा नेहमीचा अर्थ सोडून ओषधी असा अर्थ करावा लागतो.

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय ।
च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽ-
कृत् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

शतं वा यस्य दशं साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्युन्तसमुनद्धभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दशं । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ ।

यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः ।

सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुकृत् (=बहुवीर्यकर्मकारिन्) यः पृक्षाय च दासवेशाय च (=पृक्ष-
नामकस्य कस्यचिदुपासकस्य दासवेशनामकस्य च अन्यस्योपासकस्य रक्षणाय) ऊर्ज-
यन्त्याः (=बलवत्या वज्रधाराया) अपरिविष्टं (=कोशान्निष्कासितम्) आस्यम्
(=अग्रं) निहन्तवे (=पहाण्य) नार्मरं सहवसुम् (=एतन्नामकावसुरी प्रति) अ-
वहः (=प्रापय.) स [त्वम्] उतैवाद्य (=इदानीमपि) उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

९. यद् एकस्य श्रुष्टौ चोदम् आविथ (=यदा किल एकस्य कस्यचित् क्रवैष-
हानवपनं श्रुत्वा तं कवि ररक्षिष्य तदा) यस्य [तव] शतं वा दश [हरीन्] (=एक-
सहस्रम् अथवा) साकं (=सदैव) आद्यः (=रथेवभाः=अयोजयः) [यस्त्वं] दभी-
तये [नाम कस्मैचिदुपासकाय] दस्यून् (=अनार्यान् शत्रून्) अरज्जौ (=कारा-
गृहे) सम् उनप् (=साम्यर्गाहिताः) [यद्य त्व] सुप्राव्यो अभवः (=सुप्राविताभूः)
स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

८. जो प्रक्षाल्य आणि दास-
वेशाल्य रक्षण्यासाठी प्रवळ वज-
धारेचें बाहेर काढिलेलें अग्र वध
करण्यासाठी नार्मराप्रत आणि स-
हवसूप्रत नेता झालास, तो तूं हे
बहुपराक्रमकारी [इंद्रा], आजहि
स्तुत्य आहेस.

९. त्यां एकाची हाक ऐकून
कवीला रक्षिलें त्या प्रसंगी ज्यापेक्षां
तुझ्या रयाला एक हजार घोडे
जोडिता झालास [आणि] तूं द-
भीतीसाठी कारागृही दस्यूंचा वध
करिता झालास, तूं फार सुलभ
झालास, त्यापेक्षां तू स्तुत्य आहेस.

8. Thou, o achiever of
great deeds, who for sav-
ing Priksha and Dāsaves'a
didst bring the unsheathed
point of the powerful thun-
derbolt to Nārmān and
to Sahavasū for to strike,
—thou, therefore, art even
today deserving of praise.

9. Since thou didst tie
ten times hundred [horses]
together to thy [chariot]
when thou didst save the
poet on hearing the call,
[and since] thou didst for
Dabhīti destroy the de-
mons in the prison and
become most accessible,
thou art therefore deserv-
ing of praise.

८. 'नार्मर' आणि सहवसु या असु-
पानिषयी काही इतिहास प्रसिद्ध नाही.
आणि पृक्ष व दासवेश या भक्तानिषयीहि
काही ठाऊक नाही.

९. भावार्थ:— 'एसा कवीनें तुला
हाक मारीताच ती ऐकून त्याला
रक्षावयास तू गेलास तो तुझ्या र-
यास एरुदम सहस्र घोडे जोडून गेलास,
आणि दभीति या उपासनाला रक्षणा-

साठी शत्रूस कापगृही मारून दाखिलेंस
आणि उपासनाला सुलभ झालास. त्या-
पेक्षा तू स्तुत्य आहेस.'

यात 'शत दश' आणि 'अरज्जो'
याचा अर्थ आम्ही केवळ सायणाप्रमाणे
केला आहे.

यात कवि सांगितलेला तो कोण हे
कळत नाही. 'दभीतिविषयी सू. ११२
म. २३ पहा.

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

षडस्तम्ना विष्टिरः पञ्च संदशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः

॥ १० ॥ ११ ॥

विश्वा । इत् । अत् । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै ।

दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

षट् । अस्तम्नाः । विष्टिरः । पञ्च । समदशः । परि । परः । अभ-

वः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः ॥ ११

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकैः । क्रतुना । विन्दसे ।

वसु ।

जातूष्टिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र ।

विश्वा । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. विश्वेत् (=विश्वाः इत्=सर्वा अपि) रोधनाः (=नशः) अस्य (=इन्द्रस्य) पौंस्यमतु ददुः (=वीर्यमतु दधुः =तस्य पौंस्यमतुसृत्य धारयन्ति=तस्य ब्रह्माणां बलं निरुद्धं भवति) अस्मै कृत्नवे धनम् [अत्] दधिरे (=तस्य धनमतुसृत्य धारयन्ति =तस्य धनाणां धनं निरुद्धं भवति) ।—[हे इन्द्र], त्वं षट् विष्टिरः (=“षट्सख्याका उर्वीः द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापथौषधय इत्येवं रूपाः”) पञ्च संदशः (=दिशश्च) अस्तम्नाः (=नियमितवानसि =स्वे स्वे स्थितं स्थापितवानसि) । [तथा कृत्वा] परः पर्यभवः (=परस्तात् पर्यतिष्ठः =ताः सर्वं अपि व्याप्य परस्तादतिष्ठः) । स [त्वम्] उक्थ्योति (=प्रशस्यो भवसि) ॥

११. हे वीर, एकेन क्रतुना (=एकेनैव वीर्यकर्मणा) सहस्वतः (=बलवतो जातूष्टिरस्य (=एतन्नामकस्य) [कस्यचिदसुरस्य] वसु वयः (=धनमन्त्रं च यद् विन्दसे (=लभसे इतवानसि) तद् सुप्रवाचनं (=शोभनस्तवनयोग्यं) तव वीर्यं (=वीर्यं) [भवति] । हे इन्द्र, या विश्वा चकर्थ (=यानि विश्वानि त्वं कृतवान् =परस्वमेतत्सर्वं कृतवानसि) स [त्वम्] उक्थ्योति (=प्रशस्यो भवसि) ॥

१०. सर्वेहि नद्याचें बळ याच्या बळापेक्षा थोडे आहे; या पराक्रम-कर्त्या इद्राच्या धनापेक्षा त्याचें धन थोडे आहे.— [हे इद्रा], त्वा सहा उर्वी आणि पाच दिशा त्याच्या त्याच्या स्थानीं स्थापिल्या आहेत आणि या सर्वांस वेढून तू अधिक राहिला आहेस. तो तू स्तुत्य आहेस.

११. हे वीरा, तू जो एकाच पराक्रमकृत्यानें धन हरण करिता झालास, बलाढ्य जातूठिराचें द्रव्य [हरण करून घेता झालास], तें तुझें शौर्य अत्यंत श्लाघ्य [होय] जो तू हे सर्व करिता झालास तो हे इन्द्रा, तू स्तुत्य आहेस.

10 All the rivers yield to him in strength They yield to him, the brave one, in wealth —Thou didst establish the six worlds and the five quarters of the globe, [and] surrounding them didst reach even beyond Thou art, therefore, deserving of praise

11 It is praiseworthy puissance of thine, o hero, that thou didst, with one heroic deed, obtain the wealth—the affluence of mighty Jātûshthira, o Indra ! Thou who didst all these things art deserving of praise

१० 'सर्वे नद्याचें बळ आणि धन तुझ्या बळापेक्षा आणि धनापेक्षा कमी आहे तू सहा लोकांस आणि पाच दिशास त्यांच्या त्यांच्या ठिकाणी ठेवून तू त्यास व्यापून त्याच्या पलीकडेस आणली उरलास'

'सहा उर्वी' = 'षट् विस्तिर' सहा लोक कोणते छाविपयो सशय आहे (सायणानी सांगितलेले भाषेत घेतले

आहेत) कदाचित् सू. १०२ म ८ यथ सांगितलेले जे तीन भूलोक आणि तीन बुलोक ते असतील (तो मन आणि त्याजवरील दीप पहा)

११ 'जातूथिर' हा कोण होता ह ठाकक नाही त्याची धनसंपत्ति एकच पराक्रमकर्म करून म्हणजे पहिल्या ह-ळ्यासरशी इद्र हरण करिता झाला इ तर्कें मान या मंत्रावरून निघतें

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वप्याय च सुतिम् ।
नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥
अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वप्याय ।
च । सुतिम् ।
नीचा । [सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
श्रवयन् । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥
अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु दून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥
अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
बहु । ते । वसव्यम् ।
इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अहं । दून् । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. तुर्वीतये च वप्याय च तराय कं (=तुर्वीतिश्च वप्यश्च यथा सुत्वेन उच्चीर्णो भवतस्तथा) [त्वं] सरपसः सुतिं (=नद्याः प्रवाहम्) अरमयः (=स्तम्भगतिमकरोः) । अन्धं श्रोण परावृज नीचा सन्तम् (=अन्धं पङ्क्तुम् आपत्सु पतितं च परावृज नामोपासकं) प्र श्रवयन् उदनयः (=आपद्गच्छ उज्जीतवानसि प्रख्यातं च कृतवानसि) ॥

१३. हे इन्द्र, [त्व] यद् (=यथा अनु दून् (=दिने दिने) चित्र श्रवस्याः (=दिने दिने चित्र श्रेष्ठ श्रवो हविरन्नमिच्छेत्) तत् (=तथा) ते (=तव) बहु राधः (=अन्नं) वसव्यं (=धनं च) अस्मभ्य दानाय समर्थयस्व (=अस्मभ्य दातुं योग्य) । [अनन्तरं] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

यदित्यनु तुल्यं धनमस्मभ्य ददासि तुभ्यं प्रतिदिनं श्रेष्ठ हविर्दास्यामस्त्वया दत्तैर्वीर्यैश्च सहितास्ते स्तोत्राणि वदिष्याम इति भावः ॥

१२. तूं तुर्वीतीला आणि व-
प्याला सहज ओलांडून जातां यावें
म्हणून नदीचा प्रवाह थांबविता
झालास. आंधळा [आणि] पंगु
परावृज् भूमिगत झाला असतां तूं
त्याचा उद्धार करिता झालास आणि
त्याला प्रख्यात करिता झालास. तो
तूं स्तुत्य आहेस.

१३. हे वसूँ इंद्रा, तुझें पुष्कळ
धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला
देण्याकरितां काढ, कीं जेणेंक-
रून तूं श्रेष्ठ हविरज् प्रतिदिवशी
इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनीं
युक्त होत्ताते आम्ही तुझी मोठी
कीर्ति गाऊं असें कर.

12. Thou didst stop
the stream of the river for
Turviti [and] Vayya to
cross over safely. Thou
didst raise Parāvrij who
lay low, [who was] blind
[and] lame, making him
famous. Thou art there-
fore worthy of praise.

13. Set thou apart for
gift to us, o good [Indra],
thy plentiful affluence [and]
wealth, so that thou may-
est wish o Indra, for good
oblation from day to day.
May we, accompanied by
brave sons, sing great
praises [to thee] in the
sacrifice.

१२. तुर्वीति आणि वप्य याविषयीं
सू. ३६ मं. १८ आणि सू. ६१ म. १८
आणि टीप पहा. परावृज् याविषयी सू.
११२ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

१३. 'हे इंद्रा, तूं जर आम्हांला
तुझें निपुल धन देशील तर, तुला निज

आम्ही उत्तम उत्तम हविरज् देऊ आणि
त्वां दिलेल्या पुनर्पौत्रांसहित तुझे मोठे
स्तोत्र यज्ञात गाऊं' असें तात्पर्य.

वसूँ हे इतर देवांप्रमाणें इंद्राचे विशे-
षण येते, त्याचा अर्थ चांगला, साधु असा
होतो.

सूक्तम् १४-२०५.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत ।

मद्यम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् ।

इत् । एषः । वृष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवो यो अपो वन्निवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वन्निऽवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽ-

इव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पी-

तिम् । अस्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे अध्वर्यवः (= अध्वरस्य नेतारः सोमाभिपवकर्तारः), इन्द्राय सोम भरत (= आनयत) । मद्यं (= मदकारि) अन्धः (= सोमरूपमन्नम्) अमत्रेभिः (= पात्रैः) आ सिञ्चत (= अग्नी प्रक्षिपत) । हि (= यस्मात् कारणाद्) [अयं] वीरः सदम् अस्य कामी (= सदैव सोमस्य कामयिता) [भवति] । वृष्णे (= वीराय तस्मै) पीतिं (= सोमपानं = पेयं सोमं) जुहोत (= जुहुत) । एष तदित् (= तदेव) वष्टि (= कामयते) ॥

२. हे अध्वर्यवः, यः अपो वन्निवांसम् (= उदकानि वेष्टितवन्तं) वृत्रं वृक्षमिव (= वज्रेण) जघान तस्मै तद्वशाय [इन्द्राय] (= सोमनामिने तस्मै) एतं [सोमं] भरत (= प्रयच्छत) । एष इन्द्रः अस्य (= तस्य सोमस्य) पीतिं (= पा-

सूक्त १४-२०५.

ऋषि—गृत्समद. देवता—इन्द्र.
मृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. हे अध्वर्यू हो, इंद्राला सोम
अर्पण करा. मदकारी सोमरस
पात्रांनीं ओता. कारण कीं त्या वी-
राला निस याची आवड आहे.
[या] वीराला [सोम] पान अ-
र्पण करा. हा तेंच वांछितो.

२. हे अध्वर्यू हो, उदकांला
वेष्टून राहिलेल्या वृत्राला वृक्ष तो-
डिल्याप्रमाणें जो [आपल्या] व-
ज्जानें तोडिता झाला, त्या सोमका-
मीला हा [सोम] तुम्ही अर्पण
करा. हा इंद्र त्याच्या पानास योग्य
आहे.

HYMN 14-205.

To Indra. By Gr̥tsamada.
Metre—Trishtubh.

1. Bring, O Adhvaryus,
the soma to Indra. Pour
out the exhilarating drink
with the vessels. For the
hero is always fond of it.
Offer the drink to brave
[Indra]. He desires no-
thing but that.

2. O Adhvaryus, he
who smashed like a tree
with the thunderbolt Vri-
tra who had surrounded
the waters—offer to him
this soma, to him who loves
it. This Indra deserves
to drink it.

१. ह्या आणि पुढच्या सूक्तांत सोमा-
वर इंद्राची किती प्रीति आहे, व त्याचें
पान करून इंद्राला बळ प्राप्त झाल्यावर
त्याणें काय काय पराक्रम केले तें सांगितलें
आहे. मानवून प्राचीनकाळीं सोमाचें

कसें महत्त्व असे व वस्तुतः त्याचें स्व-
रूप कसे होते ते समजून येतें.

सोमरस सिद्ध करून तो अर्पण क-
रणे हें अध्वर्यू नावाच्या ऋत्विजाचें काम
असे.

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।
 तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥
 अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् ।
 अप । हि । वलम् । वरिति वः ।
 तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊ-
 र्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥
 अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।
 यो अर्बुदमव नीचा ववाधे तमिन्द्रं सोमस्य भूथे हिनोत ॥ ४ ॥
 अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चखांसम् । नवतिम् । च ।
 बाहून् ।
 यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । ववाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य ।
 भूथे । हिनोत ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे अध्वर्यवः, यो दृभीकं [नामासुरं] जघान यो गा उदाजत् (=निरगम-
 यत्) [अपि च] वलम् अप वः (=वलं नामासुरम् अपावृणोत्=वलेन निरगम-
 नाम् अपाम् अपवरणाय तम् अहिस्तत्) तस्मै एतं [सोमम्] अन्तरिक्षे वातं न
 (=वायुमिव) [सृजत] । वस्त्रैर्जूर्न (=?" जीर्णं यथा वस्त्रैरङ्गमाच्छादयति त-
 द्वात्") सोमैरिन्द्रम् आ ऊर्णुत (=सर्वत आच्छादयत) ॥

४. हे अध्वर्यवः, यो नव नवतिं च (=नवाधिकनवतिं) बाहून् चखांसं (=?" दर्श-
 यन्तं" =प्रक्षिप्तवन्तम्) उरणं [नामासुरं] जघान यो अर्बुदं [नामासुरं] अव
 नीचा ववाधे (=अधोमुखं कृत्वा अवववाधे) तम् इन्द्रं सोमस्य भूथे (=भरणे
 संपादने सति =सोमम् अर्पयित्वा) हिनोत, (=हिनुत=स्तोतः प्रीणयत) ॥

३. हे अध्वर्यू हो, जो दृभी-
काचा वध करिता शाला, जो गा-
ईला मुक्त करिता शाला आणि व-
लातें फोडिता शाला; त्याला हा
सोम अंतरिक्षांत वायू [सोडिल्या]-
प्रमाणें [सोडा]. वृद्ध मनुष्य व-
स्त्रांनीं [आपलें आंग झांकितो]
त्याप्रमाणें इंद्राला सोमरसांनीं झां-
कून टाका.

४. हे अध्वर्यू हो, जो नव्या-
णव वाहु पसरणाऱ्या उरणाचा
वध करिता शाला, जो अर्बुदाला
खाली पाडून निर्दालिता शाला,
त्या इंद्राला सोम अर्पण करून प्र-
सन्न करा.

3. O Adhvaryus, he
who killed Dribhika, who
freed the cows, who broke
open Vala—to him [let
go] this [Soma] like wind
in the sky. As an old
man [covers himself] with
clothes, cover Indra with
libations of Soma.

4. O Adhvaryus, he
who killed Urana that
spread out his nine and
ninty arms, he who laid
low Arbuda to the earth,
propitiate that Indra by
an offering of the soma.

३. दृभीकाविषयी कांही ठाळूक नाही.
वलाविषयी सू. ५२ मं. ५ आणि
टीप पहा.

या मंत्रांतोळ शेवटील पादांत जो
उपमा सांगितली आहे ती दुर्बोध आहे.
कारण की, 'जू' शब्दाचा अर्थ येथे स-
मजत नाही, दुसऱ्या दोन ठिकाणी तो
शब्द आला आहे तेथे वेगवान् असा
अर्थ आहे तो येथे लागत नाही.

'अंतरिक्षांत वायु सोडिल्याप्रमाणें'

= 'अन्तरिक्षे वातं न'. म्ह. हा सोम
तुम्हीं सोडिल्यावर वायु जसा सर्व अंत-
रिक्षास झांकून टाकितो आणि वेगानें
धावतो त्याप्रमाणें हा इंद्रशरीरास व्या-
पील आणि त्याला वेगयुक्त करील. असा
अभिप्राय दिसतो.

४. उरणाविषयी या शिवाय ऋग्वे-
दांत कोठे पुनः उल्लेख आलेला नाही.
अर्बुदाविषयी सू. ५१ मं. ६ आणि
टीप पहा.

अध्वर्यवो यः स्वश्रै जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यसम् ।
 यः पिप्पुं नमुचिं यो रुधिकां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत ॥ ५ ॥
 अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् ।
 यः । विऽअसम् ।
 यः । पिप्पुम् । नमुचिम् । यः । रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः ।
 जुहोत ॥ ५ ॥
 अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वीः ।
 यो वृचिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥
 अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेद । अश्मनाऽइव ।
 पूर्वीः ।
 यः । वृचिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत ।
 सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. हे अध्वर्यवः, यः अश्रम् [असुर] जघान यः अशुष (= सर्वस्य भक्षयितार)
 शुष्ण यो व्यसम् [असुरम्] यः पिप्पु नमुचि [च] यो रुधिका [नामासुरं] [ज-
 घान] तस्मा इन्द्राय अन्धसः (= सोमलक्षणस्याज्ञस्य) [आहुतीर] जुहोत (= जु-
 हुत = अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

६. हे अध्वर्यवः, यः शम्बरस्य [नाम शत्रोः] शत पूर्वीः पुरः (= शत पुरात-
 नानि नगराणि) अश्मनेव (= वज्रेणैव) विभेद यश् [च] इन्द्रो वृचिनो [नामा-
 नार्यस्य शत्रोः] शत सहस्र (= शतसहस्रसख्याकान्) [वीरान् = पुत्रादीन्] अपा-
 वपत् (= हत्वा भूमौ पातितवान्) अस्मै (= तस्मै) सोम भरत (= अर्पयत) ॥

५. हे अध्वर्यु हो, जो अ-
श्वास मारून टाकित्ता झाला, जो
सर्वभक्षी शुष्णाला, जो व्यंसाला,
जो पिप्पूला, नमुचीला, [आणि]
जो रुधिकाला मारित्ता झाला, त्या
इंद्राला सोमरस अर्पण करा.

६. हे अध्वर्यु हो, जो शं-
वराची शंभर पुरातन नगरें वज्रानें
[विध्वंसितल्या] प्रमाणें विध्वंसित्ता
झाला, जो वर्चाचे शंभर हजार
[वीर] भूमिगत करित्ता झाला,
त्याला सोम अर्पण करा.

5. O Adhvaryus, he
who slew As'na, who [slew]
devouring. S'ushna, who
[slew] Vyanisa, who [slew]
Pipru [and] Namuchi,
[and] who [slew] Rudhi-
kra, to that Indra pour [li-
bations] of the juice.

6. O Adhvaryus, he
who destroyed the hundred
ancient cities of S'ambara
as if with the thunderbolt,
[and] who rased to the
ground the hundred thou-
sand warriors of Varchin,
to that Indra offer the
soma.

५. 'अथ'. अंगिरसांची स्तोत्रे ऐ-
कून इंद्राने अभाची नगरें फोडिली असें
क्र. २.२०.५ यांत सांगितले आहे. क्र.
६.४.३ यांतहि अभाची नगरें इंद्राने
फोडून टाकिली असें सांगितले आहे.
याशिवाय दुसरी कांही कथा ठाऊक नाही.
'शुष्ण'. सू. ५४ मं. ६ आणि टोप पहा.
'व्यंस'. सू. १०१ मं. २ आणि टोप पहा.
'पिप्पू'. सू. ५१ मं. ५. 'नमुचि'.
सू. ५३ मं. ७ आणि टोप पहा.
'रुधिका' या असुराविषयी कांहीच
ठाऊक नाही. दुसऱ्या ठिकाणी हे नाव
आलेलें नाही.

६. 'शंवर'. सू. ५१ मं. ६ आणि
टोप पहा.

'वर्चा'. हा एक अनार्य जातीचा

म्हणजे आर्यव्यतिरिक्त जे कोळी इत्यादि
लोक त्यापैकी एक शत्रु होता असें दि-
सून येतें. क्र. ४. ३०.१५ यांत 'दास
वर्चाचे' (म्हणजे अनार्य वर्चाचे) एक
लक्ष वीर इंद्राने मारिले असे सांगितले
आहे. क्र. ६. ४७. २१ यांत शंवर
आणि वर्चा या दोन अनार्य शत्रूला इं-
द्रानें उदमज देशांत मारिलें असें सांगि-
तले आहे. क्र. ७. १९. ५ यांत वर्चाचे
एक लक्ष वीर एका काळी मारिले असें
सांगितले आहे.

वर्चाचे एक लक्ष वीर मारिले आणि शं-
वराची शंभर नगरें विध्वंसिलीं ह्या दोन्ही
गोष्टी बहुतकरून एकाच संज्ञांत येतात,
आणि दोघांसहि 'दास' (अनार्य) असें
म्हटलें आहे. यावरून शंवर आणि वर्चा

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।
 कुत्सस्यायोरिति धिग्वस्य वीरान्पावृणभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥
 अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्याः । उपस्थे । अव-
 पत् । जघन्वान् ।
 कुत्सस्य । आयोः । अतिधिग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत ।
 सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अध्वर्यवः, यः शतम् आ सहस्रं (=शतसहस्रसंख्याकान् वीरान्) ज-
 घन्वान् (=हतवान् सन्) भूम्या उपस्थे (=पृथिव्या उत्सङ्गे) अवपत् (=अपात-
 यत्) [तथाच] कुत्सस्य [नाम] आयोर[नाम] अतिधिग्वस्य [च] वीरान् (=शू-
 रान्) नि अवृणक् (=नितरामवधीत्) अस्मै (=तस्मै) [इन्द्राय] सोमं भरत
 (=अर्पयत) ॥.

हे दोषेहि अनार्य लोकापैकी कोणी बलाढ्य
 राजे असावेत असें उघड होतें. आणि
 आर्य लोकांचा प्रवेश जसजसा आर्याव-
 र्तांशे होऊं लागला तसतसे ते त्याजव-
 रोवर लडू लागले आणि शेवटी इद्रकृ-
 पेनें त्याचा सहार आर्य लोकानी केला,
 अशी कथा पुरातन काळापासून चालत
 आलेली वेदकाळी इंद्रादिकांच्या सूक्तस्तु-
 तीत ओविली गेली.

‘वज्राने [विध्वंसितल्या] प्रमाणे’ =
 ‘अश्मनेव.’ यावरून शंबर हा भौतिक
 अनार्यरूप शत्रु होता, केवळ मेघोदराचा
 निरोध करणारा कल्पिलेला वृणासारिखा
 योगीश्वर नव्हता असें म्हणण्यास वि-
 शेष साधन मिळतें.

आतां इतकें खरें आहे की, कल्पि-
 लेले आणि मेघोदकनिरोधी आणि सू-
 र्यादितेजोनिरोधी वृणादिक शत्रु जे इं-
 द्रानें मारिले, आणि आर्यलोकांनी ज्या
 अनार्य भौतिक आणि स्वर्ग्या शत्रूंचा स-
 हार इंद्रादिकांच्या कृपेनें केला ते, अ-
 शांचा संकर लोकांच्या मनांत मागाहून
 झालेला वेदावरून उघड दिसून येतो.
 आणि हा जो स्वर्ग्यांचा आणि कल्पि-
 ताचा संकर होणें, तो सर्व धर्मांत होत
 असतो. शिवाजी झालेला स्वयं, पण तो
 शिवाचा अवतार होता ही कल्पना.
 त्यानें जिणे बांधले हें सारें, पण त्यानें
 मजूरदारांस मजुरीवरून गमताची काही
 तोडून आपल्या हातानें दिटी म्हणजे

७. हे अध्वर्यु हो, जो एक लक्ष [जनां]स मारून त्यांस पृथिवीच्या मांडीवर निजविता झाला [आणि जो] कुत्साच्या, आयुच्या [आणि] अतिथिगवाच्या वीरांचा वध करिता झाला, त्याला सोम अर्पण करा.

7. O Adhvaryus, he who having killed a hundred thousand laid them low on the lap of earth [and] cut down the warriors of Kutsa, Ayu, [and] Atithigva, to him offer the soma.

तिचे सोनें होत होतें ही कल्पना. त्याने आपल्या शत्रूंवर जय मिळविला हें खरें, पण त्याला भवानी प्रसन्न झाली होती ही कल्पना. रामचंद्राने युद्ध केले हे खरें, पण त्याला इंद्राने साहाय्य करून रथ पाठवून दिला आणि हनुमंताने द्रोण-गिरी आणिला ही कल्पना. इत्यादि दुसऱ्या सर्व धर्मांतहि असाच धो-

टाळा झाला आहे व नित्य होत असतो. त्यामुळेच केव्हां केव्हां असें भासतें की, वेदांत सांगितलेले शत्रु हे कल्पित होत, आणि केव्हां केव्हां असें दिसतें की ते खरे शत्रु होते. तथापि नीट विचार करून पाहिल्यावर खरे कोणते आणि कल्पित कोणते हे सहज करून निवडून काढतां येते.

७. 'निजविता झाला' = 'अवपत्.' अक्षरशः पेरता झाला, म्हणजे जमिनीवर बी पेरण्याप्रमाणे इकडे तिकडे फेकून देता झाला.

'कुत्स.' सू. ५.१ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आयु,' आणि 'अतिथिग्व.' सू. ५.३ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् ।
इन्द्रे ।

गभस्तिऽपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ८

अध्वर्यवः कर्तॄणा श्रुष्टिर्मस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तॄन् । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निऽपूतम् । वने । उत् ।

नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् ।

जुहोत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे नरः (=शूरा) अध्वर्यवः, यद् [धनादिकं] कामयाध्वे (=वाञ्छय) श्रुष्टी (=क्षिप्र) [सोम] वहन्तः (=इन्द्राय प्रार्थयन्तस्) तत् इन्द्रे, नशथ (=इन्द्रे प्रामुथ =इन्द्रात्माप्सथ) । [अतः कारणात्] श्रुताय (=प्रसिद्धाय) इन्द्राय गभस्तिपूतं (=हस्तेन संशोधित) सोमं भरत (=आनयत) [अपि च] हे यज्यवः (=यागं कुर्वणाः), [तं] जुहोत (=जुहुत =अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

९. हे अध्वर्यवः, अस्मा [इन्द्राय] [सोमं] श्रुष्टि कर्तॄन् (=सुखकरं कुरुत) । वने निपूतं—वने [निपूतम्] (=उदक आप्यायनेन संशोधितं) [सोमम्] उन्नयत (=ऊर्ध्वं नयत) । हस्त्यं (=हस्ताभ्यामभिपुतं) [सोमं] जुषाणः (=सेवमान) [इन्द्रो] वः (=युष्मान्) अभि वावशे (=आमयते) । इन्द्राय मदिरं (=मदकर) सोमं जुहोत (=जुहुत) ॥

८. हे अध्वर्यू हो, हे शूर हो, तुम्ही जें वांछितां तें सत्वर सोम देऊन तुम्ही इंद्रापासून मिळवाल. कीर्तिमान् इंद्राला हातांनीं शुद्ध केलेला सोम आणा [आणि] हे यजनकर्ते हो, [तो त्याला] अर्पण करा.

९. हे अध्वर्यू हो, तुम्ही या-साठीं सोम सुखकर करा. पाण्यांत गाळलेला— पाण्यांत [गाळलेला सोम] बाहेर काढा. [इंद्र] हातांनीं काढिलेला [सोम] सेवून तुम्हांवर प्रीति करितो. इंद्राला मादकारक सोम अर्पण करा.

8. O Adhvaryus, o brave ones, that which you desire you attain to in Indra, if you bring [him] [the offering] quickly. Do bring [and] offer, o sacrificers, the soma purified by the hand to renowned Indra.

9. O Adhvaryus, make [the soma] agreeable to him. Raise the soma purified in water—[the soma that is] purified in water. Enjoying [the soma] prepared by the hands [Indra] loves you. To Indra pour ye out the exhilarating soma.

८. 'सोम देऊन... मिळवाल'. म्हणजे जर सोम द्याल तर मिळवाल.

९. 'पाण्यांत गाळलेला' = वने

निपूतम्. 'आणि 'हातांनी काढलेला' = 'हस्तम्' हे सोमाचे प्रकार होत.

अध्वर्यव पयसो धर्यथा गो सोमैभिरी पृणता भोजमिन्द्रम् ।
 वेदाहमस्य निभृतं मे एतद्वित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥
 अध्वर्यव । पयसा । ऊर्धः । यथा । गोः । सोमैभिः । ईम् । पृणत ।
 भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निऽभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः ।
 यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो य पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
 तमूर्दर न पृणता यवेनेन्द्रं सोमैभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥
 अध्वर्यव । य । दिव्यस्य । वस्व । य । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।
 तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमैभिः । तत् । अप ।
 व । अस्तु ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० हे अध्वर्यव, यथा गोरूध पयसा [पूर्णं भवति] [तथा] भोज (=दा-
 तारम्) ईम् इन्द्र सोमैभिः पृणत (=एतम् इन्द्र सोमै पूरयत) । अस्य [इन्द्रस्य]
 (=एतम् इन्द्रम्) अहं वेद (=जानामि) । एतद् (=वक्ष्यमाणं) मे निभृत (=मम
 निक्षिप्तं) [यत्] यजत (=पूजनीय इन्द्रो) दित्सन्त (=सोमं तस्मै दातुम् इ-
 च्छत यजमान) भूयधिकेत (=अतिशयेन जानाति=ज्ञात्वा भृशम् अनुगृह्णाति) ॥

११ हे अध्वर्यव, यो दिव्यस्य वस्व (=गुलोकसबन्धिनो धनस्य) यश[व]
 पार्थिवस्य क्षम्यस्य (=आन्तरिक्षस्य भूलोकसबन्धिनो धनस्य) [वसुनो] राजा [भवति]
 तम् इन्द्रम् ऊर्दर यवेन न (=कुसूलं धायनं यथा पूरयन्ति तथा) सोमैः पृणत
 (=पूरयत) । तत् तादृशम् (= इन्द्रोदरपूरणं) य (=युष्माकम्) अप (=नमि)
 अस्तु ॥

१०. हे अध्वर्यू हो, गाईची कास जशी दुधानें भरलेली असते त्याप्रमाणे या उदार इंद्राला तुम्ही सोमांनीं भरून टाका. मी याला जाणतो. हे मला खचित ठाऊक आहे. [कीं], सोम देऊं इच्छिणाऱ्या यजमानाला पूजनीय इंद्र चांगला ओळखतो.

११. हे अध्वर्यू हो, जो दिव्य सुखाचा, जो आंतरिक्ष [सुखा]चा [आणि] भौम सुखाचा राजा होय, त्या इंद्राला कणगा धान्याने भरिल्याप्रमाणें सोमांनीं भरा. हेच तुमचें काम असो.

10. O Adhvaryus, fill this bounteous Indra with somas as the udder of a cow [is full] of milk. I know him. It is certain to me [that] adorable [Indra] recognises well the man who wishes to give him the oblation.

11. O Adhvaryus, he who is the master of heavenly good, who [is the master] of firmamental [and] worldly good—fill ye that Indra with the somas even as a cornbin with grain. Let that be your work.

१०. 'भरून टाका' = 'पृणत.' म्हणजे दुभत्या गाईची कास जशी दुधाने भरून ताणते त्याप्रमाणें इंद्राचे पोट भरून ताणेपर्यंत त्याला सोम पाजा.

११. 'आंतरिक्ष' = 'पार्थिवस' हा

अर्थ सायणांनुसार केला आहे. वाक्य-सदर्भाकडे पाहिले असता तसा दृष्ट आहे यात संशय नाही आणि तो अगदीं सभवणार नाही असेंहि दिसत नाही.

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
 इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु दून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥
 अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
 बहु । ते । वसव्यम् ।
 इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अहं । दून् । बृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, [त्व] यद् (= यथा) अनु दून् (= दिने दिने) चित्र श्रवस्याः
 (= दिने दिने चित्रं श्रेष्ठं श्रवो हविरन्नमिच्छेत्) तत् (= तथा) ते (= तव) बहु
 राधः (= अन्नं) वसत्र्यं (= धनं च) अस्मभ्यं दानाय समर्थयस्व (= अस्मभ्य
 दातुं योजय) । [अनन्तरं] सुवीराः (= शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) वि-
 दथे (= यज्ञे) बृहत् (= महत् स्तोत्रं) वदेम (= ब्रूयाम) ॥

सूक्तम्. १५-२०६.

गृत्समद कविः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।
 त्रिकद्वुकेष्वपिवत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥
 प्र । घ । उ । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि ।
 वोचम् ।
 त्रिकद्वुकेषु । अपिवत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः ।
 जघान ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उ (= इदानीम्) [अहम्] अस्य महतो महानि (= महत् इन्द्रस्य महान्ति)
 सत्यस्य [इन्द्रस्य] सत्या करणानि (= सत्यानि वीरकर्मणि) प्र घा वोच (= वक्तु-
 र्ब्रूयामि तावत्) ॥ इन्द्रस्त्रिकद्वुकेषु (= "ज्योतिर्गौरापुरित्येवं रूपेष्वाभिप्रतिदे-

१२. हे वसू इंद्रा, तुझे पुष्कळ धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला देण्याकरितां काढ, कीं जेणेकरून तूं श्रेष्ठ हविरान्न प्रतिदिवशीं इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनीं युक्त होताना आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

12. Set thou apart for gift to us, o good [Indra], thy plentiful affluence [and] wealth, so that thou mayest wish, o Indra, for good oblation from day to day. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in the sacrifice.

१२. ही ऋचा आणि मागील सूक्ताची शेवटली ऋचा म्हणजे सू. २०४

मं. १३ ही एकच असल्यामुळे टीपा वगैरेसाठी तो मंत्र पहा.

सूक्त १५-२०६.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. आतां मी या महान् इंद्राचीं महा [चरितें]-[या] सत्य [इंद्रा]चीं सत्य चरितें वर्णितों. इंद्र त्रिकद्रुकांत सोम पिता झाला [आणि] त्या [सोमा]च्या मदांत अहीचा वध करिता झाला.

HYMN 15-206.

To Indra. By Gritsamada.
Metre—*Trishṭubh*.

1. I will now sing the great deeds of great Indra, the true [deeds] of true [Indra]. He drank the extracted juice in the *Trikadruga*, [festivals]. Under its exhilaration Indra killed the serpent.

१. 'त्रिकद्रुकांत' = सू. ३२ म. ३ | आणि टीप पहा.

अवंशे द्यामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । द्याम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् ।
अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मद ।
इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

सद्येव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्जेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्यऽहव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्जेण । खानि । अतृ-
णत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घऽयायैः । सोमस्य । ता । मद ।
इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

प्वहःसु" सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य=सोमम्) अपिबत् । अस्य (=तस्य पी-
तस्य सोमस्य) मदे [च] अहिं जघान (=वृत्ररूपम् अहिं हतवान्) ॥

भाषायाम्.

२. [इन्द्रो] बृहन्त द्याम् अवंशे (=अनवलम्ब आकाशे) अस्तभायत् (=अ-
स्थापयत्) । रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षं [च] आ अपृणत् (=तेजसा-
पूरयत्) । स पृथिवी धारयत् पप्रथत् च (=अधारयत् व्यस्तारयच्च) । ता (=ता-
नि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे (=हवें) [सजाते सति] चकार ॥

३. सद्येव मानैर् [लोकान्] प्राचो वि मिमाय (=परिमाणैर्गृह यथा कुर्वन्ति
तद्वत् परिमाणैर्लोकान् पृथिव्यादीन् निर्मितवान्) । वज्जेण नदीनां खानि (=निर्मम-
नद्वाराणि) अतृणत् (=अस्वनत्) । वृथा (=अनायासेन) दीर्घयायैः पृथिभिः
(=दीर्घगमनैर्मार्गैस्) [ता नदीर्] असृजत् (=सृष्टवान्) । ता (=तानि) [व-
र्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

२. तो महा दूला अंतराळीं स्थापिता झाला. तो द्यावापृथिवीस [आणि] अंतरिक्षाला भरून टाकितो झाला. तो पृथिवीला धारण करितो झाला आणि पसरितो झाला. इंद्र ते सर्व सोमाच्या मदांत करितो झाला.

३. घर बांधिल्याप्रमाणे मोज येऊन [हे लोक] पूर्वाभिमुख बांधितो झाला. वज्राने नदीचीं द्वारे खोदितो झाला. नद्यांला लांब जाणाऱ्या मार्गांनीं सहज सोडून देतो झाला. इंद्र ते सर्व सोमाच्या मदांत करितो झाला.

2. He fixed the great heaven in the supportless space. He filled the heaven and the earth and the firmament. He held and expanded the wide earth. It was in the exhilaration of the soma that India did those things.

3. He built the worlds, face to the east, with measurements like a house. With the thunderbolt he cut the apertures of the rivers. He let them flow easily by long-reaching paths. It was in the exhilaration of the soma that India did those things

२. 'इन्द्राने पृथिवीला स्थिर धरून विस्तीर्ण केली, दूला आकाशात खान वगैरे काही नसता घट स्थापिलें, आणि द्यावा-पृथिवी आणि अंतरिक्ष यास तेजाने भरून टाकिले. ही सर्व कामें इन्द्राने केली ती सोमपान करून इन्द्राला मद आला-तेव्हा केली.'

३. पहिल्या पादात "लोक" हें

अध्यादृत घेतले पाहिजे ही एक अटवचन या मनात आहे.

यात सांगितलेल्या नद्या ज्या त्या मेघोदकरूपच होत असें दिसते. त्याची द्वारे म्हणजे वृत्राने काढून ठेवलेल्या ठिकाणातून बाहेर पडावयाचे मार्ग, ते इन्द्राने वज्र मारून मोकळे केले.

सोदंश्च सिन्धुमरिणान्महित्वा वज्रेणान उषसः सं पिपेष ।
 अजवसो ज्विनीभिर्विवृश्चन्त्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥
 सः । उदंश्चम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महित्वा । वज्रेण । अनः ।
 उषसः । सम् । पिपेष ।
 अजवसः । ज्विनीभिः । विवृश्चन् । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः ।
 चकार ॥ ६ ॥
 स विद्वो अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।
 प्रति श्रोणः स्थाद्वयं नगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥
 सः । विद्वान् । अपगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवन् । उत् ।
 अतिष्ठत् । परावृक् ।
 प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मद ।
 इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. स महित्वा (= स्वमहिम्ना) सिन्धु (= नदी) [प्राञ्चसन्तम्] उदंश्चम् अरिणात् (= उदक्प्रेरयति स्म = उदग्यथा गच्छति तथाकरोत्) । वज्रेण उषसोऽनः सं पिपेष (= उषोदेव्याः शकट चूर्णांचकार) । अजवसः (= वेगहीनाः “ सेना ”) ज्विनीभिः (= वेगवतीभिर्) विवृश्चन् (= विशेषेण भिन्दन् = विभेद च) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

७. स (= प्रसिद्धः) परावृक् [नाम ऋषिः] कनीनामपगोहं विद्वान् (= वन्यकानामपगोहनं ज्ञातवान् सन्) आविर्भवन् उदतिष्ठत् (= आविरभवत् उदतिष्ठत्) । श्रोणः (= पट्टः) [सन्नपि] प्रति स्थात् (= वन्यकाः प्रति प्रतिष्ठते) । [स] वि अनक् (= विशेषेणाशोभत) अचष्ट (= आन्ध्यापगमात् अपश्यत्) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

पुरा किल वन्यकाश्चुर्हान पादहोन परावृज जिपृद्भृमपि रष्ट्राभिरुहुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्र स्तव्या चक्षः पादं च लेभे । तदेतदाह । इति सायणः ॥

६. तो [आपल्या] महि-
म्याने नदीला उत्तराभिमुख वाह-
विता झाला. [आपल्या] वज्राने
उपेची गाडी चिरडून टाकित
झाला आणि वेगवतीकडून वेग-
हीनांला छेदित झाला. इंद्र ते सर्व
सोमाच्या मदांत करिता झाला.

७. तो परावृज्, कन्यका लप-
त्या ते जाणून, प्रगट झाला आणि
उठून उभा राहिला. पङ्गु [परा-
वृज्] चालू लागला. तो चांगला
दिसला आणि पाहू लागला. इंद्र
ते सर्व सोमाच्या मदांत करिता
झाला.

6. He by [his] great-
ness made the river run to
the north, with his thund-
erbolt he smashed the cart
of Ushas, cutting the slow
through those that were
impetuous. It was in the
exhilaration of the soma
that Indra did those things.

7. That Parāvrij, hav-
ing known the hiding of
the guls, manifested him-
self and stood erect. The
lame man began to walk, he
shone, he saw. It was in
the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

६. कोणती नदी इंद्राने पूर्वी पूर्वा-
भिमुख वाहत असता उत्तराभिमुख वा-
हविली ते समजत नाही.

‘उपेची गाडी’ = ‘उषसोऽनः’ उ-
पेचा रथ इंद्राने मोडून टाकिला; आणि
नंतर उषा पडून गेली, असे ऋग्वेदात
सांगितलेले आहे. ऋ. ४. ३०. ८-११
पहा.

या कथेत सांगितलेल्या ‘वेगवती’
आणि ‘वेगहीन’ त्या कोण होत ते स-
मजत नाही. सायण ‘सेना’ असे म्हण-
तात. पण त्या तरी कोणाच्या सेना हे ते
सांगत नाहीत.

७. परावृज् याविषयी सू. ११२
म. ८ आणि टीप पहा.

स प्रवोहृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथैभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोहृन् । परिगत्य । दभीतैः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् ।
इद्धे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथैभिः । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

स ई महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्त्राय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥ १५

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतौः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् ।
अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्स्त्राय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदं ।
इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

४. स दभीतेः प्रवोहृन् (=प्रवोहृन्=प्रक्षेपणं वहतः शत्रून्) परिगत्य (=मध्ये-
मार्गमावृत्य) विश्वम् आयुधं (=सर्वाणि शस्त्राणि) इद्धे अग्नौ (=समिद्धेग्नौ) अ-
धाक् (=अधाक्षीत्) । स गोभिरश्वै रथैश् [च] [तं दभीतिम्] असृजत् (=अ-
योजयत्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥
प्राक्लिङ्गं शुभुरिधुनिप्रभृतयोसुरा दभीतेः पुरं सख्यं परिमृष्ट्य तस्मात् पुरान्निगु-
रिति कथेति सायणः ॥

५. स ई (=ता प्रसिद्धा) मही (=महती) धुनि (=नदी "परुष्णीम्")
एतोररम्णात् (=गमनादुपारमयत्) । सः अस्नातृन् (=स्नातुमशक्तान्=तरणासम-
र्थान्) [ऋग्निन्] स्वस्ति (=क्षेमेण) अपारयत् (=पारमनयत्) । [तदनन्तरं] ते
उत्स्त्राय (=नदीमुत्तीर्य) रयिमभि प्र तस्थुः (=अभीष्टधनं प्रति प्रतस्थिरे) । ता
(=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

अरम्णात् । उपाशमयत् । महाजला नदीमत्पोदनामकरोदित्यर्थः । इति सायणः ॥

४. दभीतीला नेऊन जाणा-
च्यांस वेढा घालून सर्वे शस्त्रे पेट-
लेल्या विस्तवांत जाळिता झाला.
[आणि] झाला गाई, घोडे
[आणि] रथ देता झाला. इंद्र
तें सर्वे सोमाच्या मदांत करिता
झाला.

५. तो त्या महा नदीची गति
थांबविता झाला, तो ज्याला तरून
जातां येत नव्हतें त्याला सुखरूप-
पणें पार करिता झाला. ते तरून
जाऊन [अभीष्ट] धनाप्रप्त पावले.
इंद्र तें सर्वे सोमाच्या मदांत करिता
झाला.

4. He, having surround-
ed those that were carry-
ing off Dabhiti, burned
every weapon in the kind-
led fire. He bestowed up-
on him cows [and] horses
[and] chariots. It was
in the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

5. He stopped that
great stream from going.
He took safely across those
that were unable to cross.
They having crossed went
on to the treasure. It was
in the exhilaration of the
soma that Indra did those
things.

४. 'दभीति.' सू. ११२ मं. २३
आणि टीप पहा. दभीतीचे शत्रु त्याला
धरून घेऊन जात असतां इंद्रानें मार्गांत
त्यांस वेढून दभीतीला सोडविले आणि
त्याच्या शत्रूंचीं सर्वे हत्यारे काढून घेऊन
ती मोठा विस्तार पेटवून त्यात जाळून
टाकिली. अशी कथा आहे असें सायण
म्हणतात. अर्थास तें जुळते.

५. 'वाही भक्तांस पळणी नदीच्या

पार जावयाचें असतां पाणी फार अस-
त्यामुळे त्यास उतरवेंना. तेव्हां इंद्रानें
नदीचा प्रवाह थांबविला आणि त्याला
पार नेलें' अशी कथा कांही असून तिला
अनुलभून हे ऋषिवचन आहे.

'गति थांबविता झाला' = 'एतोरर-
म्णात्. क. २. ३८. ३ आणि थांबरील
सायणभाष्य पहा.

भिन्नद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् ।
 रिणग्रोधांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य तां मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥
 भिनत् । वलम् । अङ्गिर ऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि ।
 ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः ।
 चकार ॥ ८ ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरि धुनि च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमां व ।
 रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य तां मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥
 स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् ।
 प्र दभीतिम् । आव ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मद ।
 इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. अङ्गिरोभिर्गृणानः (= स्तुत) [स] वल भिनत् (= वलासुरमभिनत्) ।
 पर्वतस्य (= मेघस्य) दृंहितानि (= दुर्गाणि) वि ऐरत् (= न्यपादयत् = छित्वा भू-
 मावपातयत्) । एषा (= तेषां दृंहितानां) कृत्रिमाणि रोधांसि (= क्रियया निर्वृत्तान्
 रोधनकर्तृन् प्राकारान्) रिणक् (= उदघाटयत्) । ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्र-
 सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

९. चुमुरि धुनि च दस्यु (= चुमुरिनाम च धुनि च नाम दासम् अनार्यं शत्रु)
 स्वप्नेन (= स्वापेन = निद्रया) अभ्युप्य (= भूमौ प्रस्तार्य) जघन्थ (= हतवानसि) ।
 दभीति [नामोपासक] प्रावः (= प्ररूपेण रक्षितवानसि) । अत्र (= तस्मिन्पुद्गे)
 रम्भी चित् (= ? तव रक्षणावलम्बो दभीतिरेव) हिरण्यं विविदे (= तयोर्धनं लेभे) ।
 ता (= तानि) [कर्माणि] इन्द्र सोमस्य मदे [सजाते] चकार ॥

८. [इन्द्र] अंगिरसांनी स्त-
विला होत्साता बलाला मारिता
शाला. तो पर्वताचे झुज फोडून
खाली पाडिता शाला. तो त्यांचें
कृत्रिम आवार मोकळे करिता
शाला. इन्द्र तें सर्व सोमाच्या मदांत
करिता शाला.

९. [हे इन्द्र], तूं चुमुरि
आणि धुनि या दस्यूला निद्रेने
खाली पाडून त्यांस मारिता शा-
लास [आणि] दभीतीला रक्षिता
शालास. ज्याला [तुझा] आधार
होता तोच सुवर्णाप्रत पावला.—
इन्द्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता
शाला.

८. 'अंगिरस.' सू. ३१ म. १. १७
आणि सू. १ म. ६ पहा.

'बल.' सू. ११ म. ५ आणि सू. ५२
मं. ५ आणि टीपा पहा.

९. 'चुमुरि.' हा एक असुर असे
की ज्याचा इद्राने निद्रेत बध केला. ह्या
कपेस अनुसरून बरेच ठिकाणी प्रस्तुत
मंत्राप्रमाणे उद्धृत आलेले आहेत. पण
चुमुरोला दभीतीसाठी इद्रानें निजवून
मारिले आणि त्याजबरोबर धुनीलाहि

8. Praised by the An-
girasas he slew Vala. He
raised to the ground the
towers of the Mountain.
He broke open their arti-
ficial walls. It was in the
exhilaration of the soma
that indra did those things.

9. Having laid Chumu-
ri and Dhuni low through
sleep, thou didst slay those
Un-Āryan enemies and
preserve Dhabhiti. He
only who had [thy] sup-
port obtained the gold.—It
was in the exhilaration of
the soma that India did
those things.

मारिले यापेक्षा अधिक काही सांगितलेलें
नाही. ऋ. ७. १९. ४.

'धुनि' चुमुरीबरोबरच धुनीचे नाव
येतें. दोघालाहि निजवून दभीतीसाठी
मारिले असे सांगितले आहे त्याशिवाय
दुसरे कांही विशेष धुनीविषयीहि ठाऊक
नाही.

'दभीति.' सू. ११२ म. २३ आणि
टीप पहा.

नूनं सा ते प्रति वरं जग्निं दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 ॥ १० ॥ १६ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जग्निं । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । व-
 देम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प-
 ख्याता) दक्षिणा जग्निं (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्षां
 (=देहि) माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सु-
 वीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत्
 (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम्) ॥

सूक्तम् १६-२०७.

श्रुत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥
 प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविरभरे ।
 इन्द्रमनुर्यं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥
 प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुष्टुतिम् । अग्रीऽइव । सप्त-
 इधाने । हविः । भरे ।
 इन्द्रम् । अनुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे ।
 हवामहे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यजमानाः, वः (=युष्मदर्थं) सतां ज्येष्ठतमाय (=महतां देवानां बृह-
 ततमाय) [इन्द्राय] समिधाने (=समिधे) अग्री हविरिव सुष्टुतिं भरे (=शोभना

१०. आतां हे इंद्रा, तुझी जी वनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होस्ताते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

10. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

१०. ही ऋचा आणि २०२व्या सू-
क्ताची जी शेवटची २१वी ऋचा ह्या ए-

कच आहेत. तिचे भाषांतर आणि तिज-
वरील टीपा पहा.

सूक्त १६-२०७.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-शेवटची त्रिष्टुप्. उरलेले
सर्व सूक्त जगती वृत्ताचे.

१. [हे यजमान हो], तुम्हां-
साठीं मोठ्यांत अत्यंत मोठा असा
जो इंद्र त्याला पेटलेल्या अग्नीत
हवि [अर्पण केल्या] प्रमाणें मी
चांगली स्तुति अर्पण करितों. अ-
जर [पण सर्वांस] जरू आण-
णारा, पुरातन काळापासून वाढ-
लेला [तरी] सदा तरुण असा
जो इंद्र, त्यातें आम्ही रक्षणासाठीं
बोलावितों.

HYMN 16-207.

To Indra. By Gṛtsamada.
Metre Jagati, except in the
last verse where it is Trish-
tubh.

1. For your sake, [o
sacrificers], I offer to Indra,
the eldest of the great
gods, an excellent hymn
even as an oblation in the
burning fire. We invoke
for protection Indra that
never grows old [though]
he makes others old, [and]
that has grown from an-
cient times [and is yet]
ever young.

यस्मादिन्द्राद्बृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्या ।
 जठरे सोमं तन्वी सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् २
 यस्मात् । इन्द्रात् । बृहतः । किम् । चन । ईम् । ऋते । विश्वानि ।
 अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।
 जठरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शी-
 र्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।
 न ते वज्रमन्वश्चोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥
 न । क्षोणीभ्याम् । परिभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः ।
 इन्द्र । ते । रथः ।
 न । ते । वज्रम् । अतु । अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुभिः ।
 पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

स्तुति सपादयामि) । अजुर्यम् (=अजरं) जरयन्तम् (=इतरान् जीर्णाकुर्वन्तं)
 सनादुक्षितं (=पुरातनकालादारभ्य वर्धितम्) [अपि] युवानं (=सदा तरुणम्)
 इन्द्रम् अवसे (=रक्षणाय) हवामहे (=आह्वयामः) ॥

भाषायाम्.

२. बृहतः (=महतो) यस्माद् ईम् इन्द्राद् ऋते (=इन्द्रं वर्जयित्वा) किं चन
 (=किमपि न) [वर्तते] अस्मिन् (=तस्मिन्) [इन्द्रे] अधि विश्वानि वीर्या सं-
 भृता (=सर्वाणि सामर्थ्यानि संभृतानि संहितानि) [सन्ति] । [स] जठरे सोमं
 तन्वि (=शरीरे) सहो महः (=बल तेजश्च) हस्ते वज्रं [तथा] शीर्षणि (=शि-
 रसि) क्रतुं (=विज्ञानं) [च] भरति (=धारयति) ॥

३. हे इन्द्र, यत् (=यदा) आशुभिः पुरु योजना पतसि (=क्षिप्रैरथैर्वह्नि यो-
 जनानि गच्छसि) [तदा] न क्षोणीभ्या ते इन्द्रियं परिभ्वे (=गावापृथिव्याभ्यामपि
 तव सामर्थ्यं न परिभवनाय=नाभिभवनाय) [योग्यं भवति], न समुद्रैः पर्वतैर्ने-
 रथः [परिभ्वे भवति] (=समुद्रैरपि पर्वतैरपि वा तव रथोभिभवितुं योग्यो न
 भवति), ते वज्रं कश्चन नान्वभोति (=न कोपि तव वज्रस्य साम्यं करोति) ॥

२. ज्या महा इंद्राशिवाय कां-
हींच [होत] नाही त्याच्या ठायीं
सकळ सामर्थ्य एकवट झालीं आ-
हेत. तो [आपल्या] पीटांत
सोम, शरीराचे ठायीं वळ [आणि]
तेज, हातात वज्र, [आणि] म-
स्तकांत विज्ञान धारण करितो.

३. हे इंद्रा, तूं जेव्हां वेगवंत
अश्वानांच्या योगानें पुष्कळ योजनें
धांवत असतोस, तेव्हां तुझ्या व-
ळाला वावाय्थिवी [सुद्धा] जिंकूं
शकत नाहीत, तुझ्या रथाला स-
मुद्र अथवा पर्वत [सुद्धा] [जिंकूं
शकत नाहीत], [आणि] तुझ्या
वज्राची कोणीहि वरोवरी करूं
शकत नाही.

2. In that great Indra,
without whom there is no-
thing, all prowess is col-
lected. He bears the soma
in his stomach, power and
splendor in his person, the
thunderbolt in his hand,
[and] wisdom in his head.

3. When thou dost fly
many leagues with quick
horses, not by Earth and
Heaven is thy prowess to
be surpassed, not by seas
and mountains, o Indra,
[is] thy chariot [to be sur-
passed], nor does any one
equal thy thunderbolt.

२. 'मस्तकांत विज्ञान' = 'शीर्षणि
कतुम्.' विज्ञान अथवा प्रज्ञा किंवा बुद्धि
मस्तकात असते ही समजूत केवळ आ-
धुनिक नव्हे, तर फार प्राचीन आहे.
रावणादिक जे असुर आणि ब्रह्मदेव,
शिव, इत्यादिक जे देव, त्यास एकापेक्षा
अधिक शिरें होती असें जे कवींनी क-
ल्पिले, त्याचे तात्पर्य असे की त्याची

प्रज्ञा एका मस्तकात जितकी राहावी त्या-
पेक्षा मोठी होती. असें दाखविण्याकरि-
ताच अधिक शिरें होती, म्हणून सांगितले
आहे. त्याप्रमाणें मोठे सामर्थ्य होते असे
दाखविण्याकरिता सहस्र अथवा ससेच
काही पुष्कळ बाहु होते असे कवि म्हण-
तात. उदाहरणार्थ सहस्रार्जुन, पाळी,
महिषासुरमर्दनो इत्यादि प्रसिद्ध आहेत.

वृषां ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।
 वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णहि ॥ ६ ॥
 वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति ।
 वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य ।
 तृष्णहि ॥ ६ ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।
 कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ७
 प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्व-
 नेषु । दाधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् । इन्द्रम् । उत्सम् । न ।
 वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], ते (=तव) वज्रः वृषा (=वीरो) [भवति] उत (=अपि च)
 ते रथो वृषा (=वीरो) [भवति] । [तव] हरी वृषणा (=वृषणौ) [भवतः] ।
 [तव] आयुधा (=आयुधानि) वृषभाणि (=वीर्ययुक्तानि) । हे वृषभ (=वीर),
 वृष्णः (=वीरस्य) मदस्य (=मदशरिणः सोमस्य) त्वम् ईशिषे (=स्वामी भवसि) ।
 हे इन्द्र, वृषभस्य (=वीरस्य) सोमस्य (=तस्य पानेन) तृष्णहि (=तृप्तो भव) ॥

७. दाधृषिः (=धर्षकः=त्यज्जनरूपधर्षणस्वभावः) [अहं] वचस्युवं (=स्तो-
 त्रेच्छं) नावं (=नौकासदृशं) ते (=तेषां) समने न (=संमाम इव) सर्वनेषु
 (=त्रिषु सर्वनेषु) ब्रह्मणा प्र यामि (=प्राप्नोमि=स्तोमि) । [स] नः अस्य वचसः (=अ-
 रमान्मस्योच्यमानस्य स्तोत्रस्य=इदं स्तोत्रं) कुवित् (=बहु) निबोधिषत् (=नितरां
 बुध्यताम्) । यसुन उत्सं न (=धनस्य निधिमिव=धननिधिसदृशम्) इन्द्रं सिचामहे
 (=स्तोमेन सिचामः) ॥

६. तुझे वज्र वीर [आहे]
आणि तुझा रथ वीर [आहे].
तुझे अश्व वीर [होत], [तुझी]
आयुधे वीर [होत]. हे वीरा,
तुं वीर सोमाचा राजा आहिस. हे
इन्द्रा, तुं वीर सोम पिऊन तुम हो.

७. [हे इन्द्रा], मी धैर्य क-
रून तुज नौकासदृशाला आणि
स्तोत्रप्रियाला संग्रामांत स्तविल्या-
प्रमाणे स्तोत्राने यज्ञांत स्तवितों.—
[इन्द्र] हें आमचें स्तोत्र ऐको.
आम्ही धनाच्या निधीसारखा जो
इन्द्र त्याला [सोमांनीं] भिजवितों.

6. Heroic [is] thy thun-
derbolt, heroic [is] thy
chariot, heroic [are] thy
horses, heroic [are] thy
weapons. Thou, o hero,
art the master of the heroic
juice. Be gratified, o In-
dra, with the heroic soma.

7. I [being] venture-
some, o Indra, with praise
approach thee in the sacri-
fices—thou who art fond
of praise [and like] a ship—
as in battle.—May [Indra]
hear this praise of ours.
We sprinkle [with somas]
Indra even as a spring of
wealth.

७. * नावेसारखा तारक आणि स्तो-
त्रावर प्रीति करणारा जो इन्द्र त्याला मी
जसा युद्धांत बोलावितों, तसा आज या
यज्ञांत स्तोत्र म्हणून बोलावितों; तर तो

आमचें हें स्तोत्र ऐको. आम्ही इन्द्राला
धननिधि असें समजून सोम ओतून
भिजवितों.'

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।
 वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥४॥
 विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय ।
 सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुः ऽतरः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण ।
 भानुना ॥ ४ ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।
 वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुप्यति ५।१७
 वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय ।
 पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृष-
 भाय । सुप्यति ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मात् कारणाद्) विश्वे (=सर्वे) [जना] यजताय (=पूजनी-
 याय) धृष्णवे (=शतूणा धर्षणशीलाय) सश्वते (=साहाय्यं कर्तुं सज्जमानाय=सा-
 हाय्यसिद्धाय) अस्मै वृषभाय (=वीराय) क्रतु भरन्ति (=यज्ञरूपं कर्म प्रणयन्ति) ।
 '—हे इन्द्र, विदुष्टरः (=अतिशयेन विद्वान्) वृषा (=वीरस्) [त्वं] भानुना वृ-
 षभेण (=दीप्यमानेन वीरेण अग्निना द्वारा) हविषा यजस्व (=दत्तहविष्यो भव) ।
 सोमं पिब [च] ॥

५. वृष्णो मध्वः (=वीर्यवतो मधुरस्य सोमस्य) कोशः (=शोशस्थो रसः) ऊर्मिश्च
 [च] (=धारा च) वृषभान्नाय वृषभाय पातवे पवते (=वीरान्नभक्षिणे वीरायेन्द्राय
 पातुं गच्छति=पानाय पात्रे पतति) । वृषणा अध्वर्यु (=वृषणी=वीरावध्वर्यु) वृषभासश्च
 [च] अद्रयः (=वीराश्च मावानो) वृषण (=वीर) सोमं वृषभाय (=वीरायेन्द्राय)
 सुप्यति (=अभिपुण्यति) ॥

४. कारण की हा जो पूज्य, पराक्रमी, [आणि] साहाय्यकारी [इन्द्र] प्रभु त्याची सर्वे लोक उपासना करितात.— तर हे इन्द्रा, अत्यंत विद्वान् वीर जो तूं तो तेजस्वी वीर अग्नि, याच्या द्वारे हविर्दान स्वीकारून घे [आणि] सोम पी.

4. For all bring sacrifice to this hero, [who is] adorable, victorious, [and] ready to help.—Do thou, the most knowing hero, O India, accept through the resplendent hero [Agni] the worship with the oblation, [and] drink the soma.

५. वीर्यवान् [आणि] मधुर अशा [सोमा] चा रस [आणि] प्रवाह, वीरान्नभक्षी जो वीर त्याने प्यावा म्हणून गळत आहे. दोघे वीर अध्वर्यू [आणि] वीर जे पाषाण ते वीर [इन्द्रा] साठी वीर सोम काढीत आहेत.

5. The juice, the stream of the heroic sweet [soma], is flowing for the hero, who eats the heroic food, to drink. The two heroic Adhvaryus [and] the heroic stones are pressing the heroic soma for the hero.

५. 'वीर पाषाण.' म्हणजे मावे. 'वीर' ह्या अर्थाचा वृषन् अथवा वृषभ हा शब्द या मंत्रात वसा योजिला आहे ते ल-

क्ष्यात ठेवावे सोमरसाविषयी प्राचीन आर्य वाय समजत ते यावरून दिसते.

पुरा संवाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वृत्सं यवसस्य पिप्पुषी ।
 सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमाहि ८
 पुरा । सम्वाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । व-
 त्सम् । यवसस्य । पिप्पुषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् ।
 पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धम्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम ।
 विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

८. यवसस्य पिप्पुषी (=यवसस्य घासस्य भक्षणेन वर्धिता) धेनुर्वृत्स न (=गौर्वृत्स यथा संवाधादुःखादानर्तयति रक्षति तथा) संवाधात् पुरा (=दुःखात्) न. (=अस्मान्) अभ्या ववृत्स्व (=आनर्तय परानर्तय=रक्ष) । हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ इन्द्र), पत्नीभिर्वृषणो न (=स्त्रीभिर्युवानो यथा सनसन्ते तथा) सकृत् (=क्षिप्र) ते सुमतिभिः (=तव शोभनमतिभिरनुग्रहरूपाभिः) सु (=सुप्तु यथा तथा) स नसीमहि (=संगच्छेमहि=यथा वयं तव अनुग्रहात्मिसाभिर्मतिभिः संगता भवेम तथा वुह) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाष) प्रति दुहीयत् (=सपादयेत्) । भग. (=दाता त्व) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्य स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्षां (=देहि) । माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्य दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनसौधोपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) वदेम (=त्वामुदिश्य व्रजाम) ॥

८. [हे इंद्रा], गवत खाऊन पुष्ट झालेली गाय वत्साला संकटापासून [रक्षिते त्या] प्रमाणे आम्हांला संकटापासून रक्ष. हे शतप्रज्ञ [इन्द्रा], स्त्रियांशी जसा पतीचा [संयोग होतो] त्याप्रमाणे तुझ्या ज्या रुपा त्यांशी आमचा सत्वर संयोग होई असें कर.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्र्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्र्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होस्ताते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. Preserve us from distress even as a cow fattened with grass [preserves her] calf. Unite us quickly, o thou of hundred intellects, with thy favours even as husbands [unite] with their wives.

21. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

८. 'रुपा' = 'सुमतिभिः'. ऋ. ४. २३. २ आणि सायणभाष्य पहा. यात

दिलेली उपमा जरी चमत्कारिक आहे, तरी ती वेदात बरेच ठिसांगी येत असते.

सूक्तम् १७-२०८.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्वोत्रा सहसा परीवृता मदो सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य ।

प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदो । सोमस्य । दृंहि-
तानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महि-
मानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वंम् । परिऽव्यत । शीर्षणि । द्याम् । म-
हिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे स्तोतारः], यत् (= यस्मात्कारणाद्) अस्य शुष्माः प्रत्नथा उदीरते
= अस्य सामर्थ्यानि यथा पुरातनकाले तथेदानीमपि उन्नच्छन्ति प्रवर्तन्ते) यद्
(= यस्मात्) [च] [स] परीवृता (= वृत्रेणाकान्तानि) दृंहितानि (= दृढं निरुद्धानि)
त्रा (= गोत्राणि गोष्ठानि = मेघोदनानि) सोमस्य मदो [संजाते सति] सहसा (= स्व-
पलेन) ऐरयत् (= अपावृणोत्) तत् (= तस्मात्कारणात्) अस्मै (= तस्माद्-
द्राय) अङ्गिरस्वत् (= अङ्गिरसो यथार्चन्ति स्म तथा) नव्यं (= नूतनं स्तोत्रम्) अ-
र्चन (= वृत्त) ॥

२. यो ह प्रथमाय धायसे (= प्राथमिकाय सोमपानाय) ओजो मिमानः (= बल
शूरो यो युत्सु (= संग्रामेषु) तन्व परिव्यत (= आत्मानं कर्मणा परिवीतमकरोत् = शौर्येणारभत्)
स [तादृश एव] भूतु (= भवतु = जयतु) । [स] महिना (= महिम्ना) आ शीर्षणि
(= शरीरसि) प्रत्यमुञ्चत (= अभरत् = आधारयत्) ॥

सूक्त १७-२०८.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-शेवटील दोन त्रिष्टुप्, उर-
लेल्यांचें जगती.

१. अंगिरसांप्रमाणें तुम्ही या-
जप्रीत्यर्थें नवें स्तोत्र म्हणा, कारण
कीं याच्या शक्ति पुरातन काळा-
प्रमाणेंच उठत असतात, [आणि]
कारण कीं हा वेढलेले आणि घ-
ट्ट झांकलेले जे गाईंचे गोठे
ते सर्व सोमाच्या मदांत आपल्या
बळानें उघडून टाकिते झाला.

२. जो प्रथम [सोम] पाना-
साठी [आपलें] बळ दाखवून
[आपला] महिमा वाढविता झाला,
जो शूर [होताता] आपणा स्व-
ताहाला संग्रामांत रक्षित झाला,
त्याचा जय असो. तो आपल्या
महिम्पानें झूला [आपल्या] शि-
रावर ठेविता झाला.

१. 'अंगिरस्.' सू. ३१ मं. १, १७,
आणि सू. १ मं. ६ आणि टीप पहा.

'उठत असतात' = 'उदीरते.' म्ह-
णजे जाज्वल्य आहेत, जीवंत जणुं आ-
हेत, जाग्रत आहेत.

२. 'इंद्राला प्रथम सोम अर्पण क-
रितात तो त्याणें आपला पराक्रम लोकांस
दाखवित्यावरून आणि तेणें करून आ-
पला महिमा वाढवून घेतल्यावरून आणि

HYMN 17-208.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre
—Jagati except in the last two
verses where it is Trishtubh.

1. Sing in honour of
him a new hymn like the
Angirases, since his pow-
ers rise as in ancient times,
and since he broke open
with his strength, in the ex-
hilaration of soma, all the
cow-folds that were guard-
ed around and fortified.

2. May he prosper, who
for the first drink exhibited
his strength and increased
his greatness, [and] who
[being] brave defended
himself in battles. He by
[his] strength placed the
heaven on his head.

झूलाहि माझ्यावर घेण्यास समर्थ आहे
असें दाखवित्यावरून करितात; तर तो
पुढेहि तसाच पराक्रमी असो. हा मंत्र
जरा कठिण आहे. 'भूतु' 'आतिरत्'
आणि 'परिव्यत' यांचे अर्थ कठिण दि-
सतात. 'मिमानः' याचा 'दाखवून' असा
अर्थ केला आहे त्याविषयी इतर ठिकाणीं
प्रमाण पाहून तो केला आहे.

स प्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमरुणोदपामपः ।
 आधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया दामवस्रसः ॥ ५ ॥ १९
 सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अरु-
 णोत् । अपाम् । अपः ।
 आधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । दाम् ।
 अवऽस्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताऋणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।
 येनां पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्ये वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥
 सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अरुणोत् । विश्व-
 स्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।
 येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्ये । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् ।
 तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

इदमुक्तं भवति । इन्द्रः स्वकीयेन बलेन वर्धित्वा सर्वेषां भुवनानां प्रबलो राजा-
 भवत् । अनन्तरं लोहद्वयं प्रकाशेन युक्तं कृत्वा तमोनाशयत् । तच्च तमः बलं सं-
 सीव्य तस्मिन् समावृणोदिव । इति ॥

भाषायाम्.

५. स प्राचीनान् पर्वतान् (= प्रकूर्पेण गच्छतः पर्वतसदृशान् मेघान्) ओजसा
 (= स्वबलेन) दृंहत् (= अदृहत् = दृढीचकार) । अपाम् अपः (= मेघोदकानां कर्म)
 अधराचीनम् (= अधःपदेशगतम्) अरुणोत् (= अकरोत् = ता अधः पृथिव्या यथा
 पतन्ति तथासरोत्) । विश्वधायसं (= सर्वेषां धानीं) पृथिवीम् आधारयत् । मा-
 यया (= प्रहया) दाम् अवस्रसः (= अवपतनात्) अस्तभ्रात् (= आकाशेधारयत्) ॥

६. यं [वज्र] पिता [इन्द्रः] अरुणोत् (= पिता सन्नजनयद्) येन [च] व-
 ज्रेण तुविष्वनिः (= महाघोष) [इन्द्रः] क्रिविं [नामासुरं] हत्वी (= हत्वा) पृ-
 थिव्यां शयध्ये अवृणक् (= पृथिव्यां शयनं कर्तुम् अच्छिनत् = छित्त्वा पृथिव्याम् अशा-
 ययत्) स [वज्रो] विश्वस्मात् आ जनुषो वेदसः परि (= सर्वस्मादपि जनात् सर्व-
 स्मादपि च वस्तुनः सद्भावात् = एतेषामपेक्षया) अरमे बाहुभ्याम् अरम् (= इन्द्रस्य
 बाह्वोरधिकतरं बलसाम्यं करोति = स वज्रो यथा इन्द्रबाह्वोर्बलं धारयति न केपि जना
 न कान्यपि वस्तूनि तथा धारयन्ति) ॥

५. तो गतिमान् पर्वतांला आपल्या सामर्थ्यानें अचल करिता शाला. [आणि] उद्रकांला खालीं वाहविता शाला. तो सर्वांला पोसणारी जी पृथिवी तिला धारण करिता शाला. [आणि] आपल्या कीशल्यानें दूला खालीं न पडे अशा रीतीनें [अंतराळीं] स्थापिता शाला.

६. पिता इंद्र ज्या वज्राला जन्म देता शाला, [आणि] ज्या वज्रानें महाघोष इंद्र क्रिवीला मारून खालीं भूमीवर पाडून निजविता शाला, तें वज्र सकळ प्राण्यांपेक्षां आणि पदार्थांपेक्षां त्याच्या मुजांची अधिक बरोबरी करणारें होय.

5. He with his might made firm the moving mountains. He directed downwards the energy of the waters. He held the earth that nourishes all. He fixed with his skill the heaven from falling.

6. That thunderbolt which Indra begot [like a] father and with which he the great thunderer struck, felled and laid to sleep on the ground [the demon] Krivi, better equals his arms than do all beings and things.

५. 'पर्वतांला' म्ह० मेघाला.

६. 'इन्द्राने केलेले जे वज्र ते इंद्राच्या बाहुंची बरोबरी करितें, आणि तें वज्रच एरुटें इंद्राच्या बाहुंची बरोबरी करितें, दुसरा कोणताहि प्राणी अथवा

कोणताहि पदार्थ तशी बरोबरी करूं शकत नाही.'

'क्रिवि.' हा एरुअसुर होता आणि त्याचा इंद्रानें वध केला याशिवाय दुसरा काही इतिहास ठाऊक नाही.

अधा॑रुणोः प्रथ॑मं वीर्यं॑ मह॑द्यद॒स्याग्रे॑ ब्रह्म॑णा शुष्मैर॑यः ।

रथे॑ष्ठेन॒ हर्य॑श्वेन॒ विच्यु॑ताः प्र जी॑रयः॒ सिस्त्र॑ते स॒ध्यक् पृथक्॑ ॥ ३ ॥
अध॑ । अ॒रुणोः । प्रथ॑मम् । वी॒र्यम् । मह॑त् । यत् । अ॒स्य । अग्रे॑ ।
ब्रह्म॑णा । शुष्म॑म् । ऐर॑यः ।

रथे॑ऽस्थेन॒ । हरि॑ऽअश्वेन । वि॑ऽच्युताः । प्र । जी॑रयः । सि॒स्त्रते॑ । स॒-
ध्यक् । पृथक्॑ ॥ ३ ॥

अधा॑ यो विश्वा॑ भुव॑नाभि म॒ज्मनै॑शान॒रुत्प्रव॑या अ॒भ्यव॑र्धत ।

आदो॑र्दसी ज्योति॑षा वह्नि॑रात॒नोत्सीव्य॑न्तमा॑सि दु॒धिता॑ सम॒व्यय॑त् ॥ ४ ॥

अध॑ । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । म॒ज्मना॑ । ई॒शान॑ऽरुत् । प्र॑ऽ-
व॑याः । अ॒भि । अ॒वर्ध॑त ।

आत् । रो॒दसी॑ इति॑ । ज्योति॑षा । वह्निः॑ । आ । अ॒त॒नोत् । सीव्य॑न् ।
तमा॑सि । दु॒धिता॑ । स॒म् । अ॒व्यय॑त् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अध (=अपि च) [हे इद्र], [तत्] महत् वीर्यं (=तद्वक्ष्यमाणं बृहद् वी०-
कर्म) प्रथमम् अरुणोः (=त्वम् अकरोः) यत् (=यदा) अग्रे (=सर्वस्यादौ) ब्रह्म-
॥ (=स्तोत्रेण) [वर्धित. सन्] अस्य शुष्म (=तस्य वृत्तस्य बलम्) ऐरय (=न्येरयः
इति.) । रथेस्थेन (=रथस्थितेन) हर्यश्वेन (=हरयोश्वा यस्य तेन त्वया) वि-
च्युताः (=स्वस्थानाब्ध्याविता) जीरयः (=शत्रुवीराः) सध्यक् पृथक् (=केचित्स-
त्ता. केचिद् पियुक्ताः सन्तः) प्र सिस्त्रते (=प्रकर्षेणेतस्ततो धावन्ति स्म) ॥

४. अध (=अपि च) यो मज्मना (=बलेन) अभि विश्वा भुवना (=अभि विश्वानि
भुवनानि=सर्वान् लोकान् अभिलक्ष्य) प्रवया ईशानरुत् (=बलवान् ऐश्वर्यरुत् प्र-
लोलो राजा) अभ्यवर्धत । आत् (=अनन्तर) वह्निः (=नायकः) [स] रोदसी
(=बाधापृथिव्यौ) ज्योतिषा आ अतनोत् (=प्रशान्तनाशयत्) । [अपि च] दुधिता
तमासि (=पूजोत्तेन ज्योतिषा नाशितान्यन्धतमसानि) सीव्यन् (=वस्त्रमिव सूच्या
तथाय) समव्ययत् (=समावृणोत्) ॥

३. आणि हे इंद्रा, त्वां पहिल्या मोठा पराक्रम केला तो हा की, तूं स्तोत्राच्या योगानें प्रथम त्या [वृत्रा]चे बळ निर्दाळून टाकितो झालासः रथावर बसलेला आणि पोताश्व असा जो तूं, त्या त्वां खाली पाडलेले शत्रु [कांहीं] एकवट होऊन [आणि कांहीं] निरनिराळे पळून गेले.

४. आणि जो, आपल्या सामर्थ्यानें वाढून सकळ भुवनांचा सामर्थ्यवान् राजा झाला. नंतर तो नायक द्यावापृथिवीस प्रकाशानें भरिता झाला. [आणि] अंधकारांचा नाश करून शिवून शांकून ठेविता झाला.

3. And that great achievement thou didst perform first, that by the hymn thou didst throw down in the beginning the might of that [Vritra]: [His] warriors thrown down by thee, that didst sit in thy chariot and wast driven by thy tawny horses, ran about some to-gether, some separately.

4 And he with his might grew as the mighty king of all the worlds. Then he the leader filled earth and heaven with light, [and] sewing the subdued darkness put it under a shroud.

३. या मंत्रांत 'अस्य' याचे विशेष्य 'सांगितलेलें नाही, आणि 'जीरयः' हा शब्द अप्रसिद्ध आहे, या दोन अडचणी आहेत. अस्य याचें विशेष्य जरी सांगितलेलें नाही तरी वृत्रस्य याचा अध्याहार सहज करतां येतो, असें आम्हांस वाटतें. 'जीरयः' याचा अर्थ पाश्चात्य पंडित मेघोदके असा समजतात, तसा संभवेल; पण दुसऱ्या दोन ठिकाणी हा शब्द

आला आहे, तेथेहि सायणभाष्यांत त्या अर्थाचें प्रमाण मिळत नाही. आणि तोच अर्थ केला पाहिजे असेंहि विशेष कांही कारण नाही.

४. 'इंद्र आपल्या बळानें वाढून सकळ भुवनांचा बळाळ राजा झाला. नंतर पृथिवी आणि शु यास प्रकाशानें भरून अंधकाराला जणुं बळांत शिवून टाकून बांधून ठेविता झाला.'

अमाजूस्त्वि पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।
 कृधि प्रकेतमुष मास्या भर दद्धि भागं तन्वो येन मामहः ॥ ७ ॥
 अमाजूऽइव । पित्रो । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः ।
 त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रऽकेतम् । उष । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः ।
 येन । मामहः ॥ ७ ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम दद्विष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।
 अविष्टीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥
 भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । दद्विः । त्वम् । इन्द्र । अ-
 पांसि । वाजान् ।

अविष्टि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । व-
 स्यसः । नः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ [हे इन्द्र], पित्रो सचा सती अमाजू समानादा सदस इव (=मातापित्रो-
 गृहे निवसन्ती तस्मि गृहे एव जीर्णा भवन्ती कन्या यथा भग सौभाग्य पितृसाधारणा-
 ऋहागाचते तथा) [अह] त्वा भगम् इये (=त्वा सौभाग्य याचे) । [अत कारणात्]
 प्रकेत कृधि (=अस्मासु प्रज्ञान कुरु=अन्तश्चक्षु कुरु) [अपिच] येन तन्वो [भा-
 गेन] (=तवात्मनो भाग्येन) [यजमानान्] मामहः (=आपृजयसि=सुगयसि)
 [त] भागम् उप मासि (=एतावदिदं तव देय धनमिति कुरु=दानाय पृथक्कुरु=)
 आ भर (=तदानय) दद्धि (=देहि च) ॥

८. हे इन्द्र, भोज (=दातार) त्वा वयं हुवेम (=आह्वयेम=अस्मास्माह्वान
 शयु) । हे इन्द्र, त्वम् अपासि वाजान् दद्विः (=कर्माणि अज्ञानि च=स्पर्माणामज्ञाना-
 च दाता) [भजसि] । हे इन्द्र, न (=अस्मान्) चित्रया (=ध्रेष्टया) ऊती (=ऊत्या
 =साहाय्येन) अविष्टि (=रक्ष) । हे वृषन्निन्द्र (=वीर इन्द्र), नः (=अस्मान्)
 वस्यस (=अतिशयेन वसुमत=सुखिन) कृधि (=कुरु) ॥

७. [हे इंद्रा], आईचापांच्या घरी राहून म्हातारी होणारी कन्या [पितृ] साधारण घरांतून जसे [सौभाग्य याचिते], तसा मी तुजपाशी सौभाग्य याचितो. तूं [आमच्या अंगी] अंतश्चक्षु उत्पन्न कर. तुझ्या ज्या [भाग्या] ने तूं [उपासकांस] संतोषवीत असतो ते भाग्य [आम्हांकरितां] काढ, घेऊन ये [आणि आम्हांस] दे.

८. हे इंद्रा, तुज दात्याचें आम्हांस आदान करू दे. हे इंद्रा, तूं कर्म [आणि] अन्न देणारा [आहेस]. हे इंद्रा, तूं उत्कृष्ट पाठवळानें आमचें संरक्षण कर. हे वीरा इंद्रा, तूं आम्हांस सुखी कर.

7. I pray thee for good fortune, even as a maid that remains and grows old in [the house of her] parents [prays] from the common house. Create [in us] the internal sight. Set apart, bring [and] give [us] that good fortune of thine own with which thou gladdenest [thy worshippers].

8. Let us invoke thee, o Indra, who art bounteous. Thou, o Indra, art the giver of works and foods. Protect us, o Indra, with excellent help. Make us happy, o hero Indra !

७. 'एकाद्या कन्येला वर न मिळाल्यामुळे माहेरी अविवाहित राहून वृद्ध होत जाणारी ती जशी वररूप सौभाग्य मोठ्या उत्कंठेने याचिते, त्याप्रमाणें हे इंद्रा मी तुजपाशी उत्कंठेने सौभाग्य मागत आहे' असा भावार्थ.

'[पितृ] साधारण घरांतून' = 'समानात आ सदसः' म्हणजे ज्या घरांत आईबापाबरोबर राहत असेल तेथून. तिला पति न मिळाल्यामुळे स्वताहाचें घर नसतें असें दाखविण्याकरितां हें वाक्य

घातले आहे असे दिसतें.

ह्या मंत्रावरून उघड दिसून येतें कीं वेदकाळी मुलीना जर वर मिळाला नाही तर तिला तिचे आईबाप कोणांना कोणा म्हाताऱ्याला अथवा आधळ्याला, किंवा दहावीस बायका आधीच असणाऱ्या एकाद्याला देऊन टाकून कसेतरी नावाचे लग्न करीत नव्हते, तर वर न मिळाला असतां मुलीस म्हाताऱ्या हो-
ट्रपयंत तशाच अविवाहित ठेवीत असत. यावरून बालकन्याविवाह करण्याचे जे

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भर्गः । नः । बृहत् । व-
 देम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प-
 स्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्य स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) ।
 माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शौ-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् १८-२०९.

गृत्समद कषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्गुणस्त्रिकृशः सप्तसरश्मिः ।
 दशारित्रो मनुष्यः स्वर्पाः स इष्टिभिर्मनिभी रंध्यो भूत् ॥ १ ॥
 प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽगुणः । त्रिऽकृशः ।
 सप्तसरश्मिः ।
 दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः ।
 रंध्यः । भूत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नवः (=नूतनः) सस्त्रिः (=संभक्त=धनवान्) चतुर्गुणः (=युगचतुष्टयोपे-
 तस्) त्रिकृशः (=तिस्रः कृशा यस्य स) सप्तसरश्मिः (=सप्तप्रमहो) दशारिथः (=द-

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over; thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

आलीकडे प्रचार पडले आहेत, त्यांस वेदात आधार नाही इतकेंच नव्हे, पण उपवर ज्ञानावर स्त्रियांचा विवाह करावा याविषयी या मंत्रात आधार सापडतो. शिवाय ऋ. १.११७.७ आणि

ऋ. १०.३९.३ आणि दुसऱ्या एकदोन मंत्रातहि हा आधार सापडतो.

८. 'कमें.....देणारा' = 'अपासि ददिः' म्हणजे पराक्रम करविणारा, पराक्रम करण्याचें सामर्थ्य देणारा ?

सूक्त १८-२०९.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. नवा, धनवान्, चार छकडांचा, तीन चावकाचा, सात लगामांचा, दहा अरित्रांचा, मनुष्यांचें हित करणारा, स्वर्गामी, असा जो रथ तो प्रातःकाळीं जोडिला आहे. त्याला हविर्दानांनीं [आणि] स्तोत्रांनीं वेग देतां आला आहे.

HYMN 18-209.

To Indra By Gritsamada Metre
—Trishtubh.

1. In the morning is prepared the chariot that is new, rich, furnished with four yokes, having three whips, seven reins, ten openings, that is beneficial to mankind and moving in heaven. It has been accelerated by oblations [and] hymns.

१. 'इंद्रानें येथे यावें म्हणून आम्ही आपल्या स्तोत्राच्या योगानें त्याचा रथ जोडिला आहे. तो लवकर येओ.' अ-

थवा सायण म्हणतात त्याप्रमाणें येथें रथ म्हणजे यज्ञरूप रथ ध्यावयाचा आहे असें दिसते खरें. तसा अभिप्राय

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २
सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृती-
येम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊं इति । जनन्त । सः । अन्येभिः ।
सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

शक्त्रो) मनुष्यः (=मनुष्येभ्यो हितः) स्वर्षाः (=स्वर्गामी) रथः प्रातः (=प्रातः-
काले) योजि (=अयोजि=अयुज्यताश्चैः) । स इष्टिभिः (=यागैर्) मतिभिः
(=स्तुतिभिश्च) [च] रंभो भूत्. (=प्ररेणीयोभवत्=ताभिः कृतवेगोभवत्) ॥

रथो न यज्ञरूपो वा यज्ञायेन्द्रानयनकर्मा तस्यैव रथो वा ॥

प्रथमपक्षे चतुर्युगधतुर्मीवा । अध्वर्वावृत्विगुक्तो वा । त्रिकशः तिस्रः कशा
वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य तथोक्तः । सवननययुक्तो वा । सप्तशः सप्त-
स्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दासि यस्य स तथोक्तः । दशारित्रो दशमहयुक्तः । चम-
साध्ययुगुक्तो वा । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञः । इति सायणस्याभिप्रायः ॥

भाषायाम्.

२. सः (= ?) अस्मै (=इन्द्राय) प्रथमं (=प्रथमे काले) अरं (=पर्याप्तो
भवति) स द्वितीयं (=द्वितीये काले पर्याप्तो भवति) । उतो (=अपि च) स मनुषो
होता (=मनुष्याणाम् अर्थे देवानाम् आह्वाता) तृतीयं (=तृतीये काले) [अरं=प-
र्याप्तो भवति] । अन्यस्या गर्भम् (=एकस्याः कस्याश्चिद् गर्भं पुत्रं सन्तम्) अन्ये उ
(=अन्य एव केपि) जनन्त (=अजनयन्) । स जेन्यो वृषा (=प्रशस्तो वीरः) ।
अन्येभिः सचते (=अन्यैः कैश्चिदेव सच्यते सेच्यते पुष्यते) ॥

स यज्ञः सोमो वारुमा इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तोभूत् । ..... स यज्ञः
सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुमानां वोढा भवति । ..... अन्ये ऋत्विजो-
न्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं सन्त सोमं यज्ञं वा ..... अ-
न्येभिरन्यैरिन्द्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते । इति सायणः ॥

२. तो याला प्रथम पुरतो, तो दुसऱ्या वेळेस आणि तो मनुष्याचा होता तिसऱ्या वेळेस [पुरतो]. भलतीचा पुत्र असा तो भलत्यांचपासून उत्पन्न झाला. त्या प्रशस्त वीराचे पाळणपोषण भलतेच करितात.

2. He is enough for him the first, he the second time, and he the men's priest the third time. Offspring of one he is begotten by others. He the noble hero is brought up by others.

समजल्यास चार जुळवांचा इत्यादिक विशेषणाचा अर्थ काय समजावयाचा तें भाषेखाली पहा.

‘दहा अरिनाचा’ = ‘दशारिः.’ अरित्र म्हणजे वक्र अथवा तोंड (दरवाजा ?) असे सायण म्हणतात.

२. यात पदशः अर्थ उघड आहे तो आम्ही वर दिला आहे. यात तो म्ह० कोण तें समजत नाही. ऋषीनेच ऋचा रचितांना गूढार्थ रचिली आहे. सायण

तो म्ह० ‘यज्ञ किंवा सोम’ असे म्हणतात. तसे असेल, किंवा अग्नि विवक्षित असेल. भाषेखाली पहा.

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।
 मो षु त्वामत्र बृहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥
 हरी इति । रु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन ।
 वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बृहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् ।
 यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।
 आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयम् सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥
 आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ ।
 षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख ।
 मा । मृधः । कुरिति कः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. रु कम् (=इदानीम्) आयै (=आगमनाय) इन्द्रस्य रथे सूक्तेन नवेन वचसा (=शोभनं यथा तथा प्रोच्चारितेन अनन्यपूर्वकृतेन सोत्रेण) हरी (=एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ) योज (=युनज्मि=युनजानि) ।—[हे इन्द्र], अत्र (=अस्मिन् समये) बृहवो विप्राः (=मेधाविनः स्तोतारः) अन्ये यजमानाश् [च] त्वामो सु हि नि रीरमन् (=नितरा मा रमयन्तु सोमपानार्थम् आगमनप्रवृत्तस्य तव मा विप्रं कुर्वन्तु) ॥

४. हे इन्द्र, हूयमानः (=अस्माभिराहूयमानस्त्व) सोमपेय (=सोमपानार्थं) द्वाभ्या हरिभ्याम् (=अश्वभ्याम्) आ याहि [अथवा] चतुर्भिरा [याहि] [अथवा] षड्भिरा [याहि] [अथवा] अष्टाभिरा [याहि] दशभिर् [वायाहि] । हे सुमख (=सुपथ), अयम् [अत्र] सुतः (=अभिपुतः सोमो) [भवति] । मा मृधः क. (=मावशा कुरु) ॥

३. आतां इंद्राने यावे म्हणून मला त्याच्या रथास सुंदर रीतीने गाडलेल्या नव्या स्तोत्राने पिवळ्या घोड्यांची जोडी जोडू दे. — [हे इंद्रा], या वेळीं तुला पुष्कळ स्तोत्रे आणि दुसरे यजमान अडवून न ठेवोत.

४. हे इंद्रा, तुला आम्ही बोलावीत आहों, तर तूं दोन घोड्यांनी ये; चार [घोड्यां] नीं ये, सहांनी ये, सोम प्यावयाला आठ [घोड्यां] नीं ये, दहांनी [ये], हे सुयज्ञ [इंद्रा], हा सोम काढिला आहे. तूं तिरस्कार करूं नकोस.

3. Let me now harness by means of a well-chanted new hymn the tawny horses to Indra's chariot that he may come.—Let not, [o Indra], the many poets and other sacrificers detain thee at this time.

4. Come by two horses, o Indra, come by four, come by six, thou who art invoked, come by eight [horses] [or] by ten, to drink the soma. Here is the extracted juice, o receiver of good sacrifices. Do not scorn.

३. 'नव्या' = 'नवेन.' म्ह० हें जें मी सूक्त म्हणत आहे तें नवे रचून म्हणत आहे. जुनें दुसऱ्या कोणाचें नव्हे. वैदिक ऋषि आपल्या सूक्तांस अनाद्यनंत समजत नसत.

या ऋचेंत यजमान वेगळे आणि यजमानांकरितां स्तोत्रें रचून ती म्हणणारे

कवि किंवा स्तोत्रे वेगळे हा विवक्षित असलेला भेद ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे.

६. 'शुनहोत्र' या नांवाचें एक सोम घालण्याचे पात्र होय असे सापण म्हणतात.

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाङ्ना चत्वारिंशता हरिभिर्पुञ्जानः ।

आ पञ्चाशता सुरथेभिरिन्द्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । पुञ्जानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ्ना शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उद्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, सोमपेयं (=सोमपान प्रति) विंशत्या (=विंशतिसंख्याकैस्) त्रिंशता, चत्वारिंशता [वा] हरिभिः (=अथैर) पुञ्जानः (=युक्तः सन्) अर्वाङ् आ याहि (=अस्मदभिमुख आ याहि) [अथ वा] पञ्चाशता (=एतत्संख्याकैः) सुरथेभिः (=शोभनरथयुक्तेरथैर्) आ [याहि] [अथ वा] षष्ठ्या सप्तत्या [वा] (=षष्टिसंख्याकैः सप्ततिसंख्याकैर्) [वा] आ [याहि] ॥

६. अशीत्या नवत्या [वा] अर्वाङ् (=अस्मदभिमुख) आ याहि । शतेन हरिभिः (=अथैर) उद्यमानः (=धार्यमाणस्त्वम्) आ [याहि] । हि (=परमा-

५. हे इंद्रा, तूं वीस [अथवा] तीस घोडे जोडून ये. [अथवा] चाळीस घोडे जोडून ये, सुंदर रथास जोडिलेल्या पन्नास [घोड्यां]नीं ये, सोम प्यावयास साठ [अथवा] सत्तर [घोड्यां]नीं ये.

६. ऐशी [अथवा] नव्वद घोड्यांनीं येथें ये [अथवा] शंभर घोडे जोडून ये. कारण कीं हे इंद्रा, तुला मद येण्यासाठीं हा सोम त्वद्भक्तिपुरःसर शुनहोत्रांत ओतिला आहे.

७. हे इंद्रा, तूं माझ्या स्तोत्राप्रत ये. तुझे दोनहि घोडे रथाच्या धुरेली जोड. तुला जरी पुष्कळ ठिकाणीं बोलाविलें असेल तरी हे शूरा, या [आमच्याच] यज्ञांत तूं सोम पिऊन हर्ष पाव.

5. Come hither, drawn by twenty [or] by thirty [or] by forty horses; come by fifty horses harnessed, o Indra, to an excellent chariot, come by sixty [or] by seventy horses to drink the soma.

6. Come hither by eighty [or] by ninety [horses], come drawn by a hundred horses; for here, o Indra, is soma for thy exhilaration, poured into the S'unahotras out of love for thee.

7. Come to my hymn, o Indra, put both thy horses to the yoke of [thy] chariot. Thou hast indeed been the object of invocation in many places; but be thou, o hero, gratified nowhere else but in this our sacrifice.

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥
नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । बृ-
देम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

स्मरणात्) हे इन्द्र, अयं सोमस्ते मदाय (=तव हर्षाय) शुनहोत्रेषु [नाम पात्रेषु]
त्वाया परिषिक्तः (=निहितो) [भवति] ॥

शुनहोत्रेषु एतन्नामकेषु जनेषु मध्ये इति पाथाच्याः ॥

७. हे इन्द्र, [त्वं] मम ब्रह्म (=मम स्रोत्रं प्रति) अच्छ याहि (=आयाहि) ।
विश्व हरी (=विश्ववपि तव हरी=उभावपि तव पीताश्वौ) रथस्य धुरि धिष्व
(=स्थापय=संयोजय) । पुरुत्रा (=बहुषु स्थलेषु) विहव्यो बभूध हि (=विविधम्
आह्वानविषयो जातोसि हि) तदपि हे शूर, अस्मिन् सवने (=अस्मिन्नस्माकमे-
सवने यज्ञे) मादयस्व (=सोमपानेन दृष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रेण [सह यत्] मे सख्यं [तत्] न वि योषत् (=कदाचिदपि मा वियु-
ज्यताम्) । अस्य दक्षिणा (=तस्य दानम्) अस्मभ्यं दुहीत. (=अभीष्टरूपं दु-
दात्) । [तस्य] गभस्तौ उप ज्येष्ठे वरूथे (=तस्य माहौ श्रेष्ठे संरक्षणोपाये समीपे
सति=तादृशस्य बाहोराशये वर्तितो वर्यं) प्रायेप्राये (=सर्वस्मिन्पुद्गे) जिगीवांसः
स्याम (=आनविजया भवेम) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रत्या-
ता) दक्षिणा जरित्रे (=मित्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) ।

८. इंद्राशीं जें माझे सख्य तें
न तुटो. त्याचें औदार्य आमचा
मनोरथ पूर्ण करो. याचा जो बाहु
त्याच्या श्रेष्ठ आश्रयाखालीं आम्ही
प्रत्येक युद्धांत विजयी होऊं असें
घडो.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी
धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती
स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो.
स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस
वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त
होताते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी
कीर्ति गाऊं असें कर.

8. May my friendship
with Indra never be brok-
en. May his bounty flow
with milk for us. May we
under the excellent protec-
tion of his arm be victori-
ous in every battle.

9. Now, Indra, may
thy rich bounty fulfil the
desire of the poet. Give
to us the poets, do not pass
us over, thou the liberal
one. May we accompani-
ed by brave sons, sing
great praises [to thee] in
sacrifices.

सूक्तम् १९-२१०.

गुत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।
यस्मिन् । इन्द्रः । प्र० दिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः ।

च । नरः ॥ १ ॥

भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति
धन् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनः
वीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदधे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
(=त्वामुदिश्य ब्रवाम) ॥

भाषायाम्.

१. हे मनीषिणः (=प्राज्ञा यजमानाः), अस्य अन्धसः (=सोमरूपस्याज्ञस्य) [अ-
स्य] सुवानस्य प्रयसः (=अभिभूयमाणस्य प्रीतिकरस्य सोमस्य) [युष्माभिर] म-
दाय (=हर्षप्राप्त्यर्थम्) अपायि (=अयमभिभूयमाणः सोमो युष्माभिः पीयतां=तं
यूयं पिबत) । यस्मिन् [अन्धसि] वावृधानः (=तत्त्वानेनातिशयेन प्रवर्धमान)
इन्द्रो ब्रह्मण्यन्तश्च नरः (=स्तोत्रादिकं कर्म कुर्वन्तश्च यजमानाः) प्रदिवि (=पुरात-
नेष्वहःसु=पुरातनमालादारभ्येदानीं यावत्) ओको दधे (=सेव्यतया निवासं च-
क्रुः=आसक्तया सेवन्ते) ॥

मनीषिण इत्यस्य संबुद्धत्वादायुदात्तत्वम् ॥

सूक्त १९-२१०.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.

वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे विद्वान् जन हो, ज्या पेयांच्याः ठायीं प्रवळ होत्साता इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून सुख भोगीत आले आहेत, ते हे पेय, [हे] प्रिय भक्ष्य गाळून काढिले जात आहे, हे मद येण्याकरितां प्यावे.

१. 'जो सोम पिऊन इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून प्रवळ झाले आणि त्यामुळे ज्या सोमाला अत्यंत मोठ्या सुखाचा विषय असें मानू लागले, तो हा सोम गाळून काढिला जात आहे; तर तो तुम्ही प्या' असें सूक्तवक्ता आपल्या विद्वान् मित्रास म्हणतो.

'प्राचीनकाळापासून' = 'प्रदिवि.' अ-

HYMN 19-210.

To Indra. By Gr̥tsamada. Metre —Trishtubh.

1. Let this drink, [this] dear thing which is being pressed, be drunk for exhilaration, o learned men; in which from ancient time have India waxing strong and pious men placed their happiness.

क्षरशः प्राचीनकाळी. ऋ. ३. ४६. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. या ऋचेवरून प्राचीन आर्य लोकां सोमपान केवळ देवाकडून करवीत असें नाही, तर आपण स्वतःहि करीत असत आणि सोमपानापासून वळ आणि अत्यंत सुख प्राप्त होतें असे मानीत असत हे उघड आहे.

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं वि वृश्चत् ।
प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयासि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णः । वृ-
तम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयासि । च । नदीनाम् ।
चक्रमन्त ॥ २ ॥

स माहिन् इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अजनयत्सूर्यं विदद्वा अक्तुनाह्नां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा ।
अच्छ । समुद्रम् ।

अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि ।
साधत् ॥ ३ ॥

भाषायाम्

२. अस्य मध्वो मन्दान (= अनेन पूर्वोक्तेन मधुरेण सोमरसेन दृष्ट) इन्द्रो व-
ज्रहस्त [सत्] अर्णोवृत (= मेघोदकानाम् आवरणम्) अहिम् (= अहिसदृश वृत्)
वि वृश्चत् (= विविधम् अच्छिनत्) । यत् (= यदा) नदीनां प्रयासि (= प्रीतिकराः
प्रवाहा) अच्छ स्वसराणि वयो न (= कुलायानभिलक्ष्य पक्षिणो यथा धावन्ति
तद्वत्) प्र चक्रमन्त च (= प्रयत्नेन गन्तुम् उपाक्रमन्) ॥

३. माहिन् (= महान्) अहिहा (= अहेर्वृत्रस्य हन्ता) स इन्द्रः अपाम् अर्णः
(= मेघोदकानां प्रवाहम्) अच्छ समुद्रं प्रैरयत् (= समुद्रम् अभिलक्ष्य प्रसृतं तान्) ।
[स] सूर्यम् अजनयत् (= उदपादयत्) । गा विदत् (= पण्डिता अङ्गिरसा गा
अन्यिष्यालभत) । अक्तुना (= स्वजनितस्य सूर्यस्य तेजसा) अह्ना वयुनानि (= दिव-
सानां प्रशाशान् = दिवसेषु दृश्यमानानि पदार्थजातानि) साधत् (= असाधयत्) ॥

२. हां मधुरं [सोमरस] पिऊन वृष्टी झालेली जो इंद्र तो हातांत वज्र घेऊन, उदकांला वेढणाऱ्या अहीला तोडून तुकडे करिता झाला. आणि त्या वेळीं नद्यांचे रमणीय प्रवाह, पक्षी घरक्यांकडे [धांवतात त्या] प्रमाणे, बाहेर पडून धावूं लागले.

३. अहीतें मारणारा महान् इंद्र उदकांच्या प्रवाहाला समुद्राकडे पाठवून देता झाला. तो सूर्याला उत्पन्न करिता झाला. तो गाईचा धांग लाविता झाला. तो तेजानें दिवसांचा प्रकाश साधिता झाला.

2. Exhilarated by this sweet [soma] Indra, arming himself with the thunderbolt, cut asunder the serpent that hemmed the waters; when the delicious streams of the rivers began to flow even as birds towards their nests.

3. That great Indra, the killer of the serpent, sent forth the stream of the waters towards the sea. He produced the sun. He discovered the cows. With the light he accomplished the splendors of the days.

२. सोम पिऊन इंद्राने वृत्र मारिला आणि मेघोदके मुक्त केली.

‘अहीला’ = ‘अहिम्.’ वृत्राला अहि असें नाव आहे. सू. ३२ मं १ आणि टीप पहा.

‘बाहेर पडून धावू लागले’ = ‘प्रचरन्तः’ म्हणजे समुद्राकडे मोठ्या वेगानें धावू लागले असा अर्थ पुढच्या ऋचेव-

रून गम्यमान दिसतो.

३. ‘अगिरसाच्या गाईं पण नावाच्या असुरांनी चोरून नेल्या, त्यांचा, शोध लावण्याकरिता इंद्राने सूर्य उत्पन्न केला, आणि त्या सूर्याच्या प्रकाशानें दिवसास दृष्टि पडणारी सृष्टि दृष्टिगोचर केली’ असा उत्तरार्धाचा भावार्थ आहे. अगिरसाच्या गाईविषयी सू. ६२ मं. २ टीप पहा.

सो अप्रतीनि मनवे पुरुणीन्द्रो दाशदाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरुणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणङ्मर्त्याय स्तवान् ।

आ यद्रयि गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत् । अवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतेशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. स इन्द्रो मनवे (=मनुष्याय) अप्रतीनि (=अद्वितीयानि=उत्कृष्टानि) पुरुणि (=बहूनि) [वस्तुनि] दाशत् (=अददात्) [अपि च] दाशुषे (=हविर्दात्रे यजमानाय) वृत्र हन्ति (=हतवान्) । य [इन्द्रः] सूर्यस्य सातौ (=सूर्यस्य लाभे निमित्ते सति) पस्पृधानेभ्यः (=अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति परस्परमतिशयेन स्पर्धमानेभ्यो) नृभ्यः सद्यः (=तदानीमेव) अतसाय्यो भूत् (=समाश्रयणीयोभवत्) ॥

यदेन्द्रः सूर्यमजनयत् तदा त सूर्यमहमेव प्रथमं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं प्राप्नुयामिति मनुष्याः स्पर्धां चकुरिन्द्र मतिं च एकस्मिन्नेव काले संजग्मिर इति भावः ॥

५. यत् (=यदा) एतशो [नाम कथिद् उपासको] दशस्यन् (=हविः प्रयच्छन् सन्) अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) अंशं न (=पिता पुत्राय भागं प्रयच्छति तद्वत्) गुहदवद्यम् (=गृहदोषं=निर्दोषं) रयिं (=सोमरूपं धनम्) आ भरत् (=सम्पादयत्) [तदानां] देवः (=दोषिमात्रं) स इन्द्रः स्तवान् (=स्तुतः सन्) मर्त्याय (=मरणधर्मणे) सुन्वते (=सोमम् अभिपुण्वते तस्मा एतुषाय) सूर्यम् आ रिणक् (=वशमांनयत्) ॥

स्तवान् आपोषयतां महानादरतेति पाथायाः । सायणो नित्यं स्तन इत्येव ॥

पॉंच ता० १ पामून ता० ३१ मे सन १८८० पर्यंत.

			र आ
१. रा. बळवतराव, आत्राजी, देशपांडे. वाकी.	...	...	१०-०
„ पांडुरंग राघोबा सेट.	...	...	१८७९/८० ६-०
„ चुणिलाल गाणिकलाल.	...	...	६-०
पेपेसर. पि पीटरसन साहेब.	...	...	६-०
भार. वेस्ट. साहेब. मुवई.	...	...	६-०
१. रा. त्रिविक सदाशिव ठाकूर.	...	...	६-०
„ अनंदराव बाजी.	...	...	६-०
पसहेव गणपतराव मोरोबा पितळे.	...	...	६-०
सर. मंगळदास नथूभाई.	...	...	६-०
१. रा. कृष्णराव अतोबा चेंवूरकर.	...	...	६-०
„ गोविंदराव गंगाधर फडके.	...	...	६-०
„ नेटिव. लायब्रेरी अकलकोट.	...	...	६-६
„ बिठल वासुदेव सब इजिनिअर.	...	...	६-६
गडित इश्वरचंद विद्यासागर.	...	...	६-६
१. रा. काशिनाथ गोविंदनाथ वाकी ..	...	...	६-१४
रावसाहेब रामचंद्र सखाराम गुप्ते.	...	...	२४-१०
१. रा. भिमाजी रघुनाथ भागवत.	...	...	१८७९/८० १०-०
„ गोविंद चिंतामण साने.	...	...	१०-०
„ लालजी अबानी कोठारे मुभे.	...	...	६-६

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

पास

हैं भापातर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता.

४. तो इंद्र मनुष्यांला अप्र-
तिम अशा पुष्कळ वस्तु देता झाला.
तो हविर्दाया उपासकासाठी वृत्रा-
ला मारिता झाला. आणि सूर्य मि-
ळण्यासाठी [परस्पर] स्पर्धा कर-
णारे जे मनुष्य ते एकदम त्याज-
कडेसे धांवले.

५. जेव्हां उपासक एतश वि-
त्तशि. [अर्पण केल्या] प्रमाणे नि-
र्दाय [सोम] धन इन्द्राला अर्पण
करिता झाला, तेव्हां तो देदीप्य-
मान इन्द्र स्तविला होत्साता सूर्याला त्या सोम अर्पण करणाऱ्या
मर्त्य उपासकाच्या स्वाधीन करिता
झाला.

4. That Indra gave
many unequalled [things]
to man [and] killed Vritra
for the worshipper. And
to him instantly crowded,
men who struggled to ob-
tain the sun.

5. Resplendent Indra,
being praised, subjected
the sun to Etas'a, the mor-
tal soma-sacrificer, when
he piously offered him the
spotless [juicy] treasure
like a portion [of his
wealth].

४. 'सूर्य उत्पन्न केला तेव्हा ता
मला अगोदर पाहिजे मला अगो-
दर पाहिजे अशी स्पर्धा करून सर्व
मनुष्य इन्द्राकडे एकदम धावले' असा
उत्तरार्धाचा अभिप्राय आहे.

५. ही ऋचा जरी शब्दार्थाच्या संबं-
धाने सोपी आहे तरी 'एतश' याचे
आख्यात काय आहे ते बरोबर समजत
नसल्यामुळे भावार्थ कठिण आहे. परंतु
सायण म्हणतात एतश नावाच्या राजर्षी-
बरोबर सूर्य लढत असता सूर्याला इद्राने
हरविले आणि एतशाचा जय केला. अ-
शा कथेस अनुसरून अर्थ केला म्हणजे
मंत्र लाग्रतो, आणि आम्ही तसाच ला-

विला आहे. ऋ. ८.१.११ यात एतश
नावाचा राजर्षी सूर्याबरोबर लढत अ-
सता इद्राने त्या समामात जाऊन एत-
शाला साहाय्य केले असे सांगितले आहे
असा सायण तेथेहि अर्थ करितात. ऋ.
६.१५५ यावरील भाष्यातहि सायण
एतशाचे व सूर्याचे युद्ध झाल्याचे सांग-
तात. ऋ. ५.३१.११. यावरहि तसेच
समजून सायण भाष्य करितात. ऋ. ५.
२९.५ यात इद्राने एतशाशी स्पर्धा कर-
णाऱ्या सूर्याच्या घोड्या पुढे जात होत्या तरी
मदगति करून टाकिल्या असे सांगितले
आहे. ऋ. ४.३०.६ यात इद्राने 'एतश'
या मर्त्य कपोताची सूर्याचा पराभव

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुयवं कुत्सीय ।
 दिवोदासाय नवति च नवेन्द्रः पुरो व्यैच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥
 सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुयवम् ।
 कुत्सीय ।
 दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐस्त् ।
 शम्बरस्य ॥ ६ ॥

एवा त इन्द्रोचथमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।
 अश्याम तत्साप्तमाशुषाणा ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ७ ॥
 एव । ते । इन्द्र । उचथम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।
 अश्याम । तत् । साप्तम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदेवस्य ।
 पीयोः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. सदिवः (=दीप्तिमान्) स [इन्द्रः] अशुषं शुष्णं (=भक्षयितारं शुष्णं नाम शत्रुं) कुयवं [नाम शत्रुं] [च] सारथ्ये कुत्साय रन्धयत् (=आत्मनः सारथ्यं कुर्वतः कुत्सस्य वशमानयत्) । इन्द्रो दिवोदासाय [नामोपासकाय] शम्बरस्य नवति नव च पुरः (=नगराणि) वि ऐस्त् (=विद्वद्विरितवान्) ॥
 ७. हे इन्द्र, एवा (=एवं) वाजयन्तो न (=आजिघावने कुर्वन्त इव) श्रवस्या (=श्रवस्यया धनेच्छया) ते उचथं (=तव स्तोत्रम्) अहेम (=रचयेम=रचितवन्तः स्मः) । आशुषाणाः (=त्वां भजमाना) [वयं], तत् (=प्रसिद्धं) [तव] साप्तम् अश्याम (=सप्तपुरुषसंवन्धि सस्य प्राप्तुमाम्) । अदेवस्य (=देवरहितस्य) पीयोः (=शत्रोर्) वधः (=शत्रुं) ननमः (=नमः) ॥

केला व तसे करून एतशाला रक्षिले असें सांगितलें आहे तें प्रस्तुत ऋचेंत सांगितल्याप्रमाणेंच आहे. ऋ. ४. १७. २४ याजनीय भाष्यात सायण अशी कथा सांगतात की, “स्वयं नायाचा एक राजा असे, त्याने पुत्र होण्यासाठी सूर्याची उपासना केली. सूर्याने त्याचे पोटी जन्म घेऊन एतश नांवाच्या महर्षीशी युद्ध केले तेव्हा एतशाने जयासाठी इंद्राची स्तुति केली. तेव्हा इन्द्राने एतशाचे त्या युद्धात सरक्षण केले.” कसेंहि असो आणि एतश आणि सूर्य हे कोणिहि असोत, पण

६. तो दीप्तिमान् इंद्र, सर्व-
भक्षीः शुष्णाला, [आणि] कुय-
वाला सारथि कुत्साच्या अधिका-
राखाली आणिता झाला. इंद्र दि-
वोदासासाठी शंभराची नव्याणव
नगरे विध्वंसिता झाला.

७. हे इंद्रा, या प्रकारे करून
तुझे : स्तोत्र धन जिंकण्याच्या इ-
च्छेने शर्यत धांवणाऱ्या मनुष्यांप्र-
माणे आम्ही रचिले आहे; [तर]
तुला भजणारे जे आम्ही त्या आ-
म्हास [तुझे] ते सात [पिढ्यां] चे
[सख्य] प्राप्त होओ. देवहीन
जो द्वेषा त्याचे शस्त्र तूं भंगून टाक.

6. He the resplendent.
one brought the devouring
S'ushna and Kuyava under
the power of his fellow-
charioteer Kutsa. Indra
destroyed for Divodāsa the
ninety-nine fortresses of
S'ambara.

7. Thus have we, O
Indra, sung thy praise
with a desire for reward
like those that run a race.
May we, [therefore], who
serve thee, obtain [thy]
well-known friendship of
seven generations. Do thou
bend the weapon of the
godless hater.

एतश म्हणून 'कोणीएक व्यक्ति त्याला
रक्षण्यासाठी सूर्याला (हा सूर्य कोणी
असा) इंद्राने जिकिले अशी कथा प्रा-
चीनकाळी प्रसिद्ध असावी, आणि तिला
अतुल्यून साम्रतच्या ऋचेत ऋषीची उक्ति
आहे असे समजले पाहिजे. सू. ६१ मं.

१५ पहा.

‘विचार [अर्पण केल्या] प्रमाणे.’
म्हणजे पिता जसा पुत्राला आपल्या ध-
नाचा अंश देतो त्याप्रमाणे, असे सायण
म्हणतात. पण या उपमेचे तात्पर्य काय
असेल ते चांगले समजत नाही.

६. शुष्ण. सू. ५१. म. ६ आणि सू. ५६
मं. ३. कुयव सू. १०३ मं. ८ आणि
सू. १२०४ मं. ३. आणि कुत्साविषयी.
सू. ५१ मं. ६ हे पहा.

दिवोदासाविषयी सू. ११२ म. १४
आणि शंभराविषयी सू. ५१ मं. ६ आणि
टीप पहा.

७. शर्यत धांवणारा मनुष्य ज्या

उत्कटेने धावतो त्या उत्कटेने आम्ही
धन मिळवून म्हणून इंद्राचे हे स्तोत्र केले
आहे. तर आमच्या सात पिढ्यापासून
चालत आलेले जे इंद्राबरोबरचे सख्य,
ते आम्हास प्राप्त होओ; इंद्र नास्तिक
शत्रूचा पाडाव करो. असा या ऋचेचा
भावार्थ दिसतो.

‘सात [पिढ्या] चे सख्य’ = ‘साम्रम्’.

एवा ते गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्त इन्द्र ते नवीय इषमूर्जं सुक्षितिं सुम्रमश्रुः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्तः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । सुम्रम् । अश्रुः ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २४

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

८. एवा (=अनेन प्रकारेण) हे शूर, अवस्यवो गृत्समदाः (=तव प्रसादमिच्छन्तो गृत्समदपुत्रास्) ते मन्म वयुनानि न तक्षुः (=स्तोत्र यजनरूपकर्माणि च त्वदर्थं चक्रुः) । [अतो] हे इन्द्र, ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्र कर्तुमिच्छन्तः भावयुक्तास्ते) ते इषम् ऊर्जं सुक्षितिं सुम्र (तव त्वया दत्तम् अन्नं बलं शोभनं निवासं सुखं च) नवीयः (=नूतनतरं=यथा तेषां पूर्वं प्रापुस्तद्वत्तेष्यधुना) अश्रुः (=प्राप्नुयुः) ॥

तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दष्टान्तः । अवस्यवो न । .....अवो गमनमिच्छन्तः पुत्रास्ते वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाष) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भग. (=दाता त्व) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्षं (=देहि) मातिं धग् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीरा. (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=पश्ये) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुदिश्य व्रजाम्) ॥

८. याप्रमाणें हे शूर इंद्रा, प्रसादेच्छु गृत्समद तुजसाठीं स्तोत्र आणि उपासना करिते शाले आहेत. [तर] हे इंद्रा, भक्तिमंत [गृत्समद] तुझें जे अन्न, बळ, चांगलें घर [आणि] सुख त्याप्रत पुनः पावोत.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. Thus have the Gritsamadas, desirous of [thy] favour, made for thee, o brave one, praise and worship. May the pious [Gritsamadas] again obtain, o Indra, the food, the strength, the good home and the comfort that thou givest.

9. Now; Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

हा शब्द पुनः ऋग्वेदसंहितेत आला नसल्यामुळे येथें सायणानुसारे दिलेल्या अर्थास प्रयोगान्तराची बळकटी मिळत नाही. 'देवहीन द्वेष' म्हणून जो यात

सांगितला आहे, तो आर्य लोकाबरोबर लढणारे जे कर्महीन काळे लोक तद्रूप होय. पुढच्या सूक्ताची सातवी आणि आठवी ह्या ऋचा पहा.

८. 'गृत्समद' म्हणजे हे सूक्त ज्याणें रचिले तो आणि त्याचे पुत्रादिक.

'स्तोत्र आणि उपासना' = 'मन्मथ्युनानि न.' 'न' शब्दाचा येथें केलेला 'आणि' हा अर्थ सायणाचार्य जरी केव्हा-केव्हा करितात, तरी निदान याजागी

आम्हांस त्याविषयी संशय आहे.

'पुनः' = 'नवीन'. म्ह. आमच्या वाढवडिलास पूर्वी जशी या वस्तूची प्राप्ति झाली तशी आम्हांलाहि आतां होओ.

'तुझे' = 'ते.' म्ह. तू जें उपासकास देत असतोस तें.

सूक्तम् २०-२११.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि सु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।
विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्नमियक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥
वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः ।
न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः ।
नृन् ॥ १ ॥

त्वं न इन्द्र त्वामिच्छती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।
त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥
त्वम् । नः । इन्द्र । त्वामिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि ।
जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति ।
त्वा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वयं वाजयुर्न रथं (=जयमिच्छन् रथ प्रेरयति तद्वत्) । ते वयः प्र भरामहे (=त्वदर्थं हविरजं प्रकर्षेण संपादयामः) । [अतस्त्व] नः सु विद्धि (=अस्मान् सम्यग् जानीहि=अनुगृहाण) । विपन्यवः (=तव स्तोत्रं कुर्वाणा) मनीषा दीध्यतः (=मनीषया स्तुत्या ध्यानं कुर्वन्तस्) त्वायतो नृन् सुम्नम् इयक्षन्तः (=त्वत्सदृशान् अग्न्यादीन् शूरान् धनं याचमानान्) [वय वयः प्रभरामहे] ॥

२. हे इन्द्र, त्व त्वामिः (=त्वत्संबन्धिनीभिर्) ऊती (=कृतिभिः=रक्षणोपायैर्) नः (=अस्मान्) त्वायतो जनान् (=त्वत्कामान् मनुष्याश्च) अभिष्टिपा असि (=शत्रोः पालयिता भवसि) । त्वं यस्त्वाम् अभि नक्षति (=गच्छति) [तस्य] दाशुषः (=इविदं च यतो यजमानस्य) इनः (=स्वामी) इत्याधीर्वरूता (=तस्यैवर्मा पालयिता) [च भवसि] ॥

अभिष्टी पासि जनान् इति पाठं रक्षणेन जनान् पालयसीति च तस्य विवरणं कर्तुमिच्छति मारमानः ॥

सूक्त २०-२११.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, धनार्थी [मनुष्य]
जसा रयाला [हाकितो] त्याप्र-
माणे आम्ही हें हविरन् तुला अ-
र्पण केले आहे, तर तूं आम्हांवर
चांगली रुपा कर. स्तोत्र करणारे,
भक्तीने ध्यान करणारे, आणि तुझ्या
सारख्या शूरांजवळ धन मागणारे
जे आम्ही त्या आम्ही हें [हविरन्
तुला अर्पण केले आहे].

२. हे इंद्रा, तूं आमचा [आ-
णि] तुझी भक्ति करणाऱ्या जना-
चा तुझ्या रक्षणोपायांनीं शत्रूपा-
सून पाळण करणारा आहेस. तूं,
जो तुला शरण जातो, त्या ह-
विर्दात्या उपासकाचा स्वामी आणि
मनःपूर्वक रक्षण करणारा आहेस.

१. यात जी उपमा दिली आहे
तिचा अभिप्राय असा दिसतो की, 'धन
जिंकण्यासाठीं अथवा जय मिळविण्या-
साठी जसे पुष्कळ जण रथ मोठ्या त्वरेनें
हाकितात, आणि त्यांतून प्रत्येक जण
दुसऱ्याला जय न मिळतां आपणाला

HYMN 20-211.

To Indra. By Gṛtsamada.
Metro—Trishṭubh.

1. We have brought,
o Indra, [this] offering to
thee even as one desirous
of winning [drives] his
chariot; regard us with
kindness: we, who are
prayerful, who contem-
plate with devotion and
implore the blessing of he-
roes like thee.

2. Thou, o Indra, art a
preserver from enemies of
us, and of men who love
thee, with thy protections.
Thou art the master and
the true saviour of that
sacrificer who goes to thee.

मिळवा असे इच्छितो, त्याप्रमाणे आम्ही
इतर उपासकांबरोबर हवि अर्पण क-
रीत आहों. तर इतर उपासकांवर प्र-
साद न करितां आम्हांवरच कर; दुस-
ऱ्यावर करू नको.'

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमुती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेपत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु ।
पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् ।
च । प्रणेपत् ॥ ३ ॥

तम् स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा ।

वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य ।

आयोः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः शसन्त (= शस्त्राणि शसन्तं) शशमान (= क्रियाः कुर्याण) पचन्त (= चरुपुरोडाशादिकं सस्कुर्वन्तं च) स्तुवन्त च (= स्तोत्रं कुर्याण च) [जनम्] ऊती (= स्वकीयेन रक्षणोपायेन) प्रणेपत् (= प्रकषेण पार नयेत्) स युवा (= सदा तरुणो) जोहूत्रः (= स्तोत्रभिराह्वातव्यः) शिवः सखा (= कल्याणो मित्रभूतो) नो नरा पातास्तु (= अस्माकं वीराणां पालयिता भवतु) ॥

४. तम् (= तमेव) स्तुषे (= स्तौमि) तम् इन्द्रं गृणीषे (= तमेवेन्द्रं शसामि) यस्मिन् पुरा (= पुरातनकाले) [जना] वावृधुः शाशदुश्च (= बलवन्तो बभूवुः विजयं प्राप्सुः) । स [इन्द्र] इयानः (= स्तुतः सन्) नूतनस्य ब्रह्मण्यत आयोः (= इदानीतनस्य स्तोत्राशुपासनाकर्तुर्मनुष्यस्य) वस्वः नाम (= धनसंबन्धिनमभिलाष) पीपरत् (= पूरयतु) ॥

३. जो स्तोत्राला, [उपासना].
कर्म कराला, आणि पाक करणा-
न्याला आणि स्तुति करणाऱ्याला
पार नेतो, तो सदा तरुण [आणि]
आह्वानयोग्य [आणि] कल्याणी
सखा इंद्र आमच्या जनांचा त्राता
होओ.

४. त्यालाच मी स्तवितों,
त्याच इंद्राला मी आळवितों, कीं
ज्याच्या ठायीं पुरातन काळीं [लोक]
बळवान् शाले आणि विजय पावले.
तो स्तविला होत्साता नूतन उपा-
सक मनुष्याची धनाविषयींची इच्छा
पूर्ण करो.

3. May that Indra be
the saviour of our people,
who is an ever young and
beneficent friend deserving
to be invoked, who pro-
motes with his protection
him who implores, him
who works, and him who
cooks, and him who praises.

4. That very one I
praise, that Indra I propi-
tiate, in whom [people]
became strong and trium-
phed in ancient times. Be-
ing praised may he fulfil
the desire for wealth of the
modern worshipping man.

३. 'पाक करणाऱ्याला' = 'पचन्तम्.'
म्ह. पुरोडाशादि शिजविणाऱ्याला.

४. 'ज्याच्या ठायीं' = 'यस्मिन्.'
म्ह. ज्याच्या मुळें असा अर्थ.

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।
 मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥५॥२५॥
 सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गा-
 तुम् । इष्णन् ।
 मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिश्नथत् ।
 पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।
 अव प्रियमर्शसानस्य साहजिह्वो भरद्वासस्य स्वधावान् ॥६॥
 सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे ।
 दस्मत्तमः ।
 अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साहजान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्व-
 धावान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. स इन्द्रः अङ्गिरसाम् उचथा (=उचथानि स्तोत्राणि) जुजुष्वान् (=सेवित-
 वान्) गातुम् इष्णन् (=स्तोत्र श्रेयासि प्रति प्रापयन् सन्) ब्रह्मा तूतोत् (=उपासना-
 कर्म प्रावर्धयत्) । स्तवान् (=स्तुतः सन्) सूर्येणोषसो मुष्णन् (=सूर्येण उषसोप-
 हरन्) [स इन्द्रः] अश्रस्य चित् पूर्व्याणि [पुराणि] (=अशनामकस्य कस्य-
 चिद् असुरस्यापि पुरातनानि नगराणि) शिश्नथत् (=अश्रयत्=हिंसितवान्) ॥

६. श्रुतः (=प्रख्यातो) देवः (=दीप्तो) दस्मत्तमः (=अतिशयेन पराक्रमकारी)
 स इन्द्रो मनुषे (=मनुष्यार्थम्) ऊर्ध्वो भुवत् (=रक्षणसिद्धो भवतु) । साहजान्
 (=शत्रुजित्) स्वधावान् (=बलवान्) [इन्द्रः] अर्शसानस्य (=हिंसावचिपु-
 क्तस्य) दासस्य (=दस्यो=अनार्यजनस्य) प्रियं शिरः अव भरत् (=भूमौ पातयतु) ॥

१. तो इंद्र अंगिरसांची स्त-
वनें सेवून स्तोत्राचा उत्कर्ष करिता
झाला आणि उपासनाकर्माची
वृद्धि करिता झाला. तो स्तविला
होताता सूर्याच्या योगानें उपांचें
अपहरण करिता झाला. तो अ-
भाचींहि अनेक [नगरे] विध्वं-
सिता झाला.

६. तो देदीप्यमान, प्रख्यात
[आणि] अत्यंत पराक्रमी इंद्र मनु-
ष्याला साहाय्य करण्यासाठीं सिद्ध
असो. विजयी आणि वळवान्
इंद्र नाशक अनार्यांचें प्रिय शिर
मूमीवर पाडो.

5. That Indra, having
enjoyed the hymns of the
Angirases, strengthened the
worship, promoting the sa-
cred song. Being praised
he destroyed the Ushases
by means of the sun and
shattered the ancient cities
of even As'na.

6. May that Indra, re-
nowned, resplendent and
most victorious be ready
with help for man. May ov-
erpowering [and] might-
y [Indra] bring down the
dear head of the mischiev-
ous un-Āryan.

५. 'अंगिरसांनीं केलेली स्तुति ऐ-
कून स्तोत्र आणि उपासना करण्याचा
जो मार्ग तो इंद्रानें पुनः संस्थापिला.
इंद्रानें उपा नाहीशा केल्या आणि अध
या असुरांचीं नगरे फोडिली.'

'अंगिरस.' सू. ३१ मं. १, १७.

'उपा नाहीशा केल्या.' सू. २०६ मं.

६ क्र. ४. ३०. ८-११

'अध.' सू. २०५. मं. ५ पहा. क्र. ६.

४.३ यातहि अधाची नगरे फोडिली असें

सांगितले आहे.

६. 'नाशक अनार्यांचें' = 'अशंसा-
नस दासस.' म्हणजे नाश करणारा जो
कोळी वगैरे अनार्यरूप शत्रु त्याचे. यात
इंद्रानें अनार्य लोकांचा पाडाव करावा
आणि आर्य लोकांचा जय करावा अशी
प्रार्थना आहे. क्र. ६. १२. ९ क्र. १०.
२९. ७ आणि सू. १३० म. ८ आणि
टीप पहा.

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैर्यद्वि ।

अजनयन्मनवे क्षामपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐर्यत् । वि ।
अजनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य ।
तूतोत् ॥ ७ ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ ।
प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः । धुः । हृत्वी । दस्यून् । पुरः ।
आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) पुरंदरः (=पुराणां, नगराणां विदारयिता) स इन्द्रः
कृष्णयोनीर्दासीः (=कृष्णजातीरनार्यप्रजा) वि ऐर्यत् (=विविधम् ऐर्यत्
व्युत्पद्यते=इतस्ततो व्यनाशयत्) । स मनवे आर्यजनाय क्षाम् अपश्च (=पृथिवीम् उ-
दकानि च) अजनयत् [स] सत्रा (=सदैव) यजमानस्य शंसं (=यजनकर्तुः स्तोत्रं)
तूतोत् (=वर्धयतु) ॥

८. सत्रा (=सततम्) अर्णसातौ (=सग्रामे) देवेभिस्तस्मा इन्द्राय तवस्यम् अ-
नु दायि (=देवैस्तस्मा इन्द्राय बलम् अनुध्रियते=तस्मादिन्द्रात् पश्चाद्देवैर्बलं ध्रियते
=देवानां बलादस्य बलं गरीयो भवति) । यत् (=यदा) अस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः
(=निदधुः) [स्तोतारः ?], [तदानीं स] दस्यून् हृत्वी (=अनार्यान् शत्रून्
हृत्वा) आयसीः पुरः (=अयोमयीस्तोत्रां पुरो) नि तारीत् (=नितरामनाशयत्) ॥

७. तो वृत्रघ्न [आणि] पुरभंजक इंद्र अनार्य काळ्या जातीच्या लोकांची दाणादाण करिता झाला. तो [आर्य] जनाकरिता पृथिवी आणि उदकें निर्माण करिता झाला. तो यजन करणाऱ्या जनाचें स्तोत्र सदैव वाढवो.

८. त्या इंद्राचें बळ युद्धांत [इतर] देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें. त्याच्या खांद्यांवर जेव्हां [स्तोते जन] वज्र ठेविते झाले, [तेव्हां तो] दस्यूला मारून [त्यांचीं] लोखंडी नगरें जमीनदोस्त करिता झाला.

7. That Indra, the killer of Vritra and the shatterer of the fortresses, dispersed the un-Āryan races of the black origin. He created the earth and the waters for [the Āryan] man. May he always promote the hymn of the sacrificer.

8. The power of that Indra is ever superior in battle to that of [all] the gods. When they placed the thunderbolt on his shoulders, he killed the Dasyus and smashed their iron forts.

७. यातहि, आर्यजनाचें कोळी भिन्न इत्यादि काळ्या अनार्य जनावर वर्चस्व आहे व इंद्र तें सदैव राखो, अशी इंद्राला प्रार्थना आहे. द्यात काळे लोक सांगितले त्याविषयीं. सू. १०३ म. ३ यातील दस्यु शब्दावरची टीप पहा.

८. 'इतर देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें' = 'देवेभिस्तस्मै तव-स्यम् अनु दापि.' येथें 'अनुदा' या धातूचा अर्थ 'अनुधा'च्या अर्थासारिता होतो. ऋ. ८.६२.७ आणि त्या-

जवरील सायणभाष्य पहा. शिवाय सू. २०३ मं. १० आणि टीप पहा.

'खांद्यावर वज्र ठेविते झाले' = 'वज्रं वाहोर्धुः.' म्हणजे स्तोत्रांनी स्तोत्र केल्यावरून इंद्रानें प्रसन्न होऊन जेव्हा वज्र आपल्या खांद्यांवर घेतले तेव्हा.

'दस्यूला.' म्हणजे अनार्य जे शत्रु झाला.

'लोखंडी नगरें' = 'आयसीः पुरः.' म्हणजे लोखंडासारखे गावाचे आवार अथवा गावकुसे.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १ ॥ २६
 नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
 मघोनी ।
 शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम ।
 विदथे । सुवीराः ॥ १ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानी) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्र-
 सिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=सपा-
 दयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि)
 माति धक् (=मातिरूपमप्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शो-
 भनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) वदेम
 (=त्वामुदिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् २१-२१२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । निहुप् छन्दः ॥

विश्वजिते धनजिते स्वजिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।
 अश्वजिते गोजिते अधिजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥
 विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते । उर्व-
 राऽजिते ।
 अश्वऽजिते । गोऽजिते । अपऽजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यज-
 ताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], विश्वजिते (=सर्वेषां जेत्रे) धनजिते (=धनस्य जेत्रे) स्व-
 जिते (=स्वर्गस्य जेत्रे) सत्राजिते (=महता जेत्रे) नृजिते (=शूराणां जेत्रे) उर्व-
 राजिते (=सस्याद्यानां क्षेत्राणां जेत्रे) अश्वजिते (=अश्वानां जेत्रे) गोजिते (=गवां

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्राची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्रांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनी युक्त होस्ताते आह्मी यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूक्त २१-२१२.

HYMN 21-212.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre-
Trishṭubh.

१. [हे अध्वर्यू], सर्वे जिकणारा, धन जिकणारा, स्वर्ग जिकणारा, मोठमोठ्यांला जिकणारा, शूरांस जिकणारा, क्षेत्र जिकणारा, घोडे जिकणारा गाई जिकणारा, उदकें जिकणारा, असा जो पूज्य इन्द्र त्याला तूं रमणीय सोम अर्पण कर.

1. Offer the delicious soma to adorable Indra, the conqueror of all, the conqueror of wealth, the conqueror of heaven, the conqueror of the great, the conqueror of heroes, the conqueror of fruitful fields, the conqueror of horses, the conqueror of cows, the conqueror of the waters.

१. 'धन जिकणारा' = 'धनजिद्.' म्हणजे शत्रूंस मारून त्याचे धन हरण करून घेणारा. 'क्षेत्र जिकणारा' = 'उर्वराजिद्.' जिजमध्यें धान्य पिकतें तसल्या जमिनीला 'उर्वरा' असें नांव आहे. अनार्यलोक जे पूर्वी या देशात असत

त्याची शेते काढून घेऊन आर्यलोकास देणारा असें 'उर्वराजिद्' या विशेष-वणाचें तात्पर्य आहे.

उदके म्हणजे वृत्राने आवरून धरिलेली जी ती.

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषाहाय सहमानाय वेधसे ।

तुविप्रये वह्नये दुस्तरितवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते । अषाहाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽप्रये । वह्नये । दुस्तरितवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहस्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिविंश्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु ।

जोषम् । उक्षितः ।

वृतम्ऽचयः । सहुरिः । विंशु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृ-

तानि । वीर्या ॥ ३ ॥

जेत्रे) अज्जिते (=उदकाना भेषस्थाना जेत्रे) यजताय (=यजनीयाय=पूजनी-
याय) इन्द्राय ह्यंत (=रमणीय=माधुर्येण हर्षकारक) सोमं भर (=आनय
=अर्पय) ॥

भाषायाम्.

२. [हे ऋत्विजः], अभिभुवे (=सर्वस्याभिभवित्रे) अभिभङ्गाय (=असुरणा-
भङ्गाय) वन्वते (=जेत्रे) अषाहाय (=शत्रुभिरनभिभूताय) सहमानाय (=स-
र्वसहाय) वेधसे (=प्राज्ञाय) तुविमये (=बहुस्तुताय) दुस्तरितवे सत्रासाहे वह्नये
(=दुस्तरणीयाय महता जेत्रे नायकभूताय) इन्द्राय नमो वोचत (=स्तोत्रं व्रूत) ॥

३. सत्रासहः (=महतामप्यभिभविता) जनभक्षः (=जनेभ्यः संभजनीयो)
जनसहः (=वल्लिना जनानाम् अभिभविता) च्यवनः (=शत्रूणां व्यावपिता) युध्मः
(=योधनशीलः) अनु जोषम् उक्षितः (=स्वेच्छामनुसृत्य वार्धितो) वृतंचयः (=शत्रो-
र्हिसिता) सहुरिः (=शत्रूणां सोढा) [एतादृश इन्द्रो] विंशु आरितः (=जनेषु
रक्षणाय प्राप्तः=शरणाय प्राप्नो भवति=तस्य शरणं प्राप्नुवन्ति) । [तस्य] इन्द्रस्य कृ-
तानि (=चरितानि)-वीर्या(=वीर्याणि=शूरमणि) [च] प्र वोच (=प्रार्थ्येण ब्रवीमि) ॥

२. [शत्रूचा] उपमर्द कर-
णारा, भंजक, विजयी, अजिंक्य,
जयशील, प्राज्ञ, ज्याचें बहुते लोक
स्तोत्र करितात असा, नायक, दु-
स्तर, मोठ्यांलाहि जिंकणारा, असा
जो इंद्र त्याप्रोत्यर्थे स्तोत्र म्हणा.

३. मोठ्यांलाहि जिंकणारा,
जनसेव्य, जनजेता, हालविणारा,
युद्धशील, मनाप्रमाणें वाढविलेला,
शत्रूचा पाडाव करणारा, महा व-
लवान् असा जो इंद्र त्याला लो-
कांत शरण जातात. त्या इंद्राचीं
चरितें आणि पराक्रम मी गातों.

2. Chant a hymn in
honour of Indra [who
is] overpowering, conquer-
ing, victorious, irresistible,
strong, wise, praised by
many, an invincible [and]
mighty leader.

3. He who is the van-
quisher of the great, the
object of peoples' worship,
who vanquishes the people,
who over-throws his ene-
mies, who is warlike, [and]
strengthened according to
his desire, the destroyer of
the enemy, and the over-
powering, is resorted to a-
mong the people. I will
proclaim the achievements
and the brave exploits of
Indra.

२. वरच्या मंत्राप्रमाणें यातहि इं-
द्राची कितोएक विशेषणें आहेत याशि-
वाय यांत कांहीं विशेष नाही.

३. 'मनाप्रमाणें वाढविलेला' = 'अ-

तु जोषम् उक्षितः'. म्हणजे त्याची वृत्ति
होईपर्यंत स्तोत्रानी आणि सोमांनी प्र-
बळ केलेला.

अननुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।
 रथचोदः श्रथनो वीलितम्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उपसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥
 अनुनुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टऽ
 काव्यः ।

रथऽचोदः । श्रथनः । वीलितः । पृथुः । इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उपसः ।
 स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

यज्ञेन गातुमप्सुरो विविद्विरे धियो हिन्वाणा उशिजो मनीषिणः ।
 अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाणा द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥
 यज्ञेन । गातुम् । अप्सुरः । विविद्विरे । धियः । हिन्वाणाः । उशिजः ।
 मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वाणाः । द्रवि-
 णानि । आशत ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अननुदः (= प्रभूतदानेन नास्ति समानो यस्य तादृशो) वृषभः (= वीरो)
 दोधतो वधः (= हिंसकस्य शत्रोर्हन्ता) गम्भीरः ऋष्वः (= महात्) असमष्टकाव्यः
 (= अन्यैरप्राप्तकौशलो) रथचोदः (= समृद्धानां प्रेरकः) श्रथनः (= शत्रूणां बलाप-
 हारेण शातयिता) वीलितः (= दृढाङ्गः) पृथुः (= जगद्ग्राह्यं वर्तमानः) सुयज्ञः
 (= शोभना यज्ञाः सन्ति यस्य स) इन्द्रः उपसः स्वर्जनत् (= उपसथं सूर्यं न
 उदपादयत्) ॥

५. उशिजः (= इन्द्रं कामयमाना) मनीषिणः (= मेधाविनः) [अङ्गिरा-
 दय उपसत्ता] धियो हिन्वाणाः (= कर्माणि प्रेरयन्तः कुर्वन्तः) अप्सुरः (= उद-
 कानां प्रेरयितुरिन्द्राद्) यज्ञेन गातुं विविद्विरे (= पत्यां लेभिरे) । अवस्यवः
 (= पसादेच्छवस्) [ते] गा इन्द्रे हिन्वाणाः (= गोरसरूपाणि हवीषीन्द्रे प्रेरयन्तः
 ददतः सन्तः) अभिस्वरा निषदा (= स्तोत्रेण तथोपासनया) द्रविणानि आशत (= ध-
 नानि प्राप्नुवन्) ॥

मेधाविनोङ्गिरसः ..... गाः स्तुतीः । इति सायणः ॥

४. अनुपम वीर, नाशकाचा
संहर्ता, गंभीर, महान्, अनन्य-
प्राप्तकौशल, समृद्धांचा प्रेरक,
शत्रूंचा नाश करणारा, बळकट,
विश्वव्यापी [आणि] सुयज्ञ असा
जो इंद्र, तो उषांला आणि सूर्याला
उत्पन्न करिना झाला.

५. [इंद्र] कामी [आणि]
विद्वान् [उपासक] उपासना क-
रणारे [होताने] यज्ञाच्या योगानें
उदकप्रेरका [इंद्रा] पासून कल्या-
णाप्रत पावले. प्रसादेच्छु उपासक
इंद्राला हव्यें अर्पण करून स्तो-
त्राच्या योगानें आणि उपासनेच्या
योगानें संपत्तीप्रत पावले.

4. India the matchless
hero, the destroyer of the
mischievous, deep, great,
and of skill unattained by
any, the promoter of the
rich, the destroyer, the firm,
the vast, the receiver of
good sacrifices, created the
dawns and the sun.

5. The worshippers,
devout and contemplat-
ing, offered worship and
through sacrifice obtained
prosperity from the sender
of the waters. [They],
desirous of protection, ob-
tained riches through pray-
er [and] worship, offering
oblations to Indra.

४. यातहि इंद्राची पुष्कळ विशेषणे
आहेत आणि त्यातून बहुतेक अशी आ-
हेत की, त्याचा अर्थ फार करून एका-
सारिलाच आहे.

‘समृद्धांचा प्रेरक’ = ‘रघ्नोदः’. म्ह-
णजे श्रीमंताला प्रेरणा करणारा. वण या

विशेषणाच्या अर्थाविषयी संशय आहे.

५. सायणाप्रमाणे यात जे उपासक
सांगितले ते अगिरस होत. अंगिरसां-
विषयी सू. १ म. ६ आणि सू. ५१ म. ३
पहा.

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोष रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वादानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥ २७

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् ।
अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वादानम् । वाचः । सु-
दिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

६ हे इन्द्र, अस्मे (=अस्मासु=अस्मात् गृहे) श्रेष्ठानि द्रविणानि (=धनानि)
चित्तिं (=ज्ञान) दक्षस्य सुभगत्वम् (=बलस्य सौभाग्य=सुभग बल) रयीणा पोष
(=धनानां पुष्टि=त्वया दत्तानां धनानां वर्धन) तनूनाम् अरिष्टिं (=शरीराणाम् आ-
रोग्य) वाच स्वादानं (=वाचो मधुरत्व=मधुरा वाचम्) अहम् सुदिनत्वम् (=सुदि-
नानि अहानि) धेहि (=स्थापय=अस्मभ्य प्रयच्छ) ॥

सूक्तम् २२-२१३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । आगाम्याम् अग्निश्चन्द्रश्चतुःषष्टक्षरा । अवशिष्ट
षष्टक्षरा अतिशक्त्यः । अन्त्याग्निर्वा ॥

त्रिकट्वकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तूपत्सोममपिबिष्णुना सुतं
यथावशात् ।

स ईं ममादु महि कर्म कर्तवे महामुखं सैनं सश्वहेवो देवं सत्य
मिन्द्रं सत्य इन्द्रुः ॥ १ ॥

त्रिकट्वकेषु । महिषः । यवः आशिरम् । तुविः शुष्मः । तूपत् । सोमम् ।
अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवावशात् ।

सः । ईम् । ममादु । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः ।
एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्द्रुः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. महिष (महावृ) तुविशुष्मः (=बहुबल) [इन्द्रस्] त्रिकट्वकेषु (=ज्यो-

६. हे इंद्रा, तूं आमच्या घरी श्रेष्ठ संपत्ति, ज्ञान, आणि वज्राचें सीमाग्य ठेव; धनसंपत्तीची समृद्धि, शरीराचें आरोग्य, वाचेचे मधुरत्व आणि दिवसाचें सुदिनत्व [ठेव].

6. O Indra, put into our house excellent riches, knowledge, the good blessing of strength, the growth of wealth, the security of persons, the sweetness of voice, the fineness of days.

६. हा मंत्र प्रख्यात आहे. महयज्ञ, जातकर्म इत्यादि जे संस्कार, त्यात याचा पाठ म्हणण्याची चाल आहे. सूक्तकर्ता

गृत्समद ऋषि यात जे वर मागतो त्याकडे लक्ष देण्यासारखें आहे.

सूक्त २२-२१३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इंद्र. वृत्त-पहिलीचें अष्टि, दुसरी आणि तिसरी यांचे अतिशक्ती, चवथीचे अनिशक्ती किंवा अष्टि.

१. महान् [आणि] महाबल [इंद्र] त्रिकद्रुकांत इच्छेप्रमाणे यवाशिर सोम विष्णुसह वृत्ति होई-पर्यंत पिता झाला. तो [सोम] महान् [आणि] विस्तीर्ण इंद्रानें महा कृत्य करावें म्हणून झाला माद आणिता झाला. तो देदीप्यमान आणि सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला प्रवळ करो.

HYMN 22-213.

To Indra. By Gṛtsamada. Metre—of the first *Aṣṭi*, of verses 2 and 3 *Atis'akṣari*; of the fourth *Atis'akṣari* or *Aṣṭi*.

1. In the Trīkadruka [festivals] the great and very mighty [Indra] drank as he wished with Viṣṇu the barley-malted soma to his satisfaction. That soma exhilarated great [and] vast Indra for achieving a great deed. May that juice, bright and true, [now] invigorate that Indra, bright and true.

१. या ऋचेचें वृत्त अष्टि; म्हणजे चौसष्ट अक्षरांचा एक ओळ. ही चौसष्ट

अक्षरे अशा रीतीने गोविलेली असतात की, पहिला चरण बारा, दुसरा आणि

अध त्विषीमां अभ्योजसा क्रिवि युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य
मज्मना प्र वावृधे ।

अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत् सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य
इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषीमां । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् ।
॥ आ । रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । वावृधे ।
अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत् । सः । एनम् । सश्वत् ।
देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

तिगौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्रविशेष्वाहःसु") सुतम् (= अभिपुतं सोमं) यथाव-
शात् [तथा] (= यथाकामयत तथा = इच्छामतु) विष्णुना (= एतन्नाम्ना देवेन सह)
तृपत् अपिवत् (= आ तृप्तेः पीतवान्) । स [पीतः सोमो] महि कर्म कर्तवे (= म-
हद्'वीरकर्म वृत्रहननादिरूपं कर्तुम्) ईं महाम् उरुम् (= एनं महान्तं विस्तीर्णं चेन्द्रं)
ममाद (= अमादयत्) । देवः (= दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (= सोमो) देवं (= दीप्तं)
सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (= प्रवर्धयतु) ॥

भाषायाम्.

२. अध (= अनन्तर) त्विषीमान् (= बलवान्) [इन्द्र] ओजसा (= स्वतेजसा)
युधा (= युद्धेन) क्रिवि [नामासुरम्] अभि अभवत् (= अभिभूतवान्) । [सः] अस्य
मज्मना प्र वावृधे (= तस्य सोमस्य बलेन प्रवृद्धो बभूव) [स्वकीयेन प्रवृद्धत्वेन च] रो-
दसो (= शवापृथिव्यौ) आ अपृणत् (= पूरयामास) । [एकः] अन्यं जठरे अ-
धत्त (= इन्द्रः पीतं सोमं स्वकीयोदरेधारयत्) । [अन्यः = सोम] ईं प्रारिच्यत्
(= अन्यस्मात् = इन्द्रात् अधिको बभूव) । देवः (= दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (= सोमो)
देवं (= दीप्तं) सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (= प्रवर्धयतु) ॥

तिसरा प्रत्येकी आठ, मिळून सोळा;
चौथा चार; पांचवा वारा, साहवा आणि
सातवा प्रत्येकी आठ, मिळून सोळा; आ-
ठवा चार; मिळून चरण आठ, अक्षरें
चौसष्ट.

'निकहुकांत' सू. ३२ मं. ३ पहा.

'विष्णु.' सू. २२ म. १६ पहा.

'यवाशिर' = 'यवाशिरम्.' म्ह. धा-
न्यामध्ये घालून तयार केलेला. आधु-
निक मद्य जसे धान्य कुजवून त्यापासून
तयार करितात, त्याप्रमाणे, तयार केलेला
सोम असे विवक्षित दिसते.

२. आणि तेजस्वी इंद्र क्रि-
वीशीं युद्ध करून [आपल्या]
पराक्रमानें त्याला जिंकिता झाला.
तो त्या [सोमा] च्या बळानें वाढून
द्यावापृथिवीस भरून टाकितो
झाला. तो यास आपल्या जठरांत
धरितो झाला, हा त्याहून मोठा
झाला. [तर] तो देदीप्यमान
आणि सत्य रस या देदीप्यमान
आणि सत्य इंद्राला प्रवळ करो.

2. And mighty [Indra]
defeated with his valour
Krivi in battle. He filled
earth and heaven [when]
he grew vast with the
force of that [soma]. He
held the other (the soma)
in his belly. The other
(the soma) reached beyond
him. May that juice, bright
and true, [now] invigorate
that Indra, bright and true.

२. या ऋचेनें वृत्त अतिशक्ती
आहे. अतिशक्तीचे लक्षण सू. १३७
मं. १ याजवरील टिपेंत पहा.
'क्रिवि' या असुरविषयी सू. २०८
मं. ६ पहा.

'याच्या बळानें वाढून द्यावापृथिवीस
भरून टाकितो झाला.' म्हणजे सोम
पिकून इंद्राला बळ आलें, त्याच्या योगाने
तो इतका मोठा झाला की, द्यावापृथिवीस

त्यानें आपल्या शरीरानें भरून टाकिलें.

'तो यास इ०' इंद्राने प्यालेला सोम
जरी पोटात होता तरी इंद्र वाढून त्याने
उभयलोक भरून टाकिले असे जें वर
सांगितले, तें वस्तुतः सोमाचेंच वाढणें
असें समजले पाहिजे; अथवा वाढला
जो तो इंद्र नव्हे, परंतु इंद्राच्या पोटा-
तील सोम असें समजावें. असा कवीचा
अभिप्राय.

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः
सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।

दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ । साकम् ।
वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सः । एनम् । सश्वत् ।
देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

तव त्यन्नयं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यहेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिपम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ २

तव । त्यत् । नयम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पूर्यम् ।
दिवि । प्रऽवाच्यम् । कृतम् ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुम् । रिणन् । अपः ।
भुवत् । विश्वम् । अभि । अदेवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतऽक्रतुः । विदात् । इपम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

३. [त्यम् इन्द्रः] क्रतुना साकं (=प्रज्ञया सह) जातः । ओजसा साकं ववक्षिथ
(=तेजसा सह वर्धितोति) । वीर्यैः साकं वृद्धः (=पराक्रमैः सह प्रवृद्धोति) । विच-
र्षणिः (=विशेषेण द्रष्टा त्वं) मृधः सासहिः (=हिसन्तानां नेता) [भवति] ।
स्तुवते (=स्तोत्रं कुर्वते) राधः (=यनं=वनस) काम्यं वसु (=मनोहरस्य वित्तस्य)
दाता [भवति] । देवः (=दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (=सोमो) देवं (=दीप्तं) स-
त्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्वत् (=प्रवर्धयतु) ॥

४. हे इन्द्र, हे नृतो (=नेतः=नायक), तत् (=वक्ष्यमाणं) नयं
(=वृष्यो हितं) तव दिवि प्रवाच्यं (=शुलोके सवनीयं) पूर्यं (=पुरातनम्) अपः
(=कर्म=वीरकर्म) प्रथमं कृतं [भवति] यत् शर्वसा (=तव बलेन) अपो रिणन्

३. [तूं इंद्र] प्रज्ञेसह जन्म-
लास, तेजासह वादलास, पराक-
मांनी मोठा शालास. अत्यंत मेधावी
असा तूं दुष्टांचा संहार करणारा
[होस]. तूं स्तोत्राला धन आणि
रमणीय संपत्ति देणारा [आहेस].
[तर] तो देदीप्यमान आणि
सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य
इंद्राला प्रवळ करो.

3. With wisdom wast
thou born, with might didst
thou grow, with deeds of
valour didst thou become
great. [Thou art] a giver
of wealth [and] of hand-
some riches to the praiser.
May that juice bright and
true [now] invigorate that
India, bright and true.

4. O leader, o India,
that exploit, beneficial to
mankind, ancient and fit
to be proclaimed in heaven,
was achieved first, that thou
didst with [thy] valour
destroy the life of [thy]
resplendent enemy, send-
ing forth the waters.—May
Indra of hundred intel-
lects defeat every godless
[man] and may he receive
strength, may he receive
the oblation.

४. 'यात जो पराक्रम वागला आहे
तो इंद्राने वृत्राला मारून उदरें मुक्त
केली हाच होय.'

'समळ देवहीन जनास इ०.' याचे

तात्पर्य असे कीं, इंद्र आर्य होताने जे
देवांस न मानणारे अनार्थ शत्रु, त्यां-
र्वांस मारून टाकून म्हणजे आर्य होऊ
त्याला हवि देऊन बलिष्ठ करतील. *

सूक्तम् २३-२१४.

मृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । यासु तु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बृहस्पति-
देवतासा इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु बृहस्पतिब्रह्मणस्पतयोरैक्यमेव । पञ्चद-
शेकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्य जगत्स्य ॥

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नुतिभिः सीद सदनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपम-
श्रवःऽतमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊ-
तिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

(=मेषोदकानि निरुद्धानि प्रेरयन्) देवस्य (=दीप्तिमतः) [शत्रोर्वृत्ररूपस्य] असं
(=प्राणं) प्रारिणाः (=अहिंसः) । शतक्रतुः (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र] ओजसा (स्वते-
जसा) विश्वम् अदेवं (=सर्वमपि देवहीनम् अनार्यं शत्रुम्) अभि भुवत् (=अ-
भिभवतु) [तथा कृत्वा च] ऊर्जे विदात् इषं विदात् (=बलं लभता हविरजं च
लभतां=यजमानैर्दत्तं हविरलब्ध्वा तेन प्रबलो भवतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्राणां स्वामिन् ब्रह्मणस्पतिनामन् देव), गुणानां
गुणपतिं (=देवादिगुणानां स्वामिन्) उपमश्रवस्तमं कवीना कविं (=कविषु मध्ये
श्रेष्ठकीर्तिमन्तं कविं) ज्येष्ठराजं (=ज्येष्ठेषु श्रेष्ठेषु मध्ये राजमानं=श्रेष्ठराजं) त्वा
(=त्वा) हवामहे (=आह्वयामः) । नः शृण्वन् (=अस्मान्=अस्माकं स्तोत्राणि
शृण्वन् सन्) ऊतिभिः (=प्रसादैः सह) सदनम् आ सीद (=आगत्यास्माकं यज्ञगृहं
प्रविश) ॥

सूक्त २३-२१४.

१. ऋषि-गृत्समद. देवता-
ब्रह्मणस्पति (सांप्रदायिक म्हणणे
असे आहे की, या सूक्तांतील ज्या
ऋचांत बृहस्पति हे नांव आले
आहे त्या बृहस्पतिदेवताक, रा-
हिलेल्या ब्रह्मणस्पतिदेवताक. व-
स्तुतः ब्रह्मणस्पति आणि बृह-
स्पति हे एकच होत. खाली टीप
पहा). वृत्त- १५वी आणि १९वी
ह्या दोन ऋचांचे वृत्त त्रिष्टुभ्,
बाकी सर्व जगती वृत्ताच्या.

१. गणांचा स्वामी, [आणि]
विद्वानांमध्ये श्रेष्ठकीर्तिमान् विद्वान्,
[आणि] उत्तमांचा राजा असा जो
तूं त्या तुला, हे मंत्रांच्या स्वामी,
आम्ही बोलावितो. [तर] तूं आ-
मचे ऐकून घेऊन प्रसादांसहित ये
आणि [आमच्या] घरी वस. .

१. ही ऋचा मोठी प्रख्यात आहे.
जेथे जेथे कांही तरी संस्कार, कर्म इ-
त्यादि होते, तेथे तेथे गणपतीचे आवाहन
होत असते. आणि हा मंत्र गणपतीवि-
षयी आहे असे मानून जिकडे तिकडे
म्हणत असतात. मात्र गणपतीचा संबंध
या मंत्राशी कांही नाही. तो 'ब्रह्मणस्पति'
या देवाविषयी आहे. ब्रह्मणस्पति अ-
थवा बृहस्पति म्हणजे कोण, याविषयी

HYMN 23-214.

To *Brahmanaspati* (traditionally
those verses in which the name
Brihaspati occurs, are said to
have *Brihaspati* for their deity,
though the two are virtually
the same. By *Gritsamada*.
Metre—*Jagati*, except in vers-
es 15 and 19, where it is *Tri-
shṭubh*).

1. O *Brahmanaspati*,
[master] of prayers, we
invoke thee the master of
the troops, the poet of poets,
of the most excellent re-
nown, the king of the
greatest. Hear us and
coming with thy favours,
enter [our] house.

सू. १४ म. ३ आणि टीप पहा.

‘गणांचा स्वामी’ = ‘गणानां गणप-
तिम्.’ हे विशेषण वेदांत इंद्राला जेव्हा
लाविलेले आढळते, तेव्हा मरुदेवांचे जे
गण त्याचा अधिपति, असा त्याचा अर्थ
होतो. ‘ब्रह्मणस्पति’ देवाला लाविलेले
असते तेव्हा गण म्हणजे स्तोत्रे जनाचे
गण समजणे योग्य आहे. ऋ. ६.४०. १
इत्यादि ऋचांत गण हे पद स्तोत्रसंघास

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञिर्यं भागमानशुः ।

उक्षा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥
देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञिर्यम् । भा-
गम् । आनशुः ।

उक्षाऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता ।
ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

आ विवाध्यां परिरापस्तमासि च ज्योतिष्मन्तं रथं मृतस्य तिष्ठति ।
बृहस्पते भीममभिन्नदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदम् ॥ ३ ॥
आ । विऽवाध्यं । परिऽरपः । तमासि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् ।
ऋतस्यं । तिष्ठति ।

बृहस्पते । भीमम् । अभिन्नऽदम्भनम् । रक्षऽहन्म् । गोत्रऽभिदम् ।
स्वऽविदम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे असुर्यं (=बलान्) बृहस्पते, प्रचेतसः (=मेधाविनो) देवाश्चित् (=देवा अपि) ते यज्ञिय भागम् आनशुः (=तव यज्ञियमंशं प्रापुः=तेषां यो भागस् त त्वया हेतुना प्राप्नुवन्ति) । महः (=दीप्तः) सूर्यो ज्योतिषा (=स्वतेजसा) उक्षा इव (=यथा हिरेणान्) [जनयति तथा] विश्वेषाम् इत् ब्रह्मणां जनिता असि (=सर्वेषामपि स्तोत्राणां जनयिता पिता भवसि) ॥

३. हे बृहस्पते, परिरपस्तमासि च (=रक्षासि तमासि च) विवाध्य (=ते-जसा निरादृत्य) ज्योतिष्मन्तं (=प्रकाशयुक्तं) भीमं (=भयंकरम्) अभिन्नदम्भनं (=शत्रुहिंसकं) रक्षोहणम् (=असुरघातकं) गोत्रभिदं (=मेघोदररूपाणां गवामा-वरस्य वृत्तस्य भेत्तारं) स्वविदं (=स्वर्गस्य लम्भकम्) ऋतस्य रथं (=यज्ञस्य रथं=यज्ञरूप रथम्) आ तिष्ठति (=अधितिष्ठति) ॥

२. हे ब्रह्मवान् बृहस्पती, प्र-
ज्ञावान् देवहि तुसा यज्ञभाग पावले.
देदीप्यमान सूर्य जसा तेजानें कि-
रण [उत्पन्न करितो] तसा तूं
सर्वे स्तोत्रांचा बाप आहेस.

३. हे बृहस्पती, तूं राक्षसांला
आणि अंधकारांला [आपल्या]
तेजानें नाहीसे करून, सत्याचा जो
तेजःपुंज, भयंकर, शत्रुनाशक, रा-
क्षसघातक, गोष्ठभेदक [आणि]
स्वर्गप्रापक रथ, त्याजवर वसत
असतोस.

2. Even the wise gods,
o mighty Brihaspati, at-
tained their sacrificial por-
tion [when] given by thee.
As the resplendent sun
[produces] the rays with
[his] brightness, thou art
the father of all prayers.

3. Having driven away
demons and darkness, thou,
o Brihaspati, dost mount
the chariot of Truth, which
is full of splendor, which is
terrific, the destroyer of
the enemy, the killer of the
demons, the breaker of the
cowfold [and] one that
reaches heaven.

लाविलेलें आढळतें. आणि ब्रह्मणस्पति
अथवा बृहस्पति हा स्तोते जनाचाच
विशेषकरून अधिपति होय हे उघड
आहे.

‘मनाचा स्वामी’=‘ब्रह्मणां ब्रह्मण-
स्पते.’ म्हणजे हे ब्रह्मणस्पती; ‘ब्रह्मण-
स्पति’ शब्दाचा अर्थ स्तोत्राचा स्वामी
इतराच आहे.

२. ‘एवढे जे प्रज्ञावान् देव तेहि
आपापल्या यज्ञभागाला तुझ्याकडून
पावतात. तूं जर नसतास तर तो भाग
सर्गसू मिळाला नसता’ इ०.

३. ब्रह्मणस्पति अथवा बृहस्पति
यज्ञरूप रथावर वसतो असें सांगितले,

त्याचा अभिप्राय उघड आहे. तो देव
उपासनेचा अभिमानी देव असल्यामुळे
देवारुढे मनुष्यांच्या पक्षानें जाऊन बो-
लणें ते उपासनारूप रथात जाऊन बोलणें
योग्यच आहे.

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्रवत् ।
 ब्रह्मद्विपुस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥
 सुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् ।
 न । तम् । अंहः । अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विपुः । तपनः । मन्युमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् ।
 ते । महित्वनम् ॥ ४ ॥

न तमंहो न दुरितं कुनश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्रयाविनः ।
 विश्वा इदस्माद्धरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पत
 ॥ ५ ॥ २९ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
 तितिरुः । न । द्रयाविनः ।
 विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुगोपाः ।
 रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

४. [त्व] जन सुनीतिभिः (=सुमार्गेर) नयसि त्रायसे [च] । यस्तुभ्यं दाशात् (=हविर्दद्यात्) तम् अंहो नाश्रवत् (=दुःखं न प्राप्नुयात्) । [त्वं] ब्रह्मद्विपुस्तपन. (=स्तोत्रश्रोः सतापको) मन्युमी. (=तस्य क्रोधस्य हन्ता) [च] असि । हे बृहस्पते, तत् (=उक्त) ते महित्वनं (=तव महत्त्वं) महि (=महत्) [भवति] ॥

५. हे ब्रह्मणस्पते, सुगोपाः (=सुरक्षरस्त्वं) य रक्षसि तम् अंहः (=दुःखं) न. [तिरति=बाधते] न कुतश्चन दुरित (=कुतोपि पापं न) [तिरति] न अरातयः (=शनयो) न द्रयाविनः (=वज्रकास्) तितिरुः (=बाधन्ते=हंसन्ति) । अस्माद् (=तस्माच्चदशाद् उपासकाद्) विश्वा इत् ध्वरसः (=सर्वा अपि हिंसिका) वि बाधसे (=विविधं वारयसि) ॥

४. तूं जनाला सन्मार्गानीं ने-
तोस आणि तारितोस; जो तुझी
सेवा करितो त्याला दुःख शिवूं
शकत नाहीं. तूं ब्रह्मद्वेष्ट्याला ताप
करणारा [आणि] त्याच्या क्रो-
धाचा नाश करणारा आहेस. हे
बृहस्पती, हा तुझा महिमा मोठा
होय.

५. हे ब्रह्मणस्पती, उत्तम र-
क्षक असा जो तूं, तो तूं ज्याला
रक्षितोस त्याला दुःख [बाधत]
नाहीं, कोठूनहि संकट [बाधत]
नाहीं, शत्रु बाधत नाहीत, वंचक
[बाधत] नाहीत; त्याजपासून स-
र्वेहि घातकांस तूं हाकून लावितोस.

4. By good paths thou
guidest [and] savest peo-
ple. Evil shall not ap-
proach him who should
sacrifice to thee. Thou art
a tormenter of the enemy
of the worship, [and] a
destroyer of his wrath.
Great is that greatness of
thine, o Brihaspati!

5. Him whom thou,
the good protector, preserv-
est, o Brahmanaspati, evil
does not vanquish, nor does
distress from any side, nor
enemies, nor deceivers; and
thou dost drive away all
mischief-makers from him.

४ 'ब्रह्मद्वेष्ट्याला' = 'ब्रह्मद्विषः' म्ह-
णजे आर्य जनांनीं करावयाच्या देवोपा-
सनेची उपहास करून द्वेष करणारे जे

अनार्य शत्रु त्याचा.

५. तुझ्या कर्मांसाठी म्ह० तुझा यत्न
संपादण्यासाठी.

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्त्वं व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वतीध-
त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । म-
तिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दु-
च्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।
बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये रुधि ॥ ७ ॥
उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः ।
सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽ-
वीतये । रुधि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ त्व न पथिकृत् (=सन्मार्गकर्ता) विचक्षण (=विशेषेण द्रष्टा) नो गोपा [भवसि] । तव व्रताय यज्ञमर्मणे [वय] मतिभिर्जरामहे (=स्तुतिभि स्तुम) । हे बृहस्पते, यो न अभि हरो दधे (=अस्मानभिलक्ष्य कौटिल्य करोति) त स्वा दुच्छुना (=स्वरीया दुष्कृतिः=तस्यैव दुष्टतिष्ठ) हरस्वती मर्मर्तु (=वेगवती सती मारयतु) ॥

७ उत वा (=अपि च) अरातीवा (=अस्माभिमुख शत्रुबुद्ध्यगमनवान्), सानु-
को (=गर्वयुक्तो) वृकः (=धनादीनामपहर्ता) यो मर्तः (=मर्त्य) अनागस
अनपराधान् नो मर्चयात् (=हिंसात्) त हे बृहस्पते, पथ (=१ “वैदिशान्मा-
गान्”) अप वर्तय (=निवर्तय) [अपि च] अस्यै देववीतये (=अस्मै यज्ञ-
कर्मणे=अस यज्ञस्य पूर्तये) न सुग रुधि (=अस्माकं सुमार्गे वृकः) ॥

६. त्वं आमचा सन्मार्गदर्शी
[आणि] विचक्षण रक्षक [आ-
हेस]. त्वया कर्मासाठी आम्ही
स्तोत्रांनी स्तवीत आहो. हे बृह-
स्पती, जो [कोण] आमची प्र-
तारणा करील त्याची दुष्ट क्रिया
शटकन त्यालाच मारो.

७. अथवा जो नाशक, ग-
र्विष्ठ [आणि] अपहारक मर्त्य
आम्हां निरपराधांत दुःख देईल
त्याला हे बृहस्पते, मार्गापासून
काढून टाक, [आणि] ही उपा-
सना [चालविण्या] साठी आमचा
मार्ग सुगम कर.

6. Thou art our pro-
tector, [our] farseeing
guide. We praise with
hymns for thy worship. O
Bṛihaspati, he who prac-
tises deception towards us,
may his own evil deed
swiftly overtake him.

7. - And that mortal,
inimical, proud and devour-
ing, who should hurt us
who are innocent, turn him,
o Bṛihaspati, from the
path, and make our path
easy for this sacrifice.

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरं धिवक्तारं मस्मयुम् ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्रमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पतः । अधिऽवक्तारम् ।
अस्मऽयुम् ।

बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःएवाः । उत्तरम् ।
सुम्रम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।
या नो दुरे तल्लितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनम्रसः ९
त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि ।

याः । नुः । दुरे । तल्लितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । ज-
म्भये । ताः । अनम्रसः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अवस्पतः (= उपद्रवेभ्यः पारयितः), तनूनां त्रातारम् (= अस्माकं रक्षितारम्) अधिवक्तारम् (= अस्मासु पक्षपातेन देवानां समीपे अधिकं वक्तारम्) अस्मयुम् (= अस्मान् कामयमानं) त्वा (= त्वां) हवामहे (= आह्वयामः) । हे बृहस्पते, देवनिदो नि बर्हय (= देवनिन्दकान् विनाशय) । दुरेवाः (= दुर्गुण्यः शत्रवः) उत्तरं सुम्रम् (= उत्कृष्टं सुखं) मा उन्नशन् (= मा प्रामुवन्तु) ॥

९. हे ब्रह्मणस्पते, वयं सुवृधा त्वया (= सुवर्धकेन त्वया सहायेन) स्पार्हा मनुष्य वसु (= स्पार्हाणि स्पृहणीयानि उत्कृष्टानि मनुष्येभ्यो हितानि धनानि) आ ददीमहि (= गृहीमहि) । या अरातयः दूरे याश्च [च] तल्लितो नः अभि सन्ति (= ये शत्रवः अस्मान् दूरदेशे ये च समीपेऽस्मान् अभि भवन्ति उपद्रवन्ति) ता अनम्रसः (= क्रूरमहीना) [अरातीन्] जम्भय (= नाशय) ॥

८. हे पार नेणान्या, आमचा
त्राता, कैवारी [आणि] आमचा
कनवाळू असा जो तूं, त्या तुला
आम्ही बोलावीत आहों. हे बृह-
स्पती, तूं देवनिंदकांस मारून टाक.
दुष्टबुद्धीच्या [जनां] स उत्कृष्ट सुख
मिळू देऊ नकोस.

९. हे ब्रह्मणस्पती, तुज सु-
वर्धकाच्या साहाय्याने आम्हांला क-
मनीय आणि मनुष्यहितकारक
संपत्ति मिळतील असें कर. जे
शत्रु आम्हास दूरून [आणि]
जे जवळून उपद्रव करितात त्या
कर्महीनास तूं नाहीसे कर.

8. O saviour, we in-
voke thee, the preserver
of our persons, our cham-
pion, our friend. Cut down,
o Brihaspati, the revilers
of the gods. May the
wicked never attain to the
highest good.

9. May we with thee
for our ally receive, o
Brahmanaspati, excellent
wealth which is good for
men Destroy those impious
enemies who harm us from
afar [and those] who [harm
us] from near.

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिणा युजा ।
 मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि
 ॥ १० ॥ ३० ॥

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयोः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
 सस्त्रिणा । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत । प्र । सुशंसाः । म-
 तिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।
 असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीलुहर्षिणः ११
 अनुनुदः । वृषभः । जग्मिः । आहवम् । निःस्तप्ता । शत्रुम् । प-
 तनासु । सासहिः ।

असि । सत्यः । ऋणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । द-
 मिता । वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे बृहस्पते, पप्रिणा (=मनोरथपूरकेण) सस्त्रिणा (=सभक्ता=धनवता) त्वया युजा (=सहायेन) वयम् उत्तमं वय. (=श्रेष्ठमज्ञ) धीमहे (=धारयामहे=प्राप्नुयाम्) । अभिदिप्सुः (=अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुः) दुःशंसः (=पाक्ष्य-वादी=दुर्वचनो मनुष्यो) मा न ईशत (=अस्माकमीश्वरः स्वामी मा भवतु) । म-तिभिः (=स्तुतिभिः) सुशंसा. (=सुवचना) [वय] प्र तारिषीमहि (=प्रवर्षेण वधेमहि) ॥

११. हे ब्रह्मणस्पते, अनानुदो वृषभः (=अनुपमौदार्यो वीरः) आहव (=युद्ध) जग्मी (=गन्ता) शत्रु निष्टप्ता (=शत्रोर्नितरा तापकः) पृतनासु सासहिः (=समा-मेपु शत्रूनामभिभविता) [एतादृशस्त्व] सत्य ऋणयाः (=ऋणानां यापयिता) असि । [अपि च] उग्रस्य (=प्रबलस्य) वीलुहर्षिणश्चित् (=नामुक्तस्य =नास्तित्व-सापि) दमिता (=उपशमयिता) [भवसि] ॥

१०. हे बृहस्पती, आम्हांला तुज मनोरथपूरकाच्या [आणि] धनवंताच्या साहाय्याने उत्तम अन्न मिळेल असें कर. आम्हांवर उपद्रव करूं इच्छिणाऱ्या दुर्वचनी [मनुष्या] चा अधिकार चाळूं देऊं नको. स्तुतीच्या योगानें सुवचन असे जे आम्ही त्या आमचा उत्कर्ष होओ.

११. हे ब्रह्मणस्पती, अत्यंत उदार वीर, युद्धाप्रत धांवणारा, शत्रूचा संहार करणारा, संग्रामांत विजयी असा जो तूं, तो खरा ऋण फेडणारा आहेस, [आणि] प्रबळ नास्तिकालाहि शांत करणारा [आहेस].

१०. 'दुर्वचनी मनुष्याचा अधिकार इ०.' म्हणजे देवाची यज्ञादिके करून आर्यलोकाप्रमाणें उपासना न करिता देवाची निंदा करणारे आणि आर्यज-

10. May we possess, o Brihaspati, with thee, as our liberal and rich ally, excellent food. May the reviler, desirous of harm, never govern us. May we, pious with praises, prosper.

11. A warrior of unbounded liberality, rushing to the battlefield, a destroyer of the enemy, a conqueror in battles thou, o Brahmanaspati, art a true repayer of debts, a subduer even of the powerful infidel.

नास उपद्रव करणारे जे अनार्य लोक, याचा अंमल आर्य जनावर चालू नये; आर्य लोकांचा त्यांच्यावर चालावा. अशी प्रार्थना आहे.

अदेवेन मनसा यो रिपुण्यतिं शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
 बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मनुं दुरेवस्य शर्धतः १२
 अदेवेन । मनसा । यः । रिपुण्यतिं । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः ।
 जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मनुम् ।
 दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनधनम् ।
 विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्ह रथान् इव ॥ १३
 भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धन-
 म्ऽधनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । व-
 वर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. यः अदेवेन मनसा (=देवान् अमन्यमानेन चेतसा) शासा (=स्तोतारं) रिपुण्यति (=हिनस्ति) उग्रो मन्यमानः (=बलवान् आत्मानं च बहुमन्यमानस्) [तं] जिघांसति हे बृहस्पते, तस्य वधः (=आयुधं) मा नः प्रणक् (=अस्मान् मा स्पृशतु) । शर्धतः (=बलवतो) दुरेवस्य (=दुर्जनस्य) मनुं (=क्रोधं) नि कर्म (=यथा निराकुर्मस्तथा कुरु) ॥

१३. भरेषु (=संग्रामेषु) हव्यः (=योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् आहूतव्यो) नमसा उपसद्यः (=उपासो) वाजेषु गन्ता (=संग्रामेषु गमनशीलो) धनधनं सनिता (=सर्वस्य धनस्य दाता) । बृहस्पतिस् [त्वं] (=हे बृहस्पते), विश्वा इत् (=सर्वा अपि) अर्यः (=अरीः हविरदानशीला) अभिदिप्स्वः (=उपद्रवकारिणीद्) मृधः (=हिंसकाः =शत्रून्) रथानिव (=रथान् यथा तथैव) वि ववर्ह (=छिन्दि) ॥

१२. हे बृहस्पति, जो नास्तिक मनानें स्तोत्राला उपद्रव करितो [आणि] आपणास वलवान् आणि मोठा मानून त्याला मारूं इच्छितो, त्याचें आयुष्य आम्हांला स्पर्श न करो. प्रवळ दुर्जनाच्या क्रोधास आम्ही जमीनदोस्त करूं असें तूं कर.

१३. सत्रामांत ज्याचा धांवा करण्यास योग्य, भजन करून ज्याची उपासना करण्यास योग्य, युद्धांमध्ये जाणारा, [आणि] सर्व प्रकारचें धन देणारा असा तूं बृहस्पति उपासनाहीन [आणि] उपद्रव करूं इच्छिणारे जे शत्रु, त्यांस रथांप्रमाणें तोड.

12. Ho who with an ungodly mind injures, and thinking himself strong wishes to strike, him who prays—may the weapon of that man never touch us, o Brihaspati! May we put down the wrath of the powerful wicked man.

13 Fit to be invoked in battles, fit to be adored with worship, going into fights, giver of every booty, do thou Brihaspati, cut down like chariots even all the enemies, unsacrificing [and] desirous of harming.

१३. या सर्व मन्त्रात सांगितलेले जे शत्रु ते अनार्यरूप होत, हे ध्यानात ठेविलें म्हणजे हे सूक्त फार चमत्कारिक आहे असे होते हे सर्व सूक्त आर्यलोक

आपल्या अनार्य शत्रूचा नाश करण्याविषयी आपल्या देवाला कसे आळवीत तें दाखवितें.

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
 आविस्तर्क्य यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिपारो अर्दय ॥ १४ ॥
 तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्ट-
 वीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि ।
 परिपारः । अर्दय ॥ १४ ॥

बृहस्पते अति यदयो अर्हाद्गुमद्रिभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयच्छवस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥
 बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । गुमत् । विभाति । क्र-
 तुमत् । जनैषु ।

यत् । दीदयत् । शवसा । क्रतुप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् ।
 धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

१४. ये दृष्टवीर्यं (=युद्धेषु दृष्टपराक्रमं) त्वा निदे दधिरे (=निन्दायै चक्रुः=त्वा निन्दन्ति) [तान्] रक्षसः (=राक्षसांस्) तेजिष्ठया (=अतिशयेन तेजस्विन्या) तपनी (=तापकारिण्या हेत्या) तप (=तापय) । हे बृहस्पते, यत् ते (=तव) उक्थ्यं [वीर्यम्] असत् (=सर्वैः प्रशंसनीयं शौर्यं भवेत्) तद् आविः कृष्व (=प्रादुर्भावय) परिपारः (=निन्दकान्) वि अर्दय (=विशेषेण बाधस्व) ॥

१५. हे बृहस्पते, यद् [द्रविणम्] अर्यः अति अर्हात् (=अरीरति अर्हेत् =अरातीः प्रजा अतिक्रम्य अर्हेत्= हविरदात्रीणां प्रजानामनार्यजातीनां धनादप्य-
 र्हेतरं भवेत्) [यच्च] जनेषु गुमत् क्रतुमत् विभाति (=दीप्तिमुक्त ज्ञानोपेतं शोभते) यत् [च] हे क्रतुप्रजात (=क्रताय यज्ञाय प्रकर्षेण जात), शवसा दीदयत् (=ब-
 लेन स्वाध्रयं जनं दीपयति) तत् चित्रं द्रविणं (=तच्छ्रेष्ठं धनम्) अस्मासु (=अ-
 स्माकं गृहे) धेहि (=स्थापय =अस्मभ्यं देहि) ॥

१४. तुझा पराक्रम स्पष्ट दिसत असतां हि जे तुझी निंदा करितात त्या राक्षसांला तूं अत्यंत तेजस्वी शस्त्रानें जाळून टाक. हे बृहस्पती, तुझें वर्णनीय जें [शौर्य] असेल तें तूं प्रगट कर. निंदकांची तूं धुळधांड कर.

१५. हे बृहस्पती, जें अनुपासकां [च्या घना] पेक्षा अधिक मौल्यवान् असेल, [जे] जनांमध्ये तेजोयुक्त आणि ज्ञानयुक्त असे शोभेल, आणि हे यज्ञासाठी उत्पन्न झालेल्या [बृहस्पती], जें बळानें प्रकाशवील, तसलें उत्कृष्ट धन आमच्या घरीं ठेव.

14. Burn with the brightest weapon the demons who revile thee although thy valour is seen. Manifest that [valour] which may be worthy of being praised. Destroy the revilers, o Brihaspati!

15. Give us, o Brihaspati, that excellent wealth which shall excel the unworshippers, and shall shine among the people with brightness and wisdom, [and] which shall, o thou born for [promoting], the Truth, illustrate [its possessor] with power.

१५. 'यज्ञासाठी उत्पन्न झालेल्या बृहस्पती', सू. १४ मं. ३ आणि सू. ६२

मं. ३ पहा.

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जगृधुः ।
 आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः १६
 मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । बृहः । पदे । निरामिणः । रिपवः ।
 अन्नेषु । जगृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः ।
 साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तसाम्नः साम्नः कविः ।
 स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि १७
 विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नःऽ-
 साम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हन्ता ।
 महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. ये रिपव. (=शत्रवो) बृहः पदे (=द्रोहस्य पापस्य स्थाने अरण्ये) निरामिणः (=स्थायिनः) [अन्येषाम्] अन्नेषु अभि जगृधुः (=अभिकाङ्क्षा कुर्वन्ति) [ये च] देवाना त्रयः (=देवाना वर्जनं देवाना यागान् स्तुतीथ न करवामेति युद्धं) हृदि वि ओहते (=मनसि वहन्ति) [तेभ्यः] स्तेनेभ्यो मा नो [दाः] (=चारेभ्यो मास्मान् देहि =तेभ्यो वशं यथा न गच्छामस्तथा कुरु) । हे बृहस्पते, [अस्मादशास्तेष्वैरेषुपद्रुता जनाः] साम्नः परो न विदुः (=स्तोत्रात् परं किमपि न जानन्ति) ॥
 स्तोत्रकरणमात्रशरणा वयं त्वा स्तुम । अतः कारणादस्मास्तेभ्यो रक्षेति यावत् ॥
 साम...रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति । इति सायणः ॥

१७ [हे ब्रह्मणस्पते], त्वष्टा (=विथक्कर्मा) त्वा (=त्वा) विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः परि (=सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सनाशाद्) अजन्त (=अजनयत्) । [स त्व] साम्नः साम्नः कविः (=सर्वस्य स्तोत्रस्य कर्ता) [भवसि] । स [त्व] ब्रह्मणस्पतिर्महः ऋतस्य धर्तरि (=महतः सत्यस्य यज्ञरूपस्य धातरि कर्तरि यजमाने विषये) ऋणचित् (=तस्य कामम् ऋणमिव चिनोतीति स) ऋणयाः (=ऋणस्य सापयिता च) [तथा] द्रुहो हन्ता (=द्रोधुः शत्रोर्घातको) [भवसि] ॥

१६. जे शत्रु अन्यायाच्या स्थळीं राहून [दुस्व्यांच्या] धनांचा अभिलाष करितात, [आणि जे] देवांची हेळसण [करावी असे] मनांत वागवितात, त्या चोरांच्या हातीं आम्हांस [देऊं] नको. हे बृहस्पती, [जन] स्तोत्राच्या पलीकडे [कांहीं] जाणत नाहीत.

१७. तुला विश्वकर्मा सर्वे भूतांपासून निर्मिता झाला. [तूं] सर्वे स्तोत्राचा कवि [आहेस]. तो तूं ब्रह्मणस्पति महा सत्याचा जो धारक [उपासक] त्याजविषयी ऋणग्राही आणि ऋण फेडणारा [आणि] दुर्जनाचा संहार करणारा [आहेस].

१६. रस्तेलूट करणारे जे ठगासारिते चोर त्यापासून रक्षण व्हावे अशी प्रार्थना यात आहे. स्तोत्र करणे हाच उपाय आम्ही जाणतो, आणि तो उपाय आम्ही या सूक्ताच्या द्वारे करीत आहों तर आम्हांस चोराच्या हाती पडूं देऊं नको अशी प्रार्थना यांत आहे.

‘अन्यायाच्या स्थळी’ = ‘द्रुहः पदे.’ म्हणजे ज्या अरण्यांत अथवा रस्त्यावर राहून लुटण्याचा, मारण्याचा वगैरे अप-

16. Do not [give] us over to the thieves, [those] enemies who living in the spot of harm covet the food [of others], [and who] entertain in [their] hearts a contempt of the gods. [Men like us] know not [anything], o Brihaspati, beyond a hymn.

17. Tvashtâ produced thee from all beings. [Thou art] the poet of every hymn. And thou, Brahmanaspati, [art] to the observer of the great Truth the receiver of debt, the repayer of debt—the killer of the wicked.

राध करावयाचा ती जागा.

१७. ‘त्वष्ट्यानें ब्रह्मणस्पतीला निर्माणलें तें सर्वे भूतापासून निर्माण केले, त्यामुळे सर्वे पदार्थांचें शाहणपण आणि चातुर्य त्याला आलें आणि तो सर्वे स्तोत्रांचा कवि झाला. स्तोत्र्यानें केलेली जी सेवा तद्दुष्टानें आपण ऋणी झालों असे मानून दुष्टाचें हनन करणें हा प्रसाद स्तोत्र्यावर करून तें ऋण तो फेडीत असतो,’ असा भावार्थ.

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदाङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उदऽअ-
सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् ।
औब्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सुक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः १९।३२।६
ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् ।
च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवा । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुऽवीराः ॥ १९ ॥ ३२ ॥ ६ ॥

स्तोत्रा वृत स्तोत्रमृणमिव स्वीकरोषि तस्य चाधमर्णमिवात्मान मत्वा तदण प्रसा-
दैर्यापयसीति भावः ॥

भाषायाम्.

१८ हे अङ्गिर (= 'आङ्गिरस') [हे बृहस्पते], यद् (= यदा) [त्व]
गवां गोत्रम् उदसृज (= मेघोदकरूपाणां गवां समूहं निरगमयस्) [तदा] पर्वत-
(= वृत्ररूपं पर्वतोपामावरणम्) तव श्रिये (= आश्रयणार्थं = तवागमनार्थं) वि जिहीत
(= विविधं गतवान् = त्वन्मार्गादपगतवान्) । हे बृहस्पते, इन्द्रेण युजा (= इन्द्रेण
सहायेन = इन्द्रसाहायेन) [त्व] तमसा परीवृतम् अपाम् अर्णवम् (= वृत्ररूपेणान्ध-
कारेण परित आक्रान्तं मेघोदकानां प्रवाहं सचयं) निरौब्जम् (= नितरामधोगुह्यं
कार्पां = अवसृज्यमानं वृष्टिद्वारा) ॥

१९. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता बोधि (= नियामको भव = रथस्य
यन्ता यथा रथस्य सम्यक्प्रेर्य अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान् प्रति
नेता भव) । तनयं च जिन्व (= पुत्रपौत्रादिलक्षणं सत्तान् च प्रीणय = सुखं प्रापय) ।
यत् [भिमपि] देवा अवन्ति (= रक्षन्ति) तद् भद्रम् (= कल्याणम्) [भवति] ।
सुवीराः (= शोभनरीयोपेतपुत्रपौत्रे सहिता) विदथे (= यज्ञे) बृहत् (= महत् स्तोत्रं)
वदेम (= नूयाम) ॥ द्वितीयाध्याये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१८. हे अंगिरा, तूं जेव्हां गाईंचा समूह उघडून सोडून देता झालास, [तेव्हां] पर्वत तुला जागा देण्याकरितां एकीकडे झाला. हे बृहस्पती, तमानें वेढिलेला [जो] उदकांचा संचय [त्या]ला तूं इंद्राच्या साहाय्यानें खाली सोडून देता झालास.

१९. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचे बरें कर. जें देव रक्षितात तें सर्व कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनी युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

१८. यांत वृत्रभेद करून उदकवृष्टि केली हें शंभर वेळ पुनःपुनः सांगितलेले इंद्राचें महा चरित अथवा कृत्य बृहस्पतीनें केलें आणि इंद्राने साहाय्य केलें असे सांगितलें आहे. ज्या देवाची स्तुति, त्याने सर्व केलें असें म्हणणें; इतक्याहून दुसरे कारण काही नाही.

‘हे अङ्गिरा’ = ‘अङ्गिरः’. सू. ३१ मं. १७ आणि टीप पहा. अग्नीला जसे ‘अङ्गिरस्’ लाविलेलें आढळतें तसेच बृहस्पतीलाहि लाविलेलें असते. सरे कारण काही असो. सायणाचार्य ‘आगिरस’ म्हणजे अंगिरसासंबंधी अथवा अंगिरस् कुळातील असा अर्थ

18. The Mountain went apart to make room for thee, when thou, o Angiras, didst send forth the herd of the cows. With Indra for [thy] ally thou didst free the collection of the waters [that was] surrounded by darkness.

19. O Brahmanaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

करितात.

‘पर्वत’ म्हणजे येथें पर्वतासारख्या मेघरूपाने दृष्टीस पडणारा जो वृत्र तो होय.

‘तमाने’ = ‘तमसा.’ हा तरी वृत्रच होय.

१९. ‘रथाचा हाकणारा (यन्ता) जसा रथाला चांगला हाकून इच्छिलेल्या स्थळी घेऊन जातो तसा तू हे बृहस्पती, हें सूक्त चांगल्या मार्गाने नेऊन देवांप्रत पोहोचाव. कारण देव ज्यावर प्रसन्न होतात तें सर्व कल्याणकारक होतें. इ०.’

येथें दुसऱ्या अष्टकाचा सहावा अध्याय सनात झाला.

सूक्तम् २४-२१५.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । द्वादशी तु ब्रह्मणस्पतिदेवताया इन्द्रदेवता
च । जगती छन्दः । द्वादशीषोडश्या त्रिष्टुभौ ॥

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीसधः सोत नो मतिम् ।
सः । इमाम् । अविद्धि । प्रभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम ।
नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीद्वान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसधः ।
सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

यो नन्त्वान्यनमन्योर्जसोताददर्मन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥
यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना ।
शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् ।
वसुमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ब्रह्मणस्पते], य ईशिषे (= ईश्वरो भवसि) स [त्वम्] इमां प्रभृतिम्
(= इमां प्रश्रवणेन श्रुताम् आपितां स्तुतिम्) अविद्धि (= प्राप्नुहि = प्रतिगृहाण) ।
अया (= अनया) नवया महा (= महया = महत्या) गिरा (= स्तुत्या) विधेम (= प-
रिचरेम) । हे बृहस्पते, यथा तव मीद्वान् सखा नः स्तवते स [त्वम्] उत नो मतिं
सीसधः (= त्वम् अस्माकं स्तोत्रं तथा रचय यथा तव धनवान् सखा इन्द्रः अस्मान्
स्तुयात् = सम्पत् कृतं स्तोत्रमिदम् इति ब्रूयात्) ॥

२. यो नन्त्वानि (= नमनीयानि = " राक्षसादीनि ") ओजसा नि अनमत्
(= स्वतेजसा नितराम् अनमयत्) उत (= अपि च) मन्युना (= क्रोधेन) शम्ब-
राणि नि अदर्दः (= मेघान् व्यदारयत्) [स] ब्रह्मणस्पतिः अच्युता (= अच्युतानि

सूक्त २४-२१५.

ऋषि-गृत्समद. देवता-ब्रह्मणस्पति; वारावी ऋचा मात्र ब्रह्मणस्पति आणि इंद्र या दोघां-विषयी आहे. वृत्त-जगती, मात्र १२वी आणि १६वी ह्या त्रिष्टुभ्.

१. जो तूं धनी आहेस तो आम्हीं अर्पण केलेला हा सोम स्वीकारून घे. आम्हांस या नव्या महा स्तोत्रानें [तुझी] उपासना करूं दे. हे बृहस्पती, तुझा मित्र उदार [इंद्र] जेणें करून आ-मची प्रशंसा करील अशा रीतीनें तूं आमचें स्तोत्र रचीव.

२. जो आपल्या तेजानें नम-वावयाच्या पदार्थास नमविता झाला आणि क्रोधानें मेघांतें विदारिता झाला, [तो] ब्रह्मणस्पति अच-लांला पाडिता झाला आणि धन-वान् पर्वतांत प्रवेश करिता झाला.

१. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा आहे की, 'हे ब्रह्मणस्पती, आम्ही इंद्राचे स्तोत्र रचण्यास इच्छित आहों, तें तु अशा रीतीने रचण्याची शक्ति आम्हास दे की तें स्तोत्र ऐकून इंद्र प्रसन्न होईल आणि

HYMN 24-215.

To *Brahmanaspati*, except verso 12 of which *Indra* and *Brahmanaspati* are the Devatās. Metre.—*Jagati*, except in the 12th and 16th verses where it is *Trishtubh*.

1. Do thou who art the Master accept this proffered oblation. Let us worship with this new [and] great hymn. Compose, o *Bṛhaspati*, our hymn so that the bounteous [Indra], thy friend, may commend us.

2. *Brahmanaspati* who bent with his might that which was to be bent, and burst the clouds with his wrath, made to fall that which was firm, and entered the mountain which was full of wealth.

म्हणेल की, हें स्तोत्र फार चांगले रचिले आहे.'

२. यांत ब्रह्मणस्पतीनें मेघांना फोडून त्यातून उदकवृष्टि केली यापेक्षां अधिक अभिप्राय नाही.

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तव्यमश्रद्धाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिन्नब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्तव्यम् । अश्रद्धन् । दृष्ट्वा । अव्रदन्त ।
वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् । अगूहत् । तमः ।
वि । अचक्षयत् । स्वः । रिति स्वः ॥ ३ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि ।
यम् । ओजसा । अतृणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वः । दशः । बहु । साकम् । सिसिचुः ।
उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

नैधल्येन मेघेवस्थितान्युदकानि) प्राच्यावयत् (=मेघान् निरगमयत्) वसुमन्तं प-
र्वत (=गोरूपधनवन्तं पर्वतसदृशं मेघं) व्याविशच्च (=प्राविशच्च) ॥

भाषायाम्.

३. देवानां [मध्ये] देवतमाय (=भ्रेष्ठाय देवाय) [ब्रह्मणस्पतये] तत् कर्त्तव्यम्
(=एतद् वक्ष्यमाणं कर्तव्यमासीत् = तस्यैवेदं चरितं) [यद्] दृष्ट्वा (= दृष्ट्वा नि पर्वता-
दीनि) अश्रद्धन् (=विधिष्टान्यभवन्) [अपि च] वीळिता (=वीळितानि = संस्त-
मिमितानि) अव्रदन्त (=मृदूभावं प्राप्तानि) । [स] ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) गा उ-
दाजत् (=मेघोदकरूपा गा उदगमयत् = मेघान्निरगमयत्) वलं (=तासां निरोधन-
कर्तारं वृत्रम्) अभिनत् [अपि च] तमः अगूहत् (=अदृश्यमकरोत्) [तथा]
स्वः (=सूर्यम्) व्यचक्षयत् (=अदर्शयद् = दृष्टिगोचरमकरोत्) ॥

४. अश्मास्यम् (=अश्मवद्दृढतरासं) मधुधारं (=मधुरधारं) यम् अवतं (=कृपं)
ब्रह्मणस्पतिरोजसा (=तेजसा) अभि अतृणत् (=अहिंसीत्) तमेव विश्वे स्वर्दशः
(= " एतसं पन्धिनः किरणा ") [धर्मकाले] पपिरे* (=पिबन्ति) । [तमेव]
उद्रिणम् उत्सम् (=उदकवन्तं वृषं) साकं (=शुणपद्) बहु सिसिचुः (बहु यथा
तथा वर्षाराले सिञ्चन्ति वर्षन्ति) ॥

३. सर्वे देवांपेक्षां श्रेष्ठ देव जो [ब्रह्मणस्पति] त्याचाच हा पराक्रम होय कीं, जें अचल होतें तें शिथिल झालें [आणि] जें घट्ट होतें तें मृदु झालें. तो स्तोत्राच्या योगाने गाईला मुक्त करिता झाला आणि वज्राला मारिता झाला, अंधकाराला नाहीता करिता झाला [आणि] सूर्य दृष्टीस पडे असें करिता झाला.

४. ज्या पाषाणमुखी आणि मधुर धारेच्या झऱ्याला ब्रह्मणस्पति [आपल्या] तेजानें फोडिता झाला, त्यालाच सूर्याचे सकळ [किरण] पितात. ते उदकवंत झऱ्याला एकदम पुष्कळ वर्षे पितात.

3. That was the achievement of the best god among the gods that, that which was firm became loose and that which was hard became soft. He freed the cow [and] broke Vala, through the hymn; he made the darkness to vanish, he made the Sun to be seen.

4. The solar [rays] all drink that very stone-mouthed and sweet-streamed fountain which Brahmanaspati breaks with [his] power. They pour plentifully, all together, the spring [that was] full of waters.

३. यांत सुद्धा ब्रह्मणस्पतीनें वृत्रादिकांचें हनन करून मेघवृष्टि करविली आणि सूर्याचा प्रचंड प्रकाश भूमीवर पाडविला इतकेच सांगितले आहे.

४. या मंत्रांत जो क्षरा सांगितला, तो

मेघरूपी होय आणि त्याला सूर्यकिरण उन्हाळ्यांत पितात आणि वर्षाकाळी पुनः वृष्टिरूपानें सोडितात असें सायण म्हणतात. शिष्ट तर खरे पण दुसरा उपाय दिसत नाही.

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।
 अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥५॥
 सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः ।
 दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना ।
 ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितम् ।
 ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्तानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥६॥
 अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् ।
 परमम् । गुहां । हितम् ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । ऊं इति ।
 आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. एषा दुर्बोधतमा । सायणेन पुनरेव व्याख्याता । हे कृत्विग्यजमाना वो युष्म-
 दर्ध सना सनातनानि ता तानि काचित् कानिचित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना
 भुवनानाम् । सप्त सुलुगिति पठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदराना भवीत्वा भाव्याना
 दुरो द्वायाणि माद्भिर्मोसै । पदत्रित्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स्वतवस्मासोपसा
 च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २ । इति तत्त्वम् ॥ शरद्भिः सवत्सरैश्च वरन्त ।
 निवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघव्रातण्युद्धाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्म-
 णस्पतिर्या यानि वयुना । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान्
 तदनन्तरमयतन्ता अयतमानावप्रयन्नावुभौ लोकौ शोध पृथिवी च अन्यदन्यदिदं
 अन्यदन्यदेव पृथिवी दृष्टिजल दिव्यमुदक शौरुदन्तार्यं हविलक्षण पार्थिवमन्नम्
 एत परस्परव्यतिहारेण चरतः । भुञ्जाते ॥ चरगतिमक्षणयोः । इति ॥

६. ये विद्वांसः [अद्विरसः] अभिनक्षन्तः (=अभितो गच्छन्तस्) ते (=प्रसि-
 द्ध मेगोदरस्य) पणीना [नामासुराणा] परम (=श्रेष्ठं) गुहा हित (=शुद्धया नि-
 हितमपिहितं) निधिं (=गोसमूहम्) आनशुः (=प्रापुस्) ते अनृता (=अनृतानि=

९. " जीं स्तोत्रे ब्रह्मणस्पति करितो तीं [ब्रह्मणस्पतीचीं] कांहीं पुरातन स्तोत्रे तुम्हांकरितां भाव्य उदकांचीं द्वारे मासांनीं [आणि] वर्षांनीं उघडितात. [नंतर] अप्रयत्न [द्यावापृथिवी हे उभयलोकां] परस्पर बदल करून उपभोगितात. "

६. पर्णांचा जो श्रेष्ठ [आणि] शांकून ठेविलेला निधि त्याप्रत जे विद्वान् गेले ते कपटे पाहून ते जिकडून आले होते तिकडे जाण्याकरितां परत निघून गेले.

5. "Some of those hymns which Brahmanaspati composed open after months and years the doors of the future waters for you. The two worlds without labour enjoy each other."

6. Those learned ones (the Angirases) who went to that highest treasure of the Panis concealed in the cave, having perceived the falsehood returned thence to go thither whence they had come.

५. ही ऋचा फार कठिण आहे. आम्ही सायणाप्रमाणें अर्थ केला आहे. त्याचा अभिप्राय असा आहे की, 'हे यजमान हो, ब्रह्मणस्पतीनें केलीं किती-एक पुरातन स्तोत्रे तुम्हांकरिता उदकवृष्टि करितात. तेव्हा पृथिवी सुलोकान्तून पडलेलें उदक पिते आणि सुलोक पृथिवीने दिलेले हवि खातो आणि दोघेहि हा उपभोग थम न करिता घेतात.'

तिसऱ्या चरणात जे वाक्य आहे त्याचा अर्थ सायणांनीं केल्याप्रमाणें करिता आला तरी तें चवथ्या चरणात समाप्त झालेले वाक्य शाल्यानंतर आलें पाहिजे होते ही मोठी अडचण आहे. शवाय 'भुवना' यांचा 'भुवनानां'

असा धर्मीचा अर्थ करावा लागतो हाहि एक मोठा दोष आहेच.

६. पणि नावाच्या राक्षसांनी अगिरसाच्या (मेघोदकरूप) गाई चोरून नेऊन गुहेत लपवून ठेविल्या होत्या त्या त्यांनी शोधून वाढून पाहिल्या, आणि तेथे असुपची कृत्रिम माया पाहून ते परत घरी जाण्याकरिता निघाले असं यात सांगितलें आहे.

'पणि' आणि अगिरसाच्या गाई याजविषयी सू. ६२ म. ३ आणि टीप पहा.

'निधि' म्हणजे मेघोदकें लपवून ठेविलीं होती ती.

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यामृता पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।
 ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः पो अस्त्यरणो जुहुहि तम् ॥ ७
 ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्ये । अमृता । पुनः । आ । अतः । आ ।
 तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः ।
 अस्ति । अरणः । जुहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।
 तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥
 ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अ-
 श्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये ।
 कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

अमुरैः कृता मायाः) प्रतिचक्ष्य (=दृष्ट्वा) यत उ आयन् (=यतः स्थानादागता
 आसन्) तत् आविशम् (=आवेष्टुं प्रवेष्टुं) पुनरुदीयुः (=प्रतिजग्मुः) ॥

गोसमूहे पणिभिरमुरैरपद्धते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा
 ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अद्विरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा
 अमुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतद्दृष्ट्वेनोच्यते । इति
 सायणः ॥

भाषायाम्.

७. ऋतावानः (=सत्यवन्तः=यज्ञरूपेण सत्येन युक्ताः) कवयः (=मेधाविनः
 [अद्विरसः] अमृता प्रतिचक्ष्य (=अमृतानि माया दृष्ट्वा) अतः (=ततः स्था-
 नात्) पुनर्महः पथ आ तस्थुः (=महतः पथः पुनरवतस्थिरे) [अवतिष्ठमानाश्च]
 बाहुभ्यां धमितं (=हस्ताभ्यां मन्थनोत्पादितम्) —अरणः स (=असुखकारी सो-
 मिर्) नकिरस्ति (=पूर्वं कापि नासीत्) तम् अग्निम् अश्मनि जुहुह (=पणीनां
 निवासभूते शिलोच्चये दग्धुं त्यक्तवन्तः) ॥

अविद्यमानमाग्निं स्वसामर्थादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरिति सायणः ॥

८. ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि (=यत्र प्रहारं कर्तुमिच्छति) तम् (=तत्र) [स]

७. ते सत्यवत कवि कपटं पाहून तेथून पुनः मोठ्या मार्गास लागले. ते बाहूंनीं मथून उत्पन्न केलेला अग्नि-तो संहारक [अग्नि पूर्वी] नव्हता त्याला- [त्या] पर्वतावर फेकिते झाले.

८. ब्रह्मणस्पति जेथें प्रहार करावयास इच्छितो तेथें सत्यच ज्याची दोरी अशा वेगयुक्त धनुष्यानें प्रहार करितो. ब्रह्मणस्पति ज्या बाणांनीं प्रहार करितो ते विनचूक असतात [आणि] त्यांस पाहण्यासाठीं मनुष्यांचे डोळे असून ते कानापासून सुटतात.

7. The poets, the followers of the Truth, having perceived the falsehood took their great way back from thence. They cast on the rock that fire produced by [their] arms—the destructive [fire] was not anywhere [before].

8. With the quick bow equipped with the string of Truth Brahmanaspati strikes wherever he wishes. Unerring are the arrows with which he shoots, [and] have the sight of men to see, [and] are born of the ear.

७. 'गाईचा शोध लागल्यावर अग्निरस तेथून निघाले आणि आपल्या हातानें अग्नि उत्पन्न करून मेघरूपी पणीचे जे घर त्यावर टाकिला. हा नाश करणारा अग्नि पूर्वी टाकक नव्हता.' हा अग्नि म्हणजे विद्युरूपच अग्नि समजावयाचा आहे.

८. 'सत्यच ज्याची दोरी.' = 'ऋत-ज्येन.' म्हणजे यज्ञरूप ज्या ज्याला आहे असे. यज्ञाला आर्थलोक सत्य असे म्हणत. कारण की यज्ञ करणें हाच सत्य धर्म होय अशी त्याची समजूत असे.

'पाहण्यासाठी मनुष्याचे डोळे असून'

३० 'नृचक्षसः' म्हणजे मनुष्याला जसे

डोळे असल्यामुळे प्रहार्य लक्ष्य असुन ठिकाणी आहे असे त्यास समजतें तसें ब्रह्मणस्पतीच्या बाणास दिसत असतें. प्रत्यक्ष मनुष्याप्रमाणे पाहणारे इतके तात्पर्य.

'कानापासून सुटतात' = 'कर्णयो-नयः.' अक्षरशः कानापासून उत्पन्न होणारे. म्हणजे धनुष्याला आकर्ण ओढून नंतर सोडिलेले असा भावार्थ.

या ऋचेवरून इतके सिद्ध होतें की वेदकार्त्ता आर्य लोकात धनुष्यानें लढण्याची, निदान मारण्याची तरी, चाल असे.

स संन्नयः स विन्नयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।
 चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्नपति तप्यतुष्ट्या ॥ ९ ॥
 सः । सम्ऽनयः । सः । विऽनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः ।
 सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः ।
 तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।
 इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥
 ॥ १० ॥ २ ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि ।
 राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते ।
 विशः ॥ १० ॥ २ ॥

ऋतज्येन (=ऋतं यज्ञ एव ज्या यस्य तेन) क्षिपेण (=वेगवता) धन्वना (=धनुषा)
 प्राधोति (=प्राप्नोति=महरति) । [अपि च] याभिर् [इषुभिर्] अस्पति (=म-
 हारं करोति [तास्] तस्य इषवः (=वाणाः) साध्वीः (=साध्यः=सम्पत्प्रहर-
 न्त्यः) [अपि च] दृशये नृचक्षसः (=दर्शनाय मनुष्यस्य नेत्राणीव नेत्राणि यासां
 ताः) कर्णयोनयः (=कर्णाभिर्गच्छन्त्यश्च=आकर्णकृष्टसृष्टाश्च) [भवन्ति] ॥

भाषायाम्.

९. स ब्रह्मणस्पतिः संनयः (=विभिन्नानां मन्त्रैः संयोजयिता) स विन्नयः (=सं-
 युतानां मन्त्रैर्वियोजयिता) पुरोहितः (=पुरतः स्थापितः प्रतिनिधिः) स सुस्तुतः
 (=शोभन यथा स्तुतः) स युधि (=युद्धे) [सहायो भवति] । चाक्ष्मः (=दया-
 द्रदृष्टिः) [स] यद् (=यस्मात्) मती (=मत्या=स्तुत्या) [यजमानाय] वाजं
 धना (=अजं धनानि च) भरते (=आनयति) आदित् (=अतः कारणादेव)
 तप्यतुः सूर्यः (=तापकः सूर्यो) वृथा (=अनायासेन) तपति (=दीप्यते) ॥

१०. मेहनावतः (=वृष्टिपदस्य=उदारस्य) बृहस्पते राध्या (=राध्यानि=साध-

९. तो ब्रह्मणस्पति एकत्र करणारा, [आणि] तो वेगळे वेगळे करणारा पुरोहित [होय]; तो चांगला स्तविलेला, तो युद्धा-मध्ये [साहाय्य करणारा होय]. दयाळू [ब्रह्मणस्पति] स्तुतीच्या योगाने [उपासकाला] अन्न आ-णि सपत्ति आणितो म्हणूनच धगधगणारा सूर्य अनायासेकरून तापत असतो.

१०. प्रबळ [आणि] उदार बृहस्पतीच्या देणग्या मोठ्या, प्रौढ, श्रेष्ठ [आणि] सुलभ [होत]. जेणेकरून उभय मनुष्यजन भोग भोगितात त्या ह्या प्रिय वळवान् बृहस्पतीच्याच देणग्या [होत].

9. He is a representative that brings together, he [a representative] that separates; he most praised; Brahmanaspati [is a friend] in battle. Inasmuch as he the gracious one brings through the hymn food and wealth, therefore does the glowing sun burn with ease.

10. The gifts of bounteous Brihaspati are great, powerful, excellent [and] easily obtainable. These are the gifts of adorable [and] mighty [Brihaspati], whereby both kinds of men are happy.

९. 'जे मित्रादिक एकमेकापासून निराळे झाले असतील त्यास एकत्र मिळविणारा, आणि जे वैरी वगैरे एकत्र मिळविले असतील त्यास वेगवेगळे करणारा ब्रह्मणस्पति स्तोत्राने प्रसन्न होऊन उपासकास धनसंपन्न करितो म्हणूनच सूर्य नित्य सहज आकाशात तापत असतो' 'स्तुतीच्या योगाने अन्न आणि सपत्ति

आणितो' = 'वाज भरते मती धना.' म्हणजे उपासकाला. पण याचा अर्थ, स्तोत्रासह हविरन्न आणि आहुत्या [देवांस] अर्पण करितो म्हणून, असाहि होऊ शकेल.

१०. 'उभय मनुष्य जन.' म्हणजे स्तोत्रे आणि यजमान हे, असे सायण म्हणतात.

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महाम् रण्वः शर्वसा ववक्षिथ ।
 स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥
 यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विऽभुः । महाम् । ऊं इति ।
 रण्वः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्व । इत् । ऊं इति ।
 ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदार्पश्च न प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।
 अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥
 विश्वम् । सत्यम् । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र ।
 मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छे । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव ।
 वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

नीयानि=धनानि) विभु (=विभूनि=महान्ति) प्रभु (=प्रभूणि=प्रौढानि) प्रथमं
 (=प्रथमानि=श्रेष्ठानि) सुविदत्राणि (=सुपु लब्धव्यानि=अनायासेन प्राप्तव्यानि)
 [भवन्ति] । उभये विशो जनाः (=उभावपि मनुष्याणां प्रकारौ=उभयप्रकारा मनु-
 ष्याः=“ स्तोतारो यजमानाश्च ”) येन भुजते (=यैर्भोगान् लभन्ते) इमा (=तानि)
 वेन्यस्य (=कर्मनीयस्य) वाजिनः (=बलवतो) [वृहस्पतेः] सातानि (=दाना-
 नि) [भवन्ति] ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. यस् [त्वम्] अवरे वृजने (=निरुद्धे पृथिव्या प्रवर्तमाने समामे) महा श-
 र्वसा (=महता देवाना बलेन) विश्वथा (=सर्वैः प्रकारैः) विभुः (=व्याप्तो) रण्वः
 (=रणशूरो) ववक्षिथ (=प्रवृद्धो जातोसि=जातोसि) स देवस् [त्व] देवान् प्रति
 पृथु पप्रथे (=देवाना प्रतिनिधिर्भूत्वा पृथुकीर्तिर्भवूव=भूतोसि) । ब्रह्मणस्पतिस्ता
 विश्वा इत् उ परिभूः (=अत एव सर्वाणि भूतजातानि परिभूय रक्षति) ॥

१२. हे मघवाना (=धनयुक्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती), युवोरिद्विश्व सत्य (=युव-
 योरेव सर्वं सत्य यथार्थं) [भवति] । वा व्रतमापन्नं प्र मिनन्ति (=युवयोः कर्म
 उदधान्यपि न हिसन्ति) । हे इन्द्राब्रह्मणस्पती, अन्नं युजा वाजिनेव (=युजा वा-

११. जो ऐहिक संग्रामांत सर्व प्रकारांनीं महान् [देवां]च्या बलांनिशीं मोठा [आणि] शूर असा वाढलास, तो [तुं] देव [ब्रह्मणस्पति] देवांचा प्रति[निधि] होऊन] प्रख्यातकीर्ति झालास; त्या सर्वांचाहि संभाळ करणारा तूं ब्रह्मणस्पति [होस].

१२. हे घनवंत [इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पती] हो, तुमचेंच सर्व सत्य [होय]. उदकें सुद्धा तुमच्या कामाला प्रलयाय आणीत नाहींत. हे इन्द्र आणि बृहस्पती हो, एकमेकाला जोडिलेले दोन घोडे अन्नाप्रत [गेल्या]प्रमाणें तुम्ही आमच्या हवीप्रत या.

11. [Thou Brahmanaspati] who hast grown altogether mighty [and] brave with the strength of the great [gods] in earthly battle—[thou] a god hast made thyself widely famous as a representative of the gods.—Brahmanaspati protects all.

12. Every thing of you and of none else is real, o rich [Indra and Brahmanaspati]! Not even the waters interfere with your ordinance. Come to our oblation, o Indra and Brahmanaspati, even as a pair of horses joined each to the other [should go] to [their] food.

११. 'ऐहिक संग्रामात' = 'अवरे वृजने.' अक्षरशः स्वालच्या संग्रामात. हे शब्द कठिण आहेत.

'त्या सर्वांचा.' म्हणजे देवादिक आणि मनुष्यादिक जे आणि जी दुसरी भूतें त्याचा.

१२. 'तुमचेंच सर्व.' = 'युवोरित् विश्वम्.' म्हणजे तुम्ही जें वृत्रहननादिक अथवा मनुष्यरक्षणादिक करितां ते जसें खरें तसें दुसऱ्या कोणत्याच देवाचे काम खरे नाही.

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
 वीळुद्वेषा अनु वशा ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः
 ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भं-
 रते । मती । धना ।

वीळुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आददिः । सः । ह । वाजी ।
 सम्पुड्ये । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्पुर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् १४
 ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्पुः । महि ।
 कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्आजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽ-
 इव । रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

जिनाविव=परस्पर युक्तावथावन्न प्रति यथा गच्छता तथा) [युवा] नो हविरच्छ
 जिगातम् (=अस्माक हविरभिलक्ष्यागच्छतम्) ॥

भाषायाम्.

१३ उत (=अपि च) [तस्य] आशिष्ठा वह्नय (=वेगवत्तमा अथा) अनु
 शृण्वन्ति (=आनुकूल्येन ब्रह्मणस्पतेराज्ञा शृण्वन्ति) । सभेयो विप्रः (=सभाया
 साधुर्मैधावी स्तोता) मती (=मत्या=स्तुत्या) धना (=धनानि) भरते (=सपाद-
 यति=प्राप्नोति) । वीळुद्वेषा (=दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्यति तादृशो) [ब्रह्म-
 णस्पतिर्] अनु वशा (=अनुवशान्=काममनु=यथेच्छम्) ऋणम् आददिः (=यज-
 मानैर्देवहवीरूपस्य कणस्य प्रतिमहीता) [भवति] । स ब्रह्मणस्पतिर्ह समिथे (=समा-
 मे) वाजी (=बलवान् जेता) [भवति] ॥

१४ महि कर्म (=महद् वीरकर्म) करिष्यतः (=कर्तुमिच्छतो) ब्रह्मणस्पतेर्म-
 न्पु (=मन्त्रो) यथावश सत्योभवत् (=यथेच्छमवितथोभवत् पूर्णरामोभवत्) । यो
 [ब्रह्मणस्पतिर्] गा उदाजत् (=मेघोदकलूपा गा निरगमयत्) स दिवे [ता] वि
 अभजत् (=गुलोनाय=तत्स्थाय देवसपाय विभक्ता अकरोत्) । मही रीतिस्वि

१३. आणि अत्यंत वेगवंत जे त्याचे अश्व ते लक्ष देऊन [आज्ञा] ऐकितात. सभ्य मेधावी [स्तोता] स्तोत्राच्या योगाने संपत्तीप्रत पावतो. प्रबळद्वेषी [ब्रह्मणस्पति] यथेच्छ ऋण घेतो. सग्रांमांत तो ब्रह्मणस्पतिच बळवान् होतो.

१४. महा पराक्रम करूं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मणस्पतीचा मंत्र इच्छेप्रमाणें खरा होतो. जो [ब्रह्मणस्पति] गाईला मोकळ्या करिता झाला, तो दुलोकाला त्या वाटून देता झाला. महा नदीप्रमाणें [गाईचा समूह] जोरानें वेगवेगळ्या वाहून गेला.

13. And the most swift horses [of Brahmanaspati] heed the command. The polite poet receives wealth for [his] hymn, Brahmanaspati who has those that are powerful for his enemies accepts the debts. That Brahmanaspati indeed is powerful in battle

14. The hymn of Brahmanaspati when he wishes to achieve a great deed, becomes fulfilled according to his wish. He who set free the cows divided [them] among the gods [The herd] flowed separately with speed like a vast river.

१३. 'ब्रह्मणस्पतीचे घोडे ब्रह्मणस्पतीला सत्वर यज्ञास घेऊन येतात आणि मग ब्रह्मणस्पति स्तोत्र म्हणणाऱ्याला संपत्ति देतो तो हविर्दात्या यजमानाकडून हवि हेंच ऋण घेतो आणि युद्धात त्यास यश देतो'

१४. 'करूं इच्छिणाऱ्या.' = 'करिष्यतः.' म्हणजे जेव्हा तो करावयास इच्छितो तेव्हा.

'दुलोकाला त्या वाटून देता झाला'

म्हणजे मेघोदकरूप गाई निरनिराळ्या देवांस वाटून देता झाला, असे सायणाचार्य म्हणतात.

'गाईचा समूह.' या गाई म्हणजे मेघोदकरूपच होत.

'वेगवेगळ्या वाहून गेला' = 'पृथक् असत्' म्हणजे निरनिराळ्या देवांस निरनिराळ्या गाई वाटून दिल्या त्या त्याच्या त्याच्याच गेल्या असे सायण म्हणतात.

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
 वीळुद्वेषा अनु वशा ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः
 ॥ १३ ॥

उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भि-
 रते । मती । धना ।

वीळुऽद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह । वाजी ।
 समऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् १४
 ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि ।
 कर्म । करिष्यतः ।

यः । गा । उतऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽ-
 इव । रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

जिनाविव=परस्पर युक्तावश्वावज प्रति यथा गच्छता तथा) [युवा] नो हविरच्छ
 जिगातम् (=अस्मार्क हविरभिलक्ष्यागच्छतम्) ॥

भाषायाम्.

१३ उत (=अपि च) [तस्य] आशिष्टा वह्नयः (=वेगवत्तमा अश्वा) अनु
 शृण्वन्ति (=आनुकूल्येन ब्रह्मणस्पतेराज्ञा शृण्वन्ति) । सभेयो विप्रः (=सभाया
 साधुर्मेधावी सोता) मती (=मत्या=स्तुत्या) धना (=धनानि) भरते (=सपाद-
 यति=प्राप्नोति) । वीळुद्वेषा (=दृष्टान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेषीति तादृशो) [ब्रह्म-
 णस्पतिर्] अनु वशा (=अनुवशान्=काममनु=यथेच्छम्) ऋणम् आददिः (=यज-
 मानेर्दत्तहवीरूपस्य ऋणस्य प्रतिमहीता) [भवति] । स ब्रह्मणस्पतिर्ह समिथे (=समा-
 मे) वाजी (=बलवान् जेता) [भवति] ॥

१४ महि कर्म (=महद् वीरकर्म) करिष्यत (=कर्तुमिच्छतो) ब्रह्मणस्पतेर्म-
 न्यु (=मन्त्रो) यथावश सत्योभवत् (=यथेच्छमवितथोभवत् पूर्णकामोभवत्) । यो
 [ब्रह्मणस्पतिर्] गा उदाजत् (=मेघोदकरूपा गा निरगमयत्) स दिवे [ता] वि
 अभजत् (=गुलोकाय=तत्स्थाय देवसथाय विभक्ता अकरोत्) । मही रीतिरिव

१३. आणि अत्यंत वेगवंत जेखाचे अश्व ते लक्ष देऊन [आज्ञा] ऐकितात. सम्य मेधावी [स्तोता] स्तोत्राच्या योगाने संपत्तीप्रत पावतो. प्रवळद्वेषी [ब्रह्मणस्पति] यथेच्छ ऋण घेतो. संग्रामांत तो ब्रह्मणस्पतिच बळवान् होतो.

१४. महा पराक्रम करूं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मणस्पतीचा मंत्र इच्छेप्रमाणें खरा होतो. जो [ब्रह्मणस्पति] गाईला मोकळ्या करिता झाला, तो बुलोकाला त्या वांटून देता झाला. महा नदीप्रमाणें [गाईंचा समूह] जोरानें वेगवेगळ्या वाहून गेला.

13. 'And the most swift horses [of Brahmanaspati] heed the command. The polite poet receives wealth for [his] hymn. Brahmanaspati who has those that are powerful for his enemies accepts the debts. That Brahmanaspati indeed is powerful in battle.

14. The hymn of Brahmanaspati when he wishes to achieve a great deed, becomes fulfilled according to his wish. He who set free the cows divided [them] among the gods [The herd] flowed separately with speed like a vast river.

१३. 'ब्रह्मणस्पतीचे घोडे ब्रह्मणस्पतीला सत्वर यज्ञास घेऊन येतात आणि मग ब्रह्मणस्पति स्तोत्र म्हणणाऱ्याला संपत्ति देतो. तो हविर्दात्या यजमानाकडून हवि हेंच ऋण घेतो आणि युद्धात त्यास यश देतो.'

१४. 'वरू इच्छिणाऱ्या.' = 'करिष्यतः.' म्हणजे जेव्हा तो करावयास इच्छितो तेव्हा.

'बुलोकाला त्या वांटून देता झाला.'

म्हणजे मेघोदकरूप गाई निरनिराळ्या देवास वाटून देता झाला, असे सायणाचार्य म्हणतात.

'गाईंचा समूह.' या गाई म्हणजे मेघोदकरूपच होत.

'वेगवेगळ्या वाहून गेला' = 'पृथक् असत्.' म्हणजे निरनिराळ्या देवास निरनिराळ्या गाई वाटून दिल्या त्या त्याच्या त्याच्याकडे गेल्या असे सायण म्हणतात.

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

वीरेषु वीरां उप पृङ्धि नुस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेधि मे हवम् १५
ब्रह्मणः । पते । सुयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । व-
यस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नुः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा ।
वेधि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥
ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुउक्तस्य । बोधि । तनयम् ।
च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

(=महती स्तिरिव=महान् प्रवाह इव) [गोसंघः] शवसा (=बलेन) पृथक्
असरत् (=पृथगवहत्) ॥

भाषायाम्.

१५. हे ब्रह्मणस्पते, [वयं] विश्वहा (=नित्यं) सुयमस्य (=सुपुनियन्तव्यस्य=
शोभनं यथा तथा नियमवशगतस्य) वयस्वतः (=बलयुक्तस्य) रायो रथ्यः स्याम
(=धनस्याधिपतयो भवेम) । [हे ब्रह्मणस्पते], नो वीरेषु वीरान् उप पृङ्धि (=वी-
र्यवत्सु अस्माकं पुत्रेषु वीर्ययुक्तान् वीरान् पौत्रान् उत्पादय) यद् (=यस्मात् कार-
णाद्) ईशानः (=ईश्वरस्त्वं) ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) मे हवम् (=ममाह्वानं) वेधि
(=कामयसे) ॥

१६. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता बोधि (=नियामको भव=रथस्य
यन्ता यथा रथं सम्यक्प्रयै अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान्
प्रति नेता भव) तनयं च जिन्व (=पुत्रवीत्रादिलक्षणं संतानं च प्रीणय=सुखं प्राप-
य) । यत् [किमपि] देवा अवन्ति (=रक्षन्ति) तत् भद्रं (=कल्याणं) [भव-
ति] । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यथे) बृहत् (=म-
हत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

१५. हे ब्रह्मणस्पती, जी सहज आज्ञा ऐकेल आणि जी बल-युक्त, अशा संपत्तीचे आम्ही नित्य धनी होऊं असें कर. आमच्या शूर पुत्रांच्या पोटीं शूर पौत्र उत्पन्न कर, कीं ज्यापेक्षां प्रभु होत्साता तूं स्तोत्राच्या योगानें माझी हाक ऐकितोस.

१६. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचें वरें कर. जें देव रक्षितात तें सवे कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. O Brahmanaspati, may we ever be the masters of wealth easily controlled [and] full of strength. Do thou produce brave grandsons from our sons, inasmuch as thou the lord lovest my invocation through [my] hymn.

16. O Brahmanaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

सूक्तम् २५-२१६.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगती छन्दः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतव्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र ससृते यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतव्रह्मा । शूशुवत् । रा-
तहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । ससृते । यम् । यम् । युजम् ।
कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभी रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् ।
बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । यम् । यम् । युजम् । कृणुते ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. यय [यजमान] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (= स्वकीय मित्रं करोति) [स सः]
अग्निं समिन्धानः (= यज्ञार्थमाग्निं प्रज्वालत कुर्वन्) [यजमानो] वनुष्यतो वनवत्
(= शत्रून् विभेदुं शक्नोति) [स स] कृतव्रह्मा (= कृतस्तोत्रो) रातहव्यः (= दचह-
विष्कथ सन्) शूशुवत् (= प्रवृद्धो भवितुं शक्नोति) [स स च] जातेन जातम् अति-
प्र ससृते (= पुत्रेणोत्पादित पौत्रम् अतस्त्य भृशं प्रसरति = पौत्रमपि पश्यन्क्षिरकालं
जीवेत्) ॥

२. यं यं [यजमान] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (= स्वकीय मित्रं करोति) [स स]
वीरेभिः (= वीरैः शूरैः स्वस्त्रीयैः पुत्रादिभिर्) वीरान् वनुष्यतः (= शत्रून् शत्रून्)
वनवत् (= जेतुं शक्नोति) [स स] गोभी रयिं (= धनं) पप्रथत् (= विस्तारयति)
[स स] त्मना बोधति (= स्वयं तं रयिं जानाति अनुभवति) । तस्य [तस्य]
तोकं च तनयं च (= पुत्रादीनि अपत्यानि पुत्रादीना चापत्यानि पौत्रसंतानानि च)
वर्धते (= नर्धयति = प्रवर्धयति नयति) ॥

सूक्त २५-२१६.

ऋषि-गृत्समद. देवता-ब्र-
ह्मणस्पति. वृत्त-जगती.

१. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्र-
ह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो
[तो तो] अग्नीला प्रज्वलित क-
रणारा [यजमान] हिंसेच्छू [श-
त्रूं]चा पराजय करूं शकतो, [तो
तो] [यजमान] स्तोत्रें म्हणून
[आणि] हव्यें देऊन उत्कर्षाप्रत
पावूं शकतो, [आणि] तो तो
यजमान पौत्राच्या पलीकडे जगूं
शकतो.

२. ज्या ज्या [यजमाना]ला
ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र क-
रितो [तो तो] शूर पुत्रांच्या
योगानें शूर शत्रूंस जिंकूं शकतो,
[तो तो] गार्हर्नी संपत्तीची वृद्धि
करितो, [आणि] [तिला] स्वतः
अनुभवितो; त्याच्या मुलांला आणि
नातवांला ब्रह्मणस्पति वाढवितो.

१. ब्रह्मणस्पतीचा प्रसाद झाल्यापासून
काय लाभ आहे तें यांत सांगितले आहे.
पुढच्या तीन मंत्रांतहि हेच सांगितले
आहे.

२. 'गार्हर्नी' इ०. म्हणजे त्याला गार्ह

HYMN 25-216.

To Brahmanaspati. By Gṛtsa-
mada. Metro—Jagati.

1. Every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend shall, having kindled
Agni, conquer the enemies,
[and] shall, having chant-
ed hymns [and] offered
oblations, grow prosper-
ous, [and] shall prolong
his life beyond his son's
son.

2. Every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend shall vanquish hos-
tile heroes with [his own]
heroes, [and] shall extend
[his] wealth with cows
and enjoy [it] himself, and
[Brahmanaspati] prospers
his children and grand-
children.

मित्रतात, आणि त्याच्या योगाने त्याची
संपत्ति वाढते.

'स्वतः अनुभवितो.' = 'बोधति त्म-
ना.' अक्षरशः 'स्वतः जाणतो.'

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवां ऋघायतो वृषेव वध्नोरभि वृष्ट्योजसा ।
 अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥
 सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्नोन् ।
 अभि । वृष्टि । ओजसा ।
 अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अह । वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते ।
 ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥
 तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्वतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।
 अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥
 तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्वतः । सः । सत्वभिः । प्रथमः ।
 गोषु । गच्छति ।
 अनिभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्र-
 ह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यय [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीय मित्रं करोति) [स स] शिमीवान् (=उपासनाकर्मयुक्तो यजमानः) सिन्धुर्न क्षोदः (=नदः कूलं यथा) [अथवा] वृषा वध्नोनिव (=सेचनसमर्थः=वीर्यवान् पुरुषो यथा वीर्यरहितान् पु-
 रुषास्तथा) ओजसा (=तेजसा=पराक्रमेण) ऋघायतः अभि वृष्टि (=शनून् हन्तुं-
 मभितः कामयते=हन्तुं समर्थो भवति) [स सः] अग्नेः प्रसितिरेव वर्तवे न ह
 [भवति] (=अग्नेर्वीला यथा वारयितु नैव शक्यते तथा न वारयितुं शक्यो भवति) ॥

वध्नयो निष्पिष्टमुष्का निर्वाया बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वायो
 वृष्टमोभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः ॥ इति सायणः ॥

४. यय [यजमान] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) तस्मै
 [तस्मै] दिव्या असश्वतः (=गुप्तबन्धिन्यो नद्यः मेघोदकरूपा नद्यः) अर्षन्ति
 (=प्राप्नुयन्ति) स [स] सत्वभिः (=शूरेर्वीरैः) प्रथमो गोषु गच्छति (=सर्वेभ्यो मनु-
 येभ्यः प्रथमं गा प्राप्नोति) [स स च] अनिभृष्टतविषिः (=अबाधितबलः सर्व)
 ओजसा (=पराक्रमेण) हन्ति (=शत्रून् हिनस्ति) ॥

पाँच ता० १ पासून ता० ३० जून सन १८८० पर्यंत.

	र. आ. दे.
रावसाहेब माधवराव गंगाधर चिटणीस....	१८७८/७९/८० १२-१२-०
रा. रा. नारायण बलाळ ओक.	१२-१२-०
„ शंकरराव व्यंकटेश वकील.	११-३-६
„ विष्णु गंगाधर फडके.	१८७९/८० ६-०-०
कारभारी संस्थान मिरज.	५१-०-०
उपेंद्रनाथ वाम्.	६-६-०
रावबहादूर. विष्णु मोरेश्वर भिडे....	६-६-०
रा. रा. मुकुंद बाळकृष्णा बुटी.	६-६-०
रा. सा. नारायण रामचंद्र जोगळेकर.	६-६-०
„ गोपाळ गोविंद फाटफ.	६-६-०
येज्युकेशन इन्स्पेक्टर नागपूर.	३-०-०
रा. रा. सेक्रेटरी ने. ला. तासगांव....	३-६-०
डान्तर रामचंद्र महादेव....	६-६-०
रा. रा. गणेश सिताराम शास्त्री....	६-६-०
„ अंताजी केशव काले.	१२-४-६
„ गौरीशंकर उदयाशंकर	६-६-०
„ नारायण महादेव परमानंद....	६-०-०
„ यसावा दादाजी मुंजई.	६-०-०
„ भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर....	६-०-०
„ गंगाधर यशवंत मराठे.	६-६-०
„ लक्ष्मण यशवंत शिरगांवकर.	६-६-०
„ लालजी अन्नाजी सुभे.	६-६-०
„ यादवराव माधव क्लार्क.	६-६-०
„ सेक्रेटरी मिशन. ला. शरणपूर.	६-०-०
उद्यु. ए. रसेल. साहेब.	६-६-०
रावबहादूर चिंतामण सखाराम चिटणीस.	६-६-०
रा. रा. विनायकराव रगराव पुरंधरे.	६-६-०
„ माधवराव शिरस्तेदार.	१८७९/८०/८१ १६-०-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala .. ..

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

	रु. आ
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६ ०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल एक वर्षाचे	० ६
कुटुंबाला दर प्रतीस	० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिताऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें अनव्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करितां येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev Narayan Pandit, No. 29 Moroba Popatlus Oart, Kalka Dori Road, Bombay.

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची धाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "ग्यानेश्वर वेदार्थगन्त" यांच्याशी देवासा.

THE VEDÂRTHAYATNA

OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhita with Marâthi and English translation and paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâthi.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 3 JULY 1890 MONTHLY PART 52
पुस्तक ४ अंक ३ वर्ष १८९० मासिक भाग ५२

मुद्रित

“निर्णयमागर” छापमान्यात छापिलें.

(हसन १८६३ व्या २५ व्या आक्टामुगण नादळ आहे)

माझं

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यास

हैं भापातर

सादर समर्पण कैलें आदे.

भापांतरकर्ता.

३. ज्या ज्या [यजमाना] ला
ब्रह्मणस्पति [आपला मित्र करितो
[तो तो] उपासनावान्. [यज-
मान] [आपल्या] शत्रूला, जसा
एकादा नद कांठाला [अथवा]
वीर्यावान् पुरुष जसा नपुंसकांला
जिकितो तसा, शौर्यानें जिकितो,
[आणि] अभीची ज्याला जशी
[हठवितां येत नाही] तसा हठविला
जात नाही.

3. Every worshipper
whom Brahmanaspati
makes [his] friend, beats
with [his] valour [his]
enemies even as a river
[its] bank, even as a brave
hero beats those that are
emasculated, and is irre-
sistible like a flame of Agni.

४. ज्या ज्या [यजमाना] ला
ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र क-
रितो त्या [त्या] [यजमाना] साठीं
दिव्य नद्या धांवून येतात, तो [तो]
[सर्वा] अगोदर शूर पुत्रांच्या
योगेंकरून गाईप्रत पावतो, तो
तो अबाधितबल [होस्ताता]
पराक्रमानें [शत्रूंचें] हनन करितो.

4. For every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend, the heavenly rivers
flow, he is the first to at-
tain to cows, he kills [the
enemy] with his might,
being of power that is
uninjured.

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।
 देवानां सुम्ने सुभगः स एधते ययं युजं कणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥४
 तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे ।
 पुरुणि ।

देवानाम् । सुम्ने । सुऽभगः । सः । एधते । यम्ऽयम् । युजम् । कृ-
 णुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

५. ययं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कणुते (=स्वकोपं मित्रं करोति) तस्मै
 इत् (=तस्मा एव) विश्वे सिन्धवः (=सर्वा अपि नद्यो) धुनयन्त (=प्रवहन्ति) ।
 [तस्मा एव] पुरुणि (=बहूनि) अच्छिद्राणि (=संततानि) शर्म (=शर्मानि
 =सुखानि) दधिरे (=धीयन्ते=दोयन्ते) । सः [एव] देवानां सुम्ने (=देवानां त-
 द्दत्ते सुखे=प्रसादे) सुभगः (=सुभाग्यशाली) [सन्] एधते (=वर्धते) ॥

सूक्तम् २६-२१७.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगतो छन्दः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यनो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।
 सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भज्जाति भोजनम् ॥१॥
 ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदे-
 वऽयन्तम् । अभि । असत् ।
 सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । यज्वा । इत् । अय-
 ज्योः । वि । भज्जाति । भोजनम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋजुः शस इत् (=आर्जवयुक्तः=ऋतकारी सोतेव) वनुष्यतो वनवत् (=श-
 ब्रून् जेतुं शक्नोति) । देवयन् इत् अदेवयन्तम् अभि असत् (=देवानिच्छन्मनुष्य एव
 देवानिच्छन्तम् अभिभूयात्) । सुप्रावीरित् (=सुरक्षणवानेव=ब्रह्मणस्पत्यादिभिः सर-
 शितो मनुष्य एव) दुष्टरं (=दुःखेन तरीतुं जेतुं शक्यं शत्रुं) पृत्सु (=संग्रामेषु)

५. ज्या ज्या [यजमाना] ला
ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र क-
रितो त्यासाठीच सर्व नद्या वाहता-
त, [त्यालाच] पुष्कळ अक्षय
सुखें देण्यांत येतात, [तो तोच]
देवांच्या कृपेंत [राहून] सौभा-
ग्यशाली [होत्ताता] वाढतो.

5. For every one whom
Brahmanaspati makes [his]
friend, all the rivers flow,
[to him] are given many
uninterrupted blessings,
he prospers, fortunate in
the favour of the gods.

सूक्त २६-२१७.

HYMN 26-217.

ऋषि-गृत्समद. देवता-ब्रह्म-
णस्पति. वृत्त-जगती.

To Brahmanaspati. By Gritsa-
mada. Metre-Jagati.

१. खरा स्तोताच शत्रूला जि-
कूं शकेल, देवेच्छु [जन] च अ-
देवेच्छु [जनां] चा पाडाव करूं
शकेल, चांगला रक्षिलेला [जन]-
च दुस्तर शत्रूला संग्रामांत जिंकूं
शकेल, यजन करणारा मनुष्यच
यजन न करणाऱ्या मनुष्याचें धन
उपभोगील.

1. None but the honest
praiser shall conquer the
enemies, none but the god-
loving man shall defeat
the godless man, none but
the well-protected man
shall conquer the invinci-
ble man in battles, none
but the sacrificing man
shall enjoy the wealth of
the unsacrificing one.

१. यात देवोपासनेचे फळ सांगि-
तलं आहे.

नास्तिकाचें धन देवभक्तासच मिळेल,
दुसऱ्यास मिळणार नाही.

‘यजन न करणाऱ्या’ इ०. म्हणजे

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूये ।
 हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥
 यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व ।
 वृत्रतूये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः ।
 आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।
 देवानां यः पितरमाविवांसति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥
 सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वा-
 जम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवांसति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा ।
 ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

वनवत् (= हिंसात्) । यज्वा इत् (= यजनरतैव अयज्योभोजनम् (= यजनहीनस्य धनं) वि भजाति (= विशेषेण भजेत) ॥

भाषायाम्.

२. हे वीर (= शूर पुत्र), यजस्व (= ब्रह्मणस्पतेर्यजन कुरु) [अपि च] मना-
 यतः प्र विहि (= शीघ्र प्रवर्तमानान् शत्रून् प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ) । वृत्रतूये (= सं-
 ग्रामे) मनो भद्र कृणुष्व (= प्राप्तयेयुक्तं कुरु) । हविः कृणुष्व सुभगो यथासंसि
 (= येन सौभाग्यशाली भवेत्तथा ब्रह्मणस्पतेरर्थे हविः सिद्धं कुरु) । [वय] ब्रह्म-
 णस्पतेरव. (= सरक्षणम्) आ वृणीमहे (= प्रार्थयामहे) ॥

मनायतो मन इव शीघ्र प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् ।
 इति सायणः ॥

३. श्रद्धामनाः (= श्रद्धा मनसि यस्य स) यो [यजमानो] देवानां पितर (= दे-
 वपितृभूत) ब्रह्मणस्पतिं हविषा आविवांसति (= परिचरति) स इत् (= स एव) ज-
 नेन (= सर्वेण लोकेन) [वाज धना च भरते = धनानि संपादयति] स [एव] विशा
 (= आत्मीयेन बन्धुजनेन) [वाज धनानि च भरते] स [एव] जन्मना (= स्वकी-

२. हे वीरा, तूं यजन कर [आणि] वेगवान् शत्रूंवर चाढून जा. विजय मिळविण्याविषयीं मन धैर्ययुक्त कर. सुभाग्यवान् होण्यासाठीं हवि सिद्ध कर. आम्ही ब्रह्मणस्पतीची रुपा याचितों.

३. जो कोण श्रद्धालु अंतःकरणानें हवि अर्पण करून देवांचा पिता जो ब्रह्मणस्पति त्याची सेवा करील तोच लोकांच्या योगें करून, तोच आपल्या प्रजेच्या योगें करून, तोच आप्तांच्या योगें करून, तोच पुत्राच्या योगें करून [आणि] तोच शूर योद्ध्यांच्या योगें करून अन्न [आणि] संपत्ति यांजप्रत पावेल.

२. यात जो वीर सांगितला आहे तो सूक्तवक्ताचा पुन किंवा दुसरा कोणी पुत्राप्रमाणें मानिलेला मनुष्य असावा. अथवा सूक्तकर्ता कवि यजमानास बोलत आहे असें समजावें. त्याला सोता म्हणतो वी, तू ब्रह्मणस्पतीचे स्तवन कर म्हणजे तो सप्रामात यश मिळविणारे धैर्य देईल.

2. Perform worship, o hero, attack the violent [enemies]. Make thy mind valorous for victory. Offer an oblation that thou mayest be fortunate. We implore the protection of Brahmanaspati.

3. He who, with faith in his heart, worships with oblation Brahmanaspati, the father of the gods—he alone attains to food [and] riches by the people, he [alone] by his kin, he [alone] by his relations, he [alone] by his sons [and] warriors.

३. 'श्रद्धालु अंतःकरणाने' = 'श्रद्धामना.'. विश्वास ठेवून भक्ति केली तर सफल होते ही जी समजूत ती आलिकडची आहे असें जें नितीएक लोक म्हणत असतात, तें म्हणणे बरोबर नाही असे या मनावरून सिद्ध होतें.

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्विरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।
 उरुप्यतीमंहसो रक्षती ग्मिोहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥४॥५॥
 यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत् ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा ।
 नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।
 उरुप्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै ।
 उरु ऽचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

येर्जनैः) स [एव च] पुत्रैर्नृभिः (= पुनर्द्वारा इतरैः शूरैर्द्वारा च) वाजम् (= अन्नं)
 धना (= धनानि च) भरते (= संपादयति = प्राप्नोति) ॥

भाषायाम्.

४. यो घृतवद्विर्हव्यैः (= आज्येनोपेतैर्हविर्भिर्) अस्मै (= तस्मै ब्रह्मणस्पतये)
 अविधत् (= परिचरति) तं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्र नयति (= ऋतुना मा-
 ग्नेण प्रणयति = प्रकृष्टफलं प्रापयति) । [अपि च] ईम् अंहसः उरुप्यति (= पापा-
 द्रक्षति) रिषः अहोश्चित् रक्षति (= हिंसकादारिद्र्याच्च रक्षति) । अस्मै (= तस्मै
 यजमानाय) [ब्रह्मणस्पतिर्] उरुचक्रिः (= धनादेः प्रभूतस्य कर्ता) अद्भुतः (= म-
 हाश्च) [भवति] ॥

अहोश्चित् उरुचक्रिः दुःखात् मोचनकृतेति पाश्चात्याः केचित् ॥

सूक्तम् २७-२१८.

गृत्समदस्य पुनः कूर्मं ऋषिः । गृत्समद एव वा । आदित्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः सनाद्राजंभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भर्गो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अंशः ॥१॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृत ऽस्त्रूः । सनात् । राजं ऽभ्यः । जुह्वा ।

जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भर्गः । नः । तुवि ऽज्ञातः । वरुणः ।

दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

४. जो कोण घृतयुक्त हव्यांच्या योगेंकरून ब्रह्मणस्पतीची सेवा करितो त्याला ब्रह्मणस्पति चांगल्या मार्गानें घेऊन जातो, त्याला तो पापापासून रक्षितो, हानीपासून आणि दारिद्र्यापासून रक्षितो. त्यासाठी तो पुष्कळ पराक्रम करणारा आणि आश्चर्यकृतकारी [होतो].

4. Brahmanaspati leads by the right path him who may serve him with oblations mixed with clarified butter. He preserves him from distress, he saves him from harm and need. For him he is the performer of great deeds, [and is] wonderful.

सूक्त २७-२१८.

ऋषि-गृत्समदाचा पुत्र कूर्म,
अथवा गृत्समदच. देवता-आदित्य. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. ह्या घृतस्त्रावी स्तुति आदित्यराजांप्रत मी निख जिह्वेनें अर्पण करितों. मित्र, अर्यमा, भग, प्रबळ वरुण, दक्ष, [आणि] अंश [हे] आमचें ऐकोत.

HYMN 27-218.

To the *Adityas*, i.e. the sons of *Aditi*. By *Kārma* the son of *Gṛtsamada*, or by *Gṛtsamada* himself. Metre-*Trishṭubh*.

1. I always offer with [my] tongue these praises from which clarified butter is dropping, to the kings, the sons of Aditi. May Mitra, Aryamâ, Bhaga, mighty Varuṇa, Daksha [and] Amis'a hear us.

१. आदित्य (अदितीचे पुत्र) म्हणजे कोण कोणते देव समजावयाचे त्या विषयी सू. १४ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘दक्ष’ आणि ‘अंश’ याविषयी सू. २१८ मं. १ आणि सू. १९२ मं. ४ आणि टीप पहा.

‘घृतस्त्रावी स्तुति’ = ‘घृतस्नूः गिरः’ म्हणजे ज्याजपासून तूप गळत आहे. हें

वास्तविक म्हटलें म्हणजे हवीचे विशेषण आहे. पण स्तुतिहि हवीप्रमाणें अर्पण करण्यांत येत आहेत म्हणून, अथवा स्तुतीवरोवर हनिमुद्रा अर्पण केलें असेल म्हणून त्या विशेषणाचा प्रयोग केला आहे.

ह्या सूक्ताचा शांतिस्मृतात, आणि तुळापुराणात पाठ म्हणण्याचा प्रचार आहे.

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
जुषन्त ।

आदित्यासः । शुचयः । धारपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्व राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भू-

रिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजभ्यः ।

परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

१. घृतघ्नूः (=घृतप्रस्ताविणीर्) इमा गिरः (=स्तुतिरूपा वाचो) राजभ्य आ-
दित्येभ्यः (=राजभूतेभ्योदितिपुत्रेभ्यः) सनाद् (=सदा) जुह्वा (=जिह्वा) जु-
होमि (=प्रयच्छामि) । मित्रः अर्यमा भगः तुविजातः (=प्रबलजातः=प्रबलो) व-
रुणः दक्षः अंशः [एते देवाः प्रत्येकं] नः शृणोतु (=अस्मान् शृणोतु=अस्माकं
स्तोत्राणि शृणोतु) ॥

भाषायाम्.

२. सक्रतवः (=समानकर्माणो) मित्रः, अर्यमा, वरुणः [इत्येते] शुचयः (=दी-
प्तिमन्तो) धारपूताः (=उदकधाराभिरिव पूताः शोधिता) अवृजिनाः (=निष्पापा)
अनवद्याः (=निर्दोषा) अरिष्टाः (=अहिंसिता) आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा)
अद्य इम मे स्तोमम् (=इदं मम स्तोत्रं) जुषन्त (=सेवन्ताम्) ॥

३. उरवः (=महान्तो) गभीराः (=गाम्भीर्योपेता) अदब्धासः (=स्वयम् अ-
हिंसिता) दिप्सन्तः (=हिंसितुमिच्छन्तः=अन्येषां हिसाकरणसमर्था) भूर्यक्षाः
(=बहुनयनास्) ते (=पूर्वोक्ता आदित्या) वृजिना उत साधु (=वृजिनानि सा-
धूनि च=जनैः कृतानि यानि पापानि पुण्यानि च तानि) अन्तः पश्यन्ति (=यानि
पापानि वानि पुण्यानि भवन्तीति जानन्ति) । राजभ्यस् [तेभ्यः] सर्व परमा
चिद् अन्ति (=सर्वाणि परमाण्यपि अन्तिकानि समीपानि=यानि कान्यपि वस्तूनि
दूरे स्थितानि तान्यपि सर्वाणि समीपतराणि) [भवन्ति] ॥

२. समानपराक्रम [जे] मि-
त्र, अर्यमा [आणि] वरुण [ते]
आज हें माझे स्तोत्र सेवोत. तेज-
सी, निर्मल, निष्पाप, निर्दोष,
हानिरहित [असे जे] अदितीचे
पुत्र [ते माझे स्तोत्र सेवोत].

३. ते जे महान्, गंभीर, अ-
क्षय, क्षयकारी, पुष्कळ ढोळ्यांचे
अदितीचे पुत्र ते वाईट [कोणतें]
आणि बरें [कोणतें] ते पाहत
असतात. [त्या आदित्य] राजां-
ला सर्वे कांहीं अत्यंत दूर असले-
लेंहि समीपच [होय].

2. May Mitra; Aryamā,
[and] Varuṇa, of the
same valour, hear to-day
this my hymn—they the
bright, the pure, the sin-
less, the stainless [and]
the perfect sons of Aditi.

3. Those sons of Aditi
great, deep, themselves un-
harméd [but] harming
[the enemy], distinguish
between that which is
wrong and that which is
right. To those kings every
thing is near that is even
most distant.

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
जुषन्त ।

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भू-

रिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः ।

परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

१. घृतसूः (=घृतप्रस्ताविणीर्) इमा गिरः (=स्तुतिरूपा वाचो) राजभ्य आ-
दित्येभ्यः (=राजभूतभ्योदितिपुत्रेभ्यः) सनात् (=सदा) जुह्वा (=जिह्वा) जु-
होमि (=प्रयच्छामि) । मित्रः अर्यमा भगः तुविजातः (=प्रबलजातः=प्रबलो) व-
रुणः दक्षः अंशः [एते देवाः प्रत्येकं] नः शृणोतु (=अस्मान् शृणोतु=अस्माकं
स्तोत्राणि शृणोतु) ॥

भाषायाम्.

२. सक्रतवः (=समानकर्माणो) मित्रः, अर्यमा, वरुणः [इत्येते] शुचयः (=दी-
प्तिमन्तो) धारपूताः (=उदकधाराभिरिव पूताः शोधिता) अवृजिनाः (=निष्पापा)
अनवद्याः (=निर्दोषा) अरिष्टाः (=अहिस्ता) आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा)
अद्य इम मे स्तोमम् (=इदं मम स्तोत्रं) जुषन्त (=सेवन्ताम्) ॥

३. उरवः (=महान्तो) गभीराः (=गाम्भीर्योपेता) अदब्धासः (=स्वयम् अ-
हिस्ता) दिप्सन्तः (=हिंसितुमिच्छन्तः=अन्येषां हिंसाकरणसमर्था) भूर्यक्षाः
(=बहुनयनाम्) ते (=पूर्वोक्ता आदित्या) वृजिना उत साधु (=वृजिनानि सा-
धूनि न=जनेः कृतानि यानि पापानि पुण्यानि च तानि) अन्तः पश्यन्ति (=रानि
पापानि यानि पुण्यानि भवन्तीति जानन्ति) । राजभ्यस् [तेभ्यः] सर्वं परमा
चित् अन्ति (=सर्वाणि परमाण्यपि अन्तिकानि समीपानि=यानि कान्यपि वस्तूनि
दूरे स्थितानि ताण्यपि सर्वाणि समीपतएणि) [भवन्ति] ॥

४. [ते] अदितीचे पुत्र स्थावर-जंगमार्ते धारण करणारे, सकळ भुवनाचे देदीप्यमान रक्षक, दीर्घ बुद्धि असलेले, बलाचे संरक्षण करणारे, सत्यवंत [आणि] ऋण फेडणारे [होत].

५. हे आदित्य हो, हे अर्यमा, जो तुमचा आधार भयप्रसंगांतहि सुखकारक [होतो] तो तुमचा आधार मला मिळो. हे मित्रावरुण हो, तुमच्या आश्रयाखाली मी खळगे [टाळिल्या]-प्रमाणे पावे टाळीन असे करा.

4. The Âdityas [are] the supporters of the moveable and the immoveable [world], the divine preservers of every creature, possessed of far-reaching wisdom, protectors of the power, full of truth,] and] repayers of debts.

5. O sons of Aditi, o Aryaman, may I obtain that help of yours which is a source of comfort even in danger. O Mitra and Varuna, may I under your guidance avoid sins like pits.

४. 'बळाचे रक्षण करणारे' = 'असुर्य रक्षमाणाः'. सायणाचार्य 'असुर्य' म्हणजे येथे उदक असा अर्थ करितात. किंतीएक पाश्चात्य 'देवसमूह' अथवा 'देवजाति' असा अर्थ करितात. हा शेव-

टील अर्थ संभवतो, कारण वी असुर म्हणजे 'बळवान् होत्सता देव' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे. आम्ही अर्थ अक्षरशः दिला आहे.

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।
 तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥
 सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण ।
 साधुः । अस्ति ।
 तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुऽपरि-
 हन्तु । शर्म ॥ ६ ॥
 पिपर्तु नो अदिति राजपुत्राति द्वेषास्यर्यमा सुगेभिः ।
 बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मा स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥
 पिपर्तु । नः । अदितिः । राजपुत्रा । अति । द्वेषासि । अर्यमा ।
 सुऽगेभिः ।
 बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः ।
 अरिष्टाः ॥ ७ ॥

भाषा

६. हे अर्यमन्, हे मित्र, हे वरुण, व. (=यु०) पन्थाः (=मार्ग.) सुगः
 (=सुगम्यः) अनृक्षरः (=नष्टकरहितः) साधु. (=ऋजुः) [च] अस्ति । हे आ-
 दित्या., तेन [पथा] नः अधि वोचत (=अस्माकम् अधि-तरो भवत) । नः
 (=अस्माभ्य) दुष्परिहन्तु शर्म (=विनाशयितुमशक्य सुख प्रयच्छे) ॥
 ७. राजपुत्रा (=राजान आदित्या पुत्रा यस्या. सा) अदितिः र्यमा [च]
 सुगेभिः (=सुगम्यैर्मार्गैर्) नो द्वेषासि अति पिपर्तु (=शत्रूनतिक्रम्यान् पार-
 यतु तद्रहित देशं प्रापयतु) । मित्रस्य वरुणस्य [च] शर्म (=आश्रय. बृहत्
 (=महान्) [भवति] । [वयं] पुरुवीराः (=वीर्योपेतबहुपुत्रैरुपेता) अरिष्टाः
 (=अहिंसिताः सन्तस्) [तच्छर्म=तमाश्रयम्] उप स्याम (=उपगता भवेम=लभेम) ॥

६. हे अर्यमा, हे मित्रा, हे वरुणा, तुमचा मार्ग सुगम्य, निष्कटक [आणि] सरळ आहे. तर हे आदित्य हो, त्या मार्गाने तुम्ही आमचे कैवारी व्हा. आम्हाला अक्षय सुख द्या.

७. राजे आदित्य जिचे पुत्र होत ती अदिति, आणि अर्यमा, हे चांगल्या मार्गांनी आम्हाला द्वेषाच्या पार पाडोत. मित्राचा आणि वरुणाचा जो आश्रय तो मोठा होय; वीर्यवान् पुष्कळ पुत्रांनी सपन्न आणि हानिरहित होतात आम्ही [त्या आश्रया] प्रत पात्र असें ते करोत.

6. O Aryaman, o Mitra, o Varuna, safe and thornless and straight is your path. Be our champions therewith, o Âdityas Give us indestructible happiness.

7. May Aditi the mother of the kings, and may Aryamâ carry us by safe roads across the enemies Great is the support of Mitra and Varuna May we, blessed with many brave sons [and] free from harm, possess that support.

तिस्रो भूमीधारयन् त्रीन्तु द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरैषाम् ।
 ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥
 तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । व्रता । वि-
 दथे । अन्तः । एषाम् ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महित्वम् । तत् । अर्यमन् । वरु-
 ण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।
 अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥
 त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारपूताः ।
 अस्वप्नजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे ।
 मर्त्याय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [आदित्यात्] तिस्रो भूमीः (= त्रीन् लोकान्) उत त्रीन् द्यून् (= त्रीन् दु-
 लोकान्) [च] धारयन् (= धारयन्ति) । विदथे अन्तः (= यज्ञे) एषा (= तेषा)
 व्रता (= व्रतानि) त्रीणि [सन्ति] । हे आदित्याः, ऋतेन (= सत्यरूपेण यज्ञेन) वो
 महित्वं महि (= युष्माकं महत्त्वं महत्) [भवति] । हे अर्यमन्, हे वरुण, हे
 मित्र, तद् [वो महित्वं] चारु (= सर्वोत्कृष्ट) [भवति] ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथि-
 व्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गोत्तरीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृ-
 ष्पिदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत् उपरितनान् महारादिकानपि
 त्रीन् लोकान् धारयन्ति ।.....। अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽन्तर्मध्ये त्रीणि
 व्रता सप्तनयनिष्पाद्यानि त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्य एषा लोकानामन्तर्मध्ये वि-
 दथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनल-
 क्षणानि सन्ति । इति सायणः ॥

९. हिरण्ययाः (= हिरण्यवच्छेभमानाः) शुचयः (= तेजस्विनो) धारपूताः (= उद-
 कधापयिताः शोधिता इव निर्मला) अस्वप्नजः (= स्वापरहिता) अनिमिषाः (= निमेष-
 परहिता) अदब्धाः (= अहिंसिता) उरुशंसाः (= प्रभूतस्तोत्रा) [आदित्यात्] त्री

८. [आदित्य] तीन भूलो-
कांला आणि तीन दुलोकांला
धारण करितात. यज्ञांत जी त्यांची
कामें तीं तीन आहेत. हे आदि-
त्य हो, सत्याच्या योगानें तुमचा
महिमा मोठा आहे. हे अर्यमा,
हे वरुणा, हे मित्रा, तो महिमा
सर्वोत्तम [आहे].

९. सुवर्णमय, कांतिमान्, शुद्ध,
न निजणारे, अनिमेष, अहिंसित,
बहुस्तुत [असे जे आदित्य, ते]
पुण्यवान् मर्यासाठीं तीन दिव्य
लोकांला धारण करितात.

8. Three earths and
three heavens do they
support. Three are their
deeds in the sacrifice.
Through truth, o Âdityas,
is your greatness great.
That [greatness] o Arya-
man, o Varuna, o Mitra,
[is] excellent.

9. The Âdityas, golden,
bright, pure, never sleep-
ing, unwinking, perfect,
praised by many, support
the three heavenly regions
for the righteous mortal.

८. 'तीन भूलोक आणि तीन दुलोक'.
सायण म्हणतात तीन भूलोक म्हणजे भूमि,
अंतरिक्ष आणि स्वर्ग हे; आणि तीन
दुलोक म्हणजे त्याच्याहि वरचे जे महारादि
तीन लोक ते होत. तीन कामें म्हणजे
पाप याविषयीं सायणाचार्य निश्चयाने
सांगत नाहीत; तीन सवनामध्ये कराव-
याची जी कामें ती असतील अथवा रस
घेणे, धारण करणे आणि सादरणे ही तीन
कामें असतील असें ते म्हणतात.

'सत्याच्या योगानें' = 'ऋतेन.' म्हणजे
सत्यरूप जो यज्ञ त्याच्या योगेंकरून, आ-
र्यलोक यज्ञाला सत्य असे म्हणत असत.

९. 'न निजणारे' = 'अस्वप्नजः'.
न निजणारे हे देवाचे विशेषण उत्तम
शोभते. कारण देव जर निजतील तर
त्याच्या हानून जगताचें सर्वदा व्हावयाचे जे
कल्याण ते होणार नाही. आणि वस्तुतः
सर्वेच आहे की सूर्यादिक जे (आणि
तेच देव) ते कधीहि निजत नाहीत,
सर्वदा मार्गक्रमण करीत असतात.

'अनिमेष.' म्हणजे डोळ्याची पाती
एकमेकास न लावणारे. हेंहि देवाचे
एक योग्य विशेषण आहे. त्याचे डोळे
सदैव उघडेच असतात, लवत नाहीत.

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।
 शनं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥ ७
 त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर ।
 ये । च । मर्ताः ।

शतम् । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सु-
 धितानि । पूर्वा ॥ १० ॥ ७ ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा
 पाव्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानोतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥
 न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् । आदि-
 त्याः । न । उत । पश्चा ।

पाव्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् ।
 ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

दिव्या रोचना (=त्रीणि तुसबन्धीनि रोचमानानि स्थानानि=शुलोकस्य त्रीन् भागान्)
 ऋजवे मर्त्याय (=ऋजुर्धर्मे पुण्यवते मरणधर्मणे मनुष्याय) धारयन्त (=धारयन्ति) ॥

भाषायाम्.

१०. हे असुर (=प्रबल) वरुण, ये च देवा येच मर्ताः (=मर्त्याः) [सन्ति]
 [तेषां] विश्वेषां त्वं राजासि । नः (=अस्मभ्यं) विचक्षे शतं शरदो रास्व (=दर्शनाय
 शत वर्षाणि देहि=शत वर्षाणि अस्मान् जीवय) । पूर्वा सुधितानि (=पुरातनानि
 सुष्ठु हितानि=पुरातनात्मालात् सुष्ठु प्रकल्पितानि शतसंवत्सरलक्षणानि) आयूषि
 अश्याम (=प्राप्तुयाम्) ॥

११. न दक्षिणा वि चिकिते (=मया दक्षिणे भागे न दृश्यते किमपि) न सव्या
 (=यामभागेपि न किमपि) [वि चिकिते=दृश्यते] । हे आदित्याः, न प्राचीनं नोत
 पथा (=न पुरतो न पथादपि) [दृश्यते=द्रष्टुं शक्नोमि] । हे वसवः (=साधवः),
 पाव्या चित् धीर्या चित् (=“अज्ञानोपि पातरोपि”) युष्मानोत. (=युष्मा-
 भिर्नीत. सन्नहम्) अभयं ज्योतिः (=भयरहितं प्रकाशं=“सौर तेजः आन्तरं वा क्षा-
 नात्मकम्”) अश्या (=प्राप्तुयाम्) ॥

१०. हे प्रबळ वरुणा, जे देव आणि मर्त्य त्या सर्वांचा तूं राजा आहेस. आम्ही शंभर वर्षे पाहूँ असें तूं कर. पूर्वीपासून नेमिले-लें जें आयुष्य त्याजप्रत आम्ही पावूं असें कर.

११. मला उजवीकडे दिसत नाही, डावीकडे [दिसत] नाही, हे आदित्य हो, पुढें [दिसत] नाही आणि मागेहि [दिसत] नाही. हे साधूँनो, मी जरी मूढ आणि जरी भितरा आहे तरी तुम्ही जर मला मार्ग दाखवाल तर मी निर्भय प्रकाशाप्रत पावेन.

१०. कृत, त्रेत, आणि द्वापर या युगा-त मनुष्याचें आयुष्य अथवा जीवित शंभर वर्षांपर नसे असें दाखविण्याला प्रमाण जर पाहिजे असेल तर ते या मंत्रांत आहे. शंभर वर्षे जमणें म्हणजे शिकस्त शाली अशी प्राचीन लोकांची अवस्था या ऋचेवरून उघड दिसून येते.

११. ऋषि म्हणतो, 'मला मागे, पुढे

10. Thou, o mighty Varuna, art the king of all, [of those] that are gods and [of those] that are mortals. Give us a hundred years to see, may we attain to the life-times anciently appointed.

11. Not to the right do I see nor to the left, neither in front, o sons of Aditi, nor behind. Guided by you may I attain the light that is free from fear, though [I am] ignorant, o good [gods], [and] though [I am] timid.

किंवा इकडे तिकडे दिसत नाही, आणि प्रकाश कसा प्राप्त करून घ्यावा तेहि कळत नाही. तर हे देवहो, तुम्ही माझा हात धरून मला चालवा म्हणजे अंधकारान्या पलीकडे मी जाईन. '

यात जो प्रकाश सांगितला तो ज्ञानरूप प्रकाश होय असें दिसते.

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।
 स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥
 यः । राजभ्यः । ऋतुनिभ्यः । ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः ।
 च । नित्याः ।
 सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्र-
 शस्तः ॥ १२ ॥
 शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।
 नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूरात् आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ ॥ १३ ॥
 शर्चिः । अपः । सुयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः ।
 सुवीरः ।
 नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् ।
 भवन्ति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. य ऋतुनिभ्यः (=ऋतुनेतृभ्यः=यज्ञरूपस्य सत्यस्य नायकेभ्यो) राजभ्य [आ-
 दित्येभ्यो] ददाश (=हविर्ददाति) य च पुष्टयः (=पोषका) नित्याः (=शाश्वताश्च)
 [आदित्या] वर्धयन्ति स रेवान् (=धनवान्) वसुदावा (=धनदाता) विदथेषु
 प्रशस्तः (=सभासु स्तुतः सन्) प्रथमो रथेन याति (=रथमास्थितः सर्वेभ्यः पूर्वं
 गच्छति) ॥

१३. य आदित्यानां प्रणीतौ भवति (=प्रणयने भवति=आदित्यैर्दक्षितमागं भ-
 वति) [स यजमानः] शुचिः (=तृजस्वो) अदब्धः (=केनाप्यहिंसितो) वृद्धवयाः
 (=प्रभूतान्नः) सुवीरः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रर्षादिभिरुपेतः सन्) सुयवसा अपः
 (=शोभनपासयुक्तानि जलानि) उप क्षेति (=तेषां समीपे निवसति=सुयवसयुक्तानां
 नगादीनां तीरेषु निवसति) । [अपि च] तम् अन्तितो नकिर्न दूरात् (=तं न स-
 मीपे नापि दूरम् कुत्रापि) [केपि] घ्नन्ति (=हिंसन्ति) ॥

१२. जो [कोणी] सत्यनाय-
क [आदित्य] राजांला , हवि देतो,
आणि ज्याला पोषक [आणि]
शाश्वत [आदित्य] वाढवितात, तो
धनवान्, उदार [आणि] सभेंत
वाखाणिलेला [असा होरसाता]
प्रथम रथांत वसून जातो.

१३. जो आदित्यांच्या कृपेंत
असतो तो तेजस्वी, दुःखरहित,
अन्नसंपन्न [आणि] चांगल्या
वीर्यसंपन्न पुत्रपौत्रांनी भरलेला
असा होऊन जेथें पुष्कळ चांगलें
गवत आहे अशा पाण्याजवळ वास
करितो, [आणि] त्याला [कोणी]
जवळून मारीत नाहीत [आणि]
दूरूनहि [मारीत] नाहीत.

12. He who has sacri-
ficed to the kings the
leaders of Truth, and
whom the nourishing [and]
eternal [Âdityas] pro-
mote, is the first to go in
a chariot, being wealthy,
bounteous [and] renowned
in assemblies.

13. He who is under
the guidance of the Âdi-
tyas lives on the banks of
waters having good grass,
being brilliant, unhurt,
affluent with food and
blessed with many good
heroes, [and] [enemies]
do not kill him from near,
nor from afar.

१२. 'सत्यनायक' = 'ऋतनिभ्यः.'
म्हणजे यज्ञरूप सत्याचा प्रतिपाळ कर-
णारे; आर्यधर्माचें संरक्षण करणारे.

१३. 'ज्यावर आदित्याची कृपा होते
त्याला उत्तम नद्या प्राप्त होतात आणि त्या-
च्या काठानर गवत, धान्य वगैरे पुष्कळ
मिळते आणि तेथें त्याला राहवयास जा-
गा मिळते.' आर्यलोक जसजसे आर्याव-
र्तात येऊं लागले तसतसे ते उत्तम नद्याच्या
तीरावर शहरे वसविण्याचे प्रयत्न करू

लागले; आणि ते प्रयत्न कोळी इत्यादिक
जे अनार्यजन त्यानीं निरर्थक करू नयेत
म्हणून ते आपल्या देवाची प्रार्थना करीत,
आणि आदित्यादिक देवाची सेवा केली
म्हणजे ते प्रयत्न व्यर्थ जाणार नाहीत
असे समजत असत. त्याचें एम् उत्तम
उदाहरण या मंत्रात आहे. आर्यलोकाची
गुरे पुष्कळ असत त्यांस खावयास गवत
पाहिजे म्हणून 'सूयवसा अपः' असे
म्हटलें आहे.

अदिते मित्र वरुणोत मृळ यद्वा वयं चक्रमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्त्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चक्रमा ।

कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः ।

अभि । नशन् । तमिस्त्राः ॥ १४ ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सुभावर्धौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति समुऽईची । दिवः ।

वृष्टिम् । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्सु । उभौ । अर्धौ । भव-

तः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अदिते, हे मित्र, उत (=अपि च) हे वरुण, यत् कत् चित् (=यत् किञ्चित्) व आग. (=युष्माकमपराध) चक्रम (=वृत्तवन्तः स्मः) तत् मृळ (=क्षमस्व) । हे इन्द्र, उरु (=विस्तीर्णम्) अभयं (=भयरहित) ज्योतिः (=प्रकाशम्) अश्या (=प्राप्तयाम्) । दीर्घोक्तमिस्त्रा नो माभि नशन् (=दीर्घो निशा अस्मान् मा प्राप्तयुः) ॥

१५. [य आदित्याना प्रणीतो भवति] अस्मै (=तस्मै) उभे समीची (=सगच्छमाने उभे यावापृथिव्यौ) पीपयतः (=प्याययतः=कामान् वर्षयतः) [स] सुभगः (=सुभाग्यशाली) दिवो वृष्टिं नाम पुष्यन् (=शुलोऽस्य वर्षणं=शुलोकाज्जाता मेघवृष्टिं प्राप्तयन्) । उभा क्षयौ आजयन् पृत्सु याति (=उभौ निवासौ भूलोकस्वर्गलोकरक्षणां जयन् युद्धेषु गच्छति) । अस्मै (=तस्मै) उभौ अर्धौ (=उभावपि अर्धभागौ (=“जगतो भागौ चराचरात्मको मर्त्यामर्त्यात्मको वा”) साधू भवतः (=शुलभौ भवतः) ॥

१४. हे अदिती, हे मित्रा, आणि हे वरुणा, आम्ही कांही तरी तुमचा अपराध केला असेल, त्याची तुम्ही क्षमा करा. हे इन्द्रा, भयरहित जो विस्तीर्ण प्रकाश त्याप्रत मला पावू दे. लांब लांब रात्री आम्हाप्रत न येओत.

१५. [ज्यावर आदित्यांची कृपा असते] त्याचे मनोरथ द्या-वाष्टिवी ह्या दोघीहि पूर्ण करितात; तो सुभाग्यशाली [मनुष्य] ब्रूच्या वृष्टीला पावतो आणि तो उभयलोकांला जिंकणारा होस्ताता लढाईत जातो; त्याला दोन्ही भाग सुगम होतात.

14. O Aditi, o Mitra, and o Varuna, pardon us whatever fault we have committed against you. May I obtain, o India, the broad light free from fear. May long nights never come upon us.

15. [He who is under the guidance of the Âdityas], to him both the worlds afford nourishment; he a fortunate man receives the rain of heaven, [and] he goes into battles, winning both places of residence, to him both the halves become accessible.

१४. 'अदिति' कोण याविषयी सू ७२ म २ आणि टीप पहा.

१५. 'उभय लोकांला' म्हणजे भू-लोक आणि तुलोक या दोघाला. 'दो-

न्ही भाग' = 'उर्भा अर्धौ.' हे दोन भाग कोणते ते स्पष्ट समजत नाहीं सायण वाय अर्थ करितात तो भाषेत पहा.

या वो माया अभिद्रुहे यजन्ताः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।
 अश्वीव तां अति येष रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्स्याम ॥ १६ ॥
 याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजन्ताः । पाशाः । आदित्याः ।
 रिपवै । विचृत्ताः ।

अश्वीव इव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ ।
 शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदात्र आ विदं शूर्नमापेः ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥
 मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदात्रः । आ । वि-
 दम् । शूर्नम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुवीराः ॥ १७ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

१६. हे यजन्ताः (=पूजनीया) आदित्याः, या वो मायाः पाशाश्च [च] अभि-
 द्रुहे (=अभिद्रोह कुर्वते) रिपवे विचृत्ताः (=प्रसारितास्) तान् अश्वीव (=अश्वी
 कधिद् यया तथा) रथेन अति येषम् (=अतिक्रम्य गच्छेय) । अरिष्टाः (=अहिं-
 सिता) [ययं] [व] उरौ शर्मन् आ (=उरुणि शर्मणि=विस्तीर्णे आश्रयस्थाने)
 स्याम ॥

१७ हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदात्रः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य
 आपेः (=ज्ञातेः) शूर्नं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विद (=माहं तस्य विज्ञापनं
 करवाणि) । हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=उभु नियम्यादनात्) माहम्
 अत्र रथा (=मा विहीनः स्याम्) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता)
 [ययं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

एतदुक्तं भवति अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति धनममुसमीपेऽभिधाय याच-
 मानो मा भूयमिति ॥

१६. हे पूज्य आदित्य हो, तु-
मच्या ज्या माया [आणि] [जे]
पाश द्वेष करणाऱ्या शत्रूसाठी पस-
रिलेले [असतात], त्यांस मी घो-
ड्यावर बसून [तरून गेल्या] प्र-
माणे स्थाने तरून जाईन असे
करा. कोणाचाहि उपद्रव न पो-
हचतां आम्ही [तुमच्या] मोठ्या
आश्रयाखाली राहूं असें करा.

१७. हे वरुणा, श्रीमान्
[आणि] उदार जो प्रिय आस
त्याला मी आपले दैन्य न सांगावे
असें कर. हे राजा [वरुणा],
ज्यावर सहज अधिकार चालवितां
येतो अशा धनापासून मी पृथक्
न होईन असें कर. चांगल्या वी-
रांनी युक्त होत्साते यज्ञांत आम्ही
तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

16. O adorable Âdityas,
may I with the chariot
safely cross over, like one
mounted on a horse, those
your schemes [and] snares
which [are] spread for
the spiteful enemy. May
we, free from harm, be
under [your] wide protec-
tion.

17. May I never tell,
o Varuna, my poverty to
a rich [and] bounteous
dear relation May I never
be, o king, without con-
trollable wealth. May we,
accompanied by brave sons,
chant great praises [of
thee] in the sacrifice.

१७. 'दैन्य' इ०. अद्यापिहि सम-
जुत अशी आहे कीं, आपला कितीहि
वाईट वेळ आला तरी आपले दैन्य आ-
पल्या सग्यापुढें सांगायलाचें नाहीं, पर-

क्या पुढें सांगितले तरी चिता नाही।

'ज्यावर सहज अधिकार चालविता
येतो' = 'सुयमाद्' म्हणजे जे अखंड,
स्थिर, अचल, हुकुमात राहणारे धन तें.

सूक्तम् २८-२१९.

कूमां गृत्समदो वा ऋषिः । वरुणो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु मद्वा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि ।

अस्तु । मद्वा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य ।

भूरैः ॥ १ ॥

तव व्रते सुभगांसः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायने उपसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु दून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगांसः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ।

उपऽअयने । उपसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः ।

अनु । दून् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कवेः (= मेधाविनः) स्वराज. (= स्वयं राजमानस्य = स्वतन्त्रराज्यकर्तृर) आदित्यस्य [वरुणस्य] इदं (= मया कृत) [स्तोत्रं भवति] । [स] मद्वा (= स्वमहिम्ना) विश्वानि सन्ति (= सर्वाणि भूतानि) अभि अस्तु (= अभिभवतु) । यो यजथाय (= यज्ञे पुरुषाय = तदर्थम्) अति मन्द्रः (= अतिशयेन हर्षयिता) देव (= देदीप्यमानो) [वरुणस्तस्य] भूरैः (= महतो वरुणस्य) सुकीर्तिं भिक्षे (= शोभनां स्तुतिं याचे) ॥

२ हे वरुण, स्वाध्य (= शोभनध्यानात्) तुष्टुवास (= त्वा स्तुतवन्तो वयं) सुभगांस (= शोभनभाग्याः सन्तस्) तव व्रते स्याम (= तव कर्मणि भवेम = त्वदर्थं यज्ञादि कर्म कुर्वन्तो भवेम) । गोमतीनाम् उपसाम् उपायने (= गवादिधनवतीनामुपसां मुपायने सति) अग्नयो न (= यथा कर्मार्थमग्नयः समिध्यन्ते तथा) अनु दून् जरमाणाः (= दिनेदिने स्तुतन्त = प्रतिदिनमुप.नाले स्तोत्रं कुर्वन्तो वयं) [सुभगास्तव व्रते स्याम] ॥

सूक्त २८-२१९.

ऋषि-कूर्म अथवा गृत्समद.
देवता-वरुण. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. मेधावी [आणि] स्वतंत्र राज्यकारी जो आदित्य त्याचें हें [स्तोत्र] [होय]. तो [आपल्या] मोठेपणानें सकळ विश्वाला जिकितो. जो देदीप्यमान [वरुण] उपासकाला अत्यंत हर्षकारक [होय], त्या महान् वरुणाची प्रशंसा मी याचितों.

२. हे वरुणा, चांगलें ध्यान करणारे आणि स्तुति करीत राहणारे असे जे आम्ही ते तुझ्या सेवेत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर. गोसंपन्न उपांचें आगमन होतांच जसे अग्नि [पेटविले जातात त्या]-प्रमाणें प्रतिदिनीं स्तव करणारे [जे आम्ही ते तुझ्या सेवेत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर].

HYMN 28-219.

To Varuṇa. By Kūrma or Grītsama. Metre—Trisṭubh.

1. This [hymn] [is] for the wise son of Aditi, the independent king. May he by his greatness overpower all things. I seek the high commendation of that great Varuṇa, who is the great divine gratifier of the sacrificer.

2. May we, full of great devotion [and] having chanted thy praises, be happy in thy service—we who at the approach of the bountiful Ushases sing hymns from day to day even as fires [are kindled].

१. 'महान् वरुणाची प्रशंसा याचितो.' = 'भूरेर्वरुणस्य सुमीतिं भिक्षे.'
वृगजे मोठा जो वरुण त्याणें हे फार

चांगलें स्तोत्र केलें अशी मला शबासकी गावी असें इच्छितो.

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्पुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥
तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेत-
रिति प्रऽनेतः ।

युयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । यु-
ज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।
न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पशू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥
प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतम् । सिन्धवः ।
वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पशुः । रघु-
ऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, हे प्रणेतः (= प्रकर्षेण नेतनीयक) पुरुवीरस्य (= बहुवीरोपेत-
स्य = बहून् वीर्योपेतान् पुत्रपौत्रादीन् ददत) उरुशंसस्य (= प्रभूतस्तोत्रस्य) तव शर्मन्
(= शर्मणि सुखे) स्याम । हे अदब्धाः (= अहिंसिता) अदितेः पुत्राः (= आदि-
त्याः), हे देवाः (= देदीप्यमानाः), यूयं युज्याय (= सख्याय) नः (= अस्मान्)
अभि क्षमध्वम् (= अपराधकृतः सहध्वम्) ॥

४. विधर्ता (= जगतो धारक) अदित्यः (= अदितेः पुत्रो वरुणः) सी (= तान्
वक्ष्यमाणान् सिन्धून् नदान्) प्रासृजत् (= प्रकर्षेण सृष्ट्यान्) । [ते] सिन्धवः
(= ता नद्यः) ऋतं यन्ति (= सत्यं यथा तथा गच्छन्ति) । एते [सिन्धवो] न श्राम्य-
न्ति (= श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति) न वि मुचन्ति (= उपरता न भवन्ति) [अपि तु]
परिज्मन् (= परिज्मनि = भूम्या) वयो न (= पक्षिण इव) रघुया पशुः (= शीघ्रम्
उत्पतन्ति) ॥

३. हे श्रेष्ठ नायका वरुणा, बहुवीरसंपन्न आणि बहुस्तोत्रसंपन्न असा जो तूं, त्या तुझ्या आश्रयाखाली आम्हांस राहूं दे. हे अदितीचे देदीप्यमान [आणि] क्षतिरहित पुत्र हो, तुम्ही आम्हांला क्षमा करून आमचे मित्र व्हा.

४. [जगाचा] धर्ता असा जो अदितीचा पुत्र वरुण तो नद्यांचे प्रवाह सोडितो. वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात. त्या [नद्या] थकत नाहीत, थांबत नाहीत; त्या पृथिवीवर पक्ष्यांप्रमाणे वेगाने धांवतात.

३. 'बहुवीरसंपन्न' आणि 'बहुस्तोत्रसंपन्न.' म्हणजे उपासकाला पुष्कळ वीर्यवान् पुत्र देणारा, आणि ज्याला बहुस्तोत्र लोक स्तुवितात असा.

'क्षतिरहित.' म्ह. ज्याला कोणी उपद्रव करूं शकत नाहीत असे.

3! May we, o Varuna, o excellent leader, be under thy protection—thou, who givest numerous brave sons and who art offered exceeding praise. Do you, o divine and perfect sons of Aditi, pardon us for [your] friendship.

4. [Varuna], the great supporter, the son of Aditi, sends forth the rivers. The rivers of Varuna flow truthfully. They do not tire, they do not stop, they flow on earth swiftly like birds.

४. 'वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात' 'ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति.' म्ह. मेघोदकरूप ज्या नद्या सोडितो, त्या सतत वाहतात, सरळ रस्त्याने नित्य जात असतात, आज आहेत आणि उद्या नाहीत अशा होत नाहीत.

वि मच्छथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।
 मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥
 ॥ ५ ॥ ९ ॥

वि । मत् । अथय । रशनाम् इव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण ।
 खाम् । ऋतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि ।
 अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सन्नाहृतावोऽनु मा गृभाय ।
 दामेव वत्सादि मुमुग्ध्यंही नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥
 अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्ऽराट् । ऋतऽ-
 वः । अहं । मा । गृभाय ।
 दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे ।
 निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे वरुण, रशनाम् इव आगो मत् वि अथय, (=रज्जुमिव पापं मत्सकाशात्)
 शिथिलीकुरु=विमोचय) । ते (=तव) ऋतस्य खाम् ऋध्याम (=सत्यस्य नदीं हमे-
 महि) [अपि च] धियं वयतो मे (=कर्म सतन्वतो मम) तन्तुः (=“कर्मसततिर्”)
 मा छेदि (=छिन्ना मा भूत्) अपसो मात्रा (=कर्मणः शरीर=यज्ञस्य शरीरम् अभि-
 षवणादिका क्रिया) ऋतो. पुरा (=समाप्तिकालात् पूर्वं) मा शारि (=शीर्षा विक-
 ला मा भूत्) ॥

६. हे वरुण, भियसं (=भयं) मत् (=मत्सकाशात्) अपो सु म्यक्ष (=सुनु यथा
 तथापगमय) । हे सन्नाट् (=सम्यग्माजमान), हे ऋतावः (=सत्यवन्) [वरुण],
 [त्व] मा अनु गृभाय (=माम् अनुगृहाण) । वत्साद् दामेव (=गोवत्साद् यथा
 रज्जु विमुञ्चति तथा) [मत्] अहो वि मुमुग्धि (=पाप मत्सकाशादपगमय) ।
 हि (=यस्मात् कारणात्) त्वद् आरे (=त्वत्सकाशाद् दूरे=त्वदपेक्षया) [कोपि]
 निमिषश्चनेशे (=निमेषस्यापि नेत्रो भवति) ॥

५. पाश सोडून टाकिल्याप्रमाणें मजपासून पाप सोडून घे. हे वरुणा, आम्हांस तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे. मी कर्म- [रूप वस्त्र] विणीत असतां माझा तंतु तुटूं देऊं नको. समाप्तिका- व्यापूर्वी [माझ्या] उपासनेचें अंग क्षीण होऊं देऊं नको.

६. हे वरुणा, मजपासून भय अगदी काढून टाक. हे साम्राज्य- कर्त्या, हे सत्यवान् [वरुणा], तूं मजवर रुपा कर. वत्साचें दावें [दूर केल्या]प्रमाणें तूं माझें पाप दूर कर. कांकी, तुझ्या शिवाय कोणी एका निमिषाचाहि धनी नाही.

५. 'तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे.' = 'ऋध्याम ते ऋतस्य खाम्.' म्हणजे वरुणाचें जे सर्व सत्य ते प्राप्त करून दे. अखंड सत्याची प्राप्ति होओ.

5. Remove from me [all] sin like a cord. May we, o Varuna, obtain the stream of thy truth. May the thread never be broken when I am weaving my cloth [of sacrifice]. May the body of my work never be broken before the time.

6. Remove altogether fear from me, o Varuna ! Be kind to me, o Universal king, o truthful one ! Remove the sin from me even as the cord from a calf. For, without thee no one is the master of even a twinkling of an eye.

या मंत्राचें तात्पर्य असें दिसते की, वरुणाची उपासना चालली असताना अनार्य लोकांनी वगैरे विघ्न नहणें.

मा नो वधैर्वरुण ये ते इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः

॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । अ-
सुर । भ्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथ ।
जीवसे । नः ॥ ७ ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविज्जा-
त । ब्रवाम ।

त्वे । इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुः-
दृढम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ हे असुर (= बलवन्) वरुण, ये [वधा] (= शस्त्राणि) ते इष्टौ (= तव प्रे-
षणे सति = त्वया प्रेषिता) एन. कृण्वन्त (= पापं कुर्वन्त) भ्रीणन्ति (= हिंसन्ति) [तैर्]
वधै (= शस्त्रैर्) मा नो [वधी] (= अस्मान् मा वधी) । [वय] ज्योतिषः प्रव-
सथानि (= प्रवासार्थं प्रवासान्) मा गन्म (= मा गच्छेम) । जीवसे न (= अस्मा-
कं जीवनाय) मृधः (= शत्रून्) वि षु शिश्रथ (= सुषु पृथक् कुरु = अस्मत्समाशा-
दपगमय) ॥

८ हे वरुण, ते (= तुभ्य) पुरा (= पूर्वम्) उत नूनम् (= अपि चेदानीं)
[तथा] हे तुविजात (= प्रबलत्वेन सह प्रादुर्भूत), अपरम् (= अपरगाभिन्यपि
काले) ब्रवाम (= उच्चारयाम्) । हे दूळभ (= दुःखेन हिंस्य), त्वे श्रितानि व्रतानि
पर्वते न अप्रच्युतानि हि क (= त्वयि स्थितानि यानि कर्माणि तानि पर्वते स्थि-
तानि न च्युतिरहितानि) [भवन्ति] ॥

७. हे वलवान् वरुणा, पाप करणाऱ्याला तुझ्या आज्ञेवरून जीं शस्त्रें मारितात त्यांहीं तूं आम्हांस [मारूं] नको. तूं आम्हांस प्रकाशापासून भटकूं देऊं नकोस. आम्हां जगावें म्हणून तूं शत्रूंचा अगदी नाश करून टाक.

८. हे प्रबला, [आम्हीं] तुला पूर्वीं नमस्कार [केला] आणि आतां [करितों] आणि पुढेंहि करूं. कारण कीं, हे क्षतिहीन [वरुणा], तुझ्या ठायीं अर्पिलेलीं [जीं] कर्में [तीं] पर्वताच्या ठायीं ठेविल्याप्रमाणें अचल [होत].

७. 'पाप करणाऱ्याला...मारितात.' = 'एनः कृष्वन्तं भ्रूणन्ति.' जो मनुष्य पाप करितो त्याला शासन करणे हे वरुणाचे काम होय असे वेदांत सांगितले आहे. सू. २४ मं. ८ आणि सू. २५ म. १ पहा.

'तुझ्या आज्ञेवरून' = 'ते इष्टौ'. या टिकाणी सायणानी 'इष्टौ एनः' हे शब्द एकत्र घेऊन 'यज्ञात पाप' असा अर्थ केला आहे तो चिंत्य दिसतो. त्यापेक्षा त्यागोच सू. ६२ मं. ३ यात केलेला 'इष्टौ' याचा 'प्रेरणेवरून' असा जो अर्थ, तो अधिक योग्य आहे.

या मंत्रात जो प्रकाश सांगितला, तो

7. Do not [kill] us, o Varuna, with those weapons which at thy bidding strike him who commits sin. May we never go to regions far removed from light. Remove [our] enemies that we may live.

8. We [chanted] thy hymn before and [we chant it] now and, o mighty one, we will chant it in future. For those works [which are] offered to thee, o thou impossible to harm, [are] unshakeable as if placed on a mountain.

ज्ञानरूप होय यात संशय नाही. आणि त्यावाचून भटकूं नये म्हणजे अज्ञानामुळे अपराध अथवा पाप घडूं नये असा अभिप्राय आहे.

८. नमस्कार=नमः म्हणजे येथे नमस्कारयुक्त स्तोत्र असे समजावयाचे आहे.

'तुझ्या ठायीं अर्पिलेली जीं कर्में' 'द्वे धृतानि व्रतानि.' म्ह. वरुणास अनुलक्षून केलेली जीं यजनादिक कर्में तीं. अथवा पाप्याला दंड करणे आणि पुण्यवतावर अनुग्रह करणे इत्यादिक जीं कामे वरुण करीत असतो तीं. तीं पर्वताच्या गुणाप्रमाणें अचल होत, असे तात्पर्य.

परं ऋणा सावीरथ मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।
 अव्युष्टा इक्षु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु
 परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् ।
 अन्यकृतेन । भोजम् ।
 अविडउष्टाः । इत् । तु । भूयसीः । उपसः । आ । नः । जीवान् ।
 वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥
 यो मे राजन्न्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।
 स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् १०
 यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भी-
 रवे । मह्यम् । आह ।
 स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वम् । तस्मात् ।
 वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अध (=अपि च) मत्कृतानि ऋणा (=ऋणानि) परा सावी (=परा सु-
 व=अपगमय) । हे राजन् [वरुण], अहम् अन्यकृतेन [धनेन] मा भोजं
 (=भोग मा लभेयम्) । हे वरुण, अव्युष्टा इत् [या] भूयसी उपसः (=अधु-
 नाप्यनुदिता याः प्रभूता उपासः सन्ति=आगामिनो दिवसा भवन्ति) तासु नो
 जीवान् आ शाधि (=तासु अस्मान् जीवतोऽनुशिष्टान् कुरु=तासु वयं यथा जीवेम
 तथाज्ञापय) ॥

१०. हे राजन्, यो मे युज्यो वा सखा वा (=यो मम पित्रादिर्वा बान्धवादिर्वा)
 स्वमे भयं भीरवे मह्यम् आह (=स्वमे दृष्ट भयकर किमपि वस्तु वातराय मघं
 विवृणोति) यः स्तेनो वा वृको वा नो दिप्सति (=चोरो वा हिंसको वास्मान् हितिक-
 मिच्छति) तस्माद् [भयात् स्तेनादृकाच्च] हे वरुण, त्वमस्मान् पाहि ॥

९. मी केलेलीं ऋणें • काढून टाक; हे राजा, मी दुसऱ्याने मिळविलेल्या धनावर पोटा न भरावें असें कर. हे वरुणा, अजून उगवल्याच नाहीत अशा [ज्या] पुष्कळ उषा त्यांप्रत आम्ही जीवंत-पर्णी पावूं असें कर.

१०. हे राजा [वरुणा], जो माझा सगा अथवा मित्र स्वप्नांत [पाहिलेले] भय मज भितऱ्याला घालील, अथवा जो चोर कींवा हिंसक आमची हानि करूं इच्छील, त्यापासून, हे वरुणा, तूं आम्हांला रक्ष.

9. And remove the debts contracted by me. May I never 'feed on the gains of another, o king [Varuna] ! Order, o Varuna, that we shall be alive on the numerous Ushases that have not yet shone.

10. Whatever relation or friend of mine tells me, a timid one, of an ill omen [seen] in a dream, or whatever thief or wolf desires to hurt me—from him save us thou, o Varuna !

९. ऋणात राहू नये, परान्न भक्षण करू नये आणि पुष्कळ जगण्याची इच्छा करणें, हें जसें आतां इष्ट आहे तसेंच वेदकाळीहि असे असें या ऋचेवरून दिसून येते.

१०. 'स्वप्नात पाहिलेले भय मज

भितऱ्याला घालितो' = 'स्वप्ने भय भीरवे मध्यमाह.' म्हणजे एकादे अनिष्ट मी स्वप्नात पाहिलें असेल आणि त्याचा अर्थ भयप्रद आहे असे माझे सगे सोयरे सांगतील, तर त्या भयापासून मला-रक्ष.

माहं मधोनो वरुण प्रियस्य भूरिदात्र आ विदं शूनमापे ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१॥१०
 मा । अहम् । मधोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदात्रः । आ । विदमा ।
 शूनम् । आपेः ।
 मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेथ ।
 विदथे । सुवीराः ॥ ११ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

११. हे वरुण, मधोनः (=धनवतो) भूरिदात्रः (=प्रभूतस्य दातु) प्रियस्य आपे (=ज्ञाते.) शून (=मम दारित्र्य) माहम् आ विद (=माह तस्य विज्ञापन करवाणि) । हे राजन् [वरुण], सुयमाद् राय. (=सुष्ठु नियम्यादनात्) माहम् अव स्था (=मा विहीन. साम्) । सुवीरा. (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता) [वय] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् २९-२२०.

कृमो गृत्समदो वा कषिः । विथे देवा देवता । धिष्णु छन्द ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवारगः ।
 शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वान् अवसे हुवे व ॥१॥
 धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसुः । अव ।
 आगः ।
 शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे ।
 हुवे । वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे धृतव्रता. (=धृतनर्माण) इषिराः (=गमनशीलारत्यराशीला) अ-
 दित्या. (=अदिते पुत्रा इन्द्रादयः), रहसूरिव मद् आगः आरे कर्त (=अभिधा-

११. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि] उदार जो प्रिय आस त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें असें कर. हे राजा [वरुणा], ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो अशा धनापासून मी श्रथकू न होईन असें कर. चांगल्या वीरांनी युक्त होत्ताते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

11. May I never tell, o Varuna, my poverty to a rich [and] bounteous dear relation. May I never be, o king, without controllable wealth. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [of thee] in the sacrifice.

सूक्त २९-२२०.

ऋषि-कूर्म अथवा गृत्समद.
देवता-विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे कर्मधारक, हे वेगवंत आदित्य हो, व्यभिचारिणीप्रमाणें [माझे] पाप मजपासून दूर करा. हे वरुणा, हे मित्रा, हे देव हो, [तुम्हांपासून होणारे] कल्याण जाणणारा जो मी, तो तुम्हां [स्तोत्र] ऐकणाऱ्यांस तुमच्या प्रसादासाठीं येथें बोलावितों.

HYMN 29-220.

To Vis've Devas. By Kūrma or Gṛtsamada. Metre—Trish-tubh.

1. O swift sons of Aditi, o supporters of the rite, remove the sin away from us, even as a woman giving secret birth to a child. O Varuna, o Mitra, o gods, I who know [your] blessing invoke for your protection you who hear.

१. 'व्यभिचारिणी स्त्रीप्रमाणे' म्हणजे व्यभिचारिणी स्त्री गर्भिणी राहिल्यानंतर गर्भ पाहून जसा दूर टाकिते त्याप्रमाणे आमचे पातक दूर नेऊन टाकून दे. हा अर्थ सायणास अनुसरून वेला आहे. आणि तो योग्य दिसतो. याजवरून

व्यभिचारादिक पापें आणि गर्भपातरूप जो लाज राखण्याचा राक्षसी उपाय तो जसा प्रस्तुत काळी चालू आहे तसाच वेदकाळीहि प्रसिद्ध होता असे सिद्ध होतें.

यूयं देवाः प्रमतिर्युयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतयुयोत ।
 अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥
 युयम् । देवाः । प्रमतिः । युयम् । ओजः । युयम् । द्वेषांसि । सनु-
 तः । युयोत ।

अभिक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत ।
 अपरम् । च ॥ २ ॥

किमु नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आप्येन ।
 युयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥
 किम् । ऊं इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन ।
 वसवः । आप्येन ।

युयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः ।
 दधात ॥ ३ ॥

रिणी यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् पाप मत्तः सकाशात् दूरे कु-
 र्तत) । हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, भद्रस्य विद्वान् (= युष्माभिः वरुणाय श्रेयो
 जानन्) [अह] शृण्वतः (= मम स्तोत्रं शृण्वतो) वः (= युष्मान्) वः अवसे
 (= युष्माकं रक्षणाय = युष्मत्कर्तृकाय रक्षणाय) हुवे (= आह्वयामि) ॥

रहस्रिव । रहस्र्यैरज्ञाते प्रदेशे स्यत इति रहस्र्यैरभिचारिणी । सा यथा गर्भं
 पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. हे देवाः, यूय प्रमतिः (= प्रवृष्टा मतिः प्रसादरूपा बुद्धिर्यस्य स पातयो
 यूयमेव) । यूयम् ओजः (= बल यूयमेव) । यूयम् [एव] द्वेषांसि सनुतयुयोत
 (= द्वेषन् शत्रून् अन्तर्हितं यथा तथा पृथक्कृत) । अभिक्षत्तारः (= शत्रोरभि-
 हितस्य) [यूयम्] अभि च क्षमध्वम् (= अस्मान् सहध्वं च) अद्य च अपरं च
 नो मृळयत (= अपि च अद्य दिने आगामिनि च पाले अस्मभ्यं मृळयत = भस्मात्
 सुक्षयत च) ॥

३. हे वसवः (= साधयो) [विश्वे देवाः], वः अपरेण [आप्येन] हि न ऊं नु
 करवाम [अथवा] सनेन आप्येन [किं करवाम] (= युष्माकं यत् उपानाह्ये

२. हे देव हो, तुम्ही संरक्षक [व्हा]. तुम्ही बळ [व्हा]. तुम्ही शत्रूला नाहीसे करा. [शत्रु]घातक [असे जे तुम्ही ते] आम्हांला क्षमा करा आणि आम्हांवर आतां आणि पुढेंहि कृपा करा.

३. हे वसू हो, तुमचे पुरातन आसपण आणि अर्वाचीन आसपण घेऊन काय करावयाचें आहे? हे मित्र आणि वरूण हो, हे अदिती, हे इंद्र आणि मरुत् हो, तुम्ही आमचें कल्याण करा [म्हणजे झालें].

2. Do you, o gods, [be] the protector. [Be] you the power. Do you free us from the haters. Do you who destroy [the enemy] pardon [us]. And be kind to us now as well as in the future.

3. What now shall we do, o good [gods], with your future [friendship], what with your ancient friendship? 'Do you good to us, o Mitra and Varuna and o Aditi, o Indra and Maruts!

३. 'तुमचें आमचें जुने सख्य आहे आणि अजून झालें तरी सख्य आहेच अशी रूपाति आहे; ती घेऊन काय

करावयाची आहे? तुम्ही आमचें कल्याण केले म्हणजे झालें.'

हये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।
 मा वो रथो मध्यमवाळुते भुन्मा युष्मार्वत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥
 हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमाना-
 नाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवात् । ऋते । भूत् । मा । युष्मार्वत्ऽपि ।
 आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितव शशास ।
 आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव प्रभीष्ट ॥ ५ ॥
 प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिता ईव ।
 कितवम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । आधि । पुत्रे ।
 विम् ईव । प्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्रसिद्धं सख्यं यद्वैगामिनि काले भवितव्यं सख्यं तेन किं करवाम ? (=तद्वृत्तीत्वा किं
 करवाम ?) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), हे अदिते च, हे इन्द्रामरुतः, हूय
 नः (=अस्मभ्यं) स्वस्ति दधात (=स्वस्ति कुरुत=कल्याणं प्रयच्छत) ॥
 कल्याणकरणमेव युष्माकं सख्यस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

भाषायाम्.

४. हये देवाः (=हे इन्द्रादयो देवाः), यूयम् इत् आपयः स्थ (=यूयमेव वा-
 न्धवाः स्थ) । ते [यूयम्] (=अतः कारणानूय) नाधमानाय मह्यं मृळत (=अ-
 भिमतफल याचमानाय मह्यं स्तोत्रे=मा स्तोतारं सुखयत) । ऋते (=अस्मान् यज्ञे)
 वो रथो मध्यमवाद् मा भूत् (=मन्दगमनेन वाहको=मन्दगतिर्मा भवतु) । युष्माकं
 आपिषु (=युष्मत्सदृशेषु बन्धुषु सत्सु) [यय] मा श्रमिष्म (=श्रान्ता मा भूम्) ॥

५. [हे देवाः], यत् (=यस्मात्) पिता कितवम् इव मा शशास (=यथा क-
 शित् पिता कैतवकारिण स्वकीयं पुत्रमनुशास्ति शोभनं मार्गं प्रवर्तयति तथा मां श-
 शास पापमार्गात्प्रवर्तयत) [तस्मात्] व एकः (=युष्माकं मध्य एकां ह्य-
 ष्माभिः सर्वैस्तुष्टिष्ट एकोहं) भूरि आग. (=मम प्रभूतं पार्ष्णं) प्र मिमय (=प्रकर्षेण
 हिंसितवानस्मि) । हे देवाः, [युष्मदयोः] पाशा आरे (=दूरे) [सन्तु] अघानि

४. हे देव हो, तुम्हीच [आमचे] बांधव आहां. तर तुम्ही मज याचकावर कृपा करा. तुमचा रथ [आमच्या] यज्ञांत मंदगामी न होओ. तुम्हांसारखे बांधव असतां, ना आम्हांला कष्ट न होओत.

५. [हे देव हो], ज्यापेक्षां [एकादा] बाप दुर्व्यसनी [पुत्रा]ला [उपदेश करितो] तसे तुम्ही मला उपदेश करिते ज्ञातां, ज्यापेक्षां तुम्हां सर्वांमुळें मी एकटा पुष्कळ पापाचा नाश करिता ज्ञातां आहे. [तर] हे देव हो, पाश दूर [होओत], पापें दूर [होओत]. पित्राच्या समक्ष पक्ष्याला [धरिल्या]प्रमाणें तुम्ही मला धरूं नका.

4. You alone, o gods, are our relations. Be ye therefore kind to me, a suppliant. May your chariot never be slow in [our] sacrifice. May we never tire when we have relations like you.

5. I a single one belonging to you [who are many] have destroyed much sin, since you have instructed me even as a father [instructs] a profligate [son]. Away with fetters, away with sins, o gods! Do not seize me as [they seize] a bird before [its] young.

५. पहिल्या अर्थाचा अर्थ कठिण आहे. सायणाप्रमाणें केलेल्या अर्थाचा भाव असा आहे कीं 'हे देव हो, तुम्ही सर्व देव मिळून मज एकदावर कृपा

करून एकादा बाप आपल्या दुर्व्यसनी पुत्राला उपदेश करितो तसा मला उपदेश केला त्यामुळें मी आपल्या सर्व पापाचा नाश केला; तर मजपासून पाश सोडावा.'

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हादि भयमानो व्ययेयम् ।
 त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादिवपदो यजत्राः ॥६॥
 अर्वाञ्चः । अद्या । भवत । यजत्राः । आ । वो । हादि । भयमानः ।
 व्ययेयम् ।

त्राध्वम् । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अ-
 वऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।
 मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥७॥११
 मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदानः । आ । विदम् ।
 शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्ताम् । बृहत् । वदेम् ।
 विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

(=पापानि) [च] आरे (=दूरे) [सन्तु] । अधि पुत्रे विम् इव (=बाले सं-
 निहिते सति पक्षिणं यथा=बालस्य समीपे वर्तमानं पक्षिणं यथा व्याधा गृह्णति त-
 द्द्व) मा (=मां) मा मर्माष्ट (=मा गृहीध्वं=मां हिंसत) ॥

भाषायाम्.

६. हे यजत्राः (=यजनीया देवाः), [यूयम्] अग्न अर्वाञ्चो भवत (=अ-
 स्मदभिमुखा भवत) । भयमानः (=विम्पदहं) वो हादि आ व्ययेयं (=युष्माकं
 हृदयसंबन्धि रक्षणम् आभिमुख्येन प्राप्तुमाम्) । हे देवाः, वृकस्य निजुरः (=हि-
 संकस्य निहननात्) नस्त्राध्वम् । हे यजत्राः, कर्तात् अवपदः (=यस्मिन् अवपदनी-
 यं तस्माद् गर्तात्=कर्ते अवपदः=गते अवपतनान्) [अस्मान्] त्राध्वं (=गालयत) ॥

७. हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदानः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य
 आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विदं (=माहं तस्य विहाय
 करवाणि । हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=सुप्तु नियम्याज्जनात्) माहम्
 अव स्थां (=मा विहीनः स्ताम्) । सुवीराः (=शोभनीयौपेतपुत्रादिभिरुपेता)
 [ययं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं प्रशाम) ॥

६. हे पूजनीय [देव] हो,
तुम्ही आज आम्हांकडे तोंड करा.
भ्यालेला जो मी त्या मला तुमच्या
रुपेला शरण जाऊं द्या. हे देव हो,
तुम्ही हिंसकाच्या हननापासून आ-
म्हांला रक्षा, हे पूजनीय [देव] हो,
तुम्ही आम्हांला खळग्यांत पडूं देऊं
नका.

७. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि]
उदार जो प्रिय आस त्याला मी
आपलें दैन्य न सांगावें असें कर.
हे राजा [वरुणा], ज्यावर सह-
ज अधिकार चालवितां येतो अशा
धनापासून मी पृथक् न होईन
असें कर. चांगल्या वीरांनीं युक्त
होताते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी
स्तुति गाऊं असें कर.

6. - O worshipful [gods],
do you turn yourselves in
this direction. May I, who
am terrified, take shelter
under thy brave protection.
Save us, o gods, from the
harm of the wolf, save
[us], o adorable ones,
from falling into the pit.

7. May I never tell,
o Varuna, my poverty to
a rich [and] bounteous
dear relation. May I never
be, o king, without con-
trollable wealth. May we,
accompanied by brave sons,
chant great praises [of
thee] in the sacrifice.

सूक्तम् ३०-२२१

गृत्समद कविः । प्र हि क्रतुमित्येनेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानि-
त्यर्धर्च सारस्वत । यो नः सतुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्त्या मावती । शिवा
ऐन्द्र ॥ जगती छन्द ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे इन्द्रायाहिम्ने न रमन्त आपः ।
अहरह्यात्पितृरुपां क्रियात्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥
ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽम्ने । न । रमन्ते ।
आपः ।

अहऽअहः । याति । अत्तु । अपाम् । क्रियति । आ । प्रथमः । सर्गः ।
आसाम् ॥ १ ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत् तं जनित्री विदुष उवाच ।
पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥
यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री ।
विदुषे । उवाच ।
पथः । रदन्ती । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः ।
यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ ऋत कृण्वते (=उदङ्गृष्टि कुर्वते) देवाय सवित्रे (=दीप्ताय सवित्रे=सर्वेषां
प्रेरकाय) अहिम्ने (=वृत्तस्य हननं कुर्वते) इन्द्राय (=एतादृशादिन्द्राद्भोक्ता)
आपो न रमन्ते (=उदङ्गमवाहा नोपरता भवति=नित्यं गच्छन्ति) । अहरहः
(=प्रत्यहम्) अपाम् अत्तु (=उदङ्गानां "सेवक स्रोतो") याति (=गच्छति) ।
आसां (=तासामेषां) प्रथमः सर्गः क्रियति आ (=प्रथमा मृष्टिः करिष्यन् काले
जाता?)=रुदा ता प्रथममजायन्ते) ०

२ यावति काले ता अजायन्त स कालं क्रियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न
किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः । इति ॥

३ अत्र (=तस्मिन् प्रसङ्गे) यः [पुरुषो] वृत्राय सिनम् अभरिष्यत् (=वृत्राय
दातुं हविरजगन्धं धनं संपादितवान्) तः [पुरुषः] जनित्री (=इन्द्रमाता अदित्रिः)

सूक्त ३०-२२१.

ऋषि-गृत्समद. देवता- १-५
इन्द्र; ६ इन्द्र आणि सोम; ७
इन्द्र; ८ वीच्या प्रथमार्धाची देवता
सरस्वती, उत्तरार्धाची इन्द्र; ९
वृहस्पति; १० इन्द्र; ११ मरुत्.
वृत्त-जगती.

१. उदकवृष्टि करणारा,
देदीप्यमान, सर्वांचा प्रेरक आणि
अहीला मारणारा असा जो इन्द्र,
त्याला भिऊन उदकें थांबत नाहीत.
उदकांचा प्रवाह नित्य चालत
असतो. त्यांजला प्रथम कोणत्या
[काळी] निर्माण केलें ?

२. जो [मनुष्य] त्या प्रस-
गी वृत्राला [देण्यासाठी] हविर-
न आणिता झाला त्याचें नांव
माता [आपल्या] जाणणाऱ्या पु-
त्रापाशीं सांगती झाली. त्याच्या
इच्छेनुरूप त्याजकरितां मार्ग खो-
दणाऱ्या ज्या नद्या, त्या प्रतिदिनीं
इष्ट स्थळीं जात असतात.

१. 'त्याला भिऊन उदकें थांबत
नाहीत' = 'न रमन्ते आपः' म्हणजे उद-
कें नित्य वाहत असतात, गतिभंग केला
तर इंद्राचा कोप होईल म्हणून उगी
राहत नाहीत. आणि ही निरंतर वा-

HYMN 30-221.

To Indra (vs. 1-5); Indra and So-
ma (v. 6); Indra (v. 7); Sara-
svatī (the first half of v. 8),
and Indra (second half of the
8th v.); Bṛhaspati (v. 9);
Indra (v. 10) and the Maruts
(v. 11). By Gṛtsamada. Me-
tric—Jagatī.

1. The waters do not
stop for fear of Indra, the
sender of rain, the brilliant,
the inspiring, the killer of
Vṛitra. The stream of the
waters flows from day to
day. When was their first
birth?

2. The mother declared
to [her] knowing [son]
him who had then pre-
pared to offer oblation to
Vṛitra. The rivers, dig-
ging out channels for him
according to his wish, daily
run to their destination.

लतच आली आहेत. प्रथम त्याजला के-
व्हा निर्माण केलें हे कोणास ठाऊक
आहे. ?

२. 'माता [आपल्या] जाणणाऱ्या
पुत्रापाशी सांगती झाली.' = 'जनिनी वि-

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अर्ध । वृत्राय । प्र ।

वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अ-

जयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्य धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

वृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य ।

वीरान् ।

यथा । जघन्य । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्मा-

कम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

विदुषे (=विज्ञानयुक्तायेन्द्राय) प्रोवाच (=कथितवतो=अमुनः पुरुषस्तुभ्यं हविरदत्त्वा वृत्राय ददातीति प्रोवाच) । अत्र जोषम् (=अतुशामम्=इच्छामनुसृत्य) अस्मै (=त-
स्याधे) पथो रदन्तीः (=मार्गान् विलितन्त्यो मार्गान् कुर्वन्त्यो) धुनयः (=नगो)
दिवेदिवे (=नित्यम्) अर्थं यन्ति (=गन्तव्यं स्थानं समुद्रं गच्छन्ति) ॥

भाषायाम्-

३. [इन्द्रः] अधि अन्तरिक्षे (=अन्तरिक्ष) ऊर्ध्वोऽस्थात् (=इननाय तिस्रो भूत्वा उदतिष्ठत्) अध (=अनन्तरं) वृत्राय वधं प्र जभार (=शत्रुं वृत्रसोपरि प्रहृतवान्) । मिह वसान. (=मेघमाच्छादयन्) [इन्द्र] उप ईम् अदुद्रोत् (=वृत्रमुपागमत्) । तिग्मायुधः (=तोद्गशस्त्र) इन्द्रः शत्रुमजयत् (=वृत्रं जितवान्) ॥

४. हे वृहस्पते, तपुषा अभेर (=तापनेन तेजस्विना वज्रेणेन) वृकद्वरसः अ-
सुरस्य वीरान् (=हिसकद्वारवतो बलवतः शत्रोर्वीरान्) विध्य (=नाश्य) । हे
इन्द्र, यथा [त्व] पुरा (=पूर्व) धृषता (=धर्षकेण बलेन) [शत्रु] जयय
(=हतवान्) एव चित् (=तथैव) अस्माकं शत्रु [सायत] जहि (=नाश्य) ॥

वृकद्वरसः संहृतद्वारस्यासुरस्य वीरान्... । यद्वा संहृतद्वारानासुरस्य वीरान् । इति
सायणः ॥

३. नंतर [इंद्र] अंतरिक्षांत उभा राहिला आणि वृत्रावर शस्त्राचा प्रहार करिता झाला. [इंद्र] मेघ परिधान करून त्याजवर धांवला [आणि] तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन त्या शत्रूला जिंकितो झाला.

४. हे बृहस्पती, तूं दारावर घातक वीर ठेवणाऱ्या प्रवळ असुरांच्या वीरांस तेजःपुत्र वज्राने मारिल्याप्रमाणे मार. हे इंद्रा, तूं धैर्याने जसा पूर्वी मारिता झालास तसा आतांहि आमच्या शत्रूला मार.

3 He then stood ready in the firmament and struck the thunderbolt on Vritra [Indra] having clothed himself with a cloud and against him : Indra armed with the sharp weapons vanquished the enemy.

4. O Brihaspati, strike as with the burning thunderbolt the brave sons of the powerful enemy who keeps dangerous warriors in his dool. Kill, o Indra, our enemy even as thou didst before with courage.

दुषे प्रोवाच.' म्ह. वृत्रवध होण्याच्या पूर्वी कोणी इद्राला टाकून वृत्राला भजू लागले होते, तेव्हा इद्राला सोडून वृत्राला कोण कोण हवि देत आहेत तें इद्राची आई अदिति इने इद्राला सांगितले,

असा सायणाचा भावार्थ दिसतो.

‘मार्गं खेदणाऱ्या’ म्हणजे खोल वाहून पात्र मोठें करणाऱ्या.

इष्ट स्थळी म्ह. समुद्रात.

३. ‘मेघ परिधान करून’=म्ह. मघ-रूप कवच घालून.

४. ‘दारावर घातक वीर ठेवणा या’=‘वृत्रद्वरसः.’ हा शब्द कठिण आहे. दुसरे प्रमाण, सायण, असत्यपुत्रे अर्थ काय

आहे तें निश्चयानें सांगवत नाही. केलेल्या भाषांतराचें तात्पर्य, जो आपल्या दरवाज्यावर घातक म्हणजे शूर असे योद्धे ठेवितो तसा, असें आहे.

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।
 तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैरस्मां अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥ १२
 अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः ।
 निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतादिन्द्र ।
 गोनाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं बृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।
 इन्द्रासोमा युवमस्मां अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥
 प्र । हि । क्रतुम् । बृहथः । यम् । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमान-
 स्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् । अस्मिन् । भयस्थे । कृणु-
 तम् । जुं इति । लोकम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्र], मन्दसानः (= स्तोत्रेण हर्षितः सन्) [त्व] येन [अश्मना =
 वज्रेण] शत्रुं निजूर्वाः (= न्याहिंसीत्) [तं] दिवः (= शुलोकस्य) अश्मानं (= व-
 ज्रम्) उच्चा अव क्षिप (= उच्चैः स्थितः सन् द्रुतकाशाद् अवक्षिप) । हे इन्द्र,
 भूरैस्तोकस्य तनयस्य सातौ (= प्रभूतस्य-संतानस्य संतानसंतानस्य च प्राप्नो विषये)
 अस्मान् गोनामर्धं कृणुतात् (= ? अस्मान् गवां भोक्तृन् कुरु = अस्मान् गोभुजः लब्ध-
 गोधनान् कुरु) ॥

प्रभूतपुनर्पौत्रादिभाजो गोधनभाजश्च कुर्वित्यर्थः ॥
 ६. यं [क्रतुं] वनुथः (= कामयेथे) तं क्रतुं (= यज्ञं) प्र बृहथो हि (= प्रगमय-
 थो हि प्रष्टुं प्राप्तफलं कुरुयः खलु) । [युवां] रधस्य यजमानस्य (= उपरिष्ठ-
 = हविर्ददत उपासकस्य) चोदौ स्थः (= प्रेरयौ भवथः = मयर्थं प्रापयितारी भवथः) ।
 हे इन्द्रासोमा (= इन्द्रासोमौ), अस्मिन् भयस्थे (= भयभारके प्रसङ्गे) युवम् अ-
 स्मान् अविष्टं (= युवामस्मान् रक्षतम्) [अपि च] उ लोकं कृणुतं (= भयभरि-
 स्थानं कुरुतम् = अस्मभ्यं भयरहितत्वं प्रयच्छतम्) ॥

उल्लोखमित्येवमेव पदं न तु पदद्वयमिति साम्यव्याधान्याः ॥

५. [हे इन्द्रा], तुला हर्ष
शाला म्हणजे तूं ज्या [वज्रा]ने
शत्रूवर प्रहार करितोस तें आका-
शचें वज्र तूं उंचीवरून खालीं
फेक. हे इन्द्रा, तूं आम्हांला पुष्क-
ळ अपत्यें आणि सतति आणि
गाई यांची समृद्धि दे.

६. [हे इन्द्र आणि सोम
हो], तुम्हांला जो यज्ञ आवडतो
त्याचा तुम्ही उत्कर्ष करितां. तुम्ही
भाविक उपासकाचें वरें करणारे
आहां. हे इन्द्र आणि सोम हो,
तुम्ही या भयंकर प्रसंगांत आम्हां-
ला रक्षा. आमची मुक्तता करा.

5. - Throw down from
high the thunderbolt of
heaven with which thou
strikest the enemy [when
thou art] exhilarated.
Make us prosper, o In-
dia, in the possession of
children, of grand-children,
and of cows.

6. You promote [that]
sacrifice which you love.
You are the promoters of
the pious sacrificer. O In-
dra and Soma, do you pre-
serve us in this crisis.
Effect [our] freedom.

५. 'आम्हाला.....समृद्धि दे.'
मूळ शब्द 'अस्मात् अर्थं कृणुतात्' अक्ष-
रशः 'आम्हाला भागोदार कर', असे
आहेत. यासारखा आणखी एक मंत्र
आहे तो असा. - 'अपा तोरुस्य तनयस्य
जेषे इन्द्र सूरौ वृणुहि स्म नः अर्थम्'

क्र. ६. ४४. १८; यातहि ज्यास नावयाचें
तद्वाचक पद द्वितीयान्त आहे आणि
'अर्थ' शब्दहि द्वितीयान्तच आहे.

६. हा मंत्र इन्द्र आणि सोमरस-
रूप जो देव त्याविषयी आहे.

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।
 यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७
 न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम् ।
 मा । सुनोत् । इति । सोमम् ।
 य । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा ।
 सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥
 सरस्वति त्वमस्मा अविद्धि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।
 त्वं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८
 सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविद्धि । मरुत्वती । धृषती । जेषि ।
 शत्रून् ।
 त्वम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् ।
 शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [अभिषवणादि कर्म] न मा तमत् (= मा न तमयतु न ग्लपयतु) । [त-
 न्मा] न श्रमत् (= श्रान्तं मा करोतु) उत न तन्द्रत् (= न तन्द्रयेत्) सोमम् [इन्द्रार्थं]
 मा सुनोत (= माभिषुणुतेति) न वोचाम (= न व्रवाम्) । यो मे पृणात् (= स हि
 मा पूर्णकाम करोति) यो ददत् (= स हि मया धनं ददाति) यो निबोधात् (= स
 हि मम स्तोत्रमवगच्छति) यः सुन्वन्तं मा गोभिः उप आ अयत् (= स हि सोम-
 मभिषुण्वन्तं मा गोभिः सह आगच्छति) ॥

८. हे सरस्वति, त्वमस्मान् अविद्धि (= रक्ष) । धृषती (= धर्षयन्ती एव) म-
 रुत्वती (= मरुगुप्ता सती) शत्रून् जेषि (= जय) । इन्द्रस्य चित् (= तमपि प्र-
 सिद्ध) शर्धन्तं (= बलवन्तं) तविषीयमाणं (= बलमिवाचरन्तं = बलमाभिषुण्वन्तं)
 शण्डिकानां वृषभं (= शण्डवस्थानां मध्ये प्रधानं पविच्छत्रुं) हन्ति [स्म] ॥

शण्डामर्त्यासुरपुरोहिती । इति सायण ॥

७. [इन्द्रसेवेचा] मला कं-
टाळा न येओ; [इन्द्रसेवेनें] मी
थकलों असें न होओ अथवा त्रास-
लों असें न होओ. तुम्ही सोम
काढूं नका असें आमच्या तोंडांतून
न येओ. कारण तो आमचे मनो-
रथ पूर्ण करितो. तो धन देतो,
तो [माझे] स्तोत्र ऐकून घेतो,
तो गाईला घेऊन मज सोमयामी-
प्रत येत असतो.

८. हे सरस्वती, तूं आम्हांला
रक्ष. धैर्यसंपन्न अशी जी तूं ती
मरुतांसह शत्रूला जिंक. तो जो
वळवान् [आणि] धैर्यसंपन्न अ-
सा शंडिकांचा प्रभु त्यालाहि इंद्र
मारिता झालां.

७. 'पृणात्' 'ददत्' 'निबोधात्'
आणि 'अयत्' हे भावे-प्रयोग आहेत
असे किती एरु पाश्चात्य विद्वानाचे म्हण-
णें आहे. .

८. 'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि
टीप पहा.

'शंडिकाचा प्रभु' = 'शण्डिकानां वृष-
भम्.' हा कोण होता आणि त्याजवि-

7. Let not [the wor-
ship of Indra] fatigue me,
let it not tire [me] and
let it not trouble [me]; let
us not say : do not extract
soma ; since he fulfils [my
desire], since he gives, since
he accepts [my prayer],
since he comes to me, a
soma-sacrificer, with cows.

8. O Sarasvatî, do thou
preserve us. Accompanied
by the Maruts do thou,
[who art] brave, vanquish
the enemies. Indra killed
even the lord of the S'an-
dikas, him who was strong
[and] courageous.

पयी काय कथा आहे ती वळन नाही.
सायण म्हणतात की 'शडिक' म्हणजे
'शण्ड' नावाच्या कोणा एकाचे वंशज.
पण शण्ड कोण हे ठाऊक नाही, आणि
त्याच्या वंशजाचा प्रभु येथें सांगितला तो
कोण तेंहि कळत नाही. ही नावे पुनः
क्रमवेदात आलेली नाहीत.

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।
 वृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रिषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥
 यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिख्याय । तम् ।
 तिगितेन । विध्य ।

वृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि ।
 राजन् ॥ ९ ॥

अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।
 ज्योगभूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥
 अस्माकैभिः । सत्त्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते ।
 कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर ।
 नः । वसूनि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. यो नः सनुत्यः (=अस्माकमन्तर्हितः शत्रुः) उत वा जिघत्सुः (=अथवा जिघासुर्) [भवति] तम् अभिख्याय (=संवीक्ष्य) तिगितेन (=तीक्ष्णेनायुधेन) विध्य (=ताडय) । हे वृहस्पते, आयुधैः शत्रून् जेषि (=जय) । हे राजन्, द्रुहे (=द्रोम्भे=शत्रोरुपरि) रिषन्तं (=हिंसन्तं) [वज्रं] परि धेहि (=पशिय) ॥

१०. हे शूर [? इन्द्र], यानि वीर्या (=वीर्यकर्माणि) ते कर्त्तव्यानि (=ता कर्त्तव्यानि) [भवन्ति] [तानि] अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूरैः (=अस्मदीयैः । तदि-भिर्वीरैः सहायैः) कृधि (=कुरु) । [अस्माकं शत्रवो] ज्योक् (=निराश्रयम्) अ-नुधूपितासोभूवन् (=“धूपायमानहृदयाः”=हृद्हृदया अभूवन्) । [तान्] हरा- (=हत्वा) तेषां वसूनि (=धनानि) नः (=अस्मभ्यम्) आ भर (=अनय) ॥

९. जो आमचा गुप्त शत्रु [असेल] अथवा [जो] घात करूं, इच्छिणारा [असेल] त्याला पाहून घेऊन तूं तीक्ष्ण शस्त्रानें मार. हे बृहस्पती, तूं आयुधांनीं शत्रूला जिंक. हे राजा [बृहस्पती], तूं शत्रूच्या आंगावर घातक [वज्र] टाक.

१०. हे शूरा, आमच्या विजयी शूरांच्या योगानें तूं जे पराक्रम तुला करावयाचे असतील ते कर. [शत्रु] पुष्कळ दिवस आनंदी झाले आहेत. [त्यांस] मारून त्यांच्या संपत्ति आम्हांला आणून दे.

9. Find out and strike with the sharp weapon him who [is] our secret [enemy] or [who is] desirous of killing us. O Brihaspati, conquer the enemies with [thy] weapons. Throw on the spiteful foe the destructive [thunderbolt], o king [Brihaspati] !

10. O hero, do thou achieve with our victorious heroes whatever deeds thou hast to achieve. [Our enemies] have been pleased for a long time. Kill them and bring their wealth to us.

१०. जीं पराक्रमाची कृत्यें इन्द्र करणार आहे ती त्याणें ऋषींच्या पुत्राचे साहाय्य घेऊन करावी अशी प्रार्थना

आहे. उत्तरार्धांत प्रार्थना किती चमत्कारिक आहे पहा !

तं वः शर्धं मारुतं सुमन्त्रयुर्गिरौषं ब्रुवे नमस्ता दैव्यं जनम् ।
 यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥ १३
 तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुमन्त्रऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । न-
 मस्ता । दैव्यम् । जनम् ।
 यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहे । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दि-
 वेऽदिवे ॥ ११ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

११. [हे मरुतः], वस्तु मारुतं शर्धं (=युष्माकं प्रसिद्धं मरुत्संबन्धिनं गणं)
 सुमन्त्रयुः (=सुखेच्छुरहं) गिरा (=स्तुत्या) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि)—दैव्यं जनं न-
 मस्ता [उपब्रुवे] (=देवसंबन्धिनं जनं मरुद्रूपं नमस्कारेण उपेत्य स्तौमि) । यथा
 (=येन प्रकारेण) सर्ववीरं (=सर्ववीररूपेतम्) अपत्यसाचं (=सततियुक्तं) श्रुत्य
 (=प्रशस्यभूतं) रयिं (=धनं) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) नशामहे. (=प्राप्नुवाम्) ॥

सूक्तम् ३१-२२२.

गृत्समद ऋषिः । विश्वे देवा देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः ॥
 अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।
 प्र यद्वयो न पप्तन्वस्मन्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥
 अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽ-
 भिः । सचाऽभुवा ।
 प्र । यत् । वयः । न । पप्तन् । वस्मन् । परि । श्रवस्यवः । हृषीव-
 न्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), आदित्यै रुद्रैः (=“एनादशसंरपाकेः”) वसुभिः (=एतन्नामकैर्देवैश्च) [च] सचाभुवा (=सहितौ) [युवाम्] अस्माकं
 रथम् अवतं (=रक्षतम्) यत् (=यदा) श्रवस्यवः (=अज्ञेययो) हृषीवन्तः
 (=प्राह्वर्षा) वनर्षदः (=वृक्षादौ निषण्णा) वयः (=पत्निगो) वस्मन् परि न
 (=निवासस्थानादिव) [अस्माकमथाः] प्र पप्तन् (=पपतन्ति=उत्पतन्ति) ॥

११. [हे मरुतांनो], तुमचा जो तो मरुद्गण स्याला सुखेच्छु असा जो मी तो स्तुतीनें— [तुम्हां] दिव्य जनाला मी नमस्कारानें स्त-
वितों; कीं जेणेंकरून आम्ही सर्व वीरांनीं युक्त, अपत्यसंपन्न [आणि] स्तुत्य अशा संपत्तीला प्रतिदिनीं पावूं.

11. I desirous of happiness approach and pray to your troop of the Maruts with a hymn—[pray to] the celestial race with an obeisance ; so that we may obtain day to day a prosperity full of all brave heroes, blessed with progeny, [and] deserving to be renowned.

१२. यात ऋषि मरुतांशी बोलतो आहे. म्हणून ' तुमचा जो मरुद्गण '

याचा अर्थ ' तुम्ही जे मरुद्गण ' असा आहे.

सूक्त ३१-२२२.

ऋषि—गृत्समद. देवता—वि-
श्वे देव. वृत्त—शेवटची त्रिष्टुप्,
उरलेल्या जगती छंदाच्या.

१. हे मित्रावरुण हो, आ-
दित्य [आणि] रुद्र [आणि]
वसु यांसहित जे तुम्ही ते अजेच्छु,
आनंदी, [आणि] वृक्षसादी पक्षी
आपल्या घरच्यापासून [उडा-
ल्या] प्रमाणें आमचे घोडे उड-
तात तेव्हां आमचा रथ रक्षा.

HYMN 31-222.

To Vis'ie Deras By Gṛtsamada.
Metre—*Jagati*, except in the
last verse where it is *Trish-
tubh*.

1. O Mitra and Varuna,
do you, accompanied by
the Âdityas, the Rudras,
[and] the Vasus, do you
preserve our chariot when
[our horses] have flown
away even as birds from
their nest in quest of food,
full of joy and perching on
trees.

१. हे सूक्त चमत्कारिक आहे. त्या-
चा भावार्थ देवांनी सूक्तवत्तयाच्या रथा-
स रक्षावें असा आहे. हा रथ म्हणजे
कोणता ध्यावयाचा तें सायण सांगत

नाहीत. लढाईला अथवा देशांतरी जा-
वयाला निघालेल्या रथाला रक्षावयाचें
असेल; यज्ञरूप रथ ध्यावयाचा नसेल.
[पुढचा मंत्र पहा].

अधं स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।
 यदाशवः पद्याभिस्तिव्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः
 ॥ २ ॥

अधं । स्म । नः । उत् । अवत । सुऽजोषसः । रथम् । देवासः ।
 अभि । विक्षु । वाजयुम् ।
 यत् । आशवः । पद्याभिः । तिब्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ ।
 जङ्घनन्त । पाणिऽभिः ॥ २ ॥
 उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मास्तनेन सुक्रतुः ।
 अनु नु स्थात्यवृकाभिरुतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥
 उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मास्तनेन ।
 सुऽक्रतुः ।
 अमु । उ । स्थाति । अवृकाभिः । उतिऽभिः । रथम् । महे । सनये ।
 वाजऽसातये ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) आशवः (=अस्माकमशाः) पद्याभि (=पदगतिनी) रज-
 स्तिव्रतः (=मार्गं क्रममाणाः सन्तः) पाणिभिः (=पादैः) पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त
 (=अत्यन्तगमनेन नाद कुर्वन्ति) अध स्म (=तदानी) नो वाजयुम् (=अस्माकम्
 अग्नेच्छुं वेगवन्त) रथम् अभि विक्षु उद् अवत (=प्रजासु जनपदेषु प्रादुर्भावयत्) ॥
 ३. उत (=अपि च) विश्वचर्षणिः (=सर्वज्ञ) [अपि च] दिवो मास्तनेन श-
 र्धेन (=गुल्लोकस्य सवन्धी यो मरुद्भणस्तेन) सुक्रतुः (=शोभनपराक्रमरत्नी) स
 (=स) इन्द्रः महे सनये वाजसातये (=महते धनाय सपदे च=धन सपद च यथा
 यस्य लभेमहि तथा) अवृकाभिरुतिभिः (=अहिंसकाभी रक्षाभिर) नो रथम् अनु नु
 स्थाति (=अनुकूलो भूत्वा रक्षणाय तस्य समीपे तिष्ठतु) ॥

‘रुद्र’ हे कोण आगि वसु ते कोण । ए. ४५ म. १ आगि शिवा पहा.
 य ते विती विती आहेत याविषयी ।

२. हे सर्वे देव हो, जेव्हां [आमचे] घोडे पायांनीं मार्ग क्रमण करीत करीत [आपल्या] पायांनीं पृथिवीच्या उंचवट्यावर दणदणाट करितात, तेव्हां आमचा वेगवान् रथ लोकवस्तीत येई असें तुम्ही करा.

३. आणि स्वर्गीच्या मरुद्गणाच्या योगानें महापराक्रमी असा तो विश्वदर्शी इन्द्र आम्हांला मोठें धन [आणि] संपत्ति मिळावी म्हणून आमच्या रथाला निर्भय रक्षणांनीं रक्षो.

2. When [our] horses traversing the space with [their] paces stump with [their] hoofs on the summit of the earth, make then our racing chariot, o you united gods, to come among the people.

3. And may that Indra, all seeing, [and] powerful through the heavenly troop of the Maruts, support our chariot with beneficent helps, that we may obtain great wealth [and] affluence.

२. 'आमचे घोडे जेव्हां रथाला घेऊन खडकावरून वगैरे जात असतात आणि लोकांची वस्ति सापडत नाही, तेव्हा आमच्या रथाला वस्तीत घेऊन ये' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

३. आमच्या रथाचें रक्षण करावें म्हणून इन्द्र आमच्या रथाच्या मार्गे उभा

राहो; म्हणजे मग आम्हाला पुष्कळ धन आणि संपत्ति मिळेल असा भावार्थ.

'स्वर्गीच्या' = 'दिवः'. ही षष्ठी अङ्गणीमुळे मान्य करावयाची. सायण 'स्वर्गापासून येऊन' असा अर्थ करून्यासाठी दिवः ही पंचमी आहे असें म्हणतात.

उत स्य देवो भुवनस्य सुक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवद्वथम् ।
 इळा भगो बृहद्विवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥
 उत । सः । देवः । भुवनस्य । सुक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सजोषाः ।
 जूजुवत् । रथम् ।
 इळा । भगः । बृहत् । दिवा । उत । रोदसी इति । पूषा । पुरम् । अधिः ।
 अश्विनौ । अध । पती इति ॥ ४ ॥
 उत त्वे देवी सुभगे मिथुदृशोषासानक्ता जगतामपीजुवा ।
 स्तुपे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्यातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥
 उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुदृशा । उ-
 षसानक्ता । जगताम् । अपि । जुवा ।
 स्तुपे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्यातुः । च । वयः ।
 त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. उत (=अपि च) स्य (=स=प्रसिद्धो) देवः (=दीप्तिमान्) भुवनस्य सुक्षणिः
 (=जगतः सेव्यः स्वामिभूतस्) त्वष्टा ग्राभिः सजोषाः (=देवपत्नीभिः संगतस्ता-
 भिः सहितः सन्) [अस्माक] रथं जूजुवत् (=अतिशयेन प्रेरयत्=चोदयत्) ।
 [तथा] इळा भगः उत (=अपि च) बृहद्विवा (=बृहद्विवे दीप्तिमत्तौ) रोदसी
 (=ग्रावापृथिव्यौ) पुरंधिः (=मेधावी) पूषा अध (=अपि च) पती अश्विनौ
 (=भर्तारवाश्विनौ) [रथं जूजुवत्] ॥

बृहद्विवेति कान्तिदेवीति पाथात्वा । बृहद्विवा बृहद्विवो भग इति सायणाभिप्रायः ॥
 ५. उत (=अपि च) त्वे (=प्रसिद्धे) देवी (=दीप्तिमत्तौ) सुभगे (=सुभा-यशा-
 लिन्यौ) मिथुदृशा (=मिथः परस्परं पश्यन्तौ) जगताम् अपीजुवा (=गतिमत्ता
 मनुष्यादीनां प्रेरयिष्यौ) उषासानक्ता (=उषाश्च रात्रिश्च) [अस्माकं रथं प्रेरयन्तु] ।
 [अपि च] हे [वीः] पृथिवि [च], यत् (=यस्मात्) या नव्यसा वचः (=अ-
 तिनूतनेन स्तोत्रेण) स्तुपे (=स्तौमि) च (=अपि च) त्रिवयाः (=१ "ओषधियश्च-
 सोमात्मनानि हविर्लक्षणाभ्यनानि यस्य तादृशोदं") स्यातुर्वयः (=१ स्यात्तरस्ता-

४. आणि जगताचा प्रभु [असा] तो देदीप्यमान त्वष्टा देवपत्नीनिशी [आमच्या] रथाला हांको. इळा, भग, आणि महातेजस्वी द्यावापृथिवी, मेधावी पूषा आणि अश्वी प्रभु [आमच्या रथाला हांकोत].

५. आणि देदीप्यमान, सौभाग्यशाली, परस्पर अदलाबदलीनें दृष्टीस पडणाऱ्या [आणि] सकळ जंगमांला प्रेरणाऱ्या त्या उषा आणि रात्र [आमच्या रथाला हांकोत]. हे [द्यावा] पृथिवी हो, ज्यापेक्षां मी अति नूतन स्तोत्रानें तुम्हांला स्तवितों आणि त्रिविध हवि घेऊन स्थावराचें अन्न [तुम्हां] पुढें ठेवितों, [ज्यापेक्षां तुम्ही आमचा रथ हांका].

४. इंद्राची जशी रथाचें पाठबळ करण्याविषयी प्रार्थना वरच्या मंत्रात केली तशी यांत इळा, भग, द्यावापृथिवी, पूषा आणि अश्वी यांनी रथ हांकावा अशी त्यांची प्रार्थना केली आहे.

५. या ऋचेचा उत्तरार्ध कठिण आहे. पूर्वार्धांत उषा आणि रात्र यांस रथ हांकण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. तशीच उत्तरार्धांतहि द्यावापृथिवीस तीच

4. And may that brilliant Tvashṭā, the lord of the world, together with the goddesses, drive [our] chariot. [May] Iḷā, Bhaga, and resplendent Earth and Heaven, wise Pūshā and the masters As'vins [drive our chariot].

5. And [may] those brilliant, blessed Ushas and Night, that appear by turns [and are] the inspirers of [all] creatures, [drive our chariot]. [And do you], o Earth [and Heaven, drive our chariot], since I praise you with a new hymn, and carrying the three kinds of food, spread before [you] the food of the moveable.

प्रार्थना केली आहे असें समजून आम्ही भाषांतर केले आहे. तरी 'त्रिविध हविरन्न घेऊन' (= 'त्रिव्याः') आणि 'स्थावराचे अन्न' यांचा अर्थ निर्विवाद रीतीनें करणें कठिण आहे. सायणांचा अर्थ भाषेखाली दिला आहे. 'स्थावराचे अन्न' म्हणजे धान्यरूप अन्न असें ते म्हणतात.

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्न्योऽज एकपादुत ।
 त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ६
 उत । वः । शंसम् । उशिजाम् । इव । श्मसि । अर्हिः । बुध्न्यः । अजः ।
 एकपात् । उत ।

त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् । नपात् । आ-
 शुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

एता वो वृष्म्युद्यता यजत्रा अर्तक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।
 श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥ १४
 एता । वः । वृश्मि । उत । उद्यता । यजत्राः । अर्तक्षन् । आयवः । न
 व्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चक्रानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् ।
 अश्याः ॥ ७ ॥ १४ ॥

जम्) उपस्तिरे (= युवाभ्या प्रयच्छामि) [अस्मात् कारणाद्युवामपि अस्माकं रथ
 प्रेरयतम्] ॥

स्तुषे इत्याद्युत्तरार्धो दुर्बोधः । स्थातुः स्थावरस्य ग्रीष्मादेः संबन्धि वयोज्ञ चक्षुरो-
 द्वाशादिलक्षणमिति सायणः ॥

भाषायाम्.

६. उत (= अपि च) [हे देवाः], उशिजामिव वः शंस श्मसि (= स्तोत्रकामि-
 नामिव युष्माकं स्तोत्रम् उश्मसि कामयामहे = स्तोत्रकामिनो यस्मान्नृप तस्माद्युष्मान्स्तो-
 त्रमिच्छामः) । अर्हिर्बुध्न्यः उत (= अपि च) अज एकपाद् त्रितः (= एतन्ना-
 मको देवः) ऋभुक्षाः (= ऋभुर्नाम देवः) सविता [तथा] आशुहेमा (= शीघ्रगामी)
 अपा नपात् (= उदकानां पुनोप्तिः) शमि (= अस्मिन् यज्ञकर्मणि) धिया (= स्तो-
 त्रेण द्वारा [अस्मभ्यं] चनो दधे (= अन्नं ददातु) ॥

शमि शमी शम्या कर्मणेति पाथात्याः ॥ चनरत्निरिति च त एव ॥
 ७. हे यजत्राः (= पूजनीया) [देवाः], एता व उद्यता [स्तोत्राणि] वृश्मि
 (= एतानि उच्चारितानि स्तोत्राणि कामये = एतानि स्तोत्राण्युच्चारयितुमहं कामये) । —
 आयवः (= यजमाना) नव्यसे (= अतिशयेन स्तुत्याय तुभ्यं देवगणाय) [तानि] सम्

६. आणि तुम्ही [स्तोत्र]-सकाम असल्यामुळे तुमचें स्तोत्र करणें आम्हांला आवडतें. अहिर्बुध्न्य आणि अज एकपाद्, त्रित, ऋभुक्षा, सविता, [आणि] शीघ्र-गामी अपां-नपात् [हे] स्तुतीच्या योगानें या उपासनेंत [आम्हांला] अन्न देओत.

७. हे पूजनीय [देव] हो, तुमचीं हीं [स्तोत्रें] उच्चारवयास मला आवडतें. अत्यंत स्तुत्य जे तुम्ही त्या तुम्हांप्रीत्यर्थे तीं उपासक जन रचिते झाले आहेत. हविरन्न मिळवूं इच्छणारे [आणि] आहुतीची वांछा करणारे [जे तुम्ही, ते] रयास जोडिलेल्या अश्वाप्रमाणें [ह्या आमच्या] कर्माप्रत पावा.

6. And we love to praise you as those who love [the hymn]. May Ahirbuddhnyā, and Aja Ekapād, Trita, Ribhukshā, Savitā and the impetuous son of the waters give us food through our hymn in this rite.

7. I love to proclaim, o adorable ones, these your [praises]. The worshippers have composed them for [you] most deserving to be praised. May you, who are desirous of the sacrificial food [and] love the oblation, come to [this our] worship like a chariot-horse.

६. 'अहिर्बुध्न्य.' सू. १८६ मं. ५ आणि टीप पहा.

'अज एकपाद्' हें एका देवाचे नांव आहे. 'जन्मरहित आणि एकला जातो' म्हणून अज एकपाद् हें नांव पडलें आहे असें सायण म्हणतात. ह्या देवाचा निर्देश यावापृथिवीवरोंवर येतो. अथवा 'अहिर्बुध्न्य' याजवरोवर येतो.

केव्हा केव्हा दुसऱ्या देवानरोवरहि येतो.

'त्रित' याविषयी सू. ५२ मं. ५ आणि टीप पहा. 'ऋभुक्षा' आणि ऋभु एरुच; ऋभु कोण तें सू. २० मं. १ आणि त्याजवरील टीप यात पहा. 'अपा नपाद्,' याविषयी सू. १४३ मं. १ आणि टीप पहा.

सूक्तम् ३२-२२३.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमा द्यावापृथिवीया । द्वे ऐन्द्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा । ततो द्वे रा-
कादेवत्ये । द्वे सिनोवालोदेवत्ये । अन्त्या गुह्यादिषड्देवताका ॥ षष्ठ्याद्या-

स्तिस्त्रोतुष्टुभः । शिशः पञ्च जगत्यः ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुवी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतम् । अवित्री इति ।
वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरम् । ते इति । इदम् । पुरः । उपस्तुते इत्यु-
पऽस्तुते । वसूयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

अतस्तन् (=सम्यग्प्रचितवन्तः) । अह (=अध=अधुना) श्रवस्यवः (=हविरन्नेच्छवो)
वाजं चकानाः (=उपासकैर्दत्तम् अन्नं कामयमाना) [यूय] रथ्यः सतिर्न (=रथे
युक्तोश्च इव) धीतिम् (=अस्माभिः क्रियमाणाभिमाभुपासनाम्) अश्याः (=प्राप्त्या
=प्राप्तुत) ॥

देवगणस्यैकत्वापेक्षया नव्यसे इत्यत्र अश्या इत्यत्र चैकवचनप्रयोगः । पाथात्यास्तु
नव्यसे नवतरं यथा तथेति ॥

भाषायाम्.

१. हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), ऋतायतः (=सत्य यज्ञमिच्छतः) सि-
षासतः (=वा संभक्तुमिच्छतो) मे (=मम) अस्य [क्रियमाणस्य] वचसः (=स्तो-
त्रस्य) अवित्री (=अविन्यौ=पालयिष्यौ) भूत (=भवतम्) । ययोर् [युवयोर्ना-
वापृथिव्योर्] आयुः (=वलं) प्रतरं (=प्रकृष्टतरं महत्तरं) [भवति] ते उपस्तुते
(=उपेत्य सर्वैः स्तुते) वा वसूयुः (=धनेच्छुरहम्) इदं पुरः (=अस्मिन् स्थाने स-
र्वेषां पुरतो) महो दधे (=बहु विदधे=बहु करोमि=बहुमन्ये) ॥

सूक्त ३२-२२३.

ऋषि-गृत्समद. देवता १ली
द्यावापृथिवी यांविषयी; २ आणि
३ या इन्द्राविषयी अथवा त्वष्टा-
विषयी असे समजावे; ४ आणि
५ ह्या दोन राका देवीविषयी; ६
आणि ७ ह्या सिनीवाली ह्या दे-
वीविषयी; ८वी ऋचा गुंगू, सि-
नीवाली, राका, सरस्वती, इन्द्रा-
णी आणि वरुणानी या सहा दे-
वीविषयी. वृत्त-सहावी, सातवी
आणि आठवी ह्या तीन अनुष्टुप्,
उरलेलें सर्व सूक्त जगती छंदाचें.

१. हे द्यावापृथिवी हो, मज
उपासनेच्छूचें [आणि तुम्हांला]
भजूं इच्छिणाऱ्याचें [जें] हे
स्तोत्र [त्या]च्या तुम्ही रक्षक व्हा.
ज्यांचे वळ अतिशय मोठे त्या
तुम्हां [सर्व]स्तुत [द्यावापृथिवी]ला
धनेच्छू मी हा येथे पूजितों.

१. 'बळ' = 'आयुः'. आयुष्य अ-
साहि अर्थ चालेल.

'पूजितो' = 'महो दधे.' अक्षरशः
अर्थ, मोठ्या अथवा पूज्य रीतीने ठेवितों,

HYMN 32-223.

To Heaven and Earth (verse 1);
Indra or Trashtā (vs. 2, 3);
Rākā (4, 5); Sinivālī (6, 7);
to Gungū, Sinivālī, Rākā, Sa-
rasvatī, Indrāṇi and Varuṇā-
ṇi (v. 8). Metre—Jagati ex-
cept in the last three verses
where it is Anuṣṭubh.

1. Be you the champi-
onesses, o Heaven and
Earth, of this hymn of
mine who am desirous of
sacrificing, [and] desirous
of worshipping. I who am
desirous of wealth thus
honour you here—you
whose might [is] exceed-
ing great, [and] who are
praised [by all].

मनांत धरितों; अर्थात् बहुमान देतो.
सू. १५३ मं. १ आणि त्याजवरील
'अत्यंत' याविषयीची टीप पहा.

मा नो गुह्या रिपं आयोरहं न्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।
 मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्रायता मनसा तत्त्वमहे
 मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः ।
 आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्रायता ।
 मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्पुषीमसश्चतम् ।
 पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥
 अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्पु-
 षीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पु-
 रुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. आयो. (=शत्रुलक्षणस्य मनुष्यस्य) गुह्या रिपः (=तातुमशक्या हिंसारूपा माया)
 अहन् (=अहनि कस्मिन्नपि दिने) मा नो दभन् (=अस्मान् मा हिंतिषु) ।
 न. (=अस्मान्) आभ्यो दुच्छुनाभ्यः (=तादृशोना दु.सकृर्नाणाम् अरातीना वश
 मा नैधोः) । नः सख्या (=अस्माक, सख्यानि त्वत्सदृशैः सह सखित्वानि) मा
 नि यौ. (=मा विद्युक्तानि काषाः=मा नाशय) । सुम्रायता मनसा (=सुम्नम् आत्मन
 इच्छता मनसा) त्वत् त्वा ईमहे (=यत्त्वा याचामहे) तस्य नो विद्धि (=अस्माक
 तस्य प्रार्थनस्य जानीहि=अनुमहात्मिकया बुद्ध्या तद्बोधे) ॥

३. अहेळता मनसा (=अकुप्यता=अनुमहात्मिकया बुद्ध्या) श्रुष्टिं (=सुखरात्री)
 दुहाना (=दोग्ध्री) पिप्पुषी (=पीनाम्) असश्चतम् (=असद्वा=सततधारायुक्ता)
 धेनु (=गाम्) आ वह (=आनय) । हे पुरुहूत (=बहुभिराहत) [इन्द्र],
 पद्याभिराशु (=पादगतिभिः शीघ्रगामिनं) वचसा च वाजिन (=शब्देन वेग-
 यन्तं) त्वा विश्वहा हिनोमि (=विशेषु दिनेषु प्रीणयामि) ॥

पद्याभिराशु वचसा च वाजिनम् इत्यतिशयेन दुर्बोधम् ।

२. शत्रूच्या गुप्त माया [कोण-
त्याहि] दिवशीं आमचा घात न
करोत; तसल्या दुःखकारी शत्रू-
च्या स्वाधीन आम्हांस करूं नको.
तुं आमची मैत्री तोडूं नको. सु-
खाची इच्छा करणाऱ्या अंतःकर-
णानें आम्ही तुजकडे मागून घेत
आहों, तर आमची ही [प्रार्थना]
तुं मनास आण.

३. क्रोधं न करणाऱ्या मनानें
सुखदायक, दूध देणारी, पुष्ट आ-
णि समृद्धिकारक [अशी] माय
तुं आम्हांला घेऊन ये. पायांच्या
चालींनीं शीघ्रगामी आणि ध्वनी-
नें वेगवान् असा जो तुं त्या तुला,
हे पुरुहूता, मी प्रतिदिनीं भजतो.

2. May the secret in-
trigues of the [hostile]
man never hurt us on any
day. Do not subject us to
such evil-doers. Do not
deprive us of our friend-
ships. Grant the prayer
which we are advancing
with a heart wishing for
thy blessing.

3. With a pleased heart
bring [us] a useful, mil-
ching, fat and prosperous
cow. I propitiate daily,
o thou invoked by many,
thee impetuous with thy
movements and swift with
thy sound.

२. 'शत्रूच्या गुप्त माया' = 'आयो-
गुह्या रिपः'. म्हणजे शत्रूंनी आमच्या ना-
शासाठी जे गुप्त पाश रचिले असतील
किंवा जे गुप्त उपाय योजिले असतील ते.

३. 'पायांच्या चालीने शीघ्रगामी
आणि ध्वनीनें वेगवान्' = 'पद्माभिराशुं
वचसा च वाजिनम्'. हें भाषांतर अक्ष-

रशः आम्ही केले आहे, परंतु त्याच्या
भावार्थाविषयी संशय आहे. कदाचित्
मोठ्या वेगानें चालणाऱ्या आणि ओरड-
णाऱ्या घोड्याप्रमाणें लवकर धावून येतो
असा जो इंद्र त्याला मी भजतो असा
भावार्थ असावा.

राकामहं सुहवां सुस्तुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्वना ।
 सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥
 राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सु-
 भगा । बोधतु । त्वना ।

सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदा-
 यम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
 ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥
 याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दा-
 शुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपआगहि । सहस्रपोषम् ।
 सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. सुहवां (=सुलभाह्वाना) राका [नाम देवी] सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या)
 हुवे (=आह्वयामि) सुभगा (=शोभनभाग्यवती) [सा] नः शृणोतु बोधतु त्वना
 (=अस्माकं स्तोत्रं शृणोतु तच्च जानातु) । अच्छिद्यमानया (=अच्छिन्नया) सूच्या
 अपः सीव्यतु (=अस्माकं कर्म संतनोतु) । शतदाय (=शतधनदायिनम्) उक्थ्य
 (=प्रशस्य) वीर (=वीर्यवन्त पुत्र) ददातु [च] ॥

सपूर्णचन्द्रा पीर्णमासी तदभिमानिनी देवीति सायणस्याभिप्रायः ॥

५. हे राके यास्ते (=तव) सुपेशसः सुमतयः (=शोभनरूपा अनुग्रहात्मिका बु-
 द्ध्यः) [सन्ति] याभिश्च [च] दाशुषे वसूनि ददासि (=हविर्दत्तवते यजमाना-
 धनानि प्रयच्छसि) ताभिः [सुमतिभिस्] [त्वम्] अद्य [दिने] सुमनाः [सती]
 [अपि च] हे सुभगे (=शोभनभाग्यवति), सहस्रपोष रराणा (=सहस्रमेत्याकां
 श्रद्धिं ददती सती) नः उपागहि (=अस्मान् प्रति आगच्छ) ॥

पाच ता० १ पायून ता० ३१ जुलै सन १८८० पर्यंत.

			रु. आ. प.
१. रा. विनायक प्रभाकर गोरु.	...	१८७७/७८	६- ०-०
वसाहटादुर नागगण गणेश मोठे....	...	१८७९/८०	६- ६-०
अन्तर विश्वाम रामजी घेले.	...	...	६- ६-०
१. रा. यशवंत पादुरंग गोडंवे.	...	...	६- ६-०
„ मगिराम मोतिराम मारतर....	...	...	६- ६-०
„ रघुनाथ नारायण खोटे.	...	...	६- ०-०
„ महादेव चिमगाजी आपटे....	...	...	६- ०-०
„ महादेवराव श्रीधरजी.	...	...	६- ०-०
वसाहटादुर रावोबा जनार्दन.	...	...	६- ६-०
१. रा. नगिनदास त्रिभुक्कणदास....	...	...	६- ६-०
„ गणपतराव अमृत मानकर....	...	...	६- ६-०
„ जयसत्यप्रोवराव त्रिमलराव.	...	...	७-१८-०
„ विनाजी मंगेश करणिक.	...	...	६- ६-०
आर. थाम माहेन. अ. कलेक्टर....	...	...	२- ६-६
के. जी. गुम मिन्ट्रीलमिन्टिम.	...	...	४- ४-०
रावमाहेव गोपाळ विनायक भानव....	...	...	६- ६-०
„ गणपतराव जी. शास्त्री.	...	१८७९/८०/८१	१०- ०-०
के. रघुनाथ स्वामिराव.	...	...	१०-१२-०

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग निसया मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपें

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ

रु आ

मुंबईबाहेर राहणाऱ्यांस टपाल हंगिलासदल एक वर्षाचे

६ ०

मुद्रकाल दर प्रतीस

० ६

० १

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापर्यंत वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपल्यावर नाच तदुक्तित्वा येईल

All communications to be addressed to the Manager Mr. W. H. D. N. in Pandit, No. 29 Morola Popatl's Court, Kollaba District, Bombay

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोला पोपटजीची साडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर ग. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थगल" यांच्याशी ठेवावा.

THE VEDĀRTHAYĀTNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Smṛitā with Maṭāri and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Maṭāri

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहितव

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

सररुत व्याख्या आणि राठी टीका.

VOL IV No 6 AUGUST 1909 MONTHLY PART 59
पुस्तक ४. अर्ध ६. आग्न सन १८८०. मासिक भाग ५३.

मुद्रित

“निर्णयमागर” छापसन्नांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आग्नसन्नांत नोंदुं आहे)

पंच ता० १ पासून त० ३१ आगष्ट सन १८८० पर्यंत.

		रु. ला.
रा. रा. वामन गणेश दांडेकर.	१८७८/७९/८०	१२-६
„ विष्णु त्रिवक्क राहळकर	१८८०/८१	६-६
„ गणेश बन्नादेन आगासे	१८७९/८०/८१	१०-०
„ वामन नारायण ओक्.	१८७८/७९/८०	१२-११
रावबाहादूर कृष्णाजी लक्ष्मण लकर.	१८७९/८०	६-६
रावसाहेब आत्रा विष्णु पुराणी.	...	६-६
„ बाबाजी लक्ष्मण बज्य	...	६-६
„ बाळाजी लक्ष्मण ओ.	१८७८/७९/८०	१२-१२
पाद्री जे. टेलर साहेब.	१८७९/८०	६-६
सी. नारायणस्वामी नायडु.	...	६-६
रा. रा. रामचद्र धोडेदेन वेळणार.	...	६-६
रावबाहादूर वापुराव रामचद्र पवर्धन.	...	६-६
रा. रा. दामोदर गगाधर तळकर.	...	६-६
„ केशव महादेव ओव्हरावर.	...	६-६
रावसाहेब मोतीलाल लालभाई	...	६-६
रावसाहेब हरिदास बेहारीदास कारभारी वडान.	...	१५९-६
ग. रा. गोपीनाथ दादाजी शारधर.	...	६-०
„ मोरोबा केशरिनाथ.	...	६-०
„ रामचद्र मुकुदजी.	...	६-०
„ सखाराम महादेव पडित.	...	६-६
„ दामोदर भिकाजी जठार.	...	६-६
एन. शिवराम फीडर. वाकी.	...	१-१२
चारटन लायत्ररी लुनावाडा.	१८७९/८०	६-६
रा. रा. कृष्णराव नारायण रेगे.	१८८०/८१	६-६
„ सोमनाथ भुईभार व्यापार.	१८७९/८०	६-६
रा. सा. मोरो चिंतामण जोशी.	...	६-६
आर. रघुनाथराम दिवाण.	१८७९/८०/८१	२६-०

४. जिचें आह्वान करणें सुलभ होय त्या राकेला मी चांगल्या स्तुतीने बोलावितों, ती सौभाग्यशाली [राका] आमची [स्तुति] ऐकौ [आणि] मनास आणो. न मोडणाऱ्या सुईनें ती [आमची] उपासना सितो. [आणि] शेकडो संपत्ति मिळविणारा आणि स्तुतियोग्य असा शूर पुत्र देओ.

५. हे राके, तुझे जे सुंदर प्रसाद, [की] ज्यांहीं तूं हविर्दात्या यजमानाला धर्नें देतीस त्यांसहित तूं आज प्रसन्न होताती आम्हांजवळ ये, आणि हे सुभाग्यसंपन्न [राके], हजारो प्रकारच्या संपत्ति पुष्कळ दे.

4. I invoke with an excellent hymn Rākā, easy to be invoked. May blessed [Rākā] hear and grant our [prayer]. May she sew our rite with a needle that does not break. May she give us a brave son that shall win hundreds of riches and shall be deserving of praise.

5. O Rākā, come thou this day to us, being gracious [towards us] with those beautiful favours which belong to thee [and] with which thou givest wealth to the sacrificer, granting, o blessed one, abundance consisting of a thousand gifts.

४. 'न मोडणाऱ्या सुईने आमची उपासना सितो' = 'सीव्यतु अपः सूच्या अस्थिरमानया.' म्हणजे आमचे जे यज्ञरूप कर्म त्याचे निरनिराळे भाग अशा रीतीने रचो की, ते विलग आहेत असे न दिसतां सर्व कर्म सांग आणि पूर्ण आहे असे दिसेल.

५. 'राका' ही एक छत्र देवी वेदात केव्हां केव्हां येते. सायण म्हणतात, ही पौर्णमासीरूप देवी होय. परंतु वेदकाळी तसा अर्थ होत होता असे 'राका' हे नांव जेथे जेथे येतें त्या त्या वाक्यावरून दिसतें असे नाही.

सिनीवालि पृथुस्तुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

या सुवाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्वत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुवाहुः । सुअङ्गुरिः । सुसूमा । बहुसूवरी ।

तस्यै । विश्वत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या गुङ्गुर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥ ३ ॥

या । गुङ्गुर्या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अह्ने । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

६. हे पृथुस्तुके (= बहुकेशसंघाते) सिनीवालि [नाम देवि], या [त्वं] देवानां स्वसासि [सा त्वम्] आहुतं हव्यम् (= अस्माभिर्दत्तं हविर्) जुषस्व (= सेवस्व) । हे देवि, नः प्रजा दिदिद्धि (= दर्शय = देहि) ॥

दृष्टचन्द्रामावासा सिनीवाली । इति सायणः ॥

७. [हे यजमानाः], या सुवाहुः (= शोभनवाहुः) [या] स्वङ्गुरिः (= शोभनाहुलियुक्ता) [या] सुषूमा (= सुषु प्रसवित्री) [या] बहुसूवरी (= बह्वीनां प्रजानां सवित्री) [च भवति] तस्य विश्वत्न्यै (= विशां स्वामिन्यै) सिनीवाल्यै हविर्जुहोतन (= हविर्जुहुत) ॥

८. या गुङ्गुर्या [नाम देवी] या सिनीवाली या राका या सरस्वती [तामाह्वयामि] [अपि च] इन्द्राणी [नाम देवी] वरुणानीं [च नाम देवीम्] ऊतये स्वस्तये (= रक्षणाय कल्याणाय च) अह्ने (= आह्वयामि) ॥

अत्र गुङ्गुर्यादेन रावासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूच्यते । इति सायणः ॥

६. हे सुकेशभार सिनीवाली, जी देवांची बहीण होत ती तूं [हैं आम्हीं] अर्पण केलेलें हवि सेव. हे देवी, तूं आम्हांला संतति दे.

७. जी चांगल्या बाहूंची, चांगल्या अंगुल्यांची, जिचा प्रसव चांगला, जी पुष्कळ मुलांला जन्म देणारी, या विश्वस्वामिनी सिनीवालीला, [हे उपासक हो], तुम्ही हव्य अर्पण करा.

८. जी गुंगू, जी सिनीवाली, जी राका, जी सरस्वती, [यांला] [आणि] इन्द्राणीला [आणि] वरुणानीला, मी रक्षणासाठी [आणि] कल्याणासाठी बोलवितों.

6. O Sinivālī of plentiful hair, do thou who art the sister of the gods enjoy the proffered oblation. Give us progeny, o goddess !

7. She who has good arms, she who has good fingers, she who is of easy parturition, she who gives birth to many [children] —to that Sinivālī, offer oblation, [o sacrificers] !

8. [She] who [is] Gungū, [she] who [is] Sinivālī, [she] 'who [is] Rākā, [she] who [is] Sarasvatī, [her] I have invoked for protection [and] for prosperity.

६. 'सिनीवालो.' हेंहि एका क्षुद्र देवतेचें नाव आहे. सायण म्हणतात की ही अमावास्यारूप देवी होय. हिजविषयी झाला तरी विशेष काही इतिहास ठाऊक नाही.

८. 'गुंगू.' ह्या देवीच्या स्वरूपाविषयी कांही ठाऊक नाही. हें नाव ऋग्वेदात पुनः आलेले नाही. सायण म्हणतात

'कुहू' नावाची देवी आणि ही एकच होय. कुहू म्हणजे ज्या दिवशी चंद्रकला दिसत नाही तशी अमावासा.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

'इन्द्राणी' आणि वरुणानी ' यांविषयी सू. २२ मं. १२ पहा.

सूक्तम् ३३-२२४.

गृत्समद ऋषिः । रुद्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ ते पितॄर्मरुतां सुम्रमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेतु प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितॄः । मरुताम् । सुम्रम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य ।

सम्दृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेतु । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्र-

जाभिः ॥ १ ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शतमेभिः शतं हिमां अशीय भेषजेभिः ।

अस्मद्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्व विपूचीः ॥ २ ॥

त्वदत्तेभिः । रुद्र । शम्दत्तेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय ।

भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । वितरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चात-

यस्व । विपूचीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतां पितः [रुद्र], ते सुम्रं (=तव सुम्रम्) आ एतु (=अस्मान् आगच्छतु) । सूर्यस्य संदृशः (=दर्शनात्) नः (=अस्मान्) मा युयोथाः (=मा पृथक्कार्षीः) सूर्यदर्शनमस्माकं मा भूदिति कदापि मा कार्षीः) । नो वीरः (=अस्माकं वीर्यवान् पुनः) अर्वति अभि क्षमेत (=शत्रो अभिभवतु=शत्रून् अभिभवतु) । हे रुद्र, प्रजाभिः (=पुनर्पौत्रैः) प्र जायेमहि (=प्रभूताः स्याम) ॥

२. हे रुद्र, त्वादत्तेभिः (=त्वया दत्तैः) शतमेभिः (=अतिशयेन सुतकैरु) भेषजेभिः (=औषधैः) शतं हिमाः (=शतं संवत्सरान्) अशीय (=प्राप्नुयाम्) । अस्मत् द्वेषः (=शत्रु) वि [चातयस्व] (=विनाशय) अंहः (=पापं) वितरम् (=अत्यन्तं) वि [चातयस्व] विपूचीः (=नानाञ्चतीर्) अमीवाः (=रोगान्) वि चातयस्व (=विनाशय) ॥

सूक्त ३३-२२४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-रुद्र.
वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे मरुतांच्या पित्या, तुझे कल्याण येऊ दे. सूर्याच्या दर्शनाचा आणि आमचा वियोग तूं करूं नको. आमचा वीर्यवान् पुत्र शत्रूचा पराभव करो. हे रुद्रा, आम्ही पुत्रपौत्रांनी वाढूं असें कर.

२. हे रुद्रा, त्रां दिलेलीं जीं अत्यंत सुखकारक औषधें त्यांहीं मी शंभर वर्षांप्रत पावेन असें तूं कर. तूं आम्हांपासून शत्रूला [नाहीसा कर], पाप अगदी ना[हींसें कर], सर्वत्र पसरणारे रोग नाहीसे कर.

१. हे सूक्त 'रुद्र' या द्वाविषया आहे. रुद्र हा देव कोण आहे त्याविषयी सू. ४३ म. १ आणि टाप पहा.

'तुझे कल्याण' = 'ते सुखम्.' म्हणजे जे न्याग तू करित असतो ते आम्हाप्रत येओ.

'शत्रूचा पराभव करो' = 'अर्वन्ति अभि क्षमेत.' हा अर्थ सायणातुसार केला आहे आणि आम्हाला वाटते तो निराधार नाही. 'अर्वन्' शब्दाचा अर्थ घोड्यावर बसलेला मनुष्य, घोडेसवार असा वेदात प्रतिष्ठ आहे. त्यावरून

HYMN 33-221.

To Rudra By Gutsamadu. Metre—Trishtubh.

1. May thy blessing come, o father of the Maruts ! Do not separate us from the sight of the sun. May our brave son subdue the enemy. May we be multiplied with sons and grandsons.

2. May we attain, o Rudra, a hundred winters by the most healing medicaments given by Thee. [Drive] away enemies from us, [drive] sin far away, drive away disease reaching everywhere.

घोड्यावर बसलेला शत्रु असा अर्थ समवतो.

हे सूक्त वैदिक वर्म करणाऱ्या लोकात प्रसिद्ध आहे. ते 'महयज्ञ', 'गर्भाधान', 'शातिसूक्त', 'तुळापुरुष', 'दुष्टजनन-शाति', 'मूळशाति', 'अत्येष्टी' मधील 'एनादशाह-वृषोत्सर्ग' यात वगैरे म्हणण्याची चाल पडली आहे.

२. रोग बरे करणें हे रुद्राचे काम आहे याविषयी सू. ४३ म. १ पहा.

या मंत्रावरून प्राचीन म्हणजे कृतयुगातील ऋषि शंभर वर्षे मनुष्य जगले म्ह-

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पार्थि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । अस्ति । तवःस्तमः । तवसाम् । व-
ज्रवाहो इति वज्रऽवाहो ।

पार्थि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । र-
पसः । युयोधि ॥ ३ ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीरां अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुःस्तुती । वृषभ ।
मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भि-
षजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३, हे रुद्र, [त्व] धिया (=ऐश्वर्येण) जातस्य श्रेष्ठोसि (=जगतः प्रशस्ततमो भ-
वसि) । हे वज्रवाहो, [त्व] तवसा तवस्तम. (=प्रबलाना मध्ये प्रबलतमो) [भवसि]
नः (=अस्मान्) अंहस पारम् (=पापस्यापरतीर) स्वस्ति (=क्षेमेण) पार्थ (=नय) ।
रपसः (=व्याधेर्) विश्वा अभीतीः (=सर्वाण्यभिगमनानि) युयोधि (=अस्मत् पृथ-
क्कृत्=अपगमय) ॥

४. हे रुद्र, त्वा (=त्वा) नमोभिः (=नमनैर्) मा चुक्रुधाम (=क्रुद्ध मा वार्ष्णे)
हे वृषभ (=स्वामिन्), दुष्टुती (=दुःस्तुत्या) मा [क्रोधयाम] । सहूती (=अन्यै-
देवैः सह सामान्येनाह्वानेन) मा [क्रोधयाम] । नो वीरान् (=अस्माक पुत्रपौत्रादीन्
रोगेण भूमी पतितान्) भेषजेभिरुदर्यय (=औषधैरुद्रमय=नीरोगान् कुरु) ।
त्वा (=त्वा) भिषजा भिषक्तम् शृणोमि (=त्वं वैद्याना मध्ये श्रेष्ठो वैद्यो भवसीति
शृणोमि) ॥

३. हे रुद्रा, तूं यशानें जग-
तांत श्रेष्ठ आहेस; हे वज्रबाहू [रु-
द्रा], तूं वळवंतांत अत्यंत वळ-
वान् [आहेस]. तूं आम्हांला सु-
खरूपपणानें पापाच्या पार ने. तूं
व्याधीची सर्व प्राप्ति नाहीशी कर.

४. हे रुद्रा, तूं आमच्या न-
मनांनीं क्रुद्ध होऊं नको; हे प्रभू,
आमच्या वाईट स्तुतीनें अथवा
[दुसऱ्या देवां]बरोबर आह्वान केलें
म्हणून तूं क्रुद्ध होऊं नको. तूं औ-
षधांनीं आमच्या वीरांला उठीव.
तूं वैद्यांमध्ये श्रेष्ठ वैद्य [आहेस]
असें मी ऐकिलें आहे.

3. Thou, o Rudra, art
the greatest in creation
with [thy] glory, the
mightiest of the mighty, o
wielder of the thunderbolt!
Take us safely to the end
of sin. Take away all ap-
proaches of disease.

4. May we never offend
thee, o Rudra; with [our]
adorations, [may we] ne-
ver [offend thee] with a
bad praise, never with a
joint invocation. Raise up
our heroes with medica-
ments. I have heard thee
[to be] the best physician
of physicians.

णजे मोठे भाग्य झाले असें मानीत ही
गोंष्ट स्पष्ट होते, दहा हजार वर्षे जगणें

शक्य आहे असें त्यांस वाटत नसे.

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै वभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥ १६

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् ।

दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । वभुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् ।

मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाध-
मानम् ।

घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य ।
सुम्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्

५. यो [रुद्रो] हवीमभिर्हविर्भिः (= आह्वानैर्हव्यैश्च) हवते (= हूयते) [त]
रुद्रं स्तोमेभिः अव दिषीय (= स्तोत्रैरपगतक्रोधं करवाणि) । ऋदूदरः (= ? मृदूदरः
= कोमलान्तःकरणः) सुहवः (= शोभनाह्वानः = सुलभाह्वानो) वभुः (= वभुरर्णः)
सुशिप्रः (= सुवदनः) [त] नः (= अस्मान्) अस्यै मनायै (= तस्यै मनायै = तस्मै
स्वकीयाय प्रसिद्धाय क्रोधाय) मा रीरधत् (= मा वश नयतु) ॥

६. वृषभ. (= प्रभुर्) मरुत्वान् (= मरुद्विर्युक्तो) [रुद्रो] नाधमान (= नाध-
मान याचमानं) मा (= मा) त्वक्षीयसा वयसा (= दीप्तेनाग्नेन) उन्ममन्द (= उत्तर-
पेण तर्पयतु) । घृणीव छाया [रुद्रस्य सुम्नम्] अरपा अशीय (= यथा कश्चित् सूर्य-
किरणसंतमशलाया प्रविशति तथा रुद्रदत्तं सुरात् अहं प्रविश्य अपापो भवेयम्) ।
रुद्रस्य सुम्नम् आ विवासेय (= रुद्रदत्तं सुरां परिचरणेन प्राप्नुयाम्) ॥

घृणीवेति पदं घृणिरिवेत्यर्थकम् ॥

५. ज्या रुद्राला आह्वानांनी
आणि हवींनी आळवितात [तो]
रुद्र माझ्या स्तोत्रांनी शांत होओ.
कोमळ अंतःकरणाचा, आह्वानांनी
सहज प्राप्त होणारा, वभ्रु वर्णाचा,
[आणि] सुवदन असा जो रुद्र
तो आम्हांला आपल्या क्रोधाच्या
स्वाधीन न करो.

६. मरुद्युक्त [रुद्र] प्रभु मज
याचकाला महाप्रवळ अन्नाच्या योगें
वृक्ष करो. संतापलेला [मरुध्य]
जसा छायेप्रत पोहचून निर्दुःख
होतो तसा मी छायेप्रत पावेन असें
होओ. रुद्राच्या प्रसादाला माझी
उपासना मिळवील असें होओ.

5. May I pacify with
hymns Rudra who is in-
voked with calls [and]
offerings. May he of the
kind heart, easy to be in-
voked, of tawny colour, of
beautiful features, never
surrender us to his wrath.

6. May the Lord [Ru-
dia], accompanied by the
Maruts, gratify me the
suppliant with splendid
food. May I harmless enter
[into Rudra's blessing]
even as one [enters] the
shade [when] oppressed
by the sun : may I gain
Rudra's blessing by wor-
shipping.

५. 'कोमळ अंतःकरणाचा' = 'ऊ-
द्वरः' हा शब्द कठिण आहे. परंतु दु-
सरे ठिकाणी आला आहे ती ठिकाणे
पाहून अर्थ केला आहे. आम्हाला वाटते
की तो बरोबर आहे.

'आपल्या क्रोधाच्या स्वाधीन' इ.
'असै मनाये.' अक्षरशः 'त्या क्रोधाच्या
स्वाधीन.' म्हणजे तो जो रुद्राचा प्रसिद्ध
क्रोध त्याच्या स्वाधीन.

कं१ स्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।
 अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥
 कं । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः ।
 जलापः ।
 अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥
 प्र वभ्रवे वृषभाय श्रितीचे महो मही सुष्टुतिमीरयामि ।
 नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥
 प्र । वभ्रवे । वृषभाय । श्रितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ई-
 रयामि ।
 नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य ।
 नाम ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्र, यो भेषजः (=औषधकृत्) जलापः (=सुखकरश्च) [च] अस्ति स्य
 ते मृळयाकुर्हस्तः (=स तव सुखयिता हस्तः) कं [भवति] ? दैव्यस्य रपसः (=देव-
 कृतस्य दुःखस्य) अपभर्ता (=अपगमयिता) [त्वं] मा (=मां) हे वृषभ (=प्रभो),
 नु (=क्षिप्रम्) अभि चक्षमीथाः (=अभिक्षमस्व) ॥

८. वभ्रवे (=वभ्रुवर्णीय) श्रितीचे (=शुचये) वृषभाय (=प्रभवे रुद्राय) महो
 मही सुस्तुतिं प्रेरयामि (=महतोपि यन्महत्तरं स्तोत्रं तादृशं तदर्थमुच्चारयामि) ।
 [हे मित्र], कल्मलीकिनं (=ज्वलन्तं=दीप्तिमन्तं) [रुद्रं] नमोभिर्नमस्य (=स्तोत्रैः
 पूजय) । रुद्रस्य त्वेषं नाम (=दीप्तिमन्तं प्रतापं) गृणीमसि (=स्तुमः) ॥

७. हे रुद्रा, तुझा तो सुख देणारा हस्त कोठें [आहे] कीं जो वरें करणारा [आणि] सुख देणारा होय? हे प्रभू, दैविक दुःखाचा अपहर्ता असा तूं मजवर रुपा कर.

८. पीत वर्णाचा [आणि] सोज्वळ असा जो प्रभु [रुद्र] त्याप्रीत्यर्थे मी मोठ्यापेक्षांहि मोठी स्तुति उच्चारितों. दीप्तिमान् [रुद्रा]ला तूं स्तवनांनीं पूज. रुद्राचा तेजस्वी प्रताप आम्ही वर्णितों.

७. 'वरें करणारा आणि सुख देणारा हस्त' = 'भेषजो जलापः.' म्हणजे औषध देऊन वरें करून त्याच्या योगें सुख होई असें करणारा.

7. Where, o Rudra, is that beneficent hand of thine which cures and which comforts? Remover of celestial distress do thou, o lord, be gracious unto me.

8. I send forth a hymn greater than a great one for the tawny and resplendent lord. Worship, [o friend], the burning Rudra with supplications. We praise the mighty valour of Rudra.

'दैविक दुःखाचा' = 'दैव्यस्य रपसः'. जें दुःख अथवा प्रसंग देवांच्या क्रोधासुळे आला असेल त्याला नाहीसा करणारा.

९. बहुरूप, पीतवर्णाचा [आणि] बलवान् [असा जो रुद्र तो] दृढ, दीप्तिमान् [आणि] सुवर्णमय अंगांनी शोभतो. या जगताचा महा ईश्वर जो रुद्र त्यापासून बळ कधीहि दूर न होओ.

१०. [हे रुद्रा], तूं जो बाण आणि धनुष्य धारण करितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो पूजनीय [आणि] बहुरूप हार घालितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो हें विस्तीर्ण विश्व रक्षितोस त्याला तूं योग्य आहेस. हे रुद्रा, तुजपेक्षां अधिक प्रबल कांहीं नाही.

9. Of many forms, mighty, of tawny colour, he shines with limbs solid, bright and golden. From Rudra, the great lord of this world may power never be taken away.

10. Deservedly dost thou carry a bow [and] arrows. Deservedly [dost thou wear] the adorable [and] omniform necklace. Deservedly dost thou protect this vast universe. Nothing, indeed, is mightier than thee, o Rudra.

९. 'बळ त्यापासून कधीहि दूर न होओ' = 'न वा उ योषत् रुद्रात् असुर्यम्.'
१०. राक्षसादिकांस मारावयास आणि

रोग नाहीसे करावयास वगैरे जे बळ पाहिजे ते रुद्राच्या अंगी सदैव राहो.

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
 मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥
 स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उप-
 हत्नुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वप-
 न्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।
 भूरदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥
 कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम । रुद्र । उप-
 यन्तम् ।

भूरः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा ।
 रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे स्तोत], श्रुत (= प्रख्यात) गर्तसद (= रथे निषण्ण) युवानम् (= अ-
 जर) मृग न भीम (= सिंहमिव भयकरम्) उपहत्नु (= शत्रुघातकम्) उग्र (= व-
 लव-तम्) [एतादृश रुद्र] स्तुहि । हे रुद्र, स्तवान (= स्तुत. सत्) जरित्रे
 मृळ (= स्तोत्रे सुखकरो भव) । ते (= तव) सेना अस्मदन्य नि वपन्तु (= निघ्नन्तु) ॥
 सेना वाणा इति पाश्चात्याः ॥

१२. हे रुद्र, उपयन्त वन्दमान पितर कुमारश्चित् (= उपेत्य आयुष्मान् भव
 सौम्येति स्तुवन्त पितर यथा पुत्रो नमति तथा) [त्वा] प्रति ननाम (= अह प्र-
 तिनतोस्मि) । भूरदातार (= प्रभूतस्य धनस्य दातार) सत्पति (= सता प्रभु)
 [त्वा] गृणीषे (= अह स्तौमि) । स्तुतस्त्वम् अस्मे (= अस्मभ्य) भेषजा रासि
 (= भेषधानि देहि) ॥

११. कीर्तिमान्, रथावर व-
सलेला, अजर, सिंहाप्रमाणें भयं-
कर, शत्रुघातक आणि बलवान्
अशा रुद्राला स्तव. हे रुद्रा, स्त-
विला होत्साता तूं स्तोत्रावर कृपा
कर. तुझ्या सेना आम्हांहून दुस-
ऱ्यांना मारोत.

१२. जवळ येऊन कुर्वाळ-
णाऱ्या पित्राला जसा पुत्र [नमन
करितो त्या]प्रमाणें हे रुद्रा, मी
तुला नमन केलें आहे. महा संपत्ति
देणाऱ्या तुज सत्पतीला मी स्तवीत
आहें. स्तविला होत्साता तूं आ-
म्हांस औषधें दे.

11. Praise him who is
renowned, who sits high
in his chariot, who is ever
young, awful like the lion,
destructive, mighty. Being
praised, do thou favour
the poet, o Rudra! Let
thy armies cut down one
other than us.

12. I have bowed to
thee, o Rudra, even as a
son [bows] to his father
who comes to him and
blesses him. I praise [thee]
the giver of much and the
lord of the good. Being
praised do thou give heal-
ing remedies unto us.

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।
 यानि मनुरवृणीता पिता नः ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम् ॥ १३ ॥
 या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम् । शंतमा । वृषणः ।
 या । मयः । मयः ।
 यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च ।
 रुद्रस्य । वशिम् ॥ १३ ॥
 परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
 अव स्थिरा मघवद्रघस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥
 परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुः । मतिः ।
 मही । गात् ।
 अव । स्थिरा । मघवत् । ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय ।
 मृळ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे मरुतः, वः (=युष्मदीयानि) या भेषजा शुचीनि (=यानि भेषजानि आरोग्यहेतुभूतान्योषधानि निर्मलानि सन्ति) या शंतमा (=यानि शतमानि, आरोग्यकरतमानि) [अपि च] हे वृषणः (=वीर्यवन्तो मरुतः), या मयोभु (=यानि मयोभूनि=सुखकर्तृणि) यानि नः पिता मनुः (=अस्माकं मनुष्याणां मनुर्नाम पिता) अवृणीत (=अश्रामयत) ता रुद्रस्य शं च योश्च (=सुखं च कल्याणं च सुखरूपाणि कल्याणरूपाणि च) [भेषजानि] वशिम् (=अहं वामये) ॥

१४ रुद्रस्य हेतिः (=आयुध) नः परि वृज्याः (=अस्मान् परि वर्जयतु=अस्मदुपरि मा पततु) । त्वेषस्य (=दीप्तस्य) [रुद्रस्य] मही दुर्मतिः (=महती क्रोधादिमहा मतिः) परि गात् (=अस्मान् वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु) । हे मीढ्वः (=दाता रुद्र), मघवद्रघः (=हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः) स्थिरा (=स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि) अव तनुष्व (=अवततज्यानि कुरु=शिथिलज्यानि कुरु=मा बाणान् प्रक्षिप) । तोकाय तनयाय मृळ (=अस्मत्पुत्राय तत्पुत्राय च सुखकरो भव) ॥

१३. हे मरुतांनो. जीं तुमचीं निर्मळ औषधें, जीं अत्यंत सुख देणारी, [आणि] हे प्रबळ मरुत हो, जीं बरें करणारीं, जीं आमचा पिता मनु वरिता शाला, तीं रुद्राची सुखदायक आणि कल्याणकारक औषधें मी याचितो.

१४. रुद्राचें शस्त्र आम्हांला सोडो, तेजस्वी [रुद्रा]चा महो क्रोध अन्यत्र जाओ. हे महोदार [रुद्रा], तूं हविर्दाया उपासकांसाठीं [तुझीं] धनुष्यें सैल कर, [आणि] आमच्या मुलांवर आणि नातवंडांवर कृपा कर.

13. Those medicaments of yours, o Maruts, which [are] pure, which, o brave ones, [are] most healing, which [are] givers of comfort, those which our father Manu prayed for, those healing and comforting [medicaments] of Rudra I desire.

14. May the missile of Rudra pass by us, may the great wrath of resplendent [Rudra] go elsewhere.—Slacken, o bounteous [Rudra], the radius of thy bow for the sacrificing worshippers and be gracious to [our] children and to [our] grandchildren.

१३. 'आमचा पिता मनु' = 'नः पिता मनुः'. म्हणजे मनुष्याचा मूलपुरुष

मनु या नावाचा सू. ३६ मं. १० पहा.

एवा वभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हणीषे न हंसि ।
 हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥ १८ ॥
 एव । वभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हणीषे ।
 न । हंसि ।
 हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे ।
 सुऽवीराः ॥ १५ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१५. हे वभ्रो (=वभ्रुवर्ण) चेकितान (=सर्वज्ञ) देव (=दीप्तिमान्) [रुद्र],
 यथा [त्व] न हणीषे न हंसि [च] एव [त्वा स्तुतवन्तः स्म.] (=त्व यथा न
 क्रुध्यसि न च हंसि तथा त्वामेव प्रकारेण स्तुतवन्तः स्म.) । इह (=एव सति) हे
 रुद्र, [त्व] नो हवनश्रुत् बोधि (=आज्ञानश्रोता भव) । [तथा सति] सुवीरा
 (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वय) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्र) व-
 देम (=ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् ३४-२२५.

गृत्समद ऋषिः । मरुतो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् ॥

धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजसो मृगा न भीमास्तविषीभिर्ऋचिनः ।
 अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भूमिं धमन्तो अप गा अवृण्वत् ॥ १ ॥
 धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तवि-
 षीभिः । अर्चिनः ।
 अग्नयः । न । शुशुचाना । ऋजीषिणः । भूमिम् । धमन्तः । अप ।
 गाः । अवृण्वत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धारावरा (=वृष्टिधारया सर्वमावृण्वन्तो) धृष्ण्वोजसः (=शत्रूणा धर्मकेण
 बलेन युक्ता) मृगा न भीमाः (=सिंहा इव भयकरास्) तविषीभिर्ऋचिनः (=तेजो-

१५. हे वभ्रुवर्ण, सवेज्ञ, दे-
दीप्यमान प्रभू [रुद्रा], तूं रागावूं
नयेस [आणि] तूं मारूं नयेस
म्हणून [आम्हीं तुला स्तविलें आहे].
तर हे रुद्रा, तूं आमचे आह्वान
ऐकणारा हो. चांगल्या वीरांनी
युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुशी
मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. Thus [have we
praised thee], o tawny-
coloured lord, o all-know-
ing [and] resplendent one,
that thou mayest not be
angry, that thou mayest
not kill. Be, therefore, o
Rudra, the hearer of our
invocation. [And] may
we, accompanied by brave
sons, chant great praises
[to thee] in the sacrifice.

१५. या सूक्ताविषयी शौनक असे
म्हणतात की, “ वृष्ण पक्षातील चतु-
र्दशी दिवशी उपोषण करून ‘आ ते’ हे
जें रुद्राविषयीचें सूक्त त्यातील एकेक
ऋचा म्हणून प्रतिऋचेला शुचिर्भूत आणि
वाग्यत होऊन चव अर्पण करावा; पूर्वी
तुपाच्या आहुति देऊन आणि शंकराची

उपासना करून जे हवींचे शेष राहील
ते मधून राहावें म्हणजे तसें करणारा
पौर्णिमेच्या दिवशी मृत्यूला जिकून रो-
गापासून पुक्त होईल.” अशा प्रकारांनीच
बहुतकरून या सूक्ताचे महत्त्व वाढले
आहे. अजूनहि शौनकाची उक्ति जागृत
आहे.

सूक्त ३४-२२५.

ऋषि-गृत्समद. देवता-म-
रुत्. वृत्त-शौनटची ऋचा त्रिष्टुप्,
उरलेलें सर्व सूक्त जगती वृत्ताचे.

१. वृष्टिधारेनें सर्व आच्छा-
दणारे, शत्रूचा उपमर्द करणाऱ्या
बळानें युक्त, सिंहांप्रमाणें भयंकर,
तेजांनीं देदीप्यमान, अग्नीप्रमाणें
तेजःपुञ्ज, [आणि] सोमपान क-
रणारे मरुत् वादळ फुकून गाई
मोकळ्या करिते शाले.

HYMN 34-225.

To the Maruts. By Gṛtsamada.
Metre—*Jagati*, except in the
last verse where it is *Trishtubh*.

1. The Maruts blew
the whirlwind and set the
cows free,—they who cover
[everything] with rain,
who are endowed with
overpowering strength, ter-
rific like lions, [and] bril-
liant with splendors, glow-
ing like fires, drinkers of
the soma.

द्यावो न स्तुभिश्चितयन्त खादिनो व्यभिषा न द्युतयन्त वृष्टयः ।
 रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि २
 द्यावः । न । स्तुभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभिषाः । न ।
 द्युतयन्त । वृष्टयः ।
 रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः ।
 शुक्रे । ऊर्धनि ॥ २ ॥

भिर्दाता) अग्नयो न शुशुचानाः (=अग्नय इव ज्वलन्तः) ऋजीषिणः (=अपगत-
 सारसोमयुक्ताः=सोमयुक्ता) मरुतो भूमिं धमन्तः (=भ्रममाणं मेघं प्रेरयन्तः सन्तो)
 गा अपावृण्वत (=अब्रूपा गा उदघाटयन्) ॥

भाषायाम्.

२. हे रुक्मवक्षसः (=आभरणं वक्षसि येषां तादृशा) मरुतः, यद् (=यदा)
 वृषा (=वीर्यवान्) रुद्रो वः (=युष्मान्) पृश्न्याः (=पृथिनाम्या युष्मार्क मातुः)
 शुक्रे ऊर्धनि (=दीप्ते योनी) अजनि (=उदपादयत्) [तदा] खादिनः (=क-
 टकयुक्ता यूयं) द्यावः स्तुभिर्न (=द्युप्रदेशा नक्षत्रैरिव) चितयन्त (=अशोभध्वम्)
 [अपि च] वृष्टयः (=वृष्टिकर्तारो यूयम्) अभिषा न (=विशुत इव) द्युतयन्त
 (=जगत्प्राकाशयत) ॥

१. 'सोमपान करणारे' = 'ऋजी-
 'षिणः'. सू. ६४ मं. १२ आणि टीप पहा.
 'गार्ह.' म्हणजे मेघोदकरूप गार्ह.
 त्याची मोकळीक वृत्राच्या प्रतिबंधापासून

बहुतकरून इंद्र करितो; पण केव्हां-
 केव्हां मरुतासारिखे दुसरेहि देव क-
 रितात.

२. हे साभरणवक्ष मरुतांनो,
जेव्हां वीर्यवान् रुद्र तुम्हांला पृथ्वी-
च्या शुद्ध पोटी उत्पन्न करिता
शाला, तेव्हां तुम्ही दुलोक जसा
नक्षत्रांनी शोभतो तसे आपल्या
कड्यांनी शोभलां, वृष्टिकारक तु-
म्ही विजाप्रमाणें [जगताला] प्र-
काशविते शालां.

2. When, o ye Maruts
wearing golden ornaments
on your breasts, puissant
Rudra begot you in the
brilliant womb of Prīṣni,
you adorned with the rings
shone even as does the
firmament with the stars,
you the makers of rain
illuminated [the world]
like lightnings.

२. रुद्र हा मरुताचा पिता आणि
पृथ्वी ही त्याची आई होय याविषयी
सू. ३८ मं. ४, ७ पहा.

रुद्रापासून मरुतांची उत्पत्ति पृथ्वीच्या
उदरो शाली तेव्हा मरुत् कसे शोभले ते
यात सांगितलें आहे.

‘साभरणवक्ष’ = ‘रुक्मवक्षसः’. सू.
१६६ मं. १० पहा.

‘कड्यांनी.’ मरुत् आपल्या अंगावर
कडी (स्तादयः) घालितात याविषयी
सू. १६६ मं. ९ आणि टीप पहा.

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिपुं नदस्य कर्णेस्तुरयन्त आशुभिः ।
 हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ३
 उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिपुं । नदस्य । कर्णेः । तुरयन्ते ।
 आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः ।
 स समन्यवः ॥ ३ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।
 पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥
 पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ ।
 जीरदानवः ।

पृषत् अश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु ।
 धुःसदः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. आजिपु अत्यान् इव [मरुतः] अश्वान् उक्षन्ते (=यथा पणधावनेषु शीघ्रगामि-
 नोश्वान् उक्षितान् बलवतः कुर्वन्ति=वेगवतः कुर्वन्ति तथा मरुतः स्वकीयान् अश्वान्
 बलवतः कुर्वन्ति) । नदस्य कर्णेराशुभिः (=महतो नादस्य करणेः कर्तृभिः शीघ्रा-
 श्वैस्) तुरयन्ते (=वर्षणार्थं त्वरितं गच्छन्ति) । हे हिरण्यशिप्राः (=सुवर्णमयशि-
 रस्त्राणां) मरुतः, हे समन्यवः (=समानबुद्धयः), दविध्वतः (=सर्वेषां कम्पयि-
 तासो यूय) पृषतीभिः (=श्वेतविन्द्रङ्किताभिर्मृगीभिः) पृक्षं याथ (=हविरज्ञवन्तं
 यजमानं गच्छथ) ॥

४. सदम् आ (=सदैव) जीरदानवः (=क्षिप्रदाना) [मरुतो] मित्राय वा
 पृक्षे (=मित्रायेव हविर्दत्तवते यजमानाय) ता विश्वा भुवना (=तानि विश्वानि भु-
 वनानि=सर्वमिदं जगत्) ववक्षिरे (=प्रवृद्धं चक्रुः=सुखकरैः पदार्थैर्युक्तं कुर्वन्ति) ।
 पृषदश्वासः (=श्वेतविन्दुयुक्ता मृग्य एवाश्वा येषां ते) अनवभ्रराधसः (=अज्ञान-
 रहितं धनं येषां ते) वयुनेषु ऋजिप्यासो धूर्षदो न (=यज्ञकर्मसु धुरंधरा ऋणा-
 मिनोश्वा इव गच्छन्तो) [मरुतो विश्वानि भुवनानि ववक्षिरे] ॥

३. [मरुत्] शर्यतीति वा-
रुला [चेतवित्या] प्रमाणे [आप-
ल्या] अश्वांला चेतवितात. महा-
नाद करणारे जे लांचे चपळ घोडे
लांहीं ते धांवतात. हे सुवर्णशिरस्त्र
मरुतांनो, हे समानबुद्धीचे [मरु-
त हो], सर्वांला कांपवून टाकणारे
असे जे तुम्ही ते तुमच्या पांढरे
ठिवके असलेल्या हरिणींनीं हवि-
र्दात्याप्रत जात असतां.

3. [The Maruts] in-
spire their horses as people
inspire their chargers in
races. They rush with
steeds that make the roar.
You, o Maruts, o you who
wear golden crowns, o you
who possess a common in-
tellect, you go to the sa-
crificer with your spotted
deer, you the violent shak-
ers.

४. सदैव शीघ्रधन [असे म-
रुत्] एकाद्या मित्रासाठीं केल्या-
प्रमाणे हविर्दात्या यजमानासाठीं या
सर्व विश्वाचा उत्कर्ष करितात.
श्वेतविंदुहरिणाश्च, अक्षय संपत्ति
देणारे [आणि] कर्मांमध्ये सरळ
धांवणाऱ्या धुरंधर अश्वांसारिखे म-
रुत् [सकळ विश्वाचा उत्कर्ष क-
रितात].

4. The [Maruts], ever
the givers of quick wealth,
prosper this world for the
sacrificer as for a friend,—
they who have the spotted
deer for their horses, who
give eternal gifts, [and]
who run straight to the
rites like horses joined to
the pole.

३. मरुतांविषयो सूक्ते आली म्हण-
जे ती कठिण असतात असा जो नियम
त्याप्रमाणें हें सूक्त ही कठिण आहे. हा
मंत्रहि त्यात कठिण आहे. याच्या पूर्वी-
र्थात 'उक्षन्ते' आणि 'नदस्य कर्णेः'
या शब्दांचा अर्थ निर्ववाद असा रोती-
ने सांगवत नाही; त्यापुढेच ही ऋचा
कठिण आहे. तात्पर्य असे दिसतें: 'श-
र्यतीति घोडे जसे धांववितात त्याप्रमाणे

मरुत् आपल्या घोड्यास मोठे (म्ह. बळ-
वान्) करून हांकितात. ते गर्जना
करण्या घोड्यांनी धांवतात आणि यज-
मानाकडेस जात असतात. '

'चेतवितात' = 'उक्षन्ते.' 'वक्ष'
धातूचा अर्थ वाढणे असा वेदांत होतो
त्याचें हे रूप आहे असें समजल्याशि-
वाय उपाय नाही. त्यापासून, 'वाढ-
विणे' 'बळवान् करणे,' 'वेगवान् करणे.'

इन्धन्वभिर्धेनुभी रश्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः
॥ ५ ॥ १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रश्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः ।
भ्राजत्ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः ।
सुऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गन्तन ।
अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥
आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सुऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः ।
सर्वनानि । गन्तन ।
अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धियम् । जरित्रे ।
वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे भ्राजदृष्टयः (= दीप्यमानायुधाः) समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः,
इन्धन्वभिः (= समिन्धनवतीभिस्तेजस्विनीभ्यो) रश्शदूधभिः (= महोधस्काभिर)
धेनुभिः (= गोभिर्युक्ताः सन्तस्तादृशीर्धेनूरूपासक्नेभ्यो दातव्या गृहीत्वा यूयम्) अध्व-
स्मभिः पथिभिः (= ध्वंसनरहितैर्मार्गैः) हंसासः स्वसराणि न (= हंसा यथा स्वा-
वासस्थानानि गच्छन्ति तथा) मधोर्मदाय आ गन्तन (= मधुरस्य सोमस्य हर्षाय
आगच्छत = आगच्छत आगम्य च सोमपानेन हृष्टा भवत) ॥

६. हे समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, नरा न शंसः (= नृभिर्मनुष्यैः श-
सनीयः स्तवनीय इन्द्रो यथागच्छति तथा) नः ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) सर्वनानि
(= सोमाभिपवणानि = अभिषुतान् सोमान्) आ गन्तन (= आगच्छत) । अश्वामिव
धेनुम् (= ? अस्माकं गाम्) ऊर्धनि पिप्यत (= पीनावयवा कुरुत) । जरित्रे (= स्तो-
तुरर्थं च) धियं (= तत्कृतं कर्म) वाजपेशसं कर्ता (= अन्नरूपम् = अन्नाद्वितम् = अन्न-
युक्तं कुरुत) ॥

९. हे देदीप्यमान भाले धारण करणारे [मरुत्] हो, तुम्ही तेजःपुंज, [आणि] मोठ्या कासांच्या धेनु घेऊन पतनरहित मार्गांनी, हंस आपल्या घरव्यांप्रत धांवल्याप्रमाणे, हे समानमनस्क मरुतांनो, मधुर सोमरसाच्या हर्षासाठीं इकडे या.

६. हे समानमनस्क मरुतांनो, मनुष्यांनीं स्तवनीय [इन्द्र] जसा [येतो] तसे तुम्ही आमच्या स्तोत्रांप्रत [आणि] सोमांप्रत या. घोडीप्रमाणे गाईला तिचे कासेंत पुष्ट करा. स्तोत्रकर्त्या उपासकाची उपासना अन्नसंपन्न करा.

5. O Maruts, who carry burning spears, come ye, for the exhilaration of the sweet soma along safe roads even as flamingoes [run] to their nests, bringing with you flaming cows of great udders, o ye Maruts who have one common mind.

6. O Maruts who have one common mind, do you come to our hymns and libations like [Indra] the praised of men. Fatten the cow in the udder like a mare, [and] make the worship of the poet rich in food.

‘सुवर्णशिरस्त्र’ = ‘हिरण्यशिप्राः’ म्हणजे ज्याला सोन्याचे मुकुट आहेत असे.

‘कांपविणारे’ = ‘दविध्वतः’. सू. ८७ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘पांढरे ठिबके असलेल्या हरिणी’ = ‘पृषतीभिः’. सू. ३७ मं. २ आणि

टीप पहा.

४. ‘कर्मांमध्ये सरळ धांवणाऱ्या अथासारिले’ = ‘ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्धदः’. म्हणजे रथास जोडिलेले घोडे जसे सरळ येतात त्याप्रमाणे यजमानाचे यजनकर्म होत असेल तेथे सरळ आणि त्वरित धांवत येणारे.

५. ‘धेनु घेऊन’ = ‘धेनुभिः’. म्हणजे आम्हां उपासकांस देण्याकरितां तेजस्वी आणि मोठ्या कासेचा (पुष्कळ दुध देणाऱ्या) गाई घेऊन ये.

‘समानमनस्क’ = ‘समन्यवः’. म्ह-

णजे सर्व मिळून एकाच मनाने जणुं वागणारे.

‘सोमरसाच्या हर्षासाठी’. म्हणजे सोमरस पिऊन हर्ष पावावा म्हणून.

६. ‘नरानी स्तवनीय [इन्द्र]’ =

इन्धन्वभिर्धेनुभि रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पृथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन् मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः

॥ ५ ॥ १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पृथिऽभिः ।

भ्राजत्ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन् । मधोः । मदाय । मरुतः ।

सऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गन्तन् ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः ।

सर्वनानि । गन्तन् ।

अश्वाम्ऽइव । पिप्यत् । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धियम् । जरित्रे ।

वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे भ्राजदृष्टयः (= दीप्यमानायुधाः) समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, इन्धन्वभिः (= समिन्धनवतीभिस्तेजस्विनीभिः) रप्शदूधभिः (= महोधस्क्रानिर्) धेनुभिः (= गोभिर्युक्ताः सन्तस्तादृशीधेनूरूपासक्रेभ्यो दातव्या गृहीत्वा यूयम्) अध्वस्मभिः पृथिभिः (= ध्वंसनरहितैर्मूर्तिभिः) हंसासः स्वसराणि न (= हंसा यथा रसा-वासस्थानानि गच्छन्ति तथा) मधोर्मदाय आ गन्तन् (= मधुरस्य सोमस्य हर्षाय आगच्छत = आगच्छत आगम्य च सोमपानेन दृष्टा भवत) ॥

६. हे समन्यवः (= समानमनस्का) मरुतः, नरा न शंसः (= नृभिर्मनुष्यैः श-सनीयः स्तवनीय इन्द्रो यथागच्छति तथा) नः ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) सर्वनानि (= सोमाभिषवगानि = अभिषुतान् सोमान्) आ गन्तन् (= आगच्छत) । अश्वामिव धेनुम् (= ? अस्माकं गाम्) ऊर्धनि पिप्यत (= पीनावयवां कुर्वत) । जरित्रे (= स्तो-तुरर्थं च) धियं (= तत्कृतं कर्म) वाजपेशसं कर्ता (= अन्नरूपम् = अन्नाद्वितम् = अन्न-युक्तं कुरुत) ॥

५. हे देदीप्यमान भाले धारण करणारे [मरुत्] हो, तुम्ही तेजःपुंज, [आणि] मोठ्या कासांच्या घेजु घेऊन पतनरहित मार्गांनी, हंस आपल्या घरच्यांप्रत धांवल्याप्रमाणे, हे समानमनस्क मरुतांनो, मधुर सोमरसाच्या हर्षासाठी इकडे या.

६. हे समानमनस्क मरुतांनो, मनुष्यांनी स्तवनीय [इन्द्र] जसा [येतो] तसे तुम्ही आमच्या स्तोत्रांप्रत [आणि] सोमांप्रत या. घोडीप्रमाणे गाईला तिचे कासेत पुट करा. स्तोत्रकर्त्या उपासकाची उपासना अन्नसंपन्न करा.

5. O Maruts, who carry burning spears, come ye, for the exhilaration of the sweet soma along safe roads even as flamingoes [run] to their nests, bringing with you flaming cows of great udders, o ye Maruts who have one common mind.

6. O Maruts who have one common mind, do you come to our hymns and libations like [Indra] the praised of men. Fatten the cow in the udder like a mare, [and] make the worship of the poet rich in food.

‘सुवर्णशिरस्त्र’ = ‘हिरण्यशिपाः’ म्हणजे ज्याला सोन्याचे मुकुट आहेत असे.

‘कापविणारे’ = ‘दविध्यतः’. सू. ८७ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘पांढरे टिंबके असलेल्या हरिणी’ = ‘पृथ्वीभिः’. सू. ३७ मं. २ आणि

टीप पहा.

४. ‘कर्मांमध्ये सरळ धांवणाऱ्या अश्वसारिखे’ = ‘ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्धदः’. म्हणजे रथास जोडिलेले घोडे जसे सरळ येतात त्याप्रमाणे यजमानांचे यजनकर्म होत असेल तेथे सरळ आणि त्वरित धांवत येणारे.

५. ‘घेजु घेऊन’ = ‘धेतुभिः’. म्हणजे आम्हां उपासकांस देण्याकरिता ते जखी आणि मोठ्या कासेचा (पुष्कळ दुध देणाऱ्या) गाई घेऊन ये.

‘समानमनस्क’ = ‘समन्यवः’. म्ह-

णजे सर्व मिळून एकाच मनाने जणु वागणारे.

‘सोमरसाच्या हर्षासाठी’. म्हणजे सोमरस पिऊन हर्ष पावावा म्हणून.

६. ‘नरांनी स्तवनीय [इन्द्र]’ =

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।
 इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥
 तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चि-
 तयत् । दिवेऽदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् ।
 दुष्टरम् । सहः ॥ ७ ॥

ययुञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भगे आ सुदानवः ।
 धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥
 यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ ।
 सुऽदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । म-
 हीम् । इषम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे मरुतः, न. (=अस्मभ्यं) रथे तं वाजिनं (=रथे योज्यं) प्रसिद्धवल्गुम्
 अथं) दात (=प्रयच्छत) [तथा] दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) [देवार] आपानं
 चितयत् (=प्राप्नुवत् प्रख्यापयच्च) ब्रह्म (=स्तोत्रं) [शिक्षयत्] । स्तोतृभ्य इषं (=स्तो-
 तृद्वयोन्नं) वृजनेषु (=संग्रामेषु च) कारवे (=कवये) सनि (=धनं) मेधां (=यु-
 ऽजपज्ञानम्) अरिष्टं दुष्टरं सहः (=अहिंसितम् अजेतव्यं च बल) [दात=प्रयच्छत] ॥

८. रुक्मवक्षसः (=रोचमानाभरणोत्सृष्टाः) सुदानवः (=शोभनदाना) मरुतो
 यत् (=यदा) भगे आ रथेषु (=भगभूतेषु रथेषु=भाग्ययुक्तेषु रथेषु) अश्वान्
 युञ्जते [तदा] स्वसरेषु शिश्वे धेनुर्न (=गोष्ठेषु प्रस्तुतस्तनी धेनुर्यथा शिशवे वरसाय पि-
 न्वते पयःपूर्णा भवति दुग्धं ददाति तथा) रातहविषे जनाय (=दक्षहविष्काय यज-
 मानाय) महीम् इषं (=महतीमिषं विपुलमन्नं) पिन्वते (=सिशन्ति=दुग्धधारावत्
 प्रयच्छन्ति) ॥

७. हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांस रथाला वारू द्या. [आणि] नित्य देवांप्रत पौहचणारें आणि [त्यांची] ख्याति करणारे स्तोत्र [शिकवा]. स्तोत्रांला अन्न आणि उपासकांला युद्धांत धन, बुद्धि आणि अप्रतिहत आणि अजिक्रय वळ [द्या].

८. ज्यांच्या वक्षःस्थळीं अलंकार आहेत आणि जे चांगल्या देणग्या देणारे, ते मरुत् जेव्हां आपल्या सौभाग्य-रथाला घोडे जोडितात तेव्हां एकादी घेऊ नशी गोठ्यांमध्ये वत्सासाठीं पान्हा सोडिते त्याप्रमाणें ते हवि देत असणाऱ्या जनासाठीं विपुळ अन्नाचा पान्हा सोडितात.

7. Give, o Maruts, to us the mighty horse for our chariot and [teach us] a hymn that shall daily reach and praise [the gods]. [Give] food to the praisers, [and] to the worshipper [give] in battles wealth, wisdom and strength irresistible and unconquerable.

8. When the Maruts, who wear ornaments on their breasts and who bestow excellent gifts, join their horses to their blissful chariots, they give copious food to the man who has offered an oblation, even as a milch-cow gives milk to her calf in the cow-fold.

‘नरा शंसः’. नराशंसः म्हणजे अग्नि किंवा इन्द्र होईल. परंतु मरुताचा संबंध इन्द्राशी विशेष असल्यामुळे, इन्द्र येई-

ल आणि तुम्हीहि या, अशा अर्थासाठीं इन्द्र असा अर्थ करावा.

यो नो मरुतो वृकताति मर्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।
वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥१॥
यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्यः । रिपुः । दधे । वसवः । र-
क्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः ।
हन्तन । वधरिति ॥ ९ ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।
यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः १० ॥ २० ॥
चित्रम् । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊधः ।
अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् ।
अदाभ्याः ॥ १० ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे वसवः (=साधवो) मरुतः, यो मर्यो नो वृकताति (=? अस्माक धना-
नाम् अपहर्ता सन्) रिपुर्दधे (=शत्रुः क्रियते भवति) [तस्य] रिषः (=हिंसाया)
[अस्मात्] रक्षत । त तपुषा चक्रिया (=तापयित्वा ऋग्नाख्यया शक्त्या) अभि
वर्तयत (=अस्मत्पराङ्मुखं निवर्तयत) । हे रुद्राः (=रुद्रस्य पुत्रा मरुतः), अ-
शसः (=निन्दकस्य जनस्य) वधः (=घातकम् आयुधम्) अव हन्तन (=हत्वा
अपक्षिपत) ॥

१०. हे मरुतः, यत् (=यदा) आपयः (=बन्धवो भवन्तः) पृश्न्या ऊधः (=अ-
न्तरिक्षरूपाया मोक्षः) अपि दुहुः (=दुहन्ति) [तथा] यत् (=यदा) वा हे रुद्रियाः
(=रुद्रपुत्रा मरुतः), नवमानस्य (=युष्माक स्तोत्रम्) निदे (=निन्दकाय) नि-
न्दकस्य शासनार्थं [याथ] [यदा च] हे अदाभ्याः (=अहिंसा मरुतः), त्रितं
जुरता जराय (=त्रितनामपि हिंसा हिंसाय) [याथ] तत् (=तदानीं) वो
याम चित्रं चेकिते (=युष्माक गमन मनोहरं दृश्यते) ॥

९. हे कल्याणकारक मरुत् हो, जो मर्त्य आमचा अपहारकर्ता होऊन शत्रु होतो त्या घातकापासून तुम्ही आमचें संरक्षण करा. त्याला तुमच्या जाज्वल्य चक्रानें मार्गे फिरवा; हे रुद्रपुत्रांनो, निंदकाचें मारक शस्त्र तोडून खाली पाडा.

१०. हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व बंधु मिळून जेव्हां पृथ्वीच्या कासेचें दोहन करितां आणि जेव्हां हे रुद्रपुत्र हो, तुमच्या स्तोत्राची निंदा करणाऱ्या जनाच्या शासनाला जातां, आणि हे अहिंस्य [मरुतांनो], त्रिताला उपद्रव करणाऱ्या लोकांच्या शासनासाठीं जेव्हां तुम्ही जातां, तेव्हां तुमचें गमन रमणीय दिसतें

9. O beneficent Maruts, preserve us from that maleficent mortal, who robbing us becomes our enemy. Turn him back with your burning disc; cut down, o sons of Rudra, the deadly weapon of the reviler.

10. Your march, o Maruts, appears wonderful when you brothers milk the udder of Pris'ni, when, o sons of Rudra, [you go forth] for punishing] the reviler of your praiser, [and when], o irresistible ones, [you go] for punishing the oppressors of Trita.

१. ९. 'निंदकाचे मारक शस्त्र तोडून खाली पाडा.' = 'अशसः यधः अव हन्तन.' म्हणजे देवांची आणि देवभक्तांची स्तुति न करितां उलटी त्याची निंदा करणारे जे देवशत्रु, त्याणीं आम्हाला मारण्यासाठीं शस्त्रप्रहार केला असता ते शस्त्र आम्हावर पडूं देऊ नका, तर मध्येन त्याचे तुकडे करून फेकून द्या.

१०. 'पृथ्वीचे कासेचें दोहन करिता' =

'पृथ्व्या ऊधः अपि दुहुः'. म्हणजे सर्व मरुत् हेच जे बंधु ते मिळून अंतरिक्षरूप गाईला दोहतात; म्ह० मेघवृष्टि करितात इतकेंच तात्पर्य. पृथ्वीविषयी सू. २३ मं. १० पहा.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ४, ७ पहा.

'त्रित' हा कोणी एक ऋषि होय असें सायण म्हणतात.

तान्वो महो मरुत एवयान्नो विष्णोरेषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राधं ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयान्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रभृथे ।
हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । कुकुहान् । यतस्तुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः ।
ईमहे ॥ ११ ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरर्पणुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु ।
उषसः । विउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अर्प । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा ।
शुचता । गोअर्णसा ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. विष्णो. (=व्यापकस्य) एषस्य (=गमनवतो=वेगवतः) [सोमस्य] प्रभृथे
(=प्रार्पणे सति=तादृश सोमम् अर्पयित्वा) महः (=महत) एवयान्नः (=अथगा-
मिनस्) तान् वः (=तानि युष्मान्) मरुतो [वय] हवामहे (=आह्वयामः) ।
यतस्तुचः (=आहुतित्यागायोगतस्तुचो) ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्रमिच्छन्तः स्तुवन्तो)
[वय] हिरण्यवर्णान् (=सुवर्णवर्णान्) कुकुहान् (=श्रेष्ठान्) [युष्मान्] शंस्यं राधः
(=प्रशंसनीय धनम्) ईमहे (=याचामहे) ॥

१२. ते दशग्वाः (=दशग्वरूपाः) प्रथमाः (=सर्वेभ्योपि पूर्वा) यज्ञमूहिरे (=य-
ज्ञमवहन्=इन्द्रादिभ्यः प्रार्थयन्) । ते नः (=अस्मान्) उषसो व्युष्टिषु (=प्रभातेषु
सत्सु) हिन्वन्तु (=पेरयन्तु यज्ञस्य स्तोत्रस्य च वरणे) । उषा-अरुणैः (=आरोन-
मानैः स्वकीयैस्तेजोभी) रामीर्न अप ऊर्णुते (=रानीर्यथा अपसारयति तथा) महः
(=महान्तो) [मरुतः] शुचता (=दीप्यमानेन) गोअणसा (=गोसंपत्तेन) ज्यो-
तिषा [राशोरपावृण्वन्ति] ॥

११. तर तुम्ही जे महान्
[आणि] अश्वगामी मरुत्, त्यांस मी
व्यापक आणि वेगवान् [सोम]
अर्पण करून बोलावितों. सुवर्ण-
वर्णाचे [आणि] श्रेष्ठ असे जे
तुम्ही, त्या तुम्हांस आम्ही आहुति
देऊन आणि स्तोत्र म्हणून वर्णनीय
धनाची प्रार्थना करितों.

१२. ते दशग्व [होत्साते]
प्रथम यज्ञ अर्पण करिते झाले. ते
उषःकाळीं आम्हांस प्रेरणा करोत.
महा [मरुत्], उषा जशी आ-
रक्तवर्ण तेजांनीं रात्रीला नाहीशी
करिते त्याप्रमाणे, प्रकाशमान आ-
णि गोसंपन्न तेजाने [रात्रीला ना-
हीशी करितात].

11. We, therefore, in-
voke you Maruts who are
great and swift with horses,
after offering the penetra-
ting and quick [soma].
With libations and with
prayers we pray for praise-
worthy wealth [you] who
are gold-coloured and high.

12. They [as] Das'ag-
vas were the first to bring
sacrifice. May they in-
spire us on the daily dawn-
ing of Ushas. They the
great ones [remove] the
nights with brilliant [and]
cow-giving light, even as
Ushas removes them with
[her] tawny rays.

१२. 'मरुतांनीच सर्वा अगोदर य-
ज्ञ केला. ते प्रतिदिनी उषःकाळी
येऊन उपेप्रमाणे रात्रीचा नाश करोत,
आणि आम्हाला यज्ञाची आणि स्तोत्राची
प्रेरणा करोत.'

'दशग्व [होत्साते].' सायण
म्हणतात की मरुतांनी दशगवांचे म्हणजे

अगिरसांचे रूप घेऊन सर्वा अगोदर
यज्ञ केला. 'दशग्व' याविषयी सू ३३
म. ६ पहा.

'गोसंपन्न' = 'गोअर्णसा'. म्हणजे जे-
थें म्हणून सूर्यकांतिरूप गाई मिळतात
अशा. प्रकाश पडला म्हणजे अधनार
नाहीसा होतो हे उघडच होय.

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभि रूद्रा ऋतस्य सदानेषु वावृधुः ।
 निमेघमाना अत्येन पानसा सुश्चन्द्रं वर्णं दधिरे सुपेशसम् ॥ १३ ॥
 ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अजिभिः । रूद्राः । ऋतस्य । स-
 दानेषु । वावृधुः ।
 निऽमेघमानाः । अत्येन । पानसा । सुऽचन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे ।
 सुऽपेशसम् ॥ १३ ॥
 तां इयानो महि वरूथमूतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।
 त्रितो न यान्पञ्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥
 तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना ।
 नमसा । गृणीमसि ।
 त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अव-
 रान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. ते रूद्राः (=रूद्रपुत्राः) क्षोणीभिः (=“वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः”) अरुणेन
 अजिभिः (=आरत्तवर्णैरलङ्कारैश्च) [सहिता. सन्त] ऋतस्य सदानेषु (=सत्यस्य
 स्थानेषु “उदकस्य निवासभूतेषु मेघेषु”) वावृधुः (=वर्धन्ते) । निमेघमानाः
 (=नितरामुदकवृष्टिं कुर्वन्तो) [महतः] अत्येन (=शीघ्र व्यामुनता) पानसा
 (=आत्मीयेन बलेन) सुश्चन्द्र (=शोभनाहादनं) सुपेशस (=शोभनरूप) वर्ण
 (=कान्ति) दधिरे (=धारयन्ति) ॥

१४. अवरान् (=भेषजान्) यान् पञ्च होतृन् (=पञ्चसख्यान् वाधिद् होतृ-
 कान्) त्रितो न (=त्रितनामा महोपरि) अभिष्टये अवसे (=अभिष्टपितसिद्धयर्थे
 रक्षणाय च) चक्रिया आववर्तन् (=चक्रामुपेन सहितान् स्वात्माभिमुखम् आनर्तयद्)
 तान् [पञ्च होतृन्] महि वरूथम् (=महद्रक्षणम्) इयान. (=इयाना याचमाना)
 [नयम्] ऊतये (=रक्षणार्थम्) एना नमसा (=अनेन स्तोत्रेण) उप घ इत् गृणी-
 मसि (=उपेनैव स्तुमः) ॥

नेति पदम् अप्यर्थम् । पादपूरणं वा ।

१३. ते रुद्राचे पुत्र वाद्यांच्या योगानें आणि आरक्त अलंकारांच्या योगानें सत्याच्या स्थानीं वाढत असतात. सततगामी सामर्थ्यानें व्याप्त असे जे महत् ते आह्लादकारक आणि सुंदर कांति धारण करितात.

१४. ज्या श्रेष्ठ पांच होत्यांला साहाय्यासाठीं आणि रक्षणासाठीं त्रित आपणाकडे चक्रासहित वळविता झाला, त्यांजला मोठ्या संरक्षणाची प्रार्थना करून आम्ही संरक्षणासाठीं या स्तोत्रानें स्तवितों.

13. They, the sons of Rudra, have prospered in the Home of Truth, with [their] harps and [their] yellow ornaments. They, suffused with all penetrating power, put on an agreeable and beautiful appearance.

14. We pray those five excellent invokers for great protection and praise them with this hymn for support, the five invokers whom Trita turned towards himself with their disc for protection and support.

१३. हाहि मंत्र कठिण आहे. यांत 'क्षोणि' शब्दाचा अर्थ 'वाद्यें' असा आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे. पण त्या अर्थाला सायणभाष्याशिवाय दुसरें प्रमाण ऋग्वेदांत मिळत नाही. वर केलेल्या अर्थाच्या अभिप्रायासाठी, महत् आपल्या वाद्यासह आणि अलंकारासह अंतरिक्षात वाढत असतात, म्हणजे अंतरिक्षांमधील जे देव, त्यांत महत् आपल्या वाद्यासहित आणि अलंकारासहित श्रेष्ठ होत, आणि ते मेघवृष्टि करून सर्वत्र पसरणाऱ्या तेजानें तेंथें कातिमुक्त शोभा धारण करितात असे समजलें पाहिजे.

'सत्याच्या स्थानीं' = 'ऋतस्य सदनेषु'. याचा जो अंतरिक्ष असा अर्थ केला

आहे, तो सायणास अनुसरून केला आहे. ऋत शब्दाचा सायणानी पुष्कळ ठिकाणी केलेला 'उदक' असा जो अर्थ तो पाश्चात्य विद्वानांनीं घेतलेला नाही तरी वस्तुतः संभवतो खरा, याविषयी सू. १०५ मं. १२ आणि टीप पहा.

१४. हाहि मंत्र कठिण आहे. शब्दाकडेस पाहिलें असता ज्या पांच होत्याला त्रित नांवाच्या महर्षीनें पूर्वी आपल्या रक्षणासाठीं बोलाविले, त्याची मी रक्षणासाठी प्रार्थना करून त्याला या स्तोत्रानें स्तवितों असा अर्थ उघड दिसतो. परंतु यांत सांगितलेले पाच होते म्हणजे कोण तें स्पष्ट समजत नाही. त्रित म्हणून एक अतिप्राचीन महर्षि होता असें सायणाचार्य म्हणतात तें खरे असेल.

यया रधं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चय वन्दितारम् ।
अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो पु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥

॥ १५ ॥ २१ ॥

यया । रधम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चय । व-
न्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राऽ-
इव । सुऽमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१५. हे मरुतः, यया [ऊत्या] रधम् (=आराधकं यजमानम्) अंहः अति पा-
रयथ (=पापम् अतिक्रमयथ) यया [च] वन्दितारं (=स्तोतारं) निदो मुञ्चय
(=निन्दकात् मोचयथ) [एतादृशी] या व ऊतिः (=युष्माकं रक्षणबुद्धिः) सा
अर्वाची (=अस्मदभिमुक्ता) [भवतु] । [युष्माकं] सुमतिः (=अनुमहात्मिका
शोभना मतिर्) वाश्रेव (=हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव) ओ सु जिगातु (=त्वरया
अन्नागच्छतु) ॥

सूक्तम् ३५-२२६.

गृत्समद ऋषिः । अपां नपादेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशंसस्करति जोषिपद्धि ॥ १ ॥

उपे । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । ना-
द्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशंसः । करति ।
जोषिपत् । हि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वाजयुः (=धनेच्छुरहम्) ई वचस्याम् (=इमां स्तुतिम्) उप असृक्षि (=उ-
पेय उच्चारयामि) । नाद्यः (=नदीनां पुत्रः) [स] गिरो मे (=स्तोतुर्मम) चनो

१५. हे मरुतांनो, जिच्या योगानें तुम्ही उपासकाला संकटाच्या पार पाडितां [आणि] जिच्या योगानें स्तोत्राला निंदकापासून मुक्त करितां, ती तुमची कृपा इकडे येओ. तुमची ममता हभारणाच्या गाईप्रमाणें धांवत इकडे येओ.

15. May your grace come hither, o Maruts, with which you carry the worshipper safe over danger, with which you free your servant from the reviler. May your benevolence run hither like a cow lowing [for her calf].

सूक्त ३५-२२६.

ऋषि-गृत्समद. देवता-उदकांचा पुत्र, या नांवाचा वैद्युत अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. धनाची वांछा करून मी ही स्तुति उच्चारित आहे. [तर] तो नदीपुत्र मज स्तोत्राला अन्न देओ. तो उदकांचा वेगवान् पुत्र [आमच्या स्तुति] बहुत सुंदर करो, कारण त्याला [स्तुति] अत्यंत आवडत असतात.

१. 'नदीपुत्र' = 'नाद्यः' म्ह० अपा नपात् अथवा मेघोदकाचा पुत्र जो विशुद्ध अग्नि, तो. हें सूक्त वीज हाच जो उदरपुत्र, त्याजविषयी आहे. विशुद्ध अग्नीला 'अपा नपात्' अथवा उदकांचा पुत्र म्हणजे हे साहजिक आहे.

HYMN 35-226.

To *Apām Napāt* (i. e., the son of the heavenly waters, Agni as lightning). By *Gṛtsamada*. Metre—*Trishtubh*.

1. Desirous of wealth I proclaim this praise. May the Son of the Rivers grant food to me the poet. May he the impetuous son of the waters make [our prayers] exceedingly beautiful. For he very much loves [praises].

कारण की तो मेघोदकाच्या पोटी अंतरिक्षात जणु उत्पन्न झाल्याप्रमाणे दिसतो.

अपां नपात् याविषयी स. १४३ मं. १ आणि टीप पहा.

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्ययो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कु-
विद । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना ।
जजान ॥ २ ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् ।
नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊं इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् । अपाम् । नपा-
तम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

दधीत (=अत्र विदधीत=प्रयच्छतु) । स आशुहेमा (=वेगवान्) अपा नपात् कु-
विद (=बहु) [अस्माकं स्तुतीः] सुपेशसः करति (=सुगन्धाः करोतु) । जोषि-
षत् हि (=यस्मात्कारणात् स स्तुतीरतिशयेन सेवते) ॥

भाषायाम्

२. हृद आ सुतष्टं (=हृदयात् समीचीनं रचित=महतादरेण निर्मितम्) इमं
मन्त्रं (=स्तोत्रम्) अस्मै सु वोचेम (=तस्मा अपा नप्ते सुष्ठु यथा तथा वदेम) ।
[स] कुविद अस्य वेदत् (=बहु तस्य स्तोत्रस्य जानीयात्=बहुमन्येत) । अर्यः
(=स्वामी) अपा नपात् (=उदकपुत्रो वैद्युतोमिद्) असुर्यस्य महा (=बलस्य म-
हत्त्वेन) विश्वानि भुवना (=भुवनानि=भूतजातानि) जजान (=जनयामास) ॥

३. [तम्] अन्याः स यन्ति (=काधिन्नयः सगता भूत्वा गच्छन्ति) अन्याः
(=राधिन्न) उप यन्ति (=भिन्ना भूत्वा गच्छन्ति) । समानम् (=एकम्) ऊर्ध्वम्
(=अपा नपात नाम जलसमूहं) नद्यः पृणन्ति (=पूरयन्ति) । तम् उ दीदिवांसम्
(=अतिशयेन दीप्तिमन्तं) शुचिं (=शुद्धम्) अपां नपात शुचयः (=शुद्धा)
आपः (=आपो देव्यः) परि तस्थुः (=पर्युपासते) ॥

तमस्मैरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकभि रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥४॥

तम् । अस्मैराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति ।
आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः ।
घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीदेवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृता इवोप हि प्रसस्रे अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥५॥२२

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति ।
अन्नम् ।

कृताः इव । उप । हि । प्रसस्रे । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति ।
पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. युवानं तं युवतय आपः अस्मेराः (= अस्मयमाना) मर्मृज्यमानाः (= अ-
तिशयेन अलंकुर्वाणाः सत्य.) परि यन्ति (= परिचरन्ति) । अनिध्मः (= काष्ठर-
हितो) घृतनिर्णिक् (= दीप्तरूपः) स शुक्रेभिः शिकभिः (= दीप्तिस्तेजोभिर) अस्मे
रेवत् (= अस्मदर्थे सधनं यथा तथा) अप्सु दीदाय (= आन्तरिक्षेषूदकेषु = अ-
न्तरिक्षप्रदेशेषु दीप्यताम्) ॥

५. अव्यध्याय (= अव्यथनाय = दुःस्वरहिताय) देवाय (= दीप्तिप्रदो) अस्मै (= तस्मा
अपा नपाने) तिस्रो देवीर्नारी. (= दीप्तिमत्यो युवतय. = “इच्छासरस्वतीभारत्याख्या”)
अन्नं दिधिषन्ति (= धातुमिच्छन्ति = दिव्शन्ति) । [ता] अप्सु (= अन्तरिक्षे)
कृता इव (= ?) उप प्रसस्रे हि (= तस्य समीपे प्रक्षेपेण गच्छन्ति) । स पूर्वसूना
(= पुरातनानां = मातृणां तासां) पीयूषं धयति (= रसं पिबति) ॥

कृता इवेति अनवगतार्थम् । न सायणेनापि व्याख्यातम् । अत्र कृताशब्दः कृधातु-
त्पन्नकृतशब्दादयत् पदं स्यात् कृता इत्याशुदात्तत्वात् ॥

४. तो जो तरुण त्याजप्रत तरुण आपो[देवी] न हसतां जातात आणि अलंकृत करितात. तो काष्ठरहित आणि दीप्त रूपाचा [देव] उदकांमध्ये चकचकीत तेजांनी प्रकाशो, कीं जेणेंकरून आम्हांस संपत्ति मिळेल.

५. दुःखरहित आणि देदीप्यमान जो हा त्याला तिघी देदीप्यमान नारी अन्न देण्यास तयार असतात. अंतरिक्षामध्ये त्या पुढें सरसावतात. तो त्या आदिमातांचा रस पितो.

4. Him the youthful one, the youthful Waters without smiling surround and vie in adorning. May he, having no fuel and of brilliant form, shine in the waters with his brilliant splendors, so that we may obtain wealth.

5. To him the happy and resplendent one, the three resplendent females are anxious to give nourishment. They run forward in the firmament. He drinks the nectar of the ancient mothers.

४. 'बीज हाच जो अंतरिक्षातील तरुण अग्नि, त्याला तरुण आपो देवी (म्ह० अंतरिक्षात मेघोदकरूपानी असणारी उदके) सेवितात. त्या अग्नीला लाकूंडे नसताहि त्याचें तेज मोठे असते. तो प्रकाशो आणि आम्हांस धन देओ.'

५. 'अंतरिक्षात अपा नपात् या बाळ्या तीन पुरातन माता खाऊ घालितात. (सायणाप्रमाणे तीन माता म्ह० इळा, सरस्वती आणि भारती या देवी).

तो त्याचे दुध पितो' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

यात 'कृता इव' अशी जी उपमा आहे ती अगदी दुर्बोध आहे. 'कृता'-शब्द येथें आशुदात्त असल्यामुळे 'कृ' धातूपासून 'कृत' (म्ह० झालें) असे हें रूप नसेल. अर्थ समजत नसल्यामुळे 'कृता इव' या शब्दाचा अर्थ आम्ही भाषातरांत केला नाहीं.

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्धुहो रिषः संपृचः पाहि सुरीन् ।
 आमासु पुर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥
 अश्वस्य । अत्र । जनिम् । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्पृ-
 चः । पाहि । सुरीन् ।
 आमासु । पुर्षु । परः । अप्रमृष्यम् । न । अरातयः । वि । नशन् ।
 न । अनृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्रन्नमत्ति ।
 सो अपां नपादुर्जयन्नप्सवस्तवसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥
 स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय ।
 सुभ्रु । अन्नम् । अत्ति ।
 स । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय ।
 विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

भाषायाम्-

६. अत्र (=तत्र=अपानपात्सज्ञके देवे) अश्वस्य जनिम् (=अश्वस्य सूर्यरूपस्य जन्म) [भवति] । अस्य च स्व (=अस्य च तेजोमयस्य जगतो) [जन्म तत्र भवति] ।—हे अपा नपात्, सुरीन् (=अस्मान् कवीन्) द्रुहः (=द्रोणू) रिषः (=हिसकस्य) संपृच (=सपर्कात्) पाहि । आमासु पुर्षु (=मेघोदकेषु) परः (=परस्तात्=अतिदूरे मेघोदकेषु) अप्रमृष्यम् (=अप्रमृष्यमाण) [तम्] अरातयो न विनशन् (=शनवः प्राप्नु न शक्नुवन्ति) न अनृतानि [विनशन्] (=मायावीनि रक्षसि च न प्राप्नुयुः) ॥

७ यस्य सुदुघा धेनु (=सुखेन दोग्धव्या मध्यमवाम्ना गौ) स्वे आ दमे (=अन्तरिक्षलक्षणे स्वर्गीये अपानपात्सबन्धिनि गृहे) स्वधा पीपाय (=वृष्ट्युदकरूप गोरस वर्धयति प्रयच्छति) [यश्च] सुभ्रु अन्नम् अत्ति (=सुभ्रुभूतम् उचमम् अन्नं भक्षयति) स. अपा नपात् ऊर्जयन् (=बलं कुर्वन्=प्रबलः सन्) अप्सु अन्तः (=अन्तरिक्षे) विधत्ते वसुदेयाय (=परिचरते धनं दातु) वि भाति (=विशेषेण प्रकाशते) ॥

६. तेयें अश्वाचें जन्म [होतें] आणि या तेजःपुंजाचे [जन्म होतें]. [हे अपां नपात्], दुष्टाच्या [आणि] हिंसकाच्या संपर्कापासून तूं आम्हा स्तोत्रांला संभाळ. मेघमंडळापलीकडे ज्याला कोणी हटकू शकत नाही अशा [अपां नपाता]प्रत शत्रु पोंहचणार नाहीत, मायावी [राक्षस]हि पोंहचणार नाहीत.

७. ज्याची सुदुघा घेणु त्याच्या घरीच पायस देते, [आणि जो] उत्तम अन्न भक्षितो, तो बळवान् उदकपुत्र उपासकाला संपत्ति देण्यासाठीं अंतरिक्षांत प्रकाशतो.

6. Here is the birth of the horse and of this effulgence. Preserve the poets from the touch of the hater [and] of the harmer. Neither the enemies nor the untruthful [demons] can reach him who is unharmable beyond the clouds.

7. That mighty son of the waters, whose easily milked cow yields the fat offering in his own house, [and who] consumes excellent food, shines in the firmament to give wealth to the worshipper.

६. अपा नपात् मेघमंडळाच्याहि वर असल्यामुळे तेथे त्याला कोणापासूनच उपद्रव होत नाही. तर तो आमचे रक्षण नास्तिकांपासून आणि राक्षसांपासून करे.

‘घोड्याचे जन्म’=‘अश्वस्य जनिम.’ म्हणजे हा जो सूर्यरूप घोडा आकाशांत चालतो तो आणि हें चकचकित जग तेजोमय अभीपासून झालें आहे.

७. ‘अपा नपाताला अंतरिक्षांत त्याची गाय मोरस पाजिते, तो तेथे प्रकाशून तेणेकरून उपासक जनांला धनाची प्राप्ति करून देतो.’

यात अपा नपाताची गाय म्हणजे मेघगर्जनारूप हभारवाते करणारी आणि मेघोदवरूप दुधाचा पान्हा सोडणारी मेघवृष्टिरूपच गाय समजावयाची आहे.

यो अ॒प्स्वा शुचि॑ना दै॒व्येन॑ कृ॒तावा॑जस्र उर्वि॒या वि॒भाति॑ ।

व॒या इद॑न्या भव॑नान्यस्य प्र जा॑यन्ते वीरु॑धश्च प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्ऽसु । आ । शुचि॑ना । दै॒व्येन॑ । कृ॒तऽवा॑ । अज॑स्रः । उर्वि॒-
या । वि॒भाति॑ ।

व॒याः । इत् । अ॒न्या । भुव॑नानि । अ॒स्य । प्र । जा॑यन्ते । वीरु॑धः ।
च । प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

अपां नपा॑दा ह्यस्था॑दुपस्थं जि॒ह्मना॑मु॒र्ध्वो वि॒द्युतं॑ वसा॑नः ।

तस्य॑ ज्येष्ठं॑ म॒हिमानं॑ वह॑न्ती॒रि॒र॒ण्यव॑र्णाः परि॑ यन्ति य॒द्दीः॑ ॥ ९ ॥

अ॒पाम् । नपा॑त् । आ । हि । अ॒स्थात् । उ॒पऽस्थ॑म् । जि॒ह्मना॑म् ।
ऊ॒र्ध्वः । वि॒द्युतं॑म् । वसा॑नः ।

तस्य॑ । ज्येष्ठं॑म् । म॒हिमानं॑म् । वह॑न्तीः । रि॒र॒ण्यऽव॑र्णाः । परि॑ । यन्ति॒ ।
य॒द्दीः॑ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. कृतावा (=सत्यवान्) अजस्रः (=नित्यो) यो दैव्येन शुचिना (=देवसंबन्धिना शुद्धेन तेजसा) अप्सु आ (=अन्तरिक्षे) उर्विया विभाति (=विस्तीर्ण यथा तथा प्रकाशते) अन्या भुवनानि (=अन्यानि भूतजातानि) अस्य वया इत् (=तस्य शाखा एव) [भवन्ति] च (=अपि च) वीरुधः प्रजाभिस् [तस्मादेव] प्र जायन्ते (=औषधयश्च तस्मादेव पृष्ठवपत्रादिभिः प्रादुर्भवन्ति) ॥

९. अपां नपाद् विद्युतं वसानः (=परिदधानो) जिह्मनाम् उपस्थम् ऊर्ध्वः आ अस्थात् हि (=कुटिलानाम् अपा मातृणाम् उदरम् उच्छिन्न आरूढवान् हि) । तस्य [अपा नपातो] ज्येष्ठ महिमानं वहन्तीः (=प्रशस्यतमं महत्त्वं वहन्त्यो) हि॒रण्यव॑र्णा यद्दीः (=यद्गो नद्यस्) [तं] परि यन्ति (=परितो गच्छन्ति) ॥

८. जो सत्यवान् आणि नित्य [अपां नपात्] अंतरिक्षांत शुद्ध आणि देवांच्या तेजानें विस्तीर्ण प्रकाशतो, त्याच्या सर्व भूतें शाखाच होत, आणि त्यापासूनच वनस्पतीला अंकुर फुटून त्या वाढत असतात.

९. अपां नपात् वीज पांघरून वांकड्या आयांच्या उदरीं उभा वसतो, त्याचा अत्यंत मोठा महिमा वाहणाऱ्या ज्या सुवर्णवर्ण नद्या त्या त्याला वेष्टितात.

8. Of him the true and the eternal one, who in the firmament shines far and wide with celestial brightness, other beings are only branches; and [from him] are the plants multiplied through their off-shoots.

9. The son of the waters, clad in lightning, rides upright in the womb of the oblique [waters]. The streams of golden colour surround him, carrying with them his greatest magnitude.

८. 'अंतरिक्षांत नित्य विस्तीर्ण प्रकाशणारा जो अपां नपात् त्यापासूनच सर्व कांही पदार्थ उत्पन्न होतात. वृक्ष-वनस्पत्यादि त्याच्याच योगाने वाढतात.'

९. 'आकाशात आढवे तिडवे असणारे जे दग त्याच अपां नपाताच्या वांकड्या आया; त्याच्या पोटी विजेच्या

रूपानें उभा दिसणारा जो अपां नपात् तो जन्मतांच, त्याचा महिमा जिकडे तिकडे पसरणाऱ्या अशा ज्या मेघोदक प्रवाहरूप नद्या त्या त्याला वेष्टितात.' वीज कडकडून पडली म्हणजे तोच अपां नपाताचा प्रादुर्भाव; आणि तो झाला म्हणजे वृष्टि होत असते, हें प्रसिद्ध आहे.

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥ २३
हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् ।
जं इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्न-
म् । अस्मै ॥ १० ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुत्पाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥
तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते ।
नमुः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्न-
म् । अस्य ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स हिरण्यरूपो [भवति] अपां नपात् हिरण्यसंदृक् (=हिरण्यसदृशो)
[भवति] । स इत् उ (=स एव) हिरण्यवर्णो [भवति] । हिरण्ययात् योनेः
परिनिषद्य (=सुवर्णमयाज्जन्मस्थानात् प्रादुर्भूय) हिरण्यदाः (=हिरण्यस्य दाता)
[भवति] । अस्मै (=तस्मै) अन्न ददति (=हविरन्नं प्रयच्छन्ति) ॥

११. हिरण्यवर्णं (=सुवर्णरूप) यं युवतयः इत्था सम् इन्धते (=यदा तं तस्-
प्योन्तरिक्षसंबन्धिन्य आपो देव्यः सत्यं दीपयन्ति) तत् (=तदा) अस्य (=तस्य)
अपां नमुः अनीक (=शरीरम्) उत (=अपि च) चारु (=शोभनम्) अपीच्यं
(=गुह्यं) नाम वर्धते । घृतं (=घृतवद्दृष्टिजलम्) अस्य (=तस्य) अन्नं [भवति] ॥

१०. तो अपां नपात् हिरण्य-
रूप [आणि] हिरण्यसदृश होय.
तोच हिरण्यकांतीचा आहे. तो
हिरण्यमय योनीपासून खाली प्रा-
दुर्भूत होऊन हिरण्य देणारा होतो.
त्याला [उपासक] अन्न देतात.

११. जेव्हां सुवर्णवर्णाच्या त्या
अपां नपाताला तरुणी खरोखर प्र-
ज्वलित करितात तेव्हां त्याचें अंग
[आणि] सुंदर गुह्य नाम हों वा-
ढतात. त्याचें अन्न घृत होय.

10. He is of golden
form, the son of the waters
is like gold. He alone is
of golden colour. Being
born of the golden womb
he [is] the giver of gold.
To him they offer food.

11. When the young
females truly kindle the
golden-coloured one, the
person of him, the son of
the waters, and his dear
secret name are increased.
His food is clarified butter.

१०. 'हिरण्यरूप अपां नपात् हिर-
ण्यरूप उदरांतून उत्पन्न होऊन हिरण्य
देणारा होतो, तरीहि मनुष्ये त्याला ह-
विराजणून अधिक काही अर्पण करीत
नाहीत.'

'हिरण्यमय योनीपासून' = 'हिरण्य-
यात् योनेः परि.' म् ० हिरण्यरूप जे

अन्तरिक्षरूप जन्मस्थान त्यापासून.

११. 'अतरिक्षांत आपो देवी त्याला
प्रज्वलित करितात. त्या वेळी त्याचे
शरीर आणि महत्त्व ही मोठी होतात.
आपो देवी त्याला घृतासारिखें जे वृद्धि-
जल तेच अन्न पाजितात.'

सूक्तम् ३६-२२७.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमाया इन्द्रो मधुध देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवध ।
 तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रध । चतुर्थ्या अग्निः शुचिध । पञ्चम्या इन्द्रो नभध ।
 षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्सध । इति सप्रदायादृत्यमिदम् । वस्तुतस्तु य-
 सामृचि या देवता दृश्यते सा तस्य देवता ॥ जगती छन्दः ॥
 तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्विभिर्नरः ।
 पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥
 तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अ-
 विभिः । अद्विभिः । नरः ।
 पिवे । इन्द्र । स्वाहा । प्रहुतम् । वषट्कृतम् । होत्रात् । आ ।
 सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], तुभ्य हिन्वानः (= त्वदर्थं प्रेर्यमाणः = प्रार्थ्यमाणोय सोमो) गा
 अपश्च [च] वसिष्ठ (= दधिपयःप्रभृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या अपथ
 वस्ते = तैः सयुज्यते) । नर. (= वीरा अध्वर्यव.) सीम् (= एतम्) अविभिः (= द-
 शापवित्रैर्) अद्विभि. (= भावभिध) अधुक्षन् (= अक्षारयन् सिद्धमकारयन्) ।
 हे इन्द्र, य ईशिषे (= स्वामी भवसि) [स त्व] प्रथमः (= सर्वेभ्योपि प्रथमः
 सन्) स्वाहा प्रहुत (= स्वाहेति शब्देन सहार्पितं) वषट्कृत (= वषट् इति शब्देन सह
 प्रसृत) सोम होत्रात् (= होतु पात्रात्) पिव ॥

होत्राद्धोतुर्यागात् इति सायण. ॥ अपाद्धोत्रादुत (२२८.४) इत्यादि मन्त्रदर्श-
 नात्तु होत्र पात्र नेष्टमित्यादीनि तत्तद्वत्त्विकसंबन्धीनि पात्राणि भवन्तीति मन्त्रव्यम् ॥

सूक्त ३६-२२७.

ऋषि-गृत्समद. देवता-पहिलीची इंद्र आणि मधु; दुसरीची मरुत् आणि माधव, तिसरीची त्वष्टा आणि शुक्र, चवथीची अग्नि आणि शुचि, पांचवीची इंद्र आणि नभ, सहावीची मित्र आणि वरुण आणि नभस्प. असा संप्रदाय; परंतु वस्तुतः पहिलीची देवता इंद्र आणि उरलेल्या ऋचांच्या देवता क्रमाने मरुत्, त्वष्टा, अग्नि, इंद्र आणि मित्रावरुण ह्या होत. वृत्त-जगती.

१. [हे इंद्र], तुझ्या प्रीत्यर्थे ओतलेला [हा सोम] गोरसांनी [आणि] उदकांनी युक्त आहे. [हे] उपासक त्याला दशापवित्रांनी [आणि] पाषाणांनी काढिते झाले आहेत. हे इंद्रा, स्वाहा म्हणून अर्पण केलेला आणि वषट् असे म्हणून दिलेला [हा] सोम होत्याच्या पात्रांतून प्रसु असा जो तूं, तो प्रथम पी.

HYMN 36-227.

Traditionally verse 1 is dedicated to *Indra* and *Madhu* (the first month, Chaitra) Verse 2 to the *Maruts* and *Mādhava* (the second month, Vaisākha), v. 3 to *Trashtā* and *Sukra* (3rd month, Jyeshtha), v. 4 to *Agni* and *Suchi* (4th month, Śrāvana), v. 5 to *Indra* and *Nabha*, (fifth month, Bhādrapada), v 6 *Mitrāvaruṇau* and *Nabhasya* (the sixth month, Ās'vina). Metre—*Jagatī*.

1. Poured out for thee [this soma] contains milk and the water. The heroes have prepared it with woollen strainers and the pressing-stones. Thou, o Indra, who art the lord, drink thou first from the cup of the Hotā (invoker) the soma offered with the exclamation Svāhā, and poured out with the exclamation Vashaṭ.

१. 'दशापवित्रानी' = 'अविभिः' म्हणजे वरुण्याच्या लोहरीची जी गाळणी

की ज्यांतून सोम गाळीत असत त्यांनी, आणि पाषाणांनी म्ह० माव्यानीं.

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।
 आपो नम्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्दीः ॥ १४ ॥
 अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा ।
 दीदिऽवांसम् ।
 आपः । नम्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि ।
 दीयन्ति । यद्दीः ॥ १४ ॥
 अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।
 विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥
 अयांसम् । अग्रे । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊं इति । मघ-
 वत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
 विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । वि-
 दथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१४. यद्दीः (=यद्गो मह्य) आप. (=आपो देव्यो) नम्रे (=स्वपुत्राय)
 घृतमन्नं वहन्तीः (=घृतसदृशमुदकरूपमन्नं वहन्त्यः सत्यः) परमे अस्मिन् पदे (=उ-
 त्कृष्टे तस्मिन् स्थाने=अन्तरिक्षे) तस्थिवास (=स्थितवन्त) विश्वहा (=नित्यम्)
 अध्वस्मभिदादिवास (=तेजोभिदाप्यमान) [तं नपातं] स्वयमत्कैः (=वस्त्रैः)
 परि दीयन्ति (=परिगच्छन्ति=सर्वतो वेष्टयन्ति) ॥

१५ हे अग्रे, जनाय (=अस्मज्जनहितार्थ) [तुभ्य] सुक्षितिं (=शोभनमा-
 सनम्) अयांसम् (=अप्रयच्छम्) उ (=उत=अपि च) मघवद्भ्यः (=हविर्लक्षण-
 धनवशजमानहितार्थ) सुवृक्तिं (=शोभनरचनं स्तोम स्तोत्रम्) अयास (=तुभ्य-
 मप्रयच्छम्) । यद् (=यशस्वितादिकं यजमानैः प्रार्पितं) देवा अवन्ति (=वा-
 मेन सेवन्ते) तद् विश्वं भद्रं (=कल्याणकर) [भवति] । सुवीराः (=शोभन-
 वीर्योपेतपुत्ररूपेता) [वय] विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम
 (=ब्रूयाम) ॥

१४. त्या अत्यंत उंच स्थानीं वसलेला [आणि] नित्य तेजांनीं अत्यंत प्रकाशणांरा जो पुत्र त्यासाठीं महा आपो[देवी] घृतमय अन्न वाहणाऱ्या होस्तात्या स्वतः वस्त्रांनीं वेष्टितात.

१५. हे अग्नी, [ह्या] जनासाठीं मी [तुला] चांगलें आसन अर्पण केलें आहे, आणि हविर्दीयक उपासकांसाठीं [तुला] मी चांगलें स्तोत्र अर्पण केलें आहे. जें देवांला आवडतें तें सर्वे कल्याणकारक [होतें]. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांसहित आम्ही यज्ञांत [तुझें] मोठें स्तोत्र म्हणूं असें कर.

14. The great waters, bearing the rich food for their son, themselves surround with raiments him who is established in that highest seat [and] who always shines with brightness.

15. I have offered [to thee], o Agni, a good seat on behalf of [these] people, and I have offered [to thee] a good hymn on behalf of the sacrificers. All that [becomes] beneficial which the gods accept. May we, accompanied by brave sons, chant a great hymn in the sacrifice.

१४. 'आपो देवी अंतरिक्षांत आपल्या मुलाचे लालन करितात, आणि त्याला अन्न घालून आपल्या हातानें वस्त्रे नेसवितात.'

१५. '[ह्या].' म्हणजे जे हें सूक्त म्हणून उपासना करीत आहेत त्या. म्हणजे 'हविर्दीयक उपासक' म्हणून जे खाली सांगितले तेच.

सूक्तम् ३६-२२७.

गृत्समद ऋषिः । प्रथमाया इन्द्रो मधुध देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवध ।

तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रध । चतुर्थ्या अग्निः शुचिध । पञ्चम्या इन्द्रो नमध ।

षष्ठ्या मित्रावरुणा नमस्वध । इति सप्रदायादृत्यमिदम् । वस्तुतस्तु य-

सामृचि या देवता दृश्यते सा तस्य देवता ॥ जगती छन्दः ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अ-

विऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिवे । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वषट्कृतम् । होत्रात् । आ ।

सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], तुभ्य हिन्वानः (= त्वदर्थं प्रेर्यमाणः = प्रार्थ्यमाणोय सोमो) गा अपश् [च] वसिष्ठ (= दधिपयः प्रभृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या अपध वस्ते = तैः सपुज्यते) । नर. (= वीरा अध्वर्यव.) सीम् (= एतम्) अविभिः (= द-
शापविभैर्) अद्रिभिः (= मावभिध) अधुक्षन् (= अक्षारयन् सिद्धमकारयन्) ।
हे इन्द्र, य ईशिषे (= स्वामी भवसि) [स त्व] प्रथमः (= सत्रेभ्योऽपि प्रथमः
सान्) स्वाहा प्रहुत (= स्वाहेति शब्देन सहार्पित) वषट्कृत (= वषट् इति शब्देन सह
प्रसृज्) सोम होत्रात् (= होतुः पात्रात्) पिव ॥

होत्राद्योतुर्यागात् इति सायणः ॥ अपाद्योत्राद्भुत (२२८.४) इत्यादि मन्तदर्श-
नानु होत्र पोत्रं नेष्टमित्यादीनि तत्तद्विषयसम्बन्धीनि पात्राणि भवन्तीति मन्तव्यम् ॥

सूक्त ३६-२२७.

ऋषि—गृत्समद. देवता—पहिलीची इंद्र आणि मधु; दुसरीची मरुत् आणि माधव, तिसरीची त्वष्टा आणि शुक्र, चवथीची अग्नि आणि शुचि, पांचवीची इंद्र आणि नभ, सहावीची मित्र आणि वरुण आणि नभस्य. असा संप्रदाय; परंतु वस्तुतः पहिलीची देवता इन्द्र आणि उरलेल्या ऋचांच्या देवता क्रमानें मरुत्, त्वष्टा, अग्नि, इंद्र आणि मित्रावरुण ह्या होत. वृत्त—जगती.

१. [हे इंद्र], तुझ्या प्रीत्यर्थ ओतलेला [हा सोम] गोरसांनीं [आणि] उदकांनीं युक्त आहे. [हे] उपासक त्याला दशापवित्रांनीं [आणि] पाषाणांनीं काढिते झाले आहेत. हे इंद्रा, स्वाहा म्हणून अर्पण केलेला आणि वषट् असें म्हणून दिलेला [हा] सोम होत्याच्या वात्रांतून प्रभु असा जो तूं, तो प्रथम पी.

HYMN 36-227.

Traditionally verse 1 is dedicated to *Indra* and *Madhu* (the first month, Chaitra) Verse 2 to the *Maruts* and *Mādhava* (the second month, Vaisākha), v. 3 to *Trashtā* and *Sukra* (3rd month, Jyeshtha), v. 4 to *Agni* and *Suchi* (4th month, S'rāvana), v. 5 to *Indra* and *Nabha*, (fifth month, Bhādrapada), v. 6 *Mitrāvaruṇau* and *Nabhasya* (the sixth month, Ās'vina). Metre—*Jagati*.

1. Poured out for thee [this soma] contains milk and the water. The heroes have prepared it with woollen strainers and the pressing-stones. Thou, o Indra, who art the lord, drink thou first from the cup of the Hotā (invoker) the soma offered with the exclamation Svāhā, and poured out with the exclamation Vashaṭ.

१. ' दशापवित्रानी ' = ' अविभिः ' म्हणजे वरुणाच्या लोहरीची जी गाळणी

की ज्यांतून सोम गाळीत असत त्यांनीं, आणि पाषाणांनीं म्ह० माव्यानीं.

यज्ञैः समिश्वाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामङ्गुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।
 आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥२॥
 यज्ञैः । सम्ऽमिश्वाः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः ।
 अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आऽसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पि-
 बत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।
 अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमर्गणः ॥३॥
 अमाऽइव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । स-
 दतन । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः ।
 सुमत्ऽर्गणः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्ञैः समिश्वाः (= यागैर्युक्ता) यामन् (= यामनि = गमने) पृषतीभिर्ऋष्टि-
 भिश्च [च] शुभ्रास (= श्वेतविन्द्वद्धिताभिर्हरिणीभिः स्वकीयैरायुधैश्च शोभमाना)
 उत (= अपि च) अञ्जिषु प्रियाः (= आभरणेषु कृतप्रोतयः) [एतादृशा यूयं] हे
 भरतस्य सूनवः (= रुद्रपुत्रा.), हे दिवो नरः (= तुलोकस्य सूनवः), बर्हिःसद्य
 (= दर्भेषूपविश्य) पोत्रात् आ (= पोतृपात्रात्) सोमं पिबत ॥

३. हे सुहवा. (= शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः), अमेव नः आ हि गन्तन (= स-
 हेवास्मान् आगच्छत) बर्हिषि (= दर्भेषु) नि सदतना (= निषीदत) । [अपि च]
 रणिष्टन (= रमध्वम्) । अथ (= अपि च) हे त्वष्टः, देवेभिर्जनिभिः सुमर्गणः
 (= देवैर्देवपत्नीभिश्च युक्तस्त्वम्) अन्धसो जुषाणो मन्दस्व (= सोमरूपमजं सेवमानो
 दशो भव) ॥

२. यज्ञांहीं युक्त [आणि] ग-
मन करूं लागलां म्हणजे पांढऱ्या
ठिक्क्यांच्या हरिणींनीं [आणि]
भात्यांनीं शोभणारे आणि अलं-
कारांहीं आनंद पावणारे [असे
जे तुम्ही ते], हे भरतपुत्र हो, हे
द्यूचे पुत्र हो, दर्भावर वसून पो-
त्याच्या पात्रापासून सोम प्या.

३. हे शोभनाह्वान [देव]
हो, तुम्ही मिळूनच आम्हांप्रत
या. दर्भावर वसा. रममाण व्हा.
आणि हे तपट्या, देवगणांहीं आणि
देवीगणांहीं युक्त होस्ताता तूं रस
पिऊन आनंद पाव.

2. Rich in sacrifices
and on your marches adorn-
ed with the speckled deer
and the javelins, and loving
the ornaments do you, o
sons of Bharata, o heroes
of Dyaus, sit on the grass
and drink the soma from
the cup of the Potā.

3. O ye, easy to be in-
voked, come unto us all
together. Sit ye on the
grass and be happy. And
joined by all the gods and
by all the goddesses, do
thou, o Tvashtā, enjoy the
drink and be delighted.

२. 'पोत्याच्या' = पोता हे एका क-
त्विजाचे नाव आहे. सू. ७६ मं. ४ पहा.

३. 'देवगणांही आणि देवीगणांही
युक्त' = 'देवेभिर्जनिभिः सुमग्नः'. म्ह-
णजे सर्व देवगण आणि सर्व देवीगण
यांस बरोबर घेऊन.

'शोभनाह्वान' = 'सुहवाः' म्हणजे
ज्यांना बोलाविणें सुलभ आहे, जे बो-
लाविले असतां सहज येतात. येथें त्वष्टा
आणि त्या बरोबरचे जे देव त्याचें हें
विशेषण आहे असे सायण म्हणतात तें
युक्त आहे.

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतनि पदा योनिषु त्रिषु ।
 प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥
 आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि ।
 सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिव । आग्नीध्रात् ।
 तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

एष स्य ते तन्वो नृग्वर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्वोहितः ।
 तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपपिव ॥ ५ ॥
 एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृग्वर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि ।
 बाह्वोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्रा-
 ह्मणात् । आ । तृपत् । पिव ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. हे विप्र (=मेधाविज्ञे), देवान् इह आ वक्षि यक्षि च (=अत्रावह तान् यज च) । हे होतः (=देवानामाह्वातः), उशन् (=अस्मान् कामयमानः सन्) त्रिषु योनिषु (=गार्हपत्यादिलक्षणेषु त्रिषु स्थानेषु) नि पद (=निषीद) । प्रस्थितं सोम्यं मधु प्रति वीहि (=आनीतं सोममयं मधु प्रतिकामयस्व) । तव भागस्य आग्नीध्रात् पिव (=अग्नीध्रपानात् तव भागे पिव) तृष्णुहि (=तृप्तो भव) [च] ॥

५. [हे इन्द्र], ते तन्वो नृग्वर्धनः (=तव शरोरस्य बलवर्धनो) [यः] प्रदिवि सह ओजो बाह्वोहितः (=यः सोमः पूर्वेण सह पुरा तव बाह्वोः सामर्थ्यं बलं च हितवान् स्थापितवान्) स्यः (=स प्रसिद्ध) एष [सोमस्] तुभ्यं सुतः (=त्वदर्थमभिषुतोस्ति) हे मघवन्, तुभ्यम् आभृतः (=त्वदर्थं समर्पितोस्ति च) । अस्य तृपत् ब्राह्मणात् आ पिव (=एनं तृपयथा तथा तृपिष्यन्तं ब्राह्मणानामर्तिवृत्त्यात् पिव) ॥

४. हे मेधावी अग्नी, तूं दे-
वांस येथें घेऊन ये आणि पूज.
हे होसा, तूं प्रीतीनें तिन्ही ठिकाणीं
वैस. पुढें ठेविलेलें सोमरूपी मधु
स्वीकारून घे. अग्नीध्राच्या पात्रां-
तून आपला भाग पी. आणि तृ-
प्त हो.

4. Bring the gods hither,
o wise [Agni], and sacri-
fice to them. Lovingly do
thou, o invoker, sit in the
three places. Accept the
sweet soma placed before.
Drink thou thy portion
from the cup of the Agni-
dhra [priest] and be thou
satisfied.

५. [ज्याणें] पुरातन काळीं
[तुझ्या] बाहूंच्या ठायीं सामर्थ्य
[आणि] बळ स्थापिलें, तो हा
तुझ्या शरीराचें बल वाढविणारा
सोम, हे मघवन्, तुजकरितां का-
ढिला आहे, [आणि] तुझ्या पुढें
ठेविला आहे. तो तूं वृत्ति होईप-
र्यंत ब्रह्म्याच्या पात्रांतून पी.

5. This [soma], the
promoter of thy body's
strength, which in ancient
times placed might [and]
strength in [thy] arms,
is extracted for thee, o
Maghavan, [and] is offered
to thee. Drink thou it to
thy satisfaction from the
cup of the Brahmâ [priest].

४. 'तीन्ही ठिकाणीं' = 'त्रिषु योनि-
षु.' म्हणजे गार्हपत्य, आहवनीय इत्या-
दिक जी अग्नीचीं यज्ञमण्डपातील स्थानें
तीं.

'अग्नीध्र' हे पोता यासारखें एका

ऋत्विजाचे नांव आहे.

५. 'पुरातन काळीं' इ० म्हणजे जे
सोम पिऊन तू पुरातन काळीं बळवान्
आणि सामर्थ्यवान् झालास आणि वृत्रा-
दिवास मारिता झालास असा सोमरस.

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।
 अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिवतं सोम्यं मधु
 ॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः ।
 पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रऽशास्त्रात् । आ ।
 पिवतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे मित्रावरुणौ], [इमं] यज्ञं जुषेथा (= सेवेथाम्) । मे हवस्य बोधतम्
 (= ममाह्वान जानीतम्) । [अस्माकं] होता सत्तः (= निषण्णः सन्) पूर्या नि-
 विदः (= पुरातनानि शस्त्राणि) अनु [वदति] (= अनुवादेनोच्चारयति) । नमः
 (= अस्माभिः कृतो नमस्कारः) अच्छ राजाना (= राजानौ युवा प्रति) आवृतम्
 एति (= आवर्तयितुं गच्छति = युवयोरत्रानयनाय गच्छति) । सोम्यं मधु (= सोमसबन्धि
 मधु) प्रशास्त्रात् आ (= प्रशास्तृपात्रात्) पिवतम् ॥

सूक्तम् ३७-२२८.

गृत्समद ऋषिः । आद्याश्वतस्त ऋचो द्रविणोदादेवताकाः । पञ्चम्याधिनो ।

पञ्चमेयी । जगती छन्दः ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।
 तस्मा एतं भरत तद्रुशो दृदिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिवं ऋतुभिः ॥ १
 मन्दस्व । होत्रात् । अष्ट । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पू-
 र्णाम् । वष्टि । आऽसिचम् ।
 तस्मै । एतम् । भरत । तत् । त्वऽवशः । दृदिः । होत्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णःऽदः । पिवं । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे द्रविणोदः], [त्वं] होत्रात् (= होतृपात्रात्) अन्धसः (= सोमरूप-
 मत्तम्) अनु जोषं (= पथेच्छं) मन्दस्व (= सोमस्य) । हे अध्वर्यवः, स [द्रवि-

६. [हे मित्रावरुण हो], दोघे यज्ञार्चें सेवन करा, दोघे माझ्या आह्वानाकडे लक्ष्य द्या. [आमचा] होता वसून पुरातन शस्त्रे [म्हणत आहे]. [तुम्हांस] वळविण्याकरितां [तुम्हां] राजांप्रत जात आहे. दोघेहि मधुर सोम प्रशास्त्याच्या पात्रांतून प्या.

6. [O Mitra and Varuna], enjoy you [this] sacrifice, attend to my invocation. [Our] invoker having sat down is [repeating] the ancient formulae. Our obeisance goes unto you the kings to turn [you] hitherwards. Do you drink the nectar of the soma from the cup of the Pra-s'astâ.

६. 'पुरातन शस्त्रे' = 'पूर्व्या निविदः.' म्हणजे ज्यांत देवांचें आह्वान, स्तुति, प्रार्थना इत्यादि आहे असे असंत प्राचीन मंत्र.

'प्रशास्त्याच्या यागापासून.' म्हणजे प्रशास्ता म्हणून जो ऋत्विज त्याने केलेल्या कर्मापासून.

सूक्त ३७-२२८.

ऋषि- गृत्समद. देवता.-

१-४ द्रविणोदा; ५वी, अश्वी; ६ वी, अग्नि. वृत्त- जगती.

१. [हे द्रविणोदा], तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें सोम होत्याच्या पात्रांतून पी.-हे अध्वर्यू हो, त्याला भरपूर आहुति आवडते. त्याप्रीत्यर्थ हा [सोम] अर्पण करा. तो त्याविषयी लंपट [असून] उदार आहे. हे द्रविणोदा, तूं होत्याच्या पात्रांतून योग्य काळीं सोम पी.

HYMN 37-228.

To Dravinodas (Agni the giver of wealth) 1-4; the As'vins 5; Agni, 6. By Gṛtsamada. Metre—Jagatî.

1. Enjoy the drink from the cup of the invoker to thy satisfaction. O Adhvaryus, he loves a copious oblation. Offer this [soma] to him, he the bounteous one loves it. Do thou, o Dravinodas, drink in seasons the soma from the cup of the invoker.

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते ।
 अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिवं ऋतुभिः २
 यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् ।
 ऊं इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।
 अध्वर्युभिः । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णः ऽदः । पिवं । ऋतुभिः ॥ २ ॥
 मेघान्तु ते वह्नयो येभिरीयसे ऽरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते ।
 आयूया धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिवं ऋतुभिः ॥ ३
 मेघान्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईर्यसे । अरिषण्यन् । वीलयस्व । व-
 नस्पते ।
 आऽयूर्य । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रवि-
 णः ऽदः । पिवं । ऋतुभिः ॥ ३ ॥

गोदाः] पूर्णाम् आसिचम् (=आहुतिं) वटि (=वामयते) । तस्मै एतं [सोम] म-
 रत (=प्रार्थयत) । ददिः (=दानशीलः स) तद्वश. (=तत्कामो) [भवति] ।—
 हे द्रविणोदः, होत्रात् (=होतृपात्रात्) सोमम् ऋतुभिः (=कालेषु) पिव ॥

भाषायाम्.

२. यम् उ (=यमेव) पूर्वम् अहुवे (=पुराहूतवानस्मि) तम् इदं हुवे (=त-
 मेवेदानीम् आह्वयामि) । ददिः (=दानशीलो) यो नाम पत्यते (=ईष्टे) स इत् उ
 हव्यः (=स एवाह्वानयोग्यो) [भवति] । हे द्रविणोदः, अध्वर्युभिः प्रस्थितं
 (=प्रापित) सोम्यं मधु (=सोमसवन्यं मधु=मधुर सोम) पोत्रात् (=पोतुः पात्रात्)
 ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) पिव ॥

३. [हे द्रविणोदः], येभिरीयसे (=यैर्यैर्गच्छसि) [ते] ते (=तय) वह्नयः
 (=अथा) मेघान्तु (=तृप्यन्तु) । हे वनस्पते (=वनस्पतिविचार रथ), [त्वम्]
 अरिषण्यन् (=ईसामप्राप्तुवन् सन्) वीलयस्व (=दृढीभव) । हे धृष्णो (=धर्वक)
 द्रविणोदः, आयूय (=आगम्य) अभिगूर्य (=सोमं प्रशंस) त्वं नेष्ट्रात् (=नेष्टुः पात्रात्)
 ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) सोमं पिव ॥

२. ज्याला मी पूर्वी बोला-
वीत होतो त्यालाच आतां बोला-
वीत आहे. जो उदार द्रविणोदा
प्रभु होय तोच आह्वानास योग्य
होय. हे द्रविणोदा, अध्वर्यूनीं अ-
पिलेला सोम तूं पोत्याच्या पात्रां-
तून योग्य काळीं पी.

३. [हे द्रविणोदा], ज्या
अश्वानीं तूं गमन करितोस ते वृष
होओत. हे लांकडाच्या रथा, तूं
मोडूं नको, आणि दृढ राह. हे
धैर्यवान् द्रविणोदा, तूं ये, या सो-
माची प्रशंसा कर आणि योग्य
काळीं नेट्याच्या पात्रांतून [तो]
तूं पी.

2. I invoke now the
same one that I invoked
before. He the bounteous
one who is the lord, is
alone worthy of being in-
voked. Drink thou, o Dra-
vinodas, in seasons from
the cup of the Potâ [priest]
the sweet soma sacrificed
by the Adhvaryus.

3. May those thy horses
be gratified with which
thou goest, o Dravinodas !
O wooden chariot, be thou
strong, and not be broken.
Come, o brave Dravino-
das, and commending the
soma, do thou drink it in
seasons from the cup of
the Neshtâ.

१. 'होत्याच्या कर्मापासून.' सू. २२७.
मं. १ पहा.

'त्याला'. म्ह० द्रविणोदा याला. द्र-

विणोदा म्ह० धन देणारा अग्नि. सू. १५
मं. १० पहा.

३. 'नेट्याच्या,' इ० 'नेष्ट' या नां-] वाचा एक ऋत्विज आहे.

जोष्यग्ने समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।
 विश्वेभिर्विश्वा ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः
 ॥ ६ ॥ १ ॥

जोषि । अग्ने । सम्ऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि १ ब्रह्म । ज-
 न्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।
 विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् ।
 उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, समिध जोषि (= जुषस्व = सेवस्व) । आहुति जोषि (= जुषस्व) ।
 जन्य (= जनेभ्यो हित) ब्रह्म (= स्तोत्र) जोषि (= जुषस्व) । सुस्तुति (= शो-
 भना स्तुति) जोषि (= जुषस्व) । हे वसो (= साधोग्ने), उशन् (= अस्मान् का-
 मयमानस्त्वम्) उशतः (= अस्मान् कामयमानान्) विश्वान् (= सर्वान्) महः (= म-
 हतो) देवान् विश्वेभिः (= विश्वेदेवैः सह) ऋतुना (= योग्ये काले) हविः पायय
 (= सोम पायय) ॥

सूक्तम् ३८-२२९.

गृत्समद ऋषिः । सविता देवता । निष्टुप् छन्दः ॥

उदु प्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्यात् ।
 नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथार्भजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥
 उत् । ऊ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् ।
 तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्यात् ।
 नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् ।
 वीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तदपाः (= सवर्मा = जगतः प्रेरणार्थम्) वह्निः (= वोढा = वोदृषद्भन्ता) •
 देवः (= द्योतिमान्) सः (= स प्रसिद्धः) सविता सवाय (= जगतः प्रेरणाय) शश्वत्तम

६. हे अग्नी, तूं [ही] समिध सेवन कर, [ही] आहुति सेवन कर, [हैं] जनहितकारी स्तोत्र सेवन कर. [हैं] सुंदर स्तोत्र सेवन कर. हे साधू अग्नी, प्रीति करणारा असा जो तूं तो प्रीति करणाऱ्या सर्व महान् देवांस सर्व देवांसहित योग्य काळी सोम पाज.

6. Enjoy the fuel, o Agni; enjoy the oblation; enjoy the hymn beneficial to the people; enjoy the good praise. Do thou who lovest us, o good [Agni], make all the great loving gods with all the [gods] drink the offering in season.

६. 'जनहितकारी' = 'जन्यं ब्रह्म.'
म्ह. यजमानादिक जे जन त्याचें कल्याण

करणारे.

सूक्त ३८-२२९.

ऋषि-गृत्समद. देवता-सविता. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. जगाला प्रेरणें हैं ज्याचे काम आहे असा तो गमनशील देदीप्यमान सविता जगाला प्रेरण्यासाठीं नित्य नेमानें उगवत असतो. तो आज देदीप्यमान उपासकांला उत्तम धन देओ, आणि यज्ञ करावयाची ज्वाला आवड आहे अशा यजमानाला क्षेम प्राप्त करून देओ.

HYMN 38-229.

To Savitâ. By Gṛtsamada. Metre-*Trishṭubh*.

1. That resplendent Savitâ, the traveller, whose business it is to enliven, daily rises to enliven [the world]. May he today give excellent wealth to the brilliant worshippers, and may he bestow prosperity on him who loves to sacrifice.

१. 'प्रेरणे' = 'प्रसव.' म्हणजे सर्व जगाला जागे करून आपआपल्या कामी

पाठविणे.

अपाद्दोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् ।
 तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥
 अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत ।
 प्रयः । हितम् ।
 तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्रा-
 विणःऽदसः ॥ ४ ॥
 अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वा विमोचनम् ।
 पृङ्गं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥
 अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहणम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह ।
 वाम् । विऽमोचनम् ।
 पृङ्गम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् । अथ । सोमम् ।
 पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. [द्रविणोदा] होत्रात् (= होतुः पात्रात्) अपात् (= सोममपिबत्) उत (= अपि च) पोत्रात् अमत्त (= पोतुः पात्रात्पीत्वामायत्) उत (= अपि च) नेष्ट्रात् (= नेष्टुः पात्रात्) हित प्रयः (= दत्तं सोमरूपमन्नम्) अजुषत (= असेवत) । [अधुना] अमृक्तम् (= अहिंसित = यस्मिन् पीते सति हिसारहितत्वं भवति तादृशम्) अमर्त्यम् (= अमरणम् = यस्मिन् पीते अमरणत्वं भवति तादृशम्) द्रविणोदा द्राविणोदसः (= हवीरूपस्य धनस्य दातुर्यजमानस्य) तुरीय पात्र (= चतुर्थं सोमपात्रम् अ-
 च्छवाकनामर्त्विजः पात्र) पिबतु ॥

५. यय्यं (= ययिं गन्तार वेगवन्त) नृवाहणं (= शूरयोर्बुधयोर्वाहकं) रथम् अथ अर्वाञ्च युञ्जाथाम् (= अर्वाङ् अथ यथायाति तथा अश्वयुक्तं कुरुतम्) । इह वा विमोचन [भवतु] (= युवाम्या यदश्वमोज्जनं तदद्यानेव यज्ञे भवतु) । मधुना हि कं हवींषि पृङ्गं (= हवींषि तावत् मधुना युक्तानि कुरुतम्) । गतम् (= यु-
 यामागच्छतम्) । अथ (= अपि च) हे वाजिनीवसू (= वाजिवन्तौ = वेगवदश्व-
 तानधिनी), सोमं पिबतम् ॥

४. द्रविणोदा होत्याच्या पात्रा-
पासून पिता शाला आणि पोत्याच्या
पात्रापासून पिऊन मदयुक्त शाला
आहे, आणि, अर्पिलेलें हवि ने-
ष्ट्याच्या पात्रापासून सेवन करिता
शाला. [आतां] तो उदार यज-
मानाचें चवथें अर्हिसित [आणि]
अमर पात्र पिओ.

५. [हे अश्वी हो], वेग-
वान्, [आणि] [तुम्हां] शू-
रांला वाहणारा रथ येथें येण्याक-
रितां आज तुम्ही जोडा; तुम्ही
[आज] येथें [घोडे] सोडा.
हव्यें मघानें युक्त करा. तुम्ही येथें
या' आणि हे चपलाश्वगामी [अश्वी
हो], तुम्ही सोम प्या.

4. Dravinodas has drunk
from the cup of the in-
voker, he has exhilarated
himself from the cup of
the Potâ [priest] and has
enjoyed the offered drink
from the cup of the Nesh-
tâ [priest]. May he [now]
drink the fourth unharm-
ed [and] immortal cup of
the bouuteous sacrificer.

5. Prepare for coming
here today [your] quick
chariot that carries you ;
let your horses be unharn-
essed here [today]. Put
[your] honey on the ob-
lations. Come you hither
and, o A'svins mounted on
quick horses, drink the
soma.

५. अश्वी आले म्हणजे मघ घेऊन
येतात व त्याणें हव्ये गोड करितात या-
विषयी सू. ३४ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘चपलाश्वगामी’=‘वाजिनीवसू’. सू. २
मं. ५ आणि त्याजवरील टीप पहा.

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवां पृथुपाणिः सिसर्ति ।
 आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृग्रा अयं चिद्वर्तो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥
 विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः ।
 सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित् ।
 वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

आशुभिश्चिद्वान्वि मुचाति नूनमरीरमदत्तमानं चिदेतोः ।
 अह्यपूर्णं चिद्वयं अविप्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्ष्यागात् ॥ ३ ॥
 आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अ-
 तमानम् । चित् । एतोः ।

अह्यपूर्णाम् । चित् । नि । अयान् । अविप्याम् । अनु । व्रतम् । स-
 वितुः । मोक्षी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

(=नित्यम्) उद् अस्मात् (=उदेति) । नूनम् (=अथ) देवेभ्यः (=दीप्तिमद्ग उ-
 पासकेभ्यो) रत्नं वि हि धाति (=विदधातु=करोतु प्रयच्छतु खलु) । अथ (=अपि च)
 वीतिहोने (=कामो यज्ञे यस्य तं वान्तयज्ञं यजमानं) स्वस्तौ (=क्षेमे) आ अभ-
 जत् (=भागिनं करोतु=तस्मै क्षेमं प्रयच्छतु) ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात्) देवः (=दीप्तिमान्) पृथुपाणिः (=महान्तः किरणा यस्य
 तादृशः) [स] विश्वस्य श्रुष्टये (=सर्वस्य जगतः सृष्टाय) ऊर्ध्वः (=उन्नतः सन्) बाहवा
 (=बाहू) प्र सिसर्ति (=प्रसारयति) । अस्य व्रते आ (=सवितुः कर्मणि सति=सविता
 यस्मात् स्वकर्म प्रसवार्यं करोति अतः) आपश्चित् (=आपोऽपि) निर्मृग्राः (=पाव-
 यन्त्यो) [भवन्ति] अपि च] अयं वातश्चित् (=अयं पुरोदर्शं वायुरपि) परिज्मन्
 (=परिज्मनि=अन्तरिक्षे) रमते ॥

३. आशुभिश्चित् (=वेगवद्विररिश्) यान् (=गच्छन्) [तान्धान्] नूनं वि
 मुचाति (=यदास्तसमये विमुञ्चति रथान्तरिमन्त्रेव काले) अतमानं चित् एतोररी-
 रमत् (=अध्वनो गन्तारं गमनादुपरमयति) । अह्यपूर्णं चित् अविप्या (=शत्रून् अ-
 भिगच्छता गमनेच्छा=युयुत्सूनामपि वेगं) नि अयान् (=नियच्छति) अनु मतं
 सवितुः (=सवितुः कर्मोऽनु पथात्) मोक्षी आ अगात् (=पवित्रागच्छति) ॥

	र. आ.
राजा प्रमाधिभूषण देवराज. ... १८७९/८०	६-६
रा. रा. त्रिमलराव शेपगिर दातार. ... ,	६-६
„ चुणिलाल साराभाई. ... ,	६-६
रावसाहेब वापुराम वक्ष मामलेदार. वाकी. ... ,	२५-८
पैडिन रामनारायण श्रीडर. ... १८७९/८०	६-६
पाद्री सी. व्हिट्टन. ... ,	६-८
रावसाहेब चिंतामण नारायण भट मागीलसुद्धा. ... ,	२४-८
बाय. श्रोनिनासराव अ. इंजनिअर. मागीलसुद्धा. ... ,	२२-८
रा. रा. केशवराव गोविंद वकील. ... १८७९/८०	६-६
„ महादेवराव नारायण शिरगावकर. १८७८/७९/८०	१२-१२
„ अन्नलाल साखरलाल देसाई. ... १८७९/८०	६-६
ने. घ. सिटी लायब्ररी येलीचपुर. ... ,	९-८
रा. ग. हरि गोपाळ पाध्ये. ... ,	६-६
„ जगन्नाथ सदाशिव इंजनिअर. ... ,	६-८

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता.

२. कारण कीं, देदीप्यमान
लांब हातांचा सविता जगाच्या
सुखाकरितां उगवून आपले बाहू
पुढें फेकितो. हा आपलें काम व-
जावितो म्हणूनच उदकेंहि शुद्ध
करण्याचें काम करितात. आणि
हा वायुहि अंतरिक्षांत खेळतो.

३. वेगवान् अश्वार्ही जात
असतां त्यांस तो सोडूं लागतो इत-
क्यांतच तो वाटसराला पुढें न जाऊं
देतां थांबवितो; शत्रूंवर चाल करू-
न जाणाऱ्यांचा आवेश तो ओढून
धरितो; सवित्याच्याच शासनाला
अनुसरून रात्र येत असते.

2. For resplendent Sa-
vitā, of long arms, rising
for the good of the world,
puts forth his arms. It is
owing to his ordinance
that the waters purify and
the wind tarries in the
sky.

3. No sooner does he,
going on horses, unharness
them, than he has stopped
the traveller from going
work that night comes.

२. 'लांब हातानां' = 'पृथुपाणिः'.
म्ह. किरणरूप ज्याचे हात लांब आहेत
ते 'शुद्ध करण्याचें काम करितात.'
म्हणजे धुणें, स्वच्छ करणें हे जें पाण्याचे
काम तें पाणी करितें.

३. 'घोड्यांच्या योगानें जाणारा सविता
अस्ताचलाप्रत पोहचताच वाटेने चाल-

णारे वाटसरू आपलें चालणे बंद करिता-
त, आणि शत्रूंबरोबर लढत असलेले म-
नुष्य सायंकाळ झाल्यामुळें लढाई बंद क-
रितात. सूर्यानें आपलें प्रयाण बंद केले
की लागलीच रात्र येत तोंपर्यंत येत
नाही' असें तात्पर्य.

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तो न्यधाच्छक्म धीरः ।

उत्संहायास्थाद्वृत्तूरदधरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः ।

नि । अधात् । शक्म । धीरः ।

उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः । अरमतिः । स-
विता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोकौ अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सुनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽ-

भवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सुनवे । भागम् । आ । अधात् । अंष्टु । अस्य । के-

तम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

यदा क्षिप्रारभगामी सविता स्वकीयान् अथान् अस्तसमये रथाद्वियोजयति तदानी
सर्वेपि कर्मकारिणो मनुष्या असमाप्तान्येव स्वस्वकर्माणि मुच्यन्ति युयुत्सवश्च युद्धाद्विर-
मन्ति रात्रिश्चागच्छतीत्यर्थः ॥

चिच्छब्दद्वयं समकालत्वशोक्तम् ॥

भाषायाम्.

४. वितत वयन्ती (=विस्तीर्णं तमोरूपं वस्त्र वयन्ती रात्रिः) पुनः सम् अव्यत्
(=पुनरपि तद्वत् समवेष्टयत्) । धीरः (=कुशलः कर्मकारी) शक्म (=स्वकीय-
सुपक्रान्तं कर्म) मध्या कर्तोः (=मध्येकरणं) नि अधात् (=निहितवान्) । अर-
मतिः (=सततं गच्छन्) देवः सविता (=द्योतमानः सविता) संहाय (=शय्या
विहाय) उद् अस्थात् (=उदगच्छत्) । ऋतून् वि अदधः (=यज्ञकालान् व्यधा-
रयत्=अकरोत्) आ अगात् (=आगच्छत्) ॥

५. दुर्यः (=गृहे भवः) प्रभवः (=प्रभूतः) अग्नेः शोकः (=प्रकाशो) नाना
ओकांसि (=यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान्) विश्वमायुः (=सर्वमन्नं च) वि ति-
ष्ठते (=विविधमधितिष्ठति) । अस्य केतम् अनु (=पुनोः प्रज्ञामनुलक्ष्य तस्य प्रज्ञा-

४. पडदा पसरणारी रात्र पुनः पडदा पसरिते. कुशल मनुष्य मध्येच काम बंद करितो. [दुसऱ्या दिवशी पुनः] [सविता] जागृत होऊन उगवतो, [आणि] यज्ञकाळ प्राप्त करितो. सतत चालणारा देदीप्यमान सविता पुनः येतो.

५. अग्नीचा गृहसंबन्धी मोठा उजेड अनेक घरांत [आणि] सर्वे अन्नावर वेगळा वेगळा पडतो. मोठा [हवीचा] भाग सवित्याने त्याच्या प्रज्ञेप्रमाणे पाठविलेला आहे [आपल्या] पुत्राकरितां धारण करिते.

४. सूर्य मावळल्याबरोबर काय होतें ते यात सांगितलें आहे; आणि दुसऱ्या दिवशी पुनः तो उगवतो असें तात्पर्य.

‘पडदा.’ रात्री जो अंधाररूप पडदा सर्व ठिकाणी पसरलेला असतो, तो पडदा पुनः रात्र पसरिते.

५. ही ऋचा कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें की, ‘सविता मावळल्यावर अग्नीचें तेज बरोबर प्रकाशते, आणि

4. She [the night] that weaves the long shroud has woven it again. The wise man has left his work half done. Resplendent [and] ceaseless Savitâ has [again] awakened and risen : he has come and afforded the sacrificial hours.

5. ‘The great household light of Agni divides itself among numerous houses [and] all food. The mother holds for her son the greatest portion [of the sacrifice] sent by Savitâ, proportionate to his [the son’s] wisdom.

प्रत्येक घरी त्याजला अन्न अर्पण केले जाते. सविता जातांना त्याने अग्नीच्या योग्यतेप्रमाणे हवीचा सर्वोत्तम मोठा भाग त्यासाठी दिलेला असतो तो, अग्नीची माता जी वेदी तिजवर असतो.’

तथापि ‘सर्वे अन्नावर’ (विश्वमायुः) आणि सगळा उत्तरार्ध ही कठिण आहेत. ‘विश्वमायुः’ ह्याचा अर्थ बहुतेक ठिकाणी ‘सर्व आयुष्य’ असा होत असतो.

समावर्वाति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विरुतं हित्वागादनु व्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

सम्ऽआवर्वाति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् ।

अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वा । आ । अगात् । अहं । व्रतम् ।

सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अहं । आ ।

मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः ।

मिनन्ति ॥ ७ ॥

यै पर्याप्तं सवित्रा इषितं (= प्रेषितं) ज्येष्ठं भागं (= बृहत्तमं हविषो भागं) माता (= वेदी) सूनवे (= पुत्रभूतायाम्रये) आ अधात् (= धारयति) ॥

विश्रमायुरिति दुर्बोधम् । उत्तरार्धोऽपि दुर्बोधः ॥

भाषायाम्.

६. विस्थितः (= प्रस्थितः = दूर गतो) जिगीषुः (= जयेच्छुः) समावर्वाति (= स्व-गृहमागच्छति) । विश्वेषा (= सर्वेषां) चरता (= जङ्गमानां) कामः (= इच्छा) अमा अभूत् (= गृहं प्रति भवति = गृहगमनाय भवति) । शश्वान् (= बहुः = सर्वे जना) विरुतम् (= अर्धकृतम्) अपः (= रुर्म) हित्वा (= हित्वा) आ अगात् (= गृहमागच्छति) । [एतत् सर्वं] दैव्यस्य (= दिवि भवस्य) सवितुर्देवतमनु (= र्म अन्तरिक्षसंचारसायमस्तरूपमतुसृत्य = तस्य समाप्ती) [भवति] ॥

७. त्वया अप्सु (= अन्तरिक्षे) हितं (= स्थापितम्) अप्यम् (= अपां सं-वर्धने) भागं (= भाग्यम् = उदकस्त्वं धनं) मृगयसः (= मृगयमाणा मृगा) धन्वानु आ वि तस्थुः (= निर्जलप्रदेशेषु प्राप्नुवन्ति) । वनानि (= वृक्षा) विभ्यः (= प-क्षिभ्यो) [भागत्वेन दत्तानिः] । अस्य (= तस्य) देवस्य (= दीप्तिमतः) सवितुस्तानि गतानि (= र्माणि) नमिमिनन्ति (= न केपि हिंसन्ति) ॥

६. जयेच्छु वीर दूर अस-
लेला घरीं येतो, बाहेर फिरणाऱ्या
सर्वांचीं मनें घराकडे लागतात,
सर्वजण अर्धे केलेले काम टाकून
घरीं येतात; हे सर्व आकाशांत
फिरणाऱ्या सवित्याचें काम झाल्या-
वर होतें.

७. त्यां उदक हें जें धन अंत-
रिक्षांत स्थापिलें आहे, तें मृगाला
निर्जल प्रदेशांत प्राप्त होतें. त्यां प-
क्ष्यांला वृक्ष [हें धन दिलें आहे].
त्या देदीप्यमान सवित्याचीं हीं शा-
सनं कोणीहि मोडीत नाहीत.

6. He who is abroad,
desirous of victory, returns
home. The desire is direct-
ed homewards of all who
are travelling. Every one
abandons his work unfi-
nished and comes [home].
[All this] after the work
of celestial Savitâ [is done].

7. The wild beasts com-
mand in dry waterless re-
gions the wealth of waters
which thou hast placed in
the sky. [Thou hast pro-
vided] the trees for the
birds. No one contravenes
these ordinances of that
resplendent Savitâ.

६. सूर्यास्त झाल्याबरोबर काय काय
होतें ते यात सांगितले आहे.

७. 'मृगाला निर्जल प्रदेशांत प्राप्त

होतें.' म्हणजे पर्जन्यवृष्टि झाल्यानंतर
मेघोदक तुझ्या कृपेने मारवाडा सारख्या
प्रदेशांतहि जनावरांस प्राप्त होतें.

याद्राध्यैः वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
 विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गास्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥
 यात्स्राध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् । निऽमिषि ।
 जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् । स्यऽशः । जन्मानि ।
 सविता । वि । आ । अकरिष्यकः ॥ ८ ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
 नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥
 न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न ।
 मिनन्ति । रुद्रः ।
 न । नारातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् ।
 नमोऽभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. जर्भुराणः (= अतिशयेन गच्छन् अतिशयेन व्यापनसमर्थो) वरुणो याद्राध्यै
 (= गच्छता पक्षिणामपा च राधनीयमिष्टम्) अप्यम् (= अन्तरिक्षसवन्धिनम्) अनि-
 शितम् (= अतनूतत महान्तं) योनिं (= स्थानं सवितापट्टततेजस्कृमाशं) निमि-
 षि (= निमेषे) [आ गात् = आगच्छति] । विश्वो मार्ताण्डः पशुः (= सर्वेपि पक्षिणः
 पशवश्च) व्रजम् आ गात् (= आवासस्थानं गोष्ठं च निवर्तते) । [पुनः परेशुः]
 सविता [उदित्य] जन्मानि (= सर्वाणि भूतजातानि) स्थशः वि आ अकः (= स्व-
 स्वस्थानात् पृथक् करोति = स्वस्वस्थानेभ्यो भक्ष्यसंपादनार्थं बहिः प्रेषयति) ॥

९. यस्य व्रतं (= सवार्क्यम्) इन्द्रो न [मिनाति = हिनस्ति] [न] वरुणो न
 मित्रो न अर्यमा रुद्रो [वा] मिनन्ति नारातयो [वा] मिनन्ति = हिंसन्ति] तं देवं
 (= दीप्तिमन्तं) सवितारम् इदं स्वस्ति (= पुरोदशिना प्रकारेण कल्याणाय) नमो-
 मिह्वे (= नमस्करिष्यामि) ॥

८. अतिशय संचार करणारा वरुण संचार करणाऱ्यांस इष्ट असा अंतरिक्षसंबंधी विस्तीर्ण अवकाश एका निमिषांत [व्यापितो]. पक्षी [आणि] पशु सर्व आप- आपल्या स्थानाप्रत जातात. [दुसऱ्या दिवशी] सविता प्राणीजनांस त्यांच्या त्यांच्या स्थानांतून बाहेर पाठवितो.

९. ज्याच्या कामाला इंद्र अथवा वरुण अथवा मित्र अथवा अर्यमा अथवा रुद्र हे बाध आणीत नाहीत, आणि शत्रुहि [बाध आणीत] नाहीत, त्या देदीप्यमान सवित्याला हा मी नमस्कारांनीं कल्याणासाठीं बोलावितों.

८. 'सविता मावळतांच सर्वव्यापी वरुण सर्व अंतरिक्षाला एका क्षणांत व्यापून टाकितो. आणि पशुपक्षी आप- आपल्या स्थानाप्रत जातात. पुनः दुसऱ्या दिवशी सविता उगवला म्हणजे तो सर्व प्राण्याला अज्ञाच्या शोधार्थ घरांतून बाहेर पाठवितो.'

वरुण हा रात्रीचा अभिमानी देव होय (सू. २ मं. ७ आणि टीप पहा).

8. Varuna that comes quickly occupies in a twinkling of the eye the broad space of heaven, dear to those that fly. All birds [and] animals return to their resting places. [Again] Savitâ sends away [all] creatures from their respective homes.

9. Here I implore with obeisances prosperity from that resplendent Savitâ whose ordinance neither Indra nor Varuna, nor Mitra, nor Aryamâ, nor Rudra nor any enemies break.

म्हणून सविता जातांच वरुण अंतरिक्षाला व्यापितो असें सांगितलें आहे.

९. ह्यांत सांगितलेलें काम म्हणजे प्रतिदिनी प्रकाश पाडणें, अमुक वेळीं उगवून अमुक वेळीं मावळणे आणि हे सर्व नित्य नियमानें घडणें जें तें.

अर्यमा. सू. २६ मं. ४ आणि टीप पहा.

रुद्र. सू. ४३ मं. १ आणि टीप पहा.

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥
भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्राःपतिः ।
नः । अव्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः ।
स्याम् ॥ १० ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।
शं यस्तोतृभ्य आपये भवात्पुरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥
अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् ।
काम्यम् । राधः । आ । गात् ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितुः ।
जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१०. [वयं] भग (=दातारं) पुरंधिं (=बहुमङ्गं) [सवितारं प्रति] धियं
(=स्तुतिं) वाजयन्तः (=बलवती कुर्वन्तः=वेगेन प्रेषयन्तो) [भवामः] । नरा-
शंसः (=नरैः स्तवनीयो) ग्राःपतिः (=देव्याः प्रभुः देवी पत्नी यस्य तादृशः)
[सविता] नः (=अस्मान्) अव्याः (=अव्यात्=रक्षतु) । वामस्य (=धनस्य)
आये (=आगमे) रयीणा संगथे (=संपदा समागमे विषये) [वयं] देवस्य
(=द्योतमानस्य) सवितुः प्रियाः स्याम ॥

११. हे सवितः, यद् [राधो धनं] स्तोतृभ्यः (=स्तोत्रं कुर्वद्भ्यः) उरुशसाय
जरित्रे [च] (=प्रभूतं स्तोत्रं कुर्वत उपासकाय) शं (=सुखकरम्) आपये
(=बान्धवसदृशं) [च] भवाति (=भवेत्) तद् काम्यं (=कमनीयं) राध-
(=धनं) त्वया दत्तं [सत्] अस्मभ्यं दिवः (=शुलोकात्) अद्भ्यः (=उदकम-
यप्रदेशाद्विज्ञादन्तरिक्षात्) पृथिव्याश् [च] आ गात् (=आगच्छतु) ॥

१०. आम्ही सौभाग्यदायी
[आणि] बहुप्रज्ञ [सवित्रा] ला
स्तोत्र पाठवीत [आहों]. नरांनीं
स्तविण्याला योग्य असा देवप-
त्नीचा प्रभु आम्हांला संभाळो.
संपत्तीच्या प्राप्तीसाठी [आणि]
धनाच्या लाभासाठी आम्ही देदी-
प्यमान सवित्राच्या प्रीतीतले होऊं
असें घडो.

११. हे सवित्रा, जे धन स्तो-
त्रांला [आणि] पुष्कळ स्तोत्र
करणाऱ्या कवीला कल्याणकारक
[आणि] बंधूप्रमाणें होईल, असें
तुं दिलेलें कमनीय धन आम्हां-
ला दुलोकापासून, अंतरिक्षापासून
[आणि] पृथ्वीपासून येओ.

१०. पहिल्या वाक्यात जी सवि-
त्राला विशेषण दिली आहेत त्याविषयी
व एकदरीत त्याच्या अर्थाविषयी थोडा
वाद आहे. सायणानीं अर्थ किंचित् वे-
गळा वेला आहे. पाश्चात्य विद्वान् येथें
'भग' आणि 'पुरधि,' आणि 'नराश्रम'

10. We [are] expedit-
ing a hymn to bounteous
[and] wise [Savitā]. May
the lord of the goddess,
worthy of being praised by
men, protect us. May we
be dear to resplendent Sa-
vitā in the acquisition of
wealth, in the obtaining of
riches.

11. May that desirable
wealth given by thee come
unto us from the heaven,
from the sky, from the
earth, which, o Savitā,
shall be a source of happi-
ness [and] like a brother
to the praisers, to the poet
who offers exceeding praise.

ही त्या त्या निरनिराळ्या देवाची नावे
आहेत असे समजतात. परंतु सवित्रा
देवाविषयीच्या सूक्तात मध्येच भग, पुरधि
(या नावाचा देव असेलच तर) आणि
नराश्रम, याविषयी निर्देश येण्याचा स-
भव दिसत नाही.

सूक्तम् ३९-२३०.

गृत्समद ऋषिः । अश्विनो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रावाणेव विदथं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तुमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथं उक्थशासां दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

प्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् ।
निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पु-
रुऽत्रा ॥ १ ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेने इव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ ।
सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति । दम्पती इवेति दम्प-
तीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अश्विनो], प्रावाणा इव (= वेगेन प्रेषितौ कावपि पाषाणाविव) तद् इत्
अर्थम् (= एकमेवार्थं गन्तव्यं स्थानं) जरेथे (= गच्छथः) । गृध्रा इव वृक्षं (= यथा
ह्यौ गृध्रावेकमेव वृक्षं प्रति गच्छतस्तथा) निधिमन्तुमच्छ (= हविर्युक्तं यजमानमच्छ
यजमानं प्रति) [जरेथे = गच्छथः] । विदथे उक्थशासा ब्रह्माणेव (= यज्ञे उक्थ-
शंसितारौ ब्रह्मात्विजाविव तादृशत्विक्सदृशौ) [अपि च] जन्या दूता इव (= जन-
पदेषु राज्ञा प्रेषितौ दूताविव = तादृशदूतसदृशौ) [युवां] पुरुत्रा (= बहुभिः पुरुषैर्)
हव्या (= हातव्यौ) [भवथः] ॥

२. प्रातर्यावाणा (= प्रातर्यावाणौ = प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ) रथ्येव वीरा (= र-
थिनौ वीराविव = रथिवीरसदृशौ) यमा (= यमलौ) अजा इव (= अजाविव = अज-
सदृशाविव) वरम् आ सचेथे (= इच्छामनुसृत्य = वृत्तं स्थानं प्रति गच्छथः) । मेने
इव तन्वा शुम्भमाने (= शरीरेण शोभमाने नार्याविव तादृङ्गनारीसदृशौ) जनेषु [म-
ध्ये] क्रतुविदा (= कर्मज्ञौ) दम्पती इव (= दम्पतिसदृशौ) [रथः] ॥

सूक्त ३९-२३०.

ऋषि-गृत्समद. देवता-अश्वी.
वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन पाषाणांप्रमाणे एकच उद्देशाने धांवत असतां. दोन गृध्र एकच वृक्षाकडे [धांवल्या] प्रमाणे हविर्विद्युक्त [यजमाना] कडे [धांवत असतां]. यज्ञांत स्तोत्र म्हणणाऱ्या दोन ब्रह्मांसारिखे [आणि] देशांत पाठविलेल्या दोन दूतांसारिखे असे जे तुम्ही, ते बहुतांशी आह्वान करण्यास योग्य [आहां].

२. [हे अश्वी हो], तुम्ही प्रातःकाळीं गमन करणारे, रथी वीरांच्या सारिखे, दोन वकन्यांसारिखे जुळे [असे होस्ताते], आपल्या इच्छेला अनुसरून जातां. तुम्ही शरीरांनीं शोभणाऱ्या दोन स्त्रियांसारिखे [आणि] जनांमध्ये कर्मज्ञ [असे आहां].

HYMN 39-230.

To the *Asvins*. By *Gṛtsamada*.
Metre—*Trishṭubh*.

1. You both run to the object like two stones. As two vultures [fly] towards a tree, you both [fly] towards the worshipper who gives the oblation. You, [who are] like two Brahman-priests that chant the hymns in the sacrifice, like two messengers sent among the people, are deserving of invocation in many places.

2. You, who go forth in the morning, and who are like heroes mounted on chariots, are like two twin goats, you follow the direction of your wish. You are similar to two fair women shining with their persons and similar to a married couple knowing their work among the people.

१. या मंत्रांत 'दोन पाषाणांप्रमाणे एकच उद्देशाने धांवत असतां' असें आहे, त्याचा भावार्थ असा दिसतो की, गोकर्णीने फेकलेले दोन दगड जसे एकदम एकच ठिकाणाकडे जात असतात, तसे अश्वी एकाच वेगाने एकाच

दिशेने गमन करितात.

'मावाणी' (पाषाण) हे नांव कर्ग्येदांत बहुतकरून सोम ज्यात काढीत त्या दोन पाषाणांचे आहे. परंतु येथे कोणतेहि साधारण दगड घ्यावयाचे आहेत. दोन ब्रह्मांसारिखे. 'ब्रह्मा' म्हणून

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक् शफाविंव जर्भुराणा तरोभिः ।

चक्रवाकिव प्रति वस्तोऽस्त्रावर्वाधा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा ।
तरोऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाधा । यातम् । रथ्याऽ-
इव । शक्रा ॥ ३ ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्त्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवे-
त्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विऽस्त्रसः ।
पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शृङ्गा इव (=द्वे शृङ्गे इव) [युवां] प्रथमा (=प्रथमी) नः अर्वाक् गन्तम् (=अस्मान् अभिमुखमायातम्) । तरोभिः (=वेगैर्) जर्भुराणा (=जर्भुराणो अतिशयं गच्छन्ती) [आयातम्] । हे उस्त्रा (=उत्तौ=आरत्तौ) शक्रा (=शक्रौ प्रबलो), चक्रवाकाविव (=एतन्नानामौ पक्षिणाविव) रथ्या इव (=रथिनाविव) [वा] प्रति वस्तोः (=अहः प्रति=प्रत्यहम्) अर्वाधा यातम् (=आयातम्) ॥

४. [हे अधिनौ], नावेव (=द्वे नावाविव) नः (=अस्मान्) पारयतं (=दुर्गानां पार गमयतम्) । युगा इव (=युगे इव) नभ्या इव (=नभ्ये इव=नाभी इव रथचक्रनाभिफलके इव) उपधी इव (=नाभिपार्श्वस्थे फलके इव) [अथवा] प्रधी इव (=परिधी इव चक्रवाद्यवलयाविव) नः [पारयतम्] । तनूनाम् (=अस्माकं शरीराणाम्) अरिषण्या (=तारकौ) श्वाना इव (=श्वानाविव) [अथवा] खृगला इव (=तनुनागे इव) विस्त्रसः (=जराया) अस्मान् पातं (=रक्षतम्) ॥

एक ऋत्विज् आहे. त्याचें काम देखरेख ठेवणें हें होतें.

शब्दाचा हवि अथवा सोम हा अर्थ ऋग्वेदात प्रसिद्ध आहे.

‘हविर्भुक्त’ = ‘निधिमन्तम्.’ ‘निधि’

२. या मंत्रांत केवळ कितीएक च-

३. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन शिंगांसारिखे प्रथम इकडे आम्हांप्रत या; दोन खुरांसारिखे वेगानें धांवत [या]. हे आरक्त, हे प्रबळ [अश्वी] हो, तुम्ही दोन चक्रवाकांसारिखे [अथवा] दोन स्थाळूढ वीरांसारिखे प्रत्यही इकडे या.

४. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन नौकांप्रमाणें आम्हांला पार न्या. तुम्ही दोन जुकडांप्रमाणें, दोन तुंब्यांप्रमाणें, दोन फलकांप्रमाणें, दोन परिधींप्रमाणें आम्हांला [पार न्या]. दोन कुतन्यांप्रमाणें शरीरांचें संरक्षण करणारे होस्ताते तुम्ही चिलखतांप्रमाणें आम्हांला म्हातारपणापासून रक्षा.

3, Like two horns come you first hither unto us, like two hoofs stamping with velocity. O ruddy coloured mighty [As'vins], come you hither every morning like two geese, like two heroes mounted on chariots.

4. Like two ships save us, [o As'vins]. Like two yokes, like two naves, like two boards, or like two peripheries [of a wheel] [save us, o As'vins]! Like two dogs the protectors of our persons, like two coats of armour, save us from old age.

मत्कारिक उपमा दिल्या आहेत याशिवाय दुसरें काही विशेष नाही. त्यातून जुळ्या वक्रन्यासारिखे अशी उपमा दिली आहे, तिचा अर्थ स्पष्ट आहे तरी योग्यता संदिग्ध आहे.

३. 'शिंगासारिखे' = 'शङ्खेव.' म्हणजे शिंगें जशी पशूला रक्षितात त्या प्रमाणें आम्हाला रक्षणारे.

'खुरासारिखे' = 'शक्राविव.' म्हणजे घोड्याच्या खुरासारिखे.

'चक्रवाक' पक्षी दोघे एतून अस-

'प्रातःकाळी गमन करणारे.' म्हणजे सूर्याप्रमाणे पहाटेस उगवून आकाशातून गमन करित जाणारे. अश्वीचें वास्तविक स्वरूप काय आहे याविषयी सू. ३ म. १ आणि टीप पहा.

तात व ते पहाटेस जागृत होतात आणि त्यांच्या जोडण्याची एकमेकावर प्रीति असते असें आधुनिक संस्कृतातहि प्रसिद्ध आहे. मात्र आधुनिक समजूत अशी आहे कीं चक्रवाक हा एक कल्पनासिद्ध पक्षी आहे, वास्तविक आहे असे नाही.

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
 हस्ताविव तन्वेऽशमविष्टा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥
 वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षीऽइव ।
 चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
 हस्तौऽइव । तन्वे । शमविष्टा । पदाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः ।
 अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥
 ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
 नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥
 ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जी-
 वसे । नः ।
 नासाऽइव । नः । तन्वेः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतम् ।
 अस्मे इति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अधिनौ], वाताविव (=वायू इव) अजुर्या (=अक्षय्या) नद्या इव (=नद्याविव) रीतिः (=रीति=शीघ्रं गन्तारौ) अक्षी इव चक्षुषा (=अक्षिणी इव चक्षुषौ दर्शनशक्तिमन्तौ) [युवाम्] अर्वाक् आ यातम् (=अत्रायातम्) । हस्तेव पादेव तन्वे शमविष्टा (=हस्ताविव पादाविव वा शरीरायातिशयेन सुखस्य कार-यितृत्वम्) [युवा] वस्य अच्छ नः नयतम् (=अस्मान् श्रेष्ठं धनं प्रति नयतम्) ॥

६. [हे अधिनौ], ओष्ठाविव आस्त्रे (=आस्याय) मधु (=मधुर) वदन्ता (=वचनं कुर्वन्तौ) [युवा] जीवसे नः स्तनाविव पिप्यतं (=वयं यथा जीवामस्त-था स्तनाविव नः पाययतम्) । नासा इव नस्तन्वो रक्षितारा (=नासिके इवास्माकं शरीरस्य रक्षितारौ) [भूत्वा] कर्णाविव अस्मे (=अस्माकं) सुश्रुता भूतं (=सुश्रु श्रोतारौ भवतम्) ॥

९. वातांप्रमाणें अक्षय, नद्यांप्रमाणें शीघ्रगामी [आणि] डोळ्यांप्रमाणें पाहणारे [असे जे तुम्ही, ते] इकडे या. हातांप्रमाणे [आणि] पायांप्रमाणें शरीराला अत्यंत सुखकारक जे तुम्ही, ते आम्हांला उत्तम धनाप्रत न्या.

६. [हे अश्वी हो], दोन ओठांप्रमाणे तोंडाकरितां मधुर वचन बोला आणि दोन स्तनांप्रमाणें आम्हांला पाजा, कीं जेणेंकरून आम्ही जगूं. दोन नासिकांप्रमाणें आमच्या शरीराचे रक्षिते होऊन दोन कर्णांप्रमाणें आमचें ऐकणारे व्हा.

5. Indestructible . like two winds, moving rapidly like two rivers, seeing like two eyes, come ye hither [o As'vins] ! Like two hands and like two feet most serviceable to the body, lead us towards the highest good.

6. Speak sweetly like the two lips for the mouth, feed us like the two breasts, that we may live. Be the protectors of our person like the two nostrils, and be the hearers of us like the two ears.

त्या समजुतीला अनुसरून हा निर्देश दिसत नाही.

४. ' फलकांप्रमाणें ' = ' उपधीव. ' म्हणजे चाकाच्या तुंब्याच्या बाहेरील जे लाकूड त्याचे नाव ' उपधि. ' आणि ' प्रधि ' म्हणजे चाकाच्या बाहेरील जो घेर तो. या उपमांचा अभिप्राय असा दिसतो

की, आम्हाला सर्वोपरि रक्षा आणि संरक्षणाच्या पार न्या.

' द्वातारपणापासून ' = ' विस्रसः ' . हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे. ' दुःखापासून ' असाहि अर्थ केला असता चालेल.

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
 इमा गिरा अश्विना युष्मयन्तीः क्षणेत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७
 हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति सम्ऽददी । नः । क्षामेऽइव ।
 नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।
 इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणेत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् ।
 सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥
 एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
 तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्देम विदये सुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥
 एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः ।
 अक्रन् ।
 तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदये ।
 सुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

७. हस्तेव (=हस्ताविव) नः (=अस्माकं) शक्तिम् अभि संददी (=बलस्य दातारी) [भवतम्] । क्षाम रजांसि इव (=अन्तरिक्षपृथिव्याविव) नः सम् अजतम् (=अस्मान् संगृहीतम्) । हे अश्विना (=अश्विनौ), युष्मयन्तीः (=युष्मान् कामयमाना) इमा गिरः (=स्तुतीः) स्वधिति क्षणेत्रेणैव (=असि तेजनशाने यथा तथा) सं शिशीतं (=सम्यक् तीक्ष्णीकृतम्) ॥

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), गृत्समदासः (=गृत्समदाः=गृत्समदापत्यभूता अस्मद्रूपा) एतानि वा वर्धनानि (=युवयोर्वृद्धिस्ताधनानि) ब्रह्म (=ब्रह्माणि स्तोत्राणि) स्तोमं (=स्तुतिं च) अक्रन् (=अकुर्वन्) । हे नरा (=नरैः=शूराः), जुजुषाणा (=जुजुषाणैः=अत्यन्तं प्रीयमाना) [युवा] तानि उप (=तानि प्रति) यातम् (=आयातम्) । [अपि च] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वय) विदये (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

७. हातांप्रमाणें आम्हांला शक्ति देणारे [व्हा]. तुम्ही पृथिवी आणि अंतरिक्ष यांप्रमाणें आमचा संग्रह करा. हे अश्वी हो, तुमची वांछा करणाऱ्या ज्या ह्या स्तुति, त्या शिळेवर तरवार पाजळल्याप्रमाणें पाजळा.

८. हे अश्वी हो, हीं तुम्हांस वळ आणणारीं सूक्ते [आणि] स्तोत्रें गृत्समदांनीं केली आहेत; त्यांप्रत हे शूर हो, तुम्ही मोठ्या प्रीतीनें या. [आणि] शूर पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र म्हणूं असें करा.

7. Be the givers of strength to us like two hands. Hold us together like heaven and earth. Sharpen, o As'vins, these hymns which long for you, like a sword on a whetstone.

8. These hymns [and] praises, increasing your strength, the Gritsamadas have made, o As'vins! Come to them, o heroes, with great pleasure. [And] may we, accompanied by brave progeny, chant a great hymn in the sacrifice.

७. 'पाजळा' = 'सं शिशीतम्.' म्हणजे त्या मंद आहेत त्यांस सोज्जळ करा, तेजस्वी करा, प्रवळ करा.

८. 'केली आहेत' = 'अकृन्.' वेद-

काळीचे वेदकर्ते ऋषि आपण केलेली वेदसूक्ते ईश्वरप्रीत आहेत असें म्हणत नसत, तर आपण केली असे स्पष्ट बोलत असत, त्याचें हें एक उदाहरण होय.

सूक्तम् ४०-२३१.

गृत्समद ऋषिः । सोमापूषणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृष्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृष्वन् । अमृतस्य । ना-

भिम् ॥ १ ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गृहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियांसु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्तः । इमौ । तमांसि । गृहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् ।

जनत् । उत्त्रियांसु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमापूषणा (=सोमापूषणौ), [युवा] रयीणा जनना (=धनाना जन-
र्का) दिवो जनना (=शुलोऽस्य जनर्का) पृथिव्या जनना (=पृथिव्याश्च जन-
र्का) [भवथ] । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ (=जातावेव सप्तलस्य जगतो
गोप्तासौ सन्तौ) [वा] देवा अमृतस्य (=अमरत्वस्य) नाभि (=मध्यदेश हेतुम्)
अकृष्वन् (=अकाषु.) ॥

२ इमौ देवौ [सोमापूषणौ] जायमानौ (=उत्पद्यमानावेव) [सर्वे देवा]
जुषन्तः (=असेवन्तः) । इमौ [हि] अजुष्टा (=असेवितानि=अमियाणि) तमा-
ंसि गृहताम् (=अगृहताम् अनाश्रयताम्) । आभ्या सोमापूषभ्याम् इन्द्रः पक्व [पय]
आमासु उत्त्रियांसु अन्तः (=अपक्वांसु गोषु) जनत् (=अजनयत्) ॥

अन्तः सप्तमीचोत्तरम् ॥

सूक्त ४०-२३१.

ऋषि-गृत्समद. देवता-सोम
आणि पूषा. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे सोम आणि पूषा हो,
तुम्ही सपत्नीचे बाप, दूचे बाप,
[आणि] पृथ्वीचे बाप [आहां].
तुम्ही उपजतच सकळ भुवनाचे
संभाळकर्ते [आहां]. देव [तु-
म्हांला] अमरत्वाचे मध्यस्थान क-
रिते झाले.

२. हे दोघे देव उपजतां उ-
पजतांच त्यांचें सेवन [इतर देवां-
नी] केलें. हे दोघे अप्रिय अंध-
काराला नाहीसा करिते झाले. हे
जे सोम आणि पूषा यांजकरितां इंद्र
कव्या गाईच्या आंगी पक [दूध]
उत्पन्न करिता झाला.

HYMN 40-231.

To Soma and Pûshan. By Gṛtsa-
mada Metre—Trishtubh.

1. O Soma and Pû-
shan, [you are] the fathers
of wealth, the fathers of
Dyaus, the fathers of the
Earth. You, [who were]
born the protectors of all
the world, the gods made
the centre of immortality.

2. These two gods as
they were being born [they
the other gods] served.
They both made the hated
darkness vanish. For these
Soma-and-Pûshan Indra
created the ripe [milk] in
the unripe cows

१. पूषा हा सूर्यरूपीच देव होय.
सू. २३ म. ८ आणि टीपा पहा.

‘अमरत्वाचे मध्यस्थान करिते झा-
ले’=‘अमृतस्य नाभिम् अट्टण्वन्.’ म्ह-
णजे अमरत्व जें ते तुम्हापासून लोकांस
प्राप्त होई असे करिते झाले. तुम्हाला

अमरत्वाचें अधिष्ठान करिते झाले.

२. ‘कव्या गाईच्या आंगी पक
[दूध]’=‘पकमामासु उस्त्रियासु.’ सू.
१८० म. ३ आणि टीपा पहा. येणक-
रून इंद्रादिक देवांनी हे उपजताच या-
ची सेवा कशी केली ते सांगितले.

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥३॥

सोमापूषणा । रजस । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतम् मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथ । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

दिन्यन्य सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि प्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यम् । पुरुवारम् । पुरुक्षुम् । रायः । पोषम् । वि । प्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वृषणा (=वृषणौ=वीर्यवन्तौ सदा तक्षणौ) सोमापूषणा (=सोमापूषणौ), रजसो विमानम् (=अन्तरिक्षस्य परिच्छेदकं) सप्तचक्रं (=सप्तचक्रोपेतम्) अविश्वमिन्व (=विश्वस्यापरिच्छेद्यं) विषुवृतं (=सर्वत्र प्रवर्तमानं) मनसा युज्यमानम् (=इच्छामात्रेणैव युज्यमानाश्च) पञ्चरश्मिं (=पञ्चप्रमहैरूपेत) तं (=प्रसिद्धं युवयोः) रथं जिन्वथ (=अस्मान् प्रति प्रेरयथ =प्रेरयतम्) ॥

सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रम् । त्रयोदशो मास सप्तमर्तुः । पञ्चरश्मिं पञ्चर्तुरश्मिम् । हेमन्तशिशिरयो समासेनर्तव पञ्च । इति सायणः ॥

४ अन्य (=तयोरेकं पूषा) उच्चा दिवि (=उच्छ्रिते शुलोके) सदने चक्रे (=स्वसचारस्थानं चक्रे) । अन्य. (=अपर सोम) पृथिव्याम् अन्तरिक्षे अधि (=पृथिव्या चान्तरिक्षे च) [स्वकीयं सदनं चक्रे] । तौ [सोमापूषणौ] पुरुवारं (=बहुभिर्वरणीयं) पुरुक्षुं (=बहून्) रायस्पोषं (=धनस्याभिवृद्धिम्) अस्मभ्यं [विप्यतां] नाभिं (=प्रजा) [च] अस्मे (=अस्मभ्यं) विप्यता (=प्रयच्छताम्) ॥

३. हे वीर्यसंपन्न सोम आणि पूष हो, [सर्वे] अंतरिक्षाचें उपमान असा जो सात चाकांचा [आणि] विश्वाला अपरिमेय, सर्वत्र फिरणारा, इच्छामात्रें करून जोडिला जाणारा आणि पांच लगामांचा रथ, तो तुम्ही सोडा.

४. [या दोघांतून] एकाचें स्थान उच्च दुलोकीं आहे, [आणि] दुसऱ्याचें पृथिवीवर आणि अंतरिक्षांत आहे. तर ते दोघेहि पुष्कळांनीं वांछा करण्यास योग्य आणि अनेकान्नुक्त असा संपत्तीचा उत्कर्ष आम्हांस [देओत], आणि संतति आम्हांला देओत.

3. O puissant Soma and Pûshan, set in motion that chariot which measures the space, which has seven wheels, which the universe cannot contain, which turns in all directions, which is made ready by a [mere] wish [and] which has five reins.

4. One has made his home in the exalted heaven, the other on the earth and in the sky. May they both bestow on us prosperity that many may envy and that contains affluence of food, [and bestow] on us progeny.

३. 'विश्वाला अपरिमेय' = 'अवि-
यमिन्वम्.' म्ह० सकल विश्व ज्याला
मापू शकत नाही, म्हणजे जो सकल
विश्वपेशां मोठा.

४. 'उच्च दुलोकी' = 'उच्चा दिवि.'
पूषा दुलोकांत. कारण पूषा म्हणजे सूर्य-
रूपी देव होय. अंतरिक्षांत व पृथि-
वीवर जो सांगितला तो 'सोम'; पृथि-
वीवर ओषधीरूपाने आणि अंतरिक्षांत
चंद्ररूपानें, असे सायण म्हणतात त्यात
खरेपणा पुष्कळ आहे असें सर्व सूक्ताच्या

संदर्भावरून दिसतें. कारण अंधकार
नाहीसे करणारे सूर्य आणि चंद्रच होत.
अर्वाचीन संस्कृतांत तर सोमशब्दाचा
चंद्र हा अर्थ स्पष्टच आहे. परंतु वेद-
काळी सोमशब्दाचा चंद्र हा अर्थ होत
नसेल असे जे म्हणतात त्यांविषय हा
मंत्र येतो असें दिसतें.

'संपत्तीचा उत्कर्ष' = 'रायस्पोषम्.'
म्हणजे 'उत्पृष्ट संपत्ति.' सायण येथें
संपत्तीचा उत्कर्ष म्हणजे 'गुरें' असा
अर्थ करितात.

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।
 सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥
 विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽच-
 क्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः ।
 जयेम ॥ ५ ॥

धियं पुषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।
 अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥
 धियम् । पुषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽइन्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः ।
 दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः
 ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ [हे सोमापूषणौ], [युवयोर्] अन्यः (= एकः “ सोमो ”) विश्वानि
 भुवना[नि] (= सर्वाणि भूतजातानि) जजान (= अजनयत्) । अन्यः (= अपरः
 = “ पूषा ”) विश्वम् अभिचक्षाण एति (= सर्वं जगत् अभिपश्यन् गच्छति) । हे
 सोमापूषणौ, [युवा] मे धियम् अवत (= मम स्तोत्रं सेवेयम्) [येन] [वयं]
 युवाभ्या [सहायाभ्या] विश्वाः पृतना जयेम (= सर्वां शत्रुसेना अभिभवेम) ॥

६. विश्वमिन्व (= सर्वव्यापी) पुषा [मे] धियं जिन्वतु (= मम स्तुतिं पूरय-
 तु) । रयिपतिः (= रयीणा स्वामी) सोमो रयिं दधातु (= ददातु) । अनर्वा (= अ-
 प्रपृता केनापि प्रातिवृल्यमप्रापिता) देवी (= शोतमाना) अदितिः [अस्मात्]
 अवतु (= रक्षतु) । सुवीरा (= सुपुवीर्योपेतपुत्रपौत्रादियुक्ता) [वयं] विदथे (= य-
 जे) बृहत् (= महत् स्तोत्रं) वदेम (= ब्रूयाम) ॥

५. [तुम्हांतून] एकानें स-
कल भुवनें निर्माण केलीं; दुसरा
सकल [भुवना]ला पाहत पाहत
जातो. हे सोम आणि पूषा हो,
तुम्ही आमचें स्तोत्र स्वीकारून घ्या
[कीं जेणेंकरून] आम्ही तुमच्या
योगानें सर्व सेना जिंकूं.

६. सर्वव्यापी पूषा [आमची]
उपासना सफल करो. संपत्तीचा
पति सोम संपत्ति देओ. अप्रति-
हत अदिति देवी [आम्हांला]
रक्षो. [आणि] शूर पुत्रपौत्रांस-
हित आम्ही यज्ञांत मोठे स्तोत्र
म्हणूं असें होओ.

5. One [of you] created
all beings, the other goes
observing all the world. O
Soma-and-Pûshan, accept
ye my hymn [that] we
may vanquish all armies.

6. May all-pervading
Pûshan fulfil [our] prayer.
May Soma, the lord of
riches, grant [us] riches.
May the irresistible bril-
liant Aditi preserve [us].
May we, accompanied by
brave progeny, chant a
great [hymn] in the sa-
crifice.

५. 'एकाने' म्हणजे 'सोमाने' | सयण म्हणतात.
आणि 'दुसरा' म्हणजे 'पूषा' असें

६. 'अदिति' सू. ७२ म. ९.

सूक्तम् ४१-२३२.

मृत्समद ऋषिः । वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । शुक्रस्येत्येवैन्द्रवायवौ ।
अयं वां मित्रावरुणेति पश्चान्ना मित्रावरुणावग्निनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वती-
ति क्रमेण देवताः । मेता यज्ञस्येत्यन्त्यस्तृचो आवापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो
वा । आग्निं च हव्ययाहनमिति पादोर्मिदेवत्यो वा ॥ गायत्री छन्दः ।

अम्बितम् इति पठस्य तृचत्वादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि ।

नियुत्वान्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ।
नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

नियुत्वान्वायवा गह्यं शुक्रो अयामि ते ।

गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।
गन्ता । अस्ति । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

शुक्रस्याद्य गवांशिर इन्द्रवायु नियुत्वतः ।

आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽर्वाशिरः । इन्द्रवायु इति । नियुत्वतः ।
आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

भाषायाम्-

१. हे वायो, ये ते (=तव) सहस्रिणः (=सहस्रसख्याका) रथासः (=र-
थास्) तेभिः (=तेर) नियुत्वान् (=तवाभिर्युक्तः सन्) सोमपीतये (=सोमपानाय)
आ गहि (=आगच्छ) ॥

२. हे वायो, [त्व] नियुत्वान् (=तवाभिर्युक्तः सन्) आ गहि (=आगच्छ) ।
अयं शुक्रः (=ग्रेतमानः सोमस्) ते (=तुभ्यम्) अयामि (=प्रापितो भवति) ।
[त्व] सुन्वतो गृह (=सोममभिषुण्वतो यजमानस्य गृहं प्रति) गन्तासि ॥

३. हे नरा (=नरी शरी) इन्द्रवायू, [युवाम्] अद्य आ यातम् (=आगच्छ-

सूक्त ४१-२३२.

ऋषि-गृत्समद. देवता-१, २ वायु; ३ इन्द्र आणि वायु; ४-६ मित्र आणि वरुण; ७-९ अश्वी; १०-१२ इन्द्र; १३-१५ विश्वे देव; १६-१८ सरस्वती; १९ (पहिले दोन चरण) द्यावापृथिवी अथवा हविर्धान, १९ (तिसरा चरण) वरप्रमाणेच, अथवा अग्नि; २०, २१ द्यावापृथिवी अथवा हविर्धान. वृत्त-१-१५ गायत्री; १६, १७ अनुष्टुप्; १८ बृहती; १९-२१ गायत्री.

१. हे वायू, तुझे जे हजारो रथ त्यांहीं तूं आपल्या अश्वान्सहित सोम प्यावयाला ये.

२. हे वायू, तूं आपल्या घोड्यांसहित ये. हा देदीप्यमान [सोम] तुला अर्पण केला आहे. तूं सोम काढणाऱ्याच्या घरीं जाणारा आहेस.

३. हे शूर इन्द्र आणि वायू हो, आज तुम्ही या [आणि] दीप्तिमान् [आणि] गोरसयुक्त [आणि] अश्ववान् [सोम] प्या.

HYMN 41-232.

To various deities as follows: 1, 2 to Vāyu; 3 to Indra and Vāyu; 4-6 to Mitra and Varuṇa; 7-9 to the Aśvins; 10-12 to Indra; 13-15 to Viśve Devas; 16-18 to Sarasvatī; 19 (the first two pādas) to Dyāvapṛithivya or Havirdhāna, and (pāda 3) to ditto and Agni; 20, 21 to Dyāvapṛithivya or Havirdhāna. By Gṛtsamada. Metre—1-15 Gāyatrī; 16, 17 Anuṣṭubh; 18 Brihatī; 19-21 Gāyatrī.

1. O Vāyu, come thou, with thy horses, for drinking the soma, in the thousands of chariots which are thine.

2. Come, o Vāyu, with thy horses. This sparkling [soma] is offered to thee. Thou art a visitor of his house who extracts the soma.

3. Come [and] drink you today, o brave Indra and Vāyu, of the sparkling [soma] mixed with milk [and] riding on horses.

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।

ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे ।

सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानी । अनभिऽद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे ।

सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।

सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दातृनः ।
पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

तम्) [अपि च] शुक्रस्य (=दीप्तिमतो) गवाशिरः (=गव्यं पय आशीराश्रपण-
साधनं यस्य तस्य) नियुत्वतः (=अश्वयुक्तस्य) [सोमस्य] पिबतम् ॥

भाषायाम्.

४. हे ऋतावृधा (=ऋतावृधौ=सत्यस्य प्रवर्धकौ) मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ),
अयं सोमो वा सुतः (=युवयोरर्थमभिषुतो भवति) । इह (=एवं सति) ममेत् हवं
श्रुतं (=ममेवाह्वानं श्रुतम्) ॥

५. अनभिद्रुहा (=अनभिद्रुहौ=अभिद्रोहरहितौ=अवेरी) राजानी [मित्रा-
वरुणौ] ध्रुवे (=स्थिरे) उत्तमे (=उच्चैस्तमे) सहस्रस्थूणे (=सहस्रस्तम्भे) सदसि
(=स्थाने गृहे) आसाते (=उपविशतः) ॥

६. ता (=तौ) सम्राजा (=सम्राजौ=आज्ञयैव सर्वेषां शास्त्रारौ) घृतासुती
(=घृताज्ञौ) दानुनस्पती (=दानस्य प्रभू=धनस्य स्वामिनौ) आदित्या (=अदितेः
पुत्री) अनवह्वरम् (=अकुटिलम्=ऋजुगामिनं यजमानं) सचेते (=सेवेते) ॥

४. हे सत्यवर्धक मित्र आणि वरुण हो, हा सोम तुम्हांकरितां काढिला आहे. तर तुम्ही माझीच हाक ऐका.

५. अकल्याण न करणारे असे हे दोघे राजे स्थिर, अत्युच्च [आणि] हजार खांबांच्या वाड्यांत वसतात.

६. ते साम्राज्य-कर्ते, घृत पिणारे, धनाचे स्वामी असे जे आदित्य ते निष्कपट उपासकाच्या उपयोगी पडतात.

4. This soma, o Mitra and Varuna who promote the truth, has been extracted for you. Hear you, therefore, only my invocation.

5. The two kings, that never do evil, sit in the highest palace [that is] firm [and is] supported on a thousand pillars.

6. They the two sovereigns, to whom clarified butter is offered, the two sons of Aditi, lords of bounty, serve the sincere [worshipper].

नांव आहे. सू. १३५ मं. १ आणि टीप पहा.

हा पहिला मंत्र शांतिसूक्तांत आणि वास्तुशांतीत म्हणण्याची चाल आहे.

३. 'अश्ववान् [सोम]' = 'नियुत्वतः' क्र. ९. ८९. ६ यांतहि सोमाला 'नियुत्वान्' हें विशेषण दिलें आहे.

५. 'दोघे राजे' = 'राजानी.' म्हणजे मित्र आणि वरुण. मित्राला आणि वरुणाला राजे म्हणतात याविषयी सू. १३७ मं. १ आणि टीप पहा.

'हजार खांबांचा वाडा' म्हणजे शुलोक रूप समाजावयाचा आहे असें दिसतें.

६. 'घृत पिणारे' = 'घृतासुती.' म्हणजे ज्यांना लोक घृताच्या आहुति देऊ-

न भजतात ते.

गोमदु पु नासत्याश्वावद्यातमश्विना ।

वर्तो रुद्रा नृपाप्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।
वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाप्यम् ॥ ७ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृषण्वसू ।

दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । दृषण्वसू इति दृषण्ऽवसू ।
दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

ता न आ वोहूमाश्विना रयिं पिशङ्गसदृशम् ।

धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोहूम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसदृशम् ।
धिष्ण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=नासत्यौ) रुद्रा (=रुद्रौ=विजयिनी) अश्विना (=अश्वि-
नौ), नृपाप्य वर्तिः (=नृभ्या शूराभ्या युवाभ्या पालनीयमस्माकं यज्ञगृह प्रति)
गोमत् उ अश्ववत् (=गोभि. सह अश्वैश्च सह) सु यात (=सुप्तु आयात=शीघ्रमा-
गच्छतम्) ॥

८. हे दृषण्वसू (=वीर्यवन्तौ), यत् (=यं) [रयिं] न परः (=दूरस्थ.)
नान्तरः (=नापि समीपवर्ती) दुःशंसः (=दुष्टवचनो) मर्त्यो रिपुः आदधर्षत्
(=आहर्तुं शक्नुयात्)

९. हे धिष्ण्या (=धिष्ण्यो=स्तुत्यौ) अश्विना (=अश्विनौ), ता (=तौ युवा
=युवा त) पिशङ्गसदृश (=सुवर्णरूप) वरिवोविदम् (=उत्कर्षस्य लम्भयितार)
रयि (=धन) नः आ वोहूम् (=अस्मदर्शमानयतम्) ॥

७. हे विजयी अश्वी हो, हे सत्यवतहो, [तुम्हीं] शूरांनीं रक्षणीय असें जें [आमचें] यज्ञगृह, त्याप्रत गाई आणि घोडे घेऊन तुम्ही सत्वर या.

८. हे प्रबळ अश्वी हो, जें [धन] बाहेरचा अथवा ओतला दुर्वचन मर्त्य शत्रु हिरावून घेऊं शकणार नाही,

९. तें सुवर्णसदृश [आणि] उत्कर्षप्रद धन, अहो स्तुत्य अश्वी-हो, तुम्ही आम्हांकरितां घेऊन या.

7. O victorious [and] truthful As'vins, come swiftly with cows and horses to the house that deserves to be preserved by [you] heroes.

8. O puissant [As'vins], [that wealth] which neither the external nor the internal mortal enemy of foul language shall rob,

9. That wealth, shining like gold [and] conferring prosperity, do you bring unto us, o praiseworthy As'vins !

७. या मंत्रात ' विजयी ' (= रुद्र) हे एक पद कठिण आहे. ऋग्वेदात ' रुद्र ' असें अशीला बरेच ठिकाणी म्हटलेले आहे, ते सर्व मन पाहतां सायणानीं निरनिराळ्या प्रकारानीं निर्वाह केला आहे. कोठकोठें रुद्रपुत्र असा अर्थ केला आहे; कोठकोठे स्तुत्य असें म्हणतात; कोठकोठें शत्रूला रक्षणाारे असा अर्थ करितात. एक निश्चय दिसत नाही. अशी मरुताप्रमाणे रुद्राचे पुत्र होत असे प्रसिद्ध नाही.

दुसरे पद ' वतिः ' हे एक कठिण आहे. सायण केव्हा केव्हा गृह आणि केव्हा केव्हा मार्ग असा अर्थ करितात. या ठिकाणी गृह हा अर्थ चांगला जुळतो असें आम्हास वाटते.

८, ९. दोन्हीहि ऋचांचा समन्वय एकत्र केला पाहिजे.

' दुर्वचन ' = ' दुःशंसः ' म्हणजे देवा-विषयी वाईट बोलणारा, देवनिंदक, देवाची उपासना न करणारा वारितक.

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमुभी पदपं चुच्यवत् ।

स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अपं । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् ।

भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

जेता शत्रुन्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।

जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. इन्द्रो अङ्ग (=इन्द्र एव) महत् [तथा] अभि सत् (=अभिभवत्) भयम् अप चुच्यवत् (=अपच्यावयतु) । हि (=यस्मान् कारणात्) स स्थिरः (=अचलो) विचर्षणिः (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) [भवति] ॥ *

११. इन्द्रश्च (=इन्द्र एव) नो मृळयाति (=अस्मभ्य मृळयतु=अस्माकं सुखयिता भवतु) [येन] पश्चात् न अघं न नशत् (=पृष्ठतोऽस्मान् पापं न प्राप्तयात्) [अपि च] भद्रं भवाति नः पुरः (=अस्माकं कल्याण पुरतो भवेत्) ॥

१२. शत्रून् जेता (=शत्रूणां जेता) विचर्षणिः (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यः परि (=सर्वासां दिशां सकाशात्) [अस्माकम्] अभयं करत् (=करोतु) ॥

परिः पञ्चमीशोक्तः ॥

१०. मोठे [आणि] पराभव
करणारें भय इन्द्रच निवारण करो.
कारण की तो अचल [आणि]
प्रज्ञावान् [आहे].

११. इन्द्रच आमचे कल्याण
करो; [म्हणजे] मागें आम्हांला
पाप शिवणार नाही [आणि]
पुढें आमचे कल्याण होईल.

१२. शत्रूला जिकणारा [आ-
णि] प्रज्ञावान् [असा] इन्द्र सर्व
दिशांला अभय करो.

10. May India alone
remove the great [and]
distressing fear. For he
[is] unshakable [and] all-
wise.

11. May Indra alone
favour us, so that sin shall
not touch us behind [and]
good shall attend us before.

12. May Indra, the
conqueror of enemies and
all-wise, cause freedom from
fear from all directions.

विश्वे देवासु आ गतं शृणुता मे इमं हवम् ।

एदं बर्हिनि पीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासुः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

तीव्रो वो मधुमां अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः ।

एतं पिवत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनहोत्रेषु । मत्सरः ।

एतम् । पिवत । काम्यम् ॥ १४ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासुः पूर्षरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासुः । पूर्षरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१३. हे विश्वे देवासुः (= विश्वे सर्वे देवाः), [यूयम्] आ गत (= आगच्छत) । मे इमं हवम् शृणुत (= ममेदमाह्वानं शृणुत) । इदं बर्हिः आ निपीदत (= आगम्य निपीदत) ॥

१४. [हे विश्वे देवाः], अयं तीव्रः (= तीव्रमदो) मधुमान् (= रसयुक्तो) मत्सरः (= मदकरः) [सोमो] वः शुनहोत्रेषु [भवति] (= युष्मदर्थं शुनहोत्राणां गृहे = गृहसमदानां गृहे प्रार्पितो भवति) । काम्यं (= कर्मनीयम्) एतं पिवत ॥

१५. हे इन्द्रज्येष्ठाः (= इन्द्रः पुरोगामी येषां तादृशा) मरुद्गणाः (= मरुत्समूहस्थाः) पूर्षरातयः (= पूषा दाता येषां तादृशा) विश्वे देवासुः (= हे सर्वे देवाः), [यूयम्] मे हव श्रुत (= ममापह्वानं शृणुत) ॥

१३. हे विश्वेदेव हो, तुम्ही या. ही माझी हाक ऐका. येऊन या दर्भावर बसा.

१४. हे विश्वे देव हो, हा शुनहोत्रांच्या घरी तुम्हांकरितां ती-
ज्रमद, रसभरित [आणि] मद-
कारक [सोम] [आहे]. हा क-
मनीय [सोम] तुम्ही प्या.

१५. इंद्र ज्यांमध्ये ज्येष्ठ आहे, महतांचे ज्यांत गण आहेत, पूषा ज्यांमध्ये दाता आहे असे हे विश्वेदेव हो, तुम्ही माझी हाक ऐका.

13. 'Come ye, all gods !
Hear this my invocation.
come and sit on this grass.

14. This swift, sweet
[and] exhilarating [soma]
is for you in [the house of]
the S'unahotras. Drink this
which is worthy of being
wished for.

15. Ye all gods, among
whom Indra is the great-
est, among whom the Ma-
ruts form the troops [and]
among whom Pûshan is
the giver, hear ye my in-
vocation.

१४. 'शुनहोत्र.' हे गृत्समदाचे नांव | मं. ६ पहा.
होय असे सायण म्हणतात. सू. २०९ |

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिष्टि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिष्टि । नः ॥ १७ ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अम्बितमे (=मातृणां श्रेष्ठे) नदीतमे (=नदीना मध्ये श्रेष्ठे) हे देवितमे (=देवीना श्रेष्ठे) सरस्वति, [वपम्] अप्रशस्ता इव स्मसि (=अप्रशस्ता इव स्मः ख्यात्ययोग्या इव भवामः) । [तत्] हे अम्ब, नः प्रशस्ति (=ख्यातिं) कृधि (=कुरु) ॥

१७. हे सरस्वति, विश्वा आयूषि (=सर्वाण्यायुष्याणि) त्वे देव्या (=त्वयि देव्यां) श्रिता (=स्थितानि) । [त्वं] शुनहोत्रेषु (=शुनहोत्राणां गृहे) मत्स्व (=सोमपानेन तृप्य) । हे देवि, नः प्रजां दिदिष्टि (=अस्मभ्यं पुत्रान् देहि) ॥

१८. हे वाजिनीवति (=अन्नवति=दक्षिणे) ऋतावरि (=सत्यवति) सरस्वति, देवेषु प्रिया (=देवानां प्रियाणि) या [ब्रह्म] (=यानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) गृत्समदाः (=अस्मद्रूपा उपासकास्) ते जुह्वति (=त्वदर्थमर्पयन्ति) इमा ब्रह्म (=तानीमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

१६. हे श्रेष्ठ माते, हे श्रेष्ठ नदी, हे श्रेष्ठ देवी सरस्वती, आम्ही ख्यातीला अयोग्य असल्याप्रमाणे आहो. [तर] हे माते, तूं आमची ख्याति कर.

१७. हे सरस्वती, तुज देवीच्या ठायीं सकळ आयुष्ये राहतात. तूं शुनहोत्रांच्या घरी आनंद पाव. हे देवी, तूं आम्हांला प्रजा दे.

१८. हे सरस्वती, हे अन्नदायिके, हे पवित्रे, जीं स्तोत्रे देवांला प्रिय अशीं तुला गृत्समद अर्पण करीत आहेत, तीं हीं तूं सेवन कर.

16. O best of mothers, o best of rivers, o best of goddesses Sarasvatī, we are as it were unworthy of being renowned. Give us renown, o mother !

17. All life is in thee the goddess, o Sarasvatī. Be thou gratified in the house of the S'unahotras. Give us children, o goddess !

18. O bounteous [and] holy Sarasvatī, accept thou these hymns which, dear to the gods, the Gṛitsamadas are offering unto thee.

१६. सरस्वती ही सरस्वती नावाची जी नदी तद्रूपच देवता होय. सू. ३ मं. १० आणि दीप पहा.

१७. 'शुनहोत्र.' सू. २३२ मं. १४ आणि दीप पहा.

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवां युवामिदा वृणीमहे ।

अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवां । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।

यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः ।

इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१९. यज्ञस्य शंभुवा (= शंभुवौ फलसंपादके) [युवा द्यावापृथिव्यौ] प्रेताम् (= “ उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति गच्छताम् ”) । युवामिदं (= वामेव) आ वृणीमहे (= प्रार्थयामहे) हव्यवाहनं (= दत्तस्य हविषो वाहकम्) अग्निं च [आवृणीमहे] ॥

२०. द्यावा पृथिवी (= द्यावापृथिव्यौ) सिध्रं (= फलसाधकं) दिविस्पृशं (= देवान् गच्छन्तं) नः (= अस्माकम्) इमं यज्ञम् अद्य देवेषु यच्छतां (= नयताम्) ॥

२१. हे अद्रुहा (= अद्रुहो = द्रोहवर्जिते) [द्यावापृथिव्यौ], यज्ञिया देवाः (= पूजनार्हा देवाः) वाम् उपस्थम् आ सीदन्तु (= आगम्य युवयोः समीपं निषीदन्तु) — अद्य सोमपीतये (= सोमपानाय) इह [निषीदन्तु] ॥

१९. यज्ञातें सकल करणाऱ्या
अशा तुम्ही दोघीजणी निघा, या.
तुम्हां दोघांतच आम्ही प्रार्थित
आहों, आणि हव्यवाहक अग्नीला
[प्रार्थित आहों].

२०. द्यु आणि पृथिवी या
आमच्या साधक आणि स्वर्गस्पर्शी
यज्ञाला आज देवांप्रत प्रविष्ट क-
रोत.

२१. हे द्रोह न करणाऱ्या
[द्यावापृथिवी हो], पूज्य देव ये-
ऊन तुम्हांजवळ बसोत— आज
येथें सोमपानासाठी [बसोत].

19. Come forth, you
both, who fructify the sa-
crifice. We seek you alone,
and [we seek] Agni, the
carrier of the oblation.

20. May heaven and
earth carry today this our
sacrifice, which will attain
its end [and] which will
ascend to heaven.

21. O beneficent [Heaven
and Earth], may the ador-
able gods come and sit
near you—[sit] here to-
day to drink the soma.

१९. 'तुम्ही दोघीजणी.' म्हणजे द्या-
वापृथिवी.

२१. सोळापासून एकवीसपर्यंत सहा

ऋचा शान्तिस्तुतांत, दुष्टजनन-शान्तीत
आणि सरस्वती पाठांत म्हणण्याची चाल
आहे.

सूक्तम् ४२-२३३.

गृत्समद कपिः । इन्द्रः कपिञ्जलरूपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयंति वाचंमरितेव नावंम् ।

सुमङ्गलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्यां विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषम् । प्रऽब्रुवाणः । इयंति । वाचंम् । अरिताऽइव । नावंम् ।

सुऽमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विश्व्यां । विदत् ॥ १ ॥

मा त्वां श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वां विददितुमान्वीरो अस्तां ।

पित्र्यामनुं प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इष्टुऽमान् । वीरः । अस्तां ।

पित्र्याम् । अत्तं । प्रऽदिशम् । कनिक्रदत् । सुऽमङ्गलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कनिक्रदत् (=पुनःपुनः शब्दायमानः) [कपिञ्जलः पक्षी] जनुषं प्रब्रुवाणः (=जनिष्यमाणं भविष्यमाणम् अर्थे सूचयन्) अरितेव नावं वाचम् इयंति (=कर्णधारो नावं यथा प्रेरयति तथा वाचं प्रेरयति) — हे शकुने (=कपिञ्जल), सुमङ्गलं भवासि (=सुमङ्गलसूचको भव) [अपि च] काचित् विश्व्या अभिभा (=सर्वदिक्संबन्धी कोप्यभिभवस्) त्वा मा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) ॥

वयसाम् अमनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च । वयसाम् अमनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदत् जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्तं जपेत् इति । इति सायणभाष्ये ॥

२. [हे शकुने], त्वा (=त्वां) श्येनः [पक्षी] मा उद्धधीत् (=मा हिंसीत्) । सुपर्णः (=गर्गदः पक्षी) मा [वधीत्] । इष्टुमान् (=वाणवान्) अस्ता (=शराणां श्रेष्ठः) त्वा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) । पित्र्यां प्रदिशम् अत्तं

सूक्त ४२-२३३.

ऋषि-गृत्समद. देवता-क-
पिञ्जलरूपी इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. पुनःपुनः ओरडणारा [क-
पिञ्जल] भविष्य सांगत सांगत, जसा
सुकाणु धरणारा नौकेला प्रेरितो
त्याप्रमाणें, वाणीला प्रेरितो.—हे
पक्ष्या, तूं सुमंगलवाची हो. तुला
चोहीकडचें कोणतेंहि अकल्याण
स्पर्श न करो.

२. तुला श्येन न मारो, गरुड
न मारो, तुला वाणवान् धन्वी वीर
न धरो. तूं पितरांच्या दिशेला ओ-
रडून आम्हांसाठीं सुमंगल [आणि]
कल्याणवादी असा बोल.

१. हें सूक्त विवाहांत नवरा नव-
रीच्या घरी लग्नाला जाकं लागला म्ह-
णजे म्हणत असतात. त्याचें कारण इत-
केंच की, या पहिल्या ऋचेंत 'सुमंगल'
हा शब्द आला आहे आणि वेदांतील
'सुमंगल' हा शब्द उच्चारिला असतां
नवऱ्याचे आणि नवरीचें कल्याण होईल
अशी कल्पना. हे सूक्त ज्याविषयी आहे
तो कपिञ्जल म्हणजे एक पक्षी होय. न-
हुतकरून पिण्जल असावा.

HYMN 42-233.

To Indra, as the bird Kapinjala.
By Gṛtsamada. Metro—Trish-
tubh.

1. Crying out with
force [the bird], proclaim-
ing the future, directs the
voice even as the steerer
[directs] the ship.—And
be thou auspicious, o bird ;
may no harm from any
quarter ever touch thee.

2. May the hawk never
kill thee, may the eagle
never [kill thee], may the
hero armed with a bow
and arrows never take
thee. Crying along the
quarter of the globe sacred
to the fathers, do thou
here speak auspiciously and
with good luck.

'वाणीला प्रेरितो' = 'वाचम् इयति.'
म्ह० जसें भविष्य सांगावयाचें आहे त्याप्र-
माणे त्या दिशेला ओरडत ओरडत जातो.
जाण्याचे ठिकाण ज्या दिशेला असेल, त्या
दिशेला सुकाणु हाकणारा आपली नाव
हाकारितो, त्याप्रमाणे कपिञ्जल ओरडत
ओरडत अमुक एक दिशेला जात अ-
सतो, असें तात्पर्य दिसते.

२. 'पितरांच्या दिशेला' = 'पि-
त्र्याम् अनु प्रदिशम्.' म्हणजे दक्षिण दि-

अवं क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत मावशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥३॥११
अवं । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।
मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अवशंसः । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुवीराः ॥ ३ ॥ ११ ॥

कनिकदत् (= दक्षिणस्या दिशि पुन पुनः शब्द कुर्वन्) [त्वम्] इह (= अस्म-
द्विषये) सुमङ्गलो भद्रवादी वद (= कल्याणमङ्गलो शोभनवादी सन् मङ्गलं सूचय) ॥
स्तेनः प्रबल पक्षिविशेषः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३ हे शकुन्ते (= कपिञ्जल पक्षिन्), [त्व] गृहाणा दक्षिणतः सुमङ्गलो भद्र-
वादी अव क्रन्द (= गृहतो दक्षिणस्या दिशि सुमङ्गल भद्रसूचक च यथा तथा शब्द
कुरु) । स्तेनो नो मेशत (= तस्कारो अस्मान् मेशिष्ठ) मा अवशंसः (= अनर्थ-
वाना शसकोपि मेशिष्ठ) । [अपि च] सुवीराः (= शोभनवीर्योपेतपुत्रा) [यय]
विदथे बृहद् वदेम (= यज्ञे महत्स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

गृहाणा दक्षिणत इत्यत्र दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि
इति सायणः ॥

सूक्तम् ४३-२३४.

कपिञ्जरूप इन्द्रो देवता । गुत्समद ऋषिः । जगती छन्द । मध्या-
तिसकरी । अष्टिर्वा ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।
उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ।
प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतु-
था । शकुन्तयः ।
उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाः इव । गायत्रम् । च । त्रैष्टुभम् ।
च । अनु । राजति ॥ १ ॥

३. हे कपिंजला, तूं सुमंगल आणि कल्याणवादी असा घराच्या दक्षिण दिशेला ओरड. चोराचा अधिकार आम्हांवर न चालो, दुष्टाचा न [चालो]. [आणि] वीर्यावान् पुत्रपौत्रांसहित आम्हीं यज्ञांत मोठे स्तोत्र गाऊं असें घडो.

3. O Kapinjala, do thou cry auspiciously and with good luck to the south of the house. May the thief never rule us, nor may the wicked man. May we, accompanied by brave sons and grand sons, chant a great hymn in the sacrifice.

शेला. मनुष्य मेल्यावर दक्षिण दिशेला जातो ही समजूत जशी सामंत काळी प्र-

सिद्ध आहे त्याप्रमाणेंच वेदाच्या वेळीहि ती प्रसिद्ध असे, असे या सूक्तावरून होतें.

सूक्त ४३-२३४.

ऋषि-गृत्समद. देवता-कपिंजलरूपी इन्द्र. वृत्त-जगती; पण दुसरी ऋचा अतिशक्ती अथवा अष्टि वृत्ताची.

१. कपिंजलपक्षी [हेच] स्तोत्रे योग्य काळीं शुभ सूचवून दक्षिण दिशेला गात असतात. [कपिंजल] सामगायकाप्रमाणें दोन्ही वाणी उच्चारितो- तो गायत्र आणि त्रैष्टुभ [हीं वृत्ते] म्हणतो.

HYMN 43-234.

To Indra as the Kapinjala bird. By Grtsamada. Metre—Jagati; verse 2 is Atisakari or Ashti.

1. The [Kapinjala] birds [like] poets speaking at proper seasons sing in the south. [That bird] like a singer of Sāman speaks both kinds of speech—he exhibits both the Gāyatra and the Traiśtubha metres.

१. 'कपिंजल पक्षी हे स्तोत्रार्थी कवीप्रमाणें शुभ वचने गातात. साम म्हणणाऱ्या कवीप्रमाणें कपिंजल पक्षी गा-

यतो आणि त्रिष्टुभ ही दोन्ही वृत्ते म्हणत असतो, म्हणजे या दोन्ही वृत्तात गायत्याप्रमाणें गातो.'

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो न शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमती । अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २

१ शकुन्तयो वय कारव (=कपिञ्जल पक्षिणो नाम स्तोतार =कपिञ्जलपक्षिरूपा कवय) ऋतुया वदन्त (=योग्यकाले शुभ सूचयन्त) प्रदक्षिणित् (=दक्षिणदिशि) अभि गृणन्ति (=अभिवदन्ति) । [कपिञ्जल] सामगा इव उभे वाचौ वदति । गायनं च त्रैलुभं न अनुराजति (=गायत्रीवृत्तं त्रैलुभं वृत्तं चेत्युभे वाचौ प्रकाशयति) ॥

भाषायाम्.

२ हे शकुने (=कपिञ्जल), उद्गातेव साम (=यथोद्गाता साम गायति तथा) [त्व] गायसि । ब्रह्मपुत्रं सर्वनेष्विव (=यथा ब्राह्मणाच्छसी यज्ञेषु शस्त्राणि शंसति तथा) [त्व] शंससि (=श्रौतस्वरं करोषि) । शिशुमती (=वत्सयुक्ता बहवा) अपीत्य (=अभिगम्य) वृषा वाजीव (=सेचनसमर्थस्तरुणोश्च इव) त्व हे शकुने (=कपिञ्जल), सर्वतो नो भद्रम् आ वद (=सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽस्मदर्थं कल्याणकरं शब्दं कुरु) — हे शकुने (=कपिञ्जल), विश्वतो न पुण्यम् आ वद (=अस्मदर्थं कल्याणसूचकं यथा तथा शब्दं कुरु) ॥

१. हे पक्ष्या, त्वं उद्गात्माप्र-
माणे साम गातोस, त्वं ब्रह्मपुत्राप्र-
माणे यज्ञांत [शस्त्रे] म्हणतोस.
तरुण घोडा जसा शिंगरें असले-
ल्या [वडवांत] मिसळून [ओ-
रडतो] तसा त्वं हे पक्ष्या, सर्वे
दिशांला आम्हांकरितां शुभसूचक
बोल- हे पक्ष्या, त्वं सकल दिशां-
ला कल्याणसूचक बोल.

२. 'उद्गाता.' हें एका ऋत्विजाचें
नांव आहे. त्याचें काम सामवेदांतील
सामें (=सामवेदांतोळ सूक्ते) म्हणणें हें
असे.

'ब्रह्मपुत्र.' हें एका ऋत्विजाचें नांव
आहे. सायण म्हणतात ब्राह्मणाच्छंसी
आणि ब्रह्मपुत्र हे एकच. ब्राह्मणाच्छंसी
या ऋत्विजाचें काम यज्ञांत शस्त्रें म्हणून
जे स्तोत्रांचे प्रकार ते म्हणणें हें असे.

2. Thou singest, o bird,
a *Sāman* like the *Udgātā*.
Thou chantest like the
Brahmaputra in sacrifices.
Do thou, o bird, cry au-
spiciously for us in all
directions, even as a stal-
lion that goes among
mares having foal—cry, o
bird, good luck for us on
every side.

'वडवांत मिसळून ओरडतो.' वडवा
म्हणजे घोडी. उपमेचा अभिप्राय स्पष्ट
नाहीं, आणि विशेषेंकरून शिंगरें अस-
लेल्या (शिशुमतीः) या विशेषणाचे प्र-
योजन समजत नाही. जिच्याजवळ शि-
गरूं उभें आहे तसा घोडीजवळ घोडा
मेलत तर तो मोठ्या आनंदाने अथवा
मोठ्या नादानें ओरडतो असें प्रसिद्ध
नाही.

३. हे पक्ष्या, तूं बोलून बो-
लून कल्याणसूचक बोल. तूं उ-
गीच बसलास तर आमच्या उपा-
सनेकडे लक्ष्य दे. तूं जेव्हां उडत-
उडत बोलतोस तेव्हां कर्करीप्रमा-
णें [बोल]. [आणि] शौर्यवान्
पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत स्तो-
त्र गाऊं असें कर.

3. Crying and crying
do thou, o bird, cry good
luck. Sitting silent do thou
attend to our hymn. When
thou criest flying, cry like
a *karkari*. And may we,
accompanied by brave sons
and grand sons, chant a
great [hymn] in the sa-
crifice.

३. 'कर्करीप्रमाणें.' कर्करि हें एका | हें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेले नसल्यामुळें
वाद्याने नांव आहे असें सायण म्हणतात. | कोणते वाद्य हे सांगवत नाही.
दुसरें मण्डळ समाप्त.

अथ तृतीयं मण्डलम् ।

सूक्तम् १-२३५.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकर्थ विदथे यजध्वे ।
 देवां अच्छा दीदद्युजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥
 सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे ।
 यजध्वे ।
 देवान् । अच्छ । दीदत् । युजे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् ।
 जुषस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, सोमस्य तवसं मा वक्षि (=सोमस्य बल मा प्रापय आनय) । वि-
 दथे यजध्वे वह्निं चकर्थ (=यज्ञे यजनं कर्तुं मां हविर्दायिन यजमान कृतवानसि) ।
 देवान् अच्छ दीदत् अद्रिं युजे (=देवान् उद्दिश्य मावाणं नाम पाषाणं सोमाभि-
 षवणार्थं योजयामि) तन्वं [च] शमाये (=आत्मानं च शाम्यामि=श्रमयामि) ।
 [अतः वारणात्] हे अग्ने, [त्वं] जुषस्व (=दत्तं हविः सेवस्व) ॥

मंडल ३.

सूक्त १-२३५

ऋषि-मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र.

देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं मला सोमाचें बळ घेऊन ये. यज्ञांत मी यजन करावें म्हणून [मला] त्वां यजमान केलें आहे. मी देवांला उद्देशून पापाण जोडीत आहे [आणि] आपणास श्रमवीत आहे. [तर] हे अग्नी, तूं सेवन कर.

१. येथून तिसऱ्या मंडलास आरंभ होतो. हे मंडल विश्वामित्राचें आहे; म्हणजे यांतील सूक्ते विश्वामित्रानें अथवा त्याच्या वंशातील ऋषींनी केलेली आहेत अशी समजूत आहे. विश्वामित्र ऋषि पुराणांत, रामायणादिक महाकाव्यांत, महाभारतादिक कथासंग्रहांत, आणि इतर आर्यग्रंथांत आणि साधारण मराठी कथापुस्तकांतहि प्रसिद्ध आहे. विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांचें वैर सर्व लोकांनी ऐकिलें आहे. आणि विश्वामित्र प्रथम क्षत्रिय असून ब्राह्मणानो त्याला ब्रह्मर्षीप्रमाणे न मानित्यामुळे त्याला क्रोध येऊन, त्याणें हजारो वर्षेपर्यंत तप केले

BOOK 111.

HYMN 1-235.

To Agni. By Vis'vāmitra. Metro
—Trishtubh.

1. Bring unto me, o Agni, the strength of the soma. Thou hast made me a sacrificer that I may perform worship in a sacrifice. Intent on the gods I join the stone-press [and] fatigue myself. Be thou pleased, o Agni !

आणि ब्राह्मण झाला. विश्वामित्र फार क्रोधस्वभावी असे. वसिष्ठाने त्याचे शत्रु पुत्र मारिले. रामचंद्र आणि लक्ष्मण हे लहानपणी विश्वामित्राचे घरी विद्या संपादण्यासाठी राहिले होते. इत्यादिक अनेक गोष्टी पुराणादिकांत प्रसिद्ध आहेत. तर असा जो विश्वामित्र त्याची वाणी या सर्व मंडळ्यांत आहे. तेव्हा वस्तुतः विश्वामित्र कसा होता; म्हणजे आता सांगितलेल्या ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणे होता की दुसऱ्याच कांही तऱ्हेचा होता हे समजण्याला ह्या मंडलांत उच्चम साधने आहेत.

‘पापाण जोडीत आहे’ = ‘अग्नि

प्राञ्चं यज्ञं चक्षुम् वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।
 दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥
 प्राञ्चम् । यज्ञम् । चक्षुम् । वर्धताम् । गीः । समित्ऽग्निः । अग्निम् । न-
 मसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे ।
 गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुवन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।
 अविन्दन्नु दर्शतमस्वः अन्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥
 मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽवन्धुः । जनुषा ।
 पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊं इति । दर्शतम् । अप्सु । अन्तः । देवासः । अग्निम् ।
 अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [वयं] प्राञ्च यज्ञ (= प्रकर्षेण गन्तार यज्ञ कृतवन्तः स्मः) । गीर्वर्धता (= स्तुतिरेषताम्) । समिद्धिर्नमसा (= हविषा च) अग्निं दुवस्यन् (= अस्मदीयाः परिचरेयुः) । कवीनां विदथा दिवः शशासुः (= मेधाविना यज्ञान् सुलोकात् देवा अन्वशिषन्) [अपि च] गृत्साय (= मेधाविने) तवसे (= प्रबलाय) [अग्नये] गातुमीषुः (= मार्गं प्रेरितवन्तः = अग्निमार्गं यथा लभते तथाकुर्वन्) ॥

३. मेधिरः (= मेधावी) पूतदक्षः (= शुद्धबलः) [अग्निर्] जनुषा (= जन्मना = जात एव) दिवः पृथिव्या. (= द्यावापृथिव्योः) सुवन्धुः (= शोभनो बन्धुर्) [भवति] । देवा दर्शतं (= दर्शनीयं सुन्दरम्) अग्निम् अप्सु अन्तः (= मेघोदके-
 तु मध्ये) — स्वसृणामपसि (= स्वसृष्टानामुदरानां वहनरूपे व्यापारे) — अविन्दन् (= लब्धवन्तः) ॥

२. फलोत्पादक यज्ञ आम्ही केला आहे. स्तोत्राचा जय असो. समिधांनीं आणि हवीनें [ऋत्विज्] अग्नीची आराधना करोत. स्वर्गा-
त्तून कवींच्या यज्ञांला [देव] शि-
कविते झाले. मेधावी आणि प्रबळ
[अग्नी] प्रीत्यर्थे मार्ग करिते झाले.

३. मेधावी, शुद्धबल, उपज-
तच स्वर्गाचा [आणि] पृथिवीचा
सुबंधु [असा जो अग्नि, तो] सुख
देतो. देवांला सुंदर अग्नि उदकां-
च्या ठायीं—भगिनीवृंदाच्या का-
मांत—मिळाला.

2. We have made a for-
ward sacrifice. May the
hymn prosper. May they
worship Agni with fuel
and oblation. [The gods]
have taught the sacrifices
of the wise from heaven,
[and] promoted a way for
wise and mighty [Agni].

3. The wise Agni of
pure strength is by birth
a good brother of Heaven
[and] of Earth. The gods
found handsome Agni in
the waters—in the work
of the sisters.

युक्ते.' म्हणजे मावे जोडून सोमरस का-
ढीत आहे.

'आपणास श्रमवीत आहे'='तन्वं
शमाये.' 'शम्'='श्रम्' थक्विणें, या-
पासून. पदपाठांत शम् आये असा वि-

ग्रह आहे, परंतु सायणांनी 'शम् आये'
हा विग्रह मान्य न करून 'शम्' म्हणजे
'श्रम्' असें समजून निर्वाह केला आहे.
तेव्हा पदकाराचें मत सायणांनी न मानि-
ल्याचें हें एक उदाहरण आहे.

२. या ऋचेचा उत्तरार्ध जर संदिग्ध
आहे. तथापि भावार्थ असा दिसतो की,
'देवांनीं स्वर्गाहून विद्वान् जनांनी यज्ञ
कसा करावा तें शिकविलें, आणि अ-
ग्नीला पृथ्वीवर येण्याला आणि येथून
परत जाण्याला मार्ग करून दिला.'

3. 'भगिनीवृंदाच्या कामांत'='अप-
सि स्वसृणाम्.' म्हणजे बहिणीसारखी जीं
मेवोदकें त्यांच्या प्रवाहांत. वहनरूप कर्म
होत असतां त्या प्रवाहात अग्नि सांपडला
असें सांगण्याचा उद्देश आहे.

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्वाहीः श्वेतं जज्ञानमरूपं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुश्वं देवासो अभि जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगम् । सप्त । यद्वाहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरूपम् ।
महिऽत्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वः । देवासः । अभिम् ।
जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

शुक्रैभिरङ्गै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यापुष्पां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुक्रैभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । क-
विऽभिः । पविऽत्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृ-
हतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

४. सुभगं (=शोभनघनं) श्वेतं (=शुभ्रं) महित्वा (=महत्त्वेन) अरूपम्
(=आरोचमानम्) [अभि] जज्ञानं (=जायमानं सन्तं) सप्त यद्वाहीः (=सप्त नद्यः=
अन्तरिक्षस्थमेघोदकानि=अन्तरिक्षप्रदेशा) अवर्धयन् (=वृद्धिं प्रापयन्) । जातं
शिशुम् अथा न [तम्] अभि आरुः (=जातं वरसं बद्ध्वा यथाभिगच्छन्ति तथा
तं प्रति जम्बुः) । देवासः (=देवा) अभि जनिमन् (=जनिमनि=तस्य जन्मनि
सति) वपुष्यन् (=दीप्तिमन्तमकुर्वन्) ॥

५. शुक्रैभिरङ्गैः (=शुक्रैरङ्गैः=शुभ्रैस्तेजोभी) रज आततन्वान् (=अन्तरिक्षं
व्याप्नुयन्) क्रतुं पवित्रैः कविभिः पुनानः (=पुनः शोधकैः कविभिः प्राश्नैर्ऋषिभिः
शोधयन्) शोचिर्वसानः (=दीप्तिरूपं वरं परिदधानः) [सः] अपाम् आयुः (=अ-
पसाम् आयुः=वर्मयताम् उपासयानां दीर्घम् आयुः) बृहतीः (=महतीर्) अनू-
नाः (=संयुक्ताः) श्रियः (=संपदश्च) परि मिमीते (=निमिमीते तेभ्यो ददाति) ॥

४. सुधन, तेजस्वी [आणि] मोठेपणाने आरक्त असा [अग्नि] उत्पन्न होतांच झाला सात नद्या वाढविला झाल्या. घोड्या जशा, जन्मलेल्या शिंग्याकडे धांवत जातात तशा त्या राजप्रत धांवल्या. अग्नि जन्मतांच देव झाला दीप्तिमान् करिते झाले.

५. सुशोभित तेजांनी आकाशाला भरणारा, यज्ञाला पवित्र मेधावीनी शुद्ध करणारा, [आणि] तेजोरूप वस्त्र परिधान करणारा असा अग्नि उपासकांला आयुष्य आणि मोठ्या आणि संपूर्ण संपदा दाखवितो.

4. The seven rivers nourished [Agni] [when he was] born, the bounteous, [and] handsome [Agni] shining with [his] greatness. Like mares running to the new-born colt, they ran to him. The gods made Agni brilliant at his birth.

5. Having covered [all] space with bright splendors, purifying the sacrifice by the holy poets, [and] clothing himself in effulgence, [Agni] confers [long] life and great and perfect prosperity.

४. 'अग्नि (विजेच्या रूपाने) जेव्हां आकाशात प्रथम उत्पन्न झाला, तेव्हा मेघोदकरूप ज्या स्त्रिया त्यांनी त्याला वाढविलें, आणि त्याच्या जन्मकाळी देवांनी त्याला दीप्ति दिली.'

'सात नद्या' = 'सप्त यज्ञी.'. म्हणजे 'सप्त सिन्धव.'. सू. ३५ में. ८ पहा. अंतरिक्षात मेघोदकरूपाने असणाऱ्या ज्या आपो-देवी त्या विवक्षित आहेत.

५. 'पवित्र मेधावीनी शुद्ध करणारा' 'पवित्रेः कविभिः पुनान.'. आम्ही भाषा-

तर अक्षरशः केले आहे, परंतु खरोखर ऋचीचा अभिप्राय काय आहे, तो सांगणें कठीण आहे. सायणाचार्य येथें 'कवि' शब्दाचा अर्थ 'तेज' असा करितात.

'उपासकोला' = 'अपाम्.' 'अप्' शब्दाचा अर्थ 'कर्म' अथवा 'आराधना' हा तर वेदात प्रसिद्ध आहेच; परंतु 'आराधना करणारा उपासक' असा जो अर्थ येथें सायणाप्रमाणें आम्ही घेला आहे, त्याचीहि उदाहरणे केव्हा केव्हा येत असतात.

६. ज्या उपद्रव न करणाऱ्या आणि ज्याला कोणी उपद्रव केलेला नाही अशा ज्या शुलोकाच्या कन्यका, [कीं ज्या] वस्त्र न नेसतां-हि नम्र असत नाहीत, त्यांप्रत तो जातो. ज्या वृद्ध [असतां हि] तरुण [होत] त्या एकाच ठिकाणीं जन्मलेल्या सात नद्या एकच गर्भाला धारण करितात.

७. अंतरिक्षांत-मधुर वृष्टि होण्याच्या स्थलीं-त्याच्या विश्वरूप क्रांति सर्वत्र पसरल्या. तेथें दुधानें भरलेल्या गाई उभ्या होत्या; [आणि] [त्या] पराक्रमी [अग्नी]-चीं मोठीं मातापितरें [उभीं होती].

6. He goes to the daughters of Dyaus who do not eat and are themselves unhurt, that wear no clothes and yet are not naked. The seven rivers, those who are matrons and are yet young, born of the same womb, bear one and the same foetus.

7. In the firmament, the seat of the rich water, in the place whence the sweet waters drop—his rays of all colours were spread. There the fattening cows stood by. The great parents of the hero [stood] joined each to the other.

६. 'अंतरिक्षांतोळ जी मेघोदके (=सात नद्या) ती विजेच्या रूपानें अग्नि अंतरिक्षात उपजताच त्याचें लाल-नपालन करूं लागली,' असा भावार्थ.

७. 'अग्नि जेव्हा विबुद्रूपानें आकाशात उत्पन्न झाला, तेव्हा त्याजवळ आपो-देवी सेवा करण्यासाठी जणु उभ्या राहिल्या; तशीच त्याची मातापितरें

अशा ज्या द्यावापृथिवी, त्याहि त्याजवळ उभ्या राहिल्या' असा भावार्थ.

'अंतरिक्षांत' = 'धृतस्य योनौ.' अक्षरशः 'तुपाच्या स्थानात,' म्हणजे तुपासारखे पुष्टिकारक जें मेघोदक ते जेथे उत्पन्न होतें, अशा स्थळी; अर्थात् अंतरिक्षात.

वभ्राणः सूनो सहस्रो व्यद्यौदधानः शुक्रा रभसा वपूषि ।

श्वोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

वभ्राणः । सूनो इति । सहस्रः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा ।
रभसा । वपूषि ।

श्वोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । वावृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

पितुश्चिदूर्ध्वजनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्विधेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्दीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । अ-
सृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्दीभिः । न ।
गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे सहस्रः सूनो (=वलस्य पुत्र), वभ्राणः (=भ्रियमाणः=भृतः=पुष्टत्वं ग-
मितः सन्) शुक्रा रभसा वपूषि (=शुक्राणि भास्वराणि रभसानि वेगवन्ति शरी-
राणि तेजोरूपाणि) दधान (=धारयन् सन्) वि अद्यौत् (=विविधमितस्ततः स-
र्वेन श्वोतसे प्रकाशितवान्) । यत्र (=यस्मिन् काले=यदा) वृषा (=वीरोम्निः) वा-
व्येन (=स्तोत्रेण) वावृधे (=मवृद्धो भवति) मधुनो घृतस्य (=माधुर्यवतो घृतसदृ-
शस्य मेघोदकस्य) धाराः श्वोतन्ति (=वृष्टयः पतन्ति) ॥

९. जनुषा (=जन्मना=जन्मनि जाते सति) पितुश्चित् ऊधः विवेद (=अन्त-
रिक्षस्य जलप्रदेशं लब्धवान्) । अस्य (=ऊधसः सवन्धिनीर्) धारा धेनाः (=मा-
ध्यमिना याचथ) वि असृजत् (=अवापातयत्) । शिवेभिः सखिभिः (=ख्या-
णैर्मित्रैः सह) गुहा चरन्तं (=गृहं यथा तथा स्थितं) [कोपि न वेद=कोपि न
जानाति] । दिवो यद्दीभिः (=गुदेवस्य वन्यराभिः सह) गुहा न बभूव (=नान्त-
र्हितथरति) ॥

८. हे बलाच्या पुत्रा, तूजें जेव्हां पोषण केलें तेव्हां त्वां ते-जस्वी [आणि] वेगयुक्त अशा कांति धारण केल्या [आणि] तूं सर्वत्र प्रकाशलास.—[अग्नि] वीर जेव्हां स्तोत्राच्या योगानें प्रबळ होतो तेव्हां मधुर घृताच्या धारा वाहतात.

९. तो जन्मतांच त्याणें पित्याची कास शोधून काढिली. त्याणें त्या [कासे]च्या धारा [आणि] आकाशवाणी ह्या खाली सोडिल्या. कल्याणकारक मित्रांसह अज्ञात-वास करित असतां [अग्नी]ला कोणी शोधून काढूं शकत नाही. तो दूच्या कन्यकांबरोबर लपून राहत नाही.

8. O son of strength, when thou wast nourished thou didst assume bright and impetuous forms, and didst shine far and wide.—When the hero grows mighty through hymns, it rains sweet [and] rich water.

9. On being born he found the udder of his father. He poured down its streams and the voice of the firmament. Him as he lives concealed with his beneficent friends [no one finds]. He does not live concealed with the daughters of Dyaus.

८. 'मेघोदकांनी अग्नीचा संभाळ करून मोठा करितांच, त्याणें अद्भुत कांति प्रगट केल्या. जेथें अग्नि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होतो तेथें उच्चम पाऊस पडतो.'

९. 'हा मंत्र किंचित् कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें की, 'अग्नि उत्पन्न होतांच अंतरिक्षरूप मातेची कास त्याला

सापडली, आणि त्याणें त्यापासून वृष्टि करविली. अग्नि जेव्हां जन्मल्यापूर्वी अदृष्ट असतो, तेव्हां तो आपल्या मित्रांसह (वायूसह) असतां तो कोणाच्याहि दृष्टीस पडत नाही. तो जेव्हां जन्मतो आणि आपो देवींबरोबर राहतो तेव्हां तो सर्वांच्या दृष्टीस पडतो.'

पितुश्च गर्भं जनितुश्च वभ्रे पूर्वोरिको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सर्वन्धू उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥ १४

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । वभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् ।
पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सर्वन्धू इति सऽवन्धू । उभे
इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

उरौ महान् अनिवाधे ववर्धपो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽवाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् ।
हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि ।
स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [अयमग्निः] पितुश्च जनितुश्च गर्भं वभ्रे (=वभार) । एकः [अग्निः]
पीप्यानाः पूर्वीः (=पयःपूर्णा बह्वीरपः) अधयत् (=अपिबत्) । [हे अग्ने], स-
पत्नी (=समानः पतिर्ययोस्ते) सर्वन्धू (=समानो बन्धुश्च ययोस्ते) मनुष्ये (=मनुष्य-
हितकारिण्यौ) उभे (=१ यावापृथिव्यौ) अस्मै (=पुरोवर्तिने) शुचये (=शुद्धाय)
वृष्णे (=वीराय) नि पाहि (=नितरा रक्ष) ॥

११. [अग्निः] उरौ अनिवाधे (=विस्तारं संयन्धरहितस्थाने=अन्तरिक्षे) महान्
ववर्ध (=महान् यथा भवति तथा ववर्ध=वर्धत्वा महान् बभूव) । पूर्वीः (=पूर्वः
प्रभूता) यशसः (=अजयस्य) आपो हि अग्निं सं [वर्धयामासुः] । दमूनाः (=गृह-
संबन्धी=गृहस्थितबन्धुवत्पादुर) अग्निः ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थानभू-
ते) स्वसृणाम् अपसि (=स्वसृभूतानामपा प्रवाहभूते) [अन्तरिक्षे] अशयत्
(=शेते स्म) ॥

१०. तो पित्र्याच्या आणि जनकाच्या गर्भाला धारण करिता झाला. एकटा अग्नि अनेक पुष्ट स्त्रियांचे स्तनपान करिता झाला. ज्यांचा पति एकच आहे आणि ज्यांचा बंधु एकच आहे अशा ज्या मनुष्य-हितकारक दोषीजणी त्यांना [हे अग्नी], वृं या तेजस्वी वीराकरितां सभाळ.

११. [अग्नि] विस्तीर्ण मोकळ्या स्थानीं वाढून मोठा झाला. कारण कीं, अन्नसपन्न अशा ज्या अनेक आपो-देवी त्या अग्नीला चांगल्या वाढवितात. सुप्रसन्न अग्नि उदकांच्या जन्मस्थानीं [म्हणजे] परस्पर संबद्ध ज्या बहिणी त्यांच्या प्रदेशीं निजून राहिला.

१०. हा मन कठिण आहे. शब्दशः अर्थ उघड आहे तो भाषातरात दिला आहे, पण हा मन अग्नीविषयी आहे, आणि अग्नि मेघोदकरूप अनेक मातांचे दुध प्यायला आणि अग्नीने द्यावापृथिवीचे रक्षण करावे असा जरी भावार्थ दिसतो, तरी पित्याचा आणि जनकाचा गर्भ अग्नीने धारण केला म्हणजे काय ? हें समजत नाही.

‘ज्याचा पति एकच आणि बंधु एकच

10. He bore the foetus of the father and also of the progenitor. Himself one, he sucked the many females fat with milk. Preserve thou, [o Agni], for the sake of this bright hero both the females who have a common husband and a common brother, [and] who are beneficent to mankind.

11. Agni grew vast in the expansive space. The numerous rain-waters full of nourishments feed him. The friendly Agni lay asleep in the birth-place of water—in the stream of the allied sisterhood.

आहे ’=‘ सपत्नी सबन्धू. ’ याचें तात्पर्य असे दिसतें की, अग्नि हाच दोषीचा एकटा बंधु आणि अग्नि हाच दोषीचा एकटा पति.

‘ वीराकरिता ’=‘ वृष्णे. ’ म्हणजे यजमानाकरिता, असे दिसतें.

११. ‘ अग्नि विस्तीर्ण अंतरिक्षात वाढला. त्याला तेथें उदकानी वाढविलें. अग्नीचा पाळणाहि अंतरिक्षातच असे व त्याला उदकानीच शोषा वाढल्या. ’

पितुश्च गर्भं जनितुश्च वम्भ्रे पूर्वोरिको अधयत्पीप्यानाः ।
 वृष्णे सपत्नी शुचये सर्वन्धु उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥ १४
 पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । वम्भ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् ।
 पीप्यानाः ।
 वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सर्वन्धु इति सऽवन्धु । उभे
 इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥
 उरौ महौ अनिवाधे वर्धपो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।
 ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपासि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥
 उरौ । महान् । अनिऽवाधे । वर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् ।
 हि । पूर्वीः ।
 ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि ।
 स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [अयमग्निः] पितुश्च जनितुश्च गर्भं वम्भ्रे (=वम्भार) । एकः [अग्निः]
 पीप्यानाः पूर्वीः (=पयःपूर्णा बह्वीरपः) अधयत् (=अपिबत्) । [हे अग्ने], स-
 पत्नी (=समान. पतिर्ययोस्ते) सर्वन्धु (=समानो बन्धुश्च ययोस्ते) मनुष्ये (=मनुष्य-
 हितकारिण्यौ) उभे (= ? शवापृथिव्यौ) अस्मै (=पुरोवर्तिने) शुचये (=शुद्धाय)
 वृष्णे (=वीराय) नि पाहि (=नितरा रक्ष) ॥

११. [अग्निः] उरौ अनिवाधे (=विस्तोर्गे संबन्धरहितस्थाने=अन्तरिक्षे) महान्
 वर्ध (=महान् यथा भवति तथा वर्ध=वर्धत्वा महान् बभूव) । पूर्वीः (=पूर्व्यः
 प्रभूता) यशसः (=अज्वल्य) आपो हि अग्निं सं [वर्धयामासुः] । दमूनाः (=गृह-
 संबन्धी=गृहस्थितबन्धुवत्पालुर) अग्निः ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थानभू-
 ते) स्वसृणाम् अपसि (=स्वसृभूतानामप्य प्रवाहभूते) [अन्तरिक्षे] अशयत्
 (=शेते स्म) ॥

१२. दर्शनीय [आणि] दी-
प्तिमान् [अग्नि] [यजमानरूप] पुत्रा-
ला सैन्यांच्या संग्रामांत पराक्रमका-
री आणि रक्षण करणारा [होतो].
आपो-[देवी]चा गर्भ [आणि]
अत्यंत शूर पुत्र [असा] जो अ-
ग्नि, [तो] पिता [होऊन] उ-
दकांला उत्पन्न करिता झाला.

१३. आपो-[देवी]चा [आ-
णि] वनस्पतींचा सुंदर वाळ असा
जो नानारूप [अग्नि, त्या]ला
सुभाग्यवती अरणि जन्म देती झा-
ली. तो उत्पन्न झाला तेव्हां देव-
हि मनःपूर्वक त्याला जाऊन भेटले.
ते अत्यंत स्तुत्य [आणि] प्रबळ अ-
ग्नीची उपासना करिते झाले.

12. Agni, handsome
[and] resplendent, [be-
comes] in the conflict of
the [hostile] armies brave
and protecting for [his]
son [the worshipper]. He
who [is] the boy [and] the
bravest son of the waters
produced [the same] waters
as a father.

13. The fortunate wood-
en [Arani] gave birth to
the beautiful [and] multi-
form boy of the waters
[and] of the plants. Even
the gods, when he was
born, all gathered to him
heartily. They praised him,
the most praiseworthy
[and] mighty.

१२. 'अग्नि संमामात उपासकाला
रक्षितो. तो उदकाचा पुत्र असताहि उ-
दकांचा पिता होतो,' असा भावार्थ.

१३. 'अरणि' म्हणजे लाकडाच्या
ज्या दोन तुकड्यापासून अग्नि उत्पन्न
करीत, ती 'लाकडे.'

अक्रो न वभिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सुनवे भाऽऋजीकः ।
 उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्दो अग्निः ॥ १२ ॥
 अक्रः । न । वभिः । सम्ऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सुनवे । भाऽऋ-
 जीकः ।

उत् । उस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृतमः ।
 यद्दो । अग्निः ॥ १२ ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वनां जजान सुभगा विरूपम् ।
 देवासंश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥
 अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वनां । जजान । सुऽभगां ।
 विऽरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् ।
 तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. दिदृक्षेयः (= सर्वैर्दर्शनीयः = सुन्दरो) भाऽऋजीकः (= स्वदीप्त्या प्रकाश-
 मानः) [अग्निः] सुनवे (= पुत्रवत्प्रियाय यजमानाय) महीनां समिथे (= सेनानां
 संगमने = संमामे) अक्रो न वभिः (= पराक्रमरारी भर्ता रक्षिता च) [भवति] ।
 योमिरपा गर्भः (= बालः) नृतमो यद्दो (= शरतमः पुनश्च) [भवति स]
 जनिता (= तासामपां पिता सन्) उस्त्रिया उज्जजान (= अप उदपादयत्) ॥

अग्निर्यजमानस्य रक्षको भवति । उदकानां पुनः सन्नपि तेषां जनिता भवती-
 त्वुक्त निरोधयुक्तम् ॥

१३. दर्शतम् (= अभिरामं) विरूपम् अपाम् ओषधीनां [च] गर्भं (= पुत्रं)
 [तं] सुभगा वना (= सुभाग्ययुक्ता रगिर्) जजान (= अजनयत्) । जातं [तं]
 देवासंश्चित् (= देवा अपि) मनसा (= स्तोत्रयुक्तया बुद्ध्या) सं जग्मुः (= योगपथेन
 संभाषुः) पनिष्ठं (= स्तुत्यतमं) तवसं (= प्रवृद्धं) [तं] दुवस्यन् (= पर्यचरन्) ॥

१४. देदीप्यमान अग्नीप्रत तेज-
स्वी विजांप्रमाणे मोठी तेजे प्राप्त
झाली; अगाध अंतरिक्षांत अमृत-
दोहन करणारी [तेजे] गुहेत
[वाढल्या]प्रमाणे स्वकीय गृही वा-
ढलेला [जो अग्नि, त्या]प्रत प्राप्त
झाली.

१५. [हे अग्नी], मी यज-
मान तुला हवींनीं प्रार्थितो, मी
उत्सुक होत्साता [तुझा] स्नेह [आ-
णि] प्रसाद प्रार्थितो. देवांसह तूं
स्तोत्राचें रक्षण कर आणि उत्कट
तेजांसह तूं आम्हांला संभाळ.

14. Great splendors,
like brilliant lightnings,
waited upon resplendent
Agni; shedding nectar in
the limitless firmament:
[upon] him who had grown
within his own home as
within a cave.

15. I, the sacrificer, pray
thee with oblations, I pray
[for thy] friendship [and]
favour, I who am solicit-
ous. With the gods give
thy protection to the poet,
and preserve us with [thy]
unmastered splendors.

१४. 'अमृत दोहन करणारी ते-
जे.' = 'अमृतं दुहाना भानवः'. म्हणजे
अमृतासारिखें जे मेघोदक, त्याची वृष्टि
करणारी किरणरूप तेजे.

१५. 'देवहीन शत्रु' = 'अदेवान्
पृतनायून्.' म्हणजे देवांस न भजणारे जे
अनार्यजन् शत्रु ते कोळी, भिल्ल इत्यादिक.

बृहन्त इद्भानवो भाक्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।
 गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥
 बृहन्तः । इत् । भानवः । भाः ऽक्रजीकम् । अग्निम् । सचन्त । वि-
 द्युतः । न । शुक्राः ।
 गुहा ऽश्व । वृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् ।
 दुहानाः ॥ १४ ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।
 देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षां च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥
 ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविः ऽभिः । ईळे । सखि ऽत्वम् । सु-
 मतिम् । नि ऽकामः ।
 देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः ।
 अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. बृहन्त इद भानवः (= महान्तः किरणाः) शुक्रा विद्युतो न (= दीप्य-
 माना विद्युत इव) भाक्रजीक (= दोष्मिन्तम्) अग्निं सचन्त (= असेवन्त) । अ-
 पारे ऊर्वे (= अगाधेन्तरिक्षख्ये समुद्रे) अमृतं दुहानाः (= अमृतसदृशम् उदकं
 क्षरन्तो) [भानवो] गुहेव स्वे सदसि अन्तः वृद्धं (= गुहायामिव स्वकीये गृहे
 वृद्धिं प्राप्ते तम्) [असेवन्त] ॥

१५. [हे अग्ने], यजमानः (= यजनकर्ता) [अहं] त्वा हविर्भिरीळे (= स्तो-
 मि) । च (= अपि च) निकामः (= नितरां वामयमानो ह) सखित्वं सुमतिं (= तव
 मित्रत्वं प्रसन्नत्वं च) ईळे (= प्रार्थये) । देवैः [सहस्रत्वं] जरित्रे (= स्तोत्रं कुर्वते)
 अनः सं मिमीहि (= रक्षणं कुरु) । दम्येभिरनीकैः (= उत्तरदंष्ट्रेजोभिर) नो
 रक्ष च ॥

दम्येभिर्दमनीर्धानयन्तश्वैः । प्रयन्नियन्तव्यतपोऽबृहत्ततोत्ता । इति सम्प्रसायगः ॥

१४. देदीप्यमान अग्नीप्रत तेज-
स्वी विजांप्रमाणे मोठी तेजे प्राप्त
शाली; अगाध अंतरिक्षांत अमृत-
दोहन करणारी [तेजे] गुहेत
[वाढल्या]प्रमाणे स्वकीय गृही वा-
ढलेला [जो अग्नि, त्या]प्रत प्राप्त
शाली.

१५. [हे अग्नी], मी यज-
मान तुला हवींनी प्रार्थितों, मी
उत्सुक होऱ्साता [तुझा] स्नेह [आ-
णि] प्रसाद प्रार्थितों. देवांसह तूं
स्तोत्राचें रक्षण कर आणि उत्कट
तेजांसह तूं आम्हांला संभाळ.

14. Great splendors,
like brilliant lightnings,
waited upon resplendent
Agni; shedding nectar in
the limitless firmament:
[upon] him who had grown
within his own home as
within a cave.

15. I, the sacrificer, pray
thee with oblations, I pray
[for thy] friendship [and]
favour, I who am solicit-
ous. With the gods give
thy protection to the poet,
and preserve us with [thy]
unmastered splendors.

१४. 'अमृत दोहन करणारी ते-
जे.' = 'अमृत दुहाना भानवः'. म्हणजे
अमृतासारखें जें मेघोदक, त्याची वृष्टि
करणारी किरणरूप तेजे.

१६. 'देवहीन शत्रु' = 'अदेवान्
पृतनायून्.' म्हणजे देवास न भजणारे जे
अनार्यजन् शत्रु ते कोळी, भिन्न इत्यादिक.

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुज्जमाना अभि प्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुरेतसा । श्रवसा । तुज्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् । अ-

देवान् ॥ १६ ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्तां अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । का-

व्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । या-

सि । साधन् ॥ १७ ॥

भाषायाम्

१६. हे सुप्रणीते अग्ने (=शोभनप्रणयन हे अग्ने), तव उपक्षेतारः (=त्वदे-
काश्रया) [यय] विश्वानि धन्या दधाना (=सर्वाणि धनानि धारयन्तः सन्तः) [अ-
पि च] सुरेतसा श्रवसा (=प्रवृद्धिकरेणान्नेन) तुज्जमानाः (=“हवीषि प्रयच्छन्तः
सन्तः”) अदेवान् पृतनायून् (=देवरहितान्=देवान् अपूजयतः शत्रून्) अभि स्याम
(=अभिभवेम) ॥

१७. हे अग्ने, मन्द्रः (=आह्लादकरो) विश्वानि काव्यानि विद्वान् (=सर्वाणि
स्रोत्राणि जानन्) [त्व] देवाना केतुः आ अभव. (=सर्वत्र देवाना दूतो जायसे) ।
दमूनाः (=यजमानग्रहस्य सुखररत्न) [त्व] मर्तान् प्रति अवासयः (=मनुष्यान्
स्वरवग्रहेषु वासयसि) । रथिरः (=रथी) [त्व] साधन् (=देवाना हितानि य-
ज्ञन्त्याणि कर्माणि साधयन्) अनु देवान् यासि (=देवान् प्रति गच्छसि) ॥

१६. हे सुनायक अग्नी, तु-
जवर अवलंबून राहणारे [आम्ही]
सर्व संपत्ति धारण करणारे होस्ताते,
पुष्टिकारक अन्नानें हवि देऊं आ-
णि देवहीन शत्रूंचा पराभव करूं
असें कर.

१७. हे अग्नी, तूं सर्वत्र देवां-
चा दूत झाला आहेस, आणि आ-
नंदी असा जो तूं तो सर्व स्तोत्रे
जाणत असतोस. गृहसुखकारी
तूं मर्याला घरोघर वसवितोस आ-
णि रथी असा जो तूं, तो कार्यं
साधून देवांप्रत जात असतोस.

16. O Agni of good gui-
dance, may we who depend
on thee, becoming poss-
essed of all treasures [and]
offering oblations of in-
vigorating food, vanquish
the godless enemies.

17. O Agni, thou hast
become the herald of the
gods, thou the cheerful
knower of all hymns. Thou
the friend of home makest
mortals dwell [in their
homes]; thou the chario-
teer goest to the gods
having accomplished [thy
errand]

१७. 'दूत' = 'केतुः' अक्षरशः
पताका अथवा झंडा धारण कर-
णारा. म्हणजे देवाला हवि पोंहचविण्या-
करिता शुलोकावरून पृथिवीवर आणि
पृथिवीवरून शुलोकी जाणारा.

'गृहसुखकारी' = 'दमूनाः'. म्हणजे

ज्या घरी प्रगट होतो त्या घरातील मनु-
ष्यास सुख देणारा.

१८. 'आणि यज्ञाला संपादितो'
= 'विदधानि साधन्.' म्हणजे अग्नि हो-
त्याचे काम करितो आणि देवांस बोला-
वून आणून यज्ञ पूर्ण करितो.

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदयानि साधन् ।
 घृतप्रतीक उर्विया व्यदौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥
 नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदयानि ।
 साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अदौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि ।
 विद्वान् ॥ १८ ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।
 अस्मे रयि बहुलं संतरुन्न सुवाचं भागं यशसं कृधि नः ॥ १९ ॥
 आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊ-
 तिऽभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । सम्ऽतरुन्नम् । सुऽवाचम् । भागम् ।
 यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. मर्त्यानां राजा (= मरणधर्मणां मनुष्याणां राजभूतः) अमृतः (= मरणरहितः) [अग्निर] दुरोणे (= गृहे) नि ससाद (= निषीदति) विदयानि साधन् (= यज्ञान् साधयति च) । घृतप्रतीकः (= घृतेन संधुक्षितावयवः) अग्निरुर्विया (= विश्वे स्तीर्णे यथा तथा) वि अदौत् (= विशेषेण प्रकाशते) विश्वानि काव्यानि विद्वान् (= सर्वाणि स्तोत्राणि जानाति च) ॥

१९. महान् [त्वं] शिवेभिः सख्येभिरा नो गहि (= कल्याणकरैस्तव सख्यैः सहारमान् आगच्छ) महीभिरूतिभिः (= महतीभी रक्षाभिः सह) सरण्यन् (= त्वरमाणः सन्) [आगच्छ] । अस्मे (= अस्मभ्यं) बहुलं (= प्रभूतं) संतरुन्नं (= सम्यक् सर्वेभ्य उपद्रवेभ्यः संतारकं) रयिं (= धनं) [कृधि=देहि]—नः (= अस्मभ्यं) घृताचं (= सुधोकं) यशसं (= कीर्त्या संपुक्तं) भागं (= भाग्यं) कृधि (= नुरु=देहि) ॥

		र. आ.
रा. रा. सगरासम मशात पवार.	१८८०/८१	६- ६
गणसाहादुर. महोदेवराव वामुदेव वरने.	१८७९/८०/८१	१०-१०
रानसाहेब आवाजी तिंगु कायपटे.	... ..	१०-१२
रा. सा. गोपाळजी सुरभाई देसाई.	१८७९/८०	६- ६
शरीआरजी दादाभाई भम्ब्या.	... ..	६- ६
रा. रा. केशव बापुजी बाळ हेडमास्तर.	... ..	६- ६
.. बाळकृष्ण नारायण.	... ..	६- ०
.. शानाराम नारायण वकील.	... ..	६- ०
.. रामचंद्र गोविंद ओक.	... ..	६- ६
.. मोरो हरि तेडोळकर.	... ..	६- ६
.. कृष्णराव हरि शर्क.	... ..	२-३०
.. विनायकराव विठ्ठल सवनिम. बाकीमुद्दा.	..	१२-१०
.. गङ्गाधर रामाजी पाकी.	... ..	१०- ०
.. भगानीराम नेनुमल गवाणी ..	... ..	१६- ४
.. तदिराव आवाजी कुळकर्णी.	... ..	१५- ०
.. शिराराम गोविंद रानडे.	..	६- ८
.. निमगा नारिक शेटी.	..	३- ५
.. नेटोव ल्यायवेरो मापतनाडी.	१८७९/८०	६- ६
करनल डब्ल्यू. सी. पागसाहेब. बाकी. ..	..	७- ०
रा रा गोविंद नामन जोशी कुवाडकर .	..	१०-१०

THE
VEDĀRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitā with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marāṭhī

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 8 OCTOBER 1880 MONTHLY PART 55.
पुस्तक ४. अर्क ८. अक्टोबर सन १८८०. मासिक भाग ५५.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८८७ च्या २५ व्या आक्टोबरमास नोंदलें आहे.)

१८. मर्याचा राजा [असा]
अमर [अग्नि] घरांत वसतो आ-
णि यज्ञांला संपादितो. घृतोज्ज्व-
लिताङ्ग अग्नि विस्तीर्णपणे प्रका-
शतो आणि सर्व स्तोत्रे जाणतो.

१९. [हे अग्नी], महान्
असा जो तूं, तो तुझी कल्याणका-
रक मैत्री [आणि] मोठे पाठवळ
घेऊन आम्हांप्रत सत्वर ये. आ-
म्हांला मोठी [आणि] विजय
देणारी संपत्ति दे. आम्हांला सु-
श्लोक [आणि] सत्कीर्तिसंपन्न
भाग्य दे.

18. [Agni] the immortal
king of the mortals sits
down in the house, ac-
complishing the sacrifices.
Agni brightened by clar-
ified butter shines far and
wide, and knows all hymns.

19. Come thou the
great one unto us with
[thy] beneficent friend-
ship, [come] quickly with
[thy] great help. [Bestow]
upon us plentiful and vic-
torious wealth, bestow on
us prosperity renowned
and celebrated.

१७१५५५ पात्रे १७१५५५

०

सर्व आर्य वंधु व भगिनी ।

१७१५५५

१७१५५५ यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केले आहे

भापांतरकर्ता.

२०. हे अग्नी, तुझे हे पुरातन जन्म [आणि] तुज पुरातनाग्नी-त्यर्थे [तुझे] नूतन जन्म म्यां गायले आहेत. [तुज] वीराग्नीत्यर्थे [हीं] मोठीं सवने केलीं आहेत.—जातवेद [अग्नि] सवे जनांच्या घरीं स्थापिला आहे.

२१. सवे लोकांच्या घरी स्थापिलेला सर्वज्ञ अग्नि विश्वामित्रांनी नित्य पेटविला जातो. त्या पूजनीय अग्नीच्या रूपेत आणि कल्याणकारक मैत्रीत आम्ही राहू असें होओ.

20. I have sung, o Agni, for thee, the primeval one, thy ancient births [and] thy modern [births] For thee the puissant hero these great somas have been prepared.—All-knowing [Agni] is established among all peoples.

21. All-knowing [Agni], established among all peoples is always kindled by the descendants of Vis'vâ-mitra. May we be in the favour and in the auspicious friendship of that adorable [Agni].

२०. 'पुरातन जन्म आणि नूतन जन्म' = 'जनिमा सनानि नूतनानि' म्हणजे अतर्कित जी अग्नीची उत्पत्ति सांगितली ती पुरातन, आणि प्रतिगृहीत यजनार्थ नित्य होते ती नूतन.

२१. 'विश्वामित्रानी' = 'विश्वामि-

त्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रलोत्पन्न जे आम्ही उपासक त्याही. सायणाचार्य 'विश्वामित्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रेण या एकवचनार्थी समानदर्शक बहुवचन आहे, असे म्हणतात.

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पुर्व्याय नूतनानि वोचम् ।
 महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥
 एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पुर्व्याय । नूतनानि ।
 वोचम् ।
 महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः ।
 जातऽवेदाः ॥ २० ॥
 जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।
 तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥
 जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते ।
 अजस्रः ।
 तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

२०. हे अग्ने, एता ते सनानि जनिम (= एतानि तव सनातनानि जनिमानि = एतास्तव प्राचीनान् प्रादुर्भावप्रकारान्) नूतनानि (= अर्वाचीनानि जन्मानि = अर्वाचीनान् प्रादुर्भावप्रकारान्) पुर्व्याय (= सनातनस्य तव प्रीत्यर्थं) प्र वोचम् (= उक्तवानस्मि) । वृष्णे (= वीर्यवते तुभ्यम्) इमा महान्ति सर्वना कृता (= इमानि बृहन्ति सर्वनानि कृतानि भवन्ति) । जातवेदाः (= भूतजाताना वेदिताग्निर) जन्मजन्मन् (= जन्मानि जन्मनि सर्वेषु मनुष्येषु) निहितः (= स्थापितोऽस्ति) ॥

जनिमा जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा ..... ते तुभ्यम् । इति सायणः ॥

२१. जन्मजन्मन् निहितः (= सर्वेषु मनुष्येषु स्थापितो) जातवेदा. (= जाताना वेदिताग्निर) अजस्रः (= अजस्रम् अनवरत यथा तथा) विश्वामित्रेभिरिध्यते (= विश्वामित्राण्यैः समिध्यते) । तस्य यज्ञियस्य (= पूजनीयस्याग्नोः) सुमतौ (= अनुमहे) अपि भद्रे सौमनसे (= यस्याग्नरे सख्ये) [च] वयं स्याम ॥

अपि. सप्तमीद्योतनार्थः । सायणस्तु अपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थनाया रिट् । इति ॥

२२. हे बलवान्, हे सुप्रज्ञ [अग्नी], उदार असा जो तूं, तो ह्या आमच्या यज्ञाला देवांप्रत प्र-
विष्ट कर. हे होसा, तूं आम्हांला मोठीं अन्न दे. हे अग्नी, तूं मोठे धन दे.

२३. हे अग्नी, तुझा धांवा क-
रणान्याला तूं बहुत पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि
ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

22. O mighty [and]
wise Agni, do thou who
art bounteous carry this
our sacrifice among the
gods. O invoker, give us
great foods. O Agni, give
us great wealth.

23. O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds and
an affluence of cows. May
our sons and grandsons be
prolific. O Agni, may that
thy favour be ours.

२३. 'बहु पराक्रम करणारी भूमि' =
'पुष्टदंसम्.' म्हणजे जी भूमि (देश)
मिळाल्यापासून पुष्कळ पराक्रम करण्याचे
धैर्य येईल अशी भूमि. अशा प्रकारची

प्रार्थना करीत करीतच प्राचीन आर्य-
लोक या सुपीक देशाप्रत पावले. पण
आता त्याच्याने तीत काही पराक्रम मान
करवत नाहीत.

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुकृतो रराणः ।

प्र यसि होतवृहतीरिषो नोऽग्रे महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि । सुकृतो
इति सुऽकृतो । रराणः ।

प्र । यस्ति । होतः । बृहतीः । इषः । नः । अग्रे । महि । द्रविणम् ।
आ । यजस्व ॥ २२ ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुऽ-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

२२. हे सहसावन् (=सहस्वन् बलवन्), हे सुकृतो (=शोभनप्रज्ञ), रराणः
(=दानशीलस्) त्वम् इमं नो यज्ञं देवत्रा धेहि (=देवेषु निधेहि) । हे होतः, बृह-
तीरिषः (=प्रभूतान्यन्नानि) न प्र यसि (=अस्मभ्यं प्रयच्छ) । हे अग्रे, महि
द्रविणं (=प्रभूतं धनम्) [अस्मभ्यम्] आ यजस्व (=यजनेन द्वारानय=प्रयच्छ) ॥

२३. हे अग्रे, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणा वारयित्रीम्) इळा (=भूमि) गो
सनि [च] (=गवा लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्र. पौत्रध) विजाया स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्रे, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मि-
या) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

२२. हे बलवान्, हे सुप्रज्ञ [अग्नी], उदार असा जो तूं, तो ह्या आमच्या यज्ञाला देवांप्रत प्र-
विष्ट कर. हे होत्या, तूं आम्हांला
मोठी अने दे. हे अग्नी, तूं मोठे
धन दे.

२३. हे अग्नी, तुझा धांवा क-
रणान्याला तूं बहुत पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि
ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

22. O mighty [and]
wise Agni, do thou who
art bounteous carry this
our sacrifice among the
gods. O invoker, give us
great foods. O Agni, give
us great wealth.

23. O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds and
an affluence of cows. May
our sons and grandsons be
prolific. O Agni, may that
thy favour be ours.

२३. 'बहु पराक्रम करणारी भूमि' =
'पुरुदंसम्.' म्हणजे जी भूमि (देश)
मिळाल्यापासून पुष्कळ पराक्रम करण्याचें
धैर्य येईल अशी भूमि. अशा प्रकारची

प्रार्थना करीत वर्गीतच प्राचीन आर्य-
लोक या सुपीक देशातून पारले. पण
आता त्याच्यानें तीव्र वृष्टी पराक्रम गात्र
करवत नाहीत.

ऋत्वा दक्षस्य तर्षधो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।
 रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तुर्षु ब्रुवे ॥ ३ ॥
 ऋत्वा । दक्षस्य । तर्षधः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त ।
 चित्तिऽभिः ।

रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् ।
 सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्वयं वाजमृग्मियम् ।
 रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥
 आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्वयम् । वाजम् ।
 ऋग्मियम् ।
 रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् ।
 दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

२. स जनुषा (=जन्मना=जातमान एव) उभे रोदसी (=द्यावापृथिव्याबुभे)
 रोचयत् (=अरोचयत्=प्रकाशमाने अकरोत्) । स मातोः (=जगतः पितृभूतयो-
 र्द्यावापृथिव्योर्) ईश्वः (=स्तुत्यः) पुत्रोभवत् [यः] अग्निः हव्यवाद् (=हव्यवा-
 हकः) अजरः (=नित्यतरुणश्च) चनोहितः (=अन्नं यजमाने निहितं येन तादृशो)
 दूलभः (=हिंसितुमशक्यो) विशा (=जनानां) विभावसुरतिथिः (=दीप्यमानोति-
 थिर्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. तर्षधो दक्षस्य (=शत्रुजितो बलस्य) ऋत्वा (=कर्मणा) [तथा] चित्तिभिः
 (=कर्मभिर्) देवासः (=देवा) अग्निं विधर्मणि (=अन्तरिक्षे) जनयन्त (=अ-
 जनयन्) । भानुना ज्योतिषा रुरुचानं (=दीप्यमानेन तेजसा अतिशयेन प्रकाश-
 मानं) मह्यं (=महान्तम् अग्निं) वाजं सनिष्यन् अत्यं न (=धनं लब्धुम् इच्छन्
 भारसहमथमिव) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि) ॥

अनलाभाय अनसनेतारम् अथमिव अग्निं नियुज्यते ॥
 ४. मन्द्रस्य (=आह्लादकरम्) वरेण्यं (=

३. विजयी बळाच्या पराक्रमें-
करून [आणि] कर्माच्या योगे-
करून देव अग्नीला अंतरिक्षांत
निर्माण करिते शाले. चकचकीत
तेजानें प्रकाशणारा असा जो महा
अग्नि त्याप्रत अन्नाची इच्छा कर-
णारा मी वेगवान् अश्वाला [से-
विल्या] प्रमाणें सेवितों.

४. आह्लादकारक [अग्नी] चें
श्रेष्ठ, [आणि] लज्जा न आण-
णारें [आणि] स्तुत्य [असें]
धन वांछिणारे आम्ही भृगूंचा दा-
ता, मायाळू, कविप्रज्ञ, [आणि]
दिव्य तेजानें प्रकाशणारा [असा
जो] अग्नि [त्या] ला भजतों.

३. पहिल्या अर्धाचा असाहि अर्थ
होऊं शकेल की, 'देदीप्यमान उपासनां-
नीं (देवाः) यज्ञांत (विधर्मणि) उपा-
सना कर्माच्या योगेकरून (चित्तिभिः)
अग्नीला निर्माण केले.'

'अश्वाला' इ०. अन्न आणावयाचें
असले म्हणजे जसा वेगवान् घोडा तयार
करितात, की जो जाऊन तें लवकर घे-

3. The gods created
Agni in the sky by the force
of their victorious strength
and by their deeds. I,
desirous of food, propiti-
ate the great Agni glow-
ing with brilliant light,
even as [I would propiti-
ate] a swift horse.

4. Desirous of obtain-
ing the excellent, proud
[and] praiseworthy wealth
of cheerful [Agni], we a-
dore Agni the patron of the
Bhrigus, loving, possessed
of the intelligence of a poet
[and] shining with the
splendor of heaven.

ऊन येईल, त्याप्रमाणें अग्नीची प्रार्थना
मी करीत आहे. कारण तो घोड्याप्र-
माणे अन्नादिक धन सत्त्वर वाहून आण-
णारा आहे.

४. 'भृगु.' सू. ५८ म. ६ आणि
टीपा पहा.

'कविप्रज्ञ' = 'कविकृतम्.' म्हणजे क-
वीप्रमाणें ज्याची प्रज्ञा आहे तो.

अग्निं सुन्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तवर्हिषः ।
 यतस्तुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमुपसाम् ५ ॥ १७ ॥
 अग्निम् । सुन्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह । वृ-
 क्तऽवर्हिषः ।

यतऽस्तुचः । सुऽरुचम् । विश्वऽदेव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साध-
 त्ऽदिष्टिम् । उपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

पार्वकशोचे तव हि क्षयं परि होतयेज्ञेषु वृक्तवर्हिषो नरः ।
 अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
 पार्वकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽव-
 र्हिष । नर ।

अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् ।
 धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

चउन्तो) [वय] भृगूणा रातिम् (=एतन्नामनानामृषीणामभिलषितार्थप्रदातारम्) उ-
 शिज (=कामयमान) कविकृत् (=रवेरिव कृत् प्रज्ञा यस्य त) दिव्यस्य शोचिषा
 राजन्त (=दिवि भवेन तेजसा शोभमानम्) [अग्नि] वृणीमहे (=समजामहे) ॥

भाषायाम्.

५ पुर (=पुरा काले) वृक्तवर्हिषो जना (=स्तीर्णवाह्य ऋत्विग्जना) वा-
 जश्रवसम् (=अन्नविषयस्तीर्तमन्तम्) अग्निम् इह [लोके] सुन्नाय दधिरे (=सुख-
 प्राप्तये स्थापितवन्त) । यतस्तुच (=हविर्दानाय प्रयतस्तुच ऋत्विजः) सुरुच
 (=शोभनदीप्तिमन्त) विश्वदेव्य (=सर्वेभ्यो देवेभ्यो हित) रुद्र (=महान्तम्)
 अपसा यज्ञाना (=कर्मवता यज्ञकर्तृणामुपासकाना) साधदिष्टि (=साधितयज्ञम्)
 [अग्नि दधिरे] ॥

६. हे पार्वकशोचे (=शोधकदीप्तिमन्) होतः, वृक्तवर्हिषो नर (=स्तीर्णवाह्यो
 मनुष्या=ऋत्विजो) यज्ञेषु तव क्षयं परि [उपासते] (=तव निवासस्थानं यागगृहं
 परिरोपयति)—हे अग्ने, दुर्व आप्यम् इच्छमानास (=धनं गृहे च तव याज्यन्तस्ते)
 उप आसते (=समीपमुपविशन्ति=तव स्थानं सेवते) । तेभ्यो द्रविणं धेहि
 (=धनं देहि) ॥

५. धनप्रख्यात अग्नीला ऋ-
त्विज् लोक पूर्वी येयें सुखासाठी
स्थापिते झाले. पळीनें हवि देणारे
[ऋत्विज्] सुतेजस्क [आणि]
सर्व देवांचा मित्र, महान्, [आणि]
यजन करणाऱ्या सेवकांचा यज्ञ
पुरा करणारा जो अग्नि त्याला
[स्थापिते झाले].

६. हे शोधक दीप्तिमान् हो-
त्या, दर्भ आंधरणारे जन यज्ञां-
मध्ये तुझ्या घरासभोंतालीं— हे अ-
ग्नी, [तुझें] धन [आणि तुझें] मि-
त्रत्व वांछिणारे [जन] [तुझ्या
घरासभोंतालीं] वसतात. त्याला
तूं धन दे.

5. For happiness the
priests, having spread the
grass, established here of
yore Agni famous for his
wealth—[the priests] with
ladles stretched forth [esta-
blished Agni] who has ex-
cellent brightness, who is
the friend of all the gods,
the great accomplisher of
the sacrifice of the pious
worshippers.

6. O thou of purifying
brightness, o invoker, the
men having spread the
grass [surround] in sacrific-
es thy home,—wishing for
[thy] gift [and] friendship,
o Agni, they surround
[thy home]. Give wealth
unto them.

५. अग्नीची पूजा प्रथम या लोकीं
कशी प्रवृत्त झाली त्याविषयी येथे सां-
मितलें आहे.

यांत 'यज्ञ' शब्दाचा जो 'यज्ञिय'
(यज्ञ करणारा) असा अर्थ सायणजी
केला आहे तो 'यज्ञ' शब्द 'अपसा-
म्' याच्या संबंधानें आणि अन्वयाने
अपरपर्याय असा आल्यामुळें उघड हो-
तो. यज्ञ शब्दाचा हा अर्थ पाश्चात्य वि-

द्वान् मान्य करीत नाहींत पण या आणि
यासारख्या दुसऱ्या मंत्रांवरून तो उघड
दिसतो.

६. 'दर्भ आंधरणारे जन' = 'वृ-
क्षवर्हिषो नरः' म्हणजे यज्ञ करणारे जन;
यजमान, ऋत्विज इत्यादि सेवक.

अग्नीचें 'घर' म्हणजे यज्ञगृह, जेथें
अग्नि पेटत असतो तें.

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् ।
एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये ।
चनःऽहितः ॥ ७ ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिः अग्निदेवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवे-
दसम् ।

रथी । ऋतस्य । बृहतः । विचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभ-
वत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ यद् (=यदा) जातम् एन (=जातमात्रमग्निम्) अपस (=कर्मवन्तो यज-
माना) अधारयन् (=अस्थापयन्) [तदा स] रोदसी आ अपृणत् (=यावापृ-
थिव्यौ तेजसापूरयत्) । महत् स्व आ [अपृणत्] (=महदन्तरिक्षमपूरयत्) ।
कवि (=का-तदशा) चनोहित (=यजमानगृहे निहिताजः) स वाजसातये (=अ-
न्नलाभाय=अन्नमानेतुम्) अत्यो न (=भारसहोश्च इव) अध्वराय परि नीयते
(=यज्ञार्थं नीयते) ॥

८ [हे ऋत्विज], हव्यदातिं (=हविषो दातार) स्वध्वर (=शोभनम्याध्व-
रस्य कर्तारम्) [अग्नि] नमस्यत (=पूजयत) । दम्य (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हित)
जातवेदस (=जाताना वेदितार सर्वज्ञ) [त] दुवस्यत (=परिचरत) । बृहत
(=महत) ऋतस्य (=यज्ञस्य) रथी (=नेता) विचर्षणि (=विशेषेण द्रष्टा)
अग्निदेवाना पुरोहिताभवत् ॥

७. जेव्हां कर्मकारी [उपासक जन] अग्नि उपजतांच त्याला स्थापिते झाले, तेव्हां तो द्यावापृथिवीला व्यापिता झाला, [आणि] महा अन्तरिक्षाला [व्यापिता झाला]. तो प्रज्ञावान् [आणि] अन्नदायक [अग्नि] अश्वाला अन्नासाठी [नेल्या]प्रमाणे अध्वरासाठी इकडे तिकडे नेला जातो.

८. हविर्दायक, [आणि] चांगला यज्ञ करणारा [जो अग्नि त्या]ला पूजा. घराचें बरें करणारा [जो] सर्वज्ञ [अग्नि त्या]ला तुम्ही भजा. महा यज्ञाचा वाहक [असा जो] महाप्रज्ञ अग्नि [तो] देवांचा पुरोहित झाला आहे.

7. He filled heaven and earth, he filled the great firmament, when [as he was] born the worshippers established him [on the altar]. That wise [and] beneficent one is carried about for the sacrifice even as a horse for carrying food.

8. Adore [Agni] the giver of oblation [and] the performer of good sacrifices. Worship [Agni] the friend of the home, the knower of all creatures. Agni, the carrier of the great sacrifice, [and] possessed of great knowledge, has become the priest of the gods.

७. 'अग्नि उत्पन्न झाला आणि त्याला उपासकांनी स्थापन करिताच त्याने आपल्या तेजांनी द्यावापृथिवीला आणि अंतरिक्षाला भरून टाकिलें,' असा भावार्थ. उत्तरार्धाचे तात्पर्य असे की, अन्न घेऊन यावयाचें असलें म्हणजे ज्याप्रमाणे ओसें वाहण्यास समर्थ अशा घोड्याला नेतात त्याप्रमाणे यज्ञ संपादनार्थ अग्नीला एका वेदोवरून दुसऱ्या वेदीवर नेतात. म्हणजे तें अग्नीला नेऊन

त्याच्या द्वारे यज्ञ पूर्ण झाला म्हणजे तो पाहिजे तितकें अन्न प्राप्त करून देतो.

८. 'महा यज्ञाचा वाहक' = 'कृतस्य बृहतो रथीः.' म्हणजे मोठमोठ्या यज्ञांत दिलेले हवि देवांप्रत घेऊन जाणारा.

'घराचें बरें करणारा' = 'दम्यम्.' म्हणजे सर्व घरांत राहून घरांतील मनुष्यांला सुख देणारा; 'घरगुती,' 'गृहमिन.'

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥
सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु । नानदत् ।
न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि ।
दाशुषे ॥ ११ ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विवस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥
वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भ-
न्दमानः । सुमन्मऽभिः ।

सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि ।
एति । जागृविः ॥ १२ ॥

एवम् (= तैक्ष्ण्यार्थम् अस्ति यथा सस्कुर्वन्ति तथा समकुर्वन्) । स उद्धतो निवतो
वेविपत् याति (= उच्छ्रयवतो नीचिर्भाववतश्च प्रदेशान् अतिशयेन व्याप्नुवन् गच्छति) ।
स एषु भुवनेषु गर्भं दीधरत् (= एतानि भुवनानि भूतजातानि यथा गर्भं धारयन्ति
तथा करोतु) ॥

स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् अधारयत् । इति सायण ॥

भाषायाम्.

११ प्रजज्ञिवान् (= मरुपेण ज्ञातवान्) वृषा (= वीरः) स चित्रेषु जठरेषु
(= विभिन्नेषु नानारूपेषु पदरेषु) नानदत् सिंहो न (= अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंह इव)
जिन्वते (= वर्धते) । पृथुपाजा. (= विस्तीर्णतेजा) अमर्त्यो दाशुषे वसु रत्ना वि
दयमान (= हविर्दिनवते यजमानाय धनानि रत्नानि च प्रयच्छन्) वैश्वानरो [जठ-
रेषु जिन्वते] ॥

१२ वैश्वानरः सुमन्मभिर्भन्दमान (= प्रशस्ते स्तोत्रभिः स्तूयमान सन्) दिव-
पृष्ठनाभ (= गुलोरस्य पृष्ठभूत स्वर्ग) प्रपथा (= निरतनः कथिदिव) आ अरुहत्
(= आरुहत्) । जागृवि (= जागरुः) स पूर्ववत् जन्तवे धनं जनयन् (= पूर्वैभ्य
कपिभ्य इव धनमुत्पादयन् सन्) समानम् अज्मं परि एति (= संवेष्टा देवानां सा-
धारणं मार्गम् आकाशलक्षणं पूर्वैभ्येण परिगच्छति) ॥

११. तो प्रज्ञावान् वीर वि-
चित्र उदरांत, महानाद करणान्या
सिंहाप्रमाणे, वृद्धिगत होतो. वि-
स्तीर्ण तेजोयुक्त असा मृत्पूरहित
वैश्वानर जो हविर्दात्या यजमानाला
पुष्कळ धन [आणि] संपत्ति देतो
[तो वृद्धिगत होतो.]

१२. वैश्वानर [उत्पन्न होतां-
च] तो सत्कवीर्नीं स्तविला होस्ता-
ता, [एकाद्या] वृद्धासारिखा दु-
लोकाचे शृष्ठ जो स्वर्ग सावर च-
ढला. तो जागरूक [वैश्वानर]
प्राचीन लोकांसाठीं जसे [धन
मिळवून देत असे त्या] प्रमाणे न-
नासाठीं धन मिळवून देत देत
[सर्वदेव]साधारण मार्गांनीं परिभ्र-
मण करितो.

11. He the wise hero
grows in the various sto-
machs even as the roaring
lion,—Vais'vânara of far-
stretching splendor [and]
immortal, conferring wealth
and riches on the sacrifi-
cer [grows in the various
stomachs].

12. Vais'vânara, praised
by the great poets, ascended
heaven the summit of the
sky, like an old man. He
the watchful one, creating
wealth for the creatures
as for ancient beings, goes
round the common course.

१२. ' [सर्वदेव] साधारण मार्ग ' =
' समानम् अज्मम्. ' म्हणजे न्या मा-
र्गांनीं वरुण, अश्वी, उषा इत्यादिक सर्व

देव प्रातःकाळी उगवून पश्चिमेकडे भ्रम-
ण करितात त्या मार्गांनी.

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुहितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥ १९

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।

विश्वऽचर्षणिम् ।

रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् ।

रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१५ मन्द्रम् (=आह्लादकर प्रिय) शुचि (=शुद्धम्) अद्वयाविनम् (=अकुटिल)
दमूनस (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हितम्) उक्थ्य (=प्रशस्य) विश्वचर्षणि (=विश्वस्य द्र-
ष्टारम्) [एतादृश] होतार रथ न चित्र (=रथवन्नानावर्ण) वपुषाय दर्शत (=रू-
पाय दर्शनीय सुन्दररूप) मनुहित (=मनुष्येभ्य कल्याणम् [अग्नि] सदम् इत् राय
ईमहे (=सदैव धनानि याचामहे) ॥

सूक्तम् ३-२३७.

विश्वामित्र ऋषि । वैश्वानरोऽग्निदेवता । जगती छन्द ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निहि देवा अमृतो दुवस्यत्या धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १

वैश्वानराय । पृथुपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता ।

न । दूदुषत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. पृथुपाजसे (=बहुतेजसे) वैश्वानराय धरुणेषु गातु (=यज्ञेषु गायनाय)
विप. (=विपथितो) रत्ना विधन्त (=रत्नानि अविधन्त=स्तोत्राणि परिचरन्ति कु-
र्वन्ति) । हि (=यस्मात्कारणात्) अमृत. (=मरणरहित) अग्निदेवान् दुवस्यति
(=हविषां प्रदानेन परिचरति) । अथ (=अत एव) धर्माणि (=यज्ञरणादीन्
धर्मान्) [ऋषि] सनता न दूदुषत् (=सातत्येन न=नदापि न नाशयितु

१९. प्रिय, शुद्ध, निष्कपट,
मायाळू, स्तुत्य आणि विश्वदर्शी
होता, रथाप्रमाणे अनेक वर्णा-
चा, रूपाने सुंदर, आणि मनुष्य-
हितकारी असा जो अग्नि त्याज-
पाशी आम्ही सदैव संपत्ति याचितो.

15. We always pray for
wealth [Agni] the dear,
pure, sincere, kind, praise-
worthy and all-seeing in-
voker, many-coloured like
a chariot, handsome in his
body, and beneficent to
mankind.

सूक्त ३-२३७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
वैश्वानर अग्नि. वृत्त-जगती.

१. विस्तीर्णतेजोयुक्त जो वै-
श्वानर, त्याजप्रीत्यर्थे विद्वान् लोक
यज्ञांत गाण्याकरितां स्तोत्रे र-
चितात. कारण अमर अग्नि दे-
वांची उपासना करितो. म्हणूनच
कोणी कधीहि धर्माचा नाश करूं
शकणार नाही.

HYMN 3-237.

To Agni Vais'vânara By Vais'vâ
mitra. Metre—Jagatî.

1. For Vais'vânara shin-
ing far and wide wise men
prepare hymns to sing
[them] in sacrifices. For
immortal Agni worships
the gods. Hence no one
shall ever destroy the ordi-
nances.

१. 'कधीहि..... नाही' = 'स-
नता न.' सनता ही 'सनत्' शब्दाची | तृतीया आहे.

अन्तर्दुतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।
 क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥
 अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः ।
 मनुषः । पुरऽहितः ।
 क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युभिः । देवेभिः । अग्निः । इ-
 षितः । धियावसुः ॥ २ ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य सार्धनं विप्रांसो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।
 अपांसि यस्मिन्नाधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके
 ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । सार्धनम् । विप्रांसः । अग्निम् । मह-
 यन्त । चित्तिभिः ।
 अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्दधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि ।
 यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [देवानां] दूतः [सन्] दस्मः (= पराक्रमकारी) [अग्नी] रोदसी अन्तः
 (= द्वयोर्लोकयोर्मध्ये) ईयते (= गच्छति) । मनुषः (= यजमानस्य) होता पुरोहितः
 (= आह्वानकारी पुरोहितः सन्) निषत्तः (= निषण्णो भवति यज्ञगृहे) । देवेभि-
 रिषितः (= देवैः प्रेषितो) धियावसुः (= धीमानग्निर्द्युभिः = तेजोभिर्) बृहन्तं क्षयं
 (= महान्तं स्वकीयं गृहं यागमण्डपरूपं) परि भूषति (= अलंकुरुते) ॥

३. यज्ञानां केतुं (= प्रज्ञापकं ध्वजं) विदथस्य सार्धनम् (= उपासनायाः सार्ध-
 नमूतम्) अग्निं विप्रांसः (= विप्रा विपथितश्च) चित्तिभिः (= कर्मभिर्) महयन्त
 (= पूजयन्ति) । यस्मिन् [अग्नावधि] गिरः (= स्तोतारः) अपांसि संदधुः (= सं-
 दधते) यजमानस्तस्मिन् सुम्नानि (= सुप्तानि) आ चके (= कामयते) ॥

२. [देवांचा] दूत [होऊन] पराक्रमी [अग्नि] दुलोक आणि पृथिवी यांमध्ये फिरतो; मनुष्याचा होता [आणि] पुरोहित [होऊन] तो [यज्ञगृही] बसतो. देवांनीं पाठविलेला मेधावी अग्नि [आपलें] मोठे घर प्रकाशांनीं अलंकृत करितो.

३. यज्ञांचा ध्वज [आणि] उपासनेचें साधन असा जो अग्नि त्याला विद्वान् लोक कर्मांनीं पूजितात. स्तवनकर्ते उपासकजन ज्याचे ठायीं [सर्वे] कर्मे अर्पण करितात, त्या [अग्नी]च्या ठायीं यजमान सुखांची वांछा करितो.

2. [As the divine] messenger the victorious hero passes through the two worlds. [As] man's invoker [and] priest he sits down. Wise Agni sent by the gods adorns [his] great home with effulgence.

3. Banner of sacrifices [and] the means of worship, the wise worship Agni with [their] works. The sacrificer hopes for comforts in him in whom the prayerful direct their works.

२. ' [आपलें] मोठें घर ' = ' वृहन्तं क्षयम्. ' म्हणजे यज्ञगृह जें तेंच.

३. अग्नीच्या द्वारे उपासना होत असे म्हणून त्याला उपासनेचें साधन

असें म्हटलें आहे. यज्ञांचा ध्वज म्हणजे जेथें जेथें यज्ञ होतो तेथे तेथें अग्नि नाही असे होणे नाही.

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।
 आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥
 पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपः ऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः ।
 वयुनम् । च । वाघताम् ।
 आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते ।
 धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।
 विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ५।२०
 चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽत्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽस-
 दम् । स्वऽविदम् ।
 विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः ।
 इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. यज्ञाना (= यज्ञियाना यजनकर्तृणा) पिता विपश्चितामसुरः (= विदुषा स-
 हायो) वाघता विमान वयुन च (= ऋत्विजां कर्मसाधन ज्ञानसाधन च) [एता-
 दशः] अग्निर् भूरिवर्षसा (= नानाविधरूपे) रोदसी (= यावापृथिव्यौ) आ विवेश
 (= प्रविशति) । पुरुप्रियः (= बहुभिरिष्टः) कविः (= मेधावी) [स] धामभिर्भि-
 न्दते (= कर्मभिः स्तूयते सेव्यते) ॥

५. चन्द्रम् (= आहादकर) चन्द्ररथम् (= आहादको रथो यस्य त) हरित्रतं
 (= ? “ पिहलवर्णम् ”) अप्सुषदम् (= उदकेषु अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण सीदन्त)
 स्वविदं (= स्वर्गस्य लम्भयितार दातार) विगाहं (= सर्वत्र व्याप्त) तूर्णिं (= शीघ्र-
 गामिन) तविषीभिरावृतं (= बलैरावेष्टितं) भूर्णिं (= वेगवन्त) सुश्रियं (= शोभन-
 दीप्ति) वैश्वानरम् [अग्नि] देवासः (= देवा) इह (= अस्मिन्मृत्युलोके) दधुः
 (= स्थापितवन्तः) ॥

४. यजकांचा पिता, विद्वानांचा सहाय, ऋत्विजांचें कर्मसाधन आणि ज्ञानसाधन [असा जो] अग्नि, [त्या]नें नानारूप द्यावाष्ट-
थिर्वीस व्यापून टाकिलें आहे. ब. हुमिष [आणि] प्रज्ञावान् अग्नि कर्माच्या योगानें स्तविला जातो.

५. आह्लादकारक ज्याचा रथ, पिवळा ज्याचा वर्ण, उदकांत ज्याचा वास असा जो स्वर्गदायी आह्लादकारक [आणि] सर्वव्यापी, क्षिप्रगामी, बलवैष्टित, वेगवान्, [आणि] सुश्री [अग्नि] वैश्वानर, त्याला देव या लोकीं स्थापिते झाले.

4. Father of the sacrificers, ally of the poets, source of action and of knowledge to the priests, Agni has pervaded earth and heaven of many forms. Dear to many, learned Agni is worshipped with works.

5. The gods have established in this world [Agni] Vais'vânara of glittering [colour], who has a glittering chariot, who is tawny-coloured, whose seat is in [the celestial] waters, who is the giver of heaven, [who is] deep, [and] quick, who is waited upon by powers, [and] [who is] impetuous [and] full of great glory.

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।
 रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥
 अग्निः । देवेभि । मनुष । च । जन्तुऽभि । तन्वानः । यज्ञम् । पु-
 रुऽपेशसम् । धिया ।
 रथी० । अन्त । ईयते । साधदिष्टिऽभि । जीरः । दमूनाः । अभिश-
 स्तिऽचातन ॥ ६ ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्युर्जा पिन्वस्व समिधौ दिदीहि न ।
 वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामासि सुक्रतुर्विषाम् ॥७॥
 अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् । इपः ।
 दिदीहि । न ।
 वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । अस्ति ।
 सुऽक्रतुः । विषाम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

६ देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिः (= देवैः साकं मनुर्जातस्यापत्यैः = मानवैश्च साकं)
 पुरुपेशसः (= नानारूपः) यज्ञं धिया (= प्रज्ञया) तन्वानः (= कुर्वन्) जीरः (= क्षि-
 प्रकारी) दमूनाः (= गृहेभ्यो हितः = हृपालुः) अभिशस्तिचातनः (= यज्ञविप्रका-
 रिणा नाशयिता) [एतादृशः] अग्निः साधदिष्टिभिः (= साधितयज्ञैर्देवैः) [सहितो]
 रथी (= तेषां नायकः सन्) अन्तरीयते (= द्यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छति) ॥

७ इ अग्ने, [त्व] स्वपत्ये (= शोभनापत्ययुक्ते) आयुनि (= आयुषि विषये
 = तादृशमायुर्दातुः) जरस्व (= स्तुतो भवः = स्तुतः सन् सुसतानयुक्तमायुर्देहि) ।
 ऊर्जा (= हविरज्जेन) पिन्वस्व (= सिच्यस्व = पुष्टो भवः) । इपो न स दिदीहि
 (= अस्मभ्यमन्नादिसपदं सदीप्यस्व = वयं सपदो यथा लभेमहि तथा त्वं दीप्यस्व) ।
 च (= अपि च) इ जागृवे (= सद्यः जागृत्य), बृहतो [यजमानसः] (= तदर्थः)
 वयांसि जिन्व (= अन्नानि दहि) । [त्व] देवानाम् उशिक् (= देवान् कामयमानो)
 विषा [च] सुक्रतुः (= विट्पुत्रा च सुमुक्ता पल्लदाता) अस्ति ॥

६. देवांसहित आणि मानवांसहित नानारूप यज्ञाला [आपल्या] प्रजेनें संपादनारा, क्षिप्रगामी, दयाळू [आणि] यज्ञविघ्नकारी शत्रूंचा नाशक असा अग्नि यज्ञसाधक [देवां] सह [त्यांचा] नायक [होत्ताता] द्यावापृथिवीमधून फिरतो.

७. हे अग्नी, तूं सुसंतानयुक्त आयुष्य [देण्या] विषयीं स्तविला जा. तूं हविरन्नानें पुष्ट हो. [आणि] चांगला प्रकाशून आम्हांला अन्नसंपत्ति दे. आणि हे जागरूक [अग्नी], मोठ्या [यजमाना]ला अन्न दे. तूं देवांवर प्रीति करणारा [आणि] विद्वान् [मनुष्यां]चा फलदाता आहेस.

6. Agni who learnedly performs the multiform sacrifice in company with the gods and with the sons of man, who is impetuous, kind, [and] a destroyer of the reviling infidels, passes through heaven and earth at the head of [the gods] who fulfil the sacrifice.

7. Be thou praised, o Agni, in respect of [long] life accompanied by good progeny. Be thou nourished with sacrificial food. [And] do thou shine wealth unto us. And give food to the great [sacrificer], o ever-wakeful [Agni]. Thou art a lover of the gods and a patron of the learned.

६. 'अग्नि देवांस घेऊन येतो आणि मनुष्यांचा यज्ञ सिद्धीस नेऊन त्या त्या

देवांसहित पुनः फिरत फिरत द्यावापृथिवीमधून जातो,' असा भावार्थ.

विश्वपतिं यद्वमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।
 अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जुतिभिर्वृधे ॥८॥
 विश्वपतिम् । यद्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
 उशिजम् । च । वाघताम् ।
 अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जु-
 तिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

विभावां देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्वभूव शर्वसा सुमद्रथः ।
 तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥९॥
 विभावा । देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । वभूव । श-
 र्वसा । सुमद्रथः ।
 तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ ।
 सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वपतिं (=विशा पतिं राजानं) यद्व (=महान्तम्) अतिथिं धीना यन्तार
 (=स्तुतीना नियामक) वाघता चोशिजम् (=उपासकानां कामयितारम्) अध्व-
 राणा चेतन (=यज्ञाना प्रज्ञापकं) जातवेदसं (=जाताना वेदितार सर्वज्ञम्) [अग्निं]
 वृधे (=स्वकीयाभिवृद्धये) नरः (=मनुष्या) नमसा जुतिभिः (=नमस्कारेण
 स्तोत्रैश्च) प्र शंसन्ति (=प्रकर्षेण स्तुवन्ति) ॥

९. विभावा (=दीप्तिमान्) देवः (=द्योतमानः) सुरणः (=अतिशयेन कम-
 नीयः) सुमद्रथः (=शोभनरथ) अग्निः शर्वसा (=बलेन) क्षिती. (=लोकात्)
 परि वभूव (=परिवेष्टयति) । भूरिपोषिणः (=बहूना पोषयितुस्) तस्य व्रतानि
 (=चरितानि) दमे (=गृहे) सुवृक्तिभिः (=शोभनैः स्तोत्रैः) उप भूषेम (=प्रकाशयेम) ॥

८. महान्, राजा, अतिथि, स्तुतीचा नियामक, आणि उपासकांवर प्रीति करणारा, यज्ञांचा प्रकाशक, [आणि] सर्वज्ञ असा जो अग्नि त्याला मनुष्ये, [आपल्या] अभिवृद्धीसाठी नमस्काराने [आणि] स्तुतींनी सदैव स्तवितात.

९. दीप्तिमान्, देदीप्यमान, अत्यंत रमणीय, [आणि] सुरथ [असा जो] अग्नि [तो] लोकांला वेढून राहतो. त्या बहुषोषक अग्नीची चरिते आम्ही [आपल्या] घरी चांगल्या स्तोत्रांनी प्रसिद्ध करूं.

8. Men for prosperity ever praise with obeisance and hymns [Agni] the great king of men, the guest, the controller of hymns and the lover of worshippers, the light of sacrifices, who knows all beings.

9. Brilliant, divine, comely, [and] having a beautiful chariot, Agni has surrounded the world with [his] strength. Let us with good hymns proclaim in the house the deeds of that great giver of nourishments.

८. 'स्तुतीनी' = 'जूतिभिः'. 'जूति' शब्दाचा मूळ अर्थ प्रेरणा असा आहे. या ठिकाणी मोठ्याने प्रेरिलेल्या

म्हणजे उच्चारिलेल्या ज्या स्तुति त्या, असा अर्थ विवक्षित दिसतो.

विश्वपतिं यद्दमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।
 अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जुतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥
 विश्वपतिम् । यद्दम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
 उशिजम् । च । वाघताम् ।
 अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जु-
 तिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

विभावां देवः सुरणः परिं क्षितीरग्निर्वभूव शर्वसा सुमद्रथः ।
 तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम् आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥
 विभावा । देवः । सुरणः । परिं । क्षितीः । अग्निः । वभूव । श-
 र्वसा । सुमद्रथः ।
 तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ ।
 सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वपतिं (=विश्व पति राजान) यद्द (=महान्तम्) अतिथिं धीना यन्तार
 (=स्तुतीना नियामक) वाघता चोशिजम् (=उपासकाना कामयितारम्) अध्व-
 राणा चेतन (=यज्ञाना प्रज्ञापक) जातवेदस (=जाताना वेदितार सर्वज्ञम्) [अग्नि]
 वृधे (=स्वर्गीयाभिवृद्धये) नर (=मनुष्या) नमसा जुतिभिः (=नमस्कारेण
 स्तोत्रैश्च) प्र शंसन्ति (=प्रकर्षेण स्तुवन्ति) ॥

९ विभावा (=दीप्तिमान्) देव (=द्योतमानः) सुरण (=अतिशयेन कम-
 नीय) सुमद्रथ (=शोभनरथ) अग्नि शर्वसा (=बलेन) क्षिती (=लोमान्,
 परि वभूव (=परिवेष्टयति) । भूरिपोषिणः (=बहूना पोषयितुम्) तस्य व्रतानि
 (=चरितानि) दमे (=गृहे) सुवृक्तिभिः (=शोभनैः स्तोत्रैः) उप भूषेम (=प्रकाशयेम)

सूक्त ४-२३८.

ऋषि-विश्वामित्र. वृत्त-त्रि-

पुष्.

हे आप्री सूक्त आहे त्यामुळे
आप्री सूक्तांतील ज्या क्रमानें ज्या
देवता प्रति ऋचेत यावयाच्या त्या
यांत आहेत.

१. चांगला पेटलेला असा
तूं आम्हांला अनुकूल हो. तूं आ-
पल्या अत्यंत प्रकाशानें धनाविषयी
रूपा कर. हे देवा, तूं यज्ञासाठीं
देवांस घेऊन ये. हे अग्नी, सखा
असा जो तूं तो अनुकूल [हो-
ऊन] सख्यांला पूज.

२. ज्या [यज्ञा] ला वरुण,
मित्र, [आणि] अग्नि [हे] देव
नित्य दिवसास तीन वेळ सपा-
दितात, त्या आमच्या या पूजक
यज्ञाला, हे तनूनपात्, तूं मधुयुक्त
[आणि] घृतपूर्ण कर.

१. सू. १८८ मं. १ पहा.

‘सख्यांला’ = ‘सखीन्.’ म्हणजे अ-
ग्नोचे मित्र जे देव त्यांला.

२. ‘ज्या या यज्ञाची पूर्णता प्रतिदि-
वशी तीनदा वरुण, मित्र आणि अग्नि

HYMN 4-238.

This is an *Apri* hymn. For De-
vatā see hymn 188. By
Vis'vāmitra. Metre—*Trish-
tubh*.

1. *Kindled and kindled*,
do thou become favourable
unto us. With thy exceed-
ing splendor give us a fa-
vour of wealth. Bring, o
god, the gods hither to the
sacrifice. Favoured do
thou, o Agni, a friend
sacrifice to the friends.

2. O *Tanūnapāt*, crown
with sweetness [and] clari-
fied butter this our sacrifice,
which the gods Varuna,
Mitra, [and] Agni accom-
plish daily three times a
day, and which is full of
reverence.

हे देव करितात त्या यज्ञाला, हे तनून-
पात्, तूं पूर्ण कर; आणि त्यापासून मधुर
आणि पुष्टिकारक असें मेघोदक आम्हांस
प्राप्त करून दे' असा भावार्थ.

सू. १८८ मं. २ पहा.

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥३॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभि । वृषभम् । वन्दध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्यध्वा शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥४॥

ऊर्ध्वैः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ विश्ववार (= सर्वैर्वरणोपा = सर्वप्रिया) दीधिति (= स्तुतिः) प्रथम होता-
रम् (= आदि होतारम्) इळो यजध्वै (= हवीषि प्रार्पयितु) [त प्रति] प्र जिगाति
(= प्रवृषण गच्छतु) — वृषभ वन्दध्वै (= वीर त वन्दितु) नमोभि. (= नमस्कारैर्)
अच्छ [प्र जिगातु] (= त प्रति गच्छतु) । इषितः (= अस्माभिः प्रेषितो) य-
जीयान् (= यष्टुतम = यजननर्मणि कुशलतम) स देवान् यक्षत् (= पूजयतु) ॥

४ [हे अग्ने], अध्वरे (= अस्मिन्व्यज्ञे) वा गातु. (= तव मार्गे) ऊर्ध्व. अ-
कारि (= उद्भूत कियते = आकाश प्रति गन्तु प्रवृत्त) । [तव] शोचीषि (= तव
तेजांसि) ऊर्ध्वा (= ऊर्ध्वानि = ऊर्ध्वगतिकानि भूत्वा) रजांसि प्रस्थिता (= आकाश-
प्रदेशान् प्रति प्रस्थितानि) । — होता (= अग्निलक्षणो) दिवो नाभा (= गुलोक्ता
नाभौ मध्यप्रदेशो) न्यसादि (= निषीदति) । [अतः करणात्] देवव्यचा बर्हिः
(= देवव्यचो बर्हिर्देवैर्व्याप्त बर्हिर) वि स्तृणीमहि (= विशेषेण स्तृणीम) ॥

३. आदि होत्याला अन्न अर्पण करण्याकरितां विश्वकाम्य स्तुति त्याजप्रत जाओ. त्या वीराला वंदण्यासाठीं नमस्कारांनीं त्याप्रत-जाओ. आम्हीं पाठविलेला असा तो उत्तम यज्ञक देवांला भजो.

४. या यज्ञांमध्ये तुझा मार्ग वर झाला आहे. [आणि तुझी] तेजे आकाशाकडे निघाली [आहेत]. दुलोकाच्या मध्य भागी होता वसला आहे. देवांला ठाव देणारे दर्भ आपण पसरूं या.

3. May the *praise* dear to all run to the primeval invoker to offer him oblations—[run] towards the hero for to adore [him]. May he, sent [by us] [and] most skilful in sacrificing, worship the gods.

4. Thy path is turned upwards in this sacrifice, [thy] effulgence has started upwards into the sky. The invoker has sat down in the navel of heaven. Let us spread the *kus'a-grass* that gives a seat to the gods.

३. ही ऋचा इक्ष्वाक अग्नीविषयी आहे. यांत इळा हा शब्द आहे त्यावरून समजावयाचे. सू. १८८ मं. ३ पहा.

४. ही ऋचा दर्भाविषयी आहे. सू. १८८ मं. ४ पहा.

‘अग्नि प्रदीप्त झाला आहे व त्याच्या ज्याला आकाशाकडे धांवत आहेत. यास्तार आता देवयजनासाठी आपण दर्भ आणू’.

‘तुझासा’=वाम्. हे व्यत्ययानें द्विवचन

झाले आहे असें समजले पाहिजे. उच्चरार्थाच्या आरंभी दुसरा शब्द ‘वा’ आहे, त्याप्रमाणेंच हा पूर्वार्धातील ‘वाम्’ हि ‘वा’च असावा असे नसेल काय ?

‘दुलोकाच्या मध्य भागी’=‘दिवीना-भा’ म्हणजे यज्ञमंडपाच्या मध्य भागी असा अर्थ सायण करितात. स्वर्गाचा देव अग्नि यज्ञमंडपांत प्रादुर्भूत झाला त्यामुळे यज्ञमंडपालाच दुलोक हे नाव दिलें आहे असें असेल.

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्त्रतेन ।
 नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभिःमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥
 सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् ।
 ऋतेन ।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि ।
 चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उपसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।
 यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वान् उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
 आ । भन्दमाने इति । उपसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
 तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे ।
 यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत ।
 वा । महोभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. मनसा वृणानाः (= स्तोत्रेण प्रार्थ्यमाना) [देवा] विश्वं (= सकल जगद्)
 ऋतेन (= सत्यभूतेन मेघोदकेन) इन्वन्तः (= प्रीणयन्तः सन्तः) सप्त होत्राणि प्र-
 ति यन् (= होतुः सप्त कर्माणि प्रति आगच्छन्तु) । नृपेशसः (= नररूपा) विदथेषु
 जाताः (= यज्ञेषु प्रादुर्भूताः) पूर्वीः (= पूर्वो बह्व्यो) [द्वारो देव्यः] इमं यज्ञम्
 अभि वि चरन्त (= अभिचरन्तु आगच्छन्तु) ॥

६. उपाके (= परस्पर संगते) तन्वा विरूपे (= आकारेण परस्परं भिन्ने) उ-
 पसौ (= नक्तोपसौ) भन्दमाने (= स्तूयमाने सत्यौ) आ[गच्छताम्] यथा मित्रः
 वरुणः उत वा (= अपि च) मरुत्वान् इन्द्रः (= मरुशुक्त इन्द्रो) नः (= अस्मात्)
 महोभिर्जुजोषत् (= तेजोभिः सेवेत = अनुगृहीयात्) ॥

५. स्तोत्रानं प्रार्थिलेले [असे देव] सकळ जगताला उदकानें आनंदवीत होत्याच्या एकामागून एक सात कर्माप्रत येओत. यज्ञांमध्ये उत्पन्न झालेल्या ज्या नराकार पुष्कळ [द्वारे देवी] त्या या यज्ञाप्रत येओत.

६. एकमेकांला लागलेल्या आणि भिन्न भिन्न आकाराच्या अशा ज्या उषा आणि रात्र, त्या स्तविल्या होत्या त्या येओत आणि हसोत, कीं जेणेंकरून मित्र, वरुण आणि मरुतांसहित इंद्र आपल्या तेजांनिशीं आम्हांवर अतुंग्रह करतील.

5. May [the gods], waited upon by the hymn, come to the seven works of the invoker, and delight the world with the holy water. May the numerous *Doors* of human form, born in the sacrifices, come to this sacrifice.

6. May the *Night* and the *Dawn*, united each to the other and each differing as to features, [come] hither and smile, being praised; so that Mitra, Varuna and Indra at the head of the Maruts, may favour us with their splendors.

५. हा मंत्र द्वारे देवीविषयी आहे.
सू. १८८ मं. ५ पहा.

‘उदकानं’ = ‘कतेन’. ‘कत’ शब्दाचा अर्थ उदक असा फार संभवतो म्हणून आम्ही. सू. १०५ म. १२ यावर

सांगितलेंच आहे तें पहा.

‘सात कर्माप्रत’ = सात होनाणि. व षट्कर्त्यांची सात कर्मे असें सायण म्हणतात.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा.

तन्नस्तुरीपमधं पोषयितु देवं त्वष्ट्रं वि रराणः स्वस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयितु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः ।
स्वस्वेति स्वस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देव-
कामः ॥ ९ ॥

वनस्पतेऽवं सृजोषं देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज् । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदयाति ।

सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवा-
नाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अध (=अधुना) देव (=दोष्मिन्) हे त्वष्ट्र., यत (=यत. सकाशात्)
कर्मण्यः (=कर्मकुशल) सुदक्ष. (=शोभनबलो) युक्तग्रावा (=ग्रावणोर्योजयिता
=मावभिः सोममभिषूय देवप्रीत्यर्थं यज्ञस्य कर्ता) देवकाम (=देवान् कामयमानो)
वीरः (=पुत्रो) जायते (=उत्पद्यते) तत् (=तादृश) पोषयितु (=पोषक) तु-
रीप (=रेतो) नः (=अस्मभ्य) [त्व] रराण. (=रममाण प्रसन्न. सन्)
स्वस्व (=मोचय=पातय) ॥

१०. हे वनस्पते (=वनस्पतिविकार यूप), [त्व] देवान् अव उप सृज (=“स-
मोषे कुर्व ”) । शमिता (=हविष. सस्कर्ता) अग्निर्हवि सूदयाति (=सस्वरोतु) ।
स इत् उ सत्यतरो होता (=अपि च स एवातिशयेन सत्यो देवानामाह्वाता) यजाति
(=देवान् यजतु) । यथा (=यस्मात् कारणात्) [स] देवानां जनिमानि वेद
(=देवानां जातानि देवप्रकारान् जानाति) ॥

९. हे दीप्तिमान् त्वष्टा, तूं प्रसन्न [होऊन] आम्हांपासून असे उत्कर्षकारक बीज पाड, कीं त्यापासून पराक्रमी, प्रबळ, गावे जोडणारा, [आणि] देवांवर प्रीति करणारा असा शूर पुत्र जन्मेल.

१०. हे वनस्पती, तूं देवांला घेऊन ये. शमिता अग्नि हवि शिजवो. तोच अत्यंत सख होता यजन करो, कारण कीं तो देवजनांला जाणतो.

9. And, o resplendent *Trashā*, pleased do thou let fall from us that prosperous seed from which may be born a hero, brave, powerful, sacrificing [and] godloving.

10. O Lord of the forest, do thou bring the gods near. May Agni the preparer cook the oblation. May that very invoker, most truthful, conduct the sacrifice, as he knows the race of the gods.

९. सू. १८८ मं. ९. पहा. त्वष्टा देव बीजापासून प्रजोत्पत्ति मनुष्यांचे आमी करितो याविषयी सू. १४२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘गावे जोडणारा’ = ‘युक्तमावा’. म्हणजे सोमरस काढण्याचे जे पापाण ते जोडून सोमरस काढील आणि देवांचे यजन करील असा.

दुष्ट जननशांतीत (म्हणजे चांगल्या मुहूर्तावर जन्म न झाले तर जी शांति क-

रितात त्यात) हा मंत्र म्हणत असतात. परंतु जन्म होण्याच्या पूर्वी गर्भ राहण्याच्या अगोदर या मंत्राचा उपयोग. गर्भ राहून जन्म झाल्यावर हा मंत्र म्हणण्यांत काही अर्थ दिसत नाही.

१०. सू. १८८ मं. १० पहा. हा मंत्र यूप जो त्याव, की ज्याला बळी दावयाचा पशु बांधीत त्याविषयी आहे. त्याला वनस्पति म्हणजे लांकडाचा राजा असे येथे म्हटले आहे.

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिन्त आहुर्नु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अहु । व्रतम् । व्र-
तपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।
अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इ-
दम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिव्यौ) प्रथमा (=प्रथमावादिभूतौ) होतारा (=देवानामाह्वा-
तारौ) नि ऋञ्जे (=प्रसाधयामि=प्रसादयामि) । ऋतं शंसन्तः (=सत्यभूतं मेघो-
दकमाशंसमानाः) सप्त पृक्षासः (=ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपाः (=व्रतं कर्मानुसृत्य
प्रतरक्षिणः कर्मणो रक्षितारो) दीध्यानाः (=ध्यानरताः सन्तस्) ते ऋतमिन् आहुः
(=अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति) ॥

८. भारतीभिः (=“ भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः”) सजोषाः (=संगता)
भारती [नाम देवी] देवैर्मनुष्येभिः (=देवैर्मानवैश्च) [संगता] इळा [नाम देवी]
सारस्वतेः (= ? सरस्वतीसंबन्धिभिः) [संगता] सरस्वती [नाम देवी] [इति]
तिस्रो देवीः (=देव्यः) आ[गत्य] अग्निश् [च] अर्वाग् आ[गत्य] इदं बर्हिः
(=अग्निम् बर्हिणि) सदन्तु (=निषीदन्तु) ॥

७. दोन दिव्य आदि होत्यां-
ला मी आळवितों. सत्य[रूप उ-
दका]ची याचना करणारे सात
ऋत्विज् [सांला] हविरन्नानें आ-
नंदवीत आहेत. कर्मांला अनु[स-
रून] कर्मांचे रक्षण करणारे [आ-
णि] ध्यानी [असे] ते [ऋ-
त्विज्] [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

८. भारतीसहित भारती, देव
आणि मनुष्य यांसहित इळा,
[आणि] सारस्वतांसहित सर-
स्वती [ह्या] तीन देवी [आणि]
अग्नि [हे] येऊन या दर्भावर
बसोत.

7. I propitiate the two
primeval *divine* *invokers*.
The seven priests, praying
for the holy [water], de-
light [them] with oblation.
Preserving the law accor-
ding to the law, and full
of contemplation, they say
[Agni] [is] Holiness.

8. May the three god-
desses *Bhārati* accompanied
by the *Bhāratīs*, *Ilā* by
the gods [and] the men,
[and] *Sarasvatī* by the *Sā-*
rasvatas, [as also] *Agni*,
come and sit on this *Kus'a-*
grass.

७. ही ऋचा दोघे जे 'दिव्य होते'
म्हणून आप्रीसूक्तांत प्रसिद्ध असतात, त्यां-
विषयी आहे. सू. १८८ मं. ७ पहा.

तात्पर्यः—'दोघां दिव्य होत्याला आ-
मचे ऋत्विज् हविरन्न अर्पण करित आ-
हेत. ते अग्नीलाच सत्य म्हणतात. अग्नी-
शिवाय दुसरे सत्य म्हणून कांहीं नाही
असे समजतात'.

तथापि 'ऋत' शब्दाचे वेगवेगळे
अर्थ एकाच ऋचेंत असल्यामुळे स्पष्ट
अर्थ समजत नाही. आणि सात ऋत्विज्
कोण कोण समजावयाचे तेंहि किंचित्
संदिग्ध आहे.

८. भारती, इळा, सरस्वती या तीन
'देवी' विषयी ही ऋचा आहे. सू. १८८
मं ८ पहा.

या ऋचेंत ज्या पुष्कळ भारती आणि
सारस्वत सांगितले ते कोण असतील तें
समजत नाही. सरस्वतीचे जे [पुत्र]
ते सारस्वत. परंतु ते कोण ? कदाचित्
जी सरस्वती या मंत्रात सांगितली तिचे
पुत्र असावेत. त्याप्रमाणेंच 'भारतीभिः'
म्हणजे भारती देवी जी कोण या ऋचेंत
सांगितलेली, तिच्या कन्या असाव्यात,
असें दिसतें.

आ याह्यमे समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

वर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥

॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अमे । समऽऽधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सर-
थम् । तुरेभिः ।

वर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अ-
मृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

११. हे अमे, समिधानः (=समिध्यमानः सन्) इन्द्रेण तुरेभिः (=त्वरमाणैः)
देवैः सरथं (=समानरथ यथा तथा) अर्वाङ् आ याहि (=अत्रायाहि) । सुपुत्रा
(=शोभनाः पुत्रा यस्याः सा) अदितिर्नो वर्हिरास्ताम् (=अस्माकं वर्हिष्पुपविशतु) ।
अमृताः (=अमरा) देवाः स्वाहा (=स्वाहाकारेण) मादयन्तां (=तृप्यन्तु) ॥

सूक्तम् ५-२३९.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रत्यग्निरुपसत्त्वेकितानोऽवोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपाजा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वर्हिरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसत् । चेकितानः । अवोधि । विप्रः । पदऽवीः ।
कवीनाम् ।

पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । समऽईद्धः । अप । द्वारा । तमसः ।
वर्हिः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उपसत्चेकितानः (=जानन्) विप्रः (=मेधावी) कवीनां पदवीः (=नायकः)
अग्निः प्रत्यवोधि (=प्रतिबुध्यते) । पृथुपाजाः (=दूरप्रसारि पाजस्तेजो यस्य स)
देवयद्भिः समिद्धः (=देवताभिः सम्पन्दीप्तो) वर्हिः (=इतिषां वाहकोग्निस्) तमसो
द्वारा (=अन्धतमसस्य द्वाराणि) अपावः (=अपावृणोत्) ॥

११. हे अग्नी, तूं पेटविलेला होत्साता, इंद्रासहित [आणि] वेगवान् देवांसहित एका रथावर बसून इकडे ये. चांगल्या पुत्रांची माता अशी जी अदिति ती आमच्या दर्भावर बसो. अमर देव स्वाहा [शब्दा]नें तृप्त होओत.

11. Being kindled, o Agni, come thou hither in the same chariot with Indra and with the quickly traversing gods. May Aditi, the mother of good sons, sit on our kus'a-grass. May the immortal gods be gratified with the exclamation *Svāhā*.

११. ही ऋचा 'स्वाहा' या उद्गा- | राविषयी आहे. सू. १८८ मं. ११पहा.

सूक्त ५-२३९.

HYMN 5-239.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

To Agni. By *Viśvāmitra* Metre
—*Trishtubh*.

अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. उषांला जाणणारा [आणि] कवींचा नायक असा जो मेधावी अग्नि तो पुनः जागा झाला आहे. विस्तीर्णतेजोवान् वह्नि देवकामी जनांनीं पेटविला होत्साता अंधकाराचीं द्वारे उघडून टाकितो झाला आहे.

1. Agni, who observes the dawns, [who is] the wise leader of the poets, has waked again. The carrier [of oblation] whose splendor reaches far, [being] kindled by those who love the gods, has broke open the doors of darkness.

१. 'उषाला जाणणारा' = 'उपसंवे-
कितानः.' म्ह० उषाला पाहणारा; अ-

र्थात् उपेचा उदय होण्याच्या अगोदर जागा होणारा.

प्रेद्विर्वीवृधे स्तोमेभिर्गीभिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वोक्तस्य संदशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊं इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीः ऽभिः । स्तो-
तृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । सम् ऽदशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उ-
षसः । वि ऽरोके ॥ २ ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विश्वपांगर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विश्व । अपाम् । गर्भः । मित्रः । ऋ-
तेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सान्व । अस्थात् । अभूत् । ऊं इति । विप्रः ।
हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. नमस्यः (= पूज्यः) अग्निः स्तोतृणां स्तोमेभिः (= स्तोत्रैर्) गीभिः (= वाग्भिर)
उक्थैः (= शस्त्रैर्नाम स्तोत्रोच्चारणकारैः) प्र इत् उ वृधे (= प्रकर्षणैव वृद्धिं प्राप्नोति) ।
ऋतस्य (= सत्यभूतस्य सूर्यस्य) पूर्वाः संदशः (= बह्वीः शोभाश्च) चकानः (= काम-
यमानः) [स] दूतः उपसो विरोके (= विरोचने प्रातःकाले) सम् अद्यौत् (= स-
म्यक् प्रकाशितवान्) ॥

३. अपां गर्भः (= मेघोदकानां सूत्र) मित्रः (= सखा) ऋतेन साधन् (= स-
त्यभूतेन यज्ञेन मनोरथान् साधयन्) अग्निर्मानुषीषु विश्व (= मनुसंबन्धिनीषु प्रजासु
= अस्मिन्मनुष्यलोके) अधायि (= स्थापितोति) । हर्यतः (= स्पृहणीयो) यजतः
(= पूज्यः) [स] सान्व आ अस्थात् (= आगत्य “ उच्चैतं धिष्यम् उन्नखेद्या-
त्यम् ” अभ्यतिष्ठत्) । विप्रः (= मेधावी) मतीनां (= स्तोतृणां) हव्योभूत्
उ (= स्तुत्योभूत्) ॥

२. पूजनीय अग्नि स्तोत्रांच्या स्तोत्रांनीं, वाणींनीं, आणि शस्त्रांनीं फार वाढला आहे. सत्य[रूप आदित्या]च्या अनेक शोभांची वांछा करून [जो] दूत उपेच्या प्रभातेबरोबर लकलकीत प्रकाशला आहे.

३. उदकांचा बाळ, मित्र, आणि सत्य[मय यज्ञा]नें कार्यसिद्धि करणारा असा जो अग्नि तो मनुष्यलोकीं स्थापिला आहे. तो कमनीय [आणि] पूज्य [अग्नि] येऊन शिखरावर बसला आहे. मेधावी [अग्नि] स्तोत्रांनीं आळविण्यास योग्य झाला आहे.

2. Adorable Agni has grown mighty through the hymns, the songs, and the encomiums of the praisers. Desirous of the many beauties of the holy [sun], the [celestial] messenger has burst into splendor at the break of dawn.

3. Agni the offspring of the [celestial] waters, the friend, accomplishing [his end] through the holy sacrifice, has been established among the human races. Handsome [and] adorable, [Agni] has come and mounted the pinnacle. Wise Agni has become worthy of being invoked by the poets.

२. 'शस्त्रांनीं वाढला आहे' = 'उ-
क्थे: प्र ववृधे.' 'शस्त्र' म्ह० कितीएक
सूक्ते मिळून एकत्र म्हणण्यासाठी केले-
ला जो समूह तो.

३. 'शिखरावर बसला आहे'

= 'सातु अस्थात्.' म्हणजे उनर वेदी
या नांवाची अग्नि पेटविण्याची जी उंच
जागा असते ती येथे विवक्षित आहे
असें सायण म्हणतात. ते सरे असेल.

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समऽईद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।

जातऽवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत ।

पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्वश्वरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभां सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ५॥२४

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यद्वः । चर-

णम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपऽ-

मादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४. अग्निः समिद्धः (=सम्यग्दीप्तः सन्) मित्रः (=सूर्यो) भवति । [स] मित्रो होता वरुणो जातवेदाश्च [च] [भवति] । [स] मित्रः अध्वर्युः इषिरः (=वा-युर्) दमूनाः (=गृहेभ्यः सुखकारी एतन्नामकोभिर्) [भवति] । [स] सिन्धूनाम् उत पर्वताना मित्रः (=नदीनां पर्वतानां च) मित्रः (=सखा) [भवति] ॥

५. [अग्निः] प्रिय (=स्वप्रीतिरम्) अग्र (=श्रेष्ठ) वेः पदम् (=अग्निलक्षणं पक्षिणः स्थानं वेदिरूपं) रिपः (=शत्रोः सनाशात्) पाति (=रक्षति) । यद्वः (=महान्) [स] सूर्यस्य चरण (=सचारस्थानं तुलोकं) पाति । अग्निर्नाभा (=नाभौ मध्यमस्थाने=अन्तरिक्षे) सप्तशीर्षाणं (=सप्तशिरस्क= ? “ मरुद्गण ”) पाति । ऋष्वः (=श्रेष्ठेभिर्) देवानामुपमाद (=हर्षकारकं यज्ञं) पाति ॥

४. जेव्हां अग्नि प्रदीप्त [हो-
तो] [तेव्हां] [तो] मित्र हो-
तो. [अग्नि] मित्र, होता, वरु-
ण [आणि] जातवेद [होतो].
तो मित्र, अध्वर्यु, वायु, [आणि]
दमूना [होतो]. [तो] सिंधूंचा
आणि पर्वतांचा मित्र [होतो].

५. तो पक्ष्याचे जे श्रेष्ठ प्रिय
स्थान त्याला शत्रूपासून रक्षितो.
महान् [अग्नि] सूर्याचे संचार-
स्थान रक्षितो. अग्नि मध्यस्थानीं
सात शिरे ज्यास आहेत त्याला र-
क्षितो. सुंदर [अग्नि] देवांच्या
यज्ञाला रक्षितो.

4. Agni when kindled
becomes Mitra, [becomes]
Mitra, Hotâ, Varuṇa, [and]
Jâtavedas. [He becomes]
Mitra, Adhvaryu, Vāyu,
[and] Damûnas. [He be-
comes] the friend of the
rivers and of the mountains.

5. He protects from the
enemy the beloved high
seat of the Bird. Great
[Agni] protects the sphere
of the sun. Agni protects
in the centre him who has
seven heads. Supreme
[Agni] protects that which
delights the gods.

४. अग्नीचे सर्वात्मकस्वरूप यांत
वर्णिले आहे, असें सायण म्हणतात.
त्याप्रमाणें तात्पर्य असे की, 'अग्नि
होय मित्र, वरुण, होता, जातवेद, अ-
ध्वर्यु, वायु, दमूना होय. आणि तोच
नद्यांचा आणि पर्वतांचा मित्र होय.' त-
सेच दिसतें सरें; पण त्याला अडचण
इतकीच की 'मित्र' शब्द चारहि
चरणांत आला आहे, आणि त्यातून
चवथ्या चरणांत त्याचा अर्थ, 'खेही'

'सखा' असा करावा लागतो.

५. 'पक्ष्याचें स्थान' = 'पद वे:'
म्हणजे 'वेदी.' अग्निरूप पक्षी ज्यात
बसतो ते स्थान म्हणजे वेदि, असें वेदात
प्रसिद्ध आहे.

'सात शिरे ज्यास आहेत त्याला'
= 'सप्तशीर्षाणम्.' म्हणजे कोण घ्याव-
याचा तें सांगवत नाही. सायण मरु-
द्भग असे म्हणतात.

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।
 ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्री रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥
 ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।
 विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति ।
 अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थायपृथुप्रगाणमुशान्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थाय । पृथुप्रगानम् । उ-
 शान्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी
 इति । करिति कः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. ऋभुः (=महान्) देवः (=दीप्तिमान्) [अग्निर्] विश्वानि वयुनानि (=स-
 र्वाणि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [स्वकीयं] नाम ईड्यं (=स्तुत्य) चारु
 (=रुमनीयं=प्रियं च) चक्रे । वेः पदं (=वेः पदे=अग्निलक्षणस्य पक्षिणः स्था-
 ने वेद्यां) ससस्य (=स्वपतोमेश्) चर्म (=भस्मरूपं) घृतवत् (=दीप्तिमद्) [भ-
 वति] । अग्निः अप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन्=प्रमादरहितं यथा तथा) तदिदं (=त-
 देव) रक्षति ॥

अज्वलतोप्यग्नेर्भस्म दीप्तिमद्वाति तच्च स वेद्यां भृशं रक्षतीत्यर्थः ॥

७. अग्निर्घृतवन्तं (=दीप्तिमन्तं) योनिं (=स्वस्थानं वेदिरूपम्) आ अस्थात्
 (=आरुह्याध्यतिष्ठत्) । उशानः (=कामयमानोभिः) पृथुप्रगानं (=विस्तीर्णप्रवे-
 शम्) उशान्तं (=रामयमानं) [योनिम्] [आस्थात्] । दीद्यानः (=द्योतमानः)
 शुचिः (=शुद्ध) ऋष्वः (=ग्रेष्ठः) पावको मातरा (=मातापितरौ=अरण्यौ) पुनः-
 पुनर्नव्यसी (=नवीयसौ=तृणतरे) कः (=अकः करोति) ॥

६. महान् [जो] देव [अग्नि]
[तो] सकल कर्म जाणणारा हो-
त्ताता [आपलें] नांव स्तुत्य [आ-
ग्नि] प्रिय करिता झाला आहे.
पक्ष्याचे स्थानीं निद्रित असतां हि
त्याचे चर्म लखलखीत असतें. तें
अग्नि जपून संभाळितो.

७. अग्नि देदीप्यमान आस-
नावर चढला आहे. विस्तीर्ण प्रिय
[आसना]वर प्रेमानें [चढला
आहे]. देदीप्यमान, शुद्ध, [आ-
ग्नि] महान् [असा जो] पावक,
[तो] [आपल्या] आईबापांस
पुनःपुनः तरुण करितो.

६. ' अग्नि वेदीवर विझाला आ-
ग्नि केवळ मरम राहिले तरी ते मरम
तेजस्वी दिसतें. त्याचें वेदीवर तो स-
ंभाळून रक्षण करितो ' असें दुसऱ्या
पादाचें तात्पर्य.

यात ' पद वेः ' हे ' पदे वेः ' या अ-
र्थी ध्यावे लागतें इतकी अट्ठचण आहे.

७. जी दोन लाकडें एकमेकांवर

6. The great god [Agni]
knowing all holy works,
has made [his] name praise-
worthy [and] dear. The
skin of him even when
sleeping [on] the seat of
the Bird is brilliant. Agni
protects that with care.

7. Agni has ascended
[his] brilliant seat. Lo-
vingly he [has ascended]
[his] wide [and] loving seat.
Resplendent, pure [and]
high, Pāvaka makes [his]
parents young again and
again.

घासून अग्नि पाडोत त्याचे नांव ' अग्नि;
' त्यास अग्नीची आईबापें असे म्हण-
ण्याची चाल आहे. त्यातून अग्नीचा
जन्म झाला तरी ती म्हातारी होत ना-
हीत. व अग्नि त्यातून निघून वेदिरूप
स्थानावर मोठ्या प्रीतीनें बसतो असें
तात्पर्य.

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आप इव प्रवता शुम्भमाना उरूप्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः ।
घृतेन ।

आपः इव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरूप्यत् । अग्निः । पित्रोः ।
उपस्थे ॥ ८ ॥

उदुं पुतः समिधा यद्वा अद्यौवर्ष्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षतृजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊ इति । स्तुतः । सम् इधा । यद्वा । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः ।
अधि । नाभा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय ।
देवान् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. जात. (=जातमान्.) सद्यः (=क्षिप्रम्) ओषधीभिर्ववक्षे (=समिद्धिर्वर्धते) ।
यदि (=यस्मात्कारणात्) प्रस्व. (=ओषध्यस्) [त] घृतेन वर्धन्ति (=स्वा-त-
भृतेन रसेन वर्धयन्ति) । प्रवता शुम्भमाना आप इव (=प्रवणेन मागेण सशोभ
यथा तथा गच्छन्त्य आप इव) अग्निः पित्रोरुपस्थे (=मातापित्रोरुत्सङ्गे तिष्ठन्)
[अस्मान्] उरूप्यत् (=रक्षतु) ॥

९. यद्वा (=महान्) [अग्निः] स्तुतः [सन्] समिधा (=तेजसा) उत् उ
अद्यौत् (=उत्तर गीतमानोभूत्)—पृथिव्या अधि नाभा (=पृथिव्या नाभौ=उत्तरवे-
दिरूपे पृथिवीमध्यप्रदेशे) दिवो वर्ष्मन् (=आ दिवो वर्ष्मण) [उत् अद्यौत्] ।
मित्रः (=सर्वेषा सखिभूत) ईड्यो दूत. (=स्तुत्यो दूतभूतः) अग्निर्मातरिश्वा
(=मातरिश्वा नामाग्निर्) देवान् यजथाय (=यज्ञाय) आ वक्षत् (=आवहत्) ॥

अस्माभिः सदीपितः स्तुतयः सन् यस्मादग्निर्गुलोकपर्यन्तं प्रकाशते अतो गुलो-
कारेणान् अत्र यज्ञ आनयदित्यभिप्रायः ॥

८. अग्नि उपजतांच समिधांनीं वाढतो. कारण समिधा घृतानें [खाला] वाढवितात. उत्तरणीनें [वाहणाऱ्या] शोभायमान उदकांप्रमाणें अग्नि मातापितरांच्या मांडीवर [आम्हांला] रक्षो.

९. महान् अग्नि स्तविला होताता तेजानें प्रकाशमान झाला आहे— पृथिवीच्या मध्यस्थानावरून दुलोकाच्या उचीपर्यंत [प्रकाशमान झाला आहे]. मैत्री करणारा, [आणि] स्तुत्य मातरिश्वा अग्नि दूत देवांला यज्ञासाठी येथें आणो.

८. ' अरणीतून अग्नि उत्पन्न होताच तो समिधानी वाढतो. अरणीरूप माता-पितरांच्या मांडीवरून तो उत्तरणीवरून धावणाऱ्या उदकाप्रमाणें वाहेर येऊन आम्हांस रक्षो.'

परंतु या ऋचेचा उत्तरार्ध किंचित् दुर्बोध आहे. कारण की. ' पित्रोरूपस्थे ' या सप्तमी ऐवजी ' पित्रोरूपस्थात् ' असे असावयाचें होते, आणि ' वाहणाऱ्या ' या अर्थीचे पद ' आप इव प्रवता ' याजबरोबर पाहिजे होतें. पाथात्य वि-

8. As soon as born he grows by the sticks, for the sticks nourish him with fat. Like waters shining on a slope, may Agni protect [us] on the lap of his parents.

9. Being praised great Agni has shone up by his effulgence—[has shone up] on the navel of earth into the height of heaven. May Agni Mātariśvā, the friendly and praiseworthy messenger, bring the gods for the sacrifice.

द्वान् ' पित्रोरूपस्थे उद्भूयत् ' याचा अर्थ ' आईबापाच्या मांडीवर (आकाशात ?) पसरें ' असा करितात.

९. ' स्तवण्यासाठी समिधा देत आहों व बळ येण्यासाठी स्तुति करित आहों, यामुळे हा अग्नि वेदीपासून स्वर्गापर्यंत पेटत आहे; तर तो स्वर्गापासून देवाला येथे आणो.'

मातरिश्वा हे अग्नीचें विशेषण आहे. सू. ९६ म. ४ आणि टीप पहा.

उदस्तम्भीत्समिधा नार्कमृष्वोऽग्निर्वन्नुत्तमो रोचनानाम् ।
यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥
उत् । अस्तम्भीत् । सम् ईधा । नार्कम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।
उत्तमः । रोचनानाम् ।
यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् ।
सम् ईधे ॥ १० ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाम्ने सा ते समतिभूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥
इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय ।
साध ।
स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. यदि (=यदा) मातरिश्वा [नाम कश्चिद्] हव्यवाह (=हविषा वोढा-
रम्) [अग्निं] गुहा सन्तम् (=अन्तर्हित वर्तमान) भृगुभ्यः परि (=भृगूणां सका-
शाद्) [आनीय] सम् ईधे (=समदीपयत्) तदानीम् ऋष्वः (=महान्) अग्नी रोच-
नानाम् उत्तमो भवन् (=सर्वेषां तेजसा मध्य उच्चैस्तमो भवन्) समिधा (=तेजसा)
नार्कम् उदस्तम्भीत् (=स्वर्गम् उदस्तम्भात्) ॥

भृगुभ्यः आदित्यस्य रश्मिभ्य इति सायणः । स्यात् तथा ॥

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळा (=भूमिं) गोः
सनिं [च] (=गवा लामं च) साध (=साधय) । नः सनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते समतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मिका)
अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

१०. जेव्हां मातरिश्वा गुप्त असलेल्या हविर्वाहकाला भृगूंपासून आणून पेटविता झाला, तेव्हां महान् अग्नि आपल्या कान्तीने [सर्व] तेजांमध्ये अति उंच होऊन स्वर्गाला अंतराळीं स्तब्ध करिता झाला.

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणान्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

10. Becoming the highest of all resplendent things, great Agni supported heaven through his effulgence, when Mātariśva kindled the carrier of oblation from the Bhrigus as he lay [there] in hiding.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

१०. या मंत्रांत मातरिश्वा म्हणजे ज्या देवानें अग्नोला पृथिवीवर प्रथम आणिले तो देव समजावयाचा आहे, तो कोण होय याविषयी सू. ३१ म. ३ आणि टीप पहा.

‘भृगूंपासून’ ‘भृगुभ्यः परि.’ म्ह० सूर्यकिरणापासून, असें सायण म्हणतात;

तसें असेल. मातरिश्वा या देवाविषयी जें पूर्वी आम्ही लिहिले आहे ते पहा.

‘गुप्त असलेल्या’=‘गुहा सन्तम्.’ म्हणजे अग्नि भृगूंमध्ये (सूर्यकिरणामध्ये) लपून राहिला होता, तेथून त्याला मातरिश्वाकडे शोधून आणिलें.

सूक्तम् ६-२४०.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाङ्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवऽयन्तः ।
दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये ।
घृताचीं ॥ १ ॥

आ रोदसी अपृणा जायमाना उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।
दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।
दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः ।
सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे कारवः (= स्तोतारः), देवयन्तः (= देवान् कामयमाना यूथं) वच्य-
मानाः (= वाच्यन्तः सन्तः = अतिशयेन ससम्भ्रम यथा तथा) देवद्रीची (= देवान्
प्रति गच्छन्ती) [स्तुच] प्र नयत (= हविरर्पणाय प्रधारयत) । वाजिनी (= अ-
न्नवती) घृताची (= घृतेनोक्ता) अग्नये हविर्भरन्ती [स्तुन्] प्राची दक्षिणावाट् एति
(= प्रागग्रा सती दक्षिणा दिशम् उद्यमाना गच्छति) ॥

२. जायमानः (= जातमात्र एव) [त्व] रोदसी (= यावापृथिव्यौ) आ अ-
पृणाः (= आपूरयः) उत (= अपि च) हे प्रयज्यो (= यष्टव्य), अध नु प्र रिक्थाः
(= ताभ्या प्रवृष्टतरोभ्यभवः) । हे अग्ने, महिना (= तव महिम्ना) दिवः पृथिव्या-
धित् [प्ररिक्थाः] (= यावापृथिवीभ्या प्रवृष्टतरोभयः) । ते (= तव) सप्तजिह्वाः
(= सप्तजिह्वोपेता) वह्नयः (= ग्राहा) वच्यन्ता (= गच्छन्तु त्वा गृहीत्याग्रागच्छन्तु) ॥

सूक्त ६-२४०.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे स्तोते हो, देवकामी
जे तुम्ही ते ससंभ्रम होस्ताते देवां-
कडे धांवणाऱ्या पळीला स्तोत्रास-
हित पुढे करा. अन्नवती, घृतयुक्त,
अग्नीसाठी हवि वाहणारी पळी पू-
र्वेकडे तोंड करून दक्षिणेकडे
जाओ.

२. तूं जन्मतांच द्यावाऱ्याचीस
भरून टाकिता झालास. आणि हे
पूजनीय [अग्नी], तूं [त्यांहून]
मोठा झालास. हे अग्नी, तूं [आ-
पल्या] मोठेपणानें बुलोक आणि
पृथिवी यांहून [मोठा झालास].
तुझे जे सप्तजिह्व वाह ते येओत.

१. 'पूर्वेकडे तोंड करून दक्षिणे-
कडे जाते' = 'दक्षिणावाट प्राची एति.'
हा अर्थ सायणाप्रमाणें आम्ही केला
आहे. हवि देण्याच्या प्रकारास अनुलक्षू-
न यांतील वचन आहे.

२. 'अग्नि उत्पन्न होतांच त्याणें
आपल्या मोठेपणाने पृथिवी आणि बु-
लोक यांस भरून टाकिलें आणि त्यापे-
क्षाहि मोठा झाला. तर हे अग्नी, तुझे
घोडे त्वां घेऊन येओत.'

HYMN 6-240.

To Agni. By Vis'vāmitra. Me-
tre-Trishṭubh.

1. O priests, do ye, who
long for the gods, actively
hold forth with a hymn
the ladle that will run to
the gods. Rich, contain-
ing clarified butter, [and]
bearing food for Agni, let
it go towards the south
with its end towards the
east.

2. When born thou
didst fill earth and heaven
and didst, o adorable one,
even surpass [them]—[didst
surpass], o Agni, heaven
and earth by [thy] great-
ness. Let thy horses of
seven tongues come forth.

'सप्तजिह्व वाह' = 'सप्तजिह्वा व-
हयः.' अग्नीचे घोडे सात जिह्वांचे आ-
हेत असे दुसरे ठिकाणी फार प्रसिद्ध
नाही. सायण सप्तजिह्व याचा येथें
'सप्तजिह्वात्मक ऋत्विक्' म्हणजे अग्नी-
च्या ज्या सात जिभा (ज्याळ) तेच
सात ऋत्विज् असा अर्थ करितात, आणि
'वच्यन्ताम्' याचा अर्थच करीत ना-
हीत, पण बहुतकरून 'बोलेत' असा
व्याख्ययी त्यांचा विवक्षित अर्थ मिळतो.

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।
 यदि विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥
 द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
 दमाय ।
 यदि । विशः । मानुषीः । देवयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रम् ।
 अर्चिः ॥ ३ ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।
 आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुघे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥
 महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा । माहिने
 इति । हर्यमाणः ।
 आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । स-
 बर्दुघे इति सबःऽदुघे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. द्यौश्च पृथिवी [च] (= द्यावापृथिव्यौ) यज्ञियांसः (= पूजनीया देवाश्च
 दमाय (= गृहाय) त्वा (= त्वा) होतार (= देवानामाह्वितारं) नि सादयन्ते
 (= स्थापयन्ति स्म) । यदि (= यत्र गृहे) मानुषीर्विशः (= मनुष्यमजाः) देवय-
 न्तीः (= देवान् कामयमानाः) प्रयस्वतीः (= प्रयस्वत्य = हविरन्नयुक्ताः सत्यः) शु-
 क्रम् अर्चिः (= तेजस्विनी दीप्तिम्) ईळते (= स्तुवन्ति) ॥

४. महान् हर्यमाणः (= कामयमानः) [स] सधस्थे आ (= स्वकीये स्थाने)
 अन्तर्माहिने द्यावा (= महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये च) ध्रुवो निषत्तः (= अचलः सन्
 निषण्णो भवति = अचल यथा तथा निषीदति) । आस्के (= शत्रूणामास्वन्दनशीले
 = शत्रुजिते) अजरे (= सदा युवत्यौ) अमृक्ते (= केनाप्यर्हिसिते) सबर्दुघे (= अमृ-
 तदोग्ध्रौ) सपत्नी (= सपत्न्यौ = समानपतिके) [द्यावापृथिव्यौ] उरुगायस्य (= पृ-
 ३. अनस्याम्रे) धेनू (= धाम्न्यौ) [भवतः] ॥

सपत्नी समान एकः सूर्यः पतितर्ययोस्ते इति सायणः ॥

३. द्यू आणि पृथिवी [आ-
णि] पूज्य [देव] क्षांनीं तुला
गृहाकरितां होता करून स्थापिलें
आहे. आणि तेथें देवकामी मनुष्य-
लोक हविरन्न घेऊन तुझ्या लख-
लखीत दीप्तीला स्तवितात.

४. महान् असा जो अग्नि
तो मोठ्या प्रीतीनें निरंतर आप-
ल्या घरीं [आणि] महा द्यावापृ-
थिवीच्या मध्यें बसून राहातो.
आक्रमणशील, अजर, अविनाशी
[आणि] अमृताचा पाह्ला सोड-
णाऱ्या ज्या दोघी सवती त्या दी-
र्घगामी अग्नीच्या दाया होत.

3. Heaven and earth and
the adorable [gods] esta-
blished thee [as] an invok-
er for the house, where the
human races, longing for
the gods, with sacrificial
food with them, praise thy
brilliant flame.

4. Loving [Agni] who
is great sits eternal in his
home and in the two great
worlds. The two rival
wives, victorious [and] ever
young [and] indestructible
[and] yielders of nectar,
are the nurses of the long-
striding one.

३. 'अग्नीला देवानों मनुष्याच्या घ-
री होता म्हणून नेमिलें आहे. तेथे (घ-
री) मनुष्यें त्याला हवि अर्पण करून
पूजितात.'

४. 'अग्नीला दूध पाजणाऱ्या दाया
म्हटल्या म्हणजे द्यावापृथिवी होत.'

'आपल्या घरी' = 'सधस्थे.' म्हणजे

यज्ञमंडपांत असा अर्थ आहे.

'दोघी सवती' = 'सपत्नी.' म्हणजे
द्यावापृथिवीच समजावयाच्या.

'दीर्घगामी' = 'उरुगायस्य.' म्हणजे
जिकडेतिकडे जाणारा, मोठ्या वेगानें
जाणारा.

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्ध ।
 त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥
 व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
 आ । ततन्ध ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणी-
 नाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।
 अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥
 ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्नुवा । रोहिता । धुरि ।
 धिष्व ।
 अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि ।
 जातवेदः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, महतस्तव व्रता (=व्रतानि चरितानि) महानि (=महान्ति) [सन्ति] । तव क्रत्वा (=ऋतुना=प्रज्ञया) [त्वं] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ ततन्ध (=विस्तृतवानसि) । त्वं जायमानः (=जातमान एव) दूतोभवः । हे वृषभ (=वीर), त्वं चर्षणीना (=मनुष्याणां) नेता (=नायको) [भवसि] ॥

६. केशिना (=केशिनौ प्रशस्तकेशवन्तौ) घृतस्नुवा (=घृतं क्षरन्तौ) रोहिता (=रोहितावथौ) योग्याभि. (=रज्जुभिर्) ऋतस्य धुरि (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य धुरि) धिष्व (=धेहि) । अथ (=अपि च) हे देव, विश्वान् देवान् आ वह (=आनय) । [अपि च] हे जातवेदः, [अस्माकं कर्माणि] स्वध्वरा (=स्वध्वराणि हिंसारहितानि) कृणुहि (=कुरु) ॥

५. हे अग्नी, महान् जो तूं
त्या तुझीं चरितें महान् [होत].
तूं आपल्या पराक्रमानें द्यावापृथि-
वीस पसरिता झालास. तूं उत्पन्न
होतांच दूत झालास. हे वीरा, तूं
जनांचा नायक [आहेस].

६. सुंदर अयाळ असलेले,
घृतस्त्रावी [आणि] आरक्त रं-
गाचे जे तुझे घोडे त्यांस दोऱ्यांनीं
सत्याच्या धुरेला जोड. आणि हे
देवा, तूं सर्व देवांला इकडे आण.
हे सर्वज्ञा, तूं [आमचीं] यजनें
निर्विघ्नपणें तडीस ने.

5. Great are thy deeds,
o Agni, thou who art great.
Thou didst expand the two
worlds by thy wisdom. [So
soon as] born thou didst
become the messenger.
Thou [art], o hero, the
leader of the people.

6. Harness with strings
to the yoke of Truth the
two tawny horses, shaggy
[and] dropping clarified
butter. And bring all the
gods, o god ! Make, o all-
knowing [Agni], our rites
free from obstruction.

५. 'चरितें.' म्हणजे द्यावापृथिवीस
पसरून ठेविलें इत्यादिक जी ती.

६. 'सत्याच्या धुरेला' = 'ऋतस्य धु-
रि.' म्हणजे सत्यरूप यज्ञ; तोच रथ

अग्नीला घेऊन मनुष्यलोकांहून देव-
लोकीं जातो, आणि तेथून अग्नीला घे-
ऊन पुनः पृथिवीवर येतो. त्याच्या धुरे-
ला, असा अर्थ.

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उपो विभातीरनु भासि पूर्वाः ।

अपो यदग्र उशध्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उपः । विभातीः ।
अपः । भासि । पूर्वाः ।

अपः । यत् । अग्रे । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त ।
देवाः ॥ ७ ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।

ऊर्मा वा ये सुहर्वासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्रे अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
सन्ति । देवाः ।

ऊर्माः । वा । ये । सुहर्वासः । यजत्राः । आयेमिरे । रथ्यः । अग्रे ।
अश्वाः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्रे, यद् (=यदा) वनेषु (=अरण्येषु) अप उशधक् (=उदकान्य-
तिशयेन दहन्) [वर्तसे] [अपि च] मन्द्रस्य (=स्तुत्यस्य) होतुस् [तव] [रो-
कान्=दीप्तीर्] देवाः पनयन्त (=पनयन्ति=स्तुवन्ति) [तदा] ते रोकान् (=तव
दीप्तयो) दिवश्चिदा (=दुलोकपर्यन्तमपि) रुचयन्त (=आरोचन्ते) [अपि च]
पूर्वाः (=प्रभूता) विभातीः (=प्रकाशवतीर्) उपसः अनुभासि ॥

८. उरौ (=विस्तीर्णे) अन्तरिक्षे वा ये [देवा] मदन्ति (=हृष्यन्ति) ये वा
देवा दिवो रोचने (=दुलोकस्य प्रकाशमाने प्रदेशे) सन्ति ये वा ऊर्माः (=संरक्षण-
कर्तारः “ऊर्मसंश्रुताः पितरः”) सुहर्वासः (=शोभनाह्वाना) यजत्राः (=पूजनी-
याः),— । हे अग्रे, रथ्यः (=रथसंबन्धिनस्) [तव] अथा आयेमिरे (=अना-
गमनाय रथे मध्यन्ते=युज्यन्ते),—

७. हे अग्नी, तूं जेव्हां अरण्यांत उदकें अगदी जाळून टाकणारा असा [असतोस], [आणि] [जेव्हां] तुज वर्णनीय होत्याच्या [दीप्ति] देव स्तुतितात, तेव्हां तुझ्या दीप्ति दुलोकापर्यंतहि प्रकाशितात, [आणि] तूं अनेक प्रकाशमान उषांच्या पाठोपाठ प्रकाशतोस.

८. जे [देव] विस्तीर्ण अंतरिक्षांत आनंद पावतात, अथवा जे देव दुलोकाच्या प्रकाशपूर्ण प्रदेशांत आहेत, अथवा जे संरक्षण करणारे, सुलभाह्वान [आणि] पूज्य [देव] [आहेत],— हे अग्नी, रथाला जोडावयाचे घोडे जोडिले आहेत—

7. Even up to heaven do thy rays shine, [and] thou shinest after numerous brilliant Ushases, when thou art, o Agni, a great burner of the waters in the forest, [and] when the gods praise the [rays of the] praiseworthy invoker.

8. Those [gods] that delight in the wide firmament, or who exist in the brilliant regions of heaven, or who [are] protectors, easily invoked [and] adorable—[thy] chariot horses, o Agni, are fastend—

७. हा मंत्र जरा कठिन आहे. अक्षरार्थ बराच सोपा आहे, तरी कवीचा भावार्थ काय असेल तो स्पष्ट समजत नाही. 'तू प्रतिदिनी उषःकाळी जागृत होतोस आणि तुझे किरण आकाशापर्यंत पोहचतात, आणि तूं होता चांगला आहेस' असें साधारण तात्पर्य दिसतें; पण चारहि पादांचा अन्वय चांगला जुळत नाही.

तीस 'देवे' म्हणून जे मंत्रपुष्पांज-

लि देताना म्हणतात त्यांत हा मंत्र म्हणण्याची चाल आहे. सू. १८५ मं. ९ आणि टीप पहा.

८. अंतरिक्ष, दुलोक आणि पृथिवी यांजवरील सर्व देवांस रथाला घोडे जोडून घेऊन येण्याविषयीं यात प्रार्थना आहे.

या मंत्रांतील 'देव' शब्दाचा अन्वय पुढच्या मंत्रांत घेतला पाहिजे.

एभिर्अग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वः ।

पत्नीतत्तस्त्रिशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानासरथम् । वा ।
विभवः । हि । अश्वः ।

पत्नीऽवतः । त्रिशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ ।
वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम् । यज्ञम् ।
अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽईव । तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके । ऋतावरी
इत्युतऽवरी । ऋतजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. एभिः (= तैर्देवैः सह) हे अग्ने, सरथम् अर्वाङ् आ याहि (= एकमेव रथमधिष्ठाय अत्रागच्छ) नानारथ वा (= विभिन्नान् वा रथान् अधिष्ठाय) [आ-याहि] । हि (= यस्मात् कारणात्) [तव] अश्व विभव. (= प्रभवो) [भवन्ति] पत्नीवतः (= पत्नीयुक्तात्) त्रिशतं त्रींश्च देवान् अनुष्वध (= इविरजमुद्दिश्य) आ वह (= आनय) । [अपि च] मादयस्व (= सोमेन हर्षं प्राप्नुहि) ॥

१०. [अग्निः] स होता (= तादृशो होता) [भवति] यस्य यज्ञयज्ञं (= सर्वं यज्ञम्) उर्वी (= उर्व्यां = निस्तोत्रे) रोदसी चित् (= यावापृथिव्यावपि) वृधे अभि गृणीतः (= अभिवृद्धये प्रशंसतः = समीचीनो यज्ञायमिति प्रशंसा कृत्वा तं यज्ञमभिवृद्धं सकलं कुर्वतः) । सुमेके (= सुखे) ऋतावरी (= सत्यवत्या) सत्ये (= सत्यस्वरूपे) [यावापृथिव्यौ] ऋतजातस्य (= सत्यजातस्य सत्यरूपाय यज्ञायोद्भूतस्य) अध्वरेव (= यज्ञाधिव) प्राची (= अग्न्यूर्ध्वे) तस्थतुः (= तिष्ठतः) ॥

उत्तरार्धे स्थितोपमा दुर्वोधा ॥

रोदसीपदेनात्र यावापृथिवीगता देवा बोद्धव्या भवन्ति ॥

९. त्यांसहित हे अग्नी, तूं एकाच रथांत बसून ये अथवा तुम्ही वेगवेगळ्या रथांत बसून [या]. कारण [तुझे] घोडे शक्तिमान् [आहेत]. तूं तीस आणि तीन देवांला त्यांच्या पत्नींसहित हविरनासाठी घेऊन ये आणि आनंद पाव.

१०. [अग्नि] असला होता [आहे] कीं विस्तीर्ण द्यावापृथिवीहि त्याच्या प्रत्येक यज्ञाची प्रशंसा करून अभिवृद्धि करितात. सूरूप, धर्ममय आणि सत्य अशा ज्या द्यावापृथिवी त्या सत्यजात [अग्नी]ला अध्वरांप्रमाणें अनुकूल [होऊन] उभ्या राहतात.

९. 'तीस आणि तीन देव' म्हणजे तेहतीस देव. सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा.

१०. 'द्यावापृथिवी' प्रशंसा करितात म्हणजे द्यावापृथिवीत राहणारे जे जे म्हणून देव आहेत ते प्रशंसा करतात असें समजावयाचे आहे.

9. with those come, o Agni, hither in a common chariot or in separate chariots. For strong [are] [thy] horses. Bring to the oblation the thirty and three gods with their wives [and] be exhilarated.

10. [Agni] is such a minister that even vast Heaven and Earth commend and prosper all his sacrifices. The beautiful, righteous [and] truthful [Heaven and Earth] stand favourable to the Truth-born like two sacrifices.

'अध्वरांप्रमाणें अनुकूल होऊन उभ्या राहतात' हे 'अध्वरेव प्राची तस्यतुः' याचे भाषांतर सायणावुसार केलें आहे. पण त्या उपमेचा भावार्थ समजत नाही. मनाचा आम्ही अक्षरशः अर्थ दिला आहे.

NOTICE.

Volume IV. will end with the last hymn of the third Munda.

चतुर्था भाग द्विमस्या गडलार्थे शेषवर्त्तते मूल शाले गृहणे मयेन.

Subscription is annual *in advance* and, commencing with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

	रु. आ
वर्षाचा वर्गणी, आगाऊ	६ ०
गवईवाहेर राहणारांस टपाल दस्तिलाबद्दल एक वर्षाचे	० ६
फटकळ दर प्रतीस	० १०
<p>वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनी कोणत्याहि भागाच्या आरम्भापासून वर्गणीदार व्हावे; वर्गणी बंद करणे असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद कारवा येईल</p>	

A communications to be addressed to the Manager Mr. Mahdani
 No. 29 Moraba Popatys Oart, Kullia District

सर्व प्रकारचा पत्र-व्यवहार मुंबई मोरोठा पोस्टाची गाडी घर नंबर २६,
या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "मानेजग वेदार्थपन्थ" या
वाशी देवावा

THE
VEDĀRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Revised Sanskrit with Marāṭhī and English trans-
lations, & paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes, in Marāṭhī

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV No 9 NOVEMBER 1880 MONTHLY PART 36.
पुस्तक ४. अंक ९. नोवेंबर मस १८८०. मासिक भाग ५८.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६७ च्या २० व्या आठवड्याप्रमाण नादल आहे.)

इळांमग्ने पुरुदंसं सानि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥

॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

इळांम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सानिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

समाप्तोयं द्वितीयोष्टकः ।

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मद्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणं = प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इव्य (=मूर्ध्नि) गोः
सानि [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=सा तव प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मि-
का) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

। समाप्तोयं द्वितीयाष्टकस्य व्याख्या ।

पॉच ता० १ पाखून ता० ३१ आक्टोबर सन १८८० पर्यंत

	रु	आ
श्रीभन शकरराव चिमणाजी पतसचि। मागीलसुद्धा.	२९	१०
रात्रु मसन सी. दास.	१०	०
रा रा भागजी वल्लभराम नईक.	१२	१२
„ जनार्दन सखाराम माढगीळ	६	६
„ व्यंकटराव गोपाळ दुय्यम सिरिस्तेदार	६	६
डाक्टर नारायण, विनायक	१६	६

११८०

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता.

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

११. येथे दुसरा अष्टक संपला आणि या पुढे तिसऱ्या अष्टकाला आरंभ होईल.

॥ अथ तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

सूक्तम् ७-२४१.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।
 परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सस्त्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥
 प्र । ये । आरुः । शितिपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः ।
 सप्त । वाणीः ।
 परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति । प्र । सस्त्राते इति । दीर्घम् ।
 आयुः । प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. शितिपृष्ठस्य (= श्वेतपृष्ठस्य) धासेः (= पोषकस्याग्नेर्) ये [रश्मयः] आरुः
 (= प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति) [ते] मातरा (= जगतः पितरौ आवापृथिव्यौ) सप्त वाणीः
 (= सप्त सिन्धून् = अन्तरिक्षं) [च] आ विविशुः (= सर्धतः प्रविशन्ति) । परि-
 क्षिता (= परिक्षिती सर्वव्यापिनौ) पितरा (= पितरौ जगतो मातापितरौ आवापृ-
 थिव्यौ) दीर्घमायुः प्रयक्षे (= प्रदातुं) सं चरेते प्र सस्त्राते (= सम्यक्चरेते प्रकर्षेणा-
 त्मानं प्रसारयतश्च) ॥

अग्नेर्दीप्तयो यदा प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति तदा ता अत्यन्तमहत्त्वात् त्रिलोकान् प्रवि-
 शन्ति । आवापृथिव्यौ च तस्मै मनुष्येभ्यश्च दीर्घमायुर्दातुं संचरतः आत्मानं च प्रसा-
 रयत इति भावः ॥

अष्टक ३, अध्याय १.

सूक्त ७-२४१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. श्वेतशृष्ठ पोषक [अग्नी]-
चे जे [किरण] वर जातात, [ते]
[जगाच्या] आईबापांचे ठायीं
[आणि] अंतरिक्षाचे ठायीं प्रवेश
करितात. सर्वव्यापी आईबाप दीर्घ
आयुष्य देण्याकरितां संचार करि-
तात [आणि] प्रसार पावतात.

१. हें तिसऱ्या अष्टकाचें पहिलें सू-
क्त कठिण आहे. या सर्वांत जरी अग्नी-
विषयी सांगितलें आहे, तरी ते सर्व
वर्णन जाणूनबुजून जणु दुर्बोध आणि
शुतार्थ शब्दांनी केलेले असल्यामुळें खरा
भावार्थ समजण्यास सर्व मनात एकासा-
रिखी सुलभ साधनें नाहींत.

ASHTAKA III, ADHYAYA I

HYMN 7-241.

To Agni. By Vis'vāmitra Metro
—Trishtubh.

1. The rays of the white-
backed nourisher [Agni]
that start forth enter into
the [universal] parents
[Earth and Heaven] [and]
into the firmament. The
two parents that spread
everywhere move together
and lie expanded for to
give long life.

‘ अग्नीच्या दीप्ति वर जाकं लागल्या
म्हणजे त्या थोडक्या अंतरापर्यंत जातात
असे नाही. तर पृथिवी, अंतरिक्ष आणि
दुलोक यास भरून टाकतात. यावा-
पृथिवीचा संचार चालतो म्हणून लोक
जगतात.’ असा भावार्थ.

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वो देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।
 ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनि गौः ॥ २ ॥
 दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थौ । मधु-
 मत् । वहन्तीः ।
 ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्त-
 निम् । गौः ॥ २ ॥
 आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्वयीणाम् ।
 प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥
 आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् ।
 रयिवित् । रयीणाम् ।
 प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधप्र-
 तीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ दिवक्षसः (= दिव व्याप्य वर्तमाना) अश्वः (= “ वाहनरूपा रोहिता. ”)
 वृष्ण (= अग्निलक्षणस्य वीरस्य) धेनवः (= पयसा प्रीणयिष्यो धाव्यो) [भवन्ति] ।
 मधुमद् वहन्तीः (= माधुयोपेत रस वहन्तीर्) देवीः (= “ शोतनशीला नदीः ”)
 [स] आ तस्थौ (= आतिष्ठति) । — [हे अग्ने], ऋतस्य सदसि क्षेमयन्तं (= स-
 न्यरूपस्य यज्ञस्य गृहे वासमिच्छन्तं) त्वा (= त्वा प्रति) एका गौः (= ?) वर्तनि
 परि चरति (= मार्गं परिक्रामति = मार्गं परिक्राम्यागच्छति) ॥

गोशब्दो माध्यमित्राश्वोचो माध्यमित्रा वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एषा
 गौः काचिदुक्तविधा वार् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममावा-
 मिच्छन्तम् । इति सायणः ॥

३. चिकित्वान् (= ज्ञातवान्) रयीणा (= वनानां) रयिवित् पतिः (= धनस्य
 लम्भयिता स्वामी) [स] सुयमाः (= सुत्वेन नियन्तुं शक्या) भवन्तीः सी (= ता)
 आ अरोहत् (= आरोहत्) । नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः (= वदुधा विश्विनाहः) [सो-
 मिर्] अतस्य धाम्ने. (= ? “ सततगमनस्य पोषणार्थं ”) ताः (= अश्वः) प्र अ-
 वासयन् (= प्रायामयन् — गतं गन्धयति) ॥

२. वृलोकाला व्यापणान्या घोड्या अग्निनीराच्या धात्री [हो-त]. मधुर रसातें वाहणान्या अशा ज्या त्या देवी खांजवर तो वसत असतो.—[हे अग्नी], सत्याच्या गृहांत आराम इच्छिणाऱ्या तुजप्र-त एक गाय मार्ग चालून येते.

३. संपत्तीचा संपत्तिदायक ज्ञानी प्रभु [अग्नि] सुयंत्र हो-णान्या [ज्या घोड्या], खांजवर आरूढ होतो. नीलशृंग [आणि] चोहीकडे पाहणारा [अग्नि] खां-जकडून गमनाच्या पोषणासाठी प्रवास करवितो.

2. The mares that dwell in heaven [are] the nurses of the hero. He mounts on them, the goddesses that bear the sweet beverage.— To thee who dost desire rest in the home of Truth, one cow comes traversing the road.

3. He the wise lord of riches, that gives riches, mounts them when they become easily controlla-ble. Possessed of a black back [and] looking in many directions he causes them to live abroad "for improving their speed."

२. या सूक्तातील इतर ऋचाप्रमाणे हीहि ऋचा गूढार्थक आहे. आम्ही अक्षरशः अर्थ केला आहे, पण 'मधुर र-सातें वाहणान्या घोड्या' म्हणजे अंतरिक्षातील मेघमालारूप नद्या होत की काय, आणि 'सत्याचें गृह' म्हणजे अंतरिक्ष किंवा यज्ञमंडप ध्यावयाचा ना काय, आणि 'एक गाय' सांगितली तो कोण-ती, या सर्वांविषया मोठा संशय आहे.

३. हा मंत्र अत्यंत दुर्बोध आहे. पूर्वार्धाचा भावार्थ असा दिसतो की, 'अग्नि अंतरिक्षस्थमेघमालारूप ज्या

घोड्या त्याजवर वसतो.' परंतु दुसऱ्या अर्धाचा कांहीच भावार्थ समजत नाही. आम्ही अर्थ केवळ अक्षरशः दिला आहे. 'अतसस्य धासेः' आणि 'प्रा-वासयत्' या पदांचा अर्थ कळत नाही. सावणांनी त्यांचा केलेला अर्थ भाषेत जाणविला आहे.

हे सूक्त संपेपर्यंत वाचकांनी धीर ध-रणें अवश्य आहे. या मंत्राचा अर्थ आम्ही अक्षरशः देऊ, पण भावार्थाची बहुधा कल्पना मान करू. दुसरा उपा-य नाही.

महि त्वाष्ट्रमुर्जयन्तीरजुर्य स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गेभिर्दितुतानः सधस्थ एकांमिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभूयमानम् । वहतः ।
वहन्ति ।

वि । अङ्गेभिः । दितुतानः । सधस्थे । एकाम् इव । रोदसी इति ।
आ । विवेश ॥ ४ ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रधस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥

॥ ५ ॥ १ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रधस्य । शासने ।
रणन्ति ।

दिवःसुरुचः । सुसुरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । मा-
हिना । गीः ॥ ५ ॥ १ ॥

इयमपि दुर्बोधार्था ॥ प्रावासयत् प्रकुर्वेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेपनीते स-
ततगमनं पोषयितुं शक्यम् इत्यर्थः इति सायणः ॥

वस्तुतस्तु उत्तरार्धोऽज्ञातभावार्थः । विशेषतश्च अतस्य धासेरिति पदद्वयमति-
शयेन गूढार्थकम् ॥

भाषायाम्.

४. अजुर्य (=जरयितुम् अनर्हम्=अविनाशिन) स्तभूयमानं (=स्वस्य धारणम्
अचलत्वमिच्छन्तं) त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रम् अग्नि) महि (=प्रभूतं यथा तथा) ऊ-
र्जयन्तीः (=ऊर्जयन्त्यो=वलिनं कुर्वन्त्यो) वहतः (=नगो) वहन्ति (=धार-
यन्ति) । सधस्थे (=स्वकीये स्थाने) अङ्गेभिः (=अङ्गैः स्वकीयेस्वयवैर्) वि दि-
तुतानः (=विशेषेण दीप्यमानः) [स] एकामिव रोदसी आ विवेश (=द्यायापृ-
थिव्योर्मध्य एकामिव उभे द्यावापृथिव्यां प्रविशति) ॥

५. अरुषस्य वृष्णः (=आरोचमानस वीरस्य अग्निरूपस्य) शेवं (=सुखं=तेन
दत्तं सुखं) [जना] जानन्ति । उत (=अपि च) ब्रधस्य (=महतोमेः) शासने

४. अविनाशी आणि हाळें नये अशा निश्चयानें उभा राहणारा जो त्वष्ट्याचा पुत्र, त्याला नद्या अतिशय प्रबळ करून वाहतात. [आपल्या] स्थानीं सर्व अवयवांनीं प्रकाशणारा [अग्नि] एकीमध्ये [प्रवेश केल्या] प्रमाणें उभय ज्या द्यावाष्ट्यिवी त्यांमध्ये प्रवेश करितो.

५. आरक्त [जो अग्नि] वीर त्याचें सुख [जन] जाणतात, आणि ते महान् [अग्नी] च्या आज्ञेंत रममाण होतात. ज्यांची आहुति [आणि] महा वाणी पूज्य [होय] ते दुलोकापर्यंत प्रकाशणारे, उत्तम प्रकाशणारे [आणि] तेजस्वी [होतात].

4. The rivers carry [him], greatly invigorating him, the son of Tvashtā, indestructible and immovable. Shining in all directions with [his] limbs he enters the two worlds as if he entered [only] one.

5. They know the blessing of the tawny hero and remain with delight under the command of the great [Agni]. They whose oblation and great hymn [is] praiseworthy shine as far as heaven, become highly brilliant, [and] resplendent.

४. हाहि मंत्र कठिण आहे. भावार्थ असा दिसतो की, 'मेघमालारूप ज्या घोड्या, त्या अचल अग्नीला वाहतात; आणि अग्नि जेव्हा अंतरिक्षांत विशुद्धपानें प्रकाशतो, तेव्हां तो उभय लोकांस एकदम व्यापून टाकितो.'

तथापि 'एकीमध्ये प्रवेश केल्याप्रमाणें' असें आहे त्याचा वास्तविक भावार्थ काय आहे, तें निश्चयानें सांगणें कठिण

आहे.

५. अग्नीच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तल्यापासून काय लाभ आहे तो जेणें जाणतात, आणि म्हणूनच त्याचें शासन ते उल्लंघन करित नाहीत. म्हणजे, त्याला आहुतीनी आणि स्तोत्रांनी भजतात व तसे करून अग्नीप्रमाणे अत्यंत दीप्तिमंत होतात, असा भावार्थ.

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शुषम् ।
 उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥
 उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अतु । घोषम् । महः । महद्भ्या-
 म् । अनयन्तु । शुषम् ।
 उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अतु । स्वम् । धाम ।
 जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥
 अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।
 प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥
 अध्वर्युभिः । पञ्चभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निहितं-
 तम् । पदम् । वेरिति वेः ।
 प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अतु । हि ।
 व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

(=आज्ञाया) रणन्ति (=रमन्ते) । [अपि च] येषाम् इळा (=हविराहुतिर्)
 माहिना गीः (=महती स्तुतिश्च) गप्या (=पूजनोया प्रशस्ता) [भवति] [ते म-
 न्युया] दिवोश्चः (=गुलोरुपर्यन्तं दीप्यमानाः) सुश्चः (=शोभनं यथा तथा
 दीप्यमाना) रोचमानाः (=दीप्तिमन्तश्च) [भवन्ति] ॥

ये जना अग्नेः शासने तिष्ठन्ति तेतिशयेन दीप्तिमन्तो भवन्ति । अग्नेः प्रसादाच्छ-
 ष्ढयं सुरां वस्तु यस्माच्च जानन्ति तस्माच्चस्य शासने तिष्ठन्तीति भावः ॥

भाषायाम्.

६. उतो (=अपि च) महः (=महतोऽग्रेर्) महद्भ्या पितृभ्या (=आवापृथि-
 याभ्यां) प्रविदा (=ज्ञानेन) अतु घोषं (=सघोष) शुष (=स्तोत्रम्) अनयन्त
 (=प्रार्थितवन्तः) । यत्र ह (=पश्मिन् काले=तस्मिन् काले च) उक्षा (=सेचनो=
 गीरोमिः) परि धानम् अक्तोः (=१ रात्रेः कर्णे=रात्रिसालसारम्भे) जरितुः (=१ स्तो-
 त्रदिताय) अतु रं धाम (=स्वर्गायं तेजोबुलक्ष्य=तेज.परिमाणमनु) ववक्ष (=म-
 हान् वभूव) ॥

एषा भृशमेव दुर्बोधा ॥

६. आणि [जन] मोठ्याचीं मो-
ठीं मातापितरे [अशा ज्या द्यावापृ-
थिवी त्या] प्रत घोष करून ज्ञानाने
स्तोत्र अर्पण करिते झाले, तेव्हा
[अग्नि] वीर रात्रीच्या आरभीं
आपल्या तेजाच्या प्रमाणाने स्तो-
त्रासाठीं वाढला.

७. पाच अध्वर्यूनी सात मे
धावी [जन] पक्ष्याचे स्थापिलेले
प्रिय स्थान रक्षितात. प्रसन्नमुख
[आणि] अजर वीर [देव] हर्ष
पावतात. कारण कीं देव [जे ते]
देवाच्या कर्मांमागून गेले.

6 And [the people] of-
fered with knowledge and
in loud acclamation a
hymn to the great parents
of the great [Agni], when
the puissant [Agni] at
the commencement of the
night grew in proportion
to his own splendor [for
the benefit] of the poet

7 The seven wise men
protect through the five
Adhvaryus the dear esta-
blished seat of the Bird
The willing and every young
heroes are delighted For
the gods are after the
works of the godly [wor-
shippers]

६ ही ऋचा अत्यंत दुर्बोध आहे
यात ऋचाचा भावार्थ काय आहे तो
स्पष्ट समजत नाही इतरेंच नव्हे, पण
या मंत्राचा साधारण शब्दाथ सुद्धा पार
कठिण आहे आम्हा बहुतकरून श-
ब्दास अनुसरून अर्थ दिला आहे, पण
'प्रविदा' 'अनु घापम्,' 'यत्,' 'प
रिधानम्,' 'अनु स्व धाम आणि
जारतु याचा अर्थ आणि अवय
ही उघड नाहीत

आम्ही वर दिलेल्या अर्थाच तात्पर्य
ह की, 'अग्नीन आर्शवाप न द्यावापृ-
थिवी, त्याच मोठ्याने स्तोत्र लेखांनी वळ
तेव्हा रात्रीच्या आरभी अग्नीन आपल

तज प्रगट करून, त्याच्या प्रमाणान आ
पणहि प्रगट चाला'

पण ऋग्वेदात जे त्रितीया अगदा
कठिण मन आहेत त्यांपैकी हा आहे,
आणि बहुतकरून हे सर्वच सूत्र त्या-
प्रकारच आहे

७ 'अध्वर्यु आणि दुसरे ऋत्विज
अग्नीला आहवनीयादिन स्थाना रक्षि-
तात, कारण का तेथून देव आनंद पा-
वतात त्यात दीप्तिमान ऋत्विजांनी
टांकिलेल्या आहुति घण्यास दाप्तिमान
देव धावत येतात'

असा भावार्थ परंतु पाच अध्वर्यु
कोणते आणि सात मेधावी कोणते या-

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वर्ध्या मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्याना ॥ ८ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वर्ध्या ।
मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्र-
तऽपा । दीध्याना ॥ ८ ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वोवृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतराश्चक्रित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥
वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽ-
यामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतर । चक्रित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति ।
आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

७ सप्त विषा (=मेधाविन " होत्रा ") पञ्चभिरध्वर्युभि [सह] निहित
(=स्थापित) प्रिय वे पदम् (=अग्निरूपस्य पक्षिण स्थान) रक्षन्ते (=पालयन्ति) ।
प्राश्च (=अनुवृल्लमुक्ता =प्रसन्नमुक्ता) अजुर्या. (=जरारहिता) उक्षण (=वीर्य =
देवा) मदन्ति (=तस्मात् स्थानाद्गच्छन्ति) । देवा (=इन्द्रादयो) देवाना व्रता
(=दीप्तानामृत्विजा व्रतानि कर्माणि) अनु गु (=अनुजम्बु =अन्वगच्छन्) ॥

उन्नातृवर्ग्यतिरिक्ता द्वादशात्वजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पञ्चायेऽध्वर
नपति । ते पञ्चभिरध्वर्युभि सह सप्त विषा मेधाविनो होत्रा वर्गमनस्वभावस्याग्ने
प्रिय निहितमाहवनीयाख्य पद रक्षन्ते । पालयन्ति । इति सायण ॥

भाषायाम्.

८ दैव्या (=दिव्या) प्रथमा (=प्रथमावादिभूती) होतारा (=देवानामाहा-
तारा) नि ऋञ्जे (=प्रसाधयामि=प्रसादयामि) । ऋत शंसन्त (=सत्यभूत मेघो-
दरुमाशसमाना) सप्त पृक्षास (=ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपा (=व्रत कर्मानुसृत्य
व्रतरक्षिण कर्मणो रक्षितारो) दीध्याना (=ध्यानरता सन्तस्) ते ऋतमित् आहु
(=अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति) ॥

९ महे (=महते) अत्याय (=सर्शानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय) [अग्रये] पूर्वा.

८. दोन दिव्य आदि होत्यां-
ला मी आळवितों. सत्य[रूप उ-
दका]ची याचना करणारे सात
ऋत्विज् [त्यांला] हविरन्नानें आ-
नंदवीत आहेत. कर्मांला अनु[स-
रून] कर्मांचें रक्षण करणारे
[आणि ध्यानी] [असे] ते ऋत्वि-
ज् [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

९. महान् [आणि] सर्वव्या-
पी [अग्नी]च्या संगाची पुष्कळ
जणी वांछा करितात. आज्ञाधारक
दीप्ति सुंदर वीर [जो अग्नि त्या]-
च्या [संगाची वांछा करितात].
हे होत्या, उत्तम रीतीनें हर्षविणारा
[आणि] ज्ञानी असा जो तूं, तो
महान् देवांला आणि द्यावापृथिवीं-
ला येथें आण.

8. I propitiate the two
primeval divine invokers.
The seven priests, praying
for the holy [water], de-
light [them] with oblation.
Preserving the law accord-
ing to the law, and full
of contemplation, they say
[Agni] [is] Holiness.

9. The many [females]
long for the great [and]
impetuous [Agni]—for the
handsome hero the obe-
dient flames [are longing].
O resplendent invoker, do
thou, most able to enter-
tain and most wise, bring
hither the great gods [and]
Earth and Heaven.

विषयी सशय आहे. सायगानी याची
संख्या कशी भरली आहे तें भाषेत्ता-
ली पहा.

‘देव’शब्द जसा देवाचा तसाच

ऋत्विजांचाहि वाचक आहे. याची उ-
दाहरणे ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी
आलेली आहेत.

९. ‘अग्नीच्या ज्वाळा ध्याच ज्या
त्रिया त्या अग्नीचा संग व्हावा म्हणून
अतिशय कामार्थ होतात. असा जो अ-

ग्नि, तो द्यावापृथिवीवरील आणि इतर
ठिकाणी असलेल्या देवांस इकडे घेऊन
येओ’, असा भावार्थ दिसतो.

पृक्षप्रयजो द्रविण. सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदपु. ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥
पृक्षप्रयजः । द्रविण । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् ।
ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः ।
सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

इळामग्रे पुरुदंसं मनिं गो शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नं ननुस्ननयो विजावाग्रे सा ते समुतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २ ॥
इळाम् । अग्रे । पुरुदसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुतुः । तनयः । विजावा । अग्रे । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २ ॥

(=पूर्य प्रभूता) [दीप्तयो] वृषायन्ते (=वृषेवाचरन्ति=त सद्गार्थं भृशमेव काम-
यन्ते) । सुयामा. (=सुष्टु नियन्तु शक्या) रश्मय (=दीप्तयश्च) चिनाय वृष्णे
(=सु-दराय वाराय) वृषायन्त (=त सद्गार्थं भृशमेव कामयन्ते) । हे होत (=दे-
वानामाह्वातर) देव [अग्रे], मन्दतरः (=अतिशयेन मादयिता) चित्रित्वान्
(=ज्ञातवान्) [एतादृशस्त्व] महो देवान् (=महतो देवान्) रोदसो (=गवापृ-
थिव्यौ च) इह आ वक्षि (=अत्रानय) ॥

भाषायाम्.

१० हे द्रविण. (=द्रविणोद धनद), पृक्षप्रयजः (=यासूयितासु सतीषु ह-
वीषि प्रज्यन्ते ह्यन्ते ताः) सुवाच (=सुस्वरा) सुकेतव (=सुतेजस) उषसो
रेवत् (=धनयुक्त यथा तथा) ऊषु. (=प्राशस्त्याम्) । उतो चित् (=अपि च) हे
अग्रे, उत चिदेन. (=इतमपि पाप) पृथिव्या महिना (=महिम्ना) महे (=महते
यजमानाय) स दशस्य (=सक्षय) ॥

पृथिव्या महिनेयज्ञानाभिप्रायम् ॥

११. हे अग्रे, हवमानाय (=स्तुनते मल) शश्वत्तम (=निराल यथा तथा)
पुरुदस (=प्रभूतवीर्यमार्ग=प्रभूतवीर्यमार्गं वारयितुम्) इळा (=भूमि) गो.

१०. हे धनदायक [अग्नी],
हविर्दायिनी, सुभाक् [आणि]
सुतेजस्क अशा ज्या उपा, त्या सं-
पत्तीसहित प्रकाशोत. आणि हे
अग्नी, कांहीं केलेले जे पाप तें तू
महान् [यजमाना]साठी पृथिवीच्या
मोटेपणाने जाळून टाक.

११. हे अग्नी, तुझा धावा क-
रणान्याला तूं बहु पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुराची समृद्धि
हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र सतान वाढविणारे हो-
ओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

10 O liberal [Agni],
may the Ushases under
whose auspices offerings
are made, [who are] elo-
quent [and] brilliant, shine
forth with wealth [for us]
And do thou, o Agni, des-
troy for the great [sacri-
ficer], with the greatness
of the earth, any sin that
may have been committed.

11 O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds, and
an affluence of cows May
our sons and grandsons be
prolific O Agni, may that
thy favour be ours.

१० प्रार्थना 'उपा येओत, आणि
हे अग्ना, तू पराक्रम आणि आमच्या य-
जमानाने जें वाय पाप केलें असेल, तें
तू नाहसिं करून टाक' असा भावार्थ
पण 'पृथिवीच्या मोटेपणानें' याचा
अर्थ वाय? सायण 'मोठ्या ज्वालेच्या
'महत्तान' असें भाष्य करितात
'हविर्दायिनी' = 'पृक्षप्रयजः,' म्ह-

णजे ज्या उगवताच हविरज देवांस दिलें
जाते त्या.

'सुभाक्' = 'सुभाक्,' म्हणजे ज्या-
चा आविर्भाव होताच सुस्वर आणि
मधुर गाणारे पक्षी गाऊ लागतात, त्या.
स ४८ म २ आणि त्याजरील टीप
पहा

सूक्तम् ८-२४२.

विश्वामिन ऋषिः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्श इत्ये-
कादस्यारिऽन्ययूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी
वैश्वदेवी यीपी वा । अत्र षष्ठादीना बहवो यूपा देवता । शिष्टा एकयूप-
देवताकाः । तृतीयासप्तम्यावानुष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदुर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः ।

मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्तिं वार्धमान उच्छ्रयस्व महते सौमगाय ॥ २ ॥

सम्पुड्गद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सु-
वीरम् ।

वीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमर्तिम् । वार्धमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सी-

मगाय ॥ २ ॥

सर्ति [च] (=गवा लाभ च) साध (=साधय) । न. सृजस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौनध) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मिका) अस्मे भूत (=अस्माकं भवतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे वनस्पते (=वृक्षाधीश=वृक्षराजविनाशभूत यूप), त्वा देवयन्तः (=देवान् कामयमाना ऋग्विज.) अध्वरे (=यज्ञे) दैव्येन मधुना (=देवसवन्धिना मधुना=पृतेन) अञ्जन्ति (=त्वयि पृत सिञ्चन्ति) । यद् [वा] ऊर्ध्वस्तिष्ठः यद् वा अस्या मातुरस्थे क्षयः (=यदि वा उन्नतस्तिष्ठति यदि वा भूम्या उत्तरे शयानो वर्तते) इह द्रविणानि धत्तात् (=अस्मासु धनानि निवेदि स्थापय=अस्मभ्यं देहि) ॥

सूक्त ८-२४२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
यूप. वृत्त-१, २ त्रिष्टुभ्; ३ अ-
नुष्टुभ्; ४-६ त्रिष्टुभ्; ७ अनु-
ष्टुभ्; ८ ११ त्रिष्टुभ्

१. हे वृक्षराजा, तुला, देवका-
मी ऋत्विजलोक यज्ञात् देव्य म
घूने मासतात. त्व उभा अस अ-
थवा या मातेच्या माडीवर निज
लेला अस, तू आम्हाला धनसं-
पत्ति दे.

२. पेटविलेल्या [अग्नी]च्या
पूर्वेला उभा राहिलेला [आग्नि]
अक्षय [तसेच] वीरसत्तानयुक्त
अन्न देणारा [आग्नि] शत्रूला
आम्हापासून दूर हाकून लावणारा,
[असा जो तू तो] महा भाग्य
[देण्या]साठी उभा ठाक

१ ज्या खावाला अथवा यज्ञस्तभा-
ला पशु बाधीत, त्यानिपयी हें सूक्त
आहे

‘देव्य मघून’ म्हणजे वृत्तान असा
सायण अर्थ करितात तसेच दिसत

‘मातच्या’ म्ह० पृथिव्याच्या

‘निजलला अस’ = ‘क्षय’ ह क्षि-
धातूपासून क्रियापद आहे

Hymn 8-242

To Indra of the Sacrificial Hot
By Visvamitra Metre—
Tristubh except in verses 3
and 7 where it is Anustubh

1 O king of the forest,
the god loving [priests]
anoint thee in the sacrifice
with the celestial honey
Whether thou standest
erect, or whether thou rest
est in the lap of this mo-
ther [earth], do thou give
us riches

2 Standing to the east
of the well kindled [Agni],
bestowing indestructible
wealth accompanied by
brave progeny, driving a-
way the enemy from us,
do thou stand erect for [to
give] great prosperity

२ विवाहात वाग्दान म्हणून जे क-
रितात त्यात हा मंत्र म्हणतात कारण
की यात ‘महत सौभगाय’ हे शुभ श-
ब्द आले आहेत पण लग्नात यूपचा
काही संबंध नाही व ‘महत सौभगाय’
हे शुभ शब्द यूपस लाविले असल्यामुळे
या मंत्राचा संबंध काही नसता उगीच
पाठ म्हणतात हें उघड आहे

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ ३ ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुऽवासाः । परिऽवीतः । आ । अगात् । सः । ऊ इति । श्रे-
यान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । दे-
वऽयन्तः ॥ ४ ॥

२. समिद्धस्य (=सम्यग्दीप्यमानस्य “आहवनीयाख्यसाम्ने.”) पुरस्ताच्छ्रयमाणः
(=पूर्वस्या दिशि वर्तमानः) अजर सुवीर्यं ब्रह्म वन्वान् (=अक्षय शोभनवीरोपेत
चात्र प्रयच्छन्) अस्मदारे अमर्तिं बाधमानः (=अस्मत्सनाशात् शत्रुमपनुदन्) [ए-
तादृशस्त्वं] महते सौभगाय (=महत् सुभाष्य दातुम्) उत् श्रयस्व (=ऊर्ध्वंस्तिष्ठ) ॥

भाषायाम्.

३. हे वनस्पते (=तृणराज=हे यूप), [त्व] पृथिव्या वर्ष्मन् अधि (=पृथि-
व्या उच्छ्रिते प्रदेशे) उच्छ्रयस्व (=उच्छ्रितो भव) । सुमती (=सुमत्या) मीयमानः
(=उत्थाप्यमानस्) [त्व] यज्ञवाहसे (=हविर्दीप्ते यजमानाय) वर्चोधाः (=य-
नादिसपद देहि) ॥

४. युवा (=वरुणः) सुवासाः (=सुरराः) परिवीतः (=परिवेष्टितः) [संघे
यूय] आ अगात् (=आगच्छति) । स उ (=स एव) जायमानः (=जातमात्रः)
श्रेयान् (=उन्नतो) भवति । तम् [एव] धीरासः (=धीराः=प्रज्ञाः) स्वाध्यः
(=गुण ध्यानयुक्ता) मनसा देवयन्तः (=प्रेम्णा देवान् कामयमानाः) त्वयः (=मो-
हार उपागता) उन्नयन्ति (=उन्नतं पृथयन्ति) ॥

३. हे वृक्षराजा, तूं पृथिवीच्या उंच प्रदेशीं उभा ठाक. कुशलतेनें उभारलेला असा जो तूं, तो यज्ञ अर्पण करणाऱ्या [यजमाना] ला वैभव दे.

४. तरुण, सुवस्त्र, वेष्टिलेला [असा यूप] येतो. तोच उत्पन्न शाल्यावर उंच होतो. स्याला बुद्धिमान्, भक्तिमान् [आणि] भावेंकरून देवांवर प्रीति करणारे कवि उभारितात.

3. Do thou, o king of the forest, stand up on the height of the earth. Do thou, who art erected with skill, give affluence to the offerer of the sacrifice.

4. Young, well-clad [and] surrounded, he comes. He alone becomes high [so soon as he is] produced. It is he that the wise, pious, [and] sincerely god-loving poets erect.

४. हा मंत्र याज्ञिकांत प्रसिद्ध आहे. उपनयनांत एके प्रदक्षिणेच्या प्रसंगी ह्या मंत्राचा पूर्वार्ध म्हणतात, आणि उत्तरार्ध

उपनयनांतील हृदयालंभन नांवाच्या कर्मांत पाठ म्हणतात.

‘ कवि ’ म्हणजे ऋत्विज्लोक.

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचम् ॥५॥३

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत् । इयति । वाचम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिष्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥६॥

यान् । वः । नरः । देवऽयन्तः । निऽमिष्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ जातः (=सकृत्पूर्व पृथिव्या वृक्षत्वेन जातोपि) [वनस्पतिः] [पुनरपि] अह्ना सुदिनत्वे (=शोभनेषु दिवसेषु) समर्थे (=यामे) विदथे आ (=यज्ञे) [च] जायते वर्धमानः (=वर्धते च) । अपसः (=कर्मकारिणो) धीराः (=सुप्रज्ञा) मनीषा (=मनोपया=स्तुत्या) पुनन्ति (=शोधयन्ति) । देवयाः (=देवान् यजमानो) विप्रः (=मेधावी होता) वाचम् उद् इयति (=स्तुतिरूपा वाचमुच्चारयति) ॥

६. यान् वः (=युष्मान्) देवयन्तः (=देवकामा ऋत्विजो) निमिष्युः (=अवष्टेपु प्रक्षिपुः=अवष्टेपु स्थापयित्वोज्ज्वलं चकुः) वा (=अथवा) हे वनस्पते (=वृक्षराज), [यान् वः] स्वधितिस्ततक्ष (=कुठारक्षिच्छेद) ते देवासः (=देवा दीतिमन्तः) स्वरवः (=यूपा) अस्मे (=अस्मासु) प्रजावद्भ्रम् (=अपत्ययुक्तं धन) दिधिषन्तु (=धारयन्तु=अस्मभ्यं प्रयच्छन्तु=प्रयच्छत) ॥

पुरुषत्रयत्वपरजन्दसः ॥

५. जन्मलेला [वृक्षराज]
[पुनः] मंगल दिवशी यज्ञांत आणि
यजनांत जन्मतो आणि वाढतो.
कर्मकारी विद्वान् [वाला] स्तु-
तीनें सुतेजस्क करितात. देवांप्री-
त्यर्थे याग करणारा विद्वान् [हो-
ता] स्तोत्र उच्चारितो.

६. ज्या तुम्हांला देवकामी
पुरुष रोविते झाले, अथवा हे वृ-
क्षराजा, [ज्या तुम्हांला] कुऱ्हाड
कापितो झाली, ते देदीप्यमान
[आणि] उभे राहिलेले [तुम्ही]
ग्रूप आम्हांला संतानयुक्त संपत्ति द्या.

5. [Though already]
born he is born [again]
[and] grows on auspicious
days, in festivity [and] in
sacrifices. Wise men full
of pious works illustrate
[him] with a hymn. The
sacrificing sage sends forth
his voice.

6. You sacrificial Posts
whom the god-loving men
have erected or whom the
axe has fashioned, who are
resplendent and who stand
erect, do you give us wealth
accompanied by progeny.

५. 'वृक्षरूपाने पूर्वी पृथ्वीत जन्म-
लेला असताहि पुनः यज्ञदिवसी तो यू-
परूपाने जन्मतो आणि वाढतो.'

६. 'देवकामी पुरुष' = 'देवय-
न्तो नरः.' म्हणजे देवावर प्रीति करणारे
जे ऋत्विज ते. 'रोविते झाले' म्हणजे

तुम्हास पुरावयाचे ठिकाणी तुम्हांस पुरते
झाले, म्हणजे उभारिते झाले.

या मंत्रांत एकवचन आणि अनेक-
वचन आणि द्वितीय पुरुष आणि तृती-
य पुरुष यांचा संकर आणि व्यत्यय
झाला आहे तो छंदस आहे.

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यत्सुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अ-
न्तरिक्षम् ।

सऽजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य ।
केतुम् ॥ ८ ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्यः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः ।

आ । अगुः ।

उत्सुनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि ।

यन्ति । पार्यः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. वृक्णासः (=वृक्णाः=परशुना छिन्ना) यत्सुचः (=यताः सुचो ययोरर्थ)
क्षेत्रसाधसः (=क्षेत्रस्य साधयितारो) ये अधि क्षमि निमितासः (=पृथिव्यामुन्नताः
वृतास्) ते [यूपा] नो वार्यम् (=अन्नं हवीरूपं) देवत्रा व्यन्तु (=देवेषु प्रापयन्तु) ॥

८. आदित्याः रुद्राः वसवः द्यावाक्षामा (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षम् (=अ-
न्तरिक्षाभिमानो देवथ) [इत्येते] सुनीयाः (=शोभननायकमृता) देवाः सजो-
षसः (=संगताः सन्तो) यज्ञम् अवन्तु (=रक्षन्तु) [अपि च] अध्वरस्य केतु
[यूपम्] ऊर्ध्वं कृण्वन्तु (=उन्नतं पुर्वन्तु) ॥

९. हंसा इव श्रेणिशः (=पक्षिशो) यतानाः (=प्रवर्तमाना गच्छन्तः) शुक्रा
वसानाः (=शुक्लानि वासांसि परिदधानाः) स्वरवः (=यूपा) नः आ अगुः (=अ-

७. ज्या दत्तहविष्क [यूपांला] कापून भूमीवर उभारिलें आहे, ते क्षेत्रसाधक [यूप] आमचें श्रेष्ठ हवि देवांप्रत पोंहचतें करोत.

८. उत्तम नायक असे जे आदित्य, रुद्र [आणि] वसु ते, वावाष्टथिवी [आणि] अंतरिक्ष, [हे सर्व] देव मिळून यज्ञ सफळ करोत. ते यज्ञाच्या ध्वजाला उभारोत.

९. हसांप्रमाणें श्रेणीनें चालणारे असे जे शुभ्र वस्त्रें घातलेले यूप, ते आम्हांप्रत येतात. मेधावी [ऋत्विजां]नीं पूर्वे दिशेला उभारिलेले जे देव [यूप], ते देवांच्या स्थानाप्रत जातात.

7. Those [Sacrificial Posts], in whose honour the ladles are stretched forth, [and] which being cut are raised on the ground, and which are promoters of the field,—may they carry our valuable offering to the gods.

8. The good leaders the Âdityas, the Rudras, the Vasus, Earth and Heaven [and] the Firmament—may these gods conjointly favour the sacrifice. May they raise the banner of the sacrifice.

9. The Yûpas (sacrificial Pillars) come unto us, proceeding in a series like flamingoes [and] clad in white. Raised in the east by the wise men the resplendent [Yûpas] reach the path of the gods [the sky].

७. 'दत्तहविष्क' = 'यत्सुचः' म्हणजे ज्यामीत्यर्थ हवि देतात अथवा जे हवि देतात ते. अक्षरशः 'पसरित्या आहेत पळ्या ज्यांनी अथवा ज्या करिता ते.'

'क्षेत्रसाधक' = 'क्षेत्रसाधकः' येथें क्षेत्र म्हणजे यज्ञ असें सायण म्हणतात. परंतु अक्षरशः साधारण अर्थ घेतला तरी चालेल.

८. 'आदित्य.' सू. ४५ म. १.

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १.

'वसु.' सू. ४५ मं. १.

या मंत्राचा पाठ शातिसूक्त आणि दुष्टजननशांति यात म्हणत असतात.

९. 'यूपांला शुभ्र वस्त्रें घातलेली असतात, त्यामुळे ते हसांसारखे शुभ्र दिसतात. ते इतके उंच असतात की ते अंतरिक्षाला लागतात.'

ही शेवटची प्रशंसाची अतिशयोक्ति

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निमितासः । यत्सुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सज्जोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सज्जोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः ।

आ । अगुः ।

उत्तुन्नीयमानाः । कविभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि ।

यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. वृक्णासः (=वृक्णाः=परशुना छिन्ना) यत्सुचः (=यताः सुचो ययोरर्थ) क्षेत्रसाधसः (=क्षेत्रस्य साधयितारो) ये अधि क्षमि निमितासः (=पृथिव्यामुन्नताः यतास्) ते [यूपा] नो वार्यम् (=अन्नं हवीरूप) देवत्रा व्यन्तु (=देवेषु प्रापयन्तु) ॥

८. आदित्याः रुद्राः वसवः द्यावाक्षामा (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षम् (=अन्तरिक्षाभिमानि देवश्च) [इत्येते] सुनीथाः (=शोभननायकभूता) देवाः सज्जोषसः (=संगताः सन्तो) यज्ञम् अवन्तु (=रक्षन्तु) [अपि च] अध्वरस्य केतुम् [यूपम्] ऊर्ध्वं कृण्वन्तु (=उन्नतं पुर्वन्तु) ॥

९. हंसा इव श्रेणिशः (=पङ्क्तिशो) यतानाः (=प्रवर्तमाना गच्छन्तः) शुक्रा वसानाः (=शुक्राणि यासासि परिदधानाः) स्वरवः (=यूपा) नः आ अगुः (=अ-

७. ज्या दत्तहविष्क [यूपांला] कापून भूमीवर उभारिलें आहे, ते क्षेत्रसाधक [यूप] आमचें श्रेष्ठ हवि देवांप्रत पोहचतें करोत.

7. Those [Sacrificial Posts], in whose honour the ladles are stretched forth, [and] which being cut are raised on the ground, and which are promoters of the field,—may they carry our valuable offering to the gods.

8. The good leaders the Âdityas, the Rudras, the Vasus, Earth and Heaven [and] the Firmament—may these gods conjointly favour the sacrifice. May they raise the banner of the sacrifice.

9. The Yûpas (sacrificial Pillars) come unto us, proceeding in a series like flamingoes [and] clad in white. Raised in the east by the wise men the resplendent [Yûpas] reach the path of the gods [the sky].

८. उत्तम नायक असे जे आदित्य, रुद्र [आणि] वसु ते, द्यावापृथिवी [आणि] अंतरिक्ष, [हे सारे] देव मिळून यज्ञ सफल करोत. ते यज्ञाच्या ध्वजाला उभारोत.

९. हसांप्रमाणें श्रेणीनें चालणारे असे जे शुभ्र वस्त्रें घातलेले यूप, ते आम्हांप्रत येतात. मेधावी [ऋत्विजां]नीं पूर्वे दिशेला उभारिलेले जे देव [यूप], ते देवांच्या स्थानाप्रत जातात.

७. 'दत्तहविष्क' = 'यत्सुचः' म्हणजे ज्यामीत्यर्थ हवि देतात अथवा जे हवि देतात ते. अक्षरशः 'पसरित्या आहेत पळ्या ज्यांनी अथवा ज्या करिता ते.'

'क्षेत्रसाधक' = 'क्षेत्रसाधसः' येथें क्षेत्र म्हणजे यज्ञ असें सायण म्हणतात. परंतु अक्षरशः साधारण अर्थ घेतला तरी चालेल.

८. 'आदित्य.' सू. ४५ म. १.

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १.

'वसु.' सू. ४५ मं. १.

या मंत्राचा पाठ शातिसूक्त आणि दुष्टजननशांति यात म्हणत असतात.

९. 'यूपांला शुभ्र वस्त्रें घातलेली असतात, त्यामुळे ते हंसासारखे शुभ्र दिसतात. ते इतके उंच असतात की ते अंतरिक्षाला लागतात.'

ही श्लोकाची प्रशंसाधी अतिशयोक्ति

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे च्चालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।
 वाघद्विर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्मां अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥
 शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । च्चालऽवन्तः । स्व-
 रवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृत-
 नाज्येषु ॥ १० ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वर्धितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥ ४
 वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम् ।
 यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽर्धितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते ।
 सौभगाय ॥ ११ ॥ ४ ॥

स्मान् आगच्छन्ति । कविभिः (= मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः) पुरस्तात् (= पूर्वदिशि)
 उन्नीयमाना (= उच्छ्रीयमाणा) देवाः (= दीक्षिमन्तस्) [ते] देवाना पाथः (= मा-
 र्गम् (= अन्तरिक्ष) यन्ति (= गच्छन्ति) ॥

उच्छ्रीयमाणा यूपा अन्तरिक्षपर्यन्त गच्छन्ति । एतावत्तेषामुन्नतत्वमित्यतिश-
 योक्ति ॥

भाषायाम्.

१०. चालवन्त (= “ प्रतिमुत्तकण्टका ”) स्वरवः (= यूपा.) पृथिव्या शृ-
 ङ्गिणा शृङ्गाणीवेत् (= महिषादीना पशूना शृङ्गाणीवैव) स ददृश्रे (= दृश्यते) ।
 विहवे (= यज्ञे) वाघद्वि (= ऋत्विग्भिः.) [छत स्तोत्र] श्रोषमाणाः (= शृण्वन्तस्)
 [ते] पृतनाज्येषु (= समामेषु) अस्मा अ-वन्तु (= रथन्तु) ॥

११ हे वनस्पते (= वृक्षराज), य त्वाम् अय तेजमान (= निशितधार)
 स्वर्धितिः (= वृष्टारो) महते सौभगाय (= शोभनभाग्याय) प्रणिनाय (= अन्नान-
 यामाम) [स त्वं] शतवल्श (= शतशाखाभिर्बुध् सत्) वि रोह (= विशेषेण प्रा-
 ट्भार विविधेषु स्थलेषु बहुवृक्षत्वेन पुन प्रादुर्भव) । [अपि च] वयम् [अपि]
 सहस्रवल्शा वि रुहेम (= सहस्रशाखाभिर्बुध्ताः सन्तो विविधगुणैश्चैव = बहुपुत्रपौत्रे
 मन्ता भवेम) ॥

१०. चषाल ज्यांजवर आहेत
असे यूप भूमीवर शिंगे असलेल्या
[पशू] च्या शिंगांप्रमाणे दिसतात.
ऋत्विजांनी [केलेली स्तुति] य-
ज्ञांत ऐकणारे [असे जे यूप ते]
युद्धांत आम्हांला रक्षोत.

११. हे वृक्षराजा, तूं शत-
शाख [होत्साता] उगव. [आणि]
आम्ही सहस्रशाख [होत्साते] उ-
गवूं असें कर. ज्या तुला हा ती-
क्ष्ण कुठार महा भाग्यासाठी येथें
आणिता झाला आहे.

आहे हें उघड आहे.

‘ देवांचें स्थान ’ = ‘ देवानां पाथः. ’
म्हणजे अंतरिक्ष. कारण अंतरिक्षांत
देव साधारणपणें फिरत असतात. सू.
१९४ मं. ९ यांत ‘ देवानां पाथः. ’ हे
शब्द आले आहेत तेथे कांही अंशी सा-

१०. ‘ चषाल ’ म्हणजे यूप्याच्या मा-
थ्यावर घालावयाचा मुकुटासारखा ए-
क पदार्थ. सू. १६२ मं. ६ आणि
टीप पहा.

११. यांत शेवटी वर प्रार्थिला आहे.
‘ हे यूपा, तुला जरी कुन्हाडीनें तोडून
येथें आणिलें, तरी व्यर्थ आणिलें नाही;
तर त्यापासून तुजें मोठें भाग्यच उगवलें
असें तूं समज. तूं पुढें शेकडो शालांनीं

10. The Yūpas having
the crests on them seem
like the horns of horned
animals on earth. May
they who listen in the
sacrifice to [the song] by
the priests, protect us in
battles.

11. O king of the forest,
do thou whom this sharp
axe has brought here for
great good luck, rise with
a hundred branches, and
may we also rise with a
thousand branches.

यणानुसार आम्ही अर्थ केला आणि
‘ अंतरिक्ष ’ हा अधिक संभवनीय
अर्थ दिला नाही. पण ‘ अंतरिक्ष ’ हा
अर्थ तेथेंहि करणें अवश्य होता असें
आतां या सांप्रतच्या मंत्रावरून आणि
यावरील भाष्यावरून दिसते.

युक्त असा मोठा वृक्ष होऊन पुनः उ-
द्भवशील. आणि आमच्याहि अनेक
संततिरूप शाखा जिकडे तिकडे पसरले.

विवाहांत वाग्दान करितात आणि
आयुःसूक्त म्हणून म्हणतात, त्यांत हा मं-
त्र म्हणतात. कारण की याच्या शेवटी
‘ सौभग ’ हा सुमंगल शब्द आला आहे.

सू. ९२ मं. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् ९-२४३.

विश्वामित्र ऋषि । अग्निदेवता । बृहती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूतिम् । अने-
हसम् ॥ १ ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजंगन्ऽपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदुरे सन्निर्भावः ॥ २ ॥

कार्यमान । वना । त्वम् । यत् । मातृ । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दुरे । सन् ।

इह । अर्भवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ [हे अग्ने], मर्तास (=मर्त्या) सखाय (=तव मित्रभूता) [वय] देव
त्वा (=त्वा) सुभग (=शोभनधनादिभाग्ययुक्त) सुदीति (=शोभनतेजस) सुप्र-
तूति (=शोभनतरणयुक्त =शोभन यथा तथा शत्रून् जयन्तम्) अनेहसम् (=अपा-
पम्) अपा नपात (=मेघोदकाना पुत्रम्) ऊतये (=रक्षणाय) ववृमहे (=वृणीमहे) ॥

२ हे अग्ने, वना कार्यमान (=वनानि वृक्षान् कायानि कामयमानः सन् का-
ष्ठानि अतिशयेन दहन्) यन् (=यदा) त्व मातृरप (=मातृभूता अप प्रति)
अजगन् (=गच्छति) यत् (=यदा) [च] दुरे सन् [अपि] [क्षिप्रम्] इह अ-
भव (=अत्र निवृत्त्य प्रादुर्भवति) तत् ते (=तव) निवर्तनं न प्रमृषे (=न स-
मृष्यते =सोऽनु न शक्यते) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । अग्नि काष्ठानि दहन् अतिमहान् भवन् मेघमण्डल प्रति ग-
च्छन्ति तस्माच्च विदुर्दूषेण अत्र लोके यदा क्षिप्रं निवर्तते तन्निवर्तनमतितेजस्त्वाद्
अनिवेगत्वाच्च जनेर्न समृते । इति ॥

सूक्त ९-२४३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-वृहती; शेषटची मात्र
त्रिष्टुप्.

१. [हे अग्नी], आम्ही मर्त्य
तुज देवाला- सुभाग्यशाली सुते-
जस्क सुविजयी [आणि] निष्पाप
[असा जो] तू उदकांचा पुत्र
[त्या तु]ला रक्षणासाठीं [तुझे]
मित्र [जे आम्ही ते] वरितो.

२. काष्ठाची वांछा करणारा
तुं जो आपो-माताप्रत जातोस
[आणि] तेथून जो दूर [अ-
सून] येथें [एकाएकी] येतोस तें
तुझें परत येणें, हे अग्नी, सहन
करण्याजोगें नसतें.

२. तात्पर्य असें दिसतें की, 'अ-
ग्नि लाकडे जाळीत जाळीत इतका उच
होतो, की तो अतरिक्षापर्यंत पोहचतो
आणि मग तेथून विजेच्या रूपानें जे-

HYMN 9-243.

To Agni By Vis'admutra Metre—
Bṛhatti, except in the last verso
where it is *Trishtubh*

1. We mortals, [thy] friends, choose thee a god, [thee] the son of the waters, [who art] of auspicious fortune, of excellent effulgence, of great heroism [and] free from sin.

2 When [though] desirous of trees thou goest to the mothers, the rainwaters, [and] when being at a distance thou appearest here, that return of thine, o Agni, is not to be [easily] borne.

व्हां एकदम या लोकी येतो, तेव्हा ते त्याचे येणे मनुष्याच्यानें सहन करवत नाही'

अतिं तृष्टं ववक्षिथाग्रैव सुमनां असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अर्थ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि ।

श्रितः ॥ ३ ॥

ईयिवांसमति स्त्रिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

ईयिऽवांसम् । अति । स्त्रिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्ऽप्सु । सिंहम्ऽ-

इव । श्रितम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अति तृष्ट ववक्षिथ (=तृष्टं कटुकं काष्ठम् अतिक्राम्य महान् भवसि=ऋद्ध-
पानि काष्ठानि भक्षयित्वा वर्धते) । अथ एव (=अथापि=तथापि) [त्व] सु-
मना असि (=प्रसन्नमना भवसि) । [त्व] येषाम् [ऋद्विजा] सख्ये श्रितोसि (=व-
र्तसे) [तेषाम्] अन्ये (=येचित्) प्रप्र यन्ति (=प्रकर्षेण हवनाद्यर्थं गच्छन्ति)
अन्ये (=अपरे च) [त्वा] परि आसते (=परित आसीना वर्तन्ते) ॥

हे अग्ने तृष्ट स्रोतुस्तृष्णाभिलाष तदुचितफलप्रदानेन सफल कर्तुमतिववक्षिथ ।
अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्व सुमना असि । सतुष्टमनस्को वर्तसे ।
इति सायण ॥

४ शश्वती (=वह्नी) सश्वत (=सगता) स्त्रिध (=शत्रुसेना) अति ईयि-
वासम् (=अतिक्रम्य गच्छन्त=जयन्तम्) ईम् (=एतम्) [अग्नि] निचिरास
(=चिरतना) अद्रुह (=द्रोहरहिता) [देवा] अप्सु सिंहमिव श्रितम् (=अन्त-
रिक्षे सिंहमिव तिरोहित सन्तम्) अनु अविन्दन् (=अन्विष्यन्नलभन्त च) ॥

३. [हे अग्नी], तूं कडू खा-
ऊन मोठा होत असतोस. तथापि
तूं प्रसन्नमनस्क आहेस. तूं ज्यां-
च्या मैत्रीत राहिलेला असतोस
[त्यांतून] कितीएक इकडे तिकडे
फिरतात, [आणि] कितीएक [तु-
झ्या] आसपास बसतात.

४. पुष्कळ [आणि] एकत्र
मिळालेल्या शत्रुसेनांचा पराजय
करणारा जो अग्नि त्याला अश्रोह
[आणि] चिरंजीव [देव], अं-
तरिक्षांत सिंहाप्रमाणें गुप्त राहिला
असतां शोधून काढिते झाले.

3. Thou dost grow
strong even by eating the
bitter [wood]. And yet
thou art pleased. Of those
in whose friendship thou
remainest, some go about
[and] others sit around
[thee].

4. The unhating [and]
eternal [gods] discovered
[Agni] concealed in the
firmament like a lion—
[Agni] that conquers the
numerous joined forces of
the enemy.

३. 'कडू' = 'तृष्टम्.' 'तृष्ट' शब्द
इतर दोन तीन मंशात आला आहे तेथें
सायणांनीच कडू हा अर्थ केला आहे.
तो येथें बरा जुळतो असें वाटतें.

'ज्यांच्या' म्हणजे ऋत्विजांच्या. 'फि-
रतात - बसतात.' म्हणजे यज्ञ मण्डपांत
कितीएक ऋत्विज् हवि देण्याकरितां
इकडे तिकडे फिरतात, आणि कितीएक
अग्नीच्या जवळ बसलेले असतात.

४. 'अंतरिक्षांत शोधून काढिते
झाले' = 'अप्सु अतु अविन्दन्.' म्हणजे
विजेच्या रूपाने अंतरिक्षांत असतांना.
अग्नीची उत्पत्ति आनाशांत होते हे वे-
दांत प्रसिद्ध आहे. पुढच्याच ऋचेत प-
हा कीं अंतरिक्षातून त्याला मातरिश्वा
नांवाच्या देवानें आणिलें असें सांगितले
आहे.

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्निम् । इत्या । तिरः इहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । परावतः । देवेभ्यः । मथितम् ।

परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

तं त्वा मर्ता अगृण्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यज्ञा अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृण्णत । देवेभ्यः । हव्यवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिपासि । मानुष । तव । क्रत्वा ।

यविष्ठय ॥ ६ ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम् आसते । सम् इद्धम् । अपि-

शर्वरे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. त्मना ससृवासम् इव (=आत्मना स्वेच्छया पितृसराशाद् गतवन्तम्) इत्या तिरोहित (=सत्यमेव निरीन) मथित (=मन्थनेन निष्पादितम्) एनम् अग्नि मा-
तरिश्वा [नाम देवो] देवेभ्यः (=देवानामर्थे) परावतः परि (=दूरदेशाद्) आ
नयत् (=आनीतवान्) ॥

६. हे हव्यवाहन (=हविषा वोढरमे), त त्वा (=तादृश मातरिश्वा स्वर्गादा-
नीत त्वा) मर्ताः (=मर्त्या मनुष्या) देवेभ्यः (=देवानामर्थे) अगृण्णत (=अगृ-
ह्णन्) यत् (=यस्मात् कारणात्) हे मानुष (=मनुष्यहितनास्त्वि) यविष्ठ (=अ-
तिशयेन सदातृष्ण), तव क्रत्वा (=प्रज्ञया) विश्वान् यज्ञान् अभिपासि (=सर्वतः
पालयति) ॥

७. हे अग्ने, अपिशर्वरे (=शर्वरीगुले=प्रदोषकाले) समिद्ध (=सम्यग्दीपित)
त्वा पशवः (=द्विपदाधनु-पदाधोभये) समासते (=परुषासते) तत् भद्रं (=तत्पशु-

५. स्वच्छंदाने पळून गेलेल्या [पुत्रा] सारखा खरोखर लपून राहिलेला [जो अग्नि], [त्या] ह्या मथित अग्नीला मातरिश्वा देवांसाठी दुरून [पृथिवीवर] आणिता झाला.

६. त्या तुला हे हव्यवाहका [अग्नी], मर्त्यजन देवांकरिता घेते झाले; कारण की हे मानवहितकारी सदा तरुण [अग्नी], तूं सकल यज्ञांला तुझ्या प्रजेनें रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं सायंकाळीं पेटविला गेल्यावर तुझ्या सभोंताली पशु बसतात हें जें भाग्य अज्ञ यजमानालाहि सुखवितें, तें तुझ्याच पराक्रमासुळें [सुखवितें].

5. Mataris'van brought for the gods from a distance that churned-out Agni, truly hidden like a son who wilfully runs away [from his father].

6. The mortal [worshippers] therefore took thee, o carrier of oblation, for the benefit of the gods; as thou dost, o friend of men, o ever youthful [Agni], protect all sacrifices with thy wisdom.

7. It is through thy exploit, o Agni, that the good fortune delights even the ignorant worshipper that when thou art well-kindled in the evening the cattle crowd around thee.

५. मातरिश्व्यानें अग्नीला देवलोकालून पृथिवीवर आणिलें याविषयी सू. ६० मं. १ आणि टीप पहा.

‘देवासाठी’ = ‘देवेभ्यः.’ कदाचित् ‘देवेभ्यः परि मथितम्,’ ‘देवापासून’ (म्ह० देवलोकपासून ‘अंतरिक्षापासून’) मथन करून’ असा संबंध घेतल्यास चालेल.

६. ‘देवांकरिता’ = ‘देवेभ्यः.’ वरच्या मंत्राप्रमाणेंच यांतहि ‘देवापासून’ (म्ह० देवलोकपासून) असा अर्थ के-

ल्यास चालेल.

७. तात्पर्य. ‘अज्ञान यजमानावरहि जर अग्नीची रुपा होईल तर त्याच्या घरी गुरांची समृद्धि होईल’

‘सायंकाळी’ = ‘अपिशर्वरे.’ शर्वरीमुख असा सायण अर्थ करितात. ‘रजनीमुख’ शब्दाचा प्रदोष हा अर्थ अमरांत (प्रदोषो रजनीमुखम्) प्रसिद्ध आहे; त्यावरून ‘शर्वरीमुख’ म्हणजे स्रग्धा प्रदोषकाळच घेतला पाहिजे. पाथात्यांनी प्रातः-काळ असा केलेला अर्थ चित्त आहे

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिपम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं संपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिपम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । संपर्यत ॥ ८ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्वृतैरस्तृणवर्हिरस्मा आदिद्वोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥ ६

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः ।

नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । वर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होता-

रम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

माहुत्यरूपं कल्याण) तव दंसना (= तव दंसनया तव कर्मणा) पाकाय चित् छद-
यति (= मूढमपि यजमानं पूजयति आनन्दयति) ॥

प्रसन्नोऽग्निर्भूदायापि यजमानाय गवादीन् बहून् पशून् ददातीत्यर्थः ॥

भाषायाम्.

८. [हे ऋत्विजः], स्वध्वरं (= शोभनयज्ञ = शोभनाना यज्ञानां कर्तारं) शी-
रम् (= अनुशायिन काष्ठादिषु शयनस्वभाव) पावकशोचिष (= शोधकदीप्तिम्)
[अग्निम्] आ जुहोत (= आहुतिभिस्तर्पयत) । आशुं (= व्याप्तम्) अजिरं (= क्षि-
प्रगामिनं) प्रत्नं (= पुरातनम्) ईड्य (= स्तुत्यं) देव (= दीप्तिमन्तं) दूतम् [अग्निं]
श्रुष्टी (= श्रुष्ट्या = त्वरया) संपर्यत (= पूजयत) ॥

९. त्रीणि शता (= शतानि) त्री (= त्रीणि) सहस्राणि त्रिंशच्च नव च (= न-
वाधिकत्रिंशच्च) देवा अग्निम् असपर्यन् (= अपूजयन्) । [ते] [तं] घृतेरौक्षन्
(= घृताहुतिभिरस्तिष्यन्) । अस्मै (= तदर्थं) वर्हिरस्तृणन् (= दर्भान् आस्तृतयन्तः) ।
आदित् (= अनन्तरमेव) [ते देवा] होतां नि असादयन्त (= देवानामाह्वतां
कृत्वा उपावेशयन्) ॥

एतेन चत्वारिंशदधिकशत न्योपेतत्रिंशदसंख्याया देवाः । * * देवसंख्या च बृ-
हदारण्यके निहिता । महिमान् एवैषामन्ते त्रयस्त्रिंशश्चैव देवा इति । कतमे ते त्रय-
स्त्रिंशदसौ वसन् एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रय-
स्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९ इति सायणः ॥

८. चांगला यज्ञ करणारा, लपून राहणारा [आणि] शुद्ध करणारी ज्याची दीप्ति असा जो अग्नि त्याला आहुति द्या. सर्वव्यापी, शीघ्रगामी, पुरातन, स्तुत्य [आणि] देदीप्यमान द्रूत [जो अग्नि त्या]ला सत्वर पुजा.

९. तीन हजार, तीनशें तीस आणि नऊ देव अग्नीला पूजिते झाले. ते [त्याला] घृतांनी भिजविते झाले, [ते] त्यासाठी दर्भ पसरिते झाले. त्यानंतरच ते त्याला होता करून स्थापिते झाले.

8. Offer libations to [Agni] who performs good sacrifices, who lies dormant [in the fuel], [and] who is full of purifying effulgence. Swiftly worship the messenger [who is] far-reaching, quick, ancient praise-worthy, [and] resplendent.

9. Three thousand three hundred and thirty-nine gods worshipped Agni. They anointed him with oblations of clarified butter, they spread the *kus'a* [grass] for him. It was then that they established him [as] the invoker.

त्यात संशय नाही.

तुझ्या सभोवताली पशु वसतात '=
'पशवस्त्वां समुपासते.' म्हणजे बाहेर

दिवसा चरावयास गेलेले संध्याकाळी घरी येऊन जमा होतात.

८. 'लपून राहणारा' = 'शीरम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. ज्या दुसऱ्या तीन चार मंत्रांत हा शब्द आला आहे, तेथेहि सायणानी हाच अर्थ केला आहे, त्यावरून तो आम्ही दिला आहे. पण 'शिर्' शिजवणें, या धातूपासून शिजविणारा, तापविणारा असा अर्थ कितीएक पाश्चात्य करितात तोहि चांगला संभवतो.

९. 'देवांनी प्रथम अग्नीला पुजून मग त्याला होता करून पृथिवीवर स्थापिलें' असा भावार्थ.

यात ३३३९ देव सांगितले आहेत. साधारणपणें वेदांत तेहतीस देव सांगितले आहेत. (सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा).

येथें अधिक सांगितले ते तेहतीस देवाचे विभूतिभूत (महिमानः) देव होत असे बृहदारण्य यातून सायणाचार्यांनी उतरून घेतलेल्या एका वाक्यावरून होते. सायणभाष्य पहा. देव तेहतीसापेक्षा अधिक आहेत अशा उद्देशाने त्या मंत्रात उच्चार नाही.

४. तो यज्ञांचा ध्वज अग्नि, की ज्याला सात होतूक अभ्यंग करितात तो देवांसहित यजमाना-करितां इकडे येओ.

५. अग्नी होयाला, [सर्वे] ऋत्विजांचीं प्रज्ञाने जणुं धारण करणाऱ्या राजाला, श्रेष्ठ [आणि] मोठे स्तोत्र अर्पण करा.

६. अग्नीला आमच्या स्तुति वाढवोत, कारण स्तुत्य [आणि] सुंदर [अग्नि] अन्न [आणि] द्रव्य [देण्या]साठी उत्पन्न झाला आहे.

४. 'की ज्याला सात होतूक अभ्यंग करितात.' = 'अज्ञानः सप्त होतृभिः.' सात होतूक म्हणजे "वषट्कर्तारः" या नावाचे सात ऋत्विज्. सोळा जे साधारण ऋत्विज् त्यांतून सातजण आह्वान करू शकतात म्हणून त्याला 'होते' असे म्हणतात. ते हे: १ होता, २ मैत्रावरुण, ३ ब्रह्मणाच्छसी, ४ पोता, ५ ने-

4. May Agni, that banner of sacrifices, anointed by the seven priests, come hither with the gods for the giver of oblation. .

5. Offer an excellent [and] great hymn to Agni, the invoker, the ruler who bears as it were the talents of all priests.

6. May our hymns delight Agni inasmuch as praiseworthy [and] handsome [Agni] is born for [to give] great food and wealth.

४, ६ अच्चावाक, ७ अग्नीध्

५. 'सर्वे' इ० म्हणजे सर्व ऋत्विजांचे जे जे कौशल्य, चातुर्य, आणि ज्ञान ते सर्व ज्या एकाच्याच आगी एकवट जणु झाले आहे अशा अग्नीला.

६. 'वाढवोत' म्हणजे आनंदवोत, प्रबळ करीत.

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।

होता मन्द्रो वि राजस्यति स्त्रिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजस्यति । अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

स नः पावक दीदिहि शुमदस्मे सुवीर्यम् ।

भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । शुमत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

हव्यवाहममर्त्य सहोवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहः । वृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, यजिष्ठ. (=अतिशयेन यथा=यजनकर्मणि कुशलतमस्) [त्वम्] अध्वरे (=अस्मिन्यज्ञे) देवान् देवयते (=देवकामिने) [यजमानाय] यज (=यजय) । मन्द्रः (=आह्लादकारी) होता [त्व] स्त्रिध. (=शत्रून्) अति वि राजसि (=अतिक्रम्य विविध शोभसे=स्वतेजसा शत्रून् जयसि) ॥

८. हे पावक, स [त्वम्] (=अत कारणात्त्व) नः शुमत् अस्मे सुवीर्य [च] दीदिहि (=अस्मभ्य धनं शोभनवीयोपेत पुन च प्रकाशस्त्व=वर्य धन तादृश पुन च यथा लभेमहि तथा प्रकाशस्व) । स्तोतृभ्य स्वस्तये अन्तमो भव (=तेषा कल्याणाय तेभ्य. समीपतमो भव=तेषा समीपतमो भूत्वा तेषा कल्याण यथा भवति तथा कुरु) ॥

९. तं त्वा (=अत कारणात्त्वाम्) अमर्त्य (=मरणरहित) हव्यवाह (=हविषा वोढार) सहोवृध (=“सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानम्”) [अग्नि] विप्राः (=मेधाविनो) विपन्यव (=स्तोतारो) जागृवांसः (=“अग्निहोनादिकर्मण्यप्रमन-तया प्रबुद्धाः” सन्तः) समिन्धते (=“सोमायाहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति”) ॥

७. हे अग्नी, यज्ञ करण्यावि-
पयीं अत्यंत कुशल [असा जो तूं
तो] देवकामी [यजमाना] साठीं
[या] यज्ञांत देवांला पूज. आ-
ह्लादकारक होला [असा जो
तूं, तो] आपल्या तेजानें शत्रूंचा
पराजय करितोस.

८. तो तूं हे पावका, प्रका-
शून आम्हांला सुसंपत्ति [आणि]
आम्हांला वीर्यवान् सुसंतति दे.
स्तोत्रांच्या कल्याणासाठीं, तूं त्यां-
च्या अत्यंत समीप राह.

९. त्या तुज अमर हव्यवाह-
काला [आणि] बलानें वाढणा-
ऱ्याला मेधावी स्तोते जागृत राहून
पेटवितात.

7. O Agni, do thou the
most skilful priest propi-
tiate in [this] sacrifice
the gods for [this] god-
loving [worshipper]. Thou,
the pleasing invoker, dost
by thy splendor subdue
the enemies.

8. Do thou, therefore,
o Pāvaka, shine so as to
give us wealth [and give]
us brave progeny. Be
thou nearest to [thy] prais-
ing [priests] for [their]
welfare.

9. Thee, therefore, the
immortal carrier of the
oblation who growest out
of strength, the wise prais-
ers wakefully kindle.

८. 'संपत्ति' = 'युमत्.' क्र. ५. | २३. ४. यावरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ११-२४५.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

स हव्यवाल्मर्त्य उशिग्दूतश्चनोऽहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः ।

अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः ।

अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. अग्निरध्वरस्य (= यज्ञस्य) विचर्षणिः (= विशेषेण द्रष्टा विशेषज्ञो) होता पुरोहितश्च [च] [भवति] । स [एव] यज्ञम् आनुषक् (= आनुपूर्व्येण) वेद (= जानाति) ॥

२. सः अमर्त्यः (= मरणरहितो) हव्यवाट् (= हविषो वोढा) [अपि च] उशिक् (= उपासकान् कामयमानश्च) चनोहितः (= हितान्नः = अन्नं कामयमानश्च) दूतो [भवति] । अग्निर्धिया (= बुद्ध्या) सम् ऋण्वति (= समच्छते = बुद्धिमान् भवति) ॥

३. यज्ञस्य पूर्यः (= पुरातनः) केतुः (= ध्वजभूतः) सोऽग्निर्धिया (= बुद्ध्या) चेतति (= पश्यति = सर्वं जानीते) । अस्य (= तस्य) अर्थं (= नार्थं) तरणि हि (= वेगवद्भिः) ॥

सूक्त ११-२४५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. अग्नि यज्ञाचा विज्ञानयुक्त
होता [आणि] पुरोहित [होय].
तो यज्ञाला अनुक्रमानें जाणतो.

२. तो अमर्त्य हव्यवाहक
[आणि] सकाम आणि प्रियान्न
दूत [होय]. अग्नि बुद्धिमान्
आहे.

३. यज्ञाचा सनातन ध्वज
[असा] हा अग्नि बुद्धीच्या योगानें
पाहतो. कांकीं त्याचें कार्य वेगयुक्त
[होय].

१. 'अनुक्रमाने.' म्हणजे प्रथम का-
य करानें, नंतर काय करावें, त्यानंतर
कसे वर्तविें इत्यादि यज्ञाचें भागशः ज्ञान
अग्रीला आहे. मनुष्यें चुक करितात
तसा अग्नि चुकत नाही असे तात्पर्य.

३. 'त्याचें कार्य वेगयुक्त [होय]'

HYMN 11-245.

To Agni. By Vis'vāmitra. Me-
tro—Gāyatrī.

1. Agni [is] the wisest
invoker and priest of the
sacrifice. He knows [how
to] sacrifice in order.

2. He is the immortal
carrier of oblation, [and]
a loving messenger friend-
ly to food. Agni is endow-
ed with intelligence.

3. He, Agni, the an-
cient banner of sacrifice,
perceives with intelligence.
For his energy [is] swift.

= 'अर्थ हि अस्य तरणि.' म्हणजे जे
काही काम अग्नि करितो ते तो सत्वर
आणि मोठ्या वेगानें करितो. बुद्धीने
केल्याप्रमाणे फार त्वरित करितो, हा-
ताने केल्याप्रमाणें मदगतीने करित नाही.

अग्निं सुनुं सनश्चुतं सहस्रो ज्ञातवैदसम् ।
वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सनश्चुतम् । सहसः । ज्ञातवैदसम् ।
वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मनुषीणाम् ।
तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अदाभ्यः । पुरःएता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् ।
तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृतः ।
अग्निः । तुविश्रवःस्तमः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सहस्र. सुनु (= बलस्य पुत्र) सनश्चुत (= सनातनकालादारभ्य प्रसिद्ध) जा-
तवैदसं (= पदार्थजातानां वेदितारम्) अग्निं देवा वह्नि (= हविषा बोद्धारम् अकृण्वत) ॥

५. अग्निर्मनुषीणा विशा (= मनोजातानां प्रजानां = मनुष्याणाम्) अदाभ्यः
(= अविनाशी) पुरएता (= नायको) [भवति] । [अपि च] तूर्णः (= वेगवान्)
सदा नवः (= नूतनो) रथो [भवति] ॥

पुरएता सन्मार्गदर्शनेनामृतो गन्ता ।.....रथो हविषा वाहनाद्रथसदृशः । इति
सायणः ॥

६. अग्निर्विश्वा अभियुजः साह्वान् (= सर्वाः शत्रुसेनाः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणो)
देवानाम् अमृतः क्रतुः (= देवानां मध्येऽपि नाशी पराक्रमकर्मकारी योद्धा) [अ-
पि च] तुविश्रवस्तमः (= महावीरितमः = महत्या कीर्त्या युक्तेषु मध्ये श्रेष्ठो) [भवति] ॥

४. ब्रह्माचा पुत्र, पुरातन काळापासून विख्यात [आणि] सर्वज्ञ [अशा] अग्नीला देव [हवीचा] वाहक करिते शाले.

५. अग्नि [हा] मानवी जनांचा अविनाश्य नायक [आणि] वेगवान् [आणि] सदैव नूतन रथ [होय].

६. अग्नि सर्व शत्रूंचा तिरस्कार करणारा, देवांमध्ये अविनाशी योद्धा [आणि] महाकीर्तिमान् जनांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ [होय].

4. The gods made Agni, [who is] the son of strength, [who is] renowned from ancient times [and who is] all-knowing, the bearer [of oblations].

5. Agni [is] the indestructible leader of human races—a chariot, swift [and] ever new.

6. [Agni is] the conqueror of all enemies [and] the unconquered hero among the gods. Agni is the greatest among those that possess great renown.

५. 'रथ' म्हणजे रथाप्रमाणे देवांस आणणारा आणि देवांमध्ये हवि नेणारा.

६. 'महाकीर्तिमान् जनांमध्ये अ-

त्यंत श्रेष्ठ' = 'तुविश्रवस्तमः.' याचा अर्थ ज्याला विपुल वैभव आहे अशा जनांमध्ये श्रेष्ठ असाहि होऊ शकेल.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (= हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (= मरणधर्मा) [यजमानो] वाहसा (= हविर्वाहकेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्नोति (= अन्नानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च] पावकशोचिषः (= शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात्) क्षयं (= गृहम्) [अश्नोति] ॥

८. विप्रासः (= विप्राः = विद्वांसो) [वयं] मन्मभिः (= स्तोत्रैर्द्वारा) जातवेद-सोमैः (= सर्वज्ञादग्नेः सकाशात्) विश्वानि सुधिता (= सर्वाणि सुधितानि = अभिल-षितानि धनानि) परि अश्याम (= परितः प्राप्नुयाम्) ॥

९. हे अग्ने, [वयं] वाजेषु (= समामेषु) विश्वानि वार्या (= सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि धनानि) सनिषामहे (= संभजामहे = यथा लभेमहि तथा कुरु) । त्वे (= त्वयि) देवासः (= इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (= ऐरयन्ति = अस्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

७. हविर्दायक मर्त्य [यज-
मान] हविर्वाहक [अग्नी] च्या यो-
गानें अन्नसंपदांप्रप्त पावतो—शो-
धकतेजोवान् [अग्नी] पासून गृ-
हाप्रप्त पावतो.

८. आग्नी उपासक स्तोत्रां-
च्या योगानें सर्वज्ञ अग्नीपासून
सकळ इष्ट धनें पावूं असें होओ.

९. हे अग्नी, आग्नी युद्धांमध्ये
सकळ धनें मिळवूं असें कर. देव
तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात.

7. The mortal sacri-
ficer obtains [all] kinds of
food through the carrier of
oblation—[obtains] a house
from [Agni of] purifying
splendor.

8. May we worship-
pers obtain with [our]
hymns all kinds of wished
for wealth from Agni,—
from him who knows all.

9. O Agni, may we ob-
tain all desirable wealth in
battles. The gods send
[wealth] by thee.

७. 'गृहाप्रप्त [पावतो]'. म्हणजे
त्याला गृह प्राप्त होते.

९. 'देव तुझ्या बरोबर [धनें]
पाठवितात' = 'त्वे देवास एरिरे.' या-
चा अर्थ सायणाचार्य 'देव तुझ्या टायी
प्रविष्ट होतात' असा करितात.

कदाचित् 'ऋत्विजांनी (देवाः) तु-
ला [हवि] दिले आहे' असा अर्थ
होऊ शकेल. 'आ' या उपसर्गासहित
'ईर्' धातूचा तसा अर्थ 'केव्हां केव्हा
वेदान आढळतो.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्रोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्रोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (= हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (= मरणधर्मा) [यजमानो] वाहसा (= हविर्वाहकेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्रोति (= अत्रानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च] पावकशोचिषः (= शोधकदीपेरेरे समाशात्) क्षय (= गृहम्) [अश्रोति] ॥

८. विप्रास (= विप्रा = विद्वांसो) [वय] मन्मभिः (= स्तोत्रैर्द्वाया) जातवेदसोऽग्नेः (= सर्वज्ञादग्नेः समाशात्) विश्वानि सुधिता (= सर्वाणि सुधितानि = अभिलषितानि धनानि) परि अश्याम (= परितः प्राप्नुयाम) ॥

९. हे अग्ने, [वय] वाजेषु (= समामेषु) विश्वानि वार्या (= सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि धनानि) सनिषामहे (= संभजामहे = यथा लभेमहि तथा कुर्व) । त्वे (= त्वयि) देवासः (= इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (= प्रेरयन्ति = अस्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

७. हविर्दायक मर्त्य [यजमान] हविर्वाहक [अग्नी]च्या योगानें अन्नसंपदांप्रत पावतो—शोधकतेजोवान् [अग्नी]पासून गृहाप्रत पावतो.

८. आग्नी उपासक स्तोत्रांच्या योगानें सर्वज्ञ अग्नीपासून सकळ इष्ट धनें पावूं असें होओ.

९. हे अग्नी, आग्नी युद्धांमध्ये सकळ धनें मिळवूं असें कर. देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात.

7. The mortal sacrificer obtains [all] kinds of food through the carrier of oblation—[obtains] a house from [Agni of] purifying splendor.

8. May we worshipers obtain with [our] hymns all kinds of wished for wealth from Agni,—from him who knows all.

9. O Agni, may we obtain all desirable wealth in battles. The gods send [wealth] by thee.

७. 'गृहाप्रत [पावतो]'. म्हणजे त्याला गृह प्राप्त होते.

९. 'देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात' = 'त्वे देवास एरिरे.' याचा अर्थ सायणाचार्य 'देव तुझ्या ठायी प्रविष्ट होतात' असा करितात.

कदाचित् 'ऋत्विजांनी (देवाः) तुला [हवि] दिले आहे' असा अर्थ होऊ शकेल. 'आ' या उपसर्गासहित 'ईर्' धातूचा तसा अर्थ 'केव्हां केव्हां वेदात आढळतो.

अभि प्रयासि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयासि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो ज्ञातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । ज्ञातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (=हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (=मरणधर्मा) [यजमानो] वाहसा (=ह-
विर्वाहकेनाग्निना) प्रयासि अभि अश्नोति (=अन्नानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च]
पावकशोचिष (=शोधकदीप्तेरग्ने सखाशात्) क्षय (=गृहम्) [अश्नोति] ॥

८ विप्रास (=विप्रा=विद्वांसो) [वय] मन्मभि (=स्तोत्रैर्द्वारा) ज्ञातवेद-
सोम्ने (=सर्वज्ञादग्ने सखाशात्) विश्वानि सुधिता (=सर्वाणि सुधितानि=अभिल-
षितानि धनानि) परि अश्याम (=परितः प्राप्नुयाम्) ॥

९. हे अग्ने, [वय] वाजेषु (=समामेषु) विश्वानि वार्या (=सर्वाणि वार्याणि
वरणीयानि धनानि) सनिषामहे (=समजामहे=यथा लभेमहि तथा वुरु) । त्वे
(=वयि) देवास (=इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (=प्रेरयन्ति=अ-
स्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

सूक्त १२-२४६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इन्द्र आणि अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही स्तो-
त्रांनीं या श्रेष्ठ गाळलेल्या रसाप्रत
या. [आमच्या] उपासनेनें आ-
णिलेले तुम्ही हा सोम प्या.

२. हे इंद्राग्नी हो, [या]
स्तोत्राचा [हा] अर्पणयोग्य [आ-
णि] चेतनाकारी [सोम] [तु-
म्हां दोघांजवळ] मिळून जात
आहे. [तुम्ही] या स्तुतीच्या यो-
गा]नें हा सोम प्या.

३. कवीला आनंदविणारे अ-
से जे इंद्र आणि अग्नि त्यांला मी
यज्ञाच्या प्रेरणेनें वरितां. ते येथें
सोमपानानें वृत्त होओत.

१. 'गाळलेला रस' = 'सुतं नभः.'
'नभः' शब्दाचा 'उदर' अथवा 'रस'
हा अर्थ वेदांत केव्हां केव्हां येतो.
भाषेखाली दिलेल्या आणि दुसऱ्या
कितीएक मंत्रांवरील सायणभाष्यांत
हा अर्थ दिलेला आहे. या प्रस्तुतच्या
मंत्रांत 'नभः' म्हणजे 'अंतरिक्षापासून'
असा सायण अर्थ करितात.

HYMN 12-246.

To Indra and Agni. By *Viśā-
mitra. Metre—Gāyatrī.*

1. By the hymns come,
o Indra and Agni, to [this]
excellent extracted juice.
Brought by [our] worship
do you drink of this
[soma].

2. O Indra and Agni,
the praiser's [soma], wor-
thy of being offered and
invigorating, is going to
you both. Through this
[hymn] drink this extract-
ed [juice].

3. By the animation of
sacrifice I invite Indra
and Agni who rejoice the
poets. May they be gra-
tified here with the soma.

३. 'कवीला आनंदविणारे' = 'क-
विच्छदा.' म्हणजे स्तोत्र करणारे जे ऋ-
द्विज आणि उपासक त्याला इष्ट फल
देऊन संतोषविणारे.

'यज्ञाच्या प्रेरणेनें' = 'यज्ञस्य जूत्या'
म्हणजे त्यास इकडे घेऊन येणाऱ्या य-
ज्ञाच्या योगानें.

सूक्तम् १२-२४६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ।

अस्य पातं धियेपिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।
अस्य । पातम् । धिया । इपिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।
अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जुत्या वृणे ।

ता सोमस्येह तृप्ताम् ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविऽच्छदा । यज्ञस्य । जुत्या । वृणे ।
ता । सोमस्य । इह । तृप्ताम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्राग्ना, [युवा] गीर्भिः (=अस्माभिः कृताभिः स्तुतिभिर्) वरेण्यं (=श्रेष्ठं) सुतं नभः (=अभिषुतमुदकं रसं सोमरूपम्) आ गतम् (=आगच्छतम्) । धिया इपिता (=अस्मदुपासनया प्रेषितौ=अत्रानीतौ) [युवाम्] अस्य [सोमस्य] पातं (=पिवतम्) ॥

नभ इत्युदकनाम । तथा एवा न इन्द्रो अग्निं देववीतिं परिं स्वयं नभो अर्णश्च-
मृषुं (ऋ. १.१७.२१) इत्यस्य मन्त्रस्य भाष्ये सायणेन यदुक्तं तद्वृष्ट्यम् ॥

२. हे इन्द्राग्नी, यज्ञः (=यज्ञियः=आहवनयोग्यज्ञः) चेतनः (=चेतनाकारी=आध्यायनकारी) जरितुः (=स्तोतुः) [अयं सोमो] [युवा] सचा जिगाति (=युवा प्रति सममेव गच्छति) । [अतः कारणाद्] अया (=अनया स्तुत्या) इमं सुतम् (=अभिषुतं सोमं) पातं (=पिवतम्) ॥

३. कविच्छदा (=कविच्छदौ=स्तोतृणाम् उचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ) इन्द्रम्

४. शत्रुघातक, वृत्राला मारणारे, विजयी, अपराजित [आणि] अत्यंत धन देणारे जे इन्द्राग्नी त्यांला मी वीर्यावितों.

५. हे इन्द्र आणि अग्नी हो, तुम्हांला शस्त्रे म्हणणारे आणि स्तोत्रे जाणणारे स्तोते भजतात. मी [तुम्हांपासून] अन्नसंपत्ति याचितीं.

६. हे इन्द्राग्नी हो, तुम्ही दासांची नव्याण्णव नगरे एका पराक्रमानें दोघे मिळून हालवून टाकिते झालां.

५. 'शस्त्रे म्हणणारे' = 'उक्थिन..'
'शस्त्र' म्हणजे एक श्रुतीनें कितीएक सूक्ते मिळून म्हटलेला जो पाठ तो. एक श्रुतीनें म्हणजे अनुदात्त, स्वरित इत्यादिक जे स्वर ते न जाणविता म्हटलेला.

'स्तोत्रे जाणणारे' = 'नीधाविद..'
म्हणजे सामगान करणारे. हे दोनहि अर्थ सायणानुसार आम्ही दिले आहेत.

4. I invoke India and Agni the destroyers of the enemy, killers of Vritra, victorious, unconquered and the greatest givers of wealth.

5. O India and Agni, those that sing the s'astras and the poets that sing the sāmans celebrate you. I implore plenty of food [from you].

6. O India and Agni, you shook the ninety-nine cities of the Dāsas with one exploit together.

६. 'दासांची नव्याण्णव नगरे' = 'दासपचीर्नयति पुर..' म्हणजे दस्यु (अनार्य शत्रु कोळी, खोड इत्यादि) जे त्याची अनेक नगरे. हीं नगरे इन्द्राने फोडिली असैं इद्रसूक्तात सांगितलेले आढळते सू. ३३ म. १३ आणि टीप पहा

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपराजिता ।

इन्द्राग्नी इति । वाजसातमा ॥ ४ ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।

इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनुतम् ।

साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीः । अधुनुतम् ।

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

अग्निम् (=इन्द्राग्नी) [अह] यज्ञस्य जूत्या (=यज्ञस्य प्रेरणेन=प्रेरकेण यज्ञेन=अ-
श्रानयता यज्ञेन) वृणे (=“सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे”) । ता
(=ताविन्द्राग्नी) इह (=अस्मिन् यज्ञे) सोमस्य तृप्पता (=सोमपानेन तृप्पताम्) ॥

भाषायाम्.

४. तोशा (=तोशौ=शूणा वाधकौ) वृत्रहणा (=वृत्रहणी=वृत्रस्य हन्तारौ)
सजित्वाना (=“समानजेतारौ परस्पापेक्षया जयशीलौ”) अपराजिता (=अपरा-
जितौ केनाप्यतिरस्वृती) वाजसातमा (=वाजसातमौ=धनानाम् अतिशयेन दातारौ)
इन्द्राग्नी हुवे (=आह्वयामि) ॥

५. हे इन्द्राग्नी, उक्थिनः (=शस्त्रवन्तो होत्रादयो) नीथाविदो जरितारः
(=स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः स्तोत्रा उद्गातादयः) वा प्र अर्चन्ति (=प्रक्षेपेण
युवा कीर्तयन्ति) । अहं [युवयोर्] इष आ वृणे (=युवयोः समाशाद् अन्नानि
संभजे=प्रार्थये) ॥

६. हे इन्द्राग्नी, [युवा] दासपत्नीर्नवतिं पुरः (=दासाः पतयो यासां ता.=दा-
साना दस्यूनामनार्थशत्रूणा स्वभूता नवतिसख्याकाः पुरीर्) एकेन कर्मणा (=एके-
नैव पराक्रमेण) साक (=युगपदेव) अधुनुतम् (=अवम्पयतम्) ॥

४. शत्रुघातक, वृत्राल मारणारे, विजयी, अपराजित [आणि] अत्यंत धन देणारे जे इन्द्राग्नी खांला मी बोलावितों.

५. हे इन्द्र आणि अग्नी हो, तुम्हांला शस्त्रे म्हणणारे आणि स्तोत्रे जाणणारे स्तोते भजतात. मी [तुम्हांपासून] अन्नसंपत्ति याचिती.

६. हे इन्द्राग्नी हो, तुम्ही दासांची नव्याण्णव नगरे एका पराक्रमाने दोघे मिळून हालवून टाकिते झालां.

4. I invoke Indra and Agni the destroyers of the enemy, killers of Vritra, victorious, unconquered and the greatest givers of wealth.

5. O Indra and Agni, those that sing the s'astras and the poets that sing the sāmans celebrate you. I implore plenty of food [from you].

6. O Indra and Agni, you shook the ninety-nine cities of the Dāsas with one exploit together.

५. 'शस्त्रे म्हणणारे' = 'उक्थिनः.' 'शस्त्र' म्हणजे एक धुतीने कितीएक सूक्ते मिळून म्हटलेला जो पाठ तो. एक धुतीने म्हणजे अनुदात्त, स्वरित इत्यादिक जे स्वर ते न जाणविता म्हटलेला.

'स्तोत्रे जाणणारे' = 'नीथाविदः.' म्हणजे सामगान करणारे. हे दोनहि अर्थ सायणानुसार आम्ही दिले आहेत.

६. 'दासांची नव्याण्णव नगरे' = 'दासपत्नीर्नगतिं पुरः.' म्हणजे दस्यु (अनार्य शत्रु कोळी, खोड इत्यादि) जे त्याची अनेक नगरे. हीं नगरे इन्द्राने फोडिली असे इद्रसूक्तात सांगितलेले आढळते. सू. ३३ म. १३ आणि टीप पहा.

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युष प्र यन्ति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्या अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः ।
ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयासि च ।

युवोर्गृह्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयासि । च ।
युवोः । अप्सर्त्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वा चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।
तद् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्राग्नी, धीतयः (= इमे स्तोतार) ऋतस्य पथ्या अनु (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गभूताः स्तुतीरनुलक्ष्य) अपसः (= अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः) परि उप प्र यन्ति (= परितः समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते) ॥

स्तोतारः स्तोत्राण्युच्चारयन्तः सन्तो यज्ञस्य समीपे संमिलिताः सन्त आसमन्ताद् आहुतिप्रदानार्थं तिष्ठन्ति । अतः कारणानुवा शीघ्रमागच्छतमिति भावः ॥

८. हे इन्द्राग्नी, वा तविषाणि प्रयासि च सधस्थानि [भवन्ति] (= युवयोर्वेदानि सुखानि च सगतानि परस्परयुक्तानि भवन्ति) । युवोर्हितमप्युष्यं (= युवयोर्हितकारकं पराकर्मकर्म) [सधस्थ परस्परमवियुक्तं भवति] ॥

९. हे इन्द्राग्नी, [युवा] वाजेषु (= समामेषु) दिवो रोचना (= शूलोकस्य रोचनानि = प्रकाशमानान् प्रदेशान्) परि भूषथः (= अलंकुरुष्वः) । तद् वा (= युवयोर्) वीर्यं (= वीरकर्म) चेति (= ज्ञायते = प्रसिद्धं भवति) ॥

७. हे इंद्राग्नी हो, स्तोते स-
त्याच्या मार्गांला अनुलक्षून कर्मा-
च्या सभोंताली जमत आहेत.

८. हे इंद्राग्नी हो, तुमचीं वळें
आणि सुखें जुळलेलीं आहेत.
[आणि] तुमचा हितकारक प-
राक्रम [जुळलेला] होय.

९. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही सं-
ग्रामांमध्ये सुलोकाचे प्रदेश शोभ-
वितां. तो तुमचा पराक्रम उघड
दिसतो.

7. O Indra and Agni,
the praising priests, fol-
lowing the paths of the
Truth, are collecting round
the holy work.

8. O Indra and Agni,
your powers and enjoy-
ments are conjoint. [con-
joint is] your beneficial ex-
ploit.

9. O Indra and Agni,
you adorn the bright re-
gions of heaven in battles.
That exploit of yours is
apparent.

७. 'स्तोत्रे ऋणून त्यात सांगितल्या-
प्रमाणें तुम्ही याळ अशी घाट पाहत स्तो-
ते यज्ञाच्या सभोंताली जमले आहेत,
आणि तुम्हांला आहुति देण्यास सिद्ध
आहेत, तर तुम्ही सत्वर या' असा भा-
वार्थ.

८. 'इंद्र आणि अग्नि हे दोघे परा-
क्रम करितात अथवा हविरजापासून
वगेरे सुखें भीमतात, अथवा आपले शौ-

र्य दाखवितात, हे सर्व दोघे मिळून ए-
कत्र करितात.'

९. यात सांगितलेला शब्दार्थ उघड
आहे, पण भावार्थ अवघड आहे. क-
दाचित् असे असेल: इंद्राग्नीचा हा परा-
क्रम उघड आहे की, 'समामाच्या प्रसंगी
ते आपल्या पराक्रमानें सर्व स्वर्गांला अ-
लङ्घित करितात.'

सूक्तम् १३-२४७.

वैश्वामित्र ऋषभ ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

प्र वो देवायाम्रये बर्हिष्ठमर्चस्मै ।

गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवार्य । अग्रये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि यः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वर्निता मघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वर्निता । मघम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. [हे होनादयः], वो देवाय अस्मै अग्रये बर्हिष्ठ (=वृद्धतमं स्तोत्रम्) अर्च
=अर्चत=उच्चारयत । स देवेभिः (=देवैः) [सहितः सन्] नः (=अस्मान्) आ
गमत् (=आगच्छतु) । यजिष्ठः (=अतिशयेन यष्टतमो यजनकर्मणि कुशलतमः)
[स] बर्हिः आ सदत् (=बर्हिषि निषीदतु) ॥

२. [य] ऋतावा (=सत्यवान्=सत्यरूपस्य यज्ञस्य कर्ता) [भवति] यस्य
रोदसी (=यावापृथिव्यौ) [यशे भवतः] यस्य दक्षं (=बलम्) ऊतयः (=उपास-
कानां रक्षितारो देवा) [भवन्ति] तम् [एवाग्निं] हविष्मन्तः (=हविर्युक्ता यज-
माना) ईळते (=स्तुवन्ति) तम् [एव] सनिष्यन्तः (=धनादिलाभमिच्छन्तो
जना) अवसे (=रक्षणाय) [ईळते] ॥

३. स विप्रः (=मेधावी कर्माभिष्टः) [अग्निर्] एषां [यजमानानां] यन्ता
(=यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तरो) [भवति] । स यज्ञानां [यन्ता=प्रवर्तरो]

सूक्त १३-२५७.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र ऋ-
षभ. देवता-अग्नि. वृत्त-अनुष्टुभ्.

१. [हे ऋत्विजांनो], तुम-
चा जो तो देव अग्नि साप्रीत्यर्थे
तुम्ही अत्यंत मोठे [स्तोत्र] म्हणा.
तो अत्यंत यजनकुशल [अग्नि]
देवांसहित आम्हांप्रत येओ [आणि]
दर्भावर वसो.

२. [जो] सत्यकर्मा, ज्याला
दुलोक आणि पृथिवी वश [आ-
हेत], देव [ज्याचें] सामर्थ्य से-
वितात, त्यालाच यजमान हवीनें
स्तवितात; त्यालाच घनादिलाभे-
च्छु मनुष्य साहाय्यासाठीं [स्तवि-
तात].

३. तो मेधावी [अग्नि] या
[यजमानां]चा नियामक, तो य-
ज्ञाचा, तोच [यज्ञांचा] [निया-
मक] [होय]. त्या तुमच्या अ-
ग्नीला तुम्ही भजा; जो दाता धन
देणारा [होय].

१. 'अत्यंत मोठे' = 'बाहेष्ठम्.' म्ह-
णजे सर्वोत्कृष्ट अथवा अत्यंत मोठ्या स्व-
रानें, असा अर्थ होईल.

२. 'सत्यकर्मा' = 'ऋतावा.' म्हणजे
सत्यरूप जो यज्ञ त्यातें संपादणारा.

'देव ज्याचे सामर्थ्य सेवितात' =
'[यस्य] दक्षगूतयः सचन्ते.' म्हणजे

HYMN 13-247.

To Agni. By Rishabha son of
Vis'vmitra. Metro—Anush-
tubh.

1. [O Priests], to that
Agni your god sing the
highest [hymn]. May he
come unto us with the
gods, may [he] the ablest
sacrificer sit on the *kus'a-*
[glass].

2. Him they praise with
oblations, him [they praise]
for help with the desire of
wealth, who is holy, to
whom Earth and Heaven
are subject, and from
whom the protecting gods
derive their power.

3. He the learned one
is the ruler of these [sacri-
ficers], he, yes he [is the
ruler] of sacrifices. Wor-
ship that Agni of yours,
who, the bounteous one,
is the giver of wealth.

ज्याच्या सामर्थ्यापासून देवांचेहि सामर्थ्य
निर्माण होतें.

३. 'मेधावी' = 'विप्रः.' म्हणजे ज्या-
ला यज्ञ कसा कसा करावा हें अवगत
आहे असा, कोणत्या रीतीने यज्ञ केला
असतां सफळ होईल इत्यादि जाणणारा
असा.

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शतमा ।

यतो नः पुष्णवत्सु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शम्ऽतमा ।

यतः । नः । पुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥ ४ ॥

दीदिवांसमपूर्व्य वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिन्धते होतारं विश्वपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्वपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

उत नो ब्रह्मन्नाविष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

[भवति] । अथ हि स (=स एव) [यन्ता भवति] । त व. (=युष्माकम्) अग्निं दुवस्यत (=परिचरत) यो दाता [सन्] मघ वनिता (=धनं प्रयच्छन्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

४. सोमिर्नः (=अस्मभ्य) वीतये (=संभजनार्थं) शतमा (=शतमानि=अति-शयेन सुखकराणि) शर्माणि (=गृहाणि) यच्छतु (=प्रयच्छतु) । यतः (=यस्मात्=गृहदानात्) दिवि [भवं] क्षितिभ्यः (=मनुष्यलोकेभ्य) [आगतम्] अप्सु आ (=अन्तरिक्षे) [भव च] वसु (=धन) न. (=अस्मभ्य) पुष्णवत् (=वर्धेत=स-मृद्ध्या आगच्छेत्) ॥

५. दीदिवांसं (=दीप्यमानम्) अपूर्व्यं (=तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनव) होतारं (=देवानामाह्वतार) विशा विश्वपतिं (=प्रजानां पति=स्वामिनम्) अग्निम् ऋक्काणः (=स्रोतारो) वस्वीभिरस्य धीतिभिः (=साध्वीभिस्तस्य संबन्धिनीभिः स्तुतिभिर्) इन्धते (=दीपयन्ति=भजन्ते) ॥

६. उत (=अपि च) देवहूतमः (=देवानामाह्वतृतमस्) [त्वं] ब्रह्मन् (=अ-

४. तो 'अग्नि आम्हांला सं-
भोगासाठी अत्यंत सुखकारक घरे
देओ; की ज्यापासून आम्हांला
स्वर्गातील, पृथ्वीतील [आणि]
अंतरिक्षातील संपत्ति प्राप्त होईल.

५. अत्यंत दीप्तिमान् [आणि]
[नित्य] नवा [असा जो] होता
[आणि] जनांचा राजा अग्नि,
त्याला स्तोते त्या [विषयी]च्या प्रशं-
स्त स्तुतींनीं भजतात.

६. आणि [हे अग्नी], दे-
वांला बोलावून आणण्याविषयी अ-
त्यंत कुशळ असा जो तूं तो आ-
म्हांला [या] कर्माच्या ठायीं [आ-
णि] स्तोत्रांच्या ठायीं रक्ष. मरु-
तांशीं वाढणारा [आणि], हे अग्नी,
सहस्रावधि संपत्ति अतिशयेकरून
देणारा तूं प्रकाशून आम्हांला सुख
प्राप्त करून दे.

४. 'स्वर्गातील, पृथ्वीतील आणि
अंतरिक्षातील' = 'दिवि क्षितिम्यः अ-
प्सु आ.' वृत्तासाठी 'दिवि' आणि
'अप्सु आ' ह्या पंचमीच्या बदल सप्तमी
आहेत असे दिसते.

६. 'कर्माच्या ठायी आणि स्तोत्रा-
च्या ठायी रक्ष.' म्हणजे आमचे कर्म

4. May that Agni be-
stow on us for enjoyment
most happy homes, so
that there may flow to
us wealth from heaven,
from the earth, [and] from
the firmament.

5. The praises worship
Agni, the resplendent [and]
[ever] new invoker, [and]
king of the people, with
excellent hymns about
him.

6. And mayest thou, the
best invoker of the gods,
protect us in [this] rite
[and] in [these] hymns.
Glowing with the Maruts,
[and] the best giver of a
thousandfold wealth do
thou, o Agni, shine hap-
piness upon us.

आणि आमची स्तोत्रे जेणेकरून निर्वि-
ग्रपणें सिद्धीस जातील, तशी तो आम्हा-
ला वडून करीव.

'मरुतांशी वाढणारा' = 'मरुदृधः.'
या पदाचा भावार्थ काय? मरुतानरो-
वर हविरन्न घेऊन सुख पावणारा?

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।

दुमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

उ । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोकवत् । पुष्टिमत् । वसु ।

दुमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

स्मिन्नस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि) उक्थेषु (= अस्माभिः क्रियमाणेष्वेतेषु स्तोत्रेषु)
नः (= अस्मात्) अविषः (= न्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय) [अ-
पि च] मरुद्बुधः (= मरुद्विर्वर्धमानः) सहस्रसातमः (= सहस्रसंख्याकधनस्य दातृत्-
मस्) [त्वं] हे अग्ने, नः (= अस्मदर्थं), शं शोच (= सुखं दीप्यस्व = वयं सुखं
यथा लभेमहि तथा दीप्यस्व) ॥

भाषायाम्.

७. उ (= सामतं च) हे अग्ने, नः (= अस्मभ्यं) सहस्रवत् (= सहस्रसंख्याकं)
तोकवत् (= पुनपौत्रादिसहित) पुष्टिवत् (= उत्कर्षवत्) दुमत् (= तेजोयुक्त) सुवीर्यं
(= शोभनवीरोपेतं) वर्षिष्ठम् (= अतिशयेन प्रवृद्धम्) अनुपक्षितम् (= अक्षीणं)
[च] वसु (= धनं) रास्व (= देहि) ॥

सूक्तम् १४-२४८.

वैशामित्र ऋषभ कषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।
विदुदथः सहस्रस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् १
आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कवि-
तमः । सः । वेधाः ।

विदुत्तरथः । सहस्रः । पुत्रः । अग्निः । शोचिः । केशः । पृथिव्याम् ।
पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. मन्द्रः (= आह्लादकारकः) सत्यः (= सत्यकर्मा) यज्वा (= यजनकर्ता) प-
रिस्तमः (= अत्यन्तमेधावी) वेधाः (= विधाता) स होता विदथानि (= अस्माकं

७. आतां हे अग्नी, तूं आ-
म्हांला सहस्राग्रधि, संतानयुक्त, उ-
त्कर्षयुक्त, तेजोयुक्त, सुवीरयुक्त,
अत्यंत मोठे [आणि] अविनाशि
[असे] धन दे.

7. [And] now give us,
o Agni, wealth, affluent,
full of progeny, full of
prosperity, full of splendor,
full of brave sons, exceeding
great [and] indestructible.

सूक्त १४-२४८.

ऋषि-वैश्वामित्र ऋषभ. दे-
वता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. तो आह्लादकारी, सत्य,
यजनकर्ता, अत्यंत मेधावी, व्यव-
स्थापक होता यज्ञांप्रत आला आहे.
देदीप्यमान रथांत बसणारा, बळा-
चा पुत्र, ज्वालामय ज्याचे केश,
असा जो अग्नि त्याणें [आपलें]
तेज पृथिवीवर पसरलें आहे.

HYMN 14-248.

To Agni. By Rishabha son of
Vis'vāmitra. Metro-Trishṭubh.

1. That invoker of the
gods, agreeable, true, skil-
ful in sacrificing, the best
of poets, [and] ruler, has
come to [our] rites. Agni,
mounted on a resplendent
chariot, son of might, [and]
having flames for hair, has
spread [his] effulgence on
earth.

१. 'बलाचा पुत्र' = 'सहस्र पुत्रः' | सू. १२७ मं. १ आणि दीप पदा.

अयामि ते नमऽक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वान् आ वक्षि विदुषो नि सत्ति मध्य आ वहिः॒तये यजत्र ॥२॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतवः । तुभ्यम् । चे-
तते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्ति । मध्ये । आ । वहिः ।
ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्वं हविर्भिरा बन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः ।
अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्वम् । हविःऽभिः । आ । बन्धुराऽइव ।
तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

यज्ञान् आ अस्थात् (= आतिष्ठति = आगत्य संपादयति) । विशुद्रथः (= विशेषेण
द्योतमानो रथो यस्य स) सहसस्पुनः (= बलस्य पुत्रभूतः) शोचिष्केशः (= ज्वाला-
मयाः केशा यस्य सः) अग्निः पृथिव्यां (= भूम्यां) पाजो अश्वेत् (= तेजः श्रितवा-
नस्ति = तेजस्वित्वेन दृश्यते) ॥

भाषायाम्.

२. [हे अग्ने], ते (= तुभ्यं) [नमऽक्तिः = नमस्कारवाक्यम्] अयामि (= प्र-
यम्यते = प्रार्पितास्ति) । [इमां] नमऽक्तिं जुषस्व (= सेवस्व) । हे ऋतावः (= ऋतावन् =
सत्यधर्मन्), हे सहस्वः (= सहस्वन् = बलवन्), चेतते (= जानते) तुभ्यं [नमऽ-
क्तिरयामि] । विद्वान् (= जानन्) [त्वं] विदुषः (= जानतो देवान्) आ वक्षि
(= आवह आनय) । [अपि च] हे यजत्र (= यष्टव्य = पूज्य), ऊतये (= अस्माकं
रक्षणाय) वहिर्मध्ये आ (= वहिर्भ्यो मध्ये) नि सत्ति (= निषीद) ॥

३. वाजयन्ती (= वाजं वेगं कुर्वन्ती) उषसा (= अहोरात्रौ) ते द्रवतां (= तुभ्यं
त्वां प्रति शीघ्रमागच्छताम्) । हे अग्ने, वातस्य पथ्याभिः (= वायोर्मागं) अच्छ
[त्वां] [द्रवताम्] । यत् सीं (= यदायदा) पूर्वं (= पुरातन) [स्वामृत्विजो]

२. तुला [नमस्कार] केला आहे [हा] नमस्कार तूं ग्रहण कर. हे सत्यकर्मकारी, हे प्रवळ [अग्नी], तुज लक्ष्य लावून ऐकणाऱ्याप्रत [नमस्कार केला आहे]. विद्वान् तूं, विद्वान् [देवां]ला घेऊन ये [आणि], हे पूज्य [अग्नी], [आमच्या] रक्षणासाठीं दर्भाच्या मध्ये वस.

३. [हे अग्नी], वेगवान् अहोरात्र तुजप्रत धांवत येओत. हे अग्नी, वायूच्या मार्गांनीं [अहोरात्र] येथें [येओत]. जेव्हां [ऋत्विज्] तुज पुरातनाला आहुतींनीं माखतात, तेव्हां [अहोरात्र] येऊन दोनी ईसांप्रमाणें घरांत उभ्या राहतात.

2. [This obeisance] is offered to thee. Accept the obeisance. [This obeisance is offered] to thee the attentive one, o holy [and] mighty [Agni]! Bring thou, the knowing one, the knowing [gods] [and] sit down on the middle of the kus'a-[grass] for protection, o adorable one!

3. May swift Morn and Eve run to thee, towards [thee], o Agni, along the roads of Vāyu. When [the priests] anoint thee the ancient one with oblations, [Morn and Eve] come and stand in the house like the two poles of a chariot.

२. 'विद्वान् [देवां]ला.' देवाला 'विद्वान्' हे विशेषण ज्ञानी या अर्थां लाविले असल्याची पुष्कळ उदाहरणें वेदांत आढळतात. सू. १४५ म. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'रक्षणासाठी' = 'ऊतये.' म्हणजे आम्हांकडून चूक होऊ नये आणि कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न आमच्या उपासनेला येऊं नये म्हणून.

३. 'अहोरात्र' = 'उपसा.' म्हणजे प्रातःकाळ आणि सायंकाळ. प्रातःकाळी

आणि सायंकाळी अग्नीला पेटवून त्यात हवीची आहुति देत असत. म्हणून त्यांनी अग्नीप्रत धांवत यावें असा निर्देश यांत केला आहे.

'वायूच्या मार्गांनी' = 'वातस्य पथ्याभिः.' म्हणजे ज्या मार्गांनी वायु सत्वर येतो त्यांनी.

'दोनी ईसांप्रमाणे' = 'वन्धुरेव.' म्हणजे रथाच्या ज्या दोनी धुरा रथापासून निघून जुळवापर्यंत जाऊन तेथें एकत्र होतात त्या. त्या जशा वेगळ्या

अयामि ते नमऽक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वान् आ वक्षि विदुषो नि सत्सि मध्य आ वहिःरुतये यजत्र ॥ २

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चे-
तते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि । मध्ये । आ । वहिः ।
ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

द्रवतां त उपसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छे ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उपसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः ।
अच्छे ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव ।
तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

यज्ञान्) आ अस्थात् (=आतिष्ठति=आगत्य संपादयति) । विदुद्रथः (=विशेषेण
द्योतमानो रथो यस्य स) सहस्वपुत्रः (=बलस्य पुत्रभूतः) शोचिष्केशः (=ज्वाला-
मयाः केशा यस्य सः) अग्निः पृथिव्या (=भूम्या) पाजो अश्वेत् (=तेजः श्रितवा-
नस्ति=तेजस्वित्वेन दृश्यते) ॥

भाषायाम्.

२. [हे अग्ने], ते (=तुभ्य) [नमऽक्तिः=नमस्कारवाक्यम्] अयामि (=प्र-
यन्यते=प्रार्थितास्ति) । [इमां] नमऽक्तिं जुषस्व (=सेवस्व) । हे ऋतावः (=ऋतावन्=
सत्यकर्मन्), हे सहस्वः (=सहस्वन्=बलवन्), चेतते (=जानते) तुभ्य [नमऽ-
क्तिरयामि] । विद्वान् (=जानन्) [त्वं] विदुषः (=जानतो देवान्) आ वक्षि
(=आवह आनय) । [अपि च] हे यजत्र (=यष्टव्य=पूज्य), ऊतये (=अस्माक
रक्षणाय) वहिर्मध्ये आ (=वहिर्धो मध्ये) नि सत्सि (=निषीद) ॥

३. वाजयन्ती (=वाज वेग कुर्वाणे) उपसा (=अहोरात्री) ते द्रवता (=तुभ्यं
त्वा प्रति शीघ्रमागच्छताम्) । हे अग्ने, वातस्य पथ्याभिः (=वायोर्मागैर्) अच्छे
[त्वा] [द्रवताम्] । यत् सी (=यदायदा) पूर्व्यं (=पुरातन) [त्वामृत्विजो]

२. तुला [नमस्कार] केला आहे [हा] नमस्कार तूं ग्रहण कर. हे सत्यकर्मकारी, हे प्रवळ [अग्नी], तुज लक्ष्य लावून ऐकणाऱ्याप्रत [नमस्कार केला आहे]. विद्वान् तूं, विद्वान् [देवां] ला घेऊन ये [आणि], हे पूज्य [अग्नी], [आमच्या] रक्षणासाठीं दर्भाच्या मध्ये बस.

३. [हे अग्नी], वेगवान् अहोरात्र तुजप्रत धांवत येओत. हे अग्नी, वायूच्या मार्गांनीं [अहोरात्र] येयें [येओत]. जेव्हां [ऋत्विज्] तुज पुरातनाला आहुतींनीं माखतात, तेव्हां [अहोरात्र] येऊन दोनी ईसांप्रमाणें घरांत उभ्या राहतात.

2. [This obeisance] is offered to thee. Accept the obeisance. [This obeisance is offered] to thee the attentive one, o holy [and] mighty [Agni]! Bring thou, the knowing one, the knowing [gods] [and] sit down on the middle of the *lus'a*-[grass] for protection, o adorable one!

3. May swift Morn and Eve run to thee, towards [thee], o Agni, along the roads of Vāyu. When [the priests] anoint thee the ancient one with oblations, [Morn and Eve] come and stand in the house like the two poles of a chariot.

२. 'विद्वान् [देवां] ला.' देवाला 'विद्वान्' हे विशेषण ज्ञानी या अर्थी लाविले असल्याची पुष्कळ उदाहरणे वेदांत आढळतात. सू. १४५ म. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'रक्षणासाठी' = 'ऊतये.' म्हणजे आम्हांकरून चूक होऊं नये आणि कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न आमच्या उपासनेला येऊं नये म्हणून.

३. 'अहोरात्र' = 'उपसा.' म्हणजे प्रातःकाळ आणि सायंकाळ. प्रातःकाळी

आणि सायंकाळी अग्नीला पेटवून त्यांत हवीची आहुति देत असत. म्हणून त्यांनी अग्नीप्रत धांवत यावे असा निर्देश यांत केला आहे.

'वायूच्या मार्गांनी' = 'वातस्य पथ्याभिः.' म्हणजे ज्या मार्गांनी वायु सत्वर येतो त्यांनी.

'दोनी ईसांप्रमाणे' = 'यन्धुरेव.' म्हणजे रथाच्या ज्या दोनी धुरा रथापासून निघून जुकडापर्यंत जाऊन तेथे एकत्र होतात त्या. त्या जशा वेगळ्या

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः ।
सुम्नम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् ।
सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रैधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः । नमसा ।
उपऽसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रैधता । मन्मना । विप्रः ।
अग्ने ॥ ५ ॥

हविर्भिरज्जन्ति (=आहुतिभिः सिञ्चन्ति) [तदात्तदा] [अहोरात्रो] वन्धुरेव
(=ईधे इव) दुरोणे आ तस्थतुः (=आगम्य गृहे तिष्ठतः) ॥

भाषायाम्.

४. हे सहस्वः (=सहस्वन् बलवन्) अग्ने, हे सहसस्पुत्र (=बलस्य पुत्रो), यत्
(=यदा) सूर्यः (=सूर्यात्मकस्) [त्व] नृन् अभि क्षितीः प्रथयन् (=तव वीर-
भूतान् क्रिरणान् मनुष्यलोकान् अभिलक्ष्य मनुष्यलोकेषु प्रसारयन् सन्) शोचिषा
तिष्ठः (=स्वतेजसोदतिष्ठः) [तदानी] मित्रश्च वरुणः (=मित्रावरुणौ) विश्वे
[देवा] मरुतश्च [च] तुभ्य (=त्वत्प्रीत्यर्थं) सुम्नम् अर्चन् (=स्तोत्रमुदचारयन्) ॥

५. नमसोपसद्य (=नमस्कारेण त्वाम् उपास्य) उत्तानहस्ताः (=हविस्वो-
करणादुत्तानपाणयो) वयम् अद्य ते कामं (=तव काम्य हव्यं) [तुभ्यं] ररिम
हि (=दद्यो हि) । हे अग्ने, विप्रः (=कर्माभिज्ञस्त्व) यजिष्ठेन मनसा (=यद्वृत्तमे-
नान्त करणेन) अस्त्रैधता मन्मना (=अहिंसता स्तोत्रेण=पाठ्यादिना दुःखम् अ-
कारयता स्तोत्रेण) देवान् यक्षि (=पूजय) ॥

४. हे प्रबल अग्नी, हे बल-
पुत्रा, सूर्यात्मक असा जो तूं तो
जेव्हां [आपले] वीर मनुष्यलोकीं
पसरून तेजानें प्रादुर्भूत झालास,
तेव्हां मित्र, वरुण, विश्वे [देव]
[आणि] मरुत तुजप्रीत्यर्थे स्तोत्र
गाते झाले.

५. [हे अग्नी], आम्ही न-
मस्कारांनीं तुझी उपासना करून
ऊर्ध्व हस्तानें आज तुझें प्रिय हवि
[तुला] अर्पण करित आहों. हे
अग्नी, मेधावी असा जो तूं तो य-
जन करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक
अशा अंतःकरणानें [आणि] न
दुःखविणान्या स्तोत्रानें देवांचा पूज.

4. O mighty Agni, o
son of force, Mitra and
Varuna and all [the gods]
[and] the Maruts sang a
hymn to thee, when thou
[as] the sun stoodst with
thy splendor spreading
[thy] heroes towards the
human races.

5. We, worshipping with
obeisance [and] with our
hands stretched forth, are
to-day offering [to thee]
thy favourite [oblation].
Do thou, o Agni, [who
art] learned, sacrifice to
the gods with a heart
most bent upon sacrificing
and with a hymn that
shall not offend.

असतां हि एरुत्र मिळतात तसे अहोरा-
त्र परस्पर भिन्न असून एकत्र मिळाले-
ले आहेत ते नित्य येतात तसे आ-
जहि येओत.

‘आपले वीर’ = ‘नृन्.’ म्हणजे अ-
ग्नीचे जे किरण ते असें सायण म्हणतात.
दुसरा काय अर्थ समवेळ ते सांगवत

नाही.

जेव्हां अग्नि सूर्यरूपानें प्रथम उग-
वला आणि आपले किरण मनुष्यलो-
की फेकून देता झाला, तेव्हां देव त्याचे
स्तोत्र करिते झाले, असा भावार्थ दिस-
तो.

त्वद्धि पुत्र सहस्रो वि पूर्वोद्विष्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः ।
वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् ।
अग्ने ॥ ६ ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुर्यस्य वोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥ १४

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । म-
र्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुर्यस्य । वोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत ।
स्वदेह ॥ ७ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

६. हे सहस्रः पुन (=बलस्य पुत्र), त्वत् (=त्वत्सकाशात्) हि देवस्य (=द्यो-
तमानस्य यजमानस्य=द्योतमान यजमानं प्रति) पूर्वोद्विष्यः (=बह्व्यो रक्षा) वि
यन्ति (=प्राप्नुवन्ति) वाजा वि [यन्ति] (=सपदश्च प्राप्नुवन्ति) । हे अग्ने, त्वं
नः (=अस्मभ्यं) सहस्रिणं (=सहस्रसंख्याक) सत्यम् (=अचल) रयिं (=धनम्)
अद्रोघेण वचसा (=द्रोहरहितेन वचनेन=प्रियेण वचनेन) देहि ॥

७. हे दक्ष (=प्रबल) हे कविक्रतो (=सर्वज्ञ) देव (=द्योतमान) [अग्ने], म-
र्तासः (=मर्त्या) [ययम्] अध्वरे (=अस्मिन् यज्ञे) यानि इमा (=यानीमानि)
[हवीषि] तुभ्यं (=त्वदर्थम्) अकर्म (=कृतवन्तः रमस्) तत् सर्वं (=तानि स-
र्वाणि) इह (=अस्मिन् यज्ञे) हे अमृत (=अमर), त्वं स्वदेह (=आस्वादय)
[अपि च] विश्वस्य सुर्यस्य वोधि (=शोभनयज्ञरूपस्य रथस्य कर्तुः सर्वस्य यज-
मानस्य स्वभूतो भव=तस्य यशो भव) ॥

६. हे वळाच्या पुत्रा, तुज-
पासून यजमानाला अनेक अमुग्रह
आणि अनेक संपदा प्राप्त होतात.
हे अग्नी, तूं न दुखविणान्या वच-
नानें आम्हांला सहस्रावधि [आणि]
सत्य धन दे.

७. हे प्रबळ [आणि] क-
विप्रज्ञ [अग्नी], हे देदीप्यमान
[अग्नी], आम्हीं मर्त्यांनीं यज्ञांत
जीं हीं [हव्यें] तुला अर्पण केलीं
आहेत, तीं सर्वे हे अमर [अग्नी],
तूं येथें भक्षण कर, आणि तूं प्र-
त्येक यजमानाला वश हो.

6. For from thee, o son
of force, many favours and
many gifts come to the
brilliant sacrificer. Do
thou, o Agni, give to us
with unoffending word a
thousandfold and true
wealth.

7. O mighty god of
wise intellect, o immortal
Agni, do thou consume
here all these offerings
which we have made to
thee in [this] sacrifice, and
be thou favourable to
every sacrificer.

७. 'प्रत्येक यजमानाला' = 'सर्वस्य
सुरयस्य.' 'सुरय' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ
चांगल्या रथाते हाकणारा; त्यावरून

यज्ञरूप रथाला चालविणारा; अर्थात्
यज्ञ करणारा, यजमान.

सूक्तम् १५-२४९.

कतगोत्रोत्पन्न उत्क्रील ऋषिः । अभिदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो वार्धस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । वार्धस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्यष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वां सुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मेऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वां । सुऽजात ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पृथुना पाजसा (= विस्तीर्णेन तेजसा) शोशुचानः (= अत्यन्तदीप्यमानस्) [त्वमग्निर्] द्विष- (= शत्रून्) रक्षसः (= राक्षसान्) अमीवाः (= पिशाचाश्च) वि वार्धस्व (= विशेषेण नाशय) । सुशर्मणः (= शोभनाश्रयस्य) बृहतः (= महतः) [अग्नेस्तव] शर्मणि (= आश्रये) स्याम्—सुहवस्याग्नेः (= स्वाह्वानस्याग्नेस्तव) प्रणीतौ (= प्रणयने नायकत्वे) अहं [स्या=भवेयम्] ॥

२. हे अग्ने, त्वम् अस्या उपसो व्यष्टौ (= प्रकाशने जाते सति) त्वं सूरैः उदिते (= सूर्यं उदिते सति) नो गोपा बोधि (= अस्माकं गोपायिता भव) । हे तन्वा सुजात (= आत्मनैव शोभनं यथा तथा जात=स्वात्मनः सुपुत्र), नित्यं तनयं जन्मेव = भौरस पुत्रापत्य पिता यथा सेवते तथा) मे स्तोम (= मम स्तोत्र) जुषस्व (= सेवस्व) ॥

सूक्त १५-२४९.

ऋषि-कत गोत्रांत उत्पन्न शा-
लेला उत्कील नांवाचा पुरुष. देव-
ता-अग्नि. वृत्त- त्रिष्टुभ्.

१. [हे अग्नी], विस्तीर्ण
तेजानें अत्यंत प्रकाशणारा असा
जो तूं तो द्वेष्टांचा, राक्षसांचा
[आणि] पिशाचांचा हाकून लाव.
चांगला आश्रय देणारा [आणि]
महान् असा जो तूं त्या तुज [अ-
ग्नी] च्या आश्रयांत मी राहीन असें
कर- ज्याचें आह्वान सहज करा-
वयाला येतें तो तूं अग्नि मला मार्ग
दाखीव.

२. हे अग्नी, तूं ही उषा उ-
गवल्यावर, तूं सूर्य उगवल्यावर,
आमचा संरक्षणकर्ता हो. हे स्व-
यंभू सुजात अग्नी, तूं औरस पुत्रा-
पलाप्रमाणे आमचें स्तोत्र स्वीका-
रून घे.

१. 'मला मार्ग दाखीव' = [तव
अग्नेः] प्रणीतो स्याम्. 'अक्षरशः [तु-
ज] अग्नीच्या प्रणयनात म्या असावें.'
म्हणजे तूं माझा नायक अथवा मार्गद-
र्शी हो, असा अर्थ.

२. 'स्वयंभू सुजात' = 'तन्वा सु-
जात.' अग्नि आपलाच पुत्र, म्हणजे,

HYMN 15-249.

To Agni. By Utkila of the family
of Kāta. Metro—Trishtubh.

1. Resplendent with
wide splendor do thou
drive away the enemies,
the Rakshases, and the
goblins. May I be under
the protection of the great
[Agni] who affords good
protection—[may] I [be]
under the guidance of
Agni who is easily invoked.

2. Do thou become our
protector on the dawn of
this Ushas, on the rising
of the Sun. O good son of
thy own self, do thou ac-
cept my hymn like thy
own male offering.

तो स्वयंभू होय, आणि तोहि साधारण
नव्हे, तर सद्गुणी स्वतनूपुत्र होय. स्वयंभू
म्हणजे अग्नीपासूनच अग्नि निर्माण होतो;
गार्हपत्य अग्नीपासून आहवनीय अग्नि
उत्पन्न होत असल्यामुळे त्याला स्वयंभू
असें विशेषण लाविलें आहे.

त्वं नृचक्षा वृषभानुं पूर्वोः कृष्णास्वमे अरूपो वि भाहि ।
 वसो नेषि च पषि चात्यंहः कृधि नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥
 त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनुं । पूर्वोः । कृष्णास्तु । अमे । अरूपः ।
 वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पषि । च । अति । अंहः । कृधि । नः ।
 राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

अषाहो अमे वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौमगा संजिगीवान् ।
 यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोजतिवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥
 अषाहः । अमे । वृषभ. । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौमगा । सम्-
 जिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुप्रणीते ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ हे वृषभ (=वीर) अमे, नृचक्षा (=मनुष्याणां द्रष्टा) अरूपः (=आरो-
 चमानस्) त्व पूर्वारूपसोनु (=बह्वीरूपस) कृष्णास्तु [पूर्वाधु] (=बह्वीषु रात्रिषु
 च) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व) । हे वसो (=साधो), [अस्मान्] अति
 अहो नेषि च पषि च (=पारय च) । हे यविष्ठ (=अतिशयेन तद्वत्), उशिजो
 न (=त्वा कामयमानान् अस्मान्) राये कृधि (=धनाय कुरु=स्थापय=वर्यं धन
 यथा लभेमहि तथा कुरु) ॥

४ हे अमे, अषाहो (=अपराजितो) वृषभ (=वीरस्) [त्व] विश्वा पुर
 सौमगा (=शत्रूणां सर्वाणि पुराणि धनानि च) संजिगीवान् (=सम्यग्जितवान् सन्)
 दिदीहि (=दीप्यस्व) । हे जातवेद (=सर्वज्ञ), हे सुप्रणीते (=सुप्रणयन) [अमे],
 प्रथमस्य (=प्रथम क्रियमाणस्य) पायोः (=“रक्षकस्य”) बृहतः (=महतो) य-
 ज्ञस्य नेता (=निर्वाहकस्) [त्व दिदीहि] ॥

पौंच ता० १ पागून ता० ३० नोवेंबर सन १८८० पर्यंत.

	र. आ. पे
रा. साहेब सावाजीराव चिंतामण चिटणीस. वाकी.,	५- ०-०
रा. रा. शिवराम गोविंद रानडे.	१०- ०-०
„ नारायण रघुनाथजी नवलकर.	६- ६-०
„ राघवेंद्र नारायण धारवाडकर.	०- ८-६
„ दलपतराम प्राणजीवन. ... १८७८/७९/८०	१२-१२-०
पंडित सहिजराम गंगाधर दास.	१२-१२-०
श्री. ठाकूरसाहेब पालिटाणा. ... १८७९/८०	१५९- ६-०
रा. रा. महेंद्रनाथ भट्टाचार्य.	६- ६-०
„ शांताराम अनंत नाडकर्णी.	६- ६-०
„ महादेव त्रिणु काणे.	६- ६-०
„ त्रिणु घनश्याम वकील.	६- ०-०
„ करसनदास माधनदास.	६- ०-०
„ मयाराम शंभुनाथ.	६- ०-०
„ रामजी सतुजी भागटे.	६- ०-०
„ गंगाराम भाऊ म्हसके.	६- ६-०
„ नामन केशवभट्ट छोडर.	६- ६-०
„ दानप्रकाशकर्ते पुणे.	६- ६-०
„ गोपाळराव हरि भिडे.	६- ६-०
रा. से. ने. लायब्ररि कोल्हापुर. ... १८८०/८१	०-१०-०
रा. बाळकृष्ण गांडु मर्मज्ञ जाती.	१०- ६-०

NOTICE

Volume IV will end with the list hymn of the third Mandala.

चवथा भाग तिस या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ

रु. आ

६ ०

मुंबईवाहेर राहणारांस टपाल दक्षिणपदल एक वर्षाचे

० ६

मुद्रकल दर प्रतीस

० १०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरम्भापासून वर्गणीदार व्हाव; वर्गणी बंद करणें असल्यास भाग संपतानाच बंद करिता येईल

All communications to be directed to the Editor Mr. Mahadeo Narayanlal N. ...
J. P. J.

सर्वा भक्तांच्या पत्र-व्यवहार मुंबई मोरोबा पोस्टाची ताडी घर नंबर २९, या पर्यावर रा. स. महादेव नारायण पंडित "ग्यानार" दायजून यांच्याशी देतावा.

THE
VEDÂRTHAYATNÂ
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâṭhî

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,
मंस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. IV No. 10 DISEMBER 1880 MONTHLY PART 57.
मुस्तफ ८. अंक १०. डिसेंबर सन १८८०. मासिक भाग ५७.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टानुसार नोंदले आहे.)

साक्षे

सर्वे आर्ये वंधुं व भगिनी

यान्न

हे भापांतर

सादर समवेष्टे वे के आदे

भापांतरकनी

३. हे वीर अग्नी, मनुष्यांला पाहणारा [आणि] प्रकाशणारा असा जो तूं तो पुष्कळ [उपा] [आणि] [पुष्कळ] रात्री प्रकाश, [आणि] हे चांगल्या [अग्नी], तूं आम्हांला सकटांच्या पार ने आणि तार, आणि हे अत्यंत तरुण अग्नी, आम्हां उत्सुकांला धन मिळे असें कर.

४. हे अग्नी, अपराजित [आणि] पराक्रमी [आणि] [शत्रूंची] सर्वे नगरे [आणि] घनें ज्यानें जिंकिलीं आहेत असा तूं प्रकाश. हे सर्वज्ञ सुनायका, रक्षक पहिल्या महा यज्ञाचा नायक असा [जो] तूं [तो] [प्रकाश].

3. O hero Agni, do thou the seer of men, the tawny one, shine for many a morn and many an eve. O good [Agni], lead and carry us across danger, [and] o ever youthful [Agni], give wealth unto us who love thee.

4. O Agni, do thou the unconquered hero, shine, thou who hast conquered all [hostile] cities [and] wealth—thou, o all-knowing guide, who art the leader of the first protecting [and] great sacrifice.

३. पूर्वार्धांत अग्नीला प्रार्थना आहे की, त्यानें मृतकल्यांच्या घरी पुष्कळ प्रातःकाळी आणि पुष्कळ संध्याकाळी प्रकाशाचें आणि द्याला संकटातून रक्षून सपत्ति द्यावी.

४. 'रक्षक' = 'पायो..' हे 'यज्ञा'चे

विशेषण आहे. या विशेषणाचा अभिप्राय यथार्थ समजत नाही. 'पायोः' (रक्षक) हे अग्नीचें विशेषण असतें तर बरें. 'पायो.' पाठ असल्यानें वृत्ताविषयी वाही अडचण पडणार नाही.

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवां अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।
 रथो न सस्त्रिरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥
 अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः ।
 सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजम् । अग्ने । त्वम् । रोदसी
 इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।
 देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि स्यात् ॥ ६ ॥
 प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति ।
 नः । सुदोघे इति सुऽदोघे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः ।
 परि । स्यात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे जरितः (= स्तोतः = देवानां स्तोतृरग्ने), देवान् अच्छ दीद्यानः (= देवान् प्रति द्योतमानः = शुभोत्पत्त्यन्तं प्रकाशमानः) सुमेधाः (= शोभनप्रज्ञास्) [त्वं] पुरुणि (= बहूनि) अच्छिद्रा शर्म (= अच्छिद्राणि अविनाशीनि सुखानि) [अभि वक्षि = आनय] । हे अग्ने, सस्त्रिर्न रथः (= धनस्य संभक्ता रथ इव = धनसानेता रथ इव) वाजम् अभि वक्षि (= धनमस्मदर्थमानय) [अपि च] त्वं रोदसी (= द्यावापृथिव्यां) नः (= अस्मभ्यं) सुमेके (= शोभनरूपे = प्रसन्नरूपे) [वुरु] ॥

अथवा देवान् अच्छ [वक्षि] देवान् इन्द्रादीन् आनय तथा सुमेके सुखे रोदसी च अभि वक्षि आनयेति योज्यम् ॥

६. हे वृषभ (= वीर), वाजान् (= धनानि) जिन्व (= प्रयच्छ) प्र पीपय (= तान् वर्षय च) । हे अग्ने, हे देव, देवेभिः (= देवैः सह) सुरुचा रुचानः (= सुतेजसा शोभमानस्) त्वं रोदसी (= द्यावापृथिव्यां) नः सुदोघे (= सुदुःखे) [वुरु] । मर्तस्य दुर्मतिः (= मर्तस्य कस्यापि दुर्जनस्य हिताभिच्छन्ती दुर्बुद्धिर्) नो मा परि स्यात् (= मास्मान् परित आगच्छतु) ॥

५. हे होला [अग्नी], देव-
लोकांपर्यंत अत्यंत प्रकाशणारा
मेधावी तूं [आम्हांकरितां] अ-
नेक अक्षय सुखें घेऊन ये. हे अ-
ग्नी, धनवाहक रथाप्रमाणे तूं धनें
घेऊन ये. तूं आम्हांला द्यावाष्टिची
प्रसन्न कर.

६. हे वीरा, तूं धनें दे आणि
त्यांची वृद्धि कर. हे देव [अग्नी],
देवांसहित सुतेजानें प्रकाशमान अ-
सा तूं द्यावाष्टिची आम्हांला सुदुघ
कर. मर्याची दुष्ट बुद्धि आम्हांला
न कवटाळो.

5. O [divine] priest,
bring thou many imperish-
able blessings [unto us],
thou the wise one who
shinest as far as the celes-
tials. Bring, o Agni, wealth
like a loaded car. Do thou
make heaven and earth fa-
vourable unto us.

6. Give us riches [and]
promote them, o hero
Agni! With the gods do
thou, o god, shining with
great effulgence make hea-
ven and earth prolific for
us. May the malice of
the mortal never encom-
pass us.

५. 'देवलोकांपर्यंत प्रकाशणारा'
= 'देवानच्छ दीधानः.' म्हणजे ज्याच्या
ज्वाळा इतक्या उच्च पेटत आहेत की त्या
स्वर्गापर्यंत जणुं पोहचत आहेत; अशी
अतिशयोक्ति.

अथवा स्वर्गापर्यंत यावढल 'देवाला

इकडे आण 'असा अर्थ करून, 'घेऊ-
नये' हें क्रियापद अध्याहत ध्यावे.

६. 'सुदुघ कर' म्हणजे आम्हास
धनादिक संपत्तिरूप दुधाचा पान्हा स-
हज सोडणाऱ्या अशा कर.

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
 स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥ १५
 इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमा-
 नाय । साध ।
 स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सु-
 मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुयते मध्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदस (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणां कारयिनीम्) इळां (=भूमि) गोः सनि [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माकं पुनः पौनथ) विजावां सात् (=पुनर्पौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुमहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

सूक्तम् १६-२५०.

उत्क्रील ऋषिः । अग्निर्देवता । विषमसरूपाकानामृचां बृहती छन्दः समस-
 ख्यायाना तु सतीबृहती ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येश महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयमग्निः सुवीर्यस्य (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रादियुक्तस्य) महः (=महतः) सौभगस्य (=सौभाग्यस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति) । स्वपत्यस्य गोमतो रायः (=शो-
 भनसंतानस्य बहुगोयुक्तस्य धनस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति) । [स] वृत्रहथानां
 (=ऋषद्वनानां शत्रुनाशनिमित्तानां संग्रामाणाम्) [अपि] ईशे (=ईश्वरो भवति) ॥

७. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहुत पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी रुपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

7. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds, and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त १६-२५०.

HYMN 16-250.

ऋषि—उत्कील. देवता—अग्नि.
वृत्त—विषम ऋचांचें वृहती, समांचें सतोवृहती.

To Agni By Utkila Metre—
Bṛīhatī of the uneven verses (1,3,5,) and *Satobṛīhatī* of the even ones (2,4,6).

१. हा अग्नि सुवीर पुत्रांनीं भरलेल्या महा ऐश्वर्याचा स्वामी होय. तो धांगल्या अपत्यांनीं भरलेल्या आणि विपुळ गाईंनीं भरलेल्या धनाचा स्वामी होय. तो संग्रामांचा स्वामी होय.

1. This Agni is the lord of great prosperity that is full of good heroes, is the lord of wealth accompanied by good progeny and numerous cows. He is the lord of battles

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढयो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्वत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।
अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽ-
दभुः ॥ २ ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युन्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।
तुविऽद्युन्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनुमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिदेवेष्वा दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंसं उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु ।
आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसं । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हे नरो मरुतः (= वीरा मरुतः), यस्मिन् शेवृधासो रायः (= सुखवर्धकानि धनानि) [भवन्ति] [तम्] इमं वृधं पशुपुत्रादिवृद्धिकारकम् [अग्निं] सश्वत (= सेवध्वम्) । [युष्माकं मध्ये] ये पृतनासु (= संमामेषु) दूढयः (= दुर्बुद्धीन् जनान्) अभि सन्ति (= अभिभवन्ति) [ये च] विश्वाहा (= सर्वेषु दिवसेषु प्रत्यहं) शत्रुम् आदभुः (= आदभुवन्ति हिंसन्ति) [ते सर्वे यूयमिममग्निं सेवध्वम्] ॥

३. स त्वम् (= अतः कारणात् त्वं) हे मीढ्वः अग्ने (= उदाराग्ने), नः (= अस्मान्) सुवीर्यस्य (= शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैरुपेतस्य) [अपि च] हे तुविद्युन्न (= बहुधनोपेत), वर्षिष्ठस्य (= अतिसमृद्धस्य) प्रजावतः (= अपत्यपुक्तस्य) अनमीवस्य (= योगरहितस्य) शुष्मिणः (= प्रबलस्य) रायः (= संपदः = तादृशेन उत्कर्षसंपदा) शिशीहि (= तीक्ष्णान् कुरु = समृद्धान् कुरु) ॥

४. अभि सासहिः (= अभिभविता) यो विश्वा भुवना (= विश्वानि भुवनानि = सर्वेषां भूतजातानां) चक्रिः (= कर्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ द्युयचक्रिः

२. हे वीर मरुतांनो, ज्याच्या ठायीं सुखवर्धक संपत्ति [असतात] त्या ह्या समृद्धिकारक [अग्नी]ला तुम्ही भजा. [तुम्हांतून] जे संग्रामांत दुर्मतीला जिंकितात [आणि] नित्य शत्रूला मारीत असतात, [ते तुम्ही सर्वे मरुत् अग्नीला भजा].

३. तो तूं हे उदार अग्नी, तूं आम्हांला चांगल्या वीरपुत्रांनीं भरलेल्या [आणि] हे बहुधनयुक्ता [अग्नी], अतिसमृद्ध, संतानयुक्त, रोगरहित [आणि] बलपूर्ण अशा उत्कर्षाप्रत सत्वर ने.

४. जो विजयी [अग्नि] सकल लोकांचा कर्ता [होय], [जो] देवांप्रीत्यर्थ उपासना करणारा [होय]; [जो] स्तोत्रांच्या मध्ये येतो, [जो] शूर संग्रामांत येतो आणि [जो] वीरांच्या स्तोत्राच्या ठायीं येतो.

2. O heroic Maruts, serve ye this promoter, [Agni], in whom are riches that advance happiness: [serve him] those [of you] that conquer the wicked in battles [and those who] always slay the enemy.

3. Do thou, therefore, o bounteous Agni, quickly lead us to prosperity full of heroic sons [and, o Agni, who art] full of plentiful wealth, [that shall be] affluent, full of progeny, free from disease [and] full of power.

4. [Agni]—who, victorious, is the maker of all creatures, the maker of worship in honour of the gods; who comes among the brilliant [poets] [who comes] to the battle and to the hymn of heroes.

२. यात कवि मरुताला म्हणतो की, 'तुम्ही पराक्रमी आहा आणि शत्रुनाशक आहा तरी अग्नीला भजा.'

सायणाचार्य येथे 'मरुत्' म्हणजे साधारण कोणत्याहि देवांचे नांव असं समजतात, पण तसें समजण्याचें काही सबळ कारण दिसत नाही.

४. उत्तरार्थ कठिण आहे. शब्दार्थ उघड असून त्याचा अन्वयहि सोपा आहे, पण त्यातील 'देव' 'सुवीर्य' आणि 'यतते' याच्या अर्थाविषयी संशय आहे. आम्ही अर्थ सायणानुसार दिल्या आहे. त्या शब्दाचा साधारण नेहमीचा अर्थ तर उघडच आहे.

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहस्रः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ ।
कृधि ॥ ५ ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुविद्युन्न यशस्वता ॥ ६ ॥ १६

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन्न । यशस्वता ॥

॥ ६ ॥ १६ ॥

(=देवाना प्रीत्यर्थं परिचरणस्य कर्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ यतते (=स्तो-
तृषु आगच्छति) [य.] सुवीर्ये आयतते (=शोभनवीरोपेते संमाम आगच्छति)
उत (=अपि च) [यो] नृणां शंसे आ[यतते] (=वीराणामृत्विजा शस्त्रे स्तौन
आगच्छति) ॥

उत्तरार्धविषये दुर्बोधेयम् ॥ स चाग्निदेवेषु देवनशीलेषु स्तोतृव्यायतते । आभि-
मुख्येन गच्छति । ....उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शस्त्रे । शंसनं शसः
शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्ये शोभनवीर्योपेते युद्धे
तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) अमृतये (=दारिद्र्याय) मा [रीरधः=मा वशं
नय] । अवीरतायै मा रीरधः (=अशौर्याय मा वशं नय) । हे सहस्रः पुत्र (=व-
ल्स पुत्र), अगोतायै (=गवादिपशुहीनतायै मा वशं नय) । मा निदे [रीरधः]
(=निन्दायै मा वशं नय) । द्वेषांसि (=द्वेष्टृन्) अप आ कृधि (=अपाकुर्व-
निवारय) ॥

६. हे सुभग (=सुभाग्य) अग्ने, [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) प्रजावतः (=अप-
त्ययुक्तस्य) बृहतः (=महतो) वाजस्य (=धनस्य) शग्धि (=ईशिधे दातुं=प्रयच्छ) ।
हे तुविद्युन् (=महाधन), भूर्यसा (=अतिमहता) मयोभुना (=सुराकारिणा) य-
शस्वता (=कीर्तिमता) राया (=धनेन) [अस्मान्] सं सृज (=संयोजय) ॥

५. हे अग्नी, तूं आम्हांला दारिद्र्याच्या [स्वाधीन करूं] नको, नामर्दपणाच्या स्वाधीन करूं नको. हे बळाच्या पुत्रा, गोहीनतेच्या स्वाधीन करूं नको, निंदेच्या स्वाधीन करूं नको. [आणि] द्वेषांचा हाकून लाव.

६. हे भाग्यशाली अग्नी, तूं संतानयुक्त अशी महा संपत्ति [या] यज्ञांत [आम्हांला] दे. हे महाधन [अग्नी], [आम्हांला] मोठे, सुखदायक [आणि] कीर्तिसपन्न वैभव दे.

5. Do not, O Agni, [abandon] us to poverty, do not abandon us to cowardice ; do not, o son of force, abandon us to poverty of cows, nor to calumny. Drive away the enemies.

6. O auspicious Agni, bestow [on us] in the sacrifice great prosperity full of progeny. O thou possessed of great wealth, give us great [and] glorious wealth that shall make [us] happy.

५. 'गोहीनतेच्या.' म्हणजे गाई नाहीतशा न होओत. म्हणजे आम्हाला गाई पुष्कळ मिळोत.

सूक्तम् १७-२५१.

वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्कैशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्ऽमिध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुभिः । अज्यते ।
विश्वऽवारः ।

शोचिःऽकैशः । घृतऽनिर्णिक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यज-
थाय । देवान् ॥ १ ॥

यथायज्ञो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यत् प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽ-
वेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर ।
इमम् । अद्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. विश्ववारः (=? विश्वैर्वरणीयः विश्वमियः) शोचिष्कैशः (=ज्वालामयकैशो)
घृतनिर्णिक् (=दीप्तरूपः) पावकः (=शोधकः) सुयज्ञः (=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता)
[एतादृशः] अग्निः प्रथमा धर्मा अनु (=प्रथमानि धर्माणि अनु = प्रथमेषु मन्वादिभिः
कृतेषु कर्मसु) देवान् यजथाय (=यष्टुं) समिध्यमानः [सन्] अक्तुभिः (=घृता-
दिकैरञ्जनसाधनैर्) अज्यते (=सम्यग् सिच्यते स्म) ॥

२. हे अग्ने, [त्वं] यथा [पूर्वं] पृथिव्या होत्रम् अयजः (=यजमानभूतायाः
पृथिव्या हविर्देवेभ्यः प्रायच्छः) यथा [च] हे जातवेदः, चिकित्वान् (=शात-
वास्त्वं) दिवो [होत्रं] (=यजमानभूताया बुदेवताया हविर) [अयजः] एव
(=एवं = तथा) अनेन [अस्माकं] हविषा देवान् यक्षि (=पूजय) । [अपि च]
मनुष्वत् (=मनोर्नामादिभूतस्य यजमानस्य यष्टं यथा प्रातिरस्तथा) अद्य इमं यज्ञं
प्र तिर (=प्रत्येकं पारं गमय = सकलं कुरु) ॥

सूक्त १७-२५१.

ऋषि-वैश्वामित्र कत. देव-
ता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. सर्वास इष्ट, ज्वालाकेश,
तेजस्वी रूपाचा, शोधक [आणि]
चांगला यज्ञ करणारा असा जो
अग्नि, त्याला आदि कर्मांत पेट-
वून, देवांला यजन करण्यासाठी,
आहुतींनीं माखिलें.

२. हे अग्नी, तूं जसें पृथिवीचें
होतृत्व करिता झालास [आणि]
हे जातवेद [अग्नी], ज्ञानवान् तूं
जसें द्यूचें होतृत्व करिता झालास,
त्याप्रमाणें, या हवीनें देवांस यज्ञ.
तूं मनुष्याचा [यज्ञ] जसा [पार-
नेता झालास] त्याप्रमाणें हा यज्ञ
आज पार ने.

HYMN 17-251.

To Agni. By *Katu* of the family
of *Vis'vāmitra*. Metre—*Trish-
tubh*.

I. Agni, dear to all, of
shaggy flames, of brilli-
ant form, [Agni] the puri-
fier [and] the performer of
good sacrifices, was in the
most ancient rites kindled
and anointed with the ob-
lations, for worshipping
the gods.

2. As thou didst offer
the oblation of Earth, o
Agni, [and] as thou the
knowing one, o all-know-
ing [Agni], [didst offer
that] of Heaven, even so
do thou worship the gods
with this oblation, [and] do
thou promote this sacrifice
as [thou didst that] of
Manu

१. 'जगताच्या आरभी मनुष्यानी
देवास भजण्याकरिता अग्नीस पेटवून
त्यात देवांप्रीत्यर्थ हवि घातलें' असें
तात्पर्य.

२. अग्नीला अशी प्रार्थना आहे की,
'त्याणें पृथिवीरूप यजमानाचा होता
होऊन, आणि शुलोक रूप यजमानाचा

होता होऊन, ज्याप्रमाणे पूर्वी देवाला ह-
वि अर्पण केलें, त्याप्रमाणें आताहि त्याणें
आमचें होतृत्व स्वीकारावें, आणि सर्व
जनाचा आदिपुरुष जो मनु त्याच्या घ-
रचा यज्ञ जसा अग्नि सफल करित असे,
तसा आमचाहि त्याणें करावा.'

त्रीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूषि । तव । जातवेदः । तिस्त्रः । आजानीः । उषसः ।
ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय ।
शम् । योः ॥ ३ ॥

अग्निं सुदीर्तिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृष्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुदीतिम् । सुदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् ।
जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृष्वन् । अमृ-
तस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे जातवेद, तव त्रीणि आयूषि [भवन्ति] [अपि च] हे अग्ने, उषसस्ते (= तव) तिस्त्र आजानीः (= आजानयो मातरो) [भवन्ति] । ताभिर् [उषो-
भिर्] विद्वान् (= रुर्माभिज्ञस्त्व) देवानामवो यक्षि (= देवाना प्रीत्यर्थं हवि प्र-
यच्छ) । अथ (= अपि च) यजमानाय (= यजनकर्त्रे उपासनाय) शं योः (= सुख-
हेतुः कन्याणहेतुश्च) भव ॥

त्रीणि आयूषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्पशूनान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे
अग्ने, तिस्त्र उषस एकाहाहीनसनगता उषोभिमानिन्यस्तिस्त्रो देवतास्ते.....मातरः ।
इति सायणः ॥

४. हे जातवेदः, सुदीर्तिं (= शोभनदीर्तिं) सुदृशं (= शोभनदर्शनम्) ईड्यं
(= स्तुत्य) त्वा (= त्वा) गृणन्तः (= स्तुवन्तो) [वय] [त्वाम्] अग्निं नमस्यामः
(= भजामहे) । देवास्त्वा दूतम् अरतिं (= चारं) हव्यवाहं (= हविर्वाहकम्) अ-
मृतस्य नाभिम् (= अमृतस्य “ देवान्नभूतायाः सुधाया नाभिं नाभिरथानम् ”) अकृ-
ष्वन् (= अरुधन्) ॥

३. हे जातवेदा, तुशीं आयुष्ये तीन [आहेत]. हे अग्नी, उपा तुझ्या तीन माता [होत]. त्यांहीं तूं विद्वान् [होता] देवांला प्रिय अन्न अर्पण कर [आणि] उपासकाला सुखकारक आणि कल्याणकारक हो.

४. हे जातवेदा, तुज सुते-जस्काला, सुशोभिवंताला [आणि] स्तुत्याला स्तवणारे आम्ही तुला भजत आहो. तुला देवांनी, दूत [आणि] जासूद [आणि] हव्य-वाहक [आणि] अमृताचा नाभि केलें.

3. Three are thy lives, o Jātavedas! The Ushases are, o Agni, thy three mothers. With them do thou, [who art] a learned [priest], offer the dear oblation to the gods and become the giver of happiness and blessing to the worshipper.

4. O Agni Jātavedas, we worship thee, and praise thee who art brilliant, beautiful [and] praiseworthy. The gods made thee a messenger, a carrier, a bearer of oblation, the centre of immortality.

३. 'तीन आयुष्ये.' सायणाप्रमाणे तूप, वनस्पति, आणि सोम एतद्रूप तीन जी अग्ने ती; आणि 'तीन माता' म्हणजे 'एमाहाहीन' नांवाच्या सत्रातील ज्या तीन उषोदेवता त्या.

४. 'अमृताचा नाभि.' सायण म्हणतात की अमृतरूप जें देवास द्यावयाचे हरि, त्याच नाभिस्थान. म्हणजे तें ज्यात टाभिले जाते असे स्थान.

यस्त्रद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्रिता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।
 तस्यानु धर्मं प्र यज्ञा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीती ५॥१७
 यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्रिता । च । सत्ता ।
 स्वधया । च । शम्भुः ।
 तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज्ञ । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीती ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, द्रिता च सत्ता स्वधया च शंभुः (= पृथिव्या शुलोके चेति द्वयोः स्थलयोर्होतृत्वेन निषण्ण. स्थापितः हविस्त्रेन च सुखशरी) [एतादृशं] त्वत् पूर्वः (= त्वचोपि प्राक्तनतरो) यजीयान् (= त्वचोपि यजनकुशलतरश्च) होता (= देवानामाह्वाता) यः [कथिदभूत्] तस्य धर्मं अनु (= तेन कृत कर्मानुलक्ष्य = तेन कृतस्य कर्मणः प्रकारेण) हे चिकित्व. (= ज्ञानवन्नग्ने), प्र यज्ञ (= अत्र यज्ञो देवान् पूजय) अथ (= अपि च) नः (= अस्माकम्) अध्वर देववीती धाः (= देवप्रोतो स्थापय = देवा यथा प्रीत्या सेवन्ते तथा कुरु) ॥

सूक्तम् १८-२५२.

वैश्वामित्र कृत ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।
 पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरांतीः ॥ १ ॥
 भव । नः । अग्ने । सुमनाः । उपेतौ । सखा इव । सख्ये । पि-
 तरा इव । साधुः ।
 पुरुद्रुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् ।
 अरांतीः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, न उपेतौ (= अस्मान्मुपासनाया) सुमनाः (= सुप्रसन्नमना.) स-
 तोर सख्ये [पुत्राय] पितरा इव साधुः (= सुददे सुदग्धा पुत्राय वा यथा मातापि-

५. हे ज्ञात्या अग्नी, जो [कोण] तुजपेक्षां प्राचीन होता [अधिक] यजनकुशल, दोन स्थळीं बसलेला, [आणि] हवीनें सुख देणारा [असेल], त्याच्या उपासनेस अनुसरून तूं यजन कर, आणि आमचा यज्ञ देव सेवन करितील असें कर.

5. O wise Agni, do thou sacrifice according to the rite of that invoker [if any], who might be [more] ancient than thou, and who may be established in two places, a giver of happiness through the oblation; and make our sacrifice delectable to the gods.

५. यांत कवी अशी कल्पना करितो की, अग्नीपेक्षां यजनकुशल असा एक होता अग्नीपेक्षां पुरातन असावा, की जो अग्नीचा गुरु होय. त्या गुरुप्रमाणें अग्नीनें हा यज्ञ करावा, आणि देवांकडून हवि भक्षवावें अशी प्रार्थना आहे.

‘दोन स्थळी बसलेला’=‘द्विता सना.’ अश्वरशः ‘दोन प्रकारानी बसणारा.’ म्हणजे अग्नीप्रमाणें पृथिवीवर आणि आकाशात बसणारा.

‘सुख देणारा’=‘शमुः’ म्हणजे देवाला.

सूक्त १८-२५२.

ऋषि-विश्वामित्राच्या कुळांतील कत. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं आमच्या उपासनेंत सुमनस्क [आणि] मित्राला जसा मित्र, अथवा पुत्राला जसे आईबाप, तसा चांगला उपदेश देणारा हो. कारण कीं मनुष्यलोक फार नाशकारक [आहेत]. [त्या] उपद्रवकारक शत्रूला जाळून भस्म कर.

HYMN 18-252.

To Agni. By Kata of the family of Vis'vāmitra. Metre—Trish-tubh.

1. O Agni, do thou in [this] our worship be favourable and helping as a friend to a friend, as parents to a son. For the human races [are] full of hatred. Do thou burn the enemies that are opposed [to us].

तपो ष्वग्ने अन्तरां अमित्रां तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिन्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरं अयासः ॥२॥
तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः ।
परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिन्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् ।
अजराः । अयासः ॥ २ ॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे वलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥
इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । वलाय ।
यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतऽसेयाय ।
देवीम् ॥ ३ ॥

तरो तथास्मभ्य साधुः सदुपदेशेन कल्याणकारको भव । हि (=यस्मात्) जनाना
क्षितयः (=माद्युष्यं प्रजाः) पुरुद्गुहः (=बहुब्रोहयुक्ता) [भवन्ति] । [तादृशीः]
प्रतीची. (=प्रतिबूलतयास्मदभिमुखमागच्छन्तीर्) अरातीः (=शत्रून्) प्रति दह-
तात् (=प्रतिकूल. सन् भस्मसात्कुरु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, अन्तरान् अमित्रान् (=अभिभवार्थं समीपे वर्तमानान् शत्रून्) सु
तपो (=सुष्ठु यथा तथा दहव) । [तथा] परस्य (=दूरवर्तिनः) अररुषः (=अ-
दत्तहविषं=शनो) शंसम् (=अभिशाप) तप (=दह) । हे वसो (=साधो),
चिकितानः (=पश्यस्त्वम्) अचिन्तान् (=अदृष्टान्=अदृश्यमानान् शत्रून्) तपो
(=दहव) । ते (=तव) अजरा अयासः (=प्रतिबन्धरहिताः सर्वत्र गमनस्वभावाः
भिरणा) वि तिष्ठन्ता (=विविध तिष्ठन्तु=सर्वत्र आसताम्) ॥

३. हे अग्ने, इच्छमानः (=त्वा कामयमानोह) तरसे वलाय (=वेगलाभार्थं साम-
मर्ष्यलाभार्थं च) इध्मेन (=समिधा) घृतेन [च] हव्यं जुहोमि (=हविस्त्वयि
प्रक्षिपामि) । ब्रह्मणा वन्दमानः (=स्तोत्रेण त्वाम् उपासानो) यावदीशे (=उपासितुं
यावत्समर्थोऽसि) [तावद्] इमां देवीं धियम् (=इमाम् अप्रतिमाम् अस्माभिः
क्रियमाणां स्तुतिं) शतसेयाय (=शतसंख्याकधनस्य लाभाय) कुरु (=यावत्परि-
माणेन त्वा स्तौमि तावत्परिमाणेन ममेदं सूक्तं शतसंख्याकधनेन सफलं कुरु) ॥

२. हे अग्नी, त्वं ज्वलन्त्या शत्रूं
ला जाळून टाक, दूरच्या शत्रूचा
शाप जाळून टाक. हे वसू, पाहणारा
असा जो त्वं, तो अदृष्ट [शत्रू] ला
जाळून टाक. तुझे अप्रतिवद्ध स-
वेगामी [किरण] सर्वत्र जाओत.

३. हे अग्नी, [तुझी] इच्छा
करणारा असा जो मी तो समि-
धानीं [आणि] घृताने वेग [आ-
णि] बल [येण्या]साठी हवि
अर्पण करितों. स्तोत्राने भजणारा
मी जितका [भजण्यास] समर्थ
आहे, [तितकी] ही अनुपम
स्तुति त्वं शेकडो धनांनीं सफल
[कर].

2. Burn to ashes, o
Agni, the enemies [that
are] near, burn the curse
of the distant enemy. Do
thou, good [Agni], who
seest, burn those that
are not seen. May thy
unresisted all-pervading
[rays] penetrate every-
where.

3. O Agni, I anxious-
ly offer oblations with fuel
and clarified butter for
force [and] strength. In
proportion that I, wor-
shipping with prayer, am
able [to worship], do thou
crown this splendid hymn
with a hundred kinds of
wealth.

२. या मंत्रांत 'अंतर' आणि 'प-' | र' हे परस्पर प्रतियोगी आहेत.

उच्छोचिषां सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।
 रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वम्भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥
 उत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु ।
 धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि ।
 कृत्वः ॥ ४ ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स धेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।
 स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सूपा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥ १८ ॥
 कृधि । रत्नम् । सुऽसन्नितः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने ।
 भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः ।
 स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सूपा । करस्त्रा । दधिषे । व-
 पूषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

४. हे सहसस्पुत्र (=बलस्य पुत्र) अग्ने, स्तुतः [सत्] उच्छोचिषा (=स्वकी-
 यया दीप्त्या उद्दीप्य) [त्व] शशमानेषु विश्वामित्रेषु (=त्वां स्तुवता विश्वामित्र-
 कुलोत्पन्नानाम् अस्माकं गृहे) बृहद् वयः (=प्रभूतम् अन्नं) रेवत् (=धनयुक्तं) शम्
 (=आरोग्यं) यो. (=भयराहित्यं) [च] धेहि (=स्थापय) । [वयं] भूरि
 कृत्वः (=भूयोभूयस्) ते तन्व (=तव शरीर) मर्मृज्म (=आज्यसोमादिभिः
 सिञ्चामः) ॥

५. हे धनानां सुसन्नितः (=सुप्तु यथा तथा दातरस्ते), रत्नं कृधि (=अस्मात्
 विश्वामित्रेषु श्रेष्ठं धनं स्थापय) । हे अग्ने, यत् (=यदा) समिद्धः (=सम्यग्दीप्तः
 सोमाज्यादिभिः पूजितो) [भवसि] [तदानो] स घ इत् भवसि (=तादृश एव
 भवसि हि=रत्नानां कर्ता दाता भवसि हि) । सुभगस्य स्तोतुः (=सौभाग्यवतः स्तो-
 तुरर्) दुरोणे (=गृहे) सूपा (=सृषी=प्रसूतो वर्मकरणां प्रसूतो) करस्त्रा (=र-
 रस्त्री=बाहु) वपूषि (=भास्वरणि रूपाणि ज्योतीषि) [च] रेवत् (=धनवद्यथा
 तथा=वयं धनं यथा लभेमहि तथा) दधिषे (=धारयसि) ॥

४. हे बळाच्या पुत्रा, तूं स्त-
विला [होस्ताता] प्रकाशून स्त-
वन करणाऱ्या विश्वामित्रांच्या घरीं
मोठे अन्न आणि संपत्ति [आणि]
आरोग्य [आणि] शांति देव.
आम्ही तुझे शरीर पुनःपुनः मा-
खीत आहों.

५. हे धनाच्या उदार दात्या,
तूं उत्तम संपत्ति दे. कारण तूं
जेव्हां चांगला पेटविला जातोस
तेव्हां तूं तसा [संपत्ति देणारा]
होत असतोस. तूं सुभाग्यशाली
स्तोत्राच्या घरीं उद्योगतत्पर बाहु
[आणि] तेजस्वी रूप धनप्रा-
प्ति होई अशा रीतीनें धारण क-
रितोस.

4. Being praised do
thou, o son of might, with
thy effulgence place plen-
ty of food and wealth and,
o Agni, health and safety
in the house of the Vis'-
vāmitras, who are praising
thee. We are anointing
thy person [with oblations]
again and again.

5. O bounteous giver
of riches, bestow wealth
[on us]. For when well-
kindled thou dost become
such [a giver of wealth].
In the house of the fortu-
nate praiser thou dost ex-
hibit two active arms and
a brilliant person so as to
give wealth.

४. विश्वामित्राच्या. म्हणजे विश्वा-
मित्र ऋषीच्या कुळांतोल जे आम्ही उपा-
सक त्यांच्या.

‘माखीत आहों’ = ‘मर्मृज्म.’ म्हणजे

आहुतींनी तुला भिजवीत आहों.

५. ‘पेटविला.’ म्हणजे पेटवून तूप,
सोम, समिधा इत्यादिकांच्या आहुतींनी
पूजिलेला असा.

सूक्तम् १९-२५३.

कुशिरूपनो गायी ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।
स नो यक्षदेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्व-
विदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते ।
मघानि ॥ १ ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यछां सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।
प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयमिं । अच्छ । सुद्युम्नाम् । राति-
नीम् । घृताचीम् ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽभिः । वसुऽभिः ।
यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अस्मिन्] मियेधे (=अस्माभिः क्रियमाणे यज्ञे) [अहं] गृत्सं (=मेधाविनं) विश्वविदं (=सर्वज्ञम्) अमूरम् (=अमूर्दं) कविं (=स्तोत्रकरणशक्त्या कविभूतम्) अग्निं होतारं प्र वृणे (=देवानामाह्वातृत्वेन युक्ता संभजे) । स यजीयान् (=अतिशयेन यथाग्निर) देवताता (=देवतातौ यज्ञेस्मिन्) नः (=अस्मदर्थे) यक्षत् (=देवाना यजनं करोतु) राये वाजाय (=धनाय बलाय च धनं बलं दातुं च) मघानि वनते (=अस्माभिर्दायमानानि हवीरूपाणि धनानि संभजताम्) ॥

२. हे अग्ने, हविष्मती (=हविषा पूर्णा) सुद्युम्ना (=शोभनतेजस्का) रातिनीं (=हविर्दात्री) घृताचीं (=घृतान्विता) [जुहुं] ते अच्छ प्र इयमिं (=त्वा प्रति प्रेरयामि) ।— देवतातिं प्रदक्षिणित् उराणः (=देवान् प्रादक्षिण्येन बहु कुर्वाणः= पूजयन्) [स्तोमिद्] यज्ञं रातिभिर्वसुभिः समश्रेत् (=दानैर्धनैश्च अस्माकं यज्ञं संगमयतु) ॥

सूक्त १९-२५३.

ऋषि—कुशिक याचा पुत्र गा-
थी. देवता—अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. मेधावी, सर्वज्ञ [आणि]
अमूढ कवि [असा जो] अग्नि
[त्या]ला मी [या] यज्ञांत होता
करितों. तो अत्यंत कुशल यजन-
कर्ता यज्ञांत आम्हांकरितां [दे-
वांला] पुजो, [आणि] धन [आ-
णि] बळ [देण्या]साठीं हविरां
स्वीकारून घेओ.

२. हे अग्नी, मी हवीनें भरलेली
लकलकीत [आणि] उदार पळी
तुजकडे पुढें करीत आहे. —देवां-
ला प्रदक्षिणा करून बहुमान देणा-
रा अग्नि यज्ञास देणग्या [आणि]
धनें यांही युक्त करो.

HYMN 19-253.

To Agni. By Gāthi son of Kusi'
ka. Metre—Trishtubh.

1. I choose [as] Hotā
(invoker) in [this] sacrifice
Agni, the wise, all-know-
ing [and] wakeful poet.
May he the very skilful
sacrificer perform the wor-
ship for us in [this] divine
service, [and] accept the
oblations for [to give us]
wealth [and] power.

2. Towards thee, o
Agni, I stretch forth the
ladle full of sacrificial food,
brilliant [and] liberal—
may Agni, honouring the
gods on his right hand,
unite the sacrifice with
gifts [and] riches.

२. 'प्रदक्षिणा करून' म्हणजे त्यास | आपल्या उजव्या हाताला घालून.

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुस्तुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकान्ने देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतांति यविष्ठ शर्धो यद्य दिव्यं यजांसि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतांतिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजांसि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [यस्] त्वोतः (= त्वया रक्षितः) स तेजीयसा मनसा (= अतिशयेन तीक्ष्णया बुद्ध्या) [संगच्छताम्] । उत (= अपि च) स्वपत्यस्य (= शोभनैरपत्यैर्युक्तस्य) शिक्षोः (= हविरजं दातुमिच्छो) [रायः = धनं] शिक्ष (= देहि) । हे अग्ने, सुस्तुतयः (= शोभनस्तुतिपुक्ता) [वयं] नृतमस्य (= अतिशयेन शूरस्य) ते (= तव) रायः वस्वश्च प्रभूतौ (= धनस्य संपदश्च प्रभूतत्वे = प्रभूते तव धने वसुनि च) भूयाम (= भूयास्म) ॥

४. हि (= यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, देवस्य (= द्योतमानस्य) [तव] यज्यवो जनांसः (= यष्टारो ध्वर्यादयो जना) भूरीणि अनीका (= प्रभूतानि तेजांसि आहुतिप्रक्षेपेण) त्वे दधिरे (= त्वयि निदधति) । स [त्वं] हे यविष्ठ (= अति-तक्ष्ण), देवतांति (= देवान्) आ वह (= आनय) । यत् (= येन) दिव्यं शर्धः (= देवानां गणम्) अद्य (= अस्मिन् यज्ञे) यजांसि (= यजेः) ॥

३. [हे अग्नी], त्वां रक्षि-
लेला नो मनुष्य तो अत्यंत तीक्ष्ण
बुद्धीनें [युक्त होओ]. आणि
तुं चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली
अशी उदार [संपत्ति] दे. हे
अग्नी, अत्यंत शूर जो तूं त्या तु-
झ्या उत्कर्षसमृद्धीत आम्ही राहूं,
[आणि] चांगली स्तुति करणारे
[जे आम्ही ते] तुझ्या धनसमृ-
द्धीत [राहूं असें कर].

४. कारण कीं हे अग्नी, तु-
ज देवाचे पूजक जन तुझ्या ठायीं
पुष्कळ तेजें घालीत असतात.
यास्तव हे अत्यंत तरुण [अग्नी],
तुं देवांस इकडे घेऊन ये, कीं जे-
णेंकरून तुं या यज्ञांत [त्या] दे-
वजनांस यज्ञं शकशील.

3. [May] he who is
protected by thee [be en-
dued] with the sharpest
mind. And give a boun-
teous wealth accompanied
by good progeny. O Agni,
may we, who offer thee
good praises be in the af-
fluence of thy wealth and
of thy riches—thou the
greatest hero.

4. For, o god Agni, thy
worshipping people have
placed in thee many bril-
liancies. Bring therefore,
thou ever youthful one,
all the gods hither, so that
thou mayest sacrifice to
the divine assembly in
this [worship].

३. 'उदार' = 'शिक्षोः' म्हणजे
जिच्या योगानें देवांस हवि देण्याची
शक्ति येईल अशी.

४. 'तेजे घालीत असतात' = 'अ-
नीका दधिरे.' म्हणजे हवि अर्पण करून
तेणेंकरून संदीपित करितात.

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥ १९

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय ।

देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि ।

धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्मात् कारणात्) यजथाय (=यजनाय=यजनकरणाय) त्वा (=त्वां) देवा मियेधे (=यज्ञे) होतारं निषादयन्तः (=होतृत्वेन स्थापयन्तः सन्तः) अनजन् (=घृतादिभिरसिञ्चन्) स त्वम् (=अतः कारणात् त्वम्) हे अग्ने, इह (=अस्मिन् कर्मणि) नः (=अस्माकम्) अविता (=पालयिता) बोधि (=भव) । [त्वं] नस्तनूषु अधि (=अस्माकं तदुजेषु=पुत्रपौत्रादिषु=तेषां गृहे) श्रवांसि (=अज्ञानि=अज्ञादिसंपदो) धेहि (=निधेहि) ॥

सूक्तम् २०-२५४.

कौशिको गाथी ऋषिः । आशान्ते वैश्वदेव्यौ । शिष्टा आग्नेय्यः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निमुपसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥

अग्निम् । उपसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वः ।

ह्नैः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावः ।

शानाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निः (=हविषां घोडा दाता उपासक) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) व्युष्टिषु (=उपसां व्युञ्जनेषु=प्रभातकालेषु) अग्निम् उपसम् अश्विना (=अश्विनी) दधिका (=दधिक्रावाणं नाम देव च) हवते (=आह्वयति) । [अतः कारणात्] सुज्योतिष

९. हे अग्नी, ज्यापेक्षां यज-
नासाठी तुला यज्ञांत देव होत्याच्या
कामीं बसवून माखिते झाले आ-
हेत, त्यापेक्षां तूं येथें आमचा रक्षक
हो. तूं आमच्या संततीचे घरीं
अन्नसंपत्ति ठेव.

5. Since the gods have,
for conducting the sacri-
fice, established thee in the
sacrifice as an invoker, and
anointed thee, do thou,
therefore, o Agni, become
our protector here. Place
thou riches in [the house
of] our children.

सूक्त २०-२५४.

ऋषि कौशिक गार्गी. देवता-
पहिली आणि पांचवी यांची दे-
वता विश्वे देव; उरलेल्यांची अ-
ग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हवि देणारा उपासक
स्तोत्रांनीं अग्नीला, उपेला, अश्वी-
ला [आणि] दधिकाला प्रभात-
काळीं बोलावीत आहे. सुतेजस्क
देव यज्ञाची फार आवड कर्ते हो-
त्ताते सवे एकत्र मिळून आमचे
[आह्वान] ऐकोत.

HYMN 20-254.

To Agni, except that verses 1
and 5 are about the *Vis'ra*
Devas. By *Gāthi*, son of *Kus'-*
ika. Metre—*Trishtubh*.

1. The sacrificer invo-
kes with hymns at dawn
Agni, Ushas, the As'vins,
[and] Dadhikrā. May the
resplendent gods, loving
the sacrifice, all hear our
invocation together.

१. 'दधिकाला.' 'दधिक्रा' हे.
एका देवाचे नांव आहे असें सायण म्ह-
णतात. त्याचे नांव दधिकावा असेंहि
आहे. अग्नि, उषा आणि इतर सर्व
देव याजबरोबर त्याचें आह्वान के-
लेलें असतें. ऋ. ७. ४४. ५ यांत द-
धिका हा आमचा मार्ग व्यक्त करे असें
मांडिलेलें आहे, तेथें सायण दधिका म्ह-

णजे अश्वरूप देव (सूर्यरूप जो घोडा तोच
देव ?) असे म्हणतात. ऋ. ८. ३९ हें
लहानसें सर्व सूक्त दधिकावा देवाविषयी
आहे. त्याच्या शेवटच्या ऋचेत दधिका
हा जय मिळविणारा घोडा होय असे
म्हटले आहे. ऋ. ८. ३८ यांत दधिका
हा हजारो अनुचरांनी वेष्टिलेला आहे
आणि तो अश्वरूप आहे असें म्हटले

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।
 स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥१९
 यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय ।
 देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि ।
 धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्मात् कारणात्) यजथाय (=यजनाय=यजनकरणाय) त्वा
 (=त्वां) देवा मियेधे (=यज्ञे) होतारं निषादयन्तः (=होतृत्वेन स्थापयन्तः
 सन्तः) अनजन् (=घृतादिभिरसिञ्चन्) स त्वम् (=अतः कारणात् त्वम्) हे अग्ने,
 इह (=अस्मिन् कर्मणि) नः (=अस्माकम्) अविता (=पालयिता) बोधि (=भव) ।
 [त्वं] नस्तनूषु अधि (=अस्माकं तनुजेषु=पुत्रपौत्रादिषु=तेषां गृहे) श्रवांसि
 (=अन्नानि=अन्नादिसपदो) धेहि (=निधेहि) ॥

सूक्तम् २०-२५४.

कौशिको गार्गी ऋषिः । आशान्ते वैशदेव्यौ । शिषा आग्नेय्यः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥
 अग्निमुपसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।
 सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सज्योषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥
 अग्निम् । उपसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । व-
 ह्निः । उक्थैः ।
 सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽज्योषसः । अध्वरम् । वाव-
 शानाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निः (=हविषां योदा दाता उपासक) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) व्युष्टिषु (=उ-
 पसां व्युञ्जनेषु=प्रभातकालेषु) अग्निम् उपसम् अश्विना (=अश्विनौ) दधिक्रां
 (=दधिक्रावाणं नाम देवं च) हवते (=आह्वयति) । [अतः कारणात्] सुज्योतिषः

९. हे अग्नी, ज्यापेक्षां यज्ञ-
नासाठी तुला यज्ञांत देव होत्याच्या
कामीं बसवून माखिते झाले आ-
हेत, त्यापेक्षां तूं येथे आमचा रक्षक
हो. तूं आमच्या संततीचे घरीं
अन्नसंपत्ति ठेव.

5. Since the gods have,
for conducting the sacri-
fice, established thee in the
sacrifice as an invoker, and
anointed thee, do thou,
therefore, o Agni, become
our protector here. Place
thou riches in [the house
of] our children.

सूक्त २०-२५४.

ऋषि कौशिक गायी. देवता-
पहिली आणि पांचवी यांची दे-
वता विश्वे देव; उरलेल्यांची अ-
ग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हवि देणारा उपासक
स्तोत्रांनीं अग्नीला, उपेला, अश्वी-
ला [आणि] दधिकाला प्रभात-
काळीं बोलावीत आहे. सुतेजस्क
देव यज्ञाची फार आवड कर्ते हो-
त्ताते सर्व एकत्र मिळून आमचें
[आह्वान] ऐकोत.

HYMN 20-254.

To Agni, except that verses 1
and 5 are about the *Visrē*
Devas. By *Gāthī*, son of *Kus-*
ika. Metre—*Trishtubh*.

1. The sacrificer invo-
kes with hymns at dawn
Agni, Ushas, the As'vins,
[and] Dadhikrâ. May the
resplendent gods, loving
the sacrifice, all hear our
invocation together.

१. 'दधिकाला.' 'दधिका' हे.
एका देवाचे नांव आहे असें सायण म्ह-
णतात. त्याचें नांव दधिकावा असेहि
आहे. अग्नि, उषा आणि इतर सर्व
देव याजबरोबर त्याचे आह्वान के-
लेलें असतें. ऋ. ७. ४४. ५ यांत द-
धिका हा आमचा मार्ग व्यक्त करे असें
मांडिलेले आहे, तेथे सायण दधिका म्ह-

णजे अश्वरूप देव (सूर्यरूप जो घोडा तोच
देव ?) असें म्हणतात. ऋ. ४. ३९ हे
लहानसें सर्व सूक्त दधिकावा देवाविषयी
आहे. त्याच्या शेवटच्या ऋचेत दधिका
हा जय मिळविणारा घोडा होय असें
म्हटले आहे. ऋ. ४. ३८ यांत हधिका
हा हजारो अनुचरांनी वेष्टिलेला आहे
आणि तो अश्वरूप आहे असें म्हटले

अग्ने त्री ते वाजिना त्री सधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
 तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २
 अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः ।
 ऋतऽजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । ऊं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि ।
 गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
 याश्च माया मायिना विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टवन्धो ॥ ३ ॥
 अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।
 याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व । त्वे इति । पूर्वीः ।
 समऽदधुः । पृष्टवन्धो इति पृष्टऽवन्धो ॥ ३ ॥

(=शोभनतेजसः) अध्वरं वावशानाः (=यज्ञं कामयमानाः) सजोषसः (=संगता भूत्वा=सर्वेपि) नः शृण्वन्तु (=अस्माकमाह्वानं शृण्वन्तु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, ते (=तव) वाजिना (=वाजिनानि “आज्यौषधिसोमात्मकानि”) त्री (=त्रीणि) [भवन्ति] । त्री (=त्रीणि) सधस्था (=सधस्थानि “आग्नीध्रीयादीनि” स्थानानि) [भवन्ति] । हे ऋतजात (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूत), ते पूर्वीस्तिस्रो जिह्वाः (=तव समृद्धास्तिस्रो जिह्वा “गार्हपत्याद्या”) [भवन्ति] । उ (=उत=अपि च) ते (=तव) देववाताः (=देवैरभिलषितास्) तिस्रस्तन्वः (=त्रीणि शरीराणि “पवमानपावकशुच्यात्मकानि”) [भवन्ति] । ताभिरप्रयुच्छन् (=अप्रमादन्=सावधः सन्) नो गिरः पाहि (=अस्माकं स्तुतीः पालय) ॥

३. हे अग्ने, हे जातवेदः (=भूतजातानां वेदितः) स्वधावः (=स्वधावन=बलवन्) देव, अमृतस्य तव (=अमरणधर्मणस्तव) नाम (=तेजांसि=विभूतयो) भूरीणि (=वह्मणो) [भवन्ति] । च (=अपि च) हे विश्वमिन्व (=सर्वव्यापिन्) पृष्टवन्धो (=पार्थितस्य फलस्य बन्धो=फलदायिन्), मायिनाम् (=असुराणां) याः पूर्वाः (=भूयसीर्) माया [देवास्] त्वे (=त्वयि) संदधुः (=स्थापितवन्तः सन्ति) [ता अपि वह्मणो भवन्ति] ॥

२. हे अग्नी, तुझी अन्ने तीन [आहेत], [तुझी] तीन स्थानें [आहेत], हे ससजात [अग्नी], तुझ्या समृद्ध तीन जिह्वा [आहेत]; आणि तुझी देवांस प्रिय [अग्नी] तीन शरीरें [आहेत]. त्यांहीं तूं आमच्या स्तुति सावधपणें संभाळ.

३. हे अग्नी, हे जातवेदा, हे प्रबळ देवा, तुज अमराच्या विभूति पुष्कळ [आहेत]; आणि हे सर्वव्यापी, हे प्रार्थकांच्या बंधू [अग्नी], मायावी जनांच्या ज्या विपुळ माया तुझ्या ठायीं स्थापिल्या आहेत [त्याहि पुष्कळ आहेत].

आहे. वर सांगितलेल्या देवांबरोबर दधिकावा याचें आह्वान प्रातःकाळी होत

2. Three [are] thy foods, o Agni, three [thy] seats; three, o Truth-born, are thy rich tongues. And three [are] thy bodies loved by the gods. With them protect our hymns watchfully.

3. O Agni, o all-knowing mighty god, many are thy forms, of thee the immortal one; and [many are] the fertile arts of the artful which, o all-pervading brother of prayer, [the gods] have placed in thee.

असते. यावरून तो सूर्यरूपी जो अथ तद्रूपच देव असें दिसतें.

२. 'तीन अन्ने' म्हणजे समिधा, आज्य आणि सोम ही; 'तीन स्थानें' म्हणजे आग्नीध्रसंबंधी वगैरे जी तीन स्थाने, अथवा एकाहाहीन सन नांवाची तीन, अथवा तीन लोक जीं ती तीन स्थानें; 'तीन जिह्वा' म्हणजे गार्हपत्यादिक तीन जिभा; 'तीन शरीरे' म्हणजे पवमान, पावक आणि शुचि ह्या

तीन विभूति; असें सायण म्हणतात.

३. 'प्रार्थकांच्या बंधू' = 'पृष्ठबन्धो.' अक्षरशः मागितलेल्याचा अथवा प्रार्थिले-
ल्याचा बंधू. म्हणजे मागितलेलें जें त्या-
विषयी अनुग्रह करणारा.

'मायावी जनांच्या माया.' म्हणजे कपटी जे असुर त्याच्या युक्ति देवांनी तुला दिल्या आहेत त्या.

अग्निनेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुषा ऋतावा ।

स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वानि दुरिता गृणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः ऽइव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुऽषाः ।
ऋतऽवा ।

सः । वृत्रऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽ-
इता । गृणन्तम् ॥ ४ ॥

दधिक्षामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥
॥ २० ॥

दधिऽकाम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सविता-
रम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् ।
इह । हुवे ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. ऋतुषाः (= ऋतूनां पालक) ऋतावा (= सत्यकर्मा = सत्यरूपस्य यज्ञकर्मणः कर्ता) देवोऽग्निर्भग इव (= पूर्य इव) क्षितीना दैवीनां (= मातृधीणां प्रजानां दैवीनां प्रजानां देवजनानां च) नेता (= नायको) [भवति] । स वृत्रहा (= वृत्राणां शत्रूणां हन्ता) सनयः (= सनातनो) विश्ववेदाः (= सर्वेषां पदार्थजातानां वेदिता) [अग्निर्] गृणन्तं (= स्तुवन्तं) विश्वा दुरिता (= सर्वाणि दुरितानि दुःखानि) अति पर्षत् (= अतिक्रम्य पारं नयतु) ॥

५. [अहं] दधिक्षा (= दधिक्षावाणम्) अग्निं देवीम् उपसं च बृहस्पतिं देवं सवितारं च अश्विना (= अश्विनौ) मित्रावरुणा (= मित्रावरुणौ) भगं च [तथा] वसून् रुद्रान् आदित्यांश्च इह (= अस्मिन् कर्मणि) हुवे (= हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि) ॥

४. ऋतुपालक [आणि] सत्यकर्मादेव अग्नि भगाप्रमाणे मानवीजनांचा [आणि] देवजनांचा नायक [होय]. तो वृत्रघातक, सनातन, सर्वज्ञ [अग्नि] स्तुति करणाऱ्या उपासकाला सकळ संकटांच्या पार नेओ.

५. मी या [यज्ञां]त दधिकाळा, अग्नीला, उषादेवीला, बृहस्पतीला, आणि सवित्या देवाला, अश्वीला, मित्रावरुणांला आणि भगाला, वसूला, रुद्रांला [आणि] आदित्यांला बोलावितो.

4. Agni, the god of true deeds who protects the seasons, is, like Bhaga, the leader of men [and] of gods. May he the killer of Vritra, the ancient, the all-knowing [Agni], take the praising [worshipper] across all dangers.

5. I invoke here Dadhikrâ, Agni, and the goddess Ushas, Brihaspati and the god Savitâ, the As'vins, Mitra, and Varuna and Bhaga, the Vasus, the Rudras, [and] the Âdityas.

४. 'ऋतुपालक' = 'ऋतुपाः' म्हणजे सूर्यरूपानें ऋतूंचा नियामक. ऋतूंप्रमाणें (म्हणजे योग्यकाळी) सोम पिणारा असाहि सायण केव्हां केव्हा अर्थ करितात, तो संभवतो.

'सत्यकर्मा' = 'ऋतावा.' म्हणजे यज्ञरूप जें सत्य कृत्य ते संपादणारा.

'भग' म्हणजे सूर्यच. सू. १४४

मं. ३ आणि टीप पहा.

५. 'दधिका.' मं १ पहा.

'बृहस्पति.' सू. १४ मं. ३ पहा.

'वसु.' सू. ४५ मं. १

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १

'आदित्य.' सू. ४५ मं. १

सूक्तम् २१-२५५.

कौशिको गाथी ऋषिः । अग्निदेवता । प्रथमा त्रिष्टुप् । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ ।
चतुर्थी त्रिष्टुप् । पञ्चमी विराड्भूपा सतोबृहती ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहिमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः ।
जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान् ।
प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रुतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रुतन्ति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. इमं नो यज्ञम् (=अस्माकमिमं यज्ञम्) अमृतेषु (=अमरणधर्मसु देवेषु)
धेहि (=स्थापय समर्पय) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितः), इमा हव्या (=इ-
मानि हवीणि) जुषस्व (=सेवस्व) । हे अग्ने, हे होतः, प्रथमः (=सर्वेषामृत्वि-
जामादिभ्यः सन्) मेदसः (=वपारूपस्य हविषो) घृतस्य (=आज्यस्य) [च]
स्तोकानां (=बिन्दूनां=बिन्दून्) प्राशान् (=परिषेणं भक्षणम्) ॥

२. हे पावक, स्वधर्मन् (=स्वधर्मणि="स्वायत्तधर्मके सान्नेहिमन् यज्ञे") ते
(=त्यदर्थं) देववीतये (=देवानां भक्षणार्थं च) घृतवतो मेदसः स्तोकाः (=घृत-
स्य वपारूपस्य हविषो बिन्दवः) श्रुतन्ति (=श्रुयन्ति) । नः (=अस्मभ्यं)
श्रेष्ठं वार्यं (=धनं) धेहि (=देहि) ॥

सूक्त २१-२५५.

ऋषि - कौशिक गार्गी. दे-
वता - अग्नि. वृत्त - १ली त्रिष्टुभ्;
२री, ३री अनुष्टुभ्; ४थी त्रि-
ष्टुभ्; ५थी विराड् रूपं सतोवृहती.

१. हे सर्वज्ञ [अग्नी], तूं हा
आमचा यज्ञ देवांप्रत प्रविष्ट कर.
[आणि] हीं हव्यें तूं सेवन कर.
हे अग्नी, हे होत्या, आदि [होता]
असा जो तूं, तो वसून वपेचे
[आणि] घृताचे थेंब भक्षण कर.

२. हे पावका, [या] साङ्ग
[यज्ञांत] तुजसाठी [आणि]
देवभक्षणार्थे घृतयुक्त वपेचे थेंब
गळत आहेत. तूं आम्हांला श्रेष्ठ
धन दे.

१. 'वपेचे' = 'मेदसः.' म्हणजे व-
षा नावाचा जो चरबीचा पददा असतो
त्याचे. पशु मारून त्याची वषा आणि
तूप हीं अग्नीत होमावयाचे वेळी हे सूक्त
म्हणत असतात.

HYMN 21-255.

To Agni. By Gāthi, son of Kus'i-
la. Metre—1st *Trishṭubh*, 2nd
and 3rd *Anuṣṭubhs*, 1th *Trish-*
tubh, and 5th *Virāḍrūpā Sato-*
bṛihati.

1. Place this our sa-
crifice before the immor-
tals; enjoy, o all-knowing
one, these oblations. Sit
down the first [invoker], o
Agni, o invoker, and con-
sume the drops of the fat
[and] of the clarified but-
ter.

2. O Pāvaka, the drops
of fat mixed with clarifi-
ed butter are dropping in
[this] complete [sacrifice]
for thee [and] for the feast
of the gods. Bestow the
highest wealth on us.

२. 'साङ्ग' = 'स्वधर्मन्.' हा अर्थ
सायणानुसार आहे. पण दुसरे प्रयोग
नसल्यामुळे त्याविषयी निश्चयानें सांगवत
नाही.

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

तुभ्यं श्वोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्वोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः

अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व
मेधिर ॥ ४ ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेदु उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्वोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ५ ॥ २१ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् ।
ददामहे ।

श्वोतन्ति । ते । वसो इति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् ।

देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

३. हे सन्त्य (=फलमद) अग्ने, विप्राय (=मेधाविने) तुभ्य (=त्वदर्थ) घृत-
श्रुतः स्तोकाः (=घृतक्षरणयुक्ता वपाविन्दवः) [श्वोतन्ति] । श्रेष्ठ ऋषिः (=स्तोता)
[त्वं] सम् इध्यसे (=आहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे) । [अतः कारणाद्] य-
ज्ञस्य प्राविता (=पालयिता भव) ॥

४. हे अध्रिगो (=अधृतगमन=सततगमनस्यभाव) शचीवोऽग्ने (=शचीवन् म-
लवज्जने), तुभ्य (=त्वदर्थ) मेदसो घृतस्य (=वपाहविष आज्यस्य च) स्तोकासः
(=स्तोका विन्दवः) श्वोतन्ति (=क्षरन्ति) । कविशस्तः (=कविभिः स्तुतः सन्)
बृहता भानुना (=महता तेजसा) आ अगाः (=आगच्छ) । [अपि च] हे
मेधिर (महावज्जने), हव्या (=हव्यानि=हवीषि) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

५. ते (=त्वदर्थम्) ओजिष्ठं मेदः (=अतिशयेन सारयुक्तं वपाख्यं हविर)

३. हे फलप्रद अग्नी, तुज मेधावीप्रत घृतमिश्रित [वपेचे] येव [गळत आहेत]. श्रेष्ठ ऋषि असा जो तूं, तो प्रज्वलित केला जात आहेस. [तर] तूं [या] यज्ञाचा पालक हो.

४. हे सततगामी वळवान् अग्नी, तुजकरितां वपेचे [आणि] घृताचे विन्दु गळत आहेत. कवींनीं स्तविलेला होत्साता तूं मोठ्या तेजासहित ये. [आणि] हे प्रज्ञावान् [अग्नी], हव्ये सेवन कर.

५. [हे अग्नी], तुजकरितां अत्यंत सारयुक्त असा मेद [आम्ही] काढिला आहे. [तो] आम्ही तुला देत आहों. हे साधू अग्नी, तुझ्या आंगावर येव गळत आहेत. ते तूं प्रत्येक देवासाठीं भक्ष.

3. For thee the wise one, o liberal Agni, [are dropping] the drops [of the fat] mixed with clarified butter. The highest poet, thou art being kindled [with oblations]. Be thou the protector of [this] sacrifice.

4. For thee, o mighty Agni of irresistible motion, are dropping the drops of fat [and] of clarified butter. Being praised by [our] poets do thou come with great effulgence. Enjoy the offerings, o wise [Agni]!

5. The most essential fat has been extracted for thee from the middle [of the carcass]. We are offering [it] to thee. The drops are trickling, o good [Agni], on thy person. Consume them for each god.

३. 'प्रज्वलित.' म्हणजे तुपाच्या आहुतींनीं वगेरे.

५. 'काढिला आहे.' म्हणजे पशूच्या शरीराच्या मध्यभागांतून.

सूक्तम् २२-२५६.

कांशिको गाथी ऋषिः । पञ्चनितिरूपा अग्रयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् ।
शिष्टस्त्रिष्टुभः ॥

अयं सो अग्रिर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्त्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्त्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वचैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्यं त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वचैः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आस्ततन्यं । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

मध्यतः (=पशोर्मध्यभागाद्) उद्धृतम् (=उद्धृतं) [भवति] । [तत्] ते (=तुभ्यं) वयं प्र ददामहे (=प्रयच्छामः) । हे वसो (=साधो), [तस्य] स्तोत्राः (=विन्दवस्) त्वयि अधि (=तव ज्वालामयस्य शरीरस्योपरि) क्षेपन्ति (=क्षरन्ति) । तान् देवशः (=एकैकं देवं प्रति) प्रति विहि (=भक्षय) ॥

भाषायाम्.

१. अयं (=पुरोदर्शी) सोमिर् [भवति] वावशानः (=कामयमानः सोमपिपासुर्) इन्द्रो यस्मिन् [अग्नी] सुतं सोमं जठरे दधे (=यस्मिन्नापितं सोमरसं गृहीत्वा स्वोदरे धारयति) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितरग्ने), अत्यं न सप्तिं सहस्त्रिणं वानं ससवान् (=वेगयुक्ताश्चत्सहस्रसंख्योपेतधनदायिनं वाजं सोमरसरूपमन्नं भेजियान्) स्तूयसे (=अस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे) ॥

२. हे अग्ने, यत्ते वचैः दिवि (=यत्तव ज्योतिर्गुणलोके सूर्यरूपरूपेण) [भवति]

सूक्त २२-२५६.

ऋषि-कौशिक गायी. दे-
वता-पुरीष अग्नि, (चवथ्या
मन्त्रावरील टीप पहा.) वृत्त-
१-३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप्, ५
त्रिष्टुप्.

१. हा तो अग्नि [होय],
की ज्याच्या ठायीं वृषित इद्र सोम-
रस [पावून] त्याला उदरीं धारण
करितो.—हे सर्वज्ञ [अग्नी], वेग-
वान् अथात्तारिखा जो हजारो
सपत्ति देणारा सोमरस, तो पिऊन
तूं स्तविला जात आहेस.

२. हे अग्नी, जे तुझें तेज
बुलोकीं, जे [तुझें] पृथिवीवर,
जे वनस्पतींत आणि हे पूज्य [अ-
ग्नी], जें उदकात [आहे],
जेणेकरून तू अतरिक्षाला पस-
रून विस्तीर्ण करिता शालास, तें
तुझें तेज दीप्तिमुक्त, समुद्राप्रमाणें
मोठें [आणि] मनुष्याला पाह
णारें [आहे].

HYMN 22-256

To the *Purishyā Agnayā* By
Kausika Gāthā Metre—*Tri-
shhtubh* (1-3), *Anushtubh* (4),
and *Trishhtubh* (5)

1 This is that Agni
in whom thirsty Indra [re-
ceives and] holds in [his]
belly the extracted soma
—O all knowing [Agni],
thou art praised, having
enjoyed the juice that car-
ries wealth of a thousand
kinds like a swift horse

2 O Agni, that light
of thine which [is] in hea-
ven, [and] on earth, which
[is] in the plants, and
[which], o adorable one, [is]
in the waters, with which
thou didst spread afar the
intermediate region, that
brilliance [is] resplendent,
vast, [and] sees men

१ 'वृषित' = 'वावसान' अक्षरशः
'कामुरु,' म्हणजे सामरस पिण्याविषयी
उत्सुक असा

'ज्याच्या ठायी धारण करितो' = 'य-
स्मिन् दधे' म्हणजे ज्यात अर्पिलेला
सोम इद्र स्वीकारून घेउन आपल्या पो-
टात घालात असतो.

'वेगवान् अथात्तारिखा हजारो स-
पत्ति देणारा' = 'अत्य न सतिं सहस्रिण-
म्' घोड्यावर हजारो सपत्ति वाहून
आणित्याप्रमाणें सोमरूप अन्न जें इद्रास
अर्पिल जातें, तें हजारो प्रकारची सपत्ति
यजमानाला प्राप्त करून देतें

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिषे धिष्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छे । जिगासि । अच्छे । देवान् । ऊचिषे ।
धिष्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उप-
तिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिः । सऽजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

[यत्] पृथिव्या यद् [वर्च] ओषधीषु (= अरणिप्रभृतिषु) आ (= अपि च) हे
यजन (= पूजनीय), अप्सु (= उदकेषु) [भवति] येन [च] अन्तरिक्षम् उद-
आततन्ध (= विस्तीर्णं कृतवानसि) स भातुः (= स तव प्रकाशस्) त्वेषः (= दी-
प्तिमात्) अर्णवः (= समुद्रवन्महान्) नृचक्षाः (= मनुष्याणां द्रष्टा) [च भवति] ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, [त्वं] दिवो अर्णमच्छ जिगासि (= शुलोकस्योदकं प्रति गच्छसि
“ धूमद्वारा ”) । ये [देवा] धिष्याः (= स्तुत्यर्हा) [भवन्ति] [तान्] देवान्
अच्छ (= अभिलक्ष्य) ऊचिषे (= ब्रवीषि = तानभिलक्ष्य स्तोत्रं करोषि) । या आपः
(= यान्युदकानि) सूर्यस्य परस्ताद् रोचने (= रोचने नाम भास्वरे लोके सूर्यस्यो-
परि) [विद्यन्ते] याश्चावस्तात् (= अधस्तात् “ सूर्यलोकादधस्तात् अन्तरिक्ष-
लोके ”) उपतिष्ठन्ते (= विद्यन्ते) [ता अच्छ जिगासि = ताः प्रति गच्छसि] ॥

४. पुरीष्यासो अग्नयः (= “ सिरुतासंमिश्रा अग्नयधित्या अग्नयः ”) ‘प्रवणेभिः
सजोषसः (= “ मृत्स्वननसाधनमृतैरभ्यादिभिः ” संगताः सन्तः) अद्रुहः (= द्रोह-
हिताः = कल्याणकारिणः) अनमीवाः (= रोगरहिताश्च सन्तो) यज्ञं जुषन्ताम् (= अ-
रमाभिर्दत्तं हविः सेवन्ताम्) — महीरिषः (= महान्ति हविरजानि) [सेवन्ताम्] ॥

३. हे अग्नी, तूं दुलोकाच्या उदकाकडे जातोस. तूं जे [देव] स्तुत्य [आहेत] त्यांची स्तुति करितोस]. सूर्याच्या वर देदीप्यमान प्रदेशीं उंच जी [उदकें] असतात], आणि जी उदकें खालीं असतात, [त्यांकडे जातोस].

४. पुरीष्य अग्नि आवतां सहित [आणि] कल्याणकर्ते [आणि] रोगरहित होःताते [आमचें] हवि सेवोत—ते मोठीं हविरभें [सेवोत].

3. O Agni, thou runnest towards the water of the heaven, thou praisest the gods who [are] worthy of being praised. [Thou runnest towards] the waters which [are] in the bright regions above the sun, and [those] which are below.

4. May the Purishya Agnis, united with the digging instruments, and being beneficent [and] free from disease enjoy the sacrifice—[enjoy] the great offerings.

२. 'हे अग्नी, जें तुझे तेज सर्व त्रैलोक्यभर पसरलें आहे, तें देदीप्यमान अतिशय मोठें आणि मनुष्यास पाहणारे असे होय.'

'मनुष्याला पाहणारे' = 'नृचक्षाः' म्हणजे कोणकोणती मनुष्ये काय काय कामे करितात तें पाहणारे असे.

३. 'दुलोकाच्या उदकाकडे जातोस' = 'दिवो अर्णम् अच्छ जिगासि'. याचा अर्थ सायणाचार्य, धूमरूपानें आकाश-प्रदेशाप्रत जातोस, असा करितात.

'सूर्याच्या वर' म्हणजे ही कोणती उदकें ध्यावयाचीं हें समजत नाहीं, व सायणाचार्यहि सांगत नाहीत. खाली असलेली जी उदकें सांगितली तीं मेघमंडळातील होत. परंतु अग्नि दुलोकाच्या उदकाप्रत जातो (पाद १), सूर्यमंडळाच्या वरील प्रदेशाची जी उदके

त्याप्रत जातो (पाद ३), आणि अतरिक्षातील उदकाप्रत जातो असें सांगितलें, त्याचा भावार्थ समजत नाही.

दुसऱ्या पादाचा अर्थ सायणाचार्यांनी वाजसनेयीस अनुसरून केला आहे तो सायणभाष्यात पहा.

४. 'पुरीष्य अग्नि' = 'पुरीष्यासोमयः.' सायणाप्रमाणें, वाळूने मिश्र असे जे अग्नि, ज्यांना 'चित्य' असें म्हणतात, ते होत.

इळांमग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥२२॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमा-
नाय । साध ।

सात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽ-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मद्यं) शश्वत्तमं (=चिरकाल यथा तथा)
पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्मणः=प्रभूतवीरकर्मणा कारयित्रीम्) इळा (=भूमि) गोः
सनि [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सुनुस्तनयः (=अस्माक
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
सात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका)
अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

सूक्तम् २३-२५७.

देवश्वा देववातश्च भारतावृषी । अग्निर्देवता । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविर्ध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वमिरजरो वनेष्वज्रा दधे अमृतं ज्ञातवेदाः ॥ १ ॥

निऽर्मथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्व-
रस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । ज्ञातऽ-
वेदाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. निर्मथितः (=अरण्योर्नितरा मथितः) सधस्थे आ सुधितः (=यजमानगृहे
गार्हपत्यादिषु कुण्डेषु सुषु स्थापितो) युवा कविः (=तरुणः स्तोता) अध्वरस्य प्रणेता
(=पणस्य निर्वाहको) जूर्यत्सु वनेषु अजरः (=नाशं प्राप्तवत्सु अरण्येषु स्वयमविनाशी)

१. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि, आणि गुरांची समृद्धि ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

5. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त २३-२५७.

ऋषि-भरताचे पुत्र देवश्रवा आणि देववात. देवता-अग्नि. वृत्त-तिसरी सतोवृहती, उरलेल्या त्रिष्टुप्.

१. मंथन करून निर्माण केलेला, आसनावर यथायोग्य बसविलेला, तरुण कवि, यज्ञ चालविणारा, सर्वज्ञ, नाश पावणाऱ्या वनांत अविनाशी असणारा असा जो अग्नि, तो या स्थळीं अमर देवांस बसवो.

१. 'तरुण कवि' = 'युवा कविः' म्हणजे सदैव तरुण असणारा आणि उच्चम कवीप्रमाणे देवांचे आह्वान करणारा.

'वनांत' = 'वनेषु.' अग्नीत घातलेल्या ज्या समिधा त्यांत, असाहि अर्थ

HYMN 23-257.

To Agni. By Devas'rajas and Deva'dita, the sons of Bharata. Metre— *Tristubh* except in the third verse where it is *Satobrihati*.

1. Produced by rubbing, and established on the altar, Agni, the young poet, the leader of the sacrifice, imperishable in the midst of perishing forests, [and] all-knowing,— may he place here the immortal gods.

होके शकेल.

'अमर देवांस' = 'अमृतम्.' 'अमृत' हा एकवचनी शब्द या अर्थी येतो याविषयी याच मंडळाचें सूक्त २५ मं. २ याजवरील सायणभाष्य पहा.

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु दून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः ।
सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता ।
भवतात् । अन्तु । दून् ॥ २ ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु ।
प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । देवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् ।
वशी ॥ ३ ॥

जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिता) अग्निरत्र (=यज्ञगृहे) अमृतं दधे (=अमरण-
धर्माणं देवसमूहं धारयतु स्थापयतु) ॥

भाषायाम्.

२. भारता (=भारती=भरतस्य पुत्रौ) देवश्रवा देववातः [इत्येतौ] सुदक्षं
(=शोभनसामर्थ्योपेतम्) अग्निं रेवद् (=धनवद्वथा तथा) अमन्थिष्ठां (=मन्थने-
नोत्पादितवन्तौ) । [अतः करणात्] हे अग्ने, [त्वम्] अभि[गम्य] (=आ-
भिमुख्येन) बृहता राया (=महता धनेन सह) वि पश्य (=विविधं पश्य=अ-
स्मान् अनुमहदृष्ट्या वीक्षस्व) । अन्तु दून् (=दिनेदिने) नः (=अस्मदर्थम्) इषां
नेता (=अन्नसंपदाम् आनेता) भवतात् (=भव) ॥

३. दश क्षिपः (=अङ्गुलयः) सुजातं (=सुष्ठु जातं) पूर्य (=पुरातनं) प्रियं
(=कमनीयं) सी (=तम्=अग्निं) मातृषु (=अरण्येषु) अजीजनन् (=उदपादयन्) ।
हे देवश्रवः, देववातं (=देववातस्य संबन्धिनं तेनोत्पादितम्) अग्निं स्तुहि । यो
जनानां वशी असत् (=येन स्रवनेन सोमिः स्तोतृजनानां वशंगतो भवेत् भविष्यति) ॥

२. भरताचे पुत्र देवश्रवा [आणि.] देववात सुसामर्थ्यावान् अग्नीला, धनप्राप्ति होई अशा रीतीनें, मंथून निर्माण करिते झाले आहेत. [तर] हे अग्नी, तूं येऊन मोठ्या संपत्तीसहित अवलोकन कर. तूं प्रत्यही आम्हांला अन्नसंपत्तीतें आणणारा हो.

३. तो [जो] कुलीन [आणि] प्रिय पुरातन [अग्नि], झाला दहा बोटें मातांच्या पोटी निर्माण करितो झालीं. हे देवश्रवा, देववाताच्या अग्नीला तूं स्तव, कीं जेणें करून तो [स्तोते] जनांला वश होईल.

2. Devas'ravas [and] Devavâta, sons of Bharata, have produced by rubbing the mighty Agni, so as to obtain wealth. O Agni, come thou and look round with great wealth. Be thou the bringer of affluence for us day after day.

3. The ten fingers have produced in [the womb of his] mothers him who is ancient, well-born [and] beloved. Praise, o Devas'ravas, the Agni of Devavâta, that he [Agni] may be in the power of the people.

२. 'होई अशा रीतीनें.' म्हणजे होण्यासाठी, असेच तात्पर्य आहे.

'मंथून' म्हणजे अरणीत घर्षण करून.

३. ह्या ऋचेंत देवश्रवा आपणाला च अथवा देववात देवश्रवाला बोलतो आहे असें समजावे.

'दहा बोटें' = 'दश क्षिपः' म्हणजे

घर्षणानें उत्पन्न करणाऱ्याची दहा बोटें

'माता' म्हणजे जी 'अग्नि' नांवाची लाकडे ती. तीं दोन असतात, म्हणून 'मातृयु' हें 'मातरोः' या द्विवचनार्थी आहे.

'देववाताचा' = म्हणजे देववाताने उत्पन्न केलेला.

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः ।
सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता ।
भवतात् । अहं । द्यून् ॥ २ ॥

दश क्षिपः पूर्वं सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्वम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु ।
प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । देवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् ।
वशी ॥ ३ ॥

जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिता) अग्निरत्र (=यज्ञगृहे) अमृतं दधे (=अमरण-
धर्मीण देवसमूहं धारयतु स्थापयतु) ॥

भाषायाम्.

२. भारता (=भारती=भरतस्य पुत्री) देवश्रवा देववातः [इत्येतौ] सुदक्षं
(=शोभनसामर्थ्योपेतम्) अग्निं रेवद् (=धनवद्यथा तथा) अमन्थिष्ठां (=मन्थने-
नोत्पादितवन्ती) । [अतः करणात्] हे अग्ने, [त्वम्] अभि[गम्य] (=आ-
भिमुख्येन) बृहता राया (=महता धनेन सह) वि पश्य (=विविधं पश्य=अ-
स्मान् अनुमहदृष्ट्या वीक्षस्व) । अनु द्यून् (=दिनेदिने) नः (=अस्मदर्थम्) इषा
नेता (=अन्नसंपदाम् आनेता) भवतात् (=भव) ॥

३. दश क्षिपः (=अहुलयः) सुजातं (=सुष्ठु जातं) पूर्वं (=पुरातनं) प्रियं
(=कमनीयं) सीं (=तम्=अग्निं) मातृषु (=अरण्योर्) अजीजनन् (=उदपादयन्) ।
हे देवश्रवः, देववातं (=देववातस्य संबन्धिनं तेनोत्पादितम्) अग्निं स्तुहि । यो
जनानां वशी असत् (=येन स्ववनेन सोमिः स्तोतृजनानां वशगतो भवेत् भविष्यति) ॥

२. भरताचे पुत्र देवश्रवा [आणि] देववात सुसामर्थ्यवान् अग्नीला, धनप्राप्ति होई अशा रीतीनें, मंथून निर्माण करिते झाले आहेत. [तर] हे अग्नी, तूं येऊन मोठ्या संपत्तीसहित अवलोकन कर. तूं प्रत्यही आम्हांला अन्नसंपत्तीतें आणणारा हो.

३. तो [जो] कुलीन [आणि] प्रिय पुरातन [अग्नि], त्याला दहा बोटे मातांच्या पोटी निर्माण करितो झालीं. हे देवश्रवा, देववाताच्या अग्नीला तूं स्तव, कीं जेणें करून तो [स्तोते] जनांला वश होईल.

2. Devas'ravas [and] Devavāta, sons of Bharata, have produced by rubbing the mighty Agni, so as to obtain wealth. O Agni, come thou and look round with great wealth. Be thou the bringer of affluence for us day after day.

3. The ten fingers have produced in [the womb of his] mothers him who is ancient, well-born [and] beloved. Praise, o Devas'ravas, the Agni of Devavāta, that he [Agni] may be in the power of the people.

२. 'होई अशा रीतीनें.' म्हणजे होण्यासाठी, असेच तात्पर्य आहे.

'मंथून' म्हणजे अरणीत घर्षण करून.

३. ह्या ऋचेंत देवश्रवा आपणाला च अथवा देववात देवश्रवाला बोलतो आहे असें समजावे.

'दहा बोटे' = 'दश क्षिपः' म्हणजे

घर्षणाने उत्पन्न करणाऱ्याची दहा बोटे

'माता' म्हणजे जी 'अग्नि' नांवाची लाकडे ती. ती दोन असतात, म्हणून 'मातृपु' हें 'मातरोः' या द्विवचनार्थी आहे.

'देववाताचा' = म्हणजे देववाताने उत्पन्न केलेला.

नि त्वां दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वर । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिन-
त्वे । अह्नाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने ।
दिदीहि ॥ ४ ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २३

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्स्वतमम् । हवमा-
नाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सु-
मतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], अह्ना सुदिनत्वे (= दिवसानां शोभनत्वे = शोभनेषु दिवसेषु)
त्वा (= त्वा) पृथिव्या वरे आ (= पृथिव्याः शिखरे शिखरभूते) इळायास्पदे
(= आहुतिरूपस्यान्नस्य पदे = उन्नरवेद्यां) नि दधे (= स्थापयामि) । हे अग्ने, [त्वं]
दृषद्वत्याम् आपयाया सरस्वत्याम् (= एतन्नाम्नीनां नदीनां तीरेषु) मानुष्ये (= मनु-
ष्याणां गृहे) रेवद् (= धनवद्यथा तथा = उपासका धनं यथा लभन्ते तथा) दिदीहि
(= दीप्यस्व = दीप्यस्व धनं देहि च) ॥

५. हे अग्ने, हवमानाय (= स्तुवते मर्त्य) शश्वत्तमं (= चिरकालं यथा तथा)
पुरुदंसं (= प्रभूतवीरकर्मणः = प्रभूतवीरकर्मणा कारयित्रीम्) इळां (= भूमिं) गोः
सनिं [च] (= गवां लाभं च) साध (= साधय) । नः सुनुस्तनयः (= अस्माकं
पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (= पुनर्पौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः)
स्यात् (= भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (= तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिस्तु महामिह)
अस्मे भूतु (= अस्माकं भवतु) ॥

४. हे अग्नी, तुला मी उत्स-
वाच्या दिवशी पृथिवीच्या शिखरा-
वर [आणि] इळेच्या स्थानावर
ठेवितो. हे अग्नी, तूं दृषद्वतीच्या
कांठी, आपयेच्या कांठी, [आणि]
सरस्वतीच्या कांठी मनुष्याच्या घ-
रांत प्रकाशून धन दे.

५. हे अग्नी, तुझा धांवा क-
रणान्याला तूं बहु पराक्रम करवि-
णारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि
ही सदैव प्राप्त करून दे. आमचे
पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओ-
त. हे अग्नी, तुझी जी रूपा ती
आम्हांला प्राप्त होओ.

4. On an auspicious
day I have placed thee on
the summit of Earth, on
the seat of oblation. Do
thou, o Agni, shine with
wealth among men on the
Drishadvati, on the Âpa-
yâ, on the Sarasvati.

5. O Agni, ever and
ever do thou procure for
thy worshipper land full of
many valorous deeds and
an affluence of cows. May
our sons and grandsons be
prolific. O Agni, may that
thy favour be ours.

४. 'उत्सवाच्या दिवशी' = 'सुदि-
नत्वे अहाम्.' सायण उत्सवाच्या दिव-
सासाठी असें सांगून, ज्या दिवशी इंद्रा-
दिक देवांप्रीत्यर्थ यजन केलें जातें ते
उत्सवदिवस विवक्षित आहेत, असें
म्हणतात.

'पृथिवीच्या शिखरावर' आणि
'इळेच्या स्थानावर' ही दोनीहि उत्तर

वेदि म्हणून जे स्थळ यज्ञात असते त्या-
चीच वाचकें होत. ऋ. ३. ५३. ११
आणि भाष्य पहा.

'दृषद्वती.' या नदीचें नांव ऋग्वेदांत
पुनः आलेलें नाही, आणि 'आपया'
हिचेंहि नाही. 'सरस्वती' विषयी
सू. ३ म. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् २४-२५८.

गाधिनो विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । आद्यानुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः ॥

अग्ने सहस्रं पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरस्तरन्तरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्रं । पृतनाः । अभिमातीः । अप । अस्य ।

दुष्टरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्नं इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।

जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिहोत्रः । अमर्त्यः ।

जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहस्रः सूनवाहुत ।

एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहस्रः । सुनो इति । आहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, पृतनाः (= शत्रुसेनाः) सहस्रं (= अभिभव) । अभिमातीः (= कर्मविप्रकारिणः शत्रून्) अपास्य (= अपनुद) । दुष्टरः (= दुर्जेयस्) [त्वम्] अरातीस्तस्मिन् (= शत्रून् जयन्) यज्ञवाहसे (= हविरर्पयते यजमानाय) वर्चो धाः (= अन्नादिसंपदं देहि) ॥

२. हे अग्ने, वीतिहोत्र (= यज्ञेषु प्रीतिमान्) अमर्त्यः (= मरणरहितस्) [त्वम्] इळा समिध्यसे (= हविरर्पणेनाग्नेन सम्यग्दीप्यसे) । [स त्वं] नः अध्वरम् (= अस्माकं यज्ञं) सु जुषस्व (= सुष्ठु सेवस्व = प्रीत्या गृहाण) ॥

३. हे अग्ने, हे जागृवे (= सदैव जागृक्), हे सहस्रः सूनो (= बलस्य पुत्र), हे आहुत (= देवानामाह्वानार्थमस्माभिराहुत), द्युम्नेन आ इदं मम बर्हिः सदः (= धनेन साहाय्यत्वं अस्मिन् मया संपादिते कुशासन उपविश) ॥

सूक्त २४-२५८.

ऋषि-गार्गीचा पुत्र विश्वामित्र. देवता-अग्नि. वृत्त-पहिली ऋचा अनुष्टुप्, उरलेल्या गायत्री.

१. हे अग्नी, तूं शत्रूला जिंक, तूं विघ्न करणाऱ्याला हाकून लाव. दुर्जेय असा जो तूं तो शत्रूला जिंकून यज्ञ करणाऱ्या यजमानाला वैभव दे.

२. हे अग्नी, यज्ञावर प्रीति करणारा [आणि] अमर्त्य असा तूं हवीनें प्रज्वलित केला जातोस. [तो तूं] आमचा यज्ञ चांगल्या रीतीनें सेव.

३. हे अग्नी, हे जागरूका, हे बळाच्या पुत्रा, हे पाहुण्या, तूं संपत्तीसहित येऊन ह्या माझ्या दर्भावर बस.

२. हा मंत्र दुष्टजननशांति म्हणून जें कर्म करितात त्यांत म्हणण्याची चाल पडली आहे. त्याचें कारण असे दिसते की, यांत 'अमर्त्य' हा शब्द आलेला

HYMN 24-258.

To Agni. By Vis'vāmitra the son of Gāthī. Metre—Gāyatrī, except in verse 1, where it is Anushtubh.

1. O Agni, overcome the hostile armies, drive away the enemies. Unconquerable do thou conquer the enemies and confer prosperity on the offerer of sacrifice.

2. O Agni, thou the immortal one that lovest the sacrifice, art kindled with oblation. Do thou enjoy our sacrifice with pleasure.

3. O Agni, o watchful son of might, o guest, come thou with wealth and sit on this my kus'a-[grass].

आहे.

३. 'जागरूक.' म्हणजे मनुष्ये रात्रीच्या वेळी निजली असतां घरात पाहणारा जण करण्याकरिता पेटत राहणारा.

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।

यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।

यज्ञेषु । ये । उं इति । चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने दा दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् ।

शिशिहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥ ॥ २४ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तम् । परीणसम् ।

शिशिहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४ हे अग्ने, ये [अग्नयो] यज्ञेषु चायवः (= यज्ञेषु देवपूजकाः देवानां यजका) [भवन्ति] [तैर्] विश्वेभिर (= सर्वैरेव) देवेभिः (= द्योतमानैर्) अग्निभिर्गिरो महय (= स्तुतीः पूजय = देवेभ्योर्पय) ॥

५. हे अग्ने, दाशुषे (= हविर्दत्तवते यजमानाय) वीरवन्तं (= सुवीर्योपेतपुत्रपूर्णं) परीणसं (= प्रभूतं) रयि (= धनं) दाः (= देहि) । सूनुमतो नः शिशिहि (= पुत्रवतोऽस्मान् तीक्ष्णान् कुरु = अस्मान् पुत्रवतः कृत्वा प्रबलान् कुरु) ॥

सूक्तम् २५-२५२.

विश्वामित्र ऋषिः । उपान्त्याग्नेन्द्नी । शिश अग्निदेवताकाः । विराट् छन्दः ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधदेवा इह यज्ञा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रचेताः । तना । पृथिव्याः । उत ।

विश्ववेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज्ञ । चिकित्वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, [त्वं] प्रचेता दिवः सूनुरसि (= प्रकृष्टज्ञानवान् दुदेवतायाः पुत्रो भवति) । उत (= अपि च) विश्ववेदाः पृथिव्यास्तना (= सर्वज्ञाः पृथिवीदेवतायास्त-

४. हे अग्नी, यज्ञांत जे [दे-
वांस] भजणारे [अग्नि], त्या सर्व
देदीप्यमान अग्नींसहित तूं [दे-
वांला] स्तुति अर्पण कर.

५. हे अग्नी, तूं हविर्दायका-
ला शूर पुत्रांनीं भरलेली [आणि]
विपुळ [अग्नी] संपत्ति दे. तूं
आम्हांला पुत्र देऊन प्रबळ कर.

4. O Agni, do thou
offer praises [to the gods]
with all the divine Agnis
who worship [the gods] in
sacrifices.

5. O Agni, do thou give
to the sacrificer ample
wealth distinguished by
brave sons. Give us sons
and make us mighty.

४. देवयजन करणारे जे सर्व अग्नि
असतील त्यांसहित अग्नीने देवयजन

करावें अग्नी प्रार्थना यांत आहे.

सूक्त २५-२५९

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
१-३ अग्नि; ४ इन्द्राग्नी; ५ अग्नि.
वृत्त-विराट्.

१. हे अग्नी, तूं द्यूचा ज्ञानी
पुत्र आहेस, आणि पृथिवीचा स-
र्वज्ञ बाळ [आहेस]. [तर] हे
ज्ञानवान् [अग्नी], तूं येथे देवां-
ला पृथक् पृथक् भज.

HYMN 25-259.

To Agni, but verse 4 is about
Indra and Agni. By Vis'vâ
mitra Metre—Virât.

1. O Agni, thou art the
wise son of heaven and the
all-knowing child of earth.
O knowing [Agni], do
thou worship here the gods
separately.

१. यांत, अग्नि द्यूचापृथिवीचा पुत्र
आहे यास्तव त्याने द्यूचापृथिवीवरील

देवांस आगून त्यांस भजावे असे प्रार्थि-
ते आहे.

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्सनोति वाजंममृताय भूषन् ।
स नो देवाँ एह वह्ना पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् । अमृताय ।
भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

अग्निर्वावापृथिवी विश्वजंन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।
क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । वावापृथिवी इति । विश्वजंन्ये इति विश्वऽजंन्ये । आ । भाति ।
देवी इति । अमृते इति । अमूरः ।

क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

नयो) [भवसि] । हे चित्त्वः (= ज्ञातवज्जने), इह (= अस्माभिः क्रियमाणे
यज्ञे) देवान् ऋधक् यज (= पृथक्पूजय) ॥

भाषायाम्.

२. विद्वान् अग्निर्वीर्याणि (= पशुपुत्रादिसपद्मपाणि सामर्थ्यानि) [यजमानाय]
सनोति (= ददाति) । भूषन् (= सर्वे जगद्भूषयन्) [स] वाजं (= हविलक्षणमन्नम्)
अमृताय (= इन्द्रादिदेवेभ्यः) सनोति (= ददाति) । स [त्वं] हे पुरुक्षो (= प्र-
भूतात्) [हे अग्ने], देवान् इह (= अस्मिन् यज्ञे) नः (= अस्मदर्थम्) आ
वह् (= आनय) ॥

३. अमूरः (= अमूढः = विद्वान्) क्षयन् (= ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी) अ-
ग्निर्वाजैर्नमोभिः पुरुश्चन्द्रः (= हविलक्षणरज्जैर्नमस्कारैश्च प्रभूतदीप्तिः सन्) विश्व-
जंन्ये (= सर्वेभ्यो हिते) देवी (= देव्यै = द्योतमाने) अमृते (= मरणरहिते) वा-
वापृथिवी (= वावापृथिव्यौ) आ भाति (= सर्वतः प्रकाशयति) ॥

उपासरुदक्षहविर्भिः प्रज्वलितोभिः प्रभूतः सन् वावापृथिव्यौ ज्योतिःपूर्णे परो-
तीति भारः ॥

२. विद्वान् अग्नि [उपासका-
ला] सामर्थ्यं देतो. भूपरु [अग्नि]
अमर देवांला हविरन्न देतो.—तर
हे बहुधनवान् [अग्नी], त्वं देवां-
ला आम्हांसाठीं येथें आण.

३. विद्वान् प्रभु अग्नि हवीं-
च्या आहुतींनीं [आणि] नम-
नांनीं अत्यंत दीप्तिमान् [होऊन],
सर्व हितकारी [आणि] अमर
ज्या देदीप्यमान बावाष्टयिवी खांला
प्रकाशमान करितो.

2. Wise Agni gives
heroism [to the worship-
per]. Beautifying [Agni]
gives food to the immor-
tals.—Do thou, therefore,
o [Agni] possessed of plen-
tiful food, bring the gods
hither for us.

3. Wise [and] ruling
Agni, [made] resplendent
with offerings [and] with
obeisances, illuminates the
divine [and] immortal
Heaven and Earth, [who
are] beneficent to all.

२. अग्नि उपासकांला पुन देतो
आणि देवांला हविरन्न देतो.

३. 'उपासकांनी पुष्कळ आहुति दि-

ल्या आणि पुष्कळ स्तोत्रे म्हटली म्हणजे
तेणेंकरून अग्नि प्रदीप होऊन उभय
लोकाला भरून टाकितो.'

अग्ने इन्द्रंश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोष यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतावतः । यज्ञम् । इह ।
उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि मह्यमान ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः ।
जातवेदः ।

सधस्थानि । मह्यमानः । ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, [त्वम्] इन्द्रश्च [इत्युभौ] सुतावतः (= रुतसोमाभिपवस) दाशुषः (= दनहविष्कस यजमानस) इह दुरोणे (= अस्मिन् गृहे) यज्ञम् उप यातं (= यज्ञं प्रति आगच्छतम्) । हे देवा (= देवी), अमर्धन्ता (= अमर्धन्तौ = हिंसाम् अकुर्वन्तौ) [युवां] सोमपेयाय (= सोमपानाय) [उपयातम्] ॥

५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (= बलस्य पुत्र) जातवेदः (= भूतजातानां वेदितः), नित्यः (= अविनाशी त्वम्) ऊती (= ऊत्या = रक्षणेन) सधस्थानि मह्यमानः (= मतुष्याणां गृहाणि अलकुर्वन् सन्) अपां दुरोणे (= उदकानां गृहे = अन्तरिक्षे) सम् इध्यसे (= सम्यग्दीप्यसे) ॥

मनुजैः सम्यग्दीपितः सन्ना शुलोकात्प्रकाशस इति भावः ॥

१. हे अग्नी, तूं आणि इन्द्र [असे दोघे] सोम ज्याणें काढिला आहे त्या उपासकाच्या या घरीं यज्ञाप्रत या. हे देव हो, तुम्ही अद्वेष्ट न करितां सोम पिण्यासाठीं [या].

२. हे अग्नी, हे बलाच्या पुत्रा, हे जातवेदा, नित्य असा जो तूं तो रक्षणाने [जनांचीं] घरे शोभवून उदकांच्या घरीं सदीप्त होतोस.

4. O Agni, do thou and Indra come here to the sacrifice into the house of the sacrificer who has extracted the juice. Do ye, gods, come without neglect to drink the soma.

5. O Agni, o son of strength, o jātavedas, thou the eternal one shinest brilliantly in the home of the waters, honouring with protection the homes [of men]

५. 'अग्नि मनुष्याच्या घरी हवीनी इतका प्रज्वलित होतो, की तो अतरिक्षापर्यंत प्रकाशतो,' अथवा 'मनुष्ये

अग्नोला भूलोकी प्रदीप्त करितात म्हणून तो अतरिक्षात विजेच्या रूपानें प्रादुर्भूत होतो आणि उदकवृष्टि करवितो.'

सूक्तम् २६-२६०.

विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्यास्तु परं ब्रह्म वा ऋषिः ॥ आद्यस्तृचो वैश्वानरीयः ।

द्वितीयो मादृतः । ततो द्वगृचो वैश्वानरीय आत्मस्तुतिर्षा । अन्त्या विश्वा-

मित्रोपाध्यायदेवताका ॥ जगती छन्दः । अन्त्यास्तिखत्विष्टुभः ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाप्य हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निचाप्य । हविष्मन्तः । अनुसत्यम् ।

स्वःऽविदम् ।

सुदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कु-

शिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वा नमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुप्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वा-

नम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् ।

रघुऽप्यदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. वसूयवः (= धनेच्छवः) कुशिकासः (= कुशिकपुत्रा वयं) हविष्मन्तः (= हविर्भूषेताः सन्तः) अनुषत्य (= सत्यं यज्ञरूपम् अनुसरन्तम्) स्वर्विदं (= धनस्य लम्भयितारं) सुदानुं (= शोभनदानोपेतं = महोदारं) देव (= श्रोतमानं) रथिरं (= रथयन्तं) रण्व (= रममाण) वैश्वानरम् अग्निं मनसा निचाप्य (= प्रेम्णा पूजयित्वा) गीर्भीहवामहे (= स्तुतिभिराह्वयामः) ॥

२. तं (= पूर्णसाम् ऋचिं प्रतिपादितं) शुभ्रं (= श्रोतमानं) वैश्वानरं (= विश्वानरसंबन्धिनम्) उक्थ्य मातरिश्वा नं (= स्तुत्यं मातरिश्वरूपं) बृहस्पतिं (= स्तोत्रस्य रत्नामिनं) विप्रं श्रोतारं (= मेधाविनं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वतं) रघुप्यदम् अतिथिं (= लघुगमनं शीघ्रगामिनम् अतिथिम्) [एतादृशम्] अग्निम् अवसे (= रक्षणाय) मनुषो देवतातये (= अस्य यजमानस्य यज्ञाय च) हवामहे (= आह्वयामः) ॥

सूक्त २६-२६०

ऋषि-विश्वामित्र; मात्र ७
वीचा ऋषि ब्रह्म. देवता-१-३
वैश्वानर अग्नि; ४-६ मरुत्;
७, ८ अग्नि अथवा ब्रह्म (आ
त्मा), ९ विश्वामित्रोपाध्याय.
वृत्त-१-६ जगती, ७ ९ त्रि-
ष्टुप्.

१. सत्यानुसारी, सौभाग्यदा
यी, महोदार, देदीप्यमान, रथगामी
[आणि] आनंदकारी असा जो
वैश्वानर अग्नि, त्याला आम्ही धने
च्छु कुशिक हवींनी प्रेमपुर सर म
जून स्तोत्रांनी बोलावितों.

२. तो जो प्रकाशमान वै
श्वानर, स्तुत्य मातरिश्वा, बृहस्पति,
विद्वान् श्रोता [आणि] शीघ्र
गामी अतिथि अग्नि, त्याला आम्ही
रक्षणासाठी [आणि] [या] म
नुष्याच्या यज्ञासाठी बोलावितो.

१ वैश्वानर अग्नीविषया सू ५९
म १ याजवरील टीप पहा

‘कुशिक म्हणजे कुशिकाच्या गो-
त्रात उत्पन्न झालेल, कुशिक गोत्री
या गोत्रात उत्पन्न झालेल अस म्हणवि
णारे पुण्डळ ब्राह्मण असून आहत मात्र
त्याचा देवोपासना करण्याचा प्रकार यथे
सांगितल्याहून फार भिन्न आहे

HYMN 26-260

To Agni Vaisvânara (13)
the Maruts (46) Agni or
Brahma (7,8) Visîmutropa
dhûja (9) By Visîvâtra, but
verse 7 by Brahma Metre—
Jagati but that of verses 7 9
is Trishtubh

1 Desirous of wealth
we the Kus'ikas, bearing
oblation, have honoured
with piety and invoke with
praises Agni Vaisvânara
who follows truth, who
gives good fortune who
bestows good wealth, the
divine delightful chario
teer

2 That brilliant Agni
Vaisvânara, the praise
worthy Mâtarisvâ, the
lord of praise, the wise
hearer, the swift guest, we
invoke for protection—for
the divine service of [this]
man

२ ‘मातरिश्वा = सू ९६ म ४
आणि टीप पहा

‘बृहस्पति सू १४ म ३ पहा
या ठिकाणी अग्नीला बृहस्पतिरूप मा-
निलें आहे, याचें कारण असें कीं बृह-
स्पतीप्रमाणें अग्निहि स्तोत्राची अभिमा
नी देवता होय

अश्वो न क्रन्दुजनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।
 स नो अग्निः सुवीर्यं स्वयं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥
 अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कु-
 शिकेभिः । युगेऽयुगे ।
 सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअस्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृ-
 तेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे समिश्लाः पृषतीरयुक्षत ।
 बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतान् अदाभ्याः ॥ ४ ॥
 प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । सम्ऽमिश्लाः । पृ-
 षतीः । अयुक्षत ।
 बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अ-
 दाभ्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अश्वो न क्रन्दन् (=अथ इव हेपाशब्दं कुर्वन्) वैश्वानरः (=एतन्नामको-
 म्रिर्) युगेयुगे (=प्रतिदिन) कुशिकेभिर्जनिभि सम् इध्यते (=कुशिकगोत्रोत्पन्नै-
 रस्माभिरङ्गुलिभि साधनेन सम्यग् दीप्यते=आज्यादीनामाहुतिभिः सम्यग् पू-
 ज्यते) । अमृतेषु जागृवि (=अमरणधर्मसु मध्ये जागरूक) सोऽग्निर् (=अ-
 स्मभ्य) सुवीर्यं (=शोभनवीर्योपेतपुत्रं पूर्ण) स्वयं (=शोभनायैरूपेत) रत्नं (=धनं)
 दधातु (=प्रयच्छतु) ॥

४ वाजाः (=मरुतामश्वभूता) अग्रय (=वैयुता अग्रयस्) तविषीभि
 (=बलै) प्र यन्तु (=प्रकर्षेण गच्छतु) । शुभे (=शोभायै) [मरुतः] समिश्लाः
 पृषती (=सगताश्विनवर्णा हरिणी=सर्वाश्विनवर्णा हरिणी सममेव) अयुक्षत (=रथे
 योजयन्तु) । विश्ववेदस (=सर्वधनोपेता) अदाभ्या. (=अहिंसा) मरुतो बृहदुक्ष
 पर्वतान् (=प्रभूतवृष्टिकारकान् पर्वतसदृशान् मेघान्) प्र वेपयन्ति (=प्रकर्षेण
 चालयन्ति=प्रचाल्य वृष्टिं कारयन्ति) ॥

२. अश्वाप्रमाणे त्रिकाळणारा
वैश्वानर [अग्नि] कुशिकांकडून
प्रतिदिनीं अंगुलीच्या योगानें प्र-
दीप्त केला जातो. तो अमरांमध्ये
जागरूक [असणारा] अग्नि आ-
म्हांस उत्तम वीर्यवान् पुत्रांनीं भर-
लेली [आणि] उत्तम अश्वांनीं
भरलेली श्रेष्ठ संपत्ति देओ.

3. [Agni] Vais'vânara,
neighing like a horse, is
daily kindled by the Kus'i-
kas with their fingers. May
that Agni, watchful among
the immortals, give us
prosperity accompanied by
brave sons and excellent
horses.

4. May the Agnis, [as]
horses [of the Maruts], go
forth with might. For
beauty may [the Maruts]
yoke the spotted deer to-
gether. The all-possess-
ing [and] invincible
Maruts thoroughly shake
the mountains that give
plentiful rain.

३. 'अंगुलीच्या योगानें' = 'जनिभिः.'
अक्षरशः आयाच्या योगानें. म्हणजे
दोन्ही हातांनी घर्षण करून त्याच्या यो-
गाने. त्यामुळे अंगुलीस आया असे म्हटले
आहे.

४. 'आनाशात जे विशुद्ध अग्नि
ते मरुताचे घोडे होत, त्यांस आणि मरु-

ताचा रथ ओढणाऱ्या ज्या पादऱ्या दि-
पक्यांच्या हरिणी त्यांस मरुत आपल्या
रथास जोडोत आणि मेघरूप पर्वतास
हालवून वृष्टि करवोत' असा भावार्थ.

मरुत आपल्या रथास पादऱ्या दिप-
क्यांच्या हरिणी जोडितात, याविषयी
सू. ६४ मं. ८ आणि टीप पहा.

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः

॥ ५ ॥ २६ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः ।
ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः ।
सुदानवः ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रातव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिर्अग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदधेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामम् । मरु-
ताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदधेषु ।
धीराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अग्निश्रियः (= अग्निभिर्विशुद्धक्षणैः शोभमाना) मरुतो विश्वकृष्टयः (= सर्वा अपि प्रजाः स्वभूता येषां ते = सर्वेषां स्वामिनो) [भवन्ति] । वयं [तेषां] त्वेष (= तेजस्वि) उग्र (= बलवद्) अवः (= रक्षणम्) आ ईमहे (= याचामहे) । ते रुद्रियाः (= रुद्रस्य पुत्राः) स्वानिनः (= शब्दवन्तो) वर्षनिर्णिजः (= वृष्टिरूपाः = वृष्ट्या प्रादुर्भूताः) सिंहा न हेषकृतवः (= सिंहा इव गर्जनायाः कर्तारः) सुदानवः (= शो-
भनदानोपेताः = महोदाराश्च) [भवन्ति] ॥

६. [वयं] सुशस्तिभिः (= सुस्तुतिभिर्) अग्नेर्भामं मरुताम् ओजश्च [च] (= अग्नेस्तेजो मरुता बलं च = तेजस्विनमार्गं बलवतो मरुतश्च) व्रातव्रातं गणगणं (= व्रातशः गणशश्च समूहशो गणशश्च) ईमहे (= याचामहे = स्तुमः) । [ये मरुतः] पृषदश्वाः (= पृषस्य श्वेतविन्द्रद्विना हरिण्योश्वा येषां तादृशा) अनवभ्रराधसः (= अनवभ्रश्चधना अविनाशधना) धीराः (= विद्वत्सो) विदधेषु यज्ञं गन्तारः (= यज्ञेषु हविः प्रति गमनशीलाश्च) [भवन्ति] ॥

५. अग्नीच्या योगानें चकच-
कणारे मरुत् सकल प्रजांचे प्रभु
होत. आग्नी [त्यांचे] तेजस्वी
[आणि] प्रबळ पाठवळ याचिंतो.
ते रुद्रपुत्र महा गर्जना करणारे,
वृष्टिद्वारेकरून व्यक्त होणारे, सिं-
हांप्रमाणें ध्वनि करणारे [आणि]
महोदार [होत].

६. आग्नी सुस्तोत्रांनीं अग्नी-
च्या तेजाला [आणि] मरुतांच्या
बळाला वृंदशः [आणि] गणशः
स्तवितो. ज्या [मरुतांचे] घोडे
म्हणजे पांढऱ्या ठिपक्यांच्या हरि-
णी होत, जे असय धनसंपन्न,
विद्वान् [आणि] यज्ञांमध्ये हवी-
प्रत येणारे असे होत.

5. The Maruts, shin-
ing through the fires [of
lightning], [are] the lords
of all people. We implore
[their] resplendent [and]
mighty help. Those sons
of Rudra [are] roarers, dis-
tinguished for [their]
showers, rumblers like li-
ons, [and] givers of great
bounty.

6. We praise with good
hymns the splendor of
Agni [and] the force of
the Maruts by troops [and]
by classes : [the Maruts]
who have white-speckled
deer for their horses,
whose wealth is perma-
nent, who are wise [and]
who come to the oblation
in sacrifices.

५. 'अग्नीच्या' म्हणजे विशुद्ध
अग्नीच्या.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ७

६. 'अग्नीच्या तेजाला आणि मरु-
तांच्या बळाला.' म्हणजे तेजस्वी अग्नीला
आणि बळवान् जे मरुत् त्याला. 'वृंद-

शः आणि गणशः' ही पदे मरुताला
लागू आहेत, अग्नीला विशेष लागू ना-
हीत. एक एक संख्या घेऊन आणि एक
एक गण घेऊन त्यांची वेगळी वेगळी
स्तुति करितो, असा भावार्थ.

'हरिणी' सू. ३७ मं. २ पहा.

अग्निरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । ज्ञातऽवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिऽधातुः । रजसः । विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्धर्क हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिहवावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अहु । प्रऽजानन् ।

वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । वावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. अग्निर्व्रते ।

[अहम्] अग्निर्जन्मना (=जन्मतो) जातवेदाः (=सर्वज्ञोऽस्मि) । घृतं मे (=मम) चक्षुर् [अस्ति] । मे आसन् (=ममास्ये) अमृत [भवति] । [अह] त्रिधातुः (=त्रिविध) अर्क (=प्राणः) [अस्मि] । [अह] रजसो विमान. (=लो-
कस्य विशेषेण माता) [अस्मि] । [अहम्] अजस्रो घर्मः (=अनुपक्षीण. प्रमा-
श=सूर्य.) [अस्मि] । [अह] हविर्नीमास्मि (=हविर्यत् तदस्मि) ॥

८ हि (=यस्मात् कारणात्) त्रिभिः पवित्रैः (=शोधनसाधनैस्तैजोभिर्) अर्थ (=प्राणम्) अपुपोत् (=अशोधयत्) हृदा (=अन्तःकरणेन) मतिं ज्योतिः. (=मतिं ज्योतिश्च) अनु प्रजानन् (=अनुक्रमेण जानन्=अनुक्रमेणाजानाच्च) । स्व-
धाभिः (=स्ववर्णैर्) वर्षिष्ठं रत्नं (=श्रेष्ठं धनम्) अकृत (=सम्पादयत्) । आ-
दित् (=अनन्तर) वावापृथिवी (=वावापृथिव्यौ) पर्यपश्यत् (=सर्वतोपश्यत्) ॥

इति शब्दार्थः । सायणस्त्वेव व्याख्यातवान् । सर्वात्मकोऽग्निर्हृदान्तःकरण-
रूप्या मतिं मननीय ज्योतिं स्वप्रकाशरूप परब्रह्मरूप तैजोऽनु प्रजानन् श्रवणमन-
नादिक्रमेण प्रसर्पेण सशयविपर्ययभावनावुद्भिर्निरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन्

७. मी अग्नि जन्मतः सर्वज्ञ
आहे. घृत माझे चक्षु [होय].
माझ्या तोंडांत अमृत [आहे].
मी त्रिविध अर्क [आहे]. मी अं-
तरिक्षातें मापणारा [आहे], मी
अविनाशी धर्म [आहे], हवि
म्हणून जें तें मी आहे.

८. कारण कीं तो तीन शो-
धक तेजांनीं अर्काला शोधिता
झाला आणि मनानें मतीला [आ-
णि] ज्योतीला जाणता झाला. तो
आपल्या बळानें श्रेष्ठ संपत्ति संपा-
दिता झाला [आणि] नंतर द्या-
वापृथिवीस पाहता झाला.

7. I Agni am all-know-
ing by birth. Clarified
butter is my eye. In my
mouth is nectar. [I am]
the threefold essence, [I
am] the measurer of space.
[I am] the eternal heat.
I am the oblation.

8. For he purified the
essence with the three puri-
fying brilliancies, knowing
in [his] heart the mind
[and] the light. He ob-
tained the highest wealth
with his powers [and] then
looked over heaven and
earth.

७. ह्या मंत्राचा अर्थ सायणानी दोन
प्रकारांनीं केला आहे. त्यातून एक परमा-
त्मपर आहे आणि दुसरा अग्निपर
आहे. आम्ही अर्थ अक्षरशः केला आहे,
त्यापासून भावार्थ कोणता असेल तो
काढिता येतो.

‘घृत चक्षु आहे.’ म्हणजे घृत अग्नीत
घातल्यावर सर्वदर्शी तेज अग्नीला प्राप्त होते.

‘अमृत’ म्हणजे देवानी भक्षावयाचे
हवि असें दिसतें.

‘मी त्रिविध अर्क आहे.’ याचा भा-
वार्थ काय ? सायण म्हणतात प्राणपान-
व्यानात्मक जो प्राण, तो. तसा अर्थ
असेल. अथवा पृथिवी, अंतरिक्ष आणि

शुलोक या तीन लोकांत असलेला जो
प्रकाश तो असाहि संभवे.

‘अंतरिक्षातें मापणारा’ = ‘रजसो
विमानः.’ म्हणजे अंतरिक्षातून झपाट्यानें
जाणारा जो वायु तो, असें भाष्यकार
म्हणतात.

‘धर्म’ म्हणजे आदित्य (सूर्य)
असें सायण म्हणतात. तें संभवतें.

८. हाहि मंत्र गूढार्थक आहे. साय-
णानी परमात्मपर लाविला आहे. त्याचें
भाव्य भावेखाली उतरून घेतलें आहे
ते पहा.

आम्ही केवळ शब्दशः अर्थ दिला
आहे.

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्तॄणाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥९॥२७

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपऽचितम् । पितरम् । व-
क्तॄणाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपू-
तम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥ २७ ॥

पवित्रे पावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैरर्कमर्चनीय स्वात्मानमपुषोद्भि । तेभ्योऽपि । नर्मल-
तया पावनं परिचिच्छेदं ललु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एव जा-
नानोऽग्निर्वैष्वं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभि । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तेरग्नि-
वायुसूर्ये रत्नं रमणीयमकृतं । अक्रावीत् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्या-
वापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्येषयत् । परितः
सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुते । इति ॥

भाषायाम्

९ हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), शतधार (=शतप्रवाहम्) अक्षीयमाण
(=कदाप्यविच्छिन्नप्रवाहम्) उत्स (=स्रोतः=स्रोतोरूप) वक्तॄणां (=वक्तव्यानां
मन्त्राणां) विपश्चितं पितरं (=विद्वत्समुत्पादकं) मेळिं (=प्रबलं) पित्रोरुपस्थे
मदन्तं (=मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गे हव्यन्तं) तं सत्यवाचं (=सत्यमनतिक्रम्य
ब्रुवन्तम्) [अग्निं] पिपृतं (=पालयतम्) ॥

इति स्पष्टार्थः । सायणस्तुमन्त्रमिमं प्राचीनव्याख्यामनुसृत्य विश्वामित्रोपाध्यायपरं
विष्टुणोति । तद्यथा । यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिम-
मुपाध्यायमनयर्चां स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारम्परिमितजलधारायुक्तम-
क्षीयमाणं न कदापि .... विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्रा-
भिज्ञं पितरं शिष्याणां विशेषदेशेन पालकं वक्तॄणां व्यक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं
मेलं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे सकलस्य वक्तारं पित्रोर्द्यावापृथिव्यो-
रुपस्थे समीपे मदन्तं ज्ञानातिशयेन हव्यन्तम् अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परम-
तारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनम् । तमिममुपाध्यायं पिपृतम् । अपेक्षितफलप्र-
दानेन सपूर्णं ब्रुतम् । यद्वा पालयतम् । इति ॥

९. शंभर प्रवाहांनी वाहणारा,
[आणि] अक्षय झरा, वक्तव्य
[स्तोत्रां] चा विद्वान् पिता, वळवान्
[आणि] मातापितरांच्या मांडी-
वर आनंदाने विहार करणारा असा
जो तो सत्यवाक् [अग्नि], त्याला
हे दावापृथिवी हो, तुम्ही सभाळा.

९. ह्या मंत्राचा स्पष्टार्थ आम्ही दि-
ला आहे. सायण प्राचीन ब्राह्मणादिक
मयास अनुसरून विश्वामित्र ज्या आप-
ल्या उपाध्यायापासून ब्रह्मज्ञान प्राप्त क-
रून घेता झाला, तत्पर ही कथा आहे
असे समजून लावितात.

पण अग्निपर चागला लागत अस-
ता तसे व्याख्यान न करण्यास योग्य

9. O heaven and earth,
preserve that truth-telling
[Agni] who is an inex-
haustible spring flowing in
a hundred streams, the
learned father of all that
deserves to be spoken, the
powerful one who delights
on the lap of his parents

कारण दिसत नाही.

‘मातापितरे’ म्हणजे दावापृथिवी-
रूप समजावयाची आहेत.

‘वळवान्’ = ‘मेळिम्.’ या शब्दा-
च्या अर्थाविषयी संशय आहे. पण एक
दोन ठिसाणी सायणानी बळ असा
अर्थ केला आहे त्यावरून येथे निर्वाहार्थ
प्रबळ असा अर्थ केला आहे.

सूक्तम् २७-२६१.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । आद्या ऋतुदेवत्या वेति संप्रदायः । वस्तु-
तस्तु साय्यग्निदेवताकैव । गायत्री छन्दः ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या ।

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुम्नऽयुः ॥ १ ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम् ।

श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । साधनम् ।

श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

अग्ने शकेम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः ।

अति द्वेषांसि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने । शकेम । ते । वयम् । यमम् । देवस्य । वाजिनः ।

अति । द्वेषांसि । तरेम ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. [हे कुशिकाः], अभिद्यवः (= दीप्तिमन्तो) वः (= युष्माकं) वाजाः
(= गृह्यः = हविर्वाहका ऋत्विजो) हविष्मन्तः (= गृहीतहविष्काः सन्तो) घृताच्या
(= तन्नाच्या खुचा) प्र[गच्छन्तु] । सुम्नयुः (= स्तोत्रमिच्छन् = भावुको यजमानो)
देवान् [प्रति] [प्र] जिगाति (= प्रजिगातु = प्रगच्छतु) ॥

अग्निनानीतान् देवान् प्रति हे यजमान, त्वया तव ऋत्विग्भिश्च हविषा सह ग-
न्तव्यमिति भावः ॥

२. विपश्चितं (= मेधाविनं) यज्ञस्य साधनं (= साधकं) श्रुष्टीवानं (= श्रुष्टिमन्तं =
सुसंसारिणं) धितावानं (= हितवन्तं = निध्यात्मकधनयुक्तम्) अग्निं गिरा (= स्तुत्या)
ईळे (= स्तोमि) ॥

३. हे अग्ने, वाजिनः (= संभृतहविष्का) वयं देवस्य ते यमं शकेम (= दीप्ति-

सूक्त २७-२६१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि, मात्र पहिल्या ऋचेची अ-
ग्नि किंवा ऋतु. वृत्त-गायत्री.

१. तुमचे तेजस्वी ऋत्विज्
हवि घेऊन घृताचीसहित पुढें
[येओत]. भाविक [यजमान]
देवांपुढें येओ.

२. विद्वान्, यज्ञाचा संपादक,
सुखदायक [आणि] निधिसंपन्न
[जो] अग्नि, [त्या] ला मी स्तो-
त्राच्या योगाने स्तवितों.

३. हे अग्नी, आम्ही हविरत्न
देऊन तुज देदीप्यमानाला [येथे]
ठेवून घेण्यास समर्थ होऊं असें
कर, [आणि] द्वेष्ट्यांपासून मुक्त
होऊं असें कर.

१. ही पहिली ऋचा अग्नीविषयी
त्रिवा ऋतुविषयी आहे असें समजण्या-
चा संप्रदाय आहे. पण केवळ अग्नीवि-
षयीच आहे असें समजून निर्वाह करणें
साध्य असून बरें दिसते.

‘ऋत्विज्’. अक्षरशः ‘घोडे’ =
‘याजः’ असा अर्थ आहे. वरि हा जो

HYMN 27-261.

To Agni (except that verse 1 is
traditionally supposed to be
about either Agni or the Sea-
sons) By Vishvâmitra. Me-
tre—Gâyatri

1. Let your hoise
[like priests], bright [and]
bearers of the oblation,
come forth with the la-
dle. Let the pious [sa-
crificer] come to the gods.

2 I praise with a hymn
Agni the learned, the per-
fecter of a sacrifice, the
giver of happiness, [and]
possessed of treasure.

3. O Agni, may we,
bearing the sacrificial food,
be able to detain thee the
brilliant one; may we safe-
ly go across the haters.

घोडा या अर्थाचा शब्द, तोहि ऋग्वेदात
ऋत्विज् या अर्थां योजिलेला पुष्कळ
ठिकाणी आढळतो.

३. ‘ठेवून घेण्यास’ = ‘यमम्.’ म्ह-
णजे तू आमचा यज्ञ सिद्धीला नेण्यासा-
ठीं आमच्या यज्ञमरुपात राहशील
असे करण्याचे सामर्थ्य आम्हांला दे.

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः ।

शोचिष्केशस्त्वमीमहे ॥ ४ ॥

सम्ऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः ।

शोचिःऽकेशः । तम् । ईमहे ॥ ४ ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाद् ॥ ५ ॥ २८ ॥

तं सबाधो यतस्तुच इत्या धिया यज्ञवन्तः ।

आ चक्रुः अभिमुतये ॥ ६ ॥

तम् । सऽबाधः । यतऽस्तुचः । इत्या । धिया । यज्ञवन्तः ।

आ । चक्रुः । अभिम् । ऊतये ॥ ६ ॥

मन्तं त्वा नियन्तुमनावस्थापयितुं शकेम) [अपि च] द्वेषासि अति तरेम (=द्वेष्य उचीर्णा भवेम) ॥

भाषायाम्

४. अध्वरे समिध्यमानः (=यज्ञे सम्यग्दीप्यमानो) [यः] पावकोऽग्निरीड्यः (=स्तुत्यः) शोचिष्केशः (=ज्वालाकेशो) [भवति] तम् ईमहे (=वयं स्तुमः) ॥

५. पृथुपाजाः (=प्रभूततेजा) अमर्त्यः (=मरणरहितो) घृतनिर्णिक् (=तप्त-रूपः) स्वाहुतः (=सुष्ठु होनादिभिः सम्यक्पूजितः) अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् (=यज्ञे दत्तस्य हविषो वोढा) [भवति] ॥

६. तमग्निं यज्ञवन्तः (=यज्ञं कुर्वन्तः) सबाधः (=ऋत्विजो) यतस्तुचः (=यताः प्रयताः स्तुचो यैस्तादृशाः सन्तः) इत्या धिया (=सत्यया स्तुत्यादिकारिण्या मत्या) ऊतये (=संरक्षणाय) आ चक्रुः (=अभिमुखं कुर्वन्ति स्ववशं कुर्वन्ति) ॥

र. आ. पे

रा. रा. मलापा अण्णा चारद....	१८७६।८१	११-१४-०
रावसाहेब वामुदेव जगन्नाथ कीर्तिकर....	१८७७।७८	६-०-०
रा. रा. अधिकारी रुग्गाजी द्वारकादास मदीर.	१८७८।७९।८०	१२-१२-०
„ परभूदास माणजीवन मुंबई.	१२-०-०	
नेट्टीपलायवरी सोलापूर.	१८७८।७९।८०	१२-१२-०
रा. रा. नारायण पांडुरंग आगटे.	१८७९।८०	६-६-०
श्री. विनायकराव गंगेश किवे.	६-६-०	
रा. रा. नरसिंहभट सुरत राणा.	६-६-०	
रा. रा. एम् विमया नारिक शिरसेदार.	४-५-६	
लायवरी भूज दरवार....	६-६-०	
रा. ग. भाई जीवनजी मुंबई....	६-०-०	
डाक्टर मोरेश्वर जनार्दन मुंबई.	६-६-०	
रा. रा. रामकृष्ण गोविंद अये.	६-०-०	
„ के. शेजाद्री अप्पार....	१८७९।८०।८१	१३-१३-०
दाबु प्रसन्न सी. दास मागील बाकी मुद्रा.	२१-६-०	
ग रा. गोपाळ अनंतभट विवे. बाकीपैकी.	२-२-०	

याज्ञ

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

याज्ञ

हैं भापातर

साक्षर समर्पण लेले आदि.

भाषांतरकर्ता

३. यज्ञांत पेटविला ज्ञानारा
[जो] स्तुत्य [आणि] ज्वाला-
केश पावक अग्नि, त्याला आम्ही
[येथे] स्तवितो.

४. बहुतेजस्क, अमर, तत्स-
रूप, [आणि] सुपूजित अग्नि य-
ज्ञाचा हव्यवाहक [होय].

५. त्या अग्नीला यज्ञ करणारे
ऋत्विज् स्तुच् पुढे करून खऱ्या
भक्तीने संरक्षणासाठी आपणाकडे
वळवितात.

4. Agni Pāvaka [who
when] kindled in sacrifice
[is] praiseworthy [and]
flame-haired—we praise
him [here].

5. Agni of extensive
brightness, immortal, of
brilliant form, [and] well-
worshipped, [is] the carrier
of the oblation of the sacri-
fice.

6. That Agni the sacri-
ficing priests with the
ladles stretched forth pro-
pitiate for protection, with
true piety.

४. 'ज्वालाकेश' = 'शोचिष्केशः.'
म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केश तो.

५. 'यज्ञाचा हव्यवाहक.' म्हणजे
यज्ञात दिलेलें हव्य देवांकडेस वाहून

नेणारा.

६. 'ऋत्विज्' = 'सवाधः.' सू. ६४
म. ८ आणि टीप पहा.

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र नीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे ।

दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. देव. (=दीप्तिमान्) अमर्त्यः (=मरणरहितो) होता (=देवानामाह्वता) [अग्निर्] विदथानि (=यज्ञकर्माणि) प्रचोदयन् (=प्रकर्षेण प्रेरयन् सन्) मायया पुरस्ताद् एति (=प्रज्ञया पुरतो गच्छति=यज्ञे पुरोगामी ऋत्विक् सज्जेति=मुख्यत्वं-कत्वमाचरति) ॥

८. यज्ञस्य विप्रः साधनः (=मेधावी सपादको) वाजी (=बलवान्) [अग्निर्] वाजेषु (=समामेषु) [प्र] धीयते (=पुरतः स्थाप्यते=देवैः शत्रुहननार्थं सर्वेषां पुरतः स्थाप्यते) अध्वरेषु (=यज्ञेषु) प्र नीयते (=प्रवृष्टं नीयते अमे नीयते) ॥

९. धिया (=कर्मणा) वरेण्यश्चक्रे (=सर्वैर्वरेणीयः कृतोक्तिः) । [स] भूतानां गर्भम् आ दधे (=सर्वेषां भूतजातानां स्थावरजह्ममात्मकानां गर्भं धारयति) । दक्षस्य तना (=दक्षस्य तनया “वेदिरूपा भूमिः”) पितरं (=जगतः पालक=तम् अग्निम्) [आ दधे=धारयति] ॥

इति शब्दार्थः । सायणस्त्वैवम् । योमिधिवाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आह्वनीयरूपतया कृतोभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माहत्वेन वरेणीयः यथाग्निभूतानां स्थावरजह्ममात्मकानां भूतजातानामन्तर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे

७. देदीप्यमान अमर्त्य होता
[असा जो अग्नि, तो] यजनक-
र्माची प्रेरणा करीत करीत चातु-
र्यानें पुढें जातो.

८. यज्ञाचा मेधावी संपादक
[असा जो] बलवान् [अग्नि],
[तो] संग्रामांमध्ये पुढें केला जातो,
तो यज्ञांमध्ये पुढें नेला जातो.

९. तो कर्माच्या योगानें श्रेष्ठ
केला जातो. तो भूतांच्या गर्भाला
धारण करितो. दक्षाची पुत्री पि-
त्याला धारण करिते.

7. The brilliant im-
mortal invoker skilfully
leads at the head, inspir-
ing deeds of sacrifice.

8. The learned perfecter
of sacrifice, the mighty
[Agni], is placed at the
head [of the heroes] in
battles, is carried in front
[of the priests] in sacri-
fices.

9. By the rite he is
made the object of the
highest choice. He holds
the foetus of the creatures.
The daughter of Daksha
[holds] the father.

७. 'प्रेरणा करीत करीत' = 'प्र-
चोदयन्.' म्हणजे लोकाकडून करवीत.
'पुढें जातो' = 'पुरस्तादेति.' म्हणजे
मुख्य ऋत्विग्ज् होऊन यज्ञ संपादितो.

८. अग्नीला समामात सैनिक जन
आपणापुढें अमसर करितात आणि
यज्ञात ऋत्विग्जन आपला नायक क-
रितात.

९. ही ऋचा गूढार्थक आहे. शब्दार्थ
उघड आहे तो आम्ही वर दिला आहे;
परंतु पर्यवसित भावार्थ काय आहे ते
सांगणे सोपें नाही. सायणांचा अर्थ भाषे-
खाली पहा.

दक्षाची पुत्री म्हणजे सायणाप्रमाणें
वेदिरूप जी भूमि ती.

नि त्वां दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत ।

अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहः ऽकृत ।

अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरम् अतुरम् तस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्ऽतुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।

विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप दधि ।

अग्निमीळे कविक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । दधि ।

अग्निम् । ईळे । कविऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

सर्वत्र दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दशपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वेन मन्त्रवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५ । इति ॥

भाषायाम्.

१०. हे सहस्कृत (=सहसा बलेन निर्मित बलस्य पुत्र) अग्ने, वरेण्यं (=वरणीयं) सुदीतिं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) उशिजं (=हविः कामयमानं) त्वा (=त्वां) दक्षस्य इळा (=“दक्षस्य दुहितेळा=वेशादिलक्षणा भूमिर्”) नि दधे (=नितरां धारयति) ॥

दक्षसेळेति दुर्बोधम् ।

११. विप्रा वनुषः (=मेधाविनो भक्ता) ऋतस्य योगे (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य संपादने निमित्ते सति=यज्ञस्य संपादनाय) अतुरम् (=आकाशात्पतज्जलवचरस्त्विनं यन्तुरं (=यज्ञरूपस्य रूपस्य नियन्तारम्) अग्निं वाजैः (=हविरजैः) समिन्धते (=सम्पद्यन्तीत्यन्ति) ॥

१२. ऊर्जो नपातं (=बलस्य पुत्रम्) उप दधि दीदिवांसम् (=आ शुलोन्मारी-प्यमानं) कविक्रतुं (=ऋषिवन्मेधाविनम्) अग्निम् अध्वरे (=पक्षे) ईळे (=होमि) ॥

१०. हे बलनिष्पन्न अग्नी,
अत्यंत वरणीय आणि सुतेजस्क
[आणि] कामुक असा जो तूं,
ह्या तुला दक्षाची इळा अटकावून
ठेवीत असते.

११. [यज्ञरूप रथाचा] वे-
गवान् नियामक [असा जो] अग्नि,
[ह्या]ला मेधावी भक्तजन
यज्ञकर्म सिद्ध करण्यासाठीं हवि-
रन्नांनीं पेटवितात.

१२. बळाचा पुत्र, दुलोका-
पर्यंत प्रकाशनारा [आणि] क-
विप्रज्ञ [असा जो] अग्नि, [ह्या]-
ला मी यज्ञांत स्तवितों.

10. O son of strength,
O Agni, the altar of Dak-
sha detains thee, thou the
object of choice, resplend-
ent [and] loving [the food].

11. The learned wor-
shippers kindle with sacri-
ficial offerings Agni the
impetuous charioteer, for
accomplishing the true
rite.

12. I praise in the
sacrifice Agni, the son
of strength, who shines
brightly up to heaven [and]
who is wise like a poet.

१०. 'दक्षाची इळा' म्हणजे साय-
णाप्रमाणे पूर्वीच्या मनात सांगितलेली जी
दक्षाची पुत्री वेदिरूप भूमि ती.

पूर्वीची आणि ही दहावी ह्या दोन्ही
ऋचा गूढार्थक असल्यामुळे किंचित् दुर्बो-
ध आहेत.

११. 'यज्ञकर्म' = 'ऋतस्य.' अक्ष-

रशः 'सत्य.' कारण की यज्ञ करणें हेंच
सत्य होय असें प्राचीन आर्य समजत
असत.

१२. 'दुलोकापर्यंत.' म्हणजे पृथि-
वीपासून स्वर्गापर्यंत एकसारखा प्रका-
शनारा.

ई॒ळे॒न्यो॑ नम॒स्य॑स्तिरस्तमा॑सि दर्श॒तः ।

सम॒ग्निरि॑ध्यते वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळे॒न्यः । नम॒स्यः । ति॒रः । तमा॑सि । दर्श॒तः ।

सम॑ । अ॒ग्निः । इ॒ध्य॒ते । वृषा॑ ॥ १३ ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॑ध्यतेऽश्वो न दे॒ववा॑हनः ।

तं ह॒विष्म॑न्त ई॒ळते ॥ १४ ॥

वृषो॑ इति । अ॒ग्निः । सम॑ । इ॒ध्य॒ते । अश्वः । न । दे॒वऽवा॑हनः ।

तम् । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळते ॥ १४ ॥

वृष॑णं त्वा व॒यं वृष॑न्वृष॑णः समि॑धीमहि ।

अग्ने॑ दी॒द्यतं॑ बृहत् ॥ १५ ॥ ॥ ३० ॥

वृष॑णम् । त्वा । व॒यम् । वृष॑न् । वृष॑णः । सम॑ । इ॒धीम॑हि ।

अग्ने॑ । दी॒द्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. ई॒ळे॒न्यः (= स्तुत्यो) नम॒स्यः (= सर्वैर्नमस्कार्यस्) तमा॑सि तिरो दर्श॒तः (= अन्धकारांस्तिरस्कुर्वन् दृश्यमानः = प्रकाशमानो) वृषा॑ग्निः (= वीरोग्निः) सम॑ इ॒ध्यते (= सम्यग्दीप्यते) ॥

१४. अश्वो न देववाहनः (= अश्व इव देवान् वहन्) वृषो अ॒ग्निः (= वीरोग्निः) समि॑ध्यते (= आज्यादिभिः प्रदीपितः सन् पूज्यते) । तम् [एव] ह॒विष्म॑न्तः (= सभृतहविष्का यजमाना) ई॒ळते (= स्तुषन्ति) ॥

१५. हे वृषन् (= वीर) अग्ने, वृषण (= वीरं) त्वा (= त्वा) वृषणः (= वीरा) वयं समिधीमहि (= सम्यग्दीपयामः) । बृहद् दीद्यतम् (= अतिशयं दीपयमानं) [त्वा समिधीमहि = दीपयामः] ॥

१३. स्तवनीय, नमस्कारार्ह
[आणि] अंधकारांतें नष्ट करून
प्रकाशणारा [असा] अग्नि वीर
प्रदीप्त केला जातो.

१४. घोड्यासारखा देवांला
वाहून आणणारा अग्नि वीरच प्र-
दीप्त केला जातो. त्याला यजमान
हवीनें स्तवितात.

१५. हे वीरा अग्नी, तुज वीराला
आम्ही वीर प्रदीप्त करितों. पुष्कळ
प्रकाशणान्या [तुला प्रदीप्त क-
रितों].

13. The hero Agni,
worthy of praise, worthy
of obeisance [and] shining
through darkness, is kind-
led.

14. The hero Agni
alone is kindled, carrying
the gods like a horse.
Him they praise with sa-
crifices.

15. O hero Agni, we
heroes kindle thee a hero,
who shinest much.

सूक्तम् २८-२६२.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः । तृतीया तूष्णिक्
चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः ।

प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।
प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः ।
तं जुषस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ्रा । परिष्कृतः ।
तम् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअहवम् ।

सहसः सुनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आहुतम् । तिरःअहवम् ।
सहसः । सुनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, हे धियावसो (=प्रज्ञावान्), नो हविः (=अस्माकं हव्यं) पुरोळाशं [च] प्रात सावे (=प्रातःसवनाख्ये यजने) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. हे अग्ने, तुभ्य (=त्वदर्थं) पुरोळाः पचतः (=पुरोळाशः पक्वो) वा घ परिष्कृतः (=“पर्यग्निकरणादिभिरलकृतश्” च) [भवति] । हे यविष्ठय (=अतिशयेन युवन्), तं जुषस्व (=सेवस्व) ॥

३. हे अग्ने, तिरोअहव (=द्यस्तन द्यस्तने दिने कृतम्) आहुतम् (=अद्य प्रापितं) पुरोळाश वीहि (=भक्षय) । सहसः सुनुः (=बलस्य पुत्रस्) [त्वम्] अध्वरे (=पद्मे) हितः (=हितकारी) असि ॥

सूक्त २८-२६२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि. वृत्त-१ली, २री, आणि
६वी, द्वा गायत्री; ३री उष्णिक्,
४थी त्रिष्टुप्, ५वी जगती.

१. हे सर्वज्ञ अग्नी, हे प्रज्ञा-
वान्, तूं आमचें हवि [आणि]
पुरोडाश प्रातःसवनांत सेव.

२. हे अग्नी, तुजसाठीं पुरो-
डाश शिजविला आहे आणि सिद्ध
केला आहे. तो हे अत्यंत तरुण
[अग्नी], तूं सेव.

३. हे अग्नी, काल सिद्ध के-
लेला [आणि आज] अर्पिलेला
पुरोडाश तूं खा. वळाचा पुत्र [अ-
सा जो] तूं, [तो यज्ञाला हित-
कारक आहेस.

HYMN 28-262.

To Agni. By *Viśvāmitra*. Me-
tre-*Gāyatrī* except in verse 3
which is *Ushnik*, in verse 4
which is *Trishtubh*, and verse 5
which is *Jagati*.

1. O all-knowing Agni,
o wise one, do thou enjoy
our offering [and] food in
the morning sacrifice.

2. O Agni the sacrifi-
cial food is cooked and pre-
pared for thee. Do thou
enjoy it, o ever youthful
one!

3. O Agni, do thou eat
the proffered sacrificial
food, that was prepared
yesterday. Thou the son
of strength art favourable
to the sacrifice.

२. 'सिद्ध केला' = 'परिष्कृतः.'
म्हणजे अग्नीच्या समोताली नेकन वगैरे,
असें सायणांचें भाष्य आहे.

३. 'काल सिद्ध केलेला' = 'तिरो-
अहयम्' सू. ४५ मं. १० आणि त्या-
वरील सायणभाष्य पहा.

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।
 अग्ने यद्दस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥
 माध्यंदिने । सवने । जात॒ऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।
 अग्ने । यद्दस्य । तव । भाग॒ऽधेयम् । न । प्र । मि॒नन्ति । वि॒दथेषु ।
 धीराः ॥ ४ ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।
 अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥
 अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सूनो
 इति । आऽहुतम् ।
 अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्न॑ऽवन्तम् । अमृतेषु ।
 जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः ।
 जुषस्व तिरोभङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥
 अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जात॒ऽवेदः ।
 जुषस्व । ति॒रऽभङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. हे जातवेदः (=जाताना पदार्थाना वेदितः) कवे (=मेधावित्र), इह माध्यं-
 दिने सवने (=अस्मिन् मध्यदिनसंयन्धिनि सवने) पुरोळाशं जुषस्व (=सेवस्व) ।
 हे अग्ने, धीराः (=मेधाविन ऋत्विजो) विदथेषु (=यज्ञेषु) यद्दस्य तव भागधेयं
 (=महतस्तनाशं) न प्र मिनन्ति (=न हिंसन्ति=न वर्जयन्ति=तुभ्य प्रयच्छन्ति) ॥
 ५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (=वलस्य पुत्र), तृतीये सवने (=यज्ञे) आहुतं
 (=प्रापितं) पुरोळाशं कानिषः (=कामयस्व) । अथ (=अपि च) अमृतेषु देवेषु
 (=अमरणधर्मसु देवेषु मध्ये) अध्वरम् (=अविनाशिनं) रत्नवन्तं (=धनवन्तं)
 जागृविं (=जागरणसारिणम्) [इमं सोमं] विपन्यया (=स्तुत्या) [राह] धाः
 (=स्थापय) ॥

६. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, तिरोभङ्ग्यं (=ऋतानदिपसे कृतं) पुरोळा-
 शम् आहुतिं (=तुभ्यमर्पितं पुरोळाशं) वृधानो जुषस्व (=सेवित्वा महद्भयलो भव) ॥

४. हे सर्वज्ञ कवी [अग्नी],
तूं या माध्यंदिन सवनांत [हा]
पुरोडाश सेव. हे अग्नी, विद्वान्
[उपासक] तुज महानाचा भाग
यज्ञांमध्ये चुकवीत नाहीत.

५. हे अग्नी, हे वळाच्या पु-
त्रा, तिसऱ्या सवनांत होमिलेला
पुरोडाश तुला आवडो. आणि
अविनाशी उत्तम संपत्तिमान् [आ-
णि] जागरूक [असा हा सोम]
तूं स्तुतीसहित अमर देवांप्रत प्र-
विष्ट कर.

६. हे सर्वज्ञ अग्नी, [हव्यां-
नीं] तूं काल सिद्ध केलेलें पुरो-
डाश हवि खा, आणि प्रबळ हो.

4. O wise [and] all-
knowing one, do thou eat
the sacrificial food in this
midday sacrifice. The wise
priests do not in the sacri-
fices neglect thy portion
thou who art great.

5. May the sacrificed
food be agreeable to thee
in the third sacrifice [of
the day], o Agni, son of
strength! And do thou
take unto the immortal
gods, the indestructible,
precious, [and] wakeful
[soma] with the praise.

6. O all-knowing Agni,
do thou eat the sacrificial
food prepared yesterday,
and be strong.

४, 'चुकवीत. नाहीत' = 'न प्र
मिनन्ति.' म्हणजे तुला दिल्याशिवाय
राहत नाहीत; देतातच.

५ मंत्राचा पाठ विवाहांत आशीर्वा-
द देतांना म्हणतात. त्याचे बहुत करून
कारण इतकें दिसतें की, यात 'भागधेय.'
शब्द आला आहे, आणि साधारण समजु-
ती प्रमाणें त्याचा अर्थ सौभाग्य, चागलें

नशीब, असा होतो.

५. 'तिसऱ्या सवनांत.' म्हणजे सं-
ध्याकाळच्या सवनांत.

६. 'खा आणि प्रबळ हो' = 'वृधा-
नः जुषस्व.' अक्षरशः 'वाढणारा हो-
त्साता खा.' म्हणजे खा आणि तेणेंकरून
प्रबळ हो.

सूक्तम् २९-२६३.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता । पञ्चमी ऋत्विग्देवताऋग्निदेवताका
वा । आद्या चतुर्थादशमीद्वादशयोनुष्टुभः । षष्ठ्येकादशयुपान्त्ये
च जगत्यः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वप्त्रीमा भराग्निं मन्थाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वप्त्रीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम् । पूर्वऽर्था ॥ १ ॥

अरण्योर्निहितो ज्ञातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । ज्ञातऽवेदाः । गर्भः इव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः ।

अग्निः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], इदम् अधिमन्थनम् अस्ति (=“अरण्या उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूत दण्डरज्ज्वादिकम् अस्ति ”) । [इद] प्रजननं कृतम् अस्ति (=अभिजननसाधनभूत सपादितमस्ति) । [एतेषु सिद्धेषु] एता विश्वप्त्रीम् आ भर (=ता जनाना स्वामिनीम् अरणीम् आहर) । अग्निं पूर्वथा मन्थाम (=पूर्वस्मिन्नाले यथामन्थिषुस्तद्वद् इदानीमपि मन्थनेन निष्पन्नं करवाम) ॥

प्रजननम् अभिजननसाधनभूत दर्भपिञ्जलम्..... । यद्वा प्रजननम् मन्थनदण्डस्य निन्यासविशेषः । इति सायणः ॥

२. गर्भिणीषु सुधितः (=गर्भवतीषु सुष्टु स्थापितो गर्भ इव) ज्ञातवेदाः (=जाताना वेदिताग्निः) अरण्योर्निहितः (=अरणीनाम्न्योर्मातापिश्रोर्मध्ये स्थापितोस्ति) । दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिः (=जागरणं कुर्वद्भिर्हविर्भुक्तभैरुभ्यैर्) ईड्यः (=स्तुत्यो) [भवति] ।

सूक्त २९-२६३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
अग्नि, मात्र ५ व्या ऋचची दे-
वता अग्नि किंवा ऋत्विज्. वृत्त-
१,४,१०,१२ ह्या अनुष्टुप्;
२,३,५,७,९,१३ आणि १६
ह्या त्रिष्टुप्; ६,११,१४ आणि
१५ ह्या जगती.

१. [हे अध्वर्यू], हें अधिमंथन
आहे, [हें] प्रजनन सिद्ध केलें
आहे. त्या जन स्वामिनीला आण.
अग्नीला आपण पूर्वीप्रमाणें मथूया.

२. गर्भिणीच्या पोटी गर्भ
उत्तम रीतीने ठेविल्याप्रमाणें सर्व-
प्रज्ञ [अग्नि] दोन्ही अरणींच्या
पोटी ठेविला आहे. अग्नि जागृत
असलेल्या [आणि] हवि देणा-
ऱ्या मनुष्याही प्रतिदिनीं स्तविला
जाण्यास योग्य [आहे].

Hymn 29-263

To Agni (verse 5 is supposed to
be either about Agni or about
Ritvi : e priest) By Vis'vā
mitra Metre- verses 1,4,10,
12 are anushtubhs, verses 2,3,
5,7,8,9,13 and 16 are Trish-
tubhs and 6,11,14 and 15 are
Jagatis

1 [O Adhvaiyu], here
is the churning staff. Here
is prepared wherewith to
beget Bring here that
mistress of people Let
us churn out Agni accord-
ing to the ancient method

2 Like the foetus skil-
fully placed in pregnant
women the all knowing one
is placed in the two Aia-
nis Agni deserves to be
prused day after day by
wakeful men offering sacri-
fices.

१ 'जनअधिमंथन' म्हणजे अरणी
मध्ये घालून घासावयाचा जो लाकडाचा
तुरडा तो. आणि प्रजनन म्हणजे त्या
तुरड्याने अरणीमध्ये घर्षण करण्याची
तयारी आणि साधन.

'जन स्वामिनीला' = 'विश्वामित्रा',
म्हणजे जिच्या अग्नी अधिमंथनाचा प्रवेश
होऊन अग्निरूप बाळ उत्पन्न होणार, ती
अरणी

२ दोन अरणी म्हणजे एक तालची
अरणी आणि एक वरची मिळून त्या
एकमेकावर घासल्या म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या
संगापासून पुत्रोत्पत्ति होती त्याप्रमाणें
त्यातून अग्नि बाहेर पडतो, असें तात्पर्य.
स्त्रीपुरुषाचें साम्य जें अरणीस दिलें
आहे, तें पूर्वीच्या आणि पुढच्या मन्त्रातहि
विवक्षित आहेच.

उत्तानायामव भर चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणम् ।
जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने ।
अजनिष्ट ॥ ३ ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अर्धि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोहूवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अर्धि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोहूवे ॥ ४ ॥

मन्यता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेर्वम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

मन्यत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचेतसम् । अमृतम् । सुऽ-
प्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत ।
सुऽशेर्वम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अध्वर्यो], चिकित्वान् (= विद्वांस्त्वम्) उत्तानायाम् (= अधरारण्या-
म्) [उत्तरारणिम्] अव भर (= अधोपुता धारय) । [सा अधरा अरणिः]
प्रवीता (= निषिक्तेरतस्का सती) सद्यः (= क्षिप्तं) वृषणं वीरमग्निं जजान (= ज-
नितवती) । [सः] अरुषस्तूपः (= आरक्ततेजःसंघातवान्) [अस्ति] । अस्य
पाजः (= तेजो) रुशत् (= तमोनाशकम्) [अस्ति] । इळायाः पुत्रः (= उत्तर-
वेद्या भूम्याः एतर्) वयुने (= योनौ) अजनिष्ट (= अजनि) ॥

४. हे जातवेदोऽग्ने, हव्याय वोहूवे (= हव्यं वोदये = हविवोदुं = हविवंदनाय) वयं
त्वा (= त्वाम्) इळायाः पदे (= उत्तरवेद्यात्मके स्थाने) पृथिव्या नाभा (= नाभी =
उत्तरवेदिलक्षणे पृथिव्या मध्यस्थाने) नि धीमहि (= निदध्मः = स्थापयामः) ॥

५. हे नरः (= शूराः), अद्वयन्तं (= मनसा वाचा भैरुविषमेव यमं पुर्याणं)

३. [हे अध्वर्यु], विद्वान् जो तूं तो उताणी निजलेल्या अरणी-वर [वरच्या अरणीला] धर. ती एकदम गरोदर होऊन [अग्नी] वीराला जन्म देते. तो [वीर] [उपजतांच] आरोचमान-तेजःपुंज [होय]. याचें तेज लखलखीत [होय]. इळेचा पुत्र जन्मस्थानीं जन्मला.

४. हे सर्वज्ञ अग्नी, हवि वाहण्यासाठीं आम्हीं तुला इळेच्या स्थानीं— [तुला] पृथिवीच्या नाभीवर— ठेवीत आहों.

५. हे शूरानो, मेधावी, निष्कपट, अतिशय चतुर, अमर [आणि] सुंदर [असा जो अग्नि त्या]ला तुम्ही मंथून उत्पन्न करा. यज्ञाचा मुख्य ध्वज [आणि] उत्तम सुख देणारा जो अग्नि, त्याला हे शूर हो, तुम्ही प्रथम उत्पन्न करा.

3. [O Adhvaryu] do thou the wise one hold the [upper Arani] on the [lower one] lying supine. Forthwith she (the latter) being impregnated has given birth to the hero. [He is] of reddish brilliancy. His light [is] brilliant. The son of Ila is . born of the place of birth.

4. O all-knowing Agni, we place thee on the seat of Ila—on the navel of the earth—that thou mayest carry the oblation.

5. Churn out, o heroes, the poet [Agni], sincere, wise, immortal [and] beautiful. First produce, o heroes, the highest banner of sacrifice, Agni, the great giver of happiness.

३. 'इळेचा पुत्र.' म्हणजे अग्नि. इळा म्हणजे उत्तरवेदी, तिचा पुत्र असे सायण म्हणतात. तसे, किंवा हविरज्ञ (इळा) जे, तिचा पुत्र असे संभवेल. कसेहि असो, 'इळायाः पुत्रः' म्हणजे यें अग्नि समजावयाचा आहे.

४. 'इळेच्या स्थानी' आणि 'पृ-

थिवीच्या नाभीवर' म्हणजे एकच. दोन्हीचा अर्थ उत्तरवेदीनांवाचें स्थल, की ज्यावर अग्नीला स्थापावयाचा प्रचार असे, तें. त्या स्थळाला पृथिवीचा नाभि म्हणण्याचे कारण असें दिसतें की, वेदि हें इतक्या महत्त्वाचे स्थळ मानीत, कीं त्याला पृथिवीचें मध्यस्थळ म्हणू लागले.

यदी मन्यन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न बाज्यरुषो वनेष्व ।

चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणत्तयश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्यन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । बाजी ।

अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अ-
श्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

जातो अग्नि रोचते चेकितानो बाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । बाजी । विप्रः । कविऽशस्तः ।

सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अ-
ध्वरेषु ॥ ७ ॥

प्रचेतसं (=प्रवृष्टज्ञानम्) अमृतम् (=अमरणधर्माणं) सुप्रतीकं (=शोभनैरङ्गैर्वा-
लाभिरूपेत) कविम् (=अग्निलक्षणं देवानां स्तोतारं) मन्यत (=मन्यनेन निष्पा-
दयत) । हे नरः, यज्ञस्य प्रथमं केतुं (=ग्रेष्ठध्वजभूतं) सुशेवं (=शोभनस्य सुखस्य कता-
रम्) अग्निं पुरस्तात् (=कर्मणः प्रारम्भे) जनयत (=उत्पादयत) ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) [तं] बाहुभिर्मन्यन्ति (=ऋत्विजः स्वहस्तैर्मन्थन्ति) [तदा] अरुषः (=आरोचमानः सोमिर्) वनेषु आ (=काष्ठेषु) अश्वो न बाजी वि रोचते (=प्रयलोश्च इव विविधमितस्ततः शोभते) । यामन् (=यामनि ग-
मने) चित्रः (=नानाविधवर्णः) अनिवृतः (=केनाप्यप्रतिबद्धगमनः) अश्विनोर्न
(=अश्विनो रथ इव) [विरोचते] अश्मनस्तृणा (=उपलास्तृणानि च) दहन् परि
वृणक्ति (=परितो भ्रमति) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

७. जातोऽग्निः (=अग्निर्जातमात्र एव सन्) चेकितानः (=सर्वं जानानो) बाजी
(=प्रयलो) विप्रः (=मेधावी) कविशस्तः (=ऋषिभिः स्तुतः) सुदानुः (=म-
होदारः) [एतादृशो] रोचते (=दीप्यते) । यम् [अग्नि] देवासः (=देवाः)

६. जेव्हां [त्याला] हातांनीं मंथून उत्पन्न करितात, तेव्हां [तो] आरोचमान [अग्नि] प्रवळ वारूपमाणें काष्ठांमध्ये शोभतो.—तो गमनकाळीं अश्वींच्या अनिवार्य सुंदर रथाप्रमाणें [शोभतो]. तो भ्रमण करितो आणि पाषाण आणि तृणें यांस जाळून टाकितो.

७. अग्नि उपजतांच सर्व जाणणारा, प्रवळ, मेघावी, कवीनीं स्तुत [आणि] महोदार असा प्रकाशतो; ज्याला स्तुत्य आणि विश्वज्ञ असा हव्यवाहक करून देव यज्ञांमध्ये स्थापिते झाले.

6. When they churn him out with their arms, he the reddish one shines among the woods (the fuel-sticks) like a mighty horse. Like the handsome [and] irresistible chariot of the As'vins in [their] path, [he shines]. He whirls round, burning rocks and grass.

7. No sooner is Agni born than he shines [as] all-seeing, mighty, wise, praised by the poets [and] bounteous; [Agni] whom the gods established in the sacrifices [as] a praiseworthy [and] all-knowing carrier of oblation.

५. 'प्रथम' = 'पुरस्तात्.' म्हणजे य-

ज्ञ करवयाचा त्याच्या पारंभी.

६. 'पाषाण आणि तृणे यास जाळून टाकितो' = अश्मनस्तृणा दहन्. म्ह० काहीं गूढार्थ विवक्षित आहे असें दिसत

नाहो. शब्दशः अर्थाप्रमाणेंच भावार्थ समजावयाचा आहे असें दिसतें.

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
 देवावीर्देवान्हविषा यज्ञास्यग्रे बृहद्यज्ञमाने वयो धाः ॥ ८ ॥
 सीदं । होतरिति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् । सादय ।
 यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।
 देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यज्ञासि । अग्रे । बृहत् । यज्ञमाने ।
 वयः । धाः ॥ ८ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्त्रेधन्त इतन् वाजमच्छ ।
 अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥
 कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्त्रेधन्तः । इतन् । वाजम् ।
 अच्छ ।
 अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असहन्त ।
 दस्यून् ॥ ९ ॥

इह्यं (=स्तुत्य) विश्वविदं (=सर्वस्य जगतो वेदितारम्) [एतादृशं] हव्यवाहं
 (=हव्याना वोढारं) [कृत्वा] अध्वरेषु (=यज्ञेषु) अदधुः (=अस्थापयन्) ॥

भाषायाम्.

८. हे होतः [अग्ने], चिकित्वान् (=विद्वास्त्व) स्व उ लोके (=स्वर्गीये तव स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे) सीद (=निषीद) । यज्ञ (=यजनकर्तार यजमान) सु-
 कृतस्य योनौ (=सुचरितस्य स्थाने=उत्तमलोके) सादय (=निषादय) । देवावीः
 (=देवाना सतर्पयिता त्व) देवान् हविषा यज्ञासि (=हविरज्जेन पूजय) । हे अग्ने,
 [त्व] यजमाने (=यजमानस्य गृहे) बृहद् वयः (=महदन्न) धाः (=स्थापय) ॥
 ९. हे सखायः (=सहकर्मकारिणोध्यव्यादयः), धूमं (=धूमरूप धूमवन्तं)
 वृषण (=वीरम्) [अग्नि] कृणोत (=कुरुत मन्यनेनोत्पादयत) । अस्त्रेधन्तः
 (=अनुपक्षीगवला) [यूयं] वाजम् अच्छ (=मन्थनरूपं युद्धं प्रति) इतन् (=ग-
 र्जत) । अयमग्निः पृतनाषाट् (=शत्रुसेनाना नेता) सुवीरः (=शोभनो वीरः)
 [भवति] येन देवासः (=देवा) दस्यून् (=असुरान्) असहन्त (=अभ्यभयन्) ॥

८. हे होला, विद्वान् [असा जो] त्वं [तो] आपल्या स्थानी बैस. यज्ञ करणाऱ्याला सुरुताच्या स्थळी वसीव. देवांतें संवत्स करणारा [असा जो] त्वं [तो] देवांला हवीनें यज्ञ. हे अग्नी, त्वं यजमानाच्या घरां पुष्कळ अन्नसंपत्ति ठेव.

९. हे मित्र हो, तुम्ही [या] धूमवान् वीराला उत्पन्न करा. अक्षीणसामर्थ्य जे तुम्ही ते युद्धाप्रत चला. हा अग्नि शत्रुंजय सुवीर [होय], [कीं] ज्याच्या योगानें देव दस्यूला जिंकिते झाले.

8. Do thou the learned one, o invoker, sit, on thy seat, establish the giver of sacrifice in the home of righteousness. Do thou, the gratifier of the gods, sacrifice to the gods with the sacrificial food; and place, o Agni, plenty of food in the house of the worshipper.

9. O friends, produce the smoky hero. Go forth safely to the battle. This Agni is conqueror of armies, an excellent warrior, through whom the gods overpowered the Dasyus.

८. 'आपल्या स्थानी' = 'स्वे उ लोके.' म्हणजे उत्तरयेदी जी तिजवर.

'यज्ञ करणाऱ्याला' = 'यज्ञम्.' यज्ञ शब्दाचा अर्थ यजन ज्याकरिता करावयाचें तो, यजनीय, असा होतो याविषयीची उदाहरणें पूर्वी आलीच आहेत. त्याप्रमाणेंच यजन करणारा असा सायणानी येथे केलेला अर्थ संभवतो असें आम्हांस वाटतें.

९. 'धूमवान्' = 'धूमम्.' अक्षरशः

'धूम' इतकाच अर्थ होतो असे दिसते, पण सायणानी येथें विशेषणार्थी अर्थ केला आहे. विशेषण संभवत नाही असें नाही. 'गीः' म्हणजे स्तोत्र असा जसा अर्थ होतो तसाच स्तोत्र करणारा असाहि होतो हें प्रसिद्ध आहे.

'युद्धाप्रत' = 'वाजम्.' म्हणजे अग्निमन्थनरूप जें युद्ध त्याप्रत असे सायण म्हणतात.

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं ज्ञानन् आ सीदथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । ज्ञानन् । अग्ने । आ । सीद । अर्थ । नः । वर्धय । गिरः ॥

॥ १० ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् ।

विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् ।

सरीमणि ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. जातः (=जातः सन्) यतः (=यस्माद्योनेस्) त्वम् अरोचथाः (=शोभसे) [स] ऋत्वियः (=ऋतौ भवः=यजनकाले निष्पन्नस्) ते योनिः (=तवावासरस्थानम् उच्यते) अयं (=पुरोवर्ति) [भवति] । तं [योनि] जानन्स्त्वं हे अग्ने, आ सीद (=तस्योपरि निषीद) । अथ (=अनन्तरं) नो गिरौ वर्धय (=अस्माकं स्तोत्राणि सफलीकुरु) ॥

११. आसुरो गर्भः (=प्रबलस्याग्नेः संबन्धी गर्भः अरणिस्थोऽग्निस्) तनूनपात् उच्यते । यद् (=यदा) विजायते (=विशेषेण प्रत्यक्षतया प्रादुर्भवति) [तदा] नराशंसो [नाम] भवति । यद् (=यदा) मातरि (=अन्तरिक्षे) अमिमीत (=स्वं तेजो निमिमीते=आत्मानं प्रादुर्भावयति) [तदा] मातरिश्वा [नाम भवति] । [तस्याग्नेः] सरीमणि (=सरणे शीघ्रगमने) वातस्य सर्गोभवत् (=वायोः सृष्टिर्भवति) ॥

१०. [हे अग्नी], तूं जन्म-
तांच जेथून प्रकाशतोस तें हें तुझें
योग्यकालीन आवासस्थान [होय].
[तें] जाणून हे अग्नी, तूं त्याज-
वर वस आणि आमचीं स्तोत्रें स-
फल कर.

११. प्रबल [जो] [अर-
णीमधील] गर्भ त्याला तनूनपातू
म्हणतात. तो जन्मला म्हणजे न-
राशंस होतो. मातेच्या ठायीं नि-
र्माण झाला म्हणजे मातरिश्वा [हो-
तो]. याच्या शीघ्रगमनांत वायूची
सृष्टि होते.

10. This [is] thy sea-
sonable seat whence thou
shinest after birth. Know-
ing [it], o Agni, sit down
on it, and fulfil our pray-
ers.

11. The mighty foetus
is called Tanûnapât. He
becomes Narâs'aṁsa when
he is born [and] Mâtaris'-
vâ when he is manifested
in the mother. In [his]
march is produced the
creation of Vâyu.

१०. 'योग्य कालीन आवासस्थान'
= 'ऋत्वियो योनिः.' म्हणजे यजनका-
ळ जेव्हां जेव्हा येतो, तेव्हां तेव्हा तयार

केले जाणारे उत्तरवेदिरूप जें स्थान
तें. ऋ. १०. ११. ४ आणि सायणभा-
ष्य पहा.

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नं आ सीदथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । ज्ञानन् । अग्ने । आ । सीद । अर्थ । नः । वर्धय । गिरः ॥

॥ १० ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीन मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् ।
विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् ।
सरीमणि ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. जातः (=जातः सन्) यतः (=यस्माद्योनेस्) त्वम् अरोचथाः (=शोभसे)
[स] ऋत्वियः (=ऋतौ भवः=यजनकाले निष्पन्नस्) ते योनिः (=तवावासस्थानम्
उत्तरवेदिरूपम्) अयं (=पुरोवर्ति) [भवति] । तं [योनि] जानंस्त्वं हे
अग्ने, आ सीद (=तस्योपरि निषीद) । अथ (=अनन्तरं) नो गिरो वर्धय (=अ-
स्माकं स्तोत्राणि सफलीकुरु) ॥

११. आसुरो गर्भः (=प्रबलस्याग्नेः संबन्धी गर्भः अरणिस्थोऽग्निस्) तनूनपात् उ-
च्यते । यद् (=यदा) विजायते (=विशेषेण प्रत्यक्षतया प्रादुर्भवति) [तदा] नरा-
शंसो [नाम] भवति । यद् (=यदा) मातरि (=अन्तरिक्षे) अमिमीत (=स्वं
तेजो निर्मिमीते=आत्मानं प्रादुर्भावयति) [तदा] मातरिश्वा [नाम भवति] ।
[तस्याग्नेः] सरीमणि (=सरणे शीघ्रगमने) वातस्य सर्गोभवत् (=वायोः सृष्टिर्भव-
ति) ॥

१२. हे अग्नी, चांगल्या मंथनानें मथून काढिलेला [आणि] चांगला स्थापण्याच्या रीतीनें स्थापिलेला [असा जो तूं] कवि, [तो] चांगलीं निर्विघ्न यजनकमें कर [आणि] देवकामी यजमानासाठीं देवांला पूज.

१३. अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले. अक्षय, विजयी [आणि] दृढदंत [अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले]. हा पुत्र जन्मलेला पाहून दश अङ्गुलि[रूप] बहिणी मिळून आनंदघोष करितात.

12. Rubbed out into existence by good rubbing, [and] established by the good mode of establishing, do thou the poet, o Agni, perform the rites successfully. Worship the gods for the god-loving [sacrificer.]

13. The mortals have given birth to the immortal—[to him who is] indestructible, victorious, [and] strong-jawed. The sisterhood of the ten fingers joined together shout with joy at the birth of the son.

१२. अग्नीची तनूनपात्, नराशंस, मातरिश्वा, अशी नावें आहेत ती तो केव्हा केव्हा पावतो तें यात सांगितले आहे. या मत्राप्रमाणे अरणीत गर्भरूपानें अग्नि जेव्हा असतो तेव्हा तो तनूनपात् होय. बाहेर प्रगट झाला म्हणजे नराशंस होय, आणि अंतरिक्षात आविर्भूत झाला म्हणजे मातरिश्वा होय. परंतु वेदातील साधारण समष्टीप्रमाणें अग्नीपासून झालेला जो अग्नि तो तनूनपात् (=आपल्याच शरीराचा पुत्र); मनुष्यांनी स्तविलेला म्हणून नराशंस; आणि अंतरिक्षात

वैश्वरूपानें श्वासोद्वास करितो म्हणून मातरिश्वा.

१३. 'स्थापिलेला'. म्हणजे वेदीवर. 'मर्त्य ऋत्विज् अमर्त्य अग्नीला उत्पन्न करितात' म्हणजे हातानीं वर्षण करून काढितात. त्याच्या अंगुली ह्याच दहा बहिणी, त्या पुत्राचा जन्म पाहून आनंदानें जयनाद करितात' असें तात्पर्य.

शातिसूक्तात हा मन म्हणतात. 'पुमास जातमभि स रमन्ते' हे शब्द आहेत म्हणून बहुत करून प्रचारपट्टा असावा.

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अमुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽ-
जम्भम् ।

दश । स्वसारः । अमुवः । सप्तऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि ।
सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. सुनिर्मथा निर्मथितः (=शोभनेन मन्यनेन नितरा मथितः) सुनिधा नि-
हितः (=शोभनया निधया निधानप्रकारेण निहित. स्थापितः) कविः (=मेधावी
त्वम्) हे अग्ने, स्वध्वरा कृणु (=स्वध्वराणि कर्माणि कुरु=अस्माभिः क्रियमाणानि
कर्माणि हिंसारहितानि कुरु) । देवान् देवयते (=देवकामिने यजमानाय=तदर्थ)
यज (=पूजय) ॥

१३. मर्त्यासः (=मर्त्याः=मरणधर्माण ऋत्विजः) अमृतम् (=अमरणधर्माणम्)
अजीजनन् (=अजनयन्) । अस्त्रेमाण (=क्षयरहित) तरणिं (=विजयिन) वी-
ळुजम्भं (=दृढतरदन्तम्) [अमृतं मर्त्या अजीजनन्] । दश स्वसारोमुवः (=स्व-
सृभृता दशाङ्गुलयः) समीचीः (=समीच्यः=संगताः सत्यः) पुमांसं जातम् अभि
(=उत्पन्न पुत्रमभिलक्ष्य अग्निरूपस्य पुत्रस्य जन्म दृष्ट्वा) स रभन्ते (=आनन्दशब्द
पूर्यते) ॥

१२. हे अग्नी, चांगल्या मं-
थनानें मंथून काढिलेला [आणि]
चांगला स्थापण्याच्या रीतीनें स्था-
पिलेला [असा जो तूं] कवि,
[तो] चांगलीं निर्विघ्न यजनक-
में कर [आणि] देवकामी यज-
मानासाठी देवांला पूज.

१३. अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न
करिते झाले. अक्षय, विजयी [आ-
णि] दृढदंत [अमर्त्याला मर्त्य
उत्पन्न करिते झाले]. हा पुत्र
जन्मलेला पाहून दश अङ्गुलि[रूप]
बहिणी मिळून आनंदघोष करि-
तात.

१२. अग्नीची तनूनपात्, नराशंस,
मातरिश्वा, अशी नांवे आहेत ती तो
केव्हां केव्हां पावतो तें यांत सांगितलें
आहे. या मंत्राप्रमाणे अरणीत गर्भरूपानें
अग्नि जेव्हां असतो तेव्हा तो तनूनपात्
होय. बाहेर प्रगट झाला म्हणजे नराशंस
होय, आणि अंतरिक्षांत आविर्भूत झाला
म्हणजे मातरिश्वा होय. परंतु वेदातील
साधारण समजुतीप्रमाणें अग्नीपासून झा-
लेला जो अग्नि तो तनूनपात् (=आप-
ल्याच शरीराचा पुन); मनुष्यानी स्तवि-
लेला म्हणून नराशंस; आणि अंतरिक्षांत

12. Rubbed out into
existence by good rubbing,
[and] established by the
good mode of establish-
ing, do thou the poet, o
Agni, perform the rites
successfully. Worship the
gods for the god-loving
[sacrificer.]

13. The mortals have
given birth to the immor-
tal—[to him who is] indes-
tructible, victorious, [and]
strong-jawed. The sister-
hood of the ten fingers join-
ed together shout with joy
at the birth of the son.

वैश्वतरूपानें श्वासोद्वास करितो म्हणून
मातरिश्वा.

१३. 'स्थापिलेला'. म्हणजे वेदी-
वर. 'मर्त्य कृत्विज् अमर्त्य अग्नीला उ-
त्पन्न करितात' म्हणजे हातानी घर्षण
करून काढितात. त्यांच्या अंगुली द्याच
दहा बहिणी, त्या पुत्राचा जन्म पाहून
आनंदानें जयनाद करितात' असे
तात्पर्य.

ज्ञातिसूक्तांत हा मंत्र म्हणतात. 'पु-
मासं जातमग्निं सं रभन्ते' हे शब्द आहेत
म्हणून बहुत करून प्रचार पडला असावा.

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोच्चदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥१४॥

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे । यत् ।
अशोचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठ-
रात् । अजायत ॥ १४ ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

गुम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरे एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥१५॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । वि-
श्वम् । इत् । विदुः ।

गुम्नऽवेत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैऽएकः । दमे ।
अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४ यद् (=यद्यपि) मातुरुपस्थे (=मातृभूताया उत्तरवेत्या उत्सङ्गे) ऊ-
र्धनि (=ऊर्ध.स्थाने च) अशोचत् (=दीप्यते) [तदपि] [स] सप्तहोता (=सप्त
होतारो यस्य तादृशः) सनकात् (=सनातनात्कालादारभ्य) अरोचत (=अदीप्य-
त) । यद् (=यद्यपि) असुरस्य जठराद् (=बलवतीरणेरुदराद्) अजायत (=जा-
यते) [तदपि] सुरणः (=वसनीयः स) दिवेदिवे (=प्रतिदिन=कदापि) न नि
मिषति (=न निद्राति=सर्वदा यत्तार्थं जागृत) ॥

१५ मरुता प्रया इव (=मरुता बलानीव) अमित्रायुधः (=शत्रुभि सह यो-
द्धारो) ब्रह्मणः प्रथमजा (=यज्ञरूपाया उपासनाया. प्रथमजाता) [कुशिका]
विश्वमिदं विदुः (=सर्वमेव जगज्जानन्ति) । कुशिकाः (=कुशिकस्य पुत्रा) गुम्नवद्
ब्रह्म (=इविषा सहित स्तोनम्) आ ईरिरे (=उच्चारयन्ति) [अपि च] एकैको
दमे (=स्वस्वगृहे) अग्निं सम् ईधिरे (=सम्यग्दीपयन्ति) ॥

१४. तो मातेच्या मांडीवर [आणि] स्तनावर जरी प्रकाशत आहे, तरी सात होते असलेला तो अग्नि प्राचीन काळापासून प्रकाशत आला आहे. प्रवळाच्या पोटी जरी तो जन्मतो तरी तो आह्लादकारक अग्नि प्रत्यहीं जागृत राहतो.

१५. मरुतांच्या वलांप्रमाणे शत्रूंशी लढणारे [आणि] उपासनेचे प्रथमजात जे [कुशिक-पुत्र], ते सर्व कांहीं जाणतात. कुशिकाचे वंशज हवीसहित स्तोत्र उच्चारितात [आणि] एकेकजण [आपआपल्या] घरी अग्नीला प्रदीप्त करितात.

१४. 'अग्नि जरी वेदी मातेच्या मांडीवर प्रतिदिनी लोळतो, तरी तो फार प्राचीन आहे. तो जरी अरणीपासून प्रतिदिनी उत्पन्न होतो, तरी तो फार दिवसाचा आहे आणि तो कधीहि निजत नाही, तर सदैव यज्ञसिद्ध्यर्थ जागृत राहतो.'

'सात होते ज्याला आहेत' = 'सप्त होता.' म्हणजे सात होतक ज्याची सेवा करितात तसा. सात होते म्हणजे ऋत्विजांपैकी सात जण, की ज्यास होतृकर्म

14. He having seven invokers has shone from ancient times, though he shines on the lap [and] on the breast of his mother [as an infant]. The beautiful Agni is wakeful from day to day though he is born from the loins of his mighty wood.

15. Fighting the enemies like the forces of the Maruts, the first-born of Prayer know everything. The sons of Kus'ika have chanted a prayer with oblation [and] have each kindled Agni in their house.

करण्याचा अधिकार आहे ते. सू. ५८ मं. ७ पहा.

१५. उत्तरार्धाचा भावार्थ: 'आम्ही कुशिकपुत्रांनी आपापल्या घरी अग्नीला प्रदीप्त करून हवि देऊन स्तोत्र म्हटले आहे.' परंतु पूर्वार्ध अक्षरशः आम्ही भाषातसात दिला आहे. त्यात 'मरुतांच्या गणाप्रमाणे शत्रूशी लढणारे' हे विशेषण आत्मभाषादोषयुक्त आहे; आणि 'उपासनेचे प्रथमजात' म्हणजे धर्मवृत्त्याचे वडील पुत्र, याचे तात्पर्य काय असेल?

यद्वा त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वा उप याहि सोमम् ॥ १६

॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१६. हे चिकित्वो होतः (=ज्ञातवन् होतरग्ने), यद् (=यस्माद्) अद्य (=अस्मिन् दिने) अस्मिन् प्रयति यज्ञे (=प्रवर्तमाने यज्ञे) त्वा (=त्वाम्) इह अवृणीमहि (=यज्ञसंपादनार्थं स्वीकृतवन्तः स्मः) [अतः कारणात्] [त्वं] ध्रुवम् अयाः (=नित्यं देवान् यज) उत (=अपि च) ध्रुवम् अशमिष्टाः (=नित्यं स्तुहि च देवान्) । [अपि च] प्रजानन् (=प्रज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वं] सोमम् उप याहि (=सोमाहुतिं प्रति आगच्छ) ॥

शमतिः स्तुतिकर्मेति सायणः ॥

तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ३०-२६४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । निष्टुप् छन्दः ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।
तिर्तिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १
इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति ।
प्रयांसि ।

तिर्तिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः ।
चुन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], सोम्यासः सखायः (=सोममभिषुष्यन्तस्ते सखायस्) त्वा

१६. हे विद्वान् होसा, ज्या-
पेक्षां या चाललेल्या यज्ञांत तुला
आज आम्हीं येथे नेमिलें आहे,
त्यापेक्षा तूं नित्य [आम्हांसाठीं] य-
जन कर आणि तू नित्य [देवाला]
स्तव. प्रज्ञानी आणि विद्वान् असा
जो तूं, तो [आमच्या] सोमाप्रत
येत ना.

16 Inasmuch as, o
learned invoker, we have
appointed thee here to day
in this present sacrifice,
therefore do thou ever sa-
crifice and do thou ever be
engaged in praising [the
gods] All knowing and
learned do thou come to
the [offering of the] soma

१६ 'अग्न्याला आम्ही आमचा होता
नेमिलें आहे. तो नित्य आम्हांकरिता

देवाला स्तवो आणि हवीनें भजा '

सूक्त ३०-२६४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिपुष्.

१. [तुझे] सोमयाजी मित्र
तुझी इच्छा करीत आहेत; सोम
काढीत आहेत; त्याणीं हविरनें
हातात धरिलीं आहेत. ते जनाचा
उपहास सहन करितात. कारण
की, हे इंद्रा, तुजपेक्षा प्रख्यात
कोण आहे?

HYMN 30-264

To Indra By Visvamitra Me-
tric—Trishtubh

1 [Thy] soma sacrific-
ing friends are yearning
for thee They are ex-
tracting the soma They
hold the oblations They
bear the ridicule of people
For who, o India, is more
celebrated than thee?

१ 'जनाचा उपहास सहन करिता-
त' = 'तितिक्षन्त जनानामभिशस्तिम्'
म्हणजे तुज इंद्राचा उपासना करिता

दुसऱ्या देवांची करीत नाहीत म्हणून
आमचा उपहास करितात तो सहन न-
करिता

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।
 स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥
 न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजासि । आ । तु । प्र । याहि ।
 हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । सम-
 ऽधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकुर्मिर्ऋधावान् ।
 यदुग्रो धा बाधितो मर्येषु कृत्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥
 इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकुर्मिः ।
 ऋधावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्येषु । क । त्या । ते । वृषभ । वी-
 र्याणि ॥ ३ ॥

(=त्वाम्) इच्छन्ति (=वाञ्छन्ति) । [त्वदर्थे] सोम सुन्वन्ति (=सोममभिपु-
 ण्वन्ति) प्रयासि (=हविरज्ञानि) दधति (=धारयन्ति) । [त्वदर्थे] जनानाम्
 अभिशस्ति (=सप्तनाना हिंसा सहन्ते) । हे इन्द्र, त्वद् आ (=त्वत्तः) कथन हि
 प्रकृतः (=मर्यादातरो न भवति) ॥

भाषायाम्.

२. परमा चिद्रजासि (=दूरे वर्तमानान्यपि स्थलानि) ते न दूरे (=तव दूरे न
 भवन्ति) । हे हरिवो (=हरिवन् हरिवर्णाश्च), हरिभ्या (=हरिवर्णाभ्यामथवाभ्याम्)
 आ तु प्र याहि (=शीघ्रम् आगच्छ) । स्थिराय वृष्णे (=प्रबलस्य वीराय तुभ्यम्)
 इमा सर्वना कृता (=इमानि सर्वनानि प्रातरादीनि कृतानि संपादितानि) [भव-
 न्ति] । अग्नौ समिधाने (=अग्नौ समिद्धे सति) ग्रावाणो युक्ताः (=सोमाभिषवा-
 र्धमुयुक्ताः सन्ति) ॥

३. इन्द्रः सुशिप्रः (=सुमुखो) मघवा (=धनवान्) तरुत्रः (=जेता) महा-
 व्रातः (=मरुता महता व्रातेन संघेन युक्तस्) तुविकुर्मिः (=प्रभूतरुर्मा) ऋधावान्
 (=यदुनिषयहिंसावान्) [भवति] । — हे वृषभ (=वीर) [इन्द्र], उग्रः (=व-
 लयास्त्वं) बाधितः (=पीडितः सन्) यत् (=यानि) मर्येषु (=मरणधर्मसु मनु-

२. अत्यंत दूर अशीं स्थानेंहि तुला दूर नाहींत. हे हर्यश्च [इंद्रा], तूं आपल्या पिवळ्या घोड्यांनीं सत्वर ये. हीं सवनें तुज प्रबळ वीराकारणें केलीं आहेत. अग्नीला प्रदीप्त करून [आम्हीं] त्रावे जोडिले आहेत.

३. इन्द्र सुमुख, धनसमृद्ध, विजयी, महागण, महापराक्रमी, [आणि] शत्रुंजय [आहे].—हे वीरा [इन्द्रा], तुला उपद्रव झाला तेव्हां महाबळवान् तूं मर्त्यजनांमध्ये जे [पराक्रमे] करिता झालास ते तुझे पराक्रम [आतां] कोठे आहेत?

2. Even the remotest spaces are not far to thee. Come with thy bay horses, o possessor of bay horses! For the mighty hero these rites are performed. [And] Agni being kindled the soma-pressing stones are joined.

3. Indra [is] fair-faced, wealthy, victorious, followed by the great troops [of the Maruts], performer of great exploits [and] a destroyer of enemies.—Where [are] those thy deeds of valour, o hero, which, being pressed [by thy enemies], thou didst perform among the mortals?

२. 'दूर नाहींत.' यास्तवच तूं लवकर येऊं शकशील; तर तूं सत्वर ये.

३. उच्चरार्थीत ऋषि विचारितो की,

'हे इन्द्रा, प्राचीन काळी त्यां जे पराक्रम मनुष्यलोकीं केले ते आतां कोठे आहेत?'

म्ह. 'ते आतां नां करीत नाहीत'?

त्वं हि प्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।
 तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥
 त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि ।
 जिघ्रमानः ।
 तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव ।
 तस्थुः ॥ ४ ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृढमवदो वृत्रहा सन् ।
 इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ ५ ॥ १
 उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृढम् । अवदः । वृ-
 त्रऽहा । सन् ।
 इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति । यत् । सम्-
 गृभ्णाः । मघऽवन् । काशिरित्ते । इत् । ते ॥ ५ ॥ १ ॥

येषु धाः (= अकरोस्) त्या (= तानि) ते वीर्याणि (= तव वीर्यमाणि) [सा-
 मत] क [सन्ति] ?

भाषायाम्.

४. हि (= यस्मात् कारणात्) त्वम् अच्युतानि च्यावयन् स्म (= अच्युताना-
 मपि स्थिराणा बलवतामपि पातयिता खलु) [भवसि] । [त्वमेव] वृत्रा जिघ्र-
 मानः (= वृत्राणि शनून् हिंसन्) एकः (= अद्वितीयश्च) चरसि (= वर्तसे) । तव
 व्रताय (= तव व्रतमाज्ञा श्रोतुं) द्यावापृथिवी पर्वतास (= द्यावापृथिव्यावन्तरिक्ष
 चैतानि) निमितेव (= भूमी निस्तातानि निधलानीव) अनु तस्थुः (= तिष्ठन्ति) ॥
 ५. उत (= अपि च) वृत्रहा सन् (= दृढस्य हन्ता सन्) [त्वमेव] एकः श्र-
 वोभिः (= वीर्यकर्मभिर) अभये दृढमवदः (= मा विभीतेति देवा-प्रति स्थिर वच-
 नमवदः) । हे इन्द्र, हे मघवन्, इमे अपारे (= अनन्ते) रोदसी चित् (= रोदसी
 द्यावापृथिव्यावपि) यद् (= यदा) [त्व] [ते] संगृभ्णाः (= समगृह्णास्) [त-
 दानीं] ते (= तव) काशिरित् (= मुष्टिरेवैतः = एकमुष्टिमात्रे) [अभयताम्] ॥

४. कारण कीं तूं बळवाना-
चाहि पाडाव करणारा [आहेस].
तूंच [एकटा] शत्रूला मारून अ-
कंटक फिरत असतोस. तुझी आ-
ज्ञा [पाळण्या]साठी द्यावापृथिवी
[आणि] पर्वत [भूमीत] पुर-
ल्याप्रमाणें उभे राहतात.

५. आणि हे पुरुहूता, तूं ए-
कटा शत्रुघातक असून न भीण्या-
विषयीं पराक्रमांनीं दृढ आश्वासन
देता झालास. हे इंद्रा, ह्या अनंत
द्यावापृथिवी जेव्हां त्वां धरिल्या
तेव्हां हे मघवन्, त्या तुझा केवळ
एक मुष्टि [झाल्या].

4. For thou [art] the
leveller of that even which
is strong. Slaying the
enemies thou [alone] go-
est unopposed. To [obey]
thy command heaven and
earth [and] the mount-
ains stand still as if fixed
in the ground.

5. And, o thou invoked
by many, thou alone didst,
being the killer of Vritra,
give through [thy] deeds of
valour the firm assurance
not to fear. Even these
endless heaven and earth,
o Indra, when thou didst
hold them, were to thee,
o Maghavan, merely a clos-
ed fist.

४. 'पर्वत' = 'पर्वतासः' म्हणजे
ज्यांत पर्वतासारखे दिसणारे मेघ अस-
तात ते अंतरिक्षप्रदेश, ते अंतरिक्ष, असें
विवक्षित दिसतें. 'सिन्धवः' (नद्या) हे
अंतरिक्षाला वेदात नाव प्रसिद्ध आहे.
त्याप्रमाणें पर्वत शब्दानेहि अंतरिक्ष घे-

ण्यास अडचण दिसत नाही.

५. 'देवाला अभय इंद्रानेच एक-
द्याने दिले आणि वृत्र मारिला. इंद्रानें
द्यावापृथिवीस धरिलें, तेव्हा त्या अनंत
होत तरी त्याला एक मुठी इतक्या झा-
ल्या; इतका उग्र मोठा आहे.'

प्र सू तं इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शत्रून् ।
 जहि प्रतीचो अनुचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥
 प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृ-
 णन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनुचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि ।
 विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

यस्मै धायुर्दधा मर्त्याभक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।
 भद्रा तं इन्द्र सुमतिर्वृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥
 यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् । भजते । गे-
 ह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । घृताची । सहस्रदाना । पुरुहूत ।
 रातिः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) [रथो] हरिभ्या (=तव हरिवर्णाभ्यामश्वभ्या) प्रवता (=प्रवणेन मार्गेण=क्षिप्रं) प्र सु [एतु] (=आगच्छतु) । ते वज्रः शत्रून् प्रमृणन् (=प्रकर्षेण हिंसन्) प्र एतु (=आगच्छतु) । [त्वं] प्रतीचः (=त्वदाभिमुख्येनागच्छतः) अनुचः (=अनुगच्छतः) पराचः (=पलायनपरांश्च) जहि । विश्वं सत्यं कृणुहि (=सर्वं जगत् सत्यभूताग्निहोनादिकर्मपरकुरु) । विष्टम् अस्तु (=सर्वं जगत् तेन सत्येन व्याप्तं भवतु=सत्य सर्वत्र प्रसरतु) ॥

७. धायुः (=अतिशयेन दाता) [त्व] यस्मै मर्त्याय अदधाः (=प्रयच्छसि घनादिक) स. अभक्तं चिद् गेह्यं (=पूर्वमभक्तमपि गृहसंवन्धि सुखं पशवादिकं) भजते (=समभजते) । हे इन्द्र, घृताची ते सुमतिः (=घृतादिहविष्युक्ता तादृशेन हविषा प्राप्ता तव शोभनानुग्रहबुद्धिर्) भद्रा (=कल्याणकरी) [भवति] । हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत), [तव] रातिः (=औदार्यं) सहस्रदाना (=सहस्रसंख्या-कैर्दानैरुपेता) [भवति] ॥

६. हे इंद्रा, तुझा [रथ] पिवळ्या घोड्यांहीं सत्वर धांवत येओ. तुझे वज्र शत्रूला मारीत मारीत सत्वर येओ. तूं तुझ्याचर चालून येणाऱ्या [शत्रू]ला, पाठीमागे येणाऱ्याला [आणि] पलायन करणाऱ्याला मार. तूं सर्व [जग] सत्यमय कर. [सत्याचा सर्वत्र] प्रवेश होओ.

७. उदार असा जो तूं तो ज्या मर्त्याला देतोस तो पूर्वी न भोगिलेलें असेंहि घरदार भोगितो. हे इंद्रा, तुझी हविःसपन्न रुपा कल्याणकारक [होय]. हे पुरू-हूता, [तुझे] औदार्य सहस्रावधि देणग्या देणारें [होय].

6. May thy [chariot] descend down, o Indra, quickly with [thy] bay horses. May thy thunderbolt come quickly, killing the enemies as it comes. Slay thou [the enemies] who come against [thee], those who pursue [thee], those who fly [from thee]. Make every thing true. Let the Truth enter everywhere.

7. That mortal to whom thou the bounteous one givest, enjoys even a home not enjoyed [before]. Thy favour propitiated by offerings is beneficent, o Indra! Thy liberality, o thou invoked by many, giveth thousands of gifts.

६. 'धावत.' अक्षरशः 'उत्तरणीनें.' म्हणजे उत्तरणीनें आल्याप्रमाणे लवकर येओ.

'सत्यमय कर.' म्हणजे यज्ञ करणे हा जो आर्यलोकाचा धर्म तन्मय कर. त्या धर्माचा सर्वत्र प्रचार कर. सत्य पृथिवीवर पसरण्याविषयी जी धर्मातील आज्ञा, ती अठराशेंऐशी वर्षांपेक्षा फार प्राचीन आहे असे या ऋचेवरून होते. नोद धर्मांमध्ये तर सत्याचे प्रचा-

रकच पृथ्वीच्या पाठीवर फिरत असत. पण वेदधर्म जो केवळ ब्राह्मणाचाच हुडा असें आता समजतात, तो सुद्धा सर्वत्र व्हावा (म्हणजे अर्थात् अनार्यलोक सुद्धा वेदानुयायी होऊन आर्य व्हावे) अशी प्रार्थना वेदकृते ऋषिच स्वतः करितात.

७. 'हवि.सपन्न' = 'घृताची' म्हणजे जी मिळण्यासाठी जन तुला पुष्कळ घृतादिनाचें हवि देत असतात ती.

सहदा॑नुं पुरु॒हूत क्षि॒यन्त॑म॒हस्त॑मिन्द्र॒ सं पि॒णक्कु॑णा॒रुम् ।

अ॒भि वृ॒त्रं वर्ध॑मानं॒ पि॒या॒रुम॒पाद॑मिन्द्र॒ तव॑सा॒ जघ॑न्थ ॥ ८ ॥

सह॑ऽदा॒नुम् । पुरु॑ऽहू॒त । क्षि॒यन्त॑म् । अ॒हस्त॑म् । इन्द्र॒ । स॒म् । पि॒णक् । कु॒णा॒रुम् ।

अ॒भि । वृ॒त्रम् । वर्ध॑मानम् । पि॒या॒रुम् । अ॒पाद॑म् । इन्द्र॒ । तव॑सा॒ । जघ॑न्थ ॥ ८ ॥

नि सा॑म॒नामि॑पि॒रामि॑न्द्र॒ भूमि॑ं म॒हीम॑पा॒रां स॒दने॑ स॒सत्थ॑ ।

अस्त॑भ्राद् द्यां वृष॒भो अ॒न्तरि॑क्षम॒र्षन्त्वा॑प॒स्त्वये॑ह प्रसू॒ताः ॥ ९ ॥

नि । सा॑म॒नाम् । इ॒पिराम् । इन्द्र॒ । भूमि॑म् । म॒हीम् । अ॒पा॒राम् । स॒द॒ने । स॒स॒त्थ॒ ।

अस्त॑भ्रात् । द्याम् । वृष॒भः । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒र्षन्तु॑ । आपः॑ । त्वया॑ । इह । प्र॑ऽसू॒ताः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुहूत, हे इन्द्र, [त्वं] सहदा॑नुं (=दा॒नुना॒म्या मात्रा सहितं) क्षि॒य॒तं (=शयानं) कु॒णा॒रुं (=१ गर्जन्तं) [वृ॒त्रम्] अ॒हस्त॑ सं पि॒णक् (=चूर्णीकृत्य इस्तहीनमकरोः) । वर्ध॑मानं पि॒या॒रुं (=हिंसकं) वृ॒त्रं तव॑सा (=बलेन) अ॒पाद॑म् अ॒भि जघ॑न्थ (=हत्वा पादहीनमकरोः) ॥

९. हे इन्द्र, सा॑म॒नां (=समानां विषमाभावयुक्ताम्) इ॒पि॒रां (=चलां) म॒ही (=महतीम्) अ॒पा॒रां (=अनन्तां) भूमि॑ (=पृथिवीं) स॒दने॑ नि स॒स॒त्थ॒ (=नि॒वेशयामासिथ) ।—वृष॒भः (=वीर इन्द्रो) द्याम् अ॒न्तरि॑क्षं [च] अस्त॑भ्रात् (=यथा न पतति तथाधारयत्) ।—[हे इन्द्र], त्वया॑ इह प्रसू॒ताः (=मेरिता) आपः॑ अ॒र्षन्तु॑ (=आगच्छन्तु) ॥

८. हे पुरुहूता, हे इन्द्रा, दा-
नूतसह पडून राहिलेला [आणि]
गर्जना करणारा [असा जो वृत्र,
त्या]ला तूं चिरडून त्याचे हात का-
टून टाकितो झालास. वाटणारा
[आणि] हिंसक [असा जो]
वृत्र [त्या]ला हे इन्द्रा, तूं बळानें
मारून त्याचे पाय तोडून टाकितो
झालास.

९. हे इन्द्रा, सपाट, चंचळ,
विस्तीर्ण [आणि] अनंत [जी]
भूमि [ति]ला तूं ठिकाणावर ब-
सविता झालास.—वीर इन्द्र झुला
[आणि] अंतरिक्षाला न पडे
अशा रीतीनें बसविता झाला.—
[हे इन्द्रा], त्वां पाठविलेलीं उ-
दकें एकडे वर्षोत.

8. O Indra invoked
by many, thou didst crush
[and make] handless [Vri-
tra]-that was lying with
Dānu [and] that was roar-
ing. O Indra, thou didst
slay with [thy] power
[and didst make] footless
Vritra who was growing
[and] who was destruc-
tive.

9. O Indra, thou didst
settle in its place the level,
mobile, vast [and] end-
less earth.—[Indra] the
hero fixed the heaven[and]
the firmament.—May the
waters come, sent hither
by thee, [o Indra] !

८. 'दाड' हो वृत्राची माता. सू. ३२
मं. ९.

९. भूमीला स्थिर केली, इत्यादि इन्द्र-
पराक्रमाविषयी सू. २०३ मं. २ पहा.

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहुतं धमन्तीः ॥ १०

॥ २ ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः ।
वि । आर ।

सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजै । गाः । प्र । आवन् । वा-
णीः । पुरुऽहुतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥ २ ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत धाम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥

॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति सम्ऽईची ।
इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । सम्ऽईके । इषः । रथीः । सऽ-
युजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, अलातृणः (= ? “ अलं पर्याप्तमातर्दनो ” हिंसको) गोर्व्रजः
(= गवां मेघोदकरूपाणां गोष्ठरूपो) वलः (= वृत्रो) हन्तोः पुरा (= त्वया हनना-
त्पूर्व) भयमानः (= विभ्यत् सन्) वि आर (= विधिष्ठो बभूव) । — [इन्द्रो] गा
निरजे सुगान् पथः अकृणोत् (= गा मेघोदकरूपा वृत्ररोधान्निर्गमयितुं सुगमान् मार्गान्
अकरोत्) । [ता] धमन्तीर्वाणीः (= गर्जन्तीर्नदीर्मेघोदकरूपाः) पुरुहुतम् (= इन्द्रं)
मावन् (= समतोषयन्) ॥

११. एक इन्द्रो द्वे वसुमती (= वसुमत्यौ = धनयुक्ते) समीची (= समीच्यौ = पर-
स्परसंगते) पृथिवीमुत धा (= धावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (= आपूरितवान्) । — उत
(= अपि च) हे शूर [इन्द्र], रथीः (= रथवांस्त्वम्) अन्तरिक्षात् सयुजो वा-
जान् (= परस्परयुक्तान्थान्) नः समीके (= अस्माकं समीपे) अभि इषः (= आ-
भिमुख्येन प्रेरय) ॥

१०. हे इन्द्रा, गाईचा गोठा असा जो नाशक बल तो घावा-पूर्वीच भिऊन विभागला.—[इन्द्र] गाईला बाहेर पडण्यासाठी मार्ग सुगम करिता झाला. गर्जना करणाऱ्या नद्या पुरूडूताला संतोषवित्ता झाल्या.

११. धनसंपन्न [आणि] परस्पर संगत ज्या ह्या पृथिवी आणि वू त्यांला एकठा इन्द्र भरून टाकितो झाला. आणि हे शूरा [इन्द्रा], रथी असा जो तूं तो एकमेकांस जोडिलेले घोडे आमच्या इकडे हाक.

10. O Indra, the destructive Vala, the cows' place of confinement, opened through fear before [thy] blow.—[Indra] made the paths easy for the cows to escape. The roaring streams gratified him who is invoked of many.

11. Indra alone filled both Earth and Heaven, that are full of wealth [and] are united to each other.—And do thou the charioteer hasten toward us, o hero, from the firmament thy horses joined together.

१०. या मंत्रात 'अलातृणः' हा शब्द कठिण आहे.

'इन्द्र वृत्राला मारण्याला प्रवृत्त होण्याच्या पूर्वी त्याला पाहून तो (वृत्र) भ्याला, आणि मारावयास येतो असे पाहून त्यानें

गाई सोडून दिल्या. त्या गाई आनंदाने इन्द्राला संतोषवित्ता झाल्या' असे तात्पर्य.

११. 'एकव्या इन्द्रानें दोन्ही धावा-पृथिवीला भरून टाकिलें. तो आपले घोडे रथास जोडून आम्हाप्रत येओ.'

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।

सं यदानुलब्ध्वन आदिदश्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेदिवे । हर्यश्वप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विमोचनम् ।
कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

दिदृक्षन्त उपसो यामन्क्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उपसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् ।
अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म ।
सुकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हर्यश्वप्रसूताः (= इन्द्रेण प्रेरिताः) प्रदिष्टाः (= सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता)
दिशः सूर्यो दिवेदिवे न मिनाति (= प्रतिदिनम् अनुसरति = ताभिरेव गच्छति) ।
यद् (= यदा) [स सूर्यः] अध्वनः सम् आनट् (= सर्वान् मार्गान् समभ्युते = गत-
वानस्ति) आदिद् (= तदानीमेव न तु तत्पूर्वम्) अश्वैर्विमोचनं कृणुते (= रथस्य
मोचनं करोति) । तत् तु अस्य (= तत् सर्वं कर्म तस्मैन्द्रस्य भवति) ॥

१३. अक्तोर्विवस्वत्या उपसो यामन् (= रात्र्यास्तेजस्विन्या उपसथ गमने सति
तयोरगतयोः सत्योर) महि चित्रम् अनीक (= सूर्यस्य महत् चायनीयं सुन्दरं च
तेजो) दिदृक्षन्ते (= द्रष्टुमिच्छन्ति) [तत्तेजो] यद् (= यदा) महिना आ अ-
गात् (= महिषा आगच्छति (= महता प्रवाहेणागच्छति) [तदानी] [तद्] विश्वे
(= सर्वे) जानन्ति । इन्द्रस्य सुकृता कर्म (= सुष्ठु कृतानि वीर्यमणि) पुरुणि
(= बहूनि) [सन्ति] ॥

नतोपसोरनन्तरं यत्सूर्यस्य तेज आगच्छति तदपीन्द्रस्यैव कर्म । एतादृशानी-
न्द्रस्य एव स्थितानि बहून्त्येव सन्तीति भावः ॥

१२. हर्यश्वाने नेमून दिले-
ल्या ज्या ठरीव दिशा त्या सूर्य
प्रतिदिनीं पाळितो, [आणि] जेव्हां
तो सर्व मार्ग चाखून संपवितो ते-
व्हांच रथाचे घोडे सोडितो. हा
सर्व त्या [इंद्रा]चा पराक्रम [होय].

१३. रात्र [आणि] लख-
लखीत उषा ह्या गेल्या म्हणजे
[लोक] [सूर्यांचे] विस्तीर्ण
[आणि] सुंदर तेज पाहू इच्छि-
तात. ते जेव्हां मोठ्या [प्रवाहा]नें
येत तेव्हां सर्वजण [त्यास] जा-
णतात. इंद्राची चांगली केलेली
पराक्रमकृत्ये पुष्कळ [आहेत].

12. The sun daily fol-
lows the prescribed direc-
tions ordained by the ruler
of golden horses; he (the
sun) unharnesses his hor-
ses only when he has tra-
versed the paths. That is
owing to this [Indra].

13. At the going out of
Night [and] bright Ushas
[people] desire to see the
great [and] beautiful light
[of the sun]. When it comes
mightily all know it. Many
are the well-performed
deeds of Indra.

१२. 'सूर्य प्रत्यही नेमून दिलेल्या
दिशेला न सोडून एकच मार्गाने जातो,
आणि सर्व मार्गक्रमण होण्यापूर्वी रथ
सोडीत नाही, हा पराक्रम इंद्राचा आहे.'

१३. 'प्रतिदिनी रात्रीच्या मागून
उषा, आणि उषेच्या मागून सूर्य येतो
हाहि पराक्रम इंद्राचाच आहे. या प्र-
कारचे पराक्रम इंद्र पुष्कळ करितो.'

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ।
 विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४
 महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति ।
 विभ्रती । गौः ।
 विश्वम् । स्वाद्यं । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः ।
 अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

इन्द्र दृष्टं यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।
 दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५ ॥ ३ ॥
 इन्द्र । दृष्टं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । स-
 खिभ्यः ।
 दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः
 ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [इन्द्रेण] महि ज्योतिः (= महान् प्रकाशः वैश्वतलक्षणो) वक्षणासु (= गवां मेघमालारूपाणामुदरेषु) निहितं (= स्थापितं) [भवति] । [इन्द्रप्रसादाद्] आमा (= अपक्वा) गौः पक्वं [दुग्धं] विभ्रती चरति (= गच्छति) । [इन्द्रेण] विश्वं स्वाद्य (= सर्वं मधुरत्वम्) उस्त्रियायां (= गवि) संभृतं (= संगृहीतं) [भवति] । यत् (= यस्मात् कारणात्) सी (= तद्) इन्द्रो भोजनाय [भक्षणाय] [तत्र] अदधात् (= स्थापितवानस्ति) ॥

१५. हे इन्द्र, [त्वं] दृष्टं (= दृढः प्रबलं भव) । यामकोशाः (= मार्गप्रतिबन्धका राक्षसा) अभूवन् (= सन्ति) । यज्ञाय (= यज्ञं कुर्वते) गृणते (= स्तोत्रे) सखिभ्यः (= यजमानस्य मित्रेभ्यश्च) शिक्ष (= अभीष्टफलं प्रयच्छ) । दुर्मायवः (= दुर्मायविनो दुरेवाः) (= दुर्वर्तना) मर्त्यासः (= मर्त्या) रिपवो हन्त्वासः (= हननयोग्या) [भवन्ति] ॥

१४. [मेघमालारूप] गाई-
च्या पोटांत [त्यानें] महा प्रकाश
ठेविला. अपक गाय पक दूध
आपल्या आंगीं धारण करणारी
होत्ताती फिरत असते. सर्व गोडी
गाईच्या आंगीं एकत्र करून ठे-
विली, कारण कीं तें सेवनासाठीं
तेथें इंद्रानें स्थापिलें आहे.

१५. हे इंद्रा, तूं प्रबळ हो.
मार्ग बंद करणारे [राक्षस] आ-
हेत. तूं यजमानाला, स्तोत्राला
आणि त्याच्या मित्रांला [अभीष्ट
धन] दे. दुष्कपटी [आणि]
दुष्ट असे जे भाते वाहणारे मर्त्य
शत्रु ते मारण्यास योग्य [होत].

14. Great lustre is
placed [by him] in the ud-
ders [of the cows]. [Owing
to him] the raw cow goes
about bearing the ripened
milk. All sweetness is
collected [by him] in the
cow, because Indra has
placed it there for to
enjoy.

15. Be thou strong, o
Indra. There are those
who waylay [us]. Fulfil
the desire of the sacrificer,
of the praiser and of the
[sacrificer's] friends. The
mortal enemies deserve to
be killed—they who are
possessed of bad schemes,
who are wicked, [and] arm-
ed with bows.

१४. इंद्राचे कितीएक पराक्रम आ-
हेत, त्यातून दोन यांत सांगितले आहेत.
१ला, अभ्रमालारूप गाईच्या पोटी वि-
द्युद्रूप प्रकाश ठेविला; आणि २रा, गा-
ईच्या आंगी (मग ती गाय लौकिक
असो अथवा मेघरूप असो) गोड दूध

घातले. मेघमालारूप गाय घेतली तर दूध
म्हणजे उदकरूप समजावे.

१५. 'ज्याला मारणे योग्य आहे
असे शत्रु पुष्कळ आहेत; तर त्यांस मा-
रण्याकरिता तूं प्रबळ हो' अशी यांत
इंद्राची प्रार्थना आहे.

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अश-
निम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज्ज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघ-
वन् । नन्धयस्व ॥ १६ ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अ-
ग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सल्लूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् ।
अस्य ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. घोष (= तव वज्रस्य नादः) अवमैरमित्रै (= समीपतमैः शत्रुभिः) स
शृण्वे (= सश्रूयते = सम्यक् श्रूयताम्) । एषु (= तेषु शत्रुषु) तपिष्ठाम् अशनिम् (= अ-
तिशयेन तापिसा शक्तिः) नि जहि (= नितरां मारय) । ईम् अधस्तात् वृश्च (= मू-
लतरि छिन्धि) । हे मघवन् (= धनवन्निद्र), रक्षः (= रक्षासि) वि रुज्ज (= विशे-
शेन बाधस्व) जहि (= मारय) नन्धयस्व [च] (= स्ववशमानय च) ॥

१७ हे इन्द्र, रक्षः (= रक्षःकुल) सहमूल (= मूलसहित यथा भवति तथा)
उद्धृह (= उद्धर) । [तस्य] मध्यं वृश्च (= छिन्धि) [तस्य] अग्रं प्रति शृणीहि
(= शिखरं जहि) । सल्लूकं (= ? "सरणशील रक्षः") आ कीवतश्चकर्थ (= अ-
तिदूरादेशात्पुरुषः अतिदूरे पुरुषं मा समीपे) । ब्रह्मद्विषे (= स्तोत्रस्य द्वेषे रक्षसे) त-
पुषि हेतिम् अस्य (= तापनमायुधं प्रक्षिप) ॥

१६. [हे इन्द्रा], [तुझा]
[वज्र]नाद जवळच्या शत्रूस ऐकू
येओ. तूं त्यांजमध्ये [तुझी] अ-
त्यंत तेजस्वी शक्ति मार. तूं त्यां-
जला मुळांतून कापून टाक. मा-
रून टाक. पराजित कर. राक्षसां-
ला मार. हे मघवन्, तूं [त्यांजला]
आपल्या अधिकारखाली आण.

१७. हे इंद्रा, राक्षसकूळ मु-
ळासहित उपटून टाक; त्याचें मध्य
तोडून टाक. त्याचा शेंडा कापून
टाक. राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव.
ब्रह्मद्वेष्ट्यावर तूं जाळणारें शस्त्र
फेक.

16. Let the roar [of
thy thunderbolt] be heard
by the nearest enemies.
Strike the most burning
thunderbolt upon them.
Cut them from the root.
Sever asunder, overpower,
slay [and] subjugate the
demon, O Maghavan !

17. Pluck the demon
with his root, o Indra ! Cut
[his] middle, strike [his]
head. Keep the monster at
a great distance. Throw
the burning missile upon
the hater of [thy] wor-
shipper.

१७. ' राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव' =
' आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ.' हें वाक्य
कठिण आहे. पण अर्थ सायणाप्रमाणें

केला आहे. ' सल्लूक ' शब्द पुनः कोठें
आलेला नाहीं.

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्ति पूर्वीः ।
 रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥
 स्वस्तये । वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । तम् । यत् । महीः ।
 इषः । आऽसत्ति । पूर्वीः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र ।
 प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।
 ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥
 आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य ।
 धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽ-
 पते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवंता राधसा पप्रथश्च ।
 स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥
 इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवंता । राधसा ।
 पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशि-
 कासः । अक्रन् ॥ २० ॥

भाषायाम्

१८. च (=अपि च) यद् (=यस्मात्कारणात्) महीः पूर्वीरिषः तम् आसत्ति
 (=अधितिष्ठति) [तस्मात्कारणात्] हे प्रणेतः (=प्रकर्षेण नेतरिन्द्र) स्वस्तये
 (=कल्याणाय) वाजिभिः [अस्मान् पूरय] । [वयं] बृहतो रायः (=महतो ध-
 नस्य) वन्तारः (=संभक्तारः) स्याम । हे इन्द्र, अस्मे प्रजावान् भगोस्तु (=अ-
 स्मासु अस्माकं गृहे प्रजायुक्तं धनं भवतु) ॥

१९. हे इन्द्र, द्युमन्तं भग (=दीप्तिमद्भनं) नः आ भर (=अस्मदर्थम् आ-
 नय) । [वयं] देष्णस्य ते प्ररेके नि धीमहि (=दानशीलस्य तवोदार्ये तिष्ठामः=

१८. हे उत्कृष्ट नायका [इन्द्रा], ज्यापेक्षां तूं मोठ्या आणि विपुल धनसंपत्तीचा अधिपति आहेस, त्यापेक्षां तूं आम्हांला कल्याणप्राप्तीसाठी घोज्यांनीं [परिपूर्ण कर]. आम्ही मोठ्या संपत्तीचे भोक्ते होऊं असें कर. हे इन्द्रा, आम्हांला मुलांबाळांनीं युक्त अशी संपत्ति असो.

१९. हे इन्द्रा, तूं आम्हांला देदीप्यमान संपत्ति घेऊन ये. तुज उदाराच्या देणगीला आम्ही पात्र आहों. आमची वांच्छा वडवानळाप्रमाणे प्रवृद्ध आहे. ती हे संपत्तीच्या स्वामी, तूं पूर्ण कर.

२०. ही वांच्छा, गाईंनीं [आणि] घोज्यांनीं तृप्त कर, आणि देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस] प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे विद्वान् कुशिक त्याहीं हें स्तोत्र तुज इन्द्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

18. Bestow upon us horses for our prosperity, o excellent leader Indra, since thou dost possess many great kinds of wealth. May we be the enjoyers of great prosperity. May we have, o Indra, wealth accompanied by progeny.

19. Bring us, o Indra, resplendent wealth. We stand in the bounty of thee the liberal one. Our desire has grown like a fire. Fulfill it o wild lord of riches!

20. Gratify this desire with cows and horses, and spread [our] fame with resplendent wealth. Desirous of wealth the pious sons Kusika have with pious feelings composed this hymn for thee India.

२०. कुशिक. कुशिक हें विश्वामित्राच्या मूळपुरुषाचें नांव. सू. २६०

मं. १ आणि सू. २६३ मं. १५ पाहा.

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।
 दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥
 आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् ।
 सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् ।
 बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥ ४
 शुनम् । हुवेम । मघवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽमत्तम् ।
 वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि-
 तम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ४ ॥

तव धनदानस्य पात्रभूता. स्म) । अस्मे काम ऊर्व इव पप्रथे (= अस्माकं धनकामो
 वदवानल इव प्रभूतो वर्तते) । हे वसूना वसुपते (= धनानां स्वामिन्) त [कामम्]
 आ पृण (= पूरय) ॥

२०. इमं कामम् (= अस्माकम् एता वाञ्छा) गोभिरश्वैर्मन्दय (= गोदानेनाश्व-
 दानेन च सतर्पय) । च (= अपि च) चन्द्रवता राधसा (= दीप्तिमता धनेन)
 [न.] पप्रथ (= अस्मान् प्रयापय) । स्वर्येव (= स्वर्गादिमुखम् इच्छन्तो)
 विष्वा (= यजनकर्मकुशला) कुशिकास (= कुशिकस्य पुत्रा) मतिभि (= प्रेम-
 भावैस्) तुभ्यम् इन्द्राय वाह. अक्रन् (= लोभम् अनुवन्) ॥

भाषायाम्.

२१ हे गोपते (= गवा स्वामिन्), न (= अस्मदर्थं) गोत्रा गा आ ददृहि (= गा-
 प्रति गोष्ठानि विदारय = गोष्ठानि विदार्थं गा अस्मभ्यं देहि) । अस्मभ्यं सनयो
 वाजा स यन्तु (= सभजनीयानि धनानि अत्रानि च समागच्छन्तु) । हे वृषभ
 (= वीर), [त्व] दिवक्षा (= दिव व्याप्य वर्तमान) सत्यशुष्म (= सत्यवल्गु)
 [च] असि । हे मघवन्, अस्मभ्यं गोदा (= गवा दाता) सु बोधि (= सुष्ठु यथा
 तथा भव) ॥

२१. हे गोपती, त्वं आम्हांला गोठे उघडून गाई दे. आम्हांप्रत संपत्ति [आणि] अने येओत. हे प्रभू, त्वं शुलोकाला व्यापून राहणारा [आणि] सत्यवळ आहेस. हे मघवन्, त्वं आम्हांला गाई देणारा हो.

21. Break the cow-folds and give us the cows, o master of cows! May riches and comforts come unto us. O hero, thou art the ruler of heaven [and] possessed of true power. Be a good giver of cows to us, o rich [Indra]!

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी या लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

22. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

२२. 'सुखासाठी' = 'शुनम्.' म्हणजे 'शुनं सुखमुद्दिश्य.' क. ६. १६.

४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ३१-२६५.

ऋषीरथस्य पुत्रः कुशिरः विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शासद्वाहिर्दुहितुर्नृप्यं गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकं मृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वाहिः । दुहितुः । नृप्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दी-
धितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋजन् । सम् । शग्म्येन । मनसा ।
दधन्वे ॥ १ ॥

२२. अस्मिन् भरे वाजसाती (=संभामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृत्तम्
(=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मात्] श-
प्वन्तम् उम (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्य-
ग्जेतार) [त] समस्तु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. अज्ञातार्थेषां सायणेनैव व्याख्याता । कुशिरः प्रसगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते ।
अपुनस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिणा सती यतः सतानवृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत
इति । अपुनो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वहिरित्युच्यते । स पिता शसात् ।
अभ्रातृणां प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामलंकृताम् । अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो
भवेदिति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नश्यं नम्रारं पौत्रं गात् ।
गच्छति । दुहितुः पुनत्वेन स्वीकाराद्वाहित्र नमृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया गात् ।
गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्या दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्य-
तीति जानन् ऋतस्य सत्यस्य पुनोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातर
तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालकारादिना पूजयन् पिता नमृभवं गच्छति । यत्र यस्मिन्वि-
षये पिता पुनो जनको दुहितुरप्रचायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्या रेतःसेक-
मृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा स दधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपु-
त्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्या रेतः-
सेकमृजन् प्रसाधयन् स शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संद-
धन्वे । सधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । इति ॥

सूक्त ३१-२६५.

ऋषि-इषीरथाचा पुत्र कुशिक अथवा स्वतः विश्वामित्र. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. “ विद्वान् कन्यादाता अनुशासन करून [आणि] सत्य [बीजा] ला धारण करणाऱ्याला [अलंकारांनी] पूजून दुहितेच्या पुत्राप्रत पावतो; जेथे दुहितेचा पिता [रेतः] सेचन सिद्ध करून सुखनिमित्त मनाने आपली समाधानी करून घेतो. ”

HYMN 31-265.

To Indra. By Kus'ika, the son of Ishāratha or by Viśvāmitra himself. Metro—Trishtubh

1. “The heirless father who knowingly gives away his daughter with hopes of an heir obtains a grandson honouring the holder of the true [semen]; where the father of the daughter brings about an emission and comforts himself with a cheerful mind.”

१. हे सर्व सूक्त बहुतकरून कठिण आहे, त्यांत विवक्षित अर्थ काय आहे, आणि तो कशाविषयी सांगितला आहे, ते स्पष्ट न समजल्यामुळे आणि बहुतेक मंत्रांत कवीचा भाव गूढ असल्यामुळे कवीचे म्हणणे काय आहे ते समजणे कठिण पडते. विशेषकरून पहिल्या दोन श्रुत्या तीन ऋचा तर अशा आहेत की खरोखर त्यांचा अर्थ काय आहे तो

समजतच नाही असे म्हटले असता चालेल. आणि त्यांसारख्या दुसऱ्याहि कांहीं ऋचा या सूक्तामध्ये आहेतच. आम्ही केवळ सायणांनी केलेल्या निर्वाहास अनुसरून अर्थ केला आहे. त्याचा भावार्थ असा की, ‘पुत्रहीन पिता कन्येच्या ठायी पुन उत्पन्न व्हावा म्हणून कन्यादान करितो आणि तेथेकरून आपल्या मनाची समाधानी करितो.’ भाषा पहा.

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
 यदो मातरौ जनयन्त वह्निमन्य कर्ता सुकृतोऽन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥
 न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक । चकार । गर्भम् । सनितु ।
 निऽधानम् ।
 यदि । मातरौ । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुकृतोः । अन्यः ।
 ऋन्धन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ एषाप्यज्ञातार्था सायणाचार्यैरेव व्याख्याता । अन्धातृसाया दुहितु पुत्रिणा-
 करणात् सा रिक्थभागित्युक्तम् । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्व नास्तीति जूते । ता-
 न्वस्तनूज औरस पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्य धनं नारैक् । न प्ररेचयति ।
 न प्रददाति । किं ताहि सनितुरेना सभजमानस्य भर्तुर्गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
 गर्भस्य निधानं रेतः सेरुनिधानीमेना चकार । पाणिग्रहणेन सस्कृतामेना करोति ।
 न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असस्कृतास्तु सस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसस्कृतैः ।
 भगिन्यश्च निजादशादच्चाशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २ १२४ ।
 स्त्रीपुंसलक्षणसापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य कौ विशेष इत्याशङ्क्य विशेष
 दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निम् । अवह्नि स्त्री वह्नि पुमान् स्व-
 भार्याया बोद्धत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृश स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त । तथापि
 तयोर्मध्येऽयं पुलक्षणं सुकृतो शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मण कर्ता भवति ।
 अन्य स्त्रीलक्षणं ऋन्धन् वस्त्रालकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादि-
 कर्तृत्वात्पुनो दायाहं दुहिता तथा नेति न दायाहो सा तु केवल परस्मै दीयते । इति ॥

२. " पुत्र भगिनीला भाग देत नाही. [तिला] संभोक्त्याच्या गर्भाचें स्थान करितो. जरी आई-वाप अपत्याला जन्म देतात, तरी एक पुण्यकर्माचा कर्ता होतो आणि दुसरी अलंकार घालणारी होते. "

2. " The son gives not the inheritance to the sister, but makes [her] the receptacle of his seed who enjoys [her]. Though the parents give birth to [each] offspring, one [becomes] a performer of the good deed, the other is [merely] ornamented."

२. ही ऋचा तरी वरच्या ऋचेप्रमाणेंच कठिण आहे. आम्ही केवळ सायणाच्या भाष्याचें भाषांतर केलें आहे. त्याचे तात्पर्य असें की, ' कोणा मनुष्यास जर पुत्र झाला तर तो आपल्या बहिणीला पितृधनाचा हिस्सा देत नाही, तर तिचे लग्न करून देतो. पुन आणि कन्या ही दोघी जरी एकाच आईवापास होतात, तरी मुलगा चांगले पराक्रम करणारा होतो आणि कन्या केवळ अलंकारांनी आपलें शरीर शोभविणारी होते. '

परंतु या अर्थाविषयी आम्हांस जसा संशय आहे त्याप्रमाणेंच सायणांलाहि संशय होता असे उघड दिसून येते. या दोन ऋचांत सांगितलेला अर्थ जर सायण म्हणतात त्याप्रमाणें पितृधनाचा वारस कोण याविषयी शास्त्रार्थ असेल, तर तो येथें या इंद्रसूक्तांत सांगण्याचें कांहीच प्रयोजन नाही. परंतु या दोनहि ऋचा फार दुर्बोध असून त्याचा काही तरी निर्वाह करणें आहे म्हणून सायणांनी केला तसा आम्ही ही अर्थ केला आहे.

अभिर्जैत्रे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्रा अरूपस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या ज्ञातमेपां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभिः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरूपस्य । प्रयक्षे ।
महान् । गर्भः । महि । आ । ज्ञातम् । एषाम् । मही । प्रवृत् । ह-
रिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभि जैत्रैरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुपासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः ।
निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उपसतः । पतिः । गवाम् ।
अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. जुह्वा रेजमानः (= जुह्वाया कम्पमानः) अभिः अरूपस्य प्रयक्षे (= आरोच-
मानसेन्द्रस्य प्रयजनाय) महः पुत्रान् (= महतः पुत्रान् = रश्मीन्) जज्ञे (= उत्पाद-
यति) । अभिः एषा महान् गर्भः (= रश्मीना महान् पुत्रो) [भवति] आ
(= अपि च) महि जात (= तेषा महदपत्य) [भवति] । यज्ञैः (= यज्ञक-
र्मभिर्द्वारा) हर्यश्वस्य (= हरिद्युत्तसेन्द्रस्य) प्रवृत् (= प्रवृत्तिर्) मही (= महती)
[भवति] ॥

यज्ञकर्मभिः प्रीत इन्द्रो महता वीरकर्मणा करणाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥

४. जैत्री. (= जित्वर्यो विशो मरुतः) स्पृधानं (= वृत्रेण सह स्पर्धमानं युध्य-
न्तम् इन्द्रम्) अभि असचन्त (= आभिमुख्येन अन्वसरन्) । [अनन्तरम् इन्द्र-
युक्तास्ते मरुतो] महि ज्योतिस् तमसो निरजानन् (= महान्त प्रकाश तमसो निरगम-
यन्) । जानती (= जानत्य अयमिन्द्रोस्माकं मोचनायागत इति बोधन्त्य) उपसत्
त प्रति उत् आयन् (= प्रत्युदगच्छन्) । एक इन्द्र. (= अद्वितीय इन्द्र एव) गवा
पतिरभवत् (= उपोक्षाणा गवा स्वामी अभवत्) ॥

मरुता साहाय्येन युक्त इन्द्र उपसस्तमोरूपाद्गुणात् विमोच्य तासा स्वाम्यभवदित्यर्थः ॥

३. ज्वालेनें कंपायमान असा अग्नि आरोचमान [इंद्रा] च्या यजनासाठी महापुत्रांस उत्पन्न करितो. [अग्नि] [त्यांचा] महा गर्भ [होय], त्यांचें महा अपत्य [होय]. यज्ञाच्या योगानें पीताश्व इंद्राची प्रवृत्ति मोठी [होय].

४. [वृत्राशी] युद्ध करण्यांत गुंतलेल्या इंद्राला विजयी मरुत् मिळतात. ते अंधकारांतून महा प्रकाश मुक्त करिते झाले. त्या [इंद्रा] ला जाणणाऱ्या उषा त्याजप्रत धांवत आल्या. एकटा इंद्र गाईचा स्वामी झाला.

3. Agni, tremulous with [his] flame, produces for the worship of the gold-coloured [Indra] [his] great sons [the rays]. Agni is their great foetus, their great progeny. Through sacrifices great is the action of [Indra] the possessor of the golden horses.

4. The victorious [Maruts] join Indra as he was engaged in the fight. They order the great light out of darkness. The Ushases knowing him, run up to him. Indra alone became the master of the cows.

३. या मंत्राचा दुसरा आणि तिसरा हे चरण कठिण आहेत तरी आम्ही हा सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. सर्व मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो की, ' इंद्राच्या यजनासाठी अग्नि आपले किरण प्रादुर्भूत करितो. त्याचे जे किरण, त्यांचा जरी तो पिता आहे तरी तो स्वतः त्याचा पुत्र होय. अशा

अग्नीमध्ये आपलेलें हवि सेवून इंद्र अतिशय प्रबळ होतो. आणि मोठे पराक्रम करण्याला प्रवृत्त होतो.'

४. 'मरुतांचें साहाय्य घेऊन इंद्राने उषा ज्या त्याच कोणी गाई, त्याला अंधाररूप वृत्रापासून मुक्त करून त्यांचा धनी झाला. हा पराक्रम इंद्राशिवाय दुसऱ्या कोणास करिता आला नाही.'

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।
 विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥
 वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । म-
 नसा । सप्त । विप्राः ।
 विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानन् । इत् । ता ।
 नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥
 विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पुर्व्यं सध्यक्कः ।
 अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥
 विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः । पुर्व्यम् । स-
 ध्यक् । करिति कः ।
 अग्रम् । नयत् । सुपदी । अक्षराणाम् । अच्छे । रवम् । प्रथमा ।
 जानती । गात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. धीराः (= धीमन्तः = भक्तिमन्तः) सप्त विप्राः (= मेधाविनोद्भिरसः) प्राचा मनसा (= प्रयणमार्गवद् इन्द्र प्रति धावतेव स्तोत्रेण) वीळौ सतीः (= दृढे पर्वते निरुद्धा वर्तमाना गा) अभि अतृन्दन् (= अपावृण्वन्) अहिन्वन् (= निरगमयन्) । [एवं प्रकारेण] ते ऋतस्य विश्वा पथ्या (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य सर्व पन्थानम्) अविन्दन् (= अलभन्त) । ता (= तानि गोमोचनस्तोत्रकरणादीनि) प्रजानन् [इन्द्र] इत् (= प्रकृष्टज्ञानवान् इन्द्र एव) नमसा आ विवेश (= स्तोत्रेण द्वारा प्रविवेश = स्तोत्रं ध्रुत्वा प्रावर्तयत्) ॥

६. यदि (= यदा) सरमा [नाम देवशुनी] अद्रे रुग्ण (= पर्वतस्य छिद्रं) विदत् (= अविन्दत् = अलभत) [तदानी सा] महि (= महत्) पुर्व्यं (= प्रत्येकं) पाथः (= स्थलम् = अन्तरिक्षरूपं) सध्यक् कः (= पुनः सध्रीचीनम् अकार्षात् = तेजोरूपासु गोषु पणिगिरपहतासु सतीषु लुप्तम् अन्तरिक्षं तन्मार्गदर्शनेन पुनः प्रादुरभावयत्) । सुपदी (= शोभनपादयुक्ता शीघ्रगमना सरमा) अक्षराणाम् अग्रं नयत् (= अहिंसनीयानां गवा प्रान्तम् अनयत् = ता यत्रासंस्तत्र स्थले गच्छतो मार्गस्य प्रान्तम् अदर्शयत्) । रवं जानती (= गवा हम्भारवं जानती सा) प्रथमा अच्छ गात् (= प्रथमं ताः प्रति उपागमत्) ॥

५. पर्वतांमध्ये असलेल्या [गा-
ई]स भाविक आणि मेधावी सात
विद्वान् उत्सुक स्तोत्रानें मुक्त क-
रिते झाले [आणि] हांकून नेते
झाले. ते सत्याच्या सगळ्या मार्गा-
ला शोधून काढिते झाले. तें सवें
प्रज्ञानी इंद्रच उपासनेच्या योगानें
प्रवर्तविता झाला.

६. जेव्हां सरमा पर्वताचें भोंक
शोधून काढिते झाली [तेव्हां]
तिणें सनातन महा अंतरिक्ष पुनः
सांधिलें. सुपाद [सरमे]नें अ-
खंड [गाई]चा प्रांत दाखवि-
ला. हभारव ओळखणारी [स-
रमा] [त्यांज]कडे प्रथम धां-
वली.

5. The seven sages,
pious and wise, liberated
and sent forth with a rud-
dy hymn the cows that
were in the mountain fast-
ness. They discovered the
whole path of Truth. It
was Indra that directed
all that by virtue of the
obeisance.

6. When Saramâ dis-
covered the split of the
mountain she restored to its
entirety the vast ancient
space. The quick-footed
[Saramâ] led [the way] to
the end of the indes-
tructible [cows]. Recognis-
ing the lowing she was
the first to run towards
[them].

५. या ऋचेंत पणीनी चोरून नेले-
च्या गाई अंगिरसांसाठी इंद्रानें मुक्त
केल्या तो पराक्रम सांगितला आहे.

‘पर्वतांमध्ये’=‘धीळी.’ म्ह. ज्या
गुहेंत पणीनी कोंडून ठेविल्या होत्या ती
पर्वताची गुहा.

‘सात विद्वान्’=‘सप्त विप्राः.’ या
शब्दानें येथे अंगिरस घ्यावयाचे असे
दिसते. दुसऱ्याहि कितीएक मंत्रांत
(ऋ. ४. २. १५, ६. २२. २. आणि
सायणभाष्य पहा) हाच अर्थ विवक्षित
असून सायणांनीहि केला आहे. परंतु

ऋ. ९. ९२. २ यांत सायणांनी भरद्वा-
ज, कश्यप, गोतम, अत्रि, विश्वामित्र,
जमदग्नि आणि वशिष्ठ हे सात ऋषि
घेतले आहेत.

‘सत्याच्या सगळ्या मार्गांला’=‘वि-
श्वाम् ऋतस्य पथ्याम्.’ म्हणजे स्तोत्र किंवा
स्तोत्र करण्याचा संप्रदाय, आणि यज्ञ-
करून देवांस प्रसन्न करण्याची रीति.
कारण की, स्तोत्र करणें आणि यज्ञ करणें
हाच सत्य धर्म होय असे प्राचीन आर्य
मानीत असत. आणि अंगिरसांनी स्तोत्र
आणि यज्ञ करणे हा जो मार्ग मानवी

अगच्छद् विप्रतमः सखीषन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।
 सप्तान् मर्यो युवभिर्मत्स्यन्नथाभवदाङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥
 अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते ।
 गर्भम् । अद्रिः ।
 सप्तान् । मर्यः । युवऽभिः । मत्स्यन् । अयं । अभवत् । अङ्गिराः ।
 सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. सखीयन् (=अङ्गिरोभिः साकम् आत्मनः सखित्वम् इच्छन्) विप्रतमः
 (=अतिशयेन मेधावी) [इन्द्रः] अगच्छत् उ (=गोभिरधिष्ठितं पर्वतं क्षिप्रम्
 अगच्छत्) । अद्रिः (=तत् पर्वतः) सुकृते (=सुचरिताय तस्मा इन्द्राय) गर्भम्
 असूदयत् (=गवात्मकं स्वधृतं निधिं निरगमयत्) । युवभिर्मत्स्यन् (=अजरैर्-
 रुद्रिः सहायैः शत्रुणा सह युद्धम् इच्छन्) मर्यः (=वीर इन्द्रः) सप्तान् (=अभि-
 लषितं गौरूपं लब्धवान्) । अथ (=अनन्तर) सद्यः (=क्षिप्रम्) अङ्गिराः अर्चन्
 अभवत् (=सप्तानाम् अङ्गिरसा मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा इन्द्रात्ता गा लब्ध्वा इन्द्रं पूजय-
 न्नभवत्) ॥

जनास दातवून दिला तो इन्द्रकृपेनेंच
 दिला असा कवीचा अभिप्राय.

अंगिरस् हे प्राचीन ऋषि कोण होते
 याविषयी सू. १ मं. ६ आणि सू. ५२
 म. ३ आणि टीप पहा.

६. पणीनी चोरलेल्या गाईचा शोध
 सरमानावाच्या कुत्रोनें कसा लाविला तें
 यात सांगितलें आहे.

‘पर्वताचें भोक’ = ‘अद्रे रुग्णम्.’
 म्हणजे ज्या गुहेमध्ये प्रजाशरूप गाई
 पणीनी कोंडून ठेविल्या होत्या ती गुहा.

‘सनातन महा अंतरिक्ष सोधिले’
 = ‘महि पाथः.’ म्ह. प्रकाशरूप ज्या
 गाई त्या हरण केल्यामुळे अंतरिक्ष
 नाहीसे जण झाले होते तें गाईमुक्त क-
 रवून पुनः जशाचें तसें केलें.

‘अखंड’ = ‘अक्षराणाम्.’ म्ह. गाई
 जरी कोंडून ठेविल्या होत्या तरी त्याचा
 नाश झाला नव्हता.

सरमा याविषयी सू. ६२ म. ३
 पहा.

७. मित्रत्व करूं इच्छिणारा श्रेष्ठ प्रज्ञावान् [इद्र] [तेथें] गेला. पर्वत [आपल्या] उदरांतोळ [गाई] सुपराक्रम इंद्रासाठीं प्रसविता झाला. अजर [मरुतां]-च्या साहाय्याने संग्राम करूं इच्छिणारा वीर [इंद्र] [त्या गाई] ग्रहण करिता झाला. नंतर अंगिरा त क्षणीं स्तोत्र गाता झाला.

7. The most wise [India], desirous of befriending [the Angirases] went forth. The mountain set free the contents of its womb for the performer of valorous deeds. The hero, desirous of fight with the help of the ever-young [Maruts], obtained [the cows] Then instantly Angiras became a singer [of hymns]

७. 'सरमेकडून शोध येताच इद्र गाई असलेल्या पर्वताजवळ गेला: पर्वताने तत्क्षणी आपल्या पोटातील गाई काढून दिल्या. याप्रमाणे इंद्राचा मनोरथ पूर्ण झाला हे पाहून अगिरा ऋषीने तत्क्षणी-

च इंद्राचें स्तोत्र करण्यास आरंभ केला.'

'अगिरा' = 'अङ्गिरा.' म्हणजे अङ्गिरस ऋषि जे त्यांचा मूलपुरुष असत असेल, किंवा अङ्गिरस ऋषीमध्ये जो श्रेष्ठ ऋषि तो, असा अर्थ असेल.

सुतःसंतः प्रतिमानं पुरोभूविश्वा वेदु जनिमा हन्ति शुष्णम् ।
 प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्सखा सखीरमुञ्चन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥
 सुतःऽसंतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेदु । जनिम । ह-
 न्ति । शुष्णम् ।
 प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अ-
 मुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥
 नि गव्यना मनसा सेदुरर्केः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।
 इदं चित्नु सदनं भूयेपां येन मासां असिपासन्वृतेन ॥ ९ ॥
 नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अर्केः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय ।
 गातुम् ।
 इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । अस्ति-
 सासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. सुतःसंतः प्रतिमानं (=सर्वस्य वस्तुन उपमानभूतः) पुरोभूः (=सर्वेभ्योपि वस्तुभ्यः प्राग्भूतः) [स] विश्वा जनिमा वेदु (=सर्वाणि भूतजातानि वेचि) । स शुष्णं [नामासुरं] हन्ति । दिवः पदवीः (=शुलोकस्य नायको) गव्युः (=यु-
 ज्जेच्छुर्) अर्चन् (=दीप्यमानः) सखा [इन्द्रः] सखीन् नः (=सखिभूतान् अ-
 स्मान्) अवद्यात् (=पापात्) प्र निरमुञ्चत् (=प्रकर्षेण नितरा मुञ्चतु) ॥

९. गव्यता मनसा (=गा इच्छता मनसा युक्तास्तेद्विरसः) अर्केः (=स्तोत्रैः) अमृतत्वाय गातु कृण्वानासः (=अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कुर्वाणाः सन्तो) नि
 वेदुः (=निपेदुः “सत्राख्ये कर्मण्यासीदन्”) । एषा (=तेषाम् अद्विरसाम्) इदं
 चित् नु भूरि सदनम् (=इदमेव महत् सत्राख्य कर्म) [आसीद्] येन ऋतेन
 (=सत्रकर्मणा) [ते] मासान् असिपासन् (=“अभिन्नवपृच्छवद्वहैः कल्पितान् मा-
 सान्” संभक्तुम् ऐच्छन्) ॥

८. वस्तुमात्राचें प्रतिमान असा [जो] पूर्वभू [इंद्र] [तो] सकळ भूतांला जाणतो. तो शुष्णाला मारितो. तो स्वर्गाचा नायक मुद्देच्छु, प्रकाशमान सखा इन्द्र आम्हां सख्यांस पापापासून मुक्त करो.

९. गाई इच्छिणाच्या मनानें ते स्तोत्रांनीं अमरत्वाचा मार्ग शोधून काढीत सत्राला बसले. हेच त्यांचें मोठें सत्र [होय] कीं जेणेंकरून ते सत्याच्या द्वारे महिन्यांची इच्छा करिते झाले.

8. The prototype of all beings, the arch-ancient [Indra], knows all creatures. He kills s'ushna, may the leader of heaven, the resplendent champion friend, free us friends from sin.

9. With a mind fond of cows they sat down with hymns, making the road to immortality. This and no other was their great session that they wished to obtain the months through the Truth.

८. 'वस्तुमात्राचें प्रतिमान.' म्हणजे ज्याच्या मापानें सकळ वस्तु जणूं निर्माण झाल्या, अथवा ज्याच्या मानाची उपमा वस्तुमात्रास द्यावी असा.

'पूर्वभू' = 'पुरोभूः' म्हणजे सकळ वस्तूंच्या पूर्वी होता असा.

९. या ऋचेचा शब्दार्थ उघड आहे तरी ऋषीचा भावार्थ काय आहे तो तितका उघड नाही. सायणाप्रमाणे केले-

त्या अर्थीचें तात्पर्य असे आहे की, 'गाईचो प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा करून अंगिरस सत्र करावयास बसले आणि त्यांनीं स्तोत्र केलें. त्यांनीं जे स्तोत्र केले तोच अमरत्वप्राप्तीचा मार्ग होय.'

परंतु उच्चार्थांत महिने मिळण्याची इच्छा केली असे सांगितले आहे त्याचा उद्देश समजत नाही. सायणानी दिलेल्या अर्थ भाषेंत पहा.

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

॥ ६ ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः ।
दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् ।
अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अर्केः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाक्षं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उ-
स्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्केः ।

उरुची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वाक्षं । दुदुहे । जेन्या ।
गौः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स्वं (=स्वकीयं) [गोरूप धनम्] अभि सपश्यमानाः (= आभिमुख्येन पश्यन्तः अस्मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तोद्गिरसः) अमदन् (= दृष्ट्वा अभवन्) । प्रत्नस्य रेतसः पयो दुघानाः (= पुरातनस्य घृष्टिरूपस्य शुक्रस्य जातृरूपस्य पयो दुहन्तः) [अमदन्] । एषां घोषः (= तेषाम् अद्गिरसां जयनादो) वि रोदसे अतपत् (= वाचापृथिव्यां व्याप्यातपिष्ट) । [ते] जाते नि षाम् अदधुः (= जात-
मात्रे जगति विश्वासमस्थापयन्) गोषु [च] वीरान् [अदधुः] (= आहतासु गोषु रक्षानमार्थम् उत्तमवीर्यवतः पुरुषान् अस्थापयन्) ॥

इदम् उक्तं भवति । पणिभ्यः प्रत्याहता गाः पश्यन्तोद्गिरसो दृष्ट्वा भूत्वा ताभ्यः सखा-
शाद् शृष्टुदङ्गस्य पुरातनं रेतोऽलभन्त । अनन्तरं जयनाद् कुर्वाणास्ते पूर्ववज्ज-
गताः रथैर्ये निशासम् अकुर्वन् गाथ पुनर्यथा पणयो न हरन्ति तासु रक्षाकर्माथ वीर-
साथा स्थापितवन्त इति ॥

११. स [इन्द्रो] जातेभिः (? = " सहायतया सपत्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ")
वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) [भवति] । स इत् उ इन्द्रः (= स इन्द्र एव च)

१०. आपल्या [गोरूप] धनाला पाहतांच त्यांना आनंद झाला. ते पुरातन रेंताचें दूध दोहते झाले. त्यांचा जयघोष बावा-पृथिवीवर पसरला. ते विश्वावर भगंवसा ठेविते झाले [आणि] गाईंवर वीर ठेविते झाले.

११. तो [आपल्या] मित्रांच्या साहाय्यानें वृत्र मारणारा होय, तो इंद्रच आहवनीय आणि स्तवनीय मरुतांच्या योगानें गाईंस सोडून देता झाला. त्या कारणें विस्तीर्ण-व्यापिनी श्रेष्ठ गाय घृत-युक्त आणि मधुररस धारण करणारी दोहिली जाते.

10. Observing [again] their own [wealth] they rejoiced, pressing the milk of the ancient semen. Their acclamation penetrated earth and heaven. They [again] placed confidence in the creation, [and] brave heroes over the cows.

11. He alone is the destroyer of Vritra with [his] allies [the Maruts], that Indra alone sent forth the cows by [the aid of the Maruts] worthy of invocation [and] worthy of praise. For him is milked the vast [and] excellent cow bearing the fat, sweet [and] delicious juice.

१०. 'गाई आणिलेल्या पाहून अङ्गिरसांना आनंद झाला आणि त्यांनी त्यापासून वृष्ट्युदकरूप दुधाची धार काढिली. त्या आनंदानें जयघोष करिते झाले, आणि हे जग आतां पूर्वेवत पुनः चालेल असा भगंवसा त्यांना आला; आणि गाई पुनः चोरीला जाऊं नये म्हणून त्यांनी शूर वीरांचा पाहारा त्याजवर ठेविला.'

येथे गाई म्हणजे मेघोदकें आणि आकाशांतील प्रकाश.

११. 'इन्द्रच वृत्रघ्न होय. तोच मेघोदकरूप गाई देतो. त्यासाठीच गाई दुभतात. त्याचे सहाय मरुत् होत.'

या मंत्रांत 'जात' आणि 'अर्क' या शब्दांनीं मरुत् घ्यावे लागतात इतकी अटचण आहे. सायणांनी केलेल्या त्या निर्वाहाशिवाय दुसरा उपाय दिसत नाही.

'श्रेष्ठ गाय' म्हणजे भौतिक गाय घ्यावयाची असे सायण म्हणतात.

पित्रे चिच्चक्रुः सद॑नं॒ सम॑स्मै॒ महि॑ त्विषी॑मत्सुकुतो॒ वि हि॑ ख्यन् ।
 विष्क॑भन्तः॒ स्कम्भ॑नेना॒ जनि॑त्री आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॑भसं॒ वि मि॑न्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सद॑नम् । सम् । अ॒स्मै । महि॑ । त्विषि॑ऽमत् ।
 सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्क॑भन्तः । स्कम्भ॑नेन । जनि॑त्री इति । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वम् । र॑भ॒-
 सम् । वि । मि॑न्वन् ॥ १२ ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणां॑ शि॒श्रथे॑ धात्स॑द्योवृधं॒ विभ्व॑रोद॑स्योः ।
 गि॒रो यस्मि॑न्नन॒वद्याः॑ स॒मीची॑र्वि॒श्वा इन्द्रा॑य॒ तवि॑पीरनु॒त्ताः ॥ १३ ॥
 म॒ही । यदि॑ । धि॒षणां॑ । शि॒श्रथे॑ । धात् । स॒द्यःऽवृध॑म् । विऽभ्व॑म् ।
 रोद॑स्योः ।

गिरः॑ । यस्मि॑न् । अ॒न॒वद्याः॑ । स॒म्ऽई॒चीः । वि॒श्वाः । इन्द्रा॑य । तवि॑पीः ।
 अनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

ह्यैर॑कैः (= आहवनीयैः स्तुत्यैश्च मरुद्भिः) सहितः सन् उत्तिया उद् असृजत्
 (= गाः ससर्ज = मेघोदकरूपा गा दत्तवान्) । अस्मै (= तस्मा इन्द्रायैव) उरुचो
 (= उरुव्यापिनी) जेन्या (= प्रशस्या) घृतवत् मधु स्वाद्य (= घृतयुक्तं मधुरं स्वादु-
 तरं रसं) भरन्ती (= विभ्रती) गौर्दुदुहे (= दुग्धते) ॥

भाषायाम्.

१२. [अद्विस्तः] अस्मै पित्रे चित् (? = तस्मै जगतः पित्रेपि “ इन्द्राय ”
 अपि) सद॑नं सं चक्रुः (= उत्तमं स्थानं सम्यक् चक्रुः) । सुकृतः समुपाजितकर्मा-
 णस्ते [तत्] महि॑ (= महत्) त्विषी॑मत् (= दीप्तियुक्तं) [सद॑न] वि हि॑ ख्यन्
 (= विशेषेणापश्यन्) । जनि॑त्री (= जनयित्री = दायापृथिव्या) स्कम्भ॑नेन विष्क॑-
 भन्तः (= विष्टम्भनेन विष्टम्भीकुर्वन्तस्ते) आसी॑नाः (= स्वयमुपविष्टाः सन्तो)
 रभ॑सं (= वेगवन्तमिन्द्रम्) ऊ॒र्ध्वं वि मि॑न्वन् (= उच्चैरस्थापयन् उनुद्गस्थले स्था-
 पितवन्तः) ॥

स्वयमवलेन दायापृथिव्याविन्द्रं च ते उत्तमेषु स्थानेष्वस्थापयन्निति प्रशंसाद्वि-
 रसाम् अथ ॥

१२. [अंगिरस] त्या पि-
त्याकारणें स्थान सिद्ध करिते झाले.
पुण्यवंत [अंगिरस] [तें] म-
हान् [आणि] तेजःपुंज [स्थान]
पाहते झाले. ते अंतरिक्षाच्या यो-
गानें [त्या] मातापितरांस अंत-
राळीं बसविते झाले. आपण ब-
सून वेगवान् [इंद्रा]ला उंच बस-
विते झाले.

१३. द्यावापृथिवी दुभागल्या
असतां जेव्हां महास्तुति इंद्राला
एकाएकी बळवान् आणि समर्थ
करिती झाली, आणि जेव्हां त्या-
च्या ठायीं मंगलस्तुति एकत्र मि-
ळाल्या, तेव्हां त्या इंद्राला सर्व श-
क्ति आपणवूनच वश झाल्या.

12. [They] prepared a
seat for that Father. The
righteous ones contem-
plated the great [and]
resplendent [seat]. Sitting
down they fixed the im-
petuous one high above,
supporting the two parents
with a support.

13. To Indra [came]
all powers unprompted,
when the great praise ren-
dered him instantly able
[and] mighty at the time
the earth and heaven went
asunder, and when holy
hymns congregated in him.

१२. पदशः दिलेल्या अर्थानें ता-
त्पर्य असे आहे की, अंगिरसांनी आप-
ल्या पुण्यबळाने इंद्राला उच्च स्थान प्राप्त-
करून दिलें, आणि द्यावापृथिवीसहि त्या
न पडत अशा रीतीने स्वस्वस्थानी
स्थापिले.

१३. 'प्रथम द्यावापृथिवी एकरुच
होती, ती दुभागली तेव्हा लोक फार
भ्याले आणि पृथिवी कोठे पडेल आणि

बू कोठें जाईल याविषयी लोकांस चिंता
प्राप्त झाली; तेव्हा लोकानी इंद्राचें स्त-
वन केले. सर्व लोकांच्या स्तुति एका
इंद्राच्या ठायी मिळाल्या, त्या बरोबर सर्व
शक्ति एकाएकी इंद्राला उत्पन्न झाल्या,
आणि द्यावापृथिवीच्या दुभागण्यापासून
अनर्थ न होई असे त्याने केले,' असे
तात्पर्य.

मह्या ते सख्यं वंश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरेस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वंश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । निऽ-
युतः । यन्ति । पूर्वीः ।

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु ।
मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिभ्यः ।
चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् ।
गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

१३. यदि (= यदा) मही धिषणा (= उपासकैः कृता महती स्तुती) रोदस्योः
शिश्वे (= आवापृथिव्योर्विश्वे अन्योन्यवियोगे जाते सति) [इन्द्र] सद्योवृधं
(= तदानीमेव वर्धमानं बलवन्तं) विभ्व (= विभु प्रभवन्त तयोर्धारणे समर्थ)
धात् (= अकरोत्) यस्मिन् (= यदा च तस्मिन् इन्द्रे) अनवगा गिरः (= ह्युद्राः
स्तुतयः) समीचीः (= सगता आसन्) [तस्मा] इन्द्राय विश्वास्तविषीः (= सर्वाणि
बलानि) अनुत्ता. (= अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव) [आजगमुः] ॥

भाषायाम्.

१४. [हे इन्द्र], ते (= तव) महि सख्यं (= महत्सखित्वं) शक्तीः (= दानानि च) आ यस्मि (= आसमन्तात् कामये) । वृत्रघ्ने (= वृत्रस्य हन्त्रे) [तुभ्य]
पूर्वीनियुतः बह्व्य स्तुतिरूपा बहवा आ यन्ति (= गच्छन्ति) । सुरेः (= विदुष-
स्तम्) महि स्तोत्रम् अव आ अगन्म (= महत् स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं च असाधयाम) ।
हे मघवन्, अस्माकं सु गोपा बोधि (= रक्षिता एषु यथा तथा भव) ॥

१५ [हे इन्द्र], त्व महि क्षेत्र (= महती भूमि) पुरु चन्द्र (= प्रभूत हिरण्यं)
विद्वान् (= अस्मान् लम्बितवान्) । आदित् (= तदनन्तर) सखिभ्यः (= मित्र-
भूतानाम् उपासकानाम् अर्थ) चरथ समैरत् (= चरतमकं गवादिकं धनं प्रेरित-

NOTICE

Volume IV will end with the last hymn of the third Mandala.

चवथा भाग निमाया ऱडलाचें शेवटचें मुक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual *in advance* and commences with the beginning of and can only end with a Volume.

सूचना.

	रु. आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६ ०
मुर्देंवाहेर राहणारांस टपाल दंडिल्याप्रदल एक वर्षाचे	० ६
फुटकळ दर प्रतीस	० १०

वर्गणीदार होण्यास दक्षिणात्यानीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बंद करणें असत्यास भाग संपल्यावर मात्र बंद करितां येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadeva Narayan Pankh No. 29 Mercala Popatlal Court Kulla Devi Road, Bombay.

मी भक्तराचा पत्रव्यवहार मुम्बई मोरोवा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, पापल्यावर रा. रा. मलदेंवा नागायण पदित "म्यानेचम वेदाभ्यसनि" या वर्षाची देतास

THE
VEDÂRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Sūhita with Marāṭhī and English translations, a paraphrase in classical Sa. and copious notes in Marāṭhī.

वे दार्थ य त्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

· तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,
संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV. No 12 FEBRUARY 1881 MONTHLY PART 59.

पुस्तक ४. अंक १२. फेब्रुवारी सन १८८१. मासिक भाग ५९.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापगान्यांत छापिउं.

(ई सन १८६७ च्या २५ व्या आस्थापना नोंद आदी.)

साधे आर्य तंजु व भगिनी

साध

हैं आपातर

साधर सपरीय ते ते अदि

भाषांतरैकता

१

१४. [हे इन्द्रा], मी तुझे मोठे सख्य [आणि] [मोठ्या] देणग्या वांचितों. तुज वृत्रघ्नाप्रत पुष्कळ स्तुति येत आहेत. तुज विद्वानाचें आम्ही मोठे स्तोत्र [आणि] हवन केले आहे. [तर] हे मघवन्, तूं आमचा चांगला रक्षणकर्ता हो.

१५. [हे इन्द्रा], तूं मोठे क्षेत्र [आणि] पुष्कळ सुवर्ण शोधून काढिता झालास, आणि नंतर तुझ्या सख्यांकारणें जगम संपत्ति उत्पन्न करिता झालास. देदीप्यमान इद्र आपल्या शूर सहायांहीं सूर्याला, उपेला, पृथ्वीला, [आणि] अग्नीला, एकाच काळी उत्पन्न करिता झाला.

14. I long for thy great friendship [and] [thy] gifts. To [thee] the killer of Vritra numerous horses are going. We have made for thee the knowing one a great hymn and an oblation. Be thou our good protector, o Maghavan !

15. He found for his friends the broad field [and] the plentiful gold, and then sent into being the moving creation. Resplendent Indra created, by the aid of his heroes, the sun, the Ushas, the earth [and] the fire, all simultaneously.

१५. ' इन्द्राने उपासकाकरिता मोठमोठी शेते, सुवर्ण, सूर्य, उषा, पृथ्वी आणि अग्नि ही निर्माण केली.'

' गातु'शब्दाचा पृथ्वी हा अर्थ सायणासुसार आहे; पण त्याविषयी वाद नाही असे नाही.

सर्वे आये तं नु व भगिनी

१११

हैं नापातर

एकर नम्रता ते हैं अहि

भाषांतरकर्ता

१

१४. [हे इन्द्रा], मी तुझे मोठे सख्य [आणि] [मोठ्या] देणग्या वांछितों. तुज वृत्रघातत पुष्कळ स्तुति येत आहेत. तुज विद्वानाचें आम्हीं मोठे स्तोत्र [आणि] हवन केलें आहे. [तर] हे मघवन्, तूं आमचा चांगला रक्षणकर्ता हो.

१५. [हे इन्द्रा], तूं मोठे क्षेत्र [आणि] पुष्कळ सुवर्ण शोधून काढिता झालास, आणि नंतर तुझ्या सख्यांकारणें जंगम संपत्ति उत्पन्न करिता झालास. दीप्यमान इन्द्र आपल्या शूर सहायांहीं सूर्याला, उपेला, पृथ्वीला, [आणि] अग्नीला, एकाच काळीं उत्पन्न करिता झाला.

14. I long for thy great friendship [and] [thy] gifts. To [thee] the killer of Vritra numerous horses are going. We have made for thee the knowing one a great hymn and an oblation. Be thou our good protector, o Maghavan !

15. He found for his friends the broad field [and] the plentiful gold, and then sent into being the moving creation. Resplendent Indra created, by the aid of his heroes, the sun, the Ushas, the earth [and] the fire, all simultaneously.

१५. 'इन्द्राने उपासकाकरिता मोठमोठी शेत, सुवर्ण, सूर्य, उषा, पृथ्वी आणि अग्नि ही निर्माण केली.'

'गातृ'शब्दाचा पृथ्वी हा अर्थ सायणाउत्तर आहे; पण त्याविषयी वाद नाही असे नाही.

अपश्चिदेप विभ्यो॑ दमूनाः प्र स॒ग्रीची॑रसृजद्विश्व॑न्द्राः ।
 मध्वः पुना॑नाः क॒विभिः प॒वित्रै॑र्युभिर्हि॒न्वन्त्य॑क्तुभिर्धनु॑त्रीः ॥ १६ ॥
 अपः । चित् । एषः । वि॒श्वः । दमूनाः । प्र । स॒ग्रीचीः । असृजत् ।
 विश्व॑न्द्राः ।

मध्वः । पुना॑नाः । क॒विभिः । प॒वित्रैः । यु॒भिः । हि॒न्वन्ति । अ॒क्तुभिः । धनु॑त्रीः ॥ १६ ॥

अनु॑ कृष्णे वसु॑धित्ति जिहाते उ॒भे सूर्य॑स्य म॒हना यज॑त्रे ।
 पुरि॑ यत्ते महि॒मानं वृज॑ध्यै सखा॒य इन्द्र॑ काम्या॒ ऋजि॑प्याः ॥ १७ ॥
 अनु॑ । कृष्णे इति । वसु॑धित्ति इति वसु॑धित्ति । जिहाते इति । उ॒भे
 इति । सूर्य॑स्य । म॒हना । यज॑त्रे इति ।
 परि॑ । यत् । ते । महि॒मानम् । वृज॑ध्यै । सखा॒यः । इन्द्र॑ । काम्याः ।
 ऋजि॑प्याः ॥ १७ ॥

वान् असि) । दीयानः (= दीभिमान् इन्द्रो) वृभिः (= सहायभूतेर्मरुद्भिः सहितः सन्) सूर्यम् उपसं गातु (= पृथिवीम्) अग्निं च साक (= सममेव युगपदेव) अजन्त (= उदपादयत्) ॥

भाषायाम्.

१६. एष दमूनाः (= गृहस्य हितकारी) [इन्द्रो] विश्वः (= व्याप्ताः) स॒ग्रीचीः (= सगता) विश्व॑न्द्राः (= विश्वस्याह्लादयित्रीः) पवित्रैः कविभिर्मध्वः पुना॑नाः (= शोधयितृभिरग्निवायुसूर्यरूपैर्मैधाविभिः सोमान् शोधयित्रीर्) अपश्चिद् (= उदकान्यपि) प्रासृजत् (= प्रकर्षेण सृष्टवान्) । धनु॑त्रीः (= शीघ्रगमनशीलास्ता) युभिस्तुभिः (= रात्रौ दिवा च) हिन्वन्ति (= सर्वान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्ति) ॥

१७. सूर्यस्य महना (= सूर्यरूपस्य तव महिम्ना) उ॒भे कृष्णे (= कृष्णवर्णे) वसु॑धित्ति (= धननिधिभूते) यज॑त्रे (= यजनाहं अहश्चात्रियेति द्वे = अहोरात्रौ) अनु जिहाते (= पुनःपुनरावृत्य वदन्ति) यत् (= यस्मात् कारणात्) हे इन्द्र, काम्याः (= तव प्रिया) ऋजि॑प्याः (= शीघ्रगमयः) सखा॒यो [मरुतो] वृज॑ध्यै (= शनून् हिंसितुं) परि ते महिमान् [तिष्ठन्ति] (= तव महिमान् = महान्तं त्वा परित्यजन्ति) ॥

१६. हा कृपाळू इंद्र विस्तीर्ण, संगत, सर्वाह्लादक, [आणि] निर्मळ करणाऱ्या कवींच्या द्वारे सोमरसांला निर्मळ करणारी उदकेंहि उत्पन्न करिता झाला. ती शीघ्रगामी उदके दिवसा आणि रात्री [जगाला आपापल्या कामी] प्रेरितात.

१७. धननिधि [आणि] पूज्य असे कृष्णवर्ण अहोरात्र जे दोन्हीहि एकामागून एक भ्रमण करितात ते सूर्य[रूप तुज इंद्रा]च्या माहात्म्याने [करितात]; कारण की हे इंद्रा, [शत्रूंचा] नाश करण्यासाठी ते तुझे प्रिय वेगवान् मित्र तुझ्या महिम्माच्या सभोताली मिळतात.

16. That fiend Indra created even the Waters, far-spread, collected, pleasing to all, [and] cleaning the sweet somas through the purifying wise ones. The quick waters send forth [all beings to their work] nights and days.

17. By the greatness of [thee], the resplendent one, both the dark [Night and Day], treasures of blessings [and] worthy of being honoured, follow each the other; because thy beloved friends, the impetuous [Maruts], attend, o Indra, on thy greatness to destroy [the enemies].

१६. सूर्य, उषा, पृथिवी आणि अग्नि यास इंद्राने निर्माण केली असे वरच्या मनात सांगितले. यात सांगतो की, उदकालाहि इंद्रानेच उत्पन्न केले.

येथे 'उदके' म्ह० सायणाचार्यांनी भौतिक वृष्ट्युदके असा अर्थ केला आहे; तरीहि अतरिक्ष असा अर्थ केला असता चांगला जुळेल ('अपः'शब्दाचा अतरिक्ष हा अर्थ वेदात प्रसिद्ध आहे). तसे केलें तर 'संगत' म्हणजे महावकाशरूपाने विस्तृत, 'विश्वधन्व' म्हणजे

चंद्र आणि तारे इत्यादिकांनी आह्लादकारक, 'मध्वः' म्हणजे मधुर, 'पविनाः कवयः' म्ह० आपल्या प्रकाशाने सर्व शुद्ध करणारे जे सूर्यरूपाने उगवणारे सविता, मित्र, अग्नि इत्यादि देव, ते; आणि 'हिन्वन्ति' म्ह० मनाशादिकेकरून हित करितात; असा अर्थ.

१७. 'मरुतांच्या साहाय्याने तू वृत्रादिक शत्रूंचा नाश करितोस म्हणूनच रान आणि दिवस ही आपआपली कामे करितात.'

पतिर्भव वृत्रहन्सुनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ॥

॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सुनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृ-
षभः । वयःऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊ-
तिऽभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्त्रव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

ब्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥ १९ ॥
तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे ।

पुराऽजाम् ।

ब्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वश्चरिति स्वः । च । नः ।
मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

यस्मात् कारणात् त्वं वृत्रादीन् मरुत्साहाय्येन नाशयसि अतः कारणात् त्वं
महिम्ना अहोरात्रौ स्वस्वकार्यं कुरुत इति भावः ॥

भाषायाम्.

१८. हे वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), विश्वायुः (=सर्वायुर्गुप्तो) वयोधाः
(=बलस्य दाता) वृषभः (=स्वामी) [त्वं] सुनृतानां गिरां पतिः (=प्रियाणाम्
अस्मदीयानां स्तुतीनां पालको) भव । शिवेभिः सख्येभिः (=कल्याणकरैः प्रसादै-
सह) नः आ गहि (=अस्मान् आगच्छ) । महान् [त्वं] सरण्यन् महीभिरू-
तिभिः (=सत्त्वरो महतीभी रक्षाभिः सह) [अस्मान् आगच्छ] ॥

१९. [हे इन्द्र], तं [त्वा] (=अतस्त्वाम्) अङ्गिरस्वत् नमसा सपर्यन्
(=अङ्गिरस इव नमस्कारेण पूजयन्नहं) पुराजा (=पुरातनकाले जातं पुरातनं
त्वां) सन्यसे नव्यं कृणोमि (=सभजनार्थं नूतनं करोमि=नूतनोसीति कृत्वा स्तोत्रेण
समजे) । [अतस्त्वं] बहुला अदेवीर्ब्रुहः (=देवान् अपूजयतो बहून् शत्रून्) वि
याहि (=विशेषेण मारय) च (=अपि च) हे मघवन्, नः सातये स्वः धाः (=अ-
स्मभ्यं संभोगार्थं धनं देहि) ॥

१८. हे वृत्रघ्न [इन्द्रा], स-
र्वायुःसंपन्न [आणि] अन्नदाता
प्रभु असा जो तूं, तो [आमच्या]
प्रिय स्तोत्रांचा पति हो. तूं क-
ल्याणकारक मैत्र्यांसह आम्हांप्रत
ये, महान् तूं महा संरक्षणांसहित
धांवत [ये].

१९. हे इन्द्रा, म्हणून तुज
पुरातनाला मी अंगिरसांप्रमाणे न-
मस्कारानें पूजून सभजनासाठीं नवा
करितों. [तर तूं] अनेक जे दे-
वहीन शत्रु त्यांस मारून टाक
आणि हे मघवन्, आम्हांला उप-
भोगासाठीं वैभव दे.

18. Full of all life do
thou, o killer of Vritra,
thou the hero that givest
food, become the lord of
[our] sweet prayers. Do
thou the great one come
running unto us with great
protections.

19. Therefore worship-
ping thee as the Angirases
[did] with obeisance, I
make thee the ancient
one new for to honour.
Annihilate the many god-
less enemies and give us,
o Maghavan, prosperity for
to enjoy.

१९. अद्विरसाविषयी सू. १ मं. ६ | आणि सू. ५१ म. ३ टीप पहा.

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमांसाम् ।
 इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥
 मिहः । पावकाः । प्रतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पा-
 रम् । आंसाम् ।
 इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुमक्षू । कृणुहि ।
 गोजितः । नः ॥ २० ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णां अरुषैर्धामभिर्गात् ।
 प्रसूनुतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वां अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥
 अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् ।
 अरुषैः । धामभिः । गात् ।
 प्र । सुनुताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरं । च । विश्वाः । अवृणोत् ।
 अप । स्वाः ॥ २१ ॥

सन्त्यसे सनीयसे सनतराय विशेषेण पुरातनायेति पाश्चात्याः । सन्त्यसे सभजनार्थम् इति नित्य सायण ॥

भाषायाम्.

२०. [हे इन्द्र], पावकाः (=शोधयिष्यो) मिह (=आपः) प्रतता अभूवन् (=लोके प्रक्षेपेण प्रसृता अभूवन्) । न (=अस्मान्) आसा (=तासां) पार (=तीर) पिपृहि (=नय) । हे इन्द्र, रथिरः (=रथी) त्वं न (=अस्मान्) रिष (=शनो सकाशात्) पाहि । मक्षूमक्षू (=अतिशीघ्र) न गोजितः कुरु (=गवा जेतृन्कुरु=गवादिधनयुक्तान् कुरु) ॥

२१. वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) गोपतिः (=गवा स्वामी) [इन्द्रो] गा अदेदिष्ट (=अदिशत्=अप्रयच्छत्) । [स] कृष्णान् अन्तः अरुषैर्धामभिः (=आरोचमानैस्तेजोभिः कृष्णवर्णेषु शत्रुषु गोहर्तृषु मध्ये) गात् (=अगच्छत्) । ऋतेन (=सत्यरूपेण यत्नेन साधनेन) सुनुता. (=प्रिया गाः) प्र दिशमानः (=अद्विरोध्यः प्रयच्छन् स) स्वा विश्वा दुरः (=स्वरीयानि सर्वाणि द्वाराणि) अप अवृणोत् (=उदघाटयन्) ॥

२०. [हे इंद्रा], पावन करणारे प्रवाह जिकडेतिकडे प्रसृत झाले. तूं आम्हांला सुखरूपपणें त्यांच्या पैल तीरी ने. हे इंद्रा, रयी असा जो तूं तो आम्हांला संकटापासून रक्ष. आम्हांला लवकर लवकर गाई जिकणारे कर.

२१. वृत्रघातक गोस्वामी इन्द्र गाई मुक्त करून देता झाला, तो काळ्या शत्रूंच्या मध्ये आपल्या आरोचमान तेजांनीं प्रवेश करिता झाला. तो सत्य उपासनेच्या योगाने प्रिय गाईला मुक्त करून देऊन आपलीं सर्वे कवाडे उघडीं करिता झाला.

20. The purifying waters became spread far and wide. Take us to the other end of them with safety. Do thou the charioteer, o Indra, preserve us from harm, make us quickly and quickly conquerors of cows.

21. The killer of Vritra [and] lord of the cows made a present of the cows; he entered among the black [enemies] with his resplendent lustre. By the true worship he, making a present of the cows, threw open all his own doors.

२०. 'तू मेघोदजरूप गाई सोडवून इतनी विपुळ मेघवृष्टि करविलीस, की लोडाला आपण बुडून मरू अशी भीति पडली. तर हे इंद्रा, तू आम्हाला शत्रूंच्या इत्यादिक संकटापासून रक्ष आणि आम्हाला गोधन प्राप्त करून दे.'

२१. 'इंद्र काळ्या शत्रूंच्या (मेघावरोध करणाऱ्या असुरांच्या) आत भेदून जाऊन त्याची द्वारे आपलीशी करून त्यातून गाई मोडल्या करिता झाला. हे सर्वे तरा धर्म अशी जी यज्ञरूप सेवा तिच्या योगानें करिता झाला.'

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धर्नानाम् ॥ २१ ॥ ८
 शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
 वाजऽसातौ ।
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽ-
 जितम् । धर्नानाम् ॥ २१ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

२१. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवानं (=धनयन्त) नृतमं
 (=शूरतमम्) इन्द्र शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्त (=शत्रून् घन्त) धर्नाना सजित (=सम्प-
 ग्जेतार) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३२-२६६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिवेम माध्यदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।
 प्रप्रुध्या शिमे मघवन्नृजीपिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥
 इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिवे । इमम् । माध्यदिनम् । सर्वनम् ।
 चारु । यत् । ते ।
 प्रऽप्रुध्य । शिमे इति । मघऽवन् । ऋजीपिन् । विऽमुच्य । हरी इति ।
 इह । मादयस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमपते (=सोमस्याधिपते), इम सोम पिव । यत् (=यस्मात्) माध्य-
 दिनं सर्वनं (=मध्याह्नसन्धिं सर्वनं “ निष्केवल्यारूपं शस्त्रं ”) ते (=तव) चारु
 (=प्रिय) [वर्तते] । हे मघवन्, हे ऋजीपिन् (=गतसारसोमवन्निन्द्र), हरी
 विमुच्य (=अथै रथादिमुच्य) शिमे प्रप्रुध्य (=तयोर्हन्तु अवश्येन मासेन पूरयित्वा)
 इह मादयस्व (=सोमपानेन दृष्टो भव) ॥

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रवळ [आणि] शत्रूंला
मारणारा [आणि] छट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी पुढांमध्ये बोलावूं.

22. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्त ३२-२६६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे सोमपती इंद्रा, तूं हा
सोम पी, कारण तुला मध्याह्नेचे
सवन प्रिय आहे. हे मघवन्, हे
ऋजीपी, तूं येथे घोडे सोडून,
त्यांच्या हनवड्या [अन्नानें] भरून
हर्ष पाव.

HYMN 32-266.

To Indra. By Vis'vāmitra.
Metre—Trishṭubh.

1. Drink this soma, o
Indra lord of soma! since
the midday-rite is dear to
thee. O Maghavan, o
drinker of the soma, un-
harness the horses, fill the
chins and be gratified here.

१. 'हनवड्या' = 'शिपे.' हा अर्थ
सायणानुसार केला आहे. दुसरा संभवत
नाही, हनवड्या भरून म्हणजे तोड म-

रून असे तात्पर्य असावें.

'ऋजीपी.' सू. ६४ मं. १२ पहा.

त इन्द्रस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्यैपितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । तु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः ।
ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इपितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पित्रा सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्पो अर्णा सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पित्रे । सोमम् । शश्वते ।
वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युभिः । अपः । अर्णा ।
सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

४. ये मरुत इन्द्रस्य शर्धः (= बल सेनारूपम्) आसन् ते इत् तु अस्य मधुमत्
विविप्रे (= त एव माधुर्योपेतं वाक्यं क्षिप्रं यथा तथा प्रैरयन्) । येभिर् [मरुद्भिर्]
इपित (= प्रेरितः सन्) [स इन्द्रः] अमर्मणो मन्यमानस्य (= न कोपि मम हन्तेत्यभि-
मन्यमानस्य) वृत्रस्य मर्म (= यस्मिन्स्थाने प्रवृत्तौ सत्या स मरिष्यति तद्) विवेद
(= अज्ञासीत्) ॥

५. हे इन्द्र, मनुष्वत् सवनं जुषाणः (= मनोर्यथा पूर्वं सेवितवानसि तथेदानीं
मम यज्ञं सेवमान) शश्वते वीर्याय (= शाश्वताय वीरबलाय = तादृशबलप्राप्तये) सोम
पित्र । सः (= तादृश = पीतसोमस्त्व) हे हर्यश्च (= हरिदश्वजिन्द्र), यज्ञैः (= य-
जनीयैः) सरण्युभिः (= वेगवद्भिर्) [मरुद्भिः सह] आ ववृत्स्व (= आगच्छ)
अपो अर्णा सिसर्षि [च] (= अन्तरिक्षादुदकं प्रापय च) ॥

३. जे मरुत् इंद्राचें सैन्य
शाले तेच मरुत् त्याला मधुर व-
चन बोलले; ज्या [मरुतां]नी
प्रेरिलेला [इन्द्र] आपण अमर
आहे असें समजणाऱ्या वृत्राचें
मर्म जाणता शाला.

५. हे इंद्रा, तूं मनु[च्या य-
ज्ञा]प्रमाणें [माझा] यज्ञ सेवन
करून सोम पी आणि असंड वी-
र्याप्रत पाव. हे पीताश्व [इन्द्रा],
तूं वेगयन्त [आणि] यज्ञनीय
[मरुतां]सहित येथें ये [आणि]
अंतरिक्षापासून उदकांची वृष्टि
कर.

4. Those very Maruts
who became the army of
India, spoke sweetly to
him; encouraged by whom
he discovered the vulner-
able point of Vritra who
*thought he was invulner-
able.*

5. O India, accept thou
[my] sacrifice as [thou
didst that of] Manu, [and],
drink the soma for to [re-
ceive] inexhaustible pro-
wess. Then come thou
hither, o thou possessed of
tawny horses, in company
with the impetuous [and]
adorable [Maruts], [and]
send forth the waters from
the heavens.

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिवा सोमं ररिमा ते मदाय ।
 ब्रह्मरुता मरुतेना गणेन सजोषा रुद्रेस्तृपदा वृषस्य ॥ २ ॥
 गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् । ररिम ।
 ते । मदाय ।
 ब्रह्मरुता । मरुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ ।
 वृषस्य ॥ २ ॥
 ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन् अर्चन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।
 माध्यदिने सर्वने वज्रहस्त पिवा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥
 ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । म-
 रुतः । ते । ओजः ।
 माध्यदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सऽगणः । सु-
 शिप्र ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, [त्वं] गवाशिरं (= गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन्) शुक्रं (= धेत) मन्थिन (= " मन्थसंयुक्तं ") [सोमं] पिब । [इमं] सोमं ते मदाय ररिम (= तव हर्षाय प्रायच्छाम) । ब्रह्मरुता रुद्रैर्मरुतेन गणेन सजोषाः (= तव स्तोत्रकृता रुद्रपुत्राणां मरुता गणेन युक्तः सन्) तृपत् (= आ तृतेः) आ वृषस्य (= सर्पतो जटरे सिञ्च = पिब) ॥

३. हे वज्रहस्त (= वज्रधारिन्), हे सुशिप्र (= सुहृन्मन्) इन्द्र, ये मरुतस्ते (= तव) शुष्मं (= तेजः) ये [तव] तविषी (= बलं) [ये] [त्वाम्] अर्चन्तः (= स्तुवन्तः सन्तम्) ते (= तव) ओजः (= रीतिम्) अवर्धन् (= अवर्धयन् = वर्धयन्ति) ते रुद्रेभिः (= रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः) सगणः (= सगतः सन्) माध्यदिने सर्वने [सोमं] पिब ॥

२. हे इंद्रा, त्वं गोरसयुक्त, मन्थयुक्त [आणि] शुभ्र सोम पी. आम्हीं [हा] सोम तुला माद याना म्हणून अर्पण केला आहे. स्तोत्रकारी जो रुद्रपुत्र मरुतांचा गण, त्यांजबरोबर त्वं तृप्ति होईपर्यंत पी.

३. हे इंद्रा, जे तुझे तेज [वाढवितात], जे [तुझे] बळ वाढवितात, जे मरुत् [तुला] स्तविणारे होःसाते तुझा पराक्रम [वाढवितात], त्या रुद्रपुत्रांसहित त्वं, हे वज्रहस्ता, हे सुमुखा [इंद्रा], मध्याह्नीच्या सवनांत [सोम] पी.

2. Drink, o India, the white juice mixed with milk, mixed with barley meal. We have offered it for thy exhilaration. Accompanied by the praying troop of the Maruts—the sons of Rudra—drink thou to thy satisfaction.

3. Drink, o Indra, thou armed with the thunderbolt, thou possessed of a handsome chin [the soma] in the midday worship in company with the Maruts the sons of Rudra who promote thy strength, who [promote] thy power, [and who] with hymns [promote] thy glory.

२. 'मन्थयुक्त' = 'मन्थिनम्.' म्हणजे ज्यात मथ घातला आहे असा.

'स्तोत्रकारी' म्हणजे इंद्राचे स्तवन करणारा सू. ५२ म. १५ पहा.

तमपो यद्धं वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वत्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र ।
असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वत्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अ-
देवम् ॥ ६ ॥

यजाम इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममर्तुर्पुत्रियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् ।
युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममर्तुः । पुत्रियस्य । न । रोदसी इति । महिमा-
नम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, देवीः (= श्रोतमाना अपः) परि वत्रिवांसं (= परित आवृत्य वर्त-
मान) शयानम् (= एकर निश्चलत्वेन वर्तमानम्) अदेव (= देवहीन देवानपूज-
यन्तं) वृत्र चरता वधेन (= शोभेण वज्रेण) जघन्वान् (= हतवान्) त्वं यद्
(= यस्मात्कारणाद्) आजौ (= युद्धे) अत्यानिव (= अथानिव) अपः सर्तवै प्रा-
सृजः (= मेघोदरानि सर्तुं प्रसृष्टवान् मेघोदरानि प्रसृज्य तानि वार्षितवान्) ॥

७. [अतः कारणाद्] वृद्ध (= प्रवृद्ध) बृहन्त (= महान्तम्) ऋष्व (= स्तो-
तव्यम्) अजर (= जरा रहित) युवानम् (= अत एव नित्यतरुणं) [त्वाम्] इन्द्र
नमसा यजाम इत् (= नमस्कारोपलक्षितेन हविर्जनेन कुशिरा वयं पूजयाम एव) ।
पुत्रियस्य यस्य [तव] महिमानं (= महत्त्वं) प्रिये रोदसी (= प्रियतमे नापापृ-
षिषी) न ममर्तुः [न] ममाते (= न परिच्छेत्तुमशक्नुता नाप्यनुना शक्नुतः) ॥

६. हे इन्द्रा, तूं जो वृत्राला
मारून युद्धांत घोडे सोडिल्याप्र-
माणें उदकें सोडून वाहविता झालास;
[आपो] देवीला वेष्टून रा-
हिलेल्या देवहीन वृत्राला वेगवान्
वज्रानें [जो मारिता झालास],

७. त्या तुज प्रवृद्ध, महान्,
स्तुत्य, अजर [आणि] नित्य त-
रुण इन्द्राला आम्हीं हवीनें भजूं;
ज्या यजनीय [इन्द्रा] चा महिमा
प्रिय द्यावापृथिवींनीं मोजला नाही—
[द्यावापृथिवी मोजीत नाहीत].

6. Thee, o Indra, who
having slain Vritra didst
send forth the waters to
flow even as horses in a
battle—[having slain] with
the swift thunderbolt the
godless [Vritra] that lay
hemming the divine wa-
ters;—

7. We will worship with
oblation thee Indra who
art powerful, great, praise-
worthy, free from old age,
ever young, adorable In-
dra whose greatness dear
Heaven and Earth did
not measure [and] do not
measure.

६, ७. 'हे इन्द्रा, ज्यापेक्षा तूं वृ-
त्राला मारून उदकवृष्टि करिता झालास,
त्यापेक्षा आम्ही तुजला मजावे. कारण

तुझा महिमा मोजण्यास द्यावापृथिवीहि
समर्थ नाहीत.'

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।
 दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुपसं सुदंसाः ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति ।
 विश्वे ।

दाधारं । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् ।
 उपसम् । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।
 न द्याव इन्द्र तवसंस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥
 अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः ।
 अपिबः । ह । सोमम् ।
 न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः ।
 शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

६५१.

भाषायाम्.

८. इन्द्रस्य पुरुणि (=बहूनि) सुकृता कर्म (=सुकृतानि सुपु कृतानि कर्माणि चरितानि) व्रतानि (=शासनानि च) विश्वे देवा [अपि] न मिनन्ति (=न हिंसन्ति) । यः सुदंसाः (=सुपराक्रम इन्द्र) इमा पृथिवीम् उत द्यां दाधार (=दधार) सूर्यमुपसं [च] जजान ॥

९. हे अद्रोघ (=द्रोहरहित), तव तत् (=एतद्वक्ष्यमाण) महित्व (=महत्त्व) सत्य (=नित्य) [भवति] यत् [त्व] जातः सद्यः सोमम् अपिबो ह (=जातमात्रायैव तुभ्य जना. पानार्थं सोमं प्रापितवन्तः) । हे इन्द्र, तवसस्ते ओजः (=बलवत्तत्त्व तेजो) न द्यावः (=न तेजस्विनो शुभदेशा) न अहा (=न दिवसा) न मासा न शरदः (=न वर्षाण्यपि) वरन्त (=वारयितुं शक्नुवन्ति) ॥

तेजस्विनस्तव तेजः सर्वाणि तेजासतिगच्छतीत्यर्थः ॥

८. इंद्राची अनेक सुचरितें [आणि] पराक्रम सर्व देव भंगू शकत नाहीत. जो या पृथिवीला आणि दूला धारण करिता शाला, [आणि जो] महा पराक्रमी [इंद्र] सूर्याला [आणि] उपेला उत्पन्न करिता शाला.

९. हे द्रोहरहित [इंद्रा], तुझा हा महिमा सत्य आहे, कीं तूं शाल्यावरोवर सोम पिता शालास. हे इंद्रा, तुज बलवंताचें तेज दु-लोकास आणि दिवसांस आणि मासांस आणि वर्षासहि अनिवार्य आहे.

8. Not all the gods can harm the many well-done deeds [and] the laws of Indra; who supported this Earth and Heaven [and who], performer of great deeds, created the sun [and] the dawn.

9. This greatness of thine is indisputable, o benign [Indra], that thou didst drink the soma as soon as thou wast born. Not the brilliant regions of heaven, nor the days, nor months, nor years can withstand thy splendor, thou the mighty one.

९. 'शाल्यावरोवर सोम पिता शालास' = 'सद्यो जातो अपिबः सोमम्.' म्हणजे, 'तूं जन्मतांच तुझें देवत्व आणि

देवभेष्टत्व लोकांनीं मान्य करून तुला सोम अर्पण करून तुझी उपासना करावयास आरंभ केला.'

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।
 यद्वावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥ १०
 त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे ।
 वि० व्योमन् ।

यत् । ह । वावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अथ । अभवः ।
 पूर्यः । कारु० धायाः ॥ १० ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।
 न ते महित्वमनु भुदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥
 अहन् । अहिम् । परि० शयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुवि०-
 जात । तव्यान् ।

न । ते । महि० त्वम् । अन्तु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया ।
 स्फिग्या । क्षाम । अवस्थाः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं जातं सद्यो मदाय परमे व्योमन् सोममपिब. (=जातमात्र एव हर्षप्राप्तयेऽतिशयोक्तुं आकाशे सोमं पीतवानसि) । यद्वा (=यदा च) वावापृथिवी (=वावापृथिव्यौ) आ अविवेशीः (=सर्वत्र प्रविष्टवानसि) अथ (=तदानीं) पूर्य कारुधाया अभवः (=पुरातनः स्तोत्राणां धारयिताभवः) ॥

११. हे तुविजात (=जातमवल), तव्यान् (=तवीयान्=अतिशयेन बलवा-
 स्त्वम्) अर्णं परिशयान (=मेघादन्तरितो वर्तमानम्) [अत एव] ओजाय-
 मान (=बलमाचरन्तम्=आत्मानं बलवन्तं मग्नमानम्) आहिं (=वृत्ररूपमहिम्)
 अहन् (=हतवानसि) । यद् (=यदा) अन्यया स्फिग्या (=एततरया वक्ष्या)
 क्षाम अवस्थाः (=पृथिवीम् अवच्छाद्यातिष्ठः) अध (=तदानीं) ते महित्व
 (=तव महिमानं) द्योर्नातु भूत् (=द्योर्नाग्न्यभवत् न ज्ञातवान्) ॥

वृत्रं हत्वा त्वं यदा स्वर्गाय महत् स्वरूपम् अदर्शयस्तदानीम् एवमेव वक्ष्या
 सममा पृथिवीम् आच्छादितवानसि शिष्टं तव शरीरं शीरपि महत्तरं सन् तेनापि न
 ज्ञातपरिमाणमित्यर्थः ॥

१०. हे इंद्रा, तूं जन्मतांच अत्युच्च आकाशांत मादासाठी सोम पिता झालास. आणि तूं तेव्हां द्यावापृथिवीभर प्रवेश करून स्तोत्रांचा पुरातन पोषणकर्ता झालास.

११. हे जातप्रबळ [इंद्रा], अतिशय बळवान् असा जो तूं तो उदकासभोंतालीं निजून राहिलेल्या [आणि] बळाचा डोल घालणाऱ्या अहीला मारिता झालास. तूं जेव्हां एके टिरीने पृथिवीला आच्छादून उभा राहिलास, तेव्हां तुझें विशालत्व दूलाहि समजलें नाहीं.

१०. 'तूं जन्मतांच आकाशात अत्युच्च स्थानी चढलास आणि तेथून त्वां सरळ द्यावापृथिवीस व्यापिलें. तेव्हां तत्क्षणीं लोक तुला सोम अर्पण करूं लागले, आणि तूं स्तोत्रेजनांचा पोषणकर्ता झालास.'

10. Thou didst for exhilaration drink the soma, o Indra, in the highest firmament so soon as thou wast born. And when thou didst wholly occupy the heaven and the earth, thou didst become the ancient supporter of the worshippers.

11. O [Indra] born mighty, thou the mightiest one didst slay the Serpent that lay around the water and thought himself strong. The heaven did not find thy greatness when thou stoodst covering the earth with one hip.

११. वृत्ररूप सर्पाला मारून जेव्हां इंद्रानें आपलें मोठें स्वरूप प्रगट केलें, तेव्हा त्याच्या एका टिरीनें सर्व पृथिवी झाकली. उरलेले शरीर झूपेक्षाहि मोठें असल्यामुळें त्याचा अंत दूला लागला नाही.

विवेष धन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।
 अंहसो यत्र पीपरत् यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥
 विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इ-
 न्द्रम् । अहः ।
 अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये ।
 हवन्ते ॥ १४ ॥
 आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिवध्वै ।
 समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ १५ ॥
 आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सि-
 सिचे । पिवध्वै ।
 सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् ।
 अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. यद् (=यदा) धिषणा (=इन्द्र स्तवानीति बुद्धिर्) मा (=मां) विवेष
 (=व्याप्नोति) [तदा] [अहं स्तुतिं] जजान (=उत्पादयामि) । पार्यादहः
 (=शनुसवन्धिनो दिवसात्पुरो युद्धदिनात्पुर) इन्द्र स्तवै (=स्तवानि) यथा यत्र
 (=तस्मिन् दिने प्रसक्ते सति) [स] नः (=अस्मान्) अंहसः (=दुःखात्)
 पीपरत् (=पार नयेत्) । नावेव यान्तं [तम्] उभये हवन्ते (=नद्यादिषु नौ-
 फया गच्छन्त पुरुष यथोभयकूलवर्तिनो जना आह्वयन्ति तथा युद्धे वर्तमाना
 उभयपक्षजनास्तमाह्वयन्ति) ॥

१५. आपूर्णः कलशः (=सोमेन परिपूर्णो द्रोणकलशः) सेक्ता कोशमिव (=उ-
 त्सेनसो जलपात्रं यथा सिष्यति जलेन पूरयति तथा) अस्य पिवध्वै (=इन्द्राय
 पातु) स्वाहा (=स्याहेति शब्देन) सिसिचे (=सितोस्ति) । प्रिया. सोमासः
 (=सोमा) मदाय (=हवोत्पनये) प्रदक्षिणित् (=प्रादक्षिण्येन) इन्द्रम् अभि
 सम् उ आ अववृत्रन् (=इन्द्र प्रति वर्तन्ताम्=अभिगच्छन्तु) ॥

१४. जेव्हां स्तवन करण्याची इच्छा माझ्या मनांत येते तेव्हांच मी [स्तवन] करीत असतो. मी इंद्राला युद्धाच्या दिवसा पूर्वीच स्तवीन, कीं जेणे करून तो आम्हांला त्या दिवशीं संकटाच्या पार नेईल. नावेतून जाणाऱ्यासारखा जो तो त्याप्रत दोनीकडचे लोक हाका मारितात.

१५. त्यानें प्यावा म्हणून, [सोमानें] भरलेला हा कलश स्वाहा म्हणून ओतला जात आहे, पखाल ओतल्याप्रमाणें पिण्यासाठीं ओतला जात आहे. प्रिय सोमरस माद आणण्यासाठीं इंद्राप्रत प्रदक्षिणा करून प्राप्त होओत.

14. So soon as the desire to praise [him] seizes me I make a [hymn]. Let me praise Indra before the day of battle that he may save us from danger on that day. Both sides call to him as to one who goes in a boat.

15. A jar filled [with soma] is poured out with svāhā for him to drink even as a waterman pours out a skin-bag. May the dear somas approach Indra, keeping him on their sight, for his exhalation,

यज्ञो हि ते इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः ।
मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहि-
हत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सु-
म्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः
॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, यज्ञो हि ते वर्धनो भूत् (= तव बलस्य वर्धयिता भवत्) उत (= अपि च) सुतसोमो मियेधः (= अभिपुतसोमवत् पथादि हव्यं) प्रियः (= प्रीतिकरम्) [अभवत्] । यज्ञियः (= यज्ञार्हः) [सन्] [त्व] यज्ञेन यज्ञम् अव (= यज्ञिष्य यज्ञस्य कर्तार रक्ष) । अहिहत्ये (= वृत्रहनने) यज्ञस्ते वज्रम् आवत् (= तव वज्रम् अरक्षत्) ॥

१३. यज्ञेन अवसा (= हव्येन) [च] इन्द्रम् [उपासकजनः] अर्वाक् आ चक्रे (= स्वस्थाभिमुखम् आवर्तयति) । एनम् [इन्द्र] नव्यसे सुम्नाय (= अतिशयेन नूतनस्य सुखासायाप्तये) आ ववृत्याम् (= अस्मत्समीपम् आवर्तयेयम्) । य [इन्द्रः] पूर्व्येभिः स्तोमैर्भिर्वावृधे (= पुरातनैः सूक्तेर्वृद्धबलो भवति) यो मध्यमेभिः (= मध्यममहालसंबन्धिभिः स्तोमैर्) [ववृधे] । उत (= अपि च) नूतनेभिः (= अपुनातनैः स्तोमैर्) [वर्धते] ॥

१२. हे इंद्रा, यज्ञ तुझे वळ
वाढविणारा झाला, आणि ज्यांत
सोम काढिला जातो असे हवन
तुला प्रिय झालें. यज्ञार्ह होत्साता
तूं यज्ञाच्या द्वारे यज्ञ करणाऱ्या
यजमानाला रक्ष. यज्ञ तुझ्या वज्रा-
ला वृत्रहनाच्या वेळीं रक्षिता
झाला.

१३. यज्ञानें [आणि] हवीनें
[उपासकजन] इंद्राला आपणा-
कडे वळवितो. त्याला मी अत्यंत
नूतन सुखाकरितां मजकडे वळ-
वीन; जो [इंद्र] पुरातन स्तो-
त्रांनीं वाढला, जो मध्यम [स्तो-
त्रां] नीं आणि नूतन [स्तोत्रां]-
नीं वाढतो.

12. A sacrifice became,
o Indra, thy invigorator,
and an offering accom-
panied by the soma
[became] dear to thee.
Through sacrifice do thou,
worthy of sacrifice, protect
the performer of a sacrifice.
It was a sacrifice that
helped thy thunderbolt
in the destruction of the
Serpent.

13. [The worshipper]
brings Indra towards him-
self by means of sacrifice
and oblation. May I turn
him towards myself for
the newest favour—him
who grew strong by an-
cient hymns, who [grew]
by medieval [hymns] and
[who grows] by modern
[hymns].

१२. यांत यज्ञ शब्दाचे 'यजन' अर्थ आले आहेत. यज्ञानें माहात्म्य यांत
आणि 'यजन करणारा' असे दोन दर्शविले आहे.

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि वन्तौ वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृहं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥१६॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः ।
वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र । आ । दृहम् । चित् । अ-
रुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥१७॥११

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्जि-
तम् । धनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१६. हे पुरुहूत इन्द्र (=बहुभिराहूतेन्द्र), यद् (=यदा) इषितः (=तव सखिभिरङ्गिरोभिः प्रेरितः सन्) दृहं चित् (=अतिप्रबलमपि) गव्यम् ऊर्वम् (=गवां गोष्ठं पणिभिर्दत्तानां मेघोदकरूपाणां गवां निरोधस्थानं) सखिभ्यः (=सखीनामङ्गिरसामर्थम्) इत्था आ अरुजः (=सम्यगभाङ्गीम्) [तदा] न गभीरः सिन्धुः (=अगाधः समुद्रः) न [च] परि सन्तः (=परितो वर्तमाना) अद्रयः (=पर्वतात्) त्वा (=त्वां) वरन्त (=वारयितुमशक्नुवन्) ॥

१७. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संमामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=नृतमम्) इन्द्र शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्त) धनानां संजितं (=सम्यग्ज्ञेयम्) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

१६. हे इंद्रा, सख्यांनीं उत्तेजन दिलेला होस्ताता तूं जेव्हां खाजप्रीत्यर्थे अति प्रबळ असाहि गाईंचा गोठा फोडिता शालास, तेव्हां हे पुरुहूता, अगाध समुद्राला तूं अनिवार्य शालास, सर्भोतालीं असणान्या पर्वतांला अनिवार्य शालास.

१७. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्ये बोलावूं.

16. When prompted by thy friends, o Indra, thou didst for their benefit break open even the impregnable stall of the cows, neither the deep ocean, o thou invoked by many, nor the mountains that lay around, could, ward thee off.

17. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्तम् ३३-२६७.

“ संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्थोः । तत्र नदीवाक्यं चतुर्थाषष्ठ्यष्टमी-
दशम्यः । पृथोसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिः ” । अयमर्थः । “ चतुर्थाषष्ठ्यष्टमीद-
शमीनां नदीवाक्यत्वान्नय एव ऋषयः । शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स
एव ऋषिः ” ॥ इन्द्रो देवता ॥ अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाद्वुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपऽस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव ।
विषिते इति विऽषिते । हासमाने इति ।
गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री ।
पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उशती (=उशत्यौ वत्समिव समुद्रे कामयमाने) विपाट् शुतुद्री (=एत-
न्नामके नद्यौ) विषिते हासमाने अश्वे इव (=मन्दुरासकाशाद् विमुक्ते परस्परं स्प-
र्धमाने वहवे इव) मातरा (=मातरौ सवत्से) रिहाणे (=वत्सं लेढुमिच्छन्त्यौ)
शुभ्रे गावेव (=शोभमाने गावाविव) पर्वतानाम् उपस्थात् (=उत्सद्वात्) पर्यसा
प्र जवेते (=उदकेन युक्ते त्वरया समुद्रं प्रति गच्छतः) ॥

पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहि-
त्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्वुतुद्रीः संभेदमाययावतुययुरितरे । अथो-
त्तितीर्थं विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव ॥ इति
सायणः ॥

सूक्त ३३-२६७.

ऋषि- १-३ विश्वामित्र; ४ नद्या; ५ विश्वामित्र; ६ नद्या; ७ विश्वामित्र; ८ नद्या; ९ विश्वामित्र; १० नद्या; ११-१३ विश्वामित्र. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्; शेषटक्ती ऋचा मात्र अनुष्टुप्.

१. [तवेत्यांत्न] सोडलेल्या एकमेकांवरोवर ईर्ष्या करणाऱ्या ज्या दोन घोड्या सांप्रमाणे, [अथवा] सवत्स [आणि] [वासराला] चाटावयास इच्छिणाऱ्या ज्या दोन शोभायमान गाई सांप्रमाणे, विपाट् [आणि] शुतुद्री प्रेमयुक्त होत्साल्या आपला प्रवाह घेऊन पर्वतांच्या मांडीवरून धांवत आहेत.

१. अशी कथा आहे की, विश्वामित्र ऋषि पैजवन सुदास नावाच्या राजाचा पुरोहित झाला, आणि पुरोहित्य करून धन संपादन केलें आणि विपाट् आणि शुतुद्री या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ आला. दोन्हीही नद्यांला पाणी पुष्कळ आहे आणि आपणास उतार होणार नाही असे पाहून, पाणी उतरावें आणि त्या ओलाडून जातां यावें अशा हेतूने हिऱ्या तीन ऋचा विश्वामित्रानें म्हटल्या.

HYMN 33-267.

To Indra. The *Rishis* are as follows: 1-3 *Vis'vâmitra*; 4 The *Rivers*; 5 *Vis'vâmitra*; 6 The *Rivers*; 7 *Vis'vâmitra*; 8 The *Rivers*; 9 *Vis'vâmitra*; 10 The *Rivers*; 11-13 *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishtubh*, the last verso being an *Anushtubh*.

1. Like two mares left loose [from the stable] [and] racing with each other, [or] like two beautiful mother cows, wishing to lick [their calves], the affectionate *Vipât* [and] *S'utudrî* are hurrying down with their water from the slope of the mountains.

॥ सूक्तांत विश्वामित्र आणि विपाट् शुतुद्री या दोन नद्यांचा संवाद आहे.

पहिल्या ऋचेत नद्या, शर्यत धांवणाऱ्या दोन घोड्या धावतात तशा अथवा वासराल्या मायेने धांवणाऱ्या गाई धावतात तशा, समुद्राकडे धांवत आहेत असें सांगितलें आहे.

‘विपाट्’ आणि ‘शुतुद्री.’ ॥ दोन्ही नद्या पंजानात आहेत. ‘शुतुद्री’ला आता ‘सत्लज’ म्हणतात, विपाट् ही

इन्द्रैषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥
इन्द्रैषिते इतीन्द्रैषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समु-
द्रम् । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिभिः । पिन्वमाने इति । अन्या ।
वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृऽतमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् ।
सुऽभगाम् । अगन्म ।

वत्सम्ऽइव । मातरां । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे । समानम् । योनिम् ।
अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. प्रसवं भिक्षमाणे (=इन्द्रकर्तृक यत् प्रेरणं तद् याचमाने) [अत एव]
इन्द्रैषिते (=इन्द्रेण प्रेषिते) समाराणे (=परस्पर सगच्छमाने) ऊर्मिभिः पिन्व-
माने (=तरङ्गैः परितरपदेशान् वर्धयिष्यी) [युवा] रथ्येव (=रथावृद्धौ कौचित्
पुरुषाविव) अच्छ समुद्र याथः (=समुद्रं प्रति गच्छथः) । हे शुभ्रे (=शोभ-
माने विपादशुतुद्रयो), वाम् अन्या (=युवयोरेकतरा) अन्याम् अपि एति (=अ-
परा परिगच्छति तथा सह संगच्छते) ॥

३. मातृतमाम् (=अतिशयेन मातर मातृसदृशी) सिन्धुं (=नदीं शुतुद्रीम्)
अच्छ अयासम् (=आगच्छम्) । उर्वीं (=महतीं) सुभगा (=सौभाग्यवतीं)
विपाशम् अगन्म (=आगच्छाम्=आगच्छम्) । वत्सं सरिहाणे मातरेव (=वत्स
जिह्वाया लेदुमिच्छन्त्यौ मातरौ यथा तथा) समान योनिम् अनु संचरन्ती (=स-
मान स्थान समुद्रं गच्छन्त्यौ) [नद्यौ प्रति आगच्छम्] ॥

२. हे [नद्यांनो], [इंद्राची] प्रेरणा वांछिणान्या, इंद्रानें प्रेरिलेल्या, परस्पर एकत्र मिळणान्या [आणि] [आपल्या] लाटांनीं [जवळच्या प्रदेशांला] पुष्ट करणान्या तुम्ही, रयीप्रमाणें समुद्राप्रत जातां. हे शोभिवंत [नद्यांनो], तुम्हांतून एक दुसरीवर जाऊन पडते.

३. अतिशयेंकरून मातेसारखी [जी शुतुद्री] नदी [तिज] प्रत मी आलों आहे. विशाल [आणि] सौभाग्यवती [जी] विपाश् [तिज] प्रत मी आलों आहे. वत्साला चाटूं इच्छिणान्या आया [धांवतात त्या] प्रमाणें एकच स्थानाप्रत धांवत जाणान्या [ज्या] दोन [नद्या, त्यांजप्रत मी आलों आहे].

2. Desirous of propulsion [by Indra], [and] propelled by Indra, joined each to the other [and] nourishing [the surrounding country] with your waves, you go towards the sea, like two charioteers. O fair ones, one of you falls upon the other.

3. I have come to the best of mothers the river [S'utudrī]—we have come to the vast [and] blessed Vipāt: [the rivers that are] like two mothers desirous of licking their calf, [and] running towards one common place.

शुतुद्रीची शारदा होय. शुतुद्री ही नदी प्रसिद्ध आहे, आणि स्नान करिते वेळी 'हमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादिक भूय म्हणतात त्यात तिचें नांव येतें.

विश्वामित्राला विपाद् शुतुद्री यांच्या संगमाजवळ (म्हणजे 'अमृतसर' पा-

सून काहीं थोड्या अंतरावर) उतार पाहिजे होता; यावरून विश्वामित्र पक्षांत अथवा त्याच्या आसपास राहत असे असें सिद्ध होतें. शुतुद्री हिला क्रितीएक दुसऱ्या नद्या मिळाल्या म्हणजे तीच पुढें सिन्धुनदी होते.

२. यांत दोन्हीही नद्यांचा संगम होऊन त्या समुद्राकडे धांवत आहेत आणि जातां जाता आसपासच्या शेताला पा-

ण्याने समृद्ध करीत आहेत असें तात्पर्य आहे.

'इंद्रानें प्रेरिलेल्या' = 'इन्द्रेषिते.' म्ह-

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः कियुविप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् ।
चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैऽतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः ।
जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सुनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशि-
कस्य । सुनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४ नद्यो प्रत्यूचतु. ॥

वयम् एना (=अनेन) पर्यसा (=उदकेन) पिन्वमाना (=परिसरप्रदेशान्
वर्धयिष्य. सत्यो) देवकृत योनिम् अनु चरन्ती (=देवेन इन्द्रेण कृत स्थान समुद्र-
मनुलक्ष्य गच्छन्त्य) [आस्महे] । [अस्माक] सर्गैतक्त प्रसव (=गमने प्रवृत्त
उद्योगो) न वर्तवे [भवति] (=निवर्तयितुं शक्यो न भवति) ॥

५ हे ऋतावरी. (=ऋतावर्यः नद्यः), मे सोम्याय वचसे (=मम सोमसबन्धिने
वचनाय) मुहूर्त (=मुहूर्तमानम्) एवै (=गमनेभ्यः) उप रमध्वम् (=उपरता
भवत) । अवस्यु. (=प्रसादेच्छु) कुशिकस्य सुनु (=कुशिकस्य राजर्षे पुत्रो
विश्वामित्रोह) बृहती मनीषा (=बृहत्या स्तुतिबुद्ध्या) सिन्धुम् अच्छ (=त्वा शुतुद्रौ
प्रति) अहे (=प्रसर्पेणाह्वयामि) ॥

सोम्याय उनीर्याह सोम सपादयामीत्येव सोमसपादिने वचसे तदर्थम् इति
सायण ॥

४. [आम्ही] या उदकानें संतुष्ट करणाऱ्या [आणि] देव-रुत स्थानाप्रत जाणाऱ्या [आ-होंत]. गमनाविषयी [आमचा] उद्योग थांबवितां येत नाही. कोणत्या इच्छेनें [हा] विप्र [आ-म्हां] नद्यांला पुकारित आहे ?

५. हे नद्यांनो, तुम्ही माझ्या सोमयुक्त वचनाकरितां थांबा. एक सुहूर्तभर धांवणे बंद करा. प्रसादाची इच्छा करणारा जो मी कुशिकाचा पुत्र त्या म्या मोठ्या भक्तीनें [तुज] नदीप्रत हाक मारिली.

4. We are enriching [all] with this water [and are] running towards the god-appointed place. [Our] work of passing on cannot be stopped. With what object does the poet call out to the rivers ?

5. For my prayer, accompanied by soma, do ye tarry, o rivers, for a short while from [your] swift marches. Desirous of [thy] favour I, the son of Kusika, called out to [thee] the river, with great devotion.

णजे मेघोदकाचा निरोध करणाऱ्या वृ-त्राला इंद्राने मारून मेघोदके मुक्त के-ल्यामुळे ज्या वाहूं शकल्या अशा.

‘इंद्राची प्रेरणा वाळिणाऱ्या’ ह्याचाहि भावार्थ वृत्रहननाच्या संबंधानेच काढिला पाहिजे. वृत्राने बोंडून ठेविलेल्या स्थि-तीत असता तेथून आपली सुटका व्हावी आणि आपण आपल्या मार्गाने

जावे अशी मोकळीक मिळण्यासाठी इं-द्रानें वृत्रहनन करावे अशी इच्छा क-रणाऱ्या.

‘एक दुसरीवर पडते’ म्हणजे ए-कीचा संगम दुसरीशी होतो.

३. यात विश्वामित्र म्हणतो, ‘मी या मातेसारख्या दोन नद्याप्रत आलो आहे.’

४. यात नद्यांनी विश्वामित्राला दि-लेले उत्तर आहे. ‘आम्हाला इंद्रानें ने-मून दिलेल्या स्थानाप्रत (समुद्राप्रत) आम्ही वाटेंत शेतें सुपीक करित करित जात आहों. आमच्यानें थांबवणार नाही. तू ना हाका मारीत आहेस ?’

५. यात विश्वामित्र नदीला हाक मारण्याचें कारण सागत आहे. ते हें की, माझ्या मनात सोम आणि स्तुति (इं-द्राला ?) अर्पण करावयाची आहे, या-स्तन मला लवकर जाण्यासाठी तुम्ही घटकाभर न चालता उभ्या रहा.

इन्द्रो अस्मां अरदद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रं ऽवाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । प-
रिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे ।
यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्वत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् ।
विऽवृश्वत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छ-
मानाः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वज्रवाहुः (= वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ तादृश) इन्द्रः अस्मान् अरदत् (= अ-
रतत् = अस्मदर्थं गमनमार्गे कृतवान्) । [स] नदीना परिधि (= नदीनां परितो वर्त-
मानं) वृत्रम् अप अहन् (= हतवान्) । सुपाणिः शोभनकरः सविता देवः [अस्मान्]
अनयत् (= मेघभेदनं कृत्वा अस्मभ्यं मार्गमदर्शयत्) । तस्य प्रसवे (= शासने)
उर्वीः (= विशाला) वयं यामः (= गच्छामः) ॥

७. इन्द्रस्य तद् वीर्यं कर्म (= शौर्यं चरितं च = बलयुक्तं चरितं) शश्वधा (= सर्वदा)
प्रवाच्य (= प्रकृषेण वचनीयं) यत् [सः] अहिं विवृश्वत् (= वृषरूपं सर्पं निच्छेद) ।
[स] परिषदः (= परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोसुरान्) वज्रेण
जघान् । [तदानीम्] अयनम् इच्छमाना आपः (= गमनम् इच्छन्ति मेघोदकानि)
आयन् (= अगच्छन्) ॥

इति प्रसङ्गशब्दादिन्द्रस्य नदीभ्यां कृता स्तुतिः ॥

६. आम्हांला वज्रबाहु इंद्रानें सणिलें आहे, त्याणें नद्यांचा वेष्टिता जो वृत्र त्याला मारिलें. सुहस्त जो सविता देव त्याणें मार्ग दाखविला. त्याच्या प्रेरणाने आम्ही विशाल होत्यां जात आहों.

७. इंद्राचें हें शौर्य आणि चरित निख वाखाणण्यास योग्य आहे, कीं त्याणें अहीचें हनन केलें; तो वेढा घालणाऱ्यांस वज्राने मारिता झाला; गमनाविपर्यी उत्सुक उदकें निघून बाहेर वाहलीं.

6. Indra armed with the thunderbolt made the path for us. He slew Vritra the besieger of the rivers. The divine Savitā of good hands showed us the path. We the wide ones are going under his propulsion.

7. This exploit [and] achievement of Indra is ever worthy of being celebrated, that he cut the Serpent. He slew the besiegers [of the waters] with the thunderbolt. The waters desirous of going went forth.

६. नद्यांचें उत्तर 'मेघोदकास अवरोधून राहणाऱ्या वृत्राला मारून मेघोदकें मोडलीं करून आमच्या पात्रात प्रवाह वाहे असे इंद्रानें केलें आहे, आणि त्याणेंच समुद्राकडे जाण्याचा मार्ग आम्हांस लावून दिला आहे. यास्तव आम्ह्यानें थांबत नाहीं.'

यांत सविता हें पद इन्द्राची समजले पाहिजे. कारण इंद्र हा देव सवितृरूपच आहे. सू. ६ म. २ आणि टीप पहा.

७. यांत प्रसंगास आलेली इंद्राची स्तुति नदीनी केली आहे.

'अहि' म्हणजे वृत्ररूप सर्प. सू. ३२ म. १ आणि टीप पहा.

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥ १३

आ । ते । कारो इति । शृणवाम् । वचांसि । ययार्थं । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै ।
तु इति ते ॥ १० ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः सन्तरेयुर्गव्यन्ग्रामं इषित इन्द्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥
यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः ।
इन्द्रऽजुतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वो । वृणे । सुऽमतिम् ।
यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० हे कारो, (=स्तोत), ते वचांसि (=तव वचनानि) आ शृणवाम (=शृणुम) । दूरात् अनसा रथेन ययार्थं (=यत. शकटेन रथेन च दूरादागतोति) । पीप्याना योषेव ते नि नसै (=पुत्र स्तन पाययन्ती माता यथा प्रह्वीभवति तथा त्वदर्थं वयं नमाम) । [अथवा] कन्या मर्याय शश्वचै इव ते [नसै] (=पित्रे भ्रात्रे वा मनुष्याय परिष्वजनार्थं यथा नमति तथा वयं त्वदर्थं नमाम) ॥

नञ् पूर्वे विश्रामित्रवाक्य प्रत्यारयायानयर्चा तस्य वाक्यम् आशुश्रुत् । ..... नसै नमाम । प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनम् । इति सायण ॥

११ अङ्ग (=हे) [नदि], यत् (=यस्मात्) भरता (=भरतकुलजा मदीयात्) त्वा सन्तरेयु (=त्वा सम्पगुचार्णा भवेयु), गव्यन् इन्द्रजुत [इन्द्रेण] इषितो [भरताना] ग्राम [सन्तरेत्] (=गा इच्छन्निन्द्रमेरित इन्द्रेणाभ्यनुज्ञातो भरताना मदीयाना समृहस्त्वा त्वदाज्ञया सन्तरेत्) [यतश्च] सर्गतक्त प्रसव (=गमनाय प्रवृत्तस्तोषाम् उगो) अर्षात् ह (=उपरतो न भवेत्) [अतः कारणात्] यज्ञियाना व सुमतिम् आ वृणे (=यज्ञार्हाणा युष्मान् शोभना स्तुतिम् अहं सभजे) ॥

सपरिवारस्य ममार्थं यस्माद् उच्चीरणमार्गं ददाति अतः कारणात् त्वा सुधु यथा तथा स्तोत्रामीत्यर्थः ।

१०. हे कवी, आम्ही तुझें म्हणणें ऐकितों. तूं दूरून गाडीत [आणि] रथांत वसून आला आहेस. थान पाजणाऱ्या स्त्री-प्रमाणें तुजकरितां मी खाली नमतें, कन्या जशी बापाचे पाय धरण्यास लवते, त्याप्रमाणें तुजकरितां मी नमतें.

११. हे नद्यांनो, ज्यापेक्षां भरतपुत्र तुम्हांला [आतां] तरून जातील, गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक असा जो इंद्रानें प्रेरिलेला [आणि इंद्रानें] उत्तेजन दिलेला भरतांचा समूह, [तो तरून जाईल], [आणि ज्यापेक्षां] त्यांचा [जो] गमनाविषयी उद्योग [तो] चालणार आहे, त्यापेक्षां मी तुम्हां पूजनीयांची उत्तम स्तुति करीन.

१०. यात नदी विश्वामित्रऋषींचे वाक्य मान्य करून त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे उतरून पार जाण्यासाठी उतार देऊ असें म्हणतात. मान यात दिलेल्या दोन्ही उपमा काहींशा दुर्बोध आहेत. 'शृण्वाम' आणि 'नमै' यांतील जो पचनव्यत्यय, त्याची उदाहरणे वेदात पुष्कळ येतच असतात.

११. विश्वामित्र म्हणतो, 'ज्या अर्थी हे नद्यांनो, तुम्ही आता मला माझ्या परिवारासह उतरून जाण्यास मार्ग देत आहा,

10. We will hear thy words, o poet ! Thou hast come a long way in a cart, in a chariot. I will bend myself to thee as a suckling woman, to thee even as a girl to her father for to prostrate.

11. Since the sons of Bharata are now to pass together across thee, the assemblage [of the Bharatas], anxious for cows, and propelled and hastened by Indra, [is to cross over], and since their endeavour to progress is to flow on, I will sing a great hymn to you the worshipful ones.

त्यापेक्षा मी तुमचें उत्तम स्तोत्र गाईन.'

'गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक' = 'गव्यन्.' म्हणजे नदी उतरून गेल्यानंतर त्यास गाईचा लाभ होणार होता असें समजले पाहिजे. हे जर खरें असेल, तर सुदासाचें पौरोहित्य करून विश्वामित्र धन मिळवून घरी जात होता, असें म्हणण्यापेक्षा तो आपल्या कुळ्यातील वीर घेऊन नदीच्या पलीकडील शत्रूच्या मुलखातून लढाई करून गाई वळवून आणण्यासाठी जात होता, असें म्हणणें

एतद्वचो जरितमपि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
 उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥८
 एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते ।
 घोषान् । उत्तरा । युगानि ।
 उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । क-
 रिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥
 ओ पु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
 नि पू नमध्वं भवता सुपारा अधोभक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥९
 ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् ।
 अनसा । रथेन ।
 नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधः । अक्षाः । सिन्धवः ।
 स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे जरितः (= स्तोतः), एतत् (= वक्ष्यमाण) वचः (= वचनं) मा अपि मृष्टा. (= मा विस्मार्षीः) यत् (= तच्च) ते (= तव) उत्तरा युगानि (= उत्तराणि युगानि = आगामीनि याज्ञिकानि दिनानि) आ घोषान् (= घोषयेयुः) । [तदेतद्वचनम्] । हे कारो (= कवे), उक्थेषु (= स्तोत्रेषु) नः (= अस्मान्) प्रति जुषस्व (= प्रतिसेवस्व = प्रतिस्तोत्रमस्मानपि स्तुहि) । नः पुरुषत्रा मा नि कः (= पुरुषेषु मास्मान्निकर्षी. = पुंभूताना देवादीना स्तुतिषु क्रियमाणानु वय स्त्रिय इति कृत्वा मास्मानवमन्यस्व) । नमस्ते (= तुभ्य नमोस्तु) ॥

९. हे स्वसारः (= परस्पर स्वसृभूता नद्यः), कारवे [मध्यम्] ओ पु शृणोत (= मम स्तोतुर्वचन सुष्ठु शृणुत) । [अह] दूरात् वः (= युष्मान्) अनसा रथेन (= शङ्केन रथेन च) ययौ (= आगतोस्मि) । नि सु नमत (= आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत) । सुपाराः (= रथादीना तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्याता तथा शोभनरोधतो) भवत । हे सिन्धवः (= नद्यः), स्रोत्याभिः (= अद्विः) अधोअक्षाः (= रथाङ्गस्थाक्षसाधस्ताद्वयत) ॥

८. हे कवी, तूं हें वचन विसरूं नको आणि तें तुझ्या पुढच्या यज्ञोत्सवांत गाऊं दे; हे कवी, स्तोत्रांमध्ये आम्हांला सेवीत जा; तूं पुरुषांत आम्हांस तुच्छ मानूं नको. तुला नमस्कार.

९. हे भगिनी हो, तुम्ही [मज] कवीचें वचन ऐका. मी दूरून गाड्यांत बसून [आणि] रथांत बसून तुम्हांप्रत आलों आहे. तुम्ही उतरा. तुमचीं तीरे सुगम होओत. हे नद्यांनो, तुमचीं उदकें आंसाच्या खाली होओत.

८. 'हें वचन ध्यानांत ठेव आणि याचा तूं प्रत्येक यज्ञाच्या दिवशी मोठ्यानें गेण करीत जा. वचन हे की, जेव्हां दुसऱ्यांची स्तुति करशील तेव्हां आम्ही तायका आहों म्हणून आमचा धिःस्कार करू नको, तर आमचीहि स्तुति करीत

8. Do not, o poet, forget this word, which let thy future [festive] days proclaim: accept us, o poet, in [thy] hymns. Do not despise us among males. Fare thee well.

9. Hear the poet o sisters! I have come a long way by a cart, by a chariot. Be ye low. May your banks be easy of access. May your waters be below the axle, o rivers!

जा. जा आता, नमस्कार तुला.'

९. विश्वामित्र म्हणतो, 'मी दूरून गाडा आणि रथ यांत बसून आलों आहे; तर तुमचे प्रवाह उथळ होऊ द्या. आणि मला उतरून जाण्यास मार्ग द्या.'

अतारिपुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभम् १२
अतारिपुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् ।
नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वम् ।
यात । शीभम् ॥ १२ ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुःकृतौ व्येनसाद्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अद्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. गव्यवः (=गा आत्मन इच्छन्तो) भरताः (=भरतकुलजाः कुशिका)
अतारिपुः (=ता नदी समतरन्) । विप्रः (=मेधावी विश्वामित्रो) नदीनां सुमति
सम् अभक्त (=शोभनां स्तुतिं समभजत) । [हे नद्यः], सुराधाः (=सुराधस =शो-
भनधनयुक्ता यूयम्) इषयन्तीः (=इषयन्त्य. =अन्न संपादयन्त्यः सत्यः) प्र पिन्वध्वं
(=सर्वान् प्रऋषेण तर्पयत) । वक्षणाः (=कुल्या) आ पूणध्वम् (=आसमन्तात्
पूरयत) । शीभ यात (=शीघ्र गच्छत) ॥

१३. व ऊर्मिः. (=युष्माक तरङ्गः) शम्या उद्धन्तु (=युगकीला युग्मकटपार्था-
दिसंलग्ना ऊर्ध्वा यथा भवन्ति तथा गच्छतु) । हे आपः (=नद्यः), [यूय] योक्त्राणि
मुञ्चत (=रज्जुर्मुञ्चत =रज्जवो यथा स्पृष्टा न भवन्ति तथा गच्छत) । अदुःकृतौ
(=नल्याणकर्मकारिणी) व्येनसा (=निष्पापे) अद्यौ (=न केनापि तिरस्करणीये)
[विपादस्तुत्रौ] मा शूनम् आ अरता (=हीनता मा गच्छता =समृद्धिं प्राप्नुताम्) ॥
एव विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोतरदिति सायणः ॥

१२. गाई मिळविण्याविषयी उत्सुक भरत पार उतरले. कवी नद्यांची उत्तम स्तुति करिता झाला, [हे नद्यांनो], सुधनसंपन्न ज्या तुम्ही त्या सर्वाला अन्नसंपन्न करून पुष्ट करा. तुम्ही कालवे भरून टाका. तुम्ही [आतां] लवकर वाहा.

१३. तुमचा तरंग शिवळीला आपटो. हे नद्यांनो, तुम्ही चव्हाटांला लागू नका. कल्याणकारक, निष्पाप [आणि] अविनाश्य अशा ज्या तुम्ही त्या समृद्धीप्रत पावा.

चांगले जुळते.

‘इंद्रानें प्रेरिलेला’ = ‘इन्द्रज्यूतः;’ आणि ‘गमनाविषयी उद्योग’ = ‘सर्गतक्तः प्रसवः’. यावरून असे समजावयाचे की, नद्या आपणास इंद्रानें मार्ग लावून दिल्याप्रमाणें आपण समुद्राकडे जात आहो आणि गमनाविषयी आपला जो उद्योग तो बंद होण्यासारखा नाही असे जसे (मंत्र ४ यात) म्हणाल्या, त्याप्रमाणेच विश्वामित्रहि म्हणत

१२. विश्वामित्र म्हणतो, ‘तुम्ही मार्ग दिला म्हणून आमचे सर्व लोक उतरून गेले. आता तुम्ही वाहा आणि सर्व प्रदेशाला संतुष्ट करून अन्नसमृद्ध करा.’

12. The Bharatas, desirous of cows have crossed. The poet commenced a great praise of the rivers.—Do you the bounteous ones enrich [all], distributing food. Fill the channels. Go swiftly.

13. Let your wave strike the yokepins. Leave the ropes [untouched]. May you be prosperous—you who are benevolent, sinless [and] innocent.

आहे की, ‘आम्हालाहि नदीपलीकडे जाण्याविषयी आणि जाण्याचा उद्योग बंद न करण्याविषयी इंद्राचीच प्रेरणा आहे. त्यापेक्षा नदीनें उतार द्यावा हे योग्य आहे.’

‘भरत’ म्हणजे येथे भरतकुळांतोळ पुरुष हे आणि कुशिक हे एकच समजले पाहिजेत. भरताचें कुळ भारतादिकात प्रसिद्धच आहे.

१३. यात लिहिल्याप्रमाणें विश्वामित्राने विषाणू आणि शुतुद्री याची स्तुति करून उतरून गेला असे दासनिष्पाकरिता हा मंत्र धातला आहे.

सूक्तम् ३४-२६८.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । मिथुप् छन्दः ॥

इन्द्रः पुभिर्दातिरहासमर्केर्विदद्वसुर्दयमानो विशन्नून् ।

ब्रह्मजूतस्त्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पुःऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्केः । विदत्ऽवसुः ।
दयमानः । वि । शन्नून् ।

ब्रह्मजूतः । त्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रो-
दसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जुतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्रक्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥
मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जुतिम् । इर्यमि । वाचम् । अमृताय ।
भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत ।
पूर्वऽयावा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. पुभिर्त् (=असुरपुरा भेत्ता) विदद्वसु. (=वसूना धनाना लम्भयिता) शन्नून्
वि दयमानः (=विशेषेण हिंसन्) इन्द्रः अर्केः (=स्वतेजोभिर्) दासम् आ अतिरत्
(=असुरं वृत्तादिकम् अजयत्) । ब्रह्मजूतः (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितस्) तन्वा वा
वृधानः (=उपासकाना स्तोत्रेण शरीरे वर्धितो) भूरिदात्रः (=बहुविधदानोपेतः)
[स] उभे रोदसी (=उभे यावापृथिव्यौ) आ अपृणत् (=आपूरितवान्) ॥

२. अमृताय (=अमरणधर्माय तुभ्य=त्वदर्थ) वाच भूषन् (=स्तुतिं भावयन्=
रचयन्नह) मखस्य (= "महनीयस्य स्तुत्यस्य") तविषस्य (=प्रबलस्य) ते (=तव)
जुतिं प्र इर्यमि (=प्रेरणा प्रेरयामि=त्वा प्रेरयितृ स्तोत्रं कृत्वा तदुच्चारयामि) । हे
इन्द्र, [त्व] मानुषीणा क्षितीना (=मनोः सन्धिनीना प्रजानाम्) उत दैवीनां विशां
पूर्वयावा (=अपि च देवरूपाणा जनाना पुरोगन्ता) असि ॥

सूक्त ३४-२६८.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [शत्रूचीं] नगरें फोड-
णारा, संपत्ति प्राप्त करून देणारा,
[आणि] शत्रूचा नाश करणारा
इंद्र [आपल्या] तेजांच्या योगानें
दस्यूला जिंकितो. स्तोत्राच्या यो-
गानें ज्याला प्रेरणा होते, जो वि-
शालविग्रह, महा दानशाली असा
इंद्र तो द्यू आणि पृथ्वी या उभय-
लोकांस भरून टाकितो शाला.

२. [हे इंद्रा], मी तुज अमरा-
कारणें स्तोत्र रचून तुज पूज्याला
आणि प्रवळाला प्रेरणा प्रेरितों.
हे इंद्रा, तूं मानवी लोकांचा आणि
देवजनांचा नायक आहेस.

HYMN 34-268.

To Indra. By Visvāmitra.
Metre— Trishtubh.

1. Indra, the destroyer
of the [enemy's] forts, the
giver of plenty, the killer
of the enemies, conquers
the demon with his efful-
gence. Propelled by the
hymn [and] invigorated in
his body, possessed of
many gifts, he filled both
the worlds.

2. Preparing a hymn
for thee, the immortal one,
I send forth speed to thee
who art adorable and
mighty. O Indra, thou
art the foremost of the
human races and of the
divine hosts.

१. 'सवितृरूप इद्र आपल्या तेजानीं
वृत्ररूप असुराला जिंकितो शाला. त्या
प्रसंगी उपासकानीं स्तोत्र केल्यामुळे त्याचे
बळ वाढले, आणि त्याने आपल्या प्रता-
पानें पृथ्वी आणि अतरिक्ष या दोन्ही
लोकांस व्यापून टाकिले.' हा इंद्राचा

पराक्रम वेदात प्रसिद्ध आहे.

२. 'तुझे जे नित्याचे पराक्रम ते
तुला करिता यावे म्हणून तुला आवेश
येण्यासाठी मी स्तोत्र रचून ते तुजक-
रिता उच्चारितो.'

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्चर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्वसमुशध्वनेवाविर्धेना अरुणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धेऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् ।
वर्षेऽनीतिः ।

अहन् । विऽअसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अरुणोत् ।
राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्वामविन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः ।
अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्वाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृ-
हते । रणाय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शर्धनीतिः (= मरुद्वलस्य नायकः) इन्द्रो वृत्रमवृणोत् (= बलेनासन्धत्) ।
वर्षनीतिः (= मायाना नायकः) [स] मायिना [वर्षासि] (= मायाकुशलानाम-
सुराणा मायाः) प्र अमिनात् (= प्रक्षेपेण हतवान्) । उशधक् (= शत्रुवधमत्यन्तं
कामयमानः) [स] वनेषु (= अरण्येषु) व्यस (= विगतासमेतन्नमानमहुरम्)
अहन् (= हतवान्) । [अपि च] राम्याणा धेनाः (= रात्रीणामन्तः स्थिता
गाः = तेजासि) आविररुणोत् (= आविररुरोत् ता मुक्ता प्राशयत्) ॥

४. स्वर्षाः (= स्वर्गदायी) इन्द्रः अहानि जनयन् (= दिनान्युत्पादयन्) अ-
भिष्टिः (= सहायः सन्) उशिग्भिः (= युद्ध कामयमानैरङ्घ्रिरोभिः सहितः सन्)
पृतना जिगाय (= शत्रून् जेषीत्) । मनवे (= मनुष्याय) अह्वा केतु (= दिनानां
प्रशापः सूर्यः) प्र अरोचयत् (= प्रक्षेपेणादीपयत्) । वृहते रणाय (= महते संग्रामाय)
ज्योतिरविन्दत् (= प्रकाशं लम्बितवान्) ॥

३. गणनायक इन्द्र वृत्राला
वेष्टिता शाला. मायानायक [इन्द्र]
मायावीची [माया] नाहीशी क-
रिता शाला. अत्यंत आवेशानें
जाळून टाकणारा [इन्द्र] अर-
ण्यांमध्ये व्यंताला मारिता शाला,
[आणि] रात्रीच्या [आंत अ-
सलेल्या] गाई प्रगट करिता शाला.

४. स्वर्गदायी इन्द्र दिवसांला
उत्पन्न करून साहाय्यकारी [हो-
स्ताता] [युद्धाविपर्यी] उत्सुक
[अंगिरसां] बरोबर [शत्रूंच्या]
सेना जिंकिता शाला. तो तेजांचा
ध्वज [सूर्य या]ला मानवासाठी
प्रकाशित करिता शाला. तो महान्
संग्रामासाठी प्रकाशाचा लाभ क-
रून देता शाला.

3. Indra the leader of
the troops besieged Vritra.
Leader of artifices he frus-
trated [the artifices] of the
crafty [enemies]. Burn-
ing fiercely he killed
Vyañisa in the forests
[and] manifested the cows
[that were] in the nights.

4. Indra the giver of
heaven made the days, and
[being] an ally of the
fight-desiring [Angirases]
conquered with them the
hostile armies. He caused
the banner of lights, [the
sun], to shine forth for
mankind; he discovered
the light for the great
battle.

३. 'मायाचा प्रभु इन्द्र जो त्याणें
मायावी असुराच्या माया भंगून व्यस-
नामक असुराला मारून तेजोरूप गाई-
ला मुक्त केल्या.'

'व्यस' सू. १०१ मं. ५.

४. 'अंगिरासहित जाऊन इंद्राने
प्रकाश अवरोधणाऱ्या असुराला मारून
टाकून सूर्यादिक तेजाला मुक्त केलें'
असे तात्पर्य.

इन्द्रस्तुजो वर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।
 अचेतयद्विय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमांसाम् ॥५॥१५॥
 इन्द्रः । तुजः । वर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या ।
 पुरुणि ।
 अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् ।
 शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥ १५ ॥
 महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।
 वृजनेन वृजिनान्सं पिपेय मायाभिर्दस्यूराभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥
 महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ।
 वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेय । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽ-
 ओजाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. नृवत् (=मनुष्य इव) पुरुणि नर्या दधानः (=बहूनि शत्रुधनानि गृह्णत्) वर्हणास्तुज आ विवेश (=वर्धमानाः शत्रुसेनाः प्राविशत्=शत्रुसेनाः प्रविश्य तासां प्रभूतं धनं लब्धवान्) । जरित्रे (=स्तोत्रार्थम्) इमा धियः अचेतयत् (=इमा उपस-प्रादीपयत्) । आसाम् इमं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् (=तासाम् उपसां प्रसिद्धं शुभं तेजः प्रावर्धयत्) ॥

६. अस्य महः (=महत्) इन्द्रस्य महानि (=महान्ति) सुकृता पुरुणि कर्म (=शोभनं यथा तथा कृतानि प्रभूतानि चरितानि) पनयन्ति (=उपासकाः स्तुवन्ति) । वृजनेन (=वलेन) वृजिनान् सं पिपेय (=पापरूपान्सुरान् सम्यक् चूर्ण-चकार) । अभिभूत्योजाः (=अभिभावुकतेजोवान्) [इन्द्रो] दस्यून् मायाभिः (=रूपटैः) [सपिपेय] ॥

५. इंद्र प्रबळ शत्रुसेनांमध्ये शिरला आणि मनुष्याप्रमाणे पुष्कळ धने घेता झाला. तो स्तोत्राकारणे ह्या उषा प्रकाशविता झाला [आणि] ह्यांचा शुक्लवर्ण वाढविता झाला.

६. या महान् इंद्राची चांगली केलेली अनेक मह्ता चरितें [उपासक जन] स्तुतितात. तो बलानें दुष्टजनांस चूर्ण करिता झाला. पराभव करणाऱ्या वळाचा [इंद्र] मायांच्या योगानें दस्यूला [चूर्ण करिता झाला].

5. Indra entered the mighty forces of the enemy seizing like a man much spoil. He made these Dawns shine for the worshipper. He promoted this their fair colour.

6. They celebrate the many great [and] well performed deeds of the great Indra. He crushed with [his] might the wicked [demons]. With artifices [Indra] of overpowering strength [crushed] the Dasyus.

५. 'इंद्रानें वृनादि शत्रूच्या सेनेत जाऊन त्यास निर्धन केले आणि स्तोत्राच्या हितासाठी उषा उगवतील असें

करून त्यास तेजःपुत्र केलें.'

६. दस्यूला म्हणजे आर्यलोकाने शत्रु जे अनार्य लोक त्याला.

युधेन्द्रो महा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥
॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । महा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । च-
र्षणिप्राः ।

विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः ।
गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्रासहम् । वरेण्यम् । सहःसदाम् । ससवांसम् । स्वः । अपः । च ।
देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति ।
अनु । धीरणासः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. सत्पतिः (= सता विश्वमानाना पदार्थजाताना पालकश्च) चर्षणिप्राः (= म-
नुष्याणाम् अपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरक) इन्द्रो महा युधा (= महता युद्धेन)
देवेभ्यो वरिवश्चकार (= स्तोतृणामर्थे धन लब्धवान् = मेघोदकरूप तेजोरूप च धनं
संपादितवान्) । तानि अस्य (= तस्य इन्द्रस्य) [चरितानि] विप्राः कवयो विव-
स्वतः सद्ने उक्थेभिर्गृणन्ति (= मेधाविनः स्तोतारो यजमानस्य गृहे सूक्तैः
स्तुवन्ति) ॥

८. सत्रासह (= सर्वेषा सोढार जेतार) वरेण्यं (= वरणीय श्रेष्ठ) सहोदा (= दु-
र्बलस्य बलदातार) स्वरपो देवीश्च ससयास (= स्वर्गे दिव्यानि मेघोदकानि च
गुप्ताद् हत्वा दत्तवन्त) यश्च पृथिवीम् उतेमा द्या ससान (= यश्च इमे द्यावापृथिव्यौ
दत्तवान्) [तम्] इन्द्र धीरणासः (= स्तोतारः) अनु मदन्ति (= तं दर्शयित्वा त-
मनु स्वयं हृष्यन्ति) ॥

७. वस्तुमात्रांचा पति [आणि] मनुष्यांचा हेतु पूर्ण करणारा इंद्र महायुद्ध करून देवांसाठी धन प्राप्त करून देता झाला. त्याची ती [चरितें] मेधावी कविजन यजमानाच्या घरी स्तोत्रांनीं गात असतात.

८. सकलांतें जिंकणारा, श्रेष्ठ, बलप्रदाता, सूर्याची आणि आपो देवीची ज्याणें प्राप्ति करून दिली, [आणि] जो पृथ्वीला आणि द्युलोकाला प्राप्त करून देता झाला, त्या इंद्राचें स्तोत्रेजन अभिनंदन करितात.

७. यात 'देवासाठी' म्हणजे यजमानजन जे, म्हणजे इंद्रादिकांची उपासना करणारे जे आर्यजन, त्यासाठी असे सायणासुसार घेतले पाहिजे. 'देव' हा शब्द वेदात ऋत्विजांस अथवा उपासनास लाविलेला कोठें कोठें आढळतो.

८. इंद्राचें जेव्हा वृत्तपद म्हणून उ-

7. Lord of all that exists, [and] he who blesses mankind, Indra by means of a great battle obtained the wealth for the gods. These his [exploits] wise poets sing in the house of the sacrificer with hymns.

8. The worshippers congratulate Indra who is the conqueror of all, who is excellent, the giver of strength, he who bestowed the sun and the divine waters, who bestowed the earth and this heaven.

भय लोक मुक्त केले, तेव्हा कविजनानी त्याचे अभिनंदन केले, म्हणजे इंद्राच्या जयापासून आपणांस आनंद झाला आणि इंद्राचा असाच सदा उत्कर्ष असो, अशा अर्थाचीं सूक्ते त्यानी रचून इंद्राला अर्पण केली.

स॒साना॒त्यौ॑ उ॒त सूर्यं॑ स॒सानेन्द्रः॑ स॒सान पु॒रु॒भोजं॑सं गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं॑ स॒सान ह॒त्वी द॑स्यु॒न्प्रायं॑ वर्ण॑मावत् ॥ ९ ॥

स॒सान । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सान् । इन्द्रः॑ । स॒सान् । पु॒रु॒भो॒ज॑सम् । गाम् ।

हि॒र॒ण्यय॑म् । उ॒त । भो॒गम् । स॒सान् । ह॒त्वी । द॑स्यु॒न् । प्र । आ॒र्यम् ।
वर्ण॑म् । आ॒वत् ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ ओष॑धीरसनोदहानि॑ वन॒स्पती॑रसनोद॒न्तरिक्ष॑म् ।

वि॒भेदं॑ व॒लं नु॑नुदे वि॒वाचो॑ऽथा॒भव॒हमि॒ताभि॑क्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । ओष॑धीः । अ॒सनो॑त् । अ॒हानि॑ । वन॒स्पती॑न् । अ॒सनो॑त् ।
अ॒न्तरि॑क्षम् ।

वि॒भेदं॑ । व॒लम् । नु॑नुदे । वि॒वा॒चः । अथ॑ । अ॒भव॑त् । द॒मि॒ता । अ॒भि॒क्र॒तू॒नाम् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अ॒त्यान् स॒सान (=स इन्द्रोश्चान् मनुष्येभ्यो ददौ) । उ॒त सूर्यं॑ स॒सान (=अपि च सूर्यं ददौ) । इन्द्रः पु॒रु॒भोजं॑सं गां स॒सान (=पुरुन् बहून् विभ्रती गां ददौ) । उ॒त (=अपि च) हि॒र॒ण्यय॑ भोगं स॒सान (=हिरण्यरूपं धनं ददौ) । द॑स्युन् ह॒त्वी आ॒र्यं वर्णं प्र आ॒वत् (=दस्युन् अनार्यजनान् हत्वा आर्यजनान् प्रकृष्येणारक्षत्) ॥

१०. इन्द्र॑ ओष॑धीः (=“पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका”) अ॒हानि॑ (=दि॒नानि च) अ॒सनो॑त् (=प्रायच्छत्) । वन॒स्पती॑न् अ॒न्तरि॑क्षं [च] अ॒सनो॑त् (=वृक्षान् अन्तरिक्षप्रदेशाश्च सचारायं प्रायच्छत्) । [स] व॒लं वि॒भेदं (=मेघं जललाभार्थं चिच्छेद) । वि॒वा॒चो नु॑नुदे (=वि॒व॒व॒वाचः शत्रून् अनाशयत्) । अथ (=अपि च) अ॒भि॒क्र॒तू॒ना द॒मि॒ता अ॒भव॑त् (=आभिमुख्येन कर्म येषां तेभिः क्रतवो बलीयासः शत्रवस्तेषां प्रशमयिताभवत्) ॥

९. [इंद्र] अश्व देता शाला
आणि सूर्य देता शाला. इंद्र पु-
ष्कळांचें पोषण करणारी गाय
देता शाला आणि सुवर्णमय संपत्ति
देता शाला: तो दस्यूला मारून
आर्यवर्णांचें रक्षण करिता शाला.

१०. इंद्रानें ओषधी [आणि]
दिवस दिले. त्याणें वनस्पति आणि
अंतरिक्ष दिले. तो बलाचा छेद
करिता शाला. तो शत्रूला हांकून
देता शाला. तो प्रबळ द्वेष्ट्यांचा
संहार करणारा शाला.

9. He bestowed horses
and he bestowed the sun
Indra bestowed the cow
that nourishes many. And
he bestowed golden wealth.
He, having killed the
Dasyus, protected the
Arya race.

10. Indra bestowed the
plants and the days, he
bestowed the trees [and]
the sky. He broke the
cloud and drove away the
enemies, and he became
the subjugator of the
powerful foes.

९. 'दस्यूला मारून' इत्यादि. म्ह-
णजे या देशात आर्यलोक येण्याच्या पूर्वी
जे कोळी, भिल, इत्यादि अनार्यजन वसित
करित असत, ते आर्यजनास या देशाची
यसाहात करण्यास प्रतिबंध करित अस-
त आणि आर्यजनाचा विध्वंस करित
असत. तेव्हां त्या अनार्यजनांची आगि
आर्यजनांची जी युद्धे, त्यात इंद्रानें अ-

नार्यास मारून आर्यास विजयी केलें
असे तात्पर्य.

१०. 'शत्रूला' = 'विवाचः.' अक्ष-
रशः 'विरुद्ध बोलणारे,' अनुकूल न-
व्हेत असे. हे शत्रु म्हणजे इंद्राचो उ-
पासना न करणारे आणि इंद्राच्या विरुद्ध
बोलणारे जे अनार्य शत्रु, तेच असतील.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११
 ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातौ
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
 जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
 (=शरतमम्) इन्द्र शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्त) धनानां सजितं (=सम्य-
 ग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) कतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३५-२६९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

तिष्ठ हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।
 पिवात्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा रयिमा ते मदाय ॥ १ ॥
 तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न ।
 निःसृतः । नः । अच्छ ।
 पिवाति । अन्धः । अभिःसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । रयिमा ।
 ते । मदाय ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], रथे आयुज्यमाना हरी (=रथे युज्यमानो तव हरिद्वर्णावधौ)
 तिष्ठ (=आतिष्ठ=ताम्या युक्त रथमारोह) । वायुर्नियुतो न (=वायुर्नियुत्सु नाम
 स्वकीयासु वज्रवास्वास्थित इव) नः अच्छ याहि (=अस्मान् आगच्छ) । अभि-

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] छट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

11. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्त ३५-२६९.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे इंद्रा], रथाला तुझे
पिवळे घोडे जोडिले जात आहेत
त्यांजवर तूं आरूढ होऊन, वायु
आपल्या निघुतांवर [आरूढ हो-
ऊन आल्या]प्रमाणें, आम्हांप्रत ये.
तुला अर्पण केलेला आमचा सोम
तूं पी. हे इंद्रा, तुला माद येण्या-
साठी आम्ही स्वाहा म्हणून तो
दिला आहे.

HYMN 35-269.

To Indra. By Vis'vâmitra.
Metre—Trishṭubh.

1. Mount thy pair of golden
horses, that are being put
[to thy] chariot and come
unto us even like Vâyu
[mounted] on his teams of
horses. Do thou drink our
soma, thou to whom it has
been poured. With svâhâ,
o Indra, we have offered it
for thy exhilaration.

१. वायूच्या 'नियुत्' नावाच्या घो-
ड्यांपिपर्या पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'जोडिले जात आहेत.' म्हणजे मा-
झ्या स्तोत्रांनं. उपासक इंद्रानें यावें
असें स्तोत्र करूं लागला, म्हणजे इंद्राचे

घोडे आपोआप रथास जोडिले जातात
अशी समजूत आहे.

'माद येण्यासाठी' = 'मदाय.' म्ह-
णजे इंद्रानें प्यावा आणि त्याला पिण्या-
पासून जो हर्ष होतो तो व्हावा म्हणून.

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजि हरी सखाया सधमादे आशू ।
 स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वां उप याहि सोमम् ॥४॥
 ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजि । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।
 स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥
 मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।
 अत्यायाहि शश्वतो वयं ते अरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥५॥१७॥
 मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।
 अतिआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम ।
 सोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. ब्रह्मयुजा (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण द्वारा युज्यमानौ) आशू सखाया (=श्रीमगमनी सखिभूतौ) ते हरी (=तवाश्वौ) सधमादे युनजि (=यज्ञ आगन्तुं रथे योजयामि) । हे इन्द्र, स्थिरं सुखं रथम् अधितिष्ठन् (=दंडं सुखकरं तव रथमाकृष्टस्त्वं) प्रजानन् विद्वान् सोमम् उप याहि (=प्रकर्षेण जानन् विद्वांश्च सन् सोमं प्रति आगच्छ) ॥

५. अन्ये यजमानासः (=अस्मदितरे यजमानास्) ते (=तव) वृषणा (=वृषणौ वीर्यवन्तौ) वीतपृष्ठा (=वीतपृष्ठौ कान्तपृष्ठभागौ) हरी (=हरिद्वर्णावश्वौ) मा नि रीरमन् (=मोपरमयन्तु) । शश्वतः अत्यायाहि (=बहूस्तान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छ) । सुतेभिः सोमैः वयं ते अरं कृणवाम (=वयं सोमानभिषूय तव वृषिण्या जायते तथा तास्तुभ्यम् अर्पयिष्यामः) ॥

४. स्तोत्रानें जोडिले जाणारे क्षिप्रगामी तुझे सखे पिवळे घोडे मी सोमयज्ञांत [येण्यासाठी] स्तोत्राच्या योगानें जोडितों. हे इंद्रा, तूं दृढ आणि सुखकारक रथांत वस, आणि प्रज्ञानी आणि विद्वान् असा जो तूं, तो [आमच्या] सोमाप्रत ये.

५. [हे इंद्रा], तुझ्या वीर्यवंत [आणि] सुंदर पाठीच्या अश्वाला दुसरे उपासक न थांबवोत. पुष्कळ उपासकांला टाकून तूं ये. आम्ही सोम काढून तुझी वृत्ति करूं.

4. With a hymn I yoke thy pair of golden horses, that are yoked by hymns, [thy] swift friends, [for to come] to the drinking-place. Mount, o Indra, the sound and comfortable chariot, and knowing and learned thou come to the soma.

5. May no other sacrificers stop thy puissant golden horses of beautiful backs. Come thou, passing over many. We will satisfy thee with our extracted somas.

४. हा मन ग्रहयज्ञात ब्रह्मदेवाचें आह्वान करण्याच्या वेळीं म्हणण्याचा प्रचार आहे. परंतु 'ब्रह्मणा' आणि 'ब्रह्म' ही पदे जरी या मनात आली आहेत, तरी ब्रह्मणस्पति अथवा ब्रह्मा या कोणत्याहि देवताशी त्याचा संबंध नाही वेद-मनाचा अर्थ न समजता भलत्याच याज्ञि-

क कर्मांत भलत्याच मनाचा विनियोग केल्याच्या पुष्कळ उदाहरणांपैकी हें एक आहे.

५. 'न थांबवोत' = 'मा रीरमन्.' म्हणजे दुसऱ्या उपासकाचा धावा ऐकून तू त्याच्या घरी थांबून इकडे येण्याला उशीर करू नसो.

उपाजिरा पुरुहुताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेयं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहुताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धुः-
ऽसु । आ युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । सम्ऽभृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् ।
आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

असेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् ।
वृषभ । स्वधाऽवः ।

असेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदशीः ।
अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

सृष्टः (= आभिमुख्येन सृष्टः प्रापितः सोमो यस्य तादृशस्त्वम्) अस्मे (= अस्मान्म्)
अन्धः (= सोमन्प रस) पिवासि (= पिय) । हे इन्द्र, स्वाहा (= स्वाहेति शब्देन
सह) ते मदाय (= तव हर्षाय) ररिम (= त सोम दत्तवन्तः स्मः) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

भाषायाम्.

२. अजिरा (= अजिरी = शीघ्रगामिनौ) सप्ती (= सततगमनशीली) हरी (= ह-
रिद्वर्णीयश्वौ) रथस्य धूर्वा आ (= इन्द्ररथस्य युगप्रान्तेषु) पुरुहुताय (= बहुभिरा-
हुतायेन्द्राय) [तथा] उप युनज्मि (= योजयामि) यथा इन्द्रम् इमं विश्वतश्चित्
संभृतं यज्ञम् उप (= सर्वतः संपादितम् एत यज्ञं प्रति) द्रवत् आ वहातः (= शी-
घ्रम् आवहताम्) ॥

३. वृषणा (= वृषणौ = वीर्यवन्तौ) तपुष्पा (= तपुष्पौ = सतापात्पालकावश्वौ)
उपो नयस्व (= अस्मत्समीपं प्रापय) । उत (= अपि च) हे स्वधावः (= बलवन्)
वृषभ (= वीरेन्द्र), त्वम् ईम् अव (= एतं यजमानं रक्ष) । अश्वा (= तवाश्वौ)
असेता (= विषसं भक्षयताम्) । शोणा इह वि मुच (= तौ शोणवर्णाश्चाननं रयादि-
भोचय) । [त्व] दिवेदिवे (= प्रतिदिनं) सदशीर्धाना अद्धि (= एकरूपान् भृष्ट-
यवान् भक्षय) ॥

२. मी पुढूतासाठी लवकर चालणारे, पाणीदार पिवळे घोडे रथाच्या घुरांला जोडितों, कीं जे- णेंकरून ते इंद्राला सकळ प्रका- रांनीं संपादिलेल्या या यज्ञाप्रत उडत वाहून आणतील.

३. तापापासून मुक्त करणा- र्या वीर्यवान् अश्वांस इकडे घेऊन ये, आणि हे प्रबळ वीरा इंद्रा, तूं या यजमानाला रक्ष. घोड्यांस चरूं दे. आरक्त घोड्यांस येथें सोड. तूं प्रतिदिनीं एकसारख्या धाना भक्षण कर.

२. 'सकळप्रकारानी संपादिलेला' = 'विश्वतथित् सभृतम्.' म्हणजे यज्ञ करण्यास जी साधनें (स्तोन; सोम इ- त्यादिक,) ती सिद्ध करून.

३. 'धाना' = 'धानाः.' धाना म्ह-

2. I join to the ends of the yoke of the chariot for Indra, invoked of many, his swift [and] ever-going pair of golden horses, so that they may bring him flyingly, to this sacrifice which is made ready in every way.

3. O Indra, drive hither thy two stallions that save one from distress, and do protect this sacrificer, thou puissant Indra ! May the golden horses feed here. Unharness them here. Do thou eat the same fried corn from day to day.

णजे भाजलेले यव, अथवा यव अथवा जव म्हणून जें धान्य आहे, त्याच्या लाढ्या, अथवा लाढ्यासारखे भाजलेलें तें धान्य.

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।
 अस्मिन्यज्ञे वर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥
 तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तमम् ।
 सुमनाः । अस्य । पाहि ।
 अस्मिन् । यज्ञे । वर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे ।
 इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥
 स्तीर्णं ते वर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।
 तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥
 स्तीर्णम् । ते । वर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अ-
 त्तवे । ते । हरिभ्याम् ।
 तत्तदोक्से । पुरुशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता ।
 हवीषि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ तवायं सोम (= त्वदर्थम् अयं सोमोऽस्ति) । त्वम् अर्वाङ् एहि (= अना-
 गच्छ) । सुमना (= प्रसन्नमनस्क सन्) शश्वत्तमम् अस्य पाहि (= अतिशयेन
 प्रभूतं यथा तथा तं पिव) । अस्मिन्यज्ञे आ[गत्य] वर्हिषि निषद्या हे इन्द्र, इमम्
 इन्दुं जठरे दधिष्व (= इमं सोमरसं जठरे धारय) ॥

७ ते (= त्वदर्थं) वाह स्तीर्णम् (= आस्तीर्णं भवति) । हे इन्द्र, [त्वदर्थं]
 सोमं सुत (= अभिषुतोऽस्ति) । ते हरिभ्याम् अत्तवे (= तवाश्वाभ्यां भक्षणार्थं)
 धाना कृता. (= यवा भृष्टा भवन्ति) । तदोक्से (= तेषु हविषु ओक् गृहं भोग-
 स्थानं यस्य तादृशं) पुरुशाकाय वृष्णे (= बहुवीररमणे वीराय) मरुत्वते (= म-
 रुद्विर्युक्ताय) तुभ्यं हवीषि राता (= रातानि दद्यानि भवन्ति) ॥

६. हा तुजकरितां सोम आहे. तूं येयें ये. तूं मसज होऊन हा पुष्कळ पी. हे इंद्रा, या यज्ञांत दर्भावर बसून या रसाला तूं आपल्या पोटांत घाल.

७. हे इंद्रा, तुजकरितां दर्भ आंयरले आहेत, सोम काढिला आहे, तुझ्या अश्वांला खाण्यासाठीं धाना तयार केल्या आहेत. हव्यांनीं आनंद पावणारा आणि बहु पराक्रमी जो मरुत्सहित तूं वीर, त्या तुजकरितां हव्यें अर्पण केलीं आहेत.

6. This is thy soma. Come thou hither, drink of it plentifully, pleased in thy mind. Come and sit on the grass in this sacrifice. Hold this juice in thy stomach o Indra !

7. The grass is spread for thee. The soma is extracted. The corn is fried for thy golden horses to eat. Oblations are offered to thee, who takest thy pleasure in them, thou the hero of many exploits the leader of the Maruts.

६. 'मरुत्सहित' इ०. म्हणजे तू मरुतासहित ये आणि आम्ही दिलेली हव्यें भक्षण कर.

७. 'पापाण' = 'पर्वताः.' म्हणजे 'मावे' म्हणून जे दगड ते.

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।
 तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रज्ञानन्विद्वान्पथ्याअनु स्वाः ॥ ८
 इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः ।
 मधुऽमन्तम् । अक्रन् ।
 तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽज्ञानन् । विद्वान् ।
 पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥
 यां अभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्मभवन्गुणस्ते ।
 तेभिरेतं सजोषा वावशानोअग्नेः पिव जिह्वया सोममिन्द्र ॥ ९ ॥
 यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् ।
 अभवन् । गुणः । ते ।
 तेभिः । एतम् । सजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिव । जिह्वया । सो-
 मम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्र, तुभ्यं (=त्वदर्धम्) इम [सोमं] नरः पर्वता आपः (=ऋत्विजो
 भावाण आपर्धते सर्वे संभूय) गोभिर्मधुमन्तं सम् अक्रन् (=गोरसैः पयआदि-
 भिर्माधुर्योपेतं सम्यगकार्पुः=अभिषूय मधुरं चक्रुः) । हे ऋष्व (=दर्शनीयेन्द्र), सु-
 मनाः (=सुप्रसन्नमनाः सन्) प्रज्ञानन् (=प्रकर्षेण ज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वं]
 स्वाः पथ्या अनु (=स्वकीयैः शोभनेर्मार्गैर्) आगत्य तस्य [सोमस्य भागं] पाहि
 (=पिव) ॥

९. हे इन्द्र, यान् मरुतः सोमे आ अभजः (=सोमस्य लब्धभागान्करोः)
 ये त्वाम् अवर्धन् (=युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन्) [ये च] ते गणोभवन्
 (=तव सहाया अभवन्) तेभिः सजोषाः (=तैः संगतस्त्वं) वावशानः (=सोमं
 कामयमानः सन्) एतं सोमं हे इन्द्र, अग्नेजिह्वया (=ज्वालारूपया) पिव ॥

८. हे इंद्रा, मनुष्य, पाषाण, आणि उदकें यांहीं तुजकरितां हा सोमरस काढून गोरसांनीं मधुर केला आहे. तर हे श्रेष्ठ इंद्रा, तुझे जे चांगले मार्ग, ते जाणणारा आणि समजणारा असा तूं प्रसन्न मनानें येऊन तो पी.

९. हे इंद्रा, ज्या मरुतांना तूं सोमाचा भाग देत असतोस, [आणि] जे तुझे बळ वाढवितात, [आणि] जे तुझे साहाय्यकारी होत, त्यांसहित तूं, हे इंद्रा, प्रीतीनें हा सोम अग्नीच्या जिह्वेनें पी.

8. This soma, o Indra, the men, the stones, and the waters have prepared for thee, and sweetened with milk. Learned and knowing thy good paths, come thou and drink of it, pleased in thy mind, o noble Indra !

9. Accompanied by those Maruts, o Indra, with whom thou sharest the soma, who increase thy strength, [and] who are thy allies, do thou o Indra, lovingly drink, this soma with the tongue of Agni.

९. 'अग्नीच्या जिह्वेने' = 'अग्नेर्जिह्वया.' म्हणजे अग्नीच्या ज्या ज्वाळेंत आम्ही आहुती टाकीत आहों तिच्या द्वारे. 'आहुति धनप्रद कर' म्हणजे आहुति म्हण कर आणि आम्हास धन दे.

'या ऋचेत इंद्र पराक्रम करून प्रख्यात झाला तो सोमपान करून झाला; कारण त्याला सोमपानानें बळ आलें, असें सांगितलें आहे.

इन्द्रं पिबं स्वधया चित्सुतस्याग्नेवीं पाहि जिह्वां यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १०॥

इन्द्रं । पिबं । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वा । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११॥ १८॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य अभिषुत सोम) स्वधया चित् पिब (=स्वयमेव पिब) हे यजत्र (=यजनीय), अग्नेवीं जिह्वा पाहि (=पिब) । हे शक्र, प्रयत (=दातुमुपक्रान्त) [सोमम्] अध्वर्योर्वा हस्तात् [पिब] । होतुर्वा हविषो यज्ञ जुषस्व (=होता दत्तस्य हविष आहुतिं वा सेवस्व) ॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=सम्रामे युद्धे च) मघवान (=धनवन्त) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शनून् घन्तं) धनानां संजित (=सम्यग्जेतार) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

१०. हे इंद्रा, त्वं हा सोम
स्वताहाच पी .अथवा, हे पूजनीय
इंद्रा, अग्नीच्या जिह्वेनें पी; अथवा
हे शक्रा, अध्वर्यूनें अर्पण केलेला
त्याच्या हातांतून [पी]; अथवा
होत्यानें अर्पण केलेलें हवि सेवन
कर.

११. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

10. Drink, o Indra, the
extracted juice either in
thy own person or, o ador-
able one, with the tongue
of Agni, or offered, o mighty
Indra, from the hands of
the Adhvaryu, or do thou
enjoy the invoker's offer-
ing of the sacrificial food.

11. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra], who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

सूक्तम् ३६-२७०.

विश्वामित्र ऋषिः दशम्यास्त्वाङ्गिरसो घोर ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमाम् पु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदुतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते ववृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् ।

ऊतिऽभिः । यदमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽ-

श्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति पू गृभायेन्द्र पिव वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा ।

विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिव । वृषऽधूतस्य ।

वृष्णः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], ऊतिभिर्यादमानः (= तव सहायभूतैर्महद्भिः सह गच्छन् आगच्छन्) इमा सुप्रभृतिम् (= एता तुभ्य सुप्तु दत्ता सोमाहुति) शश्वच्छश्वत् सातये धाः (= अस्मदर्थं धनप्राप्तये कुरुता = गृहीत्वा अस्मभ्य प्रभूततर धनं देहि) । — य [इन्द्रो] महद्भिः कर्मभिः सुश्रुतो भूत् (= बृहद्भिः पराक्रमैः परयातोभवत् स) सुतेसुते वर्धनेभिः ववृधे (= प्रत्येकस्मिन् सोमयागे बलवर्धकैः सोमैः प्रवृद्धो बभूव) ॥

२. इन्द्राय प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु) सोमा विदानाः (= सोमा उपासकैर्लम्बिता बभूवुः) । येभिः (= यैः सोमैः) [स] ऋभुर्वृषपर्वा विहायाः (= कुशलः प्रबलाहो महाश्व) [बभूव] । — हे इन्द्र, [अधुना] प्रयम्यमानान् (= प्रदीयमानान्) [सोमान्] प्रति सु गृभाय (= पुनरपि गृहाण) । वृषधूतस्य वृष्णः (= प्रबलाभ्या मावभ्याम् अभिपुत प्रबल सोम) पिव ॥

सूक्त ३६-२७०.

ऋषि-विश्वामित्र; मात्र दहा-
वीचा अंगिरसकुळांतील घोर ना-
वाचा मनुष्य. देवता-इंद्र. वृत्त-
त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, तूं तुझ्या साहा-
य्यकारी मरुतांसहित येऊन ही
आहुति अत्यंत धनप्रद कर.—जो
इंद्र महापराक्रमांनीं प्रख्यात झाला,
तो सोम पिऊन पिऊन बलवर्धक
सोमाहुतींनीं प्रबळ झाला.

२. [तुज] इंद्राकरितां प्रा-
चीन काळीं सोम अर्पण करीत
असत; जेणेंकरून तूं तेजस्वी, द-
टांगवान् [आणि] महान् [शा-
लास]. आतां अर्पण केले जात
आहेत हे सोमरस तूं रुपा करून
ग्रहण कर. हे इंद्रा, बळकट
प्राण्यांनीं काढिलेला बळकट सोम
तूं पी.

HYMN 36-270.

To Indra. By Vis'vāmitra. Verso
10 is ascribed to *Ghōra* of
the family of the Angirases.
Metre— *Trishṭubh*.

1. Coming with thy
allies [the Maruts] do thou
make [o Indra], this offer-
ing a rich source of wealth
[for us].—He who became
renowned for [his] great
.....

2. For Indra did so-
mas use to be offered in
ancient times, wherewith
he became spirited, strong-
limbed and great.—Be
pleased to accept these
[somas] which are being
offered now. Drink o In-
dra, the strong soma ex-
tracted by means of the
strong stones.

पि॒त्रा वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तासु॑ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।
 यथापि॑वः पु॒र्व्या इन्द्र॒ सोमा॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यन् ॥ ३ ॥
 पि॒त्र । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः ।
 उ॒त । इमे॑ ।
 यथा॑ । अपि॑वः । पु॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ ।
 अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥
 म॒हां अम॑त्रो वृ॒जने॑ विर॒प्शी ॥ शवः॑ प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण्वोजः॑ ।
 नाह॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑म॒मन्द॑न् ॥ ४ ॥
 म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्यते॑ ।
 धृ॒ष्णु । ओजः॑ ।
 न । अह॑ । वि॒व्याच॑ । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः ।
 हरि॑र॒अश्व॑म् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [सोमान्] पित्र । वर्धस्व (=तेषां पानेन प्रवृद्धो भव) । हे इन्द्र, प्रथमा उ॒त्तेमे (=पाचीना इदानीतनाथ) सुतासः सोमासः (=अभिषुताः सोमास्) तव घ (=तवैव सन्ति) । हे इन्द्र, यथा पूर्वीन् सोमान् अपिबः (=पाचीनकालेष्वापितान् सोमान् पीतवानसि) ए॒व (=तथा) पन्यः (=स्तवनीयस्त्वं) नवीयान् अद्य पाहि (=नय्यान् नूतनान् सोमान् अभुनापि पिब) ॥

नवीयान् अतिशयेन अभिनव इति सायणः ॥

४. महान् अमनः (=विजयी) वृजने विरप्शी (=संग्रामे प्रबल) [इन्द्र] उग्र शवः (=महद्वलं) धृष्णु ओजः (=शत्रूणां धर्षकं तेजश्च) पत्यते (=धारयति) । यत् (=यदा) सोमासो हर्यश्च अमन्दन् (=सोमरसाः पीताश्चमिन्द्रमहर्षयन्) [तदानीम्] ए॒न पृथिवी च॒न नाह॑ वि॒व्याच॑ (=तं पृथिव्यपि न दधार) ॥
 सोमपानेन प्रवृद्ध इन्द्रः पृथिव्या अपि महीयान् अभूदित्यर्थः ॥

पॉंच ता० १ पामून ता० २८ फेब्रुवारी सन १८८१ पर्यंत.

	र. पा.
नेटिव जनरल लायबोरी कल्याण. १८८०/८१	६-०
सासाहेब. अण्णाजी भाकटेश बनसरचेकर. वाकीमुद्रा.	१९-०
महाराज तुमार रामसेनानग. वाकीमुद्रा.	३१-१
कारभारी सगान मुधोळ.	५१-
पाद्री० जे० जूडण. कराची. वाकीमुद्रा.	१२-०
पटिव आदि रंगम भटाचार्य. १८७९/८०	६-०
श्रीमंत गाथाभाउ सगदार सस्थान पगेदे. ... १८८०/८१	१५९-
मररिच्यार्ड मिडसाहेब	१२-१
अवतर. लिट्जरसाहेब.	१२-१०
पोलीटिकल सुपरिन्टेनडेंट सायतवाडी.	१९-
गहरनर सादेव सिलोन.	७६-
श्री गोवर्धन रालाजी महाराज. वाकीमुद्रा	११-६
रा. रा. पिनायतराव वापुजी भांडारकर. वाकीमुद्रा.	१६-१०
नेटिव जनरल ला० धार वाकी	६-
कारभारी सस्थान मिरन.	५१-०
रा. रा. कदगलाय दामगणा शास्त्री वाकी.	१०-०
व्यामनमिश्रण वचहोळुळ वाकीमुद्रा	१०-८
नेटिव जनरल लायबोरी नुडियाद १८७९/८०	६-

पौच ता० १ पामुन ता० ३१ मार्च सन १८८१ पर्यंत.

		र. जी
रा. ग. गोविंदराव शिवराम मोरे....	१८८०/८१	६-६
रावबाहादुर अनंदराव भागकरजी....	....	६-६
रा. सा. गोपाल गोविंद पाटक....	....	६-६
रा. रा. बाळदृग लक्ष्मण पाटक....	....	६-६
चिंकूनिधानर भैमूर....	....	६-१२
मीन्सीपाल जनारम काळेज....	....	६-६
एफ. एम्. प्रोजेक्टेड....	....	६-६
डाक्टर आ. माराम पांडुरंग....	....	६-०
गुर्द व्याच आफ्. धी. रायल एमीयाटीक सोसायटी....	....	६-०
रा. रा. गोविंद हृग रानडे....	....	६-०
„ गोविंद रामचंद्र साठेकर....	....	६-०
आनरेबल, आर. वेस्टसाहेब....	....	६-०
चोमेफ. मारटिनसाहेब....	....	६-०
रा. रा. माधव चिमणाजी आपटे....	....	६-०
„ मोरेनर लक्ष्मण उकीर....	....	६-०
रावसाहेब नारायण विठ्ठल पाटक....	....	६-०
रा. रा. मंगाराम रामराव फिरोमदार....	....	६-०
डाक्टर मंगाराम अर्जुन....	....	६-०
ग. रा. शिवराव गोविंद धारकर....	....	६-०
मेहरराज सोरावती आपूरती बगाली....	....	६-०
सि. व्याकसाहेब. सोसायटी प्रेम....	....	६-०
ग. रा. अकर मोरे रानडे....	....	६-०
„ रामुदन बापुती कानेटकर....	....	६-०
„ बालचंद्र हृग भाटवडेकर....	....	६-०
ठाकरासि मुल्जी....	....	६-०
आनरेबल नानाभाई हरिदास....	....	६-०
ग. रा. नागप्रण बाबाजी जोशी....	....	६-६
रावसाहेब. हृगराव सदाशिव....	....	६-६
रा. रा. हृगराव फेलिस. मु....	१८८०/८१/८२	१२-१२
„ अनंदराव मंगाराम बरेव....	१८८०/८१	६-०
„ व्यंकटराव मंगाराम. से. ने. ला. नामगाव....	१८८१/८०	३-६

३. पी. प्रबल हो. सोम तुझे-
च आहेत. हे इंद्रा, प्राचीन आणि
हे [अर्वाचीन] सोम [तुझेच
आहेत]. हे इंद्रा, जसा तूं प्राचीन
सोम पीत असस, तसा स्तुतिपात्र
असा जो तूं तो आज नवीन
[सोम] पी.

3. Drink and grow in
strength. Thine, o Indra,
are extracted somas, [both]
ancient and these. As thou
didst o Indra, drink the
ancient somas, even so
do thou the praiseworthy
one, drink today the new
somas.

४. महान्, विजयी, [आणि]
संग्रामांत प्रबल असा [जो इंद्र,
तो] प्रतापी शक्ति आणि परा-
क्रमी तेज धारण करितो. पीताश्व
[इंद्रा]ला जेव्हां सोमांनीं हर्षविलें,
तेव्हां तो पृथिवीमध्येंहि भावला
नाहीं.

4. The great [and] vic-
torious [Indra], mighty
in battle, possesses great
strength and over-power-
ing courage. The earth
even could not contain the
possessor of the golden
horses, when the somas
exhilarated him.

४. या ऋचेच्या उत्तरार्धांत असें सां-
गितलें आहे की इंद्र जेव्हां प्रथम प्रा-
चीन काळी सोम प्याला, तेव्हां तो एका-

एकी इतका मोठा वाढला की, तो पृ-
थिवीमध्येंहि मावू शकला नाही.

महान् उग्रो ववृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥

॥ ५ ॥ १९ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । सम्ऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इन्द्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः ।

अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदो सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥ ६

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् ।

रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पृ-

णति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [सोमपानेन] [स] वीर्याय (=वीरकर्मकरणाय) महान् उग्रः (=महान् प्रवृद्धबलश्च) ववृधे (=वर्धित्वा महान् शत्रुभयंकरश्चाभूत्) । वृषभः काव्येन समाचक्रे (=वीर इन्द्रः स्तोत्रेण समयुज्यत) । इन्द्रो भगः (=दाता भवति) । अस्य गावः वाजदाः (=तेन दत्ता गावो धनदा भवन्ति) । अस्य पूर्वीर्दक्षिणाः प्र जायन्ते (=तस्य बहूनि दानानि बहुतराणि भवन्ति) ॥

६. सिन्धवो यथा प्रसवं प्र आयन् (=नद्यो यथा जलाशयं प्रतिगच्छन्ति) — आपो [हि] रथ्या इव (=रथिन इव) समुद्रं जग्मुः (=सागरं प्रति गच्छन्ति) — [तथा] यत् (=यदा) दुग्धः अंशुः सोमः (=अशोर्दुग्धोभिपुतः सोमरस) ईं पृणति (=एतम् इन्द्रम् आपूरयत्) [तदा] इन्द्रः अतः सदसश्चित् वरीयान् (=एतस्मादन्तरिक्षादपि महीयान्) [बभूव] ॥

५. तो पराक्रम करण्यासाठी महान् शाला. [इंद्र] वीर स्तोत्राप्रत पावला. इंद्र उदार [होय]. त्याच्या गाई संपत्तिदायक [होत]. त्याच्या ज्या अनेक देणग्या त्या वाढत जातात.

६. नद्या जशा जलाशयाप्रत जातात— उदकें रथीप्रमाणे समुद्राप्रत धांवतात— तसा दुधाप्रमाणे पिळलेला सोम जेव्हां इंद्राला भरून टाकिला शाला तेव्हां इंद्र या अंतरिक्षापेक्षांहि विशाल [शाला].

5. He became great and mighty for [to perform] valorous deeds. The hero received praise. Indra [is] liberal. His cows are givers of prosperity. His many gifts become multiplied.

6. When soma, milked from the plant, filled Indra, in the manner that the rivers run to a collection of water—the waters run to the sea like charioteers driving their chariots—he became vaster than even the sky.

६. केवळ पृथिवीपेक्षा मोठा शाला एवढेच नाही, तर इंद्र सोम पिऊन वा-

ढत्यानंतर अंतरिक्षातहि मावू शकला नाही.

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुपुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥
समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तः ।
अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया ।
पवित्रैः ॥ ७ ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सर्वना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वा अवृणीत सोमम् ॥ ८ ॥
हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच ।
सर्वना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् ।
अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

आ तू भर माकिरेत्परिष्ठाद्विद्या हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहि न दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तू । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा ।
वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहि नम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् ।
हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. समुद्रेण यादमानाः सिन्धव [इव] (=समुद्रेण सह संगच्छमाना नद्य इव)
इन्द्राय सुपुतं सोम भरन्तः (=सम्यगभिषुतं सोमं नयन्तो) हस्तिनः (=कुशलहस्ता
ऋत्विजो) भरित्रैरंशुं दुहन्ति (=बाहुभिः अंशोः सोमलतायाः सकाशात् सोमम्
अभिषुण्वन्ति) । मध्वः (=मधुरसोमरसांश्च) धारया पवित्रैः पुनन्ति (=दशाप-
वित्रैर्मयः धारां क्षारयित्वा शोधयन्ति) ॥

८. इन्द्रस्य सोमधानाः कुक्षयः (=सोमधारका उदरपदेशा) हृदा इव (=म-
हान्तो जलाधारा इव) [भवन्ति] । ईं पुरुणि सर्वना सं विव्याच (=एष बहूनि सर्व-
नानि संव्याप=बहुभिर्दत्तान् सोमान् समधारयत्) । यत् (=यदा) इन्द्रः प्रथमा

७. समुद्राशीं मिळणाऱ्या न-
दां [प्रमाणें] इंद्राला चांगला गा-
ळून काढिलेला सोम अर्पण कर-
णारे कुशल [उपासक] हातांनीं
सोमवल्ली पिळतात आणि मधुर
सोमरस धारलावून पवित्रांनीं शुद्ध
करितात.

८. सोम धारण करणारे इं-
द्राचें पोट डोहाप्रमाणें [होय].
[कारण] इंद्रामध्यें अनेक ठि-
काणीं अर्पण केलेले सोम माव-
तात. जेव्हां इंद्रानें पुरातन अन्न
भक्षण केली तेव्हां तो वृत्राला मा-
रून सोमकामी झाला.

९. [हे इंद्रा], तूं सत्वर
[धन] आण. त्याला कोणीहि प्र-
तिबंध न करो. कारण कीं तूं ध-
नाचा धनपति आहेस असे आम्ही
जाणतो. हे इंद्रा, तुझी जी मोठी
देणगी आहे ती पीताम्हा, तूं आ-
म्हांला दे.

7. The handy wor-
shippers bringing the ex-
tracted soma to Indra,
like rivers uniting with
the sea, milk the [soma]-
plant with their arms and
purify the sweet juice by
making it drop in a stream
through the strainers.

8. Indras belly holding
the somas [is] like a deep
lake of water. It holds
many offerings of soma.
When Indra ate the first
offerings of food he killed
Vritra and was desirous
of soma.

9. Bring us wealth
quickly. Let no one pre-
vent it. For we know
thou art the Master of
wealth. Give to us, o
Indra, o thou possessed
of golden horses that great
gift which thou givest.

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन्निन्द्रं रायो विश्ववारस्य भूरः ।
 अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वेत इन्द्र शिप्रिन् १०
 अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघवन् । ऋजीपिन् । इन्द्र । रायः । वि-
 श्ववारस्य । भूरः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् ।
 श्वेतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥ २०
 शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मृतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजि-
 तम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २० ॥

अत्रा वि आश (= प्रथमानि पुरातनानि हवीषि भक्षितवान्) [तदानी] वृत्रं जघ-
 न्वात् (= वृत्रं हतवान् सन्) सोमम् अवृणीत (= कामयमानो भवत्) ॥

९. आ तू भर (= हे इन्द्र, अस्मभ्यं वसु क्षिप्रम् आनय) माकिः एतत् परि
 छात् (= मा कोपि तत्त्वयानीयमानं वसु प्रतिबध्नातु) । त्वा वसुनां वसुपतिं विश हि
 (= वयं हि त्वं धनानां स्वाम्यसीति जानीमः) । हे इन्द्र, ते यत् माहिनं दन्म
 अस्ति (= यत् महद्दानं त्वम् उपासकेभ्यः प्रयच्छसि) तत् हे हर्षश्च (= हरिदश्च
 इन्द्र), अस्मभ्यं प्र यन्धि (= अस्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

भाषायाम्.

१०. हे मघवन्, हे ऋजीपिन् (= गतसारसोमवन्) हे इन्द्र, विश्ववारस्य भूरं
 रायः अस्मे प्र यन्धि (= अस्मभ्यं सर्वैर्वाञ्छनीय प्रभूतं धनं देहि) । अस्मे जीवसे
 शतं शरदो धाः (= अस्मभ्यं जीवितुं शतसंवत्सरान् देहि = अस्मान् शतसंवत्सरान्
 जीवय) । हे शिप्रिन्निन्द्र (= शोभनहृनो हे इन्द्र), अस्मे शशतो वीरान् [धाः]
 (= अस्मभ्यं वीर्यवतो बहून्पुत्रान् प्रयच्छ) ॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (= संग्रामे युद्धे च) मघवानं (= धनवन्तं) नृतमं
 (= शरतमम्) इन्द्रं शुनं (= सुखमुद्दिश्य) हुवेम (= आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-

१०. हे सोमवंत मघवन्, हे इंद्रा, तूं आम्हांला सर्वोपभोग्य पुष्कळ धन दे. आम्हांला शंभर वर्षे जगीव; हे सुहृन्मन् इंद्रा, आम्हांला पुष्कळ शूर पुत्र दे.

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी या लढाईत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा [आणि] छट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या] ला आम्ही साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

10. Bestow upon us great wealth that shall be envied by many, o blessed Indra, o thou to whom soma is offered. Bestow upon us a hundred years to live. Bestow upon us many heroic sons, o handsome Indra!

11. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

१०. या मंत्रांत ऋषि जे वर मागतो त्याजकडे लक्ष घावें. कारण, या सूक्ताचा ऋषि विश्वामित्र आहे, आणि तो आपणास शंभर वर्षे इंद्रानें आयुष्य द्यावे अशी प्रार्थना करित आहे. यावरून विश्वामित्रानें साठ हजार वर्षे तपश्चर्या केली इत्यादिक ज्या वेदोत्तर प्रथातील कथा, त्यात खरेपणापेक्षा अतिशयोक्ति किती आहे, तें खुद्द विश्वामित्राच्याच वचनप्रमाणावरून स्पष्ट होते. ही दहावी ऋचा घोर ऋषीची आहे, असें संप्रदायानुसार मानिलें तरी, घोर ऋषि

विश्वामित्राहून फार अर्वाचीन असेल असे म्हणण्यास कारण नाही. शिवाय खुद्द विश्वामित्राच्याच वाणीमध्ये शंभर वर्षे आपणास आयुष्य मिळावे अशा प्रार्थना पुढें येतील.

हा मंत्र जातकर्मांमध्ये 'अभिमर्शन' म्हणजे मुलाला स्पर्श करणें म्हणून जें संस्काराचें अंग आहे ते करिताना म्हणत असतात; बहुतरुण कारण इतकेंच की यात 'शतं शरदो जीवसे' हे शब्द आले आहेत.

सूक्तम् ३७-२७१.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । अन्त्यातुष्टुप् ॥

वार्त्रहत्याय शर्वसे पृतनापाध्याय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शर्वसे । पृतनाऽसहाय । च ।

इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो ।

इन्द्र कृष्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । कृष्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गोभिरीमहे ।

इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः ।

ईमहे ।

इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

प्वन्तम् उमं (= प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (= शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजित (= सम्प-
ग्जेतारं) [तं] समत्सु (= युद्धेषु) कृतये (= रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वार्त्रहत्याय पृतनासहाय शर्वसे (= वृत्रहननसमर्थाय संग्रामजयशी-
लाय च बलाय = तादृश बलं दर्शयितु) त्वा आवर्तयामसि (= त्वाम् आवर्तयामः =
अत्रागमनाय प्रवर्तयामः) ॥

२. शतक्रतो (= शतप्रज्ञावन्) हे इन्द्र, वाघतः (= अस्माभिर्नियुक्ताः स्तोतारस्)
ते मनः उत चक्षुः (= तव मनो दृष्टि च) सु अर्वाचीन कृष्वन्तु (= सुष्ठु यथा तथा
अस्मदभिमुखं कुर्वन्तु) ॥

३. हे शतक्रतो इन्द्र, अभिमातिसह्ये (= गर्वयुक्तशत्रूणामभिभवनाथं युद्धे)
विश्वभिर्गोभिस्ते नामानि ईमहे (= तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि वयं
याचामहे) ॥

सूक्त ३७-२७१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त- गायत्री, मात्र शेषटची
ऋचा अनुष्टुप् वृत्ताची.

१. हे इंद्रा, त्वां वृत्रहनन
करण्याजोगें आणि शत्रुसैन्याचा
पक्षभव करण्याजोगें बळ धारण
करावें म्हणून आम्ही तुला इकडे
बळवीत आहों.

२. हे इंद्रा, हे शतक्रतू, तुझें
मन आणि नेत्र यांस [आमचे]
कवि इकडे बळवोत.

३. हे शतक्रतू इंद्रा, शत्रूशी
संग्राम आला म्हणजे आम्ही सर्व.
प्रकारच्या स्तुतींनीं तुझीं नामे घे-
ऊन धांवा करितों.

HYMN 37-271.

To Indra. By Vis'vâmitra
Metro.—Gayatrî, except in the
last verse where it is Anush'ubh.

1. We invoke thee
hither, o Indra, for power
that shall slay Vritra and
shall overpower the hos-
tile armies.

2. O Indra possessed
of a hundred talents, may
[our] poets turn hither-
wards thy mind and thine
eye.

3. Thy [many] forms
we pray to with all praises
in subduing the proud
enemy, o Indra, possessed
of a hundred talents.

१. 'बळवीत आहो.' म्हणजे, स्तोत्र
म्हणून.

२. 'कवि' = 'वाघतः.' म्हणजे य-

जमानाने स्तोत्र करण्याच्या कामी यो-
जिलेले कर्तृत्व.

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि ।

इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।

इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहुतमुप ब्रुवे ।

भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहुतम् । उप । ब्रुवे ।

भरेषु । वाजऽसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामिमहे शतक्रतो ।

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । इमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शुम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतर्षु श्रवःसु च ।

इन्द्रं साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

शुम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतर्षु । श्रवःसु । च ।

इन्द्रं । साक्ष्वं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. पुरुष्टुतस्य (= बहुभिरुपासकैः स्तुतस्य) चर्षणीधृतः (= मनुष्याणां धारकस्य) इन्द्रस्य शतेन धामभिः (= विभूतिभिर्द्वारा) [तं] महयामसि (= इन्द्रं स्तुमः) ॥

५. पुरुहुतं (= बहुभिरुपासकैराहुतम्) इन्द्रं भरेषु (= संसामेषु) वृत्राय हन्तवे वाजसातये (= वृत्रहनाय शत्रोर्धनलाभाय च) उप ब्रुवे (= आह्वयामि) ॥

६. हे शतक्रतो इन्द्र, वाजेषु सासहिर्भव (= संसामेषु शत्रूणां अभिभविता भव) । त्वा वृत्राय हन्तवे (= वृत्रं हन्तुम्) इमहे (= पार्थयामहे) ॥

७. हे इन्द्र, शुम्नेषु (= गीतमानेषु धनेषु) [ये शत्रवस्तान्] पृतनाज्ये (= संसामे) पृतसुतर्षु (= रिजपिषु जनेषु) श्रवःसु च (= स्यातिषु च) अभिमातिषु (= गर्वपुतेषु जनेषु च) [ये शत्रवस्तान्] साक्ष्वं (= अभिभव) ॥

४. बहुतांनीं स्तविलेला [आणि] जनांचा धारण करणारा जो इंद्र, त्याच्या शेकडो विभूतींनीं आम्ही त्याला स्तवितों.

५. संग्रामामध्ये वृत्राला मारण्यासाठी [आणि] धनप्राप्तीसाठी मी पुढेहून इन्द्राला बोलवितों.

६. तूं संग्रामामध्ये शत्रूंचा पराभव करणारा हो. हे शतक्रतू इंद्रा, वृत्राला मारण्यासाठी आम्ही तुला प्रार्थित आहों.

७. हे इंद्रा, संपत्ति, संग्राम, विजयी जन आणि प्रख्याति [आणि] गर्विष्ठ जन यांमध्ये [असलेल्या शत्रूंचा] तूं पराभव कर.

4. Through his hundred forms we glorify Indra, praised by many, the supporter of men.

5. We invoke Indra who is invoked of many, to slay Vritia in battles, and for acquiring booty.

6. Be thou overp overing in battles. We implore thee to slay Vritia, o Indra, possessed of a hundred talents.

7. Conquer, o Indra, [our foes] [who are] in wealth, [who are] in battle, [who are] among the victorious, [who are] in fame, and [who are] among the proud.

५. 'धनप्राप्तीसाठी' = 'वाजसातये.' म्हणजे शत्रूंच्या धनाची लूट मि-

ळावी म्हणून.

शुष्मिन्तमं न ऊतये शुम्निर्न पाहि जागृविम् ।

इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । शुम्निर्नम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।

इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चऽसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् ।

उत्ते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. हे शतक्रतो इन्द्र, शुष्मिन्तमम् (=अतिशयेन बलवन्त) शुम्निर्न (=दीप्तिमन्त) जागृविं (=जागरूक) सोम नः ऊतये (=अस्माक रक्षणाय) पाहि (=पिब) ॥

९. हे शतक्रतो इन्द्र, पञ्चसु जनेषु (=“ निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु ”) या ते इन्द्रियाणि (=तव स्वकीयानि सामर्थ्यानि अद्ययावत् प्रकाशितानि) तानि ते [इन्द्रियाणि] (=तव सामर्थ्यानि) आ वृणे (=अह याचे) ॥

१०. हे इन्द्र, [सोमरूप] बृहत् श्रवः (=अस्माभिर्दीयमानम् अन्नम्) अगन् (=त्वा गच्छतु) । दुष्टर युम्नं (=दुस्तर बल सोमपानेनोत्पन्न) दधिष्व (=धारय) । [यय हि] ते शुष्मम् उत् तिरामसि (=तव बल त्वा सोम पाययित्वा वर्धयामः) ॥

८. हे शतक्रतु इंद्रा, त्वं अति बलिष्ठ, दीप्तिमान् आणि जागरूक असा सोम आमच्या साहाय्याकरितां पी.

९. हे शतक्रतु इंद्रा, पंचजनांमध्ये जे तुझे पराक्रम, ते तुझे [पराक्रम] मी याचिर्तो.

१०. हे इंद्रा, [हे] सोमरूप महा अन्न तुला पोंहचो. त्वं दुस्तर बल धारण कर. आम्ही तुझे सामर्थ्य वाढवीत आहों.

8. Drink for our protection, o Indra possessed of a hundred talents, the soma which is most powerful, which is brilliant and watchful.

9. We pray for that thy puissance, o Indra possessed of a hundred talents, which is among the five peoples.

10. May the great oblation reach [thee], o Indra. Hold [in thee] the unconquerable prowess. We are promoting thy strength.

८. 'अति बलिष्ठ,' 'जागरूक.' म्हणजे ज्याचे पान केल्यानं अत्यंत मोठें बळ प्राप्त होतें आणि रात्रदिवस निद्रा येत नाही असा.

९. 'पंच जनामध्ये' = 'पञ्चजनेषु.'

म्हणजे सर्व जगातील लोकामध्ये. सू. ८९ म १० आणि टीप पहा.

१०. 'वाढवीत आहों' = 'उत्तिरामसि.' म्हणजे, तुजकडून सोमपान करवून.

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेण तत आ गहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ ।

गृहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

११. हे शक्र, अर्वावतो न आ गहि (=समीपादेशान् अस्मान् आगच्छ) । अथो परावतः (=अथवा दूरदेशात्) [आगच्छ] । अद्रिवः (=वज्रयुक्त) हे इन्द्र, यस्ते उ लोकः (=यस्मिन् उत्तमो लोकोऽस्मिन्) तत इह आ गहि (=तस्मात्त्वम् आगच्छ) ॥

सूक्तम् ३८-२७२.

प्रजापतिकर्षिः । स वैश्वामित्रो वाज्यो वा । द्वौ वा । अथवा विश्वामित्र
एव ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽ-
धुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । समुऽदृशे ।
सुऽमेधाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तष्टेव मनीषाम् अभि दीधय (=त्वष्टा यथा काष्ठं सम्यग् दीपयति सुशो-
भन करोति तद्वत् इन्द्रविषया स्तुतिं सर्वतो दीप्ता वृत्) । अत्यः (=वेगवान्)
सुधुर (=शोभनया धुरान्वितः धुरि सम्यग्युक्तो) जिहानो वाजी न (=अतिशयेन
गच्छन् बलवान् इव) प्रियाणि पराणि अभि मर्मृशत् (=अत्यर्थम् अभिमृशन्

११. तूं जवळून आम्हांप्रत ये आणि हे शक्रा, दुखून [ये]. हे वचधारी इंद्रा, तुझा जो उत्तम लोक तेथून तूं ये.

11. Come to us from near and, o mighty one, from afar. Come hither, o Indra, from that high world which may be thine, o wielder of the thunder-bolt.

११. 'तू जवळ अस अथवा दूर अस, जेथे असशील तेथून ये' असे तात्पर्य.

हे सूक्त एरुदरीत कटिण आहे. सर्वाविरुद्धमणिप्रमाणे जरी याची देवता

इंद्र आहे तरी मध्ये मध्ये दुसऱ्या देवाला उद्देशून निर्देश असल्यामुळे आणि सूक्तवचनाना अभिप्राय गूढ असल्यामुळे बहुतरुखन सर्व मंत्र दुर्बोध आहेत.

सूक्त ३८-२७२.

ऋषि-विश्वामित्र कुळांतील प्रजापतिनामक पुरुष; अथवा वाक याचा पुत्र प्रजापतिनामक; अथवा ते दोघेहि प्रजापति; अथवा विश्वामित्रच. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. सुतार आपलें लांकूड शोभायमान करितो त्याप्रमाणें स्तोत्र चोहीकडून शोभायमान कर. वेगवान् [आणि] चांगल्या रीतीनें जोडिलेल्या धांवणाऱ्या वारुप्रमाणें, मी कवि प्रिय भविष्याला स्पर्श करित करित कवीला पाहावयास इच्छितों.

HYMN 38-272.

To Indra. By Prajâpati of the family of Vis'vâmitra; or Prajâpati, the son of Vâk, or both; or Vis'vâmitra himself. Metre—Trishtubh.

1. Polish the hymn as a carpenter [polishes his wood]. Like a strong, swift horse well-yoked [and] in full speed, I, a poet, touching the dear future wish to see the poets.

१. 'स्तोत्र चोहीकडून शोभायमान कर' असे ऋषि आपणालाच म्हणत

आहे. सर्व ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो की, 'पुरातन कवि (म्हणजे ऋषि) जसे

इ॒नो॒त पृ॒च्छ ज॒नि॒मा क॒वी॒नां म॒नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्तक्षत॒ द्याम् ।
 इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒र्ध॒मा॒ना म॒नो॒वा॒ता अ॒ध नु॑ ध॒र्म॒णि ग॒मन् ॥ २ ॥
 इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॑ऽधृतः । सु॒ऽकृतः । त॒-
 क्ष॒त । द्याम् ।

इ॒माः । उं॒ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः । ध॒र्मा॒नाः । म॒नः॑ऽवा॒ताः । अ॒ध । नु॑ ।
 ध॒र्म॒णि । ग॒मन् ॥ २ ॥

नि पी॒मिद॑त्र गु॒ह्या द॒धा॒ना उ॒त क्ष॒त्राय॑ रोद॒सी स॒म॒ञ्जन् ।
 सं मा॒त्राभि॑र्म॒मिरे॑ ये॒मु॒र्वी अ॒न्त॒र्म॒ही स॒मृ॒ते धा॒य॒से धुः ॥ ३ ॥
 नि । सी॒म् । इत् । अ॒त्र । गु॒ह्या । द॒धा॒नाः । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रोद॒-
 सी॒ इति॑ । स॒म् । अ॒ञ्जन् ।

स॒म् । मा॒त्राभिः॑ । म॒मिरे॑ । ये॒सुः । उ॒र्वी इति॑ । अ॒न्तः । म॒ही इति॑ ।
 स॒मृ॒ते इति॑ स॒म्ऽऋ॒ते । धा॒य॒से । धु॒रिति॑ । धुः ॥ ३ ॥

स्पृशन्) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञया युक्तः=सुकविरहं) कवीन् संदंशे इच्छामि (=क-
 वीन् “ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञादेवभूयमगमन्” तान् द्रष्टुमिच्छामि) ॥

स्तोत्रवक्तान् स्वात्मानं प्रति ब्रूते यथा वेगवदथ इव अह स्तोत्रेण भविष्यत्प्रदेशेषु
 वेगेन गत्वा पुरातनान् कवीन् द्रष्टुमिच्छामीति ॥

भाषायाम्-

२. उ॒त (=हे) [स्वात्मन्], क॒वी॒नाम् इ॒ना ज॒नि॒मा (=सामर्थ्ययुक्तानि ज-
 न्मानि) पृ॒च्छ (=“ केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषाम् उत्पत्तिरित्येतमर्थम् ”
 आत्मानं पृच्छ) । [ते] म॒नो॒धृतः॑ (=संयतमनस्काः) सु॒कृतः॑ (=पुण्यवन्तश्च
 सन्तो) द्या तक्षत (=दिवम् अकुर्वन्) । [हे इन्द्र], अ॒ध नु॑ (=अधुनापि)
 ध॒र्म॒णि (=अस्मिन्यज्ञे) ते ध॒र्मा॒नाः (=तव बलं वर्धयन्त्यो) म॒नो॒वा॒ताः (=मनो-
 वेगा) इ॒मा उ॑ प्र॒ण्यः (=इमा अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयोपि) ग॒मन् (=त्वां
 गच्छन्तु) ॥

३. अ॒त्र [भूलोके] सी॒म् इत् (=सर्वत्र) गु॒ह्या नि द॒धा॒नाः (=गूढानि कर्माणि
 गुर्वाणां) उ॒त क्ष॒त्राय॑ रोद॒सी स॒म् अ॒ञ्जन् (=द्यावापृथिव्यावपि बलधारणाय अलमकुर्वन्
 द्यावापृथिव्यावलकृत्य ते बलमधारयन्) । मा॒त्राभिः॑ उ॒र्वी सं म॒मिरे॑ (=पर्वतरूपैर्मान-

२. कवींचीं समर्थे जन्मे विचार. मनाचें संयमन करणारे [आणि] पुण्यवान् [असे ते] दुलोकाला उत्पन्न करिते झाले. [हे इंद्रा], तुला वाढविणाऱ्या, मनोवेगी ह्या अर्पण केलेल्या [स्तुति] या यज्ञांत [तुजप्रत] सत्वर प्रविष्ट होओत.

३. ते येथें गूढ कृत्यें करून द्यावाष्टिचीं बळाने युक्त करिते झाले. ते विस्तीर्ण [द्यावाष्टिचीं] स मोजांनी मोजिते झाले, आणि स्थिर करिते झाले. ते विशाल आणि परस्पर सगत अशा ज्या द्यावाष्टिचीं त्यांच्या धारणाथे अंतरिक्ष स्थापिते झाले.

2. Ask the mighty births of the poets. They, the controllors of their minds [and] performers of good deeds, shaped the heaven. May these offered hymns, the augmenters of thy strength [and] swift like the mind, reach [thee] in this sacrifice, [o Indra]!

3. Having performed mysterious things here they adorned the two worlds for power. They measured with measurements and tied together the vast earth and heaven. They established [the firmament] for support between the great and conjoint earth and heaven.

देवाची स्तुति करून देवत्वाप्रत पावले, तसा मीहि वेगवान् अथाप्रमाणे सत्वर धावणारें आणि धावता धावता अत्यंत दूरच्या वस्तु पाहणारें सूक्त रचून त्या कविमंडलात जावयास इच्छितों.”

या सूक्तातील मनात सांगितलेल्या ‘कवी’च्या स्वरूपावरून ते मनुष्यत्वा-

पासून देवत्वाप्रत पावलेले प्राचीन ऋषि इतकेंच नव्हे, पण जीवाची उत्पत्ति वगैरे करण्याची शक्ति ज्यास आहे असे जे वरुणादिक, तद्रूप होत असें दिसतें; निदान ह्या ‘कवी’ला देवाप्रमाणेंच अधिकार आणि शक्ति आहे अशी कल्पना घेऊन अर्थ केला पाहिजे.

२. ‘कवींची समर्थे जन्मे’=‘इना जनिमा.’ म्हणजे ज्यामध्ये गुणबळास उभारणे इत्यादिक शक्ति त्यास होत्या असे जन्म; ते कसे व जोडून झाले ते विचार, असे ऋषि आपणासच म्हणत आहे.

३. ‘येथें गूढ कृत्यें करून’=‘अत्र गुह्या दधाना.’ म्हणजे या जगात असेपर्यंत येथें अद्भुत चमत्कार करून.

‘बळाने युक्त करिते झाले’=‘क्षयाय समञ्जस्.’ म्हणजे शोभायमान, कान्

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।
 अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्ब्रते गन्धर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥
 त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः ।
 सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । ब्रते । गन्धर्वान् । अपि । वा-
 युऽकेशान् ॥ ६ ॥

तदिन्द्रस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।
 अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥
 तत् । इत् । तु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे ।
 सक्म्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रू-
 पम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

पुत्री राजानाविन्द्रावरुणौ), विदथे धीभिः (=यज्ञे स्तुतिभिः यज्ञे कृताभिः स्तुति-
 भिः) प्रदिवः क्षत्रं दधाथे (=पूर्वेष्वहःसु बलमधारयतम्) ॥

यज्ञे कृतया स्तुत्या प्रवर्धितबलौ प्राचीने काले इन्द्रावरुणौ पराक्रमं कृतव-
 न्तावित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

६. राजाना (=हे राजानौ इन्द्रावरुणौ), विदथे (=यज्ञे) त्रीणि पुरुणि [वा]
 (=बहूनि वा) विश्वानि (=सर्वाणि वा) सदांसि (=स्थानानि) परिभूषथः (=अलं-
 कुरुथः) । अत्र (=?) मनसा जगन्वान् (=मनसा जग्मिवान् अह) वायुकेशान्
 (=वायुवचलनरश्मीन्) गन्धर्वान् ब्रते [वर्तमानान्] (=युवयोः शासने स्थि-
 तान्) अपश्यम् ॥

इमां सायण एवं व्याचष्टे । हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्या-
 ष्णानि पुरुणि यजनोयैः सोमादिभिः पूर्णानि त्रीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः ।
 सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावना-
 याम् । यतोऽहमत्र ब्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवचलनरश्मीन् गन्धर्वान् सोमरक्षकान्
 स्वानभ्राजादीन् मनसापश्यम् । ते च स्वानभ्राजादयस्तेचिरीयके स्पष्टमभिहिताः ।

तदिन्द्रस्य सवितुर्नकिंमे हिरण्ययीममर्तिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वत्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अम-
र्तिम् । याम् । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अ-
पिऽइव । योषा । जनिमानि । वत्रे ॥ ८ ॥

स्थान भ्राजाह्वारे वम्भारे इस्त सुहस्त कशानो । एते वः सोमक्यणास्ताक्षध्व मा
वो दभिन्निति । इति ॥

७ इमा दुर्बोधा सायण एव व्याख्यातवान् । ये यजमाना वृषभसाभिमतफलप्रदस्या-
सेन्द्रस्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विधायाविव्यञ्च्य इत्यादिभिरुपलक्षिता गा सक्म्य सभजनार्हं
तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा
यज्ञमतुष्टाय देवभूय प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यन्नूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आ-
च्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः
सन्तोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्व स्व रूपं निममिरे । इयच्छया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इति ॥

भाषायाम्.

८. या हिरण्ययीम् अमर्तिं (=सुवर्णमयी दीप्तिं) [सविता] अशिश्नेत् (=धा-
रितवान्) तत् अस्य सवितुः (=ताम् अस्य सवितुर्मर्तिं) नकिः इत् नु मे (=नैव
कोपि मिमीते इयच्छया परिच्छेत् शक्नोति) । सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या स्तुतः
सन् स सविता) अपीव योषा जनिमानि (=यथा स्त्री अपत्यानि आवृणोति स्व-
कीयतया आलिङ्गति तथा) विश्वमिन्वे रोदसी (=सर्वव्यापिनी द्यावापृथिवी)
आ वत्रे (=स्वकीयतया आवृणोति) ॥

तदिन्नम्य सत्रिनुर्नकिमे हिरण्ययोममर्ति यामशिथ्रेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्ये अपीव योषा जनिमानि वग्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । हु । अस्य । सविष्ठः । नकिः । मे । हिरण्यधीम् । अम-
र्तिम् । याम् । अशिथ्रेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्ये इति विश्वम्ऽऽन्ये । अ-
विऽइव । योषा । जनिमानि । वग्रे ॥ ८ ॥

स्वान भ्राजाहारे वम्भारे इत् सुइत् गृहानो । एते वः सोमकृपणास्तानक्षध्व मा
यो दभिमिति । इति ॥

७ इमा दुर्बोधा सायण एवं व्याख्यातवान् । ये यजमाना वृषभस्ताभिमत्फलप्रदस्या-
स्येन्द्रसार्धं धेनोगोर्नामभिविश्वायुर्विश्वव्या इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकृन्म्य समजनार्हं
तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेशार्थत्वात् । तेन च हविषा
यज्ञमनुश्रय देवभूय प्राप्तास्ते यवयोऽन्यदन्यचूतनमसुर्यमसुराणां बलं पसाना आ-
च्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः
सन्तोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्व स्व रूपं निममिरे । इयन्तया परिच्छिन्नं निदधुः ॥ इति ॥

भाषायाम्.

८. या हिरण्ययीम् अमर्ति (=सुवर्णमयीं दीतिं) [सविता] अशिथ्रेत् (=धा-
रितवान्) तत् अस्य सविष्ठ (=ताम् अस्य सविष्ठुरमर्ति) नकिः इत् हु मे (=नैव
योपि मिमीते इयन्तया परिच्छेत्तुं शक्नोति) । सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या स्तुत-
सन् स सविता) अपीव योषा जनिमानि (=यथा स्त्री अपत्यानि आवृणोति स्व-
कीयतया आलिङ्गति तथा) विश्वमिन्ये रोदसी (=सर्वव्यापिन्यौ द्यावापृथिव्यौ)
आ वग्रे (=स्वकीयतया आवृणोति) ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यद्वैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।
 गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥
 ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि ।
 नः । स्यातम् ।
 गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृ-
 तानि ॥ ९ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥
 ॥ २४ ॥ ३ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
 वाजसातौ ।
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजि-
 तम् । धनानाम् ॥ १० ॥ २४ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

९. [हे इन्द्रावरुणौ], युव प्रत्नस्य महः साधयः (= युवा पुरातनस्य उपासकस्य
 थेयस्तेन प्रकारेण साधयथः स्म) यत् (= येन) दैवी स्वस्तिः (= दिव्यं थेयस्)
 [तमागच्छत्] । [अधुनापि युवा] नः परि स्यातम् (= अस्मान् परिरक्षतम्) ।
 गोपाजिह्वस्य (= रक्षकजिह्वस्य = मा विभीतेत्येतादृश्वचना वाम्यस्य तथोक्तस्य) तस्थुषः
 (= अतिशयेन स्थिरस्य) [इन्द्रस्य] विश्वे मायिनः (= सर्वे मेधाविनो) विरूपा
 कृतानि (= नानाविधानि वृत्रहननादीनि कर्माणि) पश्यन्ति ॥

१०. अस्मिन् भरे वाजसातौ (= समामे युद्धे च) मघवान (= धनवन्तं) नृतमं
 (= श्रुतमम्) इन्द्र शुनं (= सुखमुद्दिश्य) हुवेम (= आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
 ण्वन्तम् उग्र (= प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (= शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (= सम्य-
 ज्ञेतारं) [त] समत्सु (= युद्धेषु) ऊतये (= रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३९-२७३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद् आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमं तष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छे । पतिम् । स्तोमं-
तष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते ।
विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चिद् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे ।
शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । स-
नजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. स्तोमतष्टा (=स्तोमैः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता) हृद् आ वच्यमाना
(=हृदयादुच्यमाना) मतिः (=स्तुतिः) पतिम् इन्द्रमच्छ जिगाति (=स्वामिन-
मिन्द्रं मति गच्छतु) ।—हे इन्द्र, या जागृविः (=जागरूका=रात्री जामती) वि-
दथे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्यमाणा च) यत् (=या) ते जायते (=त्वदर्थं जायते)
तस्य विद्धि (=तस्या विद्धि=ता स्तुतिं जानीहि=ता गृहाण) ॥

२. इयं धीः (=इयं स्तुतिर्) दिवश्चिद् आ पूर्वा जायमाना (=दिवसादपि
पूर्वमुत्पद्यमाना) जागृविः (=रात्री जामती) विदथे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्य-
माणा) भद्रा (=सुमङ्गलानि) अर्जुना (=शुक्लानि) वस्त्राणि (=उपःकालसव-
न्धीनि तेजांसि) वसाना (=परिधाना) [भवति] । सा अस्मे धीः (=अ-
स्माकं स्तुतिः) पित्र्या (=पितृक्रमादागता) [अत एव] सनजा (=प्राचीना)
[भवति] ॥

सूक्त ३९-२७३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. स्तोत्रांनीं केलेली [आ-
णि] मनापासून उच्चारिली जात
आहे अशी स्तुति इंद्रस्वामीप्रत
जाओ.— हे इंद्रा, जी जागरूक
स्तुति यज्ञांत उच्चारिली जाणारी
तुजकरितां रचिली जाते, ती वृं
जाणून घे.

२. सूर्याच्याहि पूर्वी उत्पन्न
होणारी, यज्ञामध्ये उच्चारिली जा-
णारी जागरूक [स्तुति] शुभ
मंगल वस्त्रें नेसलेली असते. ती ही
आमची स्तुति वडिलांपासून आ-
लेली सनातन होय.

HYMN 39-273.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre— Trishtubh.

1. May the hymn com-
posed by the poets [and
pronounced from the heart
run to the lord Indra.—
Accept, o Indra, the praise
which is produced for thee,
wakeful and sung in the
sacrifice.

2. Born even before
the day, wakeful, [and]
sung in the sacrifice this
hymn of ours is clad in
white and auspicious rai-
ments. It is our ancient
ancestral hymn.

१. 'जागरूक.' म्हणजे इंद्राची स्तुति
करण्याकरिता पुष्कळ रात्र असताच
जागे होऊन बसलेल्या उपासकांनी के-
लेली.

२. यात देवस्तुतीचें स्वरूप फार
उत्तम रीतीने वर्णिलें आहे.

'सूर्याच्याहि पूर्वी उत्पन्न होणारी'
= 'दिवधिदा पूर्वी जायमाना.' म्हणजे
अरुणोदयापूर्वी उच्चारिलो जाणारी.

जागरूक म्हणण्याचें कारण वरच्या

मनावरील टीपेत सांगितलेंच आहे.

'शुभ मंगल वस्त्रें नेसलेली.' = 'अ-
र्जुना भद्रा वस्त्राणि वसाना.' म्हणजे सूर्या-
च्याचें काहीहि तेज आकाशात येण्या-
पूर्वी जी उपेची शुभ आणि निर्मल तेजें,
तद्रूपच वस्त्रें पाघरलेली.

'वडिलांपासून आलेली' म्हणजे आ-
मचे वाढनडील जशी स्तुति करीत आले
आहेत त्याप्रमाणें आम्ही करीत आहो ती.

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्यात् ।
 वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥
 यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् ।
 आ । हि । अस्यात् ।
 वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे ।
 आऽइता ॥ ३ ॥
 नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।
 इन्द्र एषां दंहिता माहिनावानुद्रोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥
 नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु ।
 योधाः ।
 इन्द्रः । एषाम् । दंहिता । माहिनावान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे ।
 दंसनावान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अत्र (=अस्माकं स्तुतिकाले) यमसूक्षित् (=यमयोरश्विनोर्माता उषा अपि)
 यमो (=यमलौ तावश्विनौ) असूत (=उत्पादयति) । [तस्मिन्नेव काले] जिह्वाया
 अग्रं पतत् आ अस्यात् हि (=स्तोत्रकरणचञ्चलं सत् तिष्ठति खलु) । तपुषो बुधे
 (=दिवसस्य मूले आरम्भे) एता (=आगतौ) तमोहना (=तमोनाशकौ) मि-
 थुना (=मिथुनौ यमलावश्विनौ) जाता (=जातमात्रावेव) वपूषि सचेते (=तेजांसि
 सेवेते धारयतः) ॥

असूत । अश्विनोस्तत्र [काले] शस्यमानत्वात् । इति सायणः ॥

४. ये अस्माकं पितरः (=अङ्गिरसो) गोषु योधाः (=पणिभिरपद्यतासु गोषु
 योद्धारो वर्तन्ते) एषा (=तेषा) मर्त्येषु नकिनिन्दिता (=न कोपि दूषको भवति)
 माहिनावान् (=महिमोपेतो) दंसनावान् (=पराक्रमवान्) इन्द्रो [हि] एषा
 (=तेषामङ्गिरसां) दंहिता गोत्राणि उत् ससृजे (=पणिभिर्द्वीकृतानि गवां रथा-
 नानि उद्धाव्य अपसृष्टवान्) ॥

३. हिच्या वेळीं जुळ्यांची मा-
ता जुळे विते; आणि जिद्धेचें अग्र
चंचल होऊन राहतें. दिवसाच्या
आरंभी येतात असे जे ते तमो-
नाशक जुळे, ते उत्पन्न होतांच
प्रभा धारण करितात.

४. जे आमचे पितर गाई-
विषयीं युद्ध करीत होते त्यांची
निंदा करणारा मनुष्यांमध्ये कौणी-
हि नाही. [कारण कीं] महिमा-
वान् आणि महापराक्रमवान् इन्द्र
त्यांचे गच्च कोंडून ठेविलेले गोठे
उघडे करून सोडून देता झाला.

3. At its time the mo-
ther of the twins gives
birth to the twins. The
tip of the tongue stands
ready to fly. The twins,
that are destroyers of dark-
ness and coming at the
beginning of day, wear light
so soon as they are born.

4. There is no reviler
among men of those our
fathers who fought about
the cows. [For] Indra, pos-
sessed of greatness [and]
performer of valorous
deeds, broke open for them
the fortified cowfolds.

३. जुळे म्हणजे अश्वीदेव. त्याची
आई म्हणजे येथें उषा समजली पाहिजे.

ती अश्वीची आई म्हणण्याचे कारण
असें की, अश्वी हे उषःकाळी उगवत
असतात. ' ते वर सांगितलेली स्तुति
उत्पन्न होते त्यावेळी उगवतात. त्या
प्रसंगीं जिद्धेला स्फुरण घेऊन ती देव-
भजन गाण्याविषयी चंचळ होते.

४. 'जे पितर' म्हणजे अंगिरस. ते
सूर्यादिक तेजोऋषि आणि मेघोदकरूप

गाई पणीनीं हरण करून नेल्या असतां,
त्या परत आगण्याकरितां इंद्राच्या सा-
हाय्याने पणीबरोबर युद्ध करिते झाले;
आणि त्यांच्या गाई जेथें पणीनीं कोंडून
ठेविल्या होत्या, ती ठिकाणें फोडून इं-
द्राने गाई मुक्त करून दिल्या इत्यादि
अभिरसांची पूर्वी पुष्कळ वेळ आलेली
कथा या आणि पुढील कथांमध्ये सां-
गितली आहे.

सखां ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

॥ २५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञा । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुत्थियायां पद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गुह्यमप्सु हस्तै दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्भृतम् । उत्थियायाम् । पद्विवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । हस्तै । दधे । दक्षिणे । दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यत्र [विले] सत्वभिः सखिभिर्नवग्वैः सखा इन्द्रः (= इन्द्रस्तस्य शूराः सखायो नवग्वश्च) अभिज्ञा गा आ अनुगमन् (= अभिगतजानुकं यथा तथा गा अन्वगच्छन्) तत् (= तत्र विले) दशभिर्दशग्वै [सहित] इन्द्रः सत्य (= नित्य) तमसि क्षियन्त सूर्यम् (= अन्धकारे वर्तमान सूर्य) विवेद (= लब्धवान्) ॥

६. इन्द्रः उत्थियाया (= गवि) मधु संभृतम् [अकरोत्] (= संभृतत्वेन स्थापितवान्) । [स] पद्विवेद (= पादयुक्त पशुधनं लब्धवान्) । गोः शफवत् नमे (= गोः खुरोपेतं धनं = खुरोपेत गोख्य धनम् अपहर्तुभ्यः पणिभ्यः सकाशात् स्ववशमानीतवान्) । दक्षिणावान् (= दानवान् दानशाली) [स] गुहा हितं (= गुहाया वर्तमान) गुह्यम् अप्सु गुह्यम् (= अदृश्य यथा तथोदकेष्वन्तहित) [मायिनम् असुर] दक्षिणे हस्तो दधे (= दधार = अमहीत्) ॥

५. जेथें सखा इंद्र आणि त्याचे शूर सखे नवग्व गुडघ्यांनीं गाईच्या मागून गेले, तेथें दहा दशग्वंसहित इंद्र अंधकारांत असलेल्या अविनाशी सूर्याला शोधून काढिता झाला.

६. इंद्र गाईच्या अंगीं मधुर-रस जमविता झाला. तो पाय असलेल्या पशूंस प्राप्त करून देता झाला, तो खूर असलेल्या गाईंस स्वाधीन करून घेता झाला. उदार इंद्र गुहेंत असलेल्या अदृश्य [आणि] पाण्यांत लपून राहिलेल्या [अमुरा]ला आपल्या उजव्या हातांत धरिता झाला.

5. There Indra with the ten Das'agvas discovered the ever-lasting sun dwelling in darkness, where friend [Indra] and [his] friends the brave Navagvas, going on their knees, traced the cows.

6. Indra [has] the sweet juice gathered in the cow. He found the animals endowed with feet, he conquered the cattle endowed with hoofs. Bounteous [Indra] caught in his right hand the [demon] that lay invisible in the den and concealed in the waters.

५. 'नवग्व' आणि 'दशग्व' हे अगिरसापैकीच होते. सू. ६२ म. ४ पहा.

६. यांत इंद्राने गाईची प्राप्ति करून दिली आणि त्याच्या आगी गौरस उत्पन्न केले, आणि गाईस हरून नेणाऱ्या अमुराचा निमह केला, असें सांगितले आहे.

'खूर असलेल्या गाईस स्वाधीन करून घेता झाला' = 'शफवत् नमे गोः'

हे शब्द कठिण आहेत. तरीहि 'शफवत् गोः' या पदाचा निर्वाह दुसऱ्या रीतीने करण्याचा मार्ग दिसत नाही. शिवाय 'नमे' हें नमते या अर्थी जरी घेता येईल तरी सायणानुसार आम्ही केलेला अर्थ निघेल किंवा नाही याविषयी संशय असून, 'नमे' हें सर्वानुदाच नाही ही एक दुसरी अडचण आहेच.

ज्योतिर्वृणीत तमसो विज्ञानन् आरे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुपस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विज्ञानन् । आरे । स्याम । दुःइतात् ।
अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुपस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य ।
कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी भनु व्यादारे स्याम दुरितस्य भूरः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अहं । स्यात् । आरे । स्याम ।
दुःइतस्य । भूरः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्ह-
णावत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. तमसो विज्ञानन् (=तमसः सकाशात् विशेषेण प्रादुर्भवन्) [इन्द्रो] ज्योतिर्वृणीत (=सूर्यरूपेण प्रकाशम् असेवत) । [अतो वयं] दुरितात् अभीके आरे स्याम (=पापसकाशाद् दूरे भवेम) । सोमपाः (=सोमस्य पातः) सोमवृद्ध (=सोमपा नेन प्रवर्धितबल) हे इन्द्र, पुरुतमस्य कारोः (=स्तोत्रातिशयकरणेन महत्तमस्य स्तोत्रमम) इमा गिरः (=इमाः स्तुतीर) जुपस्व (=सेवस्व) ॥

८. ज्योतिः (=सूर्यरूप तेजो) यज्ञाय (=यज्ञस्य सिद्धयर्थ) रोदसी अहं स्यात् (=द्यावापृथिव्यावाणीय तयोः पथात् स्वयमप्यागच्छतु) । [वयं] भूरिर्दुरितस्य आरे स्याम (=महतः पापस्य सकाशाद् दूरे भवेम) । हि (=यस्मात्कारणात्) हे वसवः (=साधवो देवाः), तुजतो मर्यस्य (=अतिशयेन देवभजनकर्म कुर्वतो मरुत्यस्य) बर्हणावत् (=शत्रुहिंसायुक्त यथा तथा) भूरि चित् सुपारासः (=अत्यर्थमेव सुष्ठु पारयितारः=सुसहाया) [भवथ] ॥

७. इंद्र अंधकारांतून प्रगट होऊन प्रकाश धारण करिता झाला आहे. आम्ही पापापासून दूर होऊं असें घडो. हे सोम पिणाऱ्या, हे सोमापासून प्रबळ झालेल्या इंद्रा, तूं अत्यंत सेवाकारी जो हा स्तोता त्याच्या स्तुति सेवन कर.

८. [सूर्यरूप] ज्योति य-ज्ञासाठीं द्यावापृथिवीस पुढें घालून येओ. आम्ही महा पापापासून दूर होऊं असें घडो. कारण हे चांगले [-देव] हो, तुम्ही विशेषें करून भजणाऱ्या मर्त्याला उत्तम साहाय्य करून [आपला] पराक्रम दाखवीत असतां.

7. Coming out conspicuously from darkness he wears effulgence. May we be far from sin. O Indra, that drinkest the soma, o thou invigorated by the soma, do thou accept these hymns of the most energetic poet.

8. May the light follow earth and heaven for the sacrifice. May we be far from the great sin. For you, o good [gods], are very much the helpers of the devout mortal, manifesting your power.

७. 'सूर्य रूपाने इंद्र प्रकाशित झाला आहे, तर रात्रिरूप संकटांतून जसे आम्ही मोरुळे झालों आहो तसे पापापासून आम्ही मुक्त होऊं असें घडो.'

८. 'द्यावापृथिवीस पुढें घालून येओ.' म्हणजे द्युमधील आणि पृथिवीवरील जे देव त्या सर्वांस घेऊन येओ.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

॥ २६ ॥ २ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।

वाजसातौ

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्य-
जितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥ २६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

९. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
(=शरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (=सम्य-
ग्ज्ञेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ४०-२७४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमं हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमं । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।

पिबा वृषस्व तार्तृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुष्टुत ।

पिबे । आ । वृषस्व । तार्तृपिम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, सोमे सुते (=अभिपुते सति) त्वा वृषभं (=त्वां वीरं) वयं ह-
वामहे (=आह्वयामः) । स [त्वं] मध्वो अन्धसः पाहि (=मधुरस्य सोमलक्षण-
जस्य भागं पिबे) ॥

९. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राल सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] स-
मरांमणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी पुढांमध्ये बोलावूं.

9. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our pray-
er], who slays the enemies,
who conquers booties.

सूक्त ४०-२७४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्रा, सोम काढून आ-
म्ही तुज वीराला बोलावीत आहों.
तर तूं [हा] मधुर रस पी.

२. हे इंद्रा, हे बहुतांनीं स्त-
विलेल्या, तूं हा काढिलेला प्रज्ञा
उत्पन्न करणारा सोम प्रीतीनें ग्र-
हण कर. [हा] वृत्तिकारक सोम
पी [आणि] पोटांत ओत.

HYMN 40-274.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Gāyatri

1. Having extracted
the soma we are invoking
thee, o Indra. Therefore
do thou drink of the sweet
juice.

2. Accept kindly the
extracted soma that gives
wisdom, o Indra praised
of many! Drink and swal-
low the delectable juice.

२. “प्रज्ञा उत्पन्न करणारा” = “ऋतु-
विदम्.” सोम पिल्याने बळ प्राप्त होते ही
समजूत जशी आहे, तशीच त्यापासून

उत्तम प्रज्ञा प्राप्त होते अशी ही समजूत
आहे.

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।

तिरः स्तवान विश्वते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।

तिरः । स्तवान् । विश्वते ॥ ३ ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।

क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सुतऽपते ।

क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।

तव दुक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥ १ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।

तव । दुक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥ १ ॥

२. हे पुरुषुत (=बहुभिः स्तुत) इन्द्र, ऋतुविदं सुतं सोमं हर्यं (=प्रज्ञानस्य सम्भयितारम् अभिषुतं सोमं कामयस्व=कामेन पीत्वा सतृप्तो भव) । पिब । तातृषि (=तर्पकं सोमम्) आ वृषस्व (=जठरे सिञ्च) ॥

भाषायाम्.

३. हे इन्द्र, हे स्तवान विश्वते (=स्तूयमान विशां लोकानां पते), विश्वेभिर्देवेभिः (=सर्वैर्देवैः सहितस्त्वं) नो धितावानं यज्ञम् (=उत्तमहवीरूपेण धनेन युक्तमस्माकं यज्ञं) प्र तिरः (=प्रकर्षेण वर्धय) ॥

४. हे इन्द्र, हे सत्पते, इमे सुताः (=अभिषुताश्च) चन्द्रासः (=आह्लादकराः) इन्द्रवः सोमाः (=सोमरसास्) तव क्षयं प्र यन्ति (=तव स्थानं गच्छन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, वरेण्यं सुतं सोमं (=श्रेष्ठम् अभिषुतं सोमरसं) जठरे दधिष्वा (=तवोदरे धारय)—दुक्षास इन्द्रवस् तव [सन्ति] (=एते दिव्याः सोमास्तव भयन्ति) ॥

३. हे इंद्रा, हे स्तविलेव्या जनप्रभू, तूं आमच्या समृद्ध यज्ञाला सर्व देवांसह [येऊन] सफल कर.

४. हे इंद्रा, हे सत्पती, हे काढिलेले आह्लादकारक सोमरस तुझ्या स्थानाप्रत जात आहेत.

५. हे इंद्रा, [हा] काढिलेला उत्तम सोमरस तूं आपल्या उदरांत ग्रहण कर. [हे] दुलोकनिवासी सोमरस तुझे [होत].

3. Promote with all the gods, o Indra, o praised lord of the people, our sacrifice rich in oblations.

4. These extracted soma juices that are delightful, are running to thy seat, o Indra, lord of the good.

5. Hold in thy stomach, o Indra, the excellent extracted soma—thine [are] these heavenly juices.

४. 'तुझ्या स्थानाप्रत' = 'तव क्षयम्.' सायणाचार्य 'तुझ्या उदरांत' असा अर्थ करितात, पण तसा अवश्य नाही.

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इन्द्र त्वादातमिदशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

अभि दुम्नानि वनिन इन्द्र सचन्ते अक्षिता ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । दुम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।

पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् ।

इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रऽहन् ।

इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च ह्यसे ।

इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । ह्यसे ।

इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे गीर्वेणः (= स्तुतिप्रियेन्द्र), नः सुतं पाहि (= अस्माकम् अभिपुत्रं सोमं पिव) । मधोर्धाराभिरज्यसे (= मधुरस्य सोमस्य धाराभिः सिज्यसे पूर्यसे) । हे इन्द्र, यशस्त्वादातमित् [भवति] (= यशस्त्वयैव दत्तं भवति = यशसो दाता त्वमेव भवसि) ॥

७. वनिनः (= हविषो दातुर्यजमानस्य) दुम्नानि (= तेजस्वीनि हवीषि) अक्षिता (= क्षयरहितानि अखण्डितानि) इन्द्रम् अभि सचन्ते (= इन्द्रमभितः सम-वयन्ति) । [स] सोमस्य पीत्वी वावृधे (= सोमं पीत्वा प्रवृद्धो बभूव) ॥

८. हे वृत्रहन् (= वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), अर्वावतः परावतश्च न आ गहि (= तत्-

६. हे स्तोत्रकामी, त्वं आम-
चा काढिलेला रस पी. तुला
आम्ही मधुर सोमरसांच्या धारांनीं
भिजवीत आहों. हे इंद्रा, यशातें
देणारा तूच आहेस.

७. उदार उपासकाचीं समृद्ध
हविर्दानें इंद्राप्रत अक्षय सेवीत
असतात. [इंद्र] सोम पिऊन
बलवान् शाला आहे.

८. त्वं आम्हांप्रत जवळून ये
आणि हे वृत्रहन्त्या, त्वं दुरून ये.
त्वं या आमच्या स्तुति सेवन कर.

९. हे इंद्रा, जरी तुला दूर
बोलावीत असतील आणि जवळ
बोलावीत असतील [किंवा] मध्ये
बोलावीत असतील, तरी तेथून त्वं
इकडे ये.

6. Drink of the ex-
tracted juice, o thou fond
of praise! Thou art be-
ing filled with streams of
the sweet [soma]. Thou
only art the giver of glory,
o Indra!

7. The rich oblations
of the liberal sacrificer run
towards Indra uninterrupt-
edly. [Indra] has grown
mighty by having drunk
the soma.

8. Come unto us, o kill-
er of Vritra, from near
and from afar. Accept
these our hymns.

9. Though thou may-
est have been called to a
distant place, and to one
near at hand, or to an in-
termediate place, do thou
come here thence, o In-
dra!

सूक्तम् ४१-२७५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

आ नू न इन्द्र मद्राग्युवानः सोमपीतये ।

हरिभ्यां याह्यद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्राक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।

हरिऽभ्याम् । याहि । अद्विऽवः ॥ १ ॥

सत्तो होता न ऋत्विग्यस्तिस्तिरे वाहिः । आनुपक् ।

अयुञ्जन् प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्विग्यः । तिस्तिरे । वाहिः । आनुपक् ।

अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

मीपदेशादूरदेशाच्च अस्मान् आगच्छ) । इमा नो गिरो जुषस्य (= एता अस्माकं स्तुतीः सेवस्व) ॥

९. हे इन्द्र, यत् परावतम् अर्वावतं च अन्तरा [च] हूयसे (= यद्यपि त्वम् अन्यैरुपासकैर्दूरदेशं प्रति समीपदेशं प्रति च तथा दूरसमीपयोर्मध्यदेशं प्रति च हविर्महणार्थमाहूयसे) तत इह आ गहि (= तस्मात्स्थलादत्रागच्छ) ॥

भाषायाम्.

१. अद्विवः (= वज्रयुक्त) हे इन्द्र, हुवानः (= त्वमाहूयमानः सन्) सोमपीतये (= सोमपानाय) मद्राक् नः (= अस्मदभिमुखः सन्नस्मान् प्रति) हरिभ्याम् आ तु याहि (= हरिदश्वभ्यां क्षिप्रमागच्छ) ॥

२. ऋत्विग्यो नो होता सत्तः (= ऋतौ यजनकर्तास्माकं होता निषण्णोस्ति) । वाहिः आनुपक् तिस्तिरे (= अनुपक्त परस्परसंबद्धं यथा तथा स्तीर्णमभूत्) । प्रातः (= अस्मिन् प्रातः काले) अद्रयोयुञ्जन् (= मावाणः सगता अभूवन्) । [अत आगच्छ] ॥

सूक्त ४१-२७५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-गायत्री.

१. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, आम्ही
तुझें आह्वान करीत आहों, तर तूं
सोमपिण्यासाठी आपल्या पिव-
ळ्या घोड्यांनीं इकडे सत्वर आ-
म्हांप्रत ये.

२. योग्य काळीं यजन कर-
ण्यास बसणारा आमचा होता ब-
सला आहे. दर्भ एकमेकांस लागून
आंथरले आहेत. [या] प्रातः-
काळीं [रावे] पाषाण जोडिले
आहेत.

HYMN 41-275.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Gāyatrī.

1. Being praised come
hither quickly unto us
with thy golden horses,
to drink the soma, o In-
dra, wielder of the thun-
derbolt !

2. Our invoker has sat
down, who is always in
season. The grass has been
spread continuously. The
pressing stones have been
joined in the early morn-
ing.

२. 'होता बसला आहे.' म्हणजे
यजन करण्यास सिद्ध होऊन बसला
आहे.

'पाषाण' = 'अद्रयः.' म्हणजे सो-
मरस काढण्यासाठी रावे या नांवाचे जे
पाषाण. ते जोडिले आहेत.

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द ।
वी॒हि शूर॑ पु॒रोळा॑शम् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मवा॒हः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॒द ।
वी॒हि । शूर॑ । पु॒रोळा॑शम् ॥ ३ ॥

रा॒रन्धि॑ स॒र्वने॑षु ण ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॑न् ।
उ॒क्थे॑ष्विन्द्र॒ गिर्व॑णः ॥ ४ ॥

रा॒रन्धि॑ । स॒र्वने॑षु । नः॑ । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रह॑न् ।
उ॒क्थे॑षु । इन्द्र॑ । गिर्व॑णः ॥ ४ ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॑स्पति॒म् ।
इन्द्रं॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

म॒तयः॑ । सोम॒पामु॑रुम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒तिम् ।
इन्द्रं॑ । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे ब्रह्मवाह. (=स्तोत्रमेव वाहन यस्य तादृश) शूर, इमा ब्रह्म (=एतानि स्तोत्राणि) क्रियन्ते [अस्माभिः] । आ बर्हिः सीद (=आगत्य बर्हिषि निषीद) पुरोळाश वीहि (=पुरोडाश नाम हविर्भक्षय) ॥

४. वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तार) गिर्वणः (=स्तोत्रप्रिय) हे इन्द्र, एषु नः सवनेषु (=एतेष्वस्माकं सोमयुक्तेषु यज्ञेषु) स्तोमेषु (=स्तोत्रेषु) उक्थेषु (=शस्त्रेषु) [च] रारन्धि (=रमस्व) ॥

५. मातरो वत्स न (=मातरो गावो वत्स यथा तथा) सोमपाम् उरु शर्वसः पतिम् इन्द्र (=सोम पिबन्त महान्त बलस्य पतिम् इन्द्र) मतयो रिहन्ति (=अस्माकं स्तुतयो लिहन्ति) ॥

३. हे स्तोत्रवाहना [इंद्रा], ही स्तोत्रे केलीं जात आहेत. तूं येऊन दर्भानर बैस. हे शूरा, तूं पुरोडाश भक्षण कर.

४. हे वृत्रघ्ना, हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तूं या आमच्या सवनांच्या ठायीं, स्तोमांच्या ठायीं आणि शस्त्रांच्या ठायीं रममाण हो.

५. वत्साला जशा माता तशा सोमपी विशाल आणि बलपति इंद्राला [आमच्या] स्तुति प्रीतीनें चाटीत आहेत.

3. These hymns are being made, o thou who riddest on a hymn. Come and sit on the grass. Eat the offering, o brave Indra !

4. Take pleasure in our offerings of soma in these hymns, o killer of Vritra, [and] in the recitals, o India fond of praise.

5. The hymns lick with fondness Indra the drinker of soma, the great lord of strength, even as mothers lick their calf.

३. 'स्तोत्रवाहन' = 'ब्रह्मवाहः' म्हणजे धोड्यावर बसून आल्याप्रमाणे स्तोत्रावर बसून येणारा. उपासकानी स्तोत्र म्हटल्याबरोबर इंद्राचे धोडे आपलेआपण जोडिले जात, अथवा तो स्तोत्रावरच बसून येत असते, म्हणून त्याला 'स्तोत्रवाहन' हें विशेषण दिलें आहे.

४. 'सवन' म्हणजे सोमाच्या योगाने जी उपासना ती प्रतिदिवशी तीन वेळ, म्हणजे प्रातःकाळी, मध्याह्नेस आणि सायंकाळी, अशी तीन सवनें होत असत.

'स्तोम' म्हणजे स्तोत्र, आणि 'शस्त्र' म्हणजे विनस्वराने म्हटलेले मंत्र.

स म॑न्दस्वा ह्य॒न्धसो राध॑से त॒न्वा म॒हे ।

न स्तो॒तारं नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्दस्व । हि । अ॒न्धसः । राध॑से । त॒न्वा । म॒हे ।

न । स्तो॒तारं । नि॒दे । क॑रः ॥ ६ ॥

व॒यमिन्द्र॑ त्वा॒यवो ह॒विष्म॑न्तो ज॒राम॑हे ।

उ॒त त्वम॑स्म॒युर्वसो॑ ॥ ७ ॥

व॒यम् । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽयवः॑ । ह॒विष्म॑न्तः । ज॒राम॑हे ।

उ॒त । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः । व॒सो इति॑ ॥ ७ ॥

मा॒रे अ॒स्मद्वि मु॑मुचो ह॒रिप्रि॒या॒र्वाङ्घ्रा॑हि ।

इन्द्र॑ स्वधा॒वो म॑त्स्वे॒ह ॥ ८ ॥

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । वि । मु॑मुचः । ह॒रिऽप्रि॒य । अ॒र्वाङ् । या॒हि ।

इन्द्र॑ । स्वधा॒वः । म॑त्स्व । इ॒ह ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. स [त्वम्] (= अतस्त्वं) महे राधसे (= महते धनाय = महद्भनं दातुं) तन्वा अन्धसो मदस्व (= आत्मानं सोमस्य पानेन हर्षय) । स्तोतारं निदे न करः (= मद्रूपं तव स्तोतारं निन्दापात्रं मा कुर्व) ॥

७. हे इन्द्र, त्वायवो हविष्मन्तो वयं जरामहे (= त्वत्कामाः सन्तो संभृतहविष्का वयं त्वां स्तुमः) । उत हे वसो, त्वम् अस्मयुः (= अपि च हे वसो, त्वमप्यस्मत्कामो) [भव] ॥

८. हे हरिप्रिय (= हरी हरिद्वर्णावथी प्रियो यस्य तादृश), अस्मदारे मा विमुमुचः (= अस्मत्सकाशादूरे तवाश्रान् मा मुञ्च) । स्वभावः (= स्वबलपुक्त) हे इन्द्र, इह मत्स्व (= इहैव मागस्व) ॥

६. तर [हे इंद्रा], तूं [आम्हांस] मोठी संपत्ति [दिण्या] साठी सोमानें आपणाला संतुष्ट कर. [तुझ्या] स्तोत्राला निंदेस पात्र करूं नको.

७. हे इंद्रा, तुझी वांछा करून आम्ही हवि घेऊन, [तुला] स्तवीत आहों. तर हे वसू, तूंहि आमची वांछा करणारा [हो].

८. पिवळे घोडे ज्याला प्रिय आहेत अशा हे [इंद्रा], तूं [घोडे] आम्हांपासून दूर सोडूं नको. इकडे ये. हे बळवान् इंद्रा, तूं येथें सोमपानानें हर्ष पाव.

6. Be exhilarated, therefore, with the soma to [give us] great wealth. Make not [thy] praiser an object of evil words.

7. Fond of thee, and having prepared the offering we are praising thee, o Indra ! Be thou also, fond of us, o Vasu !

8. Do not unharness [thy horses] far from us, o thou who lovest the golden horses ! Come hither. Be exhilarated here, o mighty Indra !

७. 'वसू' वसू हें इंद्राचें विशेषण विशेष नामाप्रमाणे आहे. वेदांत अष्ट-

वसु सांगितले आहेत त्यां पैकीं इंद्र हा एक होय. सू. ४५ मं. १ आणि टीप पहा.

अर्वाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।

घृतस्त्रू बर्हिःसदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्त्रू इति घृतस्त्रू । बर्हिः । आसदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्

१. हे इन्द्र, केशिना (= स्नानधर्मदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ) तवाश्वौ त्वा सुखे रथे अर्वाञ्च वहता (= सुखे रथे गृहीतासन त्वाम् अज्ञानयताम्) । घृतस्त्रू (= “ धर्मजनित-जलपस्तवणयुक्तौ ”) [तवाश्वौ] बर्हिःसदे (= बाह्यपुपवेशनार्थम्) [आवहताम्] ॥

सूक्तम् ४२-२७६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

उपे नः सुतमा गृहि सोममिन्द्र गवाशिरम् ।

हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उपे । नः । सुतम् । आ । गृहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽशिरम् ।

हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

तमिन्द्र मदमा गृहि बर्हिषां ग्रावभिः सुतम् ।

कुविन्नस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गृहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावऽभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्मि । तृष्णवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यस्ते [रथ] अस्मयु (= यस्तव रथोऽस्मत्त्वामो वर्तते) [तदाम्-दस्त्व] हरिभ्या (= हरिदश्याभ्या) नो गवाशिर सुते सोम (= गोरसयुक्तम् अभि-पुन सोमम्) उप आ गृहि (= आगच्छ) ॥

२. हे इन्द्र, मावभिः सुतम् (= अभिपुत) बर्हिषां (= बाह्यपुपेतिष्ठन्त) तं मदम् आ गृहि (= तं मदमारुह्य सोमम् आगच्छ) । कुवित् नु (= प्रभृतम्) अस्मि तृष्णवः (= तस्य सोमस्य पानेन तृष्णो भव) ॥

९. हे इंद्रा, तुझे अयाळी घोडे सुखकारक रथांत तुला इकडे आणोत. घृताद्रि घोडे दर्भावर वसण्याकरिता [इकडे आणोत].

9. May thy maned horses bring thee hither, o Indra, in thy comfortable chariot—[thy horses] dripping with clarified butter, to sit, on the grass

९. 'घृताद्रि' = 'घृतसू' म्हणजे घृत ज्याजपासून गळत आहे असे. सायणा-

प्रमाणे येथे घृत म्हणजे चालण्याच्या ग्रामापासून आणावून गळणारे पाणी.

सूक्त ४२-२७६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-इंद्र. वृत्त-गायत्री.

१. आमच्या काढिलेल्या सोमाप्रत ये. हे इंद्रा, जो तुझा [रथ] आमची वाळा करणारा [होय], [रथांत वसून] तूं तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं गौरसयुक्त सोमाप्रत ये.

२. हे इंद्रा, तो जो ग्राव्याने काढिलेला आणि दर्भावर ठेविलेला मदकारक सोम, त्याजप्रत तू ये. तेजेंकरून तूं यथेच्छ सत्स हो.

HYMN 42-276.

To Indra. By Visvāmitra Metre—Gāyatrī.

1. Come to our extracted soma mixed with milk and malt with thy golden horses o India, [and] in thy [chariot] which [is] fond of us.

2. Come to that exhilarating soma extracted with the stones and placed on the grass. Be thou greatly delighted with it.

इन्द्रमि॒त्था गि॒रो म॒माच्छा॑गुरि॒षिता इ॒तः ।

आवृ॒ते सोम॑पी॒तये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इ॒त्था । गि॒रः । म॒म । अ॒च्छे । अ॒गुः । इ॒षिताः । इ॒तः ।

आ॒ऽवृ॒ते । सोम॑ऽपी॒तये ॥ ३ ॥

इन्द्रं सोम॑स्य पी॒तये स्तोमै॑रि॒ह ह॒वामहे ।

उ॒क्थेभिः॑ कु॒विदा॑गम॒त् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोम॑स्य । पी॒तये । स्तोमैः॑ । इ॒ह । ह॒वामहे ।

उ॒क्थेभिः॑ । कु॒वि॒त् । आ॒ऽगम॑त् ॥ ४ ॥

इन्द्र सोमाः॑ सु॒ता इ॒मे ता॒न्रधि॑ष्व शत॒क्रतो ।

ज॒ठरै॑ वा॒जिनी॑वसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः॑ । सु॒ताः । इ॒मे । ता॒न् । द॒धिष्व । श॒त॒क्रतो॒ इति॑ शत॒ऽक्रतो ।

ज॒ठरै॑ । वा॒जिनी॑वसो इति॑ वा॒जिनी॑ऽवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

वि॒द्या हि त्वा॑ धनं॒जयं॑ वा॒जेषु॑ द॒धृषं॑ क॒वे ।

अ॒र्धा ते सु॒म्रमी॑महे ॥ ६ ॥

वि॒द्या । हि । त्वा । ध॒नम् । ज॒यम् । वा॒जेषु॑ । द॒धृषम् । क॒वे ।

अ॒र्ध । ते । सु॒म्रम् । ई॒महे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३. इत इत्था इषिताः (=अस्मत्सकाशात् सत्यं मेरिता) मम गिरः (=स्तुतयः) इन्द्रमच्छ सोमपीतये आवृते अगुः (=सोमपानार्थम् इन्द्रम् अत्रानेतुं तं गच्छन्तु) ॥

४. सोमस्य पीतये (=सोमपानार्थम्) इन्द्रं स्तोमैः (=स्तोत्रैर्) इह हवामहे (=अत्राह्वयामः) । उक्थेभिः (=शस्त्रैः) कुविद् आगमत् (=बहुवारम् आगच्छतु) ॥

५. हे इन्द्र, इमे सोमाः सुताः (=अभिपुताः) [सन्ति] । हे शतक्रतो (=बहु-मत्), हे वाजिनीवसो (=धनवाजिन्द्र), तान् जठरे दधिष्व (=तयोदरे धारय) ॥

६. हि (=परमात्पराणात्) हे कवे (=मेधाविन्), त्वा वाजेषु धनंजयं दधृषं विद्य (=समामेषु रथं शत्रुघनानां जेता शत्रूणां धर्मरक्ष भवसीति जानीमः) । अर्ध ते सुम्रम् ईमहे (=अतः पारणात् तव सुतं याचामहे) ॥

३. मनापासून येथून प्रेरिले-
ल्या माझ्या स्तुति इंद्राला सोम
पिण्यासाठी आणण्याकरिता त्या-
जप्रत जाओत.

४. सोम पिण्यासाठी इंद्राला
आम्ही स्तोत्रांनी येथे बोलावितों.
शास्त्रांच्या योगाने तो बहुवार येथे
येओ.

५. हे इंद्रा, हे सोम काढिले
[आहेत]. त्यांस हे बहुप्रज्ञा, हे
धनसंपन्ना, तूं [आपल्या] उद-
रांत धारण कर.

६. कारण कीं हे प्रज्ञावान्
इंद्रा, तूं युद्धांमध्ये धन जिंकणारा
[आणि] [शत्रु] वर्षक आहेस
असें आम्ही जाणतो. म्हणून आम्ही
तुझे धन याचिंतों.

3. May my hymns
sent forth from here with
sincerity go towards In-
dra to turn him hither for
drinking the soma.

4. With praises we in-
voke Indra hither to drink
the soma. May he come
by [our] recitals.

5. These somas have
been extracted. Hold them
in thy belly, o Indra pos-
sessed of a hundred talents,
o thou possessed of wealth.

6. For we know, o wise
[Indra], that thou art the
conqueror of spoil and a
defeater of the enemies in
battles. Therefore we are
imploring thy bounty, o
Indra.

६. 'तुझे धन' = 'ते सुखम्.' तू जें | धन उपासणाला देत असतोस तें.

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ।

आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।

आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वे सोमं चोदामि पीतये ।

एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्ये । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।

कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषभिः सुतं (=बलवद्विर्भावभिरभिपुतम्) इमं गवाशिरं यवाशिरं च नः [सोमम्] आगत्य पिब (=पयआदिभिर्युक्तं यवमिश्रणोपेतं च सोमं प्रत्यागत्य तं पिब) ॥

८. हे इन्द्र, तुभ्य इत् (=त्वदर्थमेव) स्वे ओक्वे सोमं चोदामि (=तव स्वकीयभूते गृहे सोमं प्रेरयामि) । एष ते हृदि ररन्तु (=तव हृदयेत्यर्थे रमताम्) ॥

९. हे इन्द्र, [ययम्] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) कुशिकासः (=कुशिकृगो-मोत्पन्ना उपासकाः) सोमस्य पीतये (=पानाय) प्रत्नं त्वां हवामहे (=पुरातनं त्वाम् आह्वयामः) ॥

७. हे इंद्रा, प्रबळ ग्राव्यांच्या योगानें काढिलेला आमचा हा गोरसयुक्त आणि यवयुक्त सोम तूं येऊन पी.

८. हे इंद्रा, तुजसाठींच हा सोम पिण्याला तुझ्या स्वताहाच्या घरीं मी पाठवितों. हा तुझ्या अंतःकरणांत अत्यंत रममाण होओ.

९. हे इंद्रा, आम्ही रक्षणेच्छु कुशिक तुज पुरातनाला सोम पिण्यासाठीं बोलावितों.

7. Come, o Indra, and drink this our soma mixed with milk and malt and extracted with the strong pressing stones.

8. I send for thee alone to drink, o Indra, the soma into thy own home. May it play in thy heart.

9. We Kus'ikas, desirous of help, are invoking thee the ancient one, o Indra, for to drink the soma.

---

९. 'कुशिक' म्हणजे विश्वामित्र- | कुळांतील पुरुष.

सूक्तम् ४३-२७७.

विश्वामित्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ याहिर्वाहुषं वन्धुरेष्टास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोषं वहिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अहं । प्रऽ-
दिवः । सोमऽपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । वहिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः ।
हवन्ते ॥ १ ॥

आ याहि पूर्वोरतिं चर्षणीरां अर्यं आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मत्तयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः ।
उप । नुः । हरिऽभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मत्तयः । स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् ।
जुषाणाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], वन्धुरेष्टा. (=रथे तिष्ठन् सन्) अर्वाङ् उप आ याहि (=अ-
त्रागच्छ) । सोमपेयम् अतु म दिवस्तवेत् (=सोमपान पुरातनकालादारभ्य तवैव)
[भवति] । प्रिया सखाया उप वाहिवि मुच (=प्रियौ सखिभूतौ तवाश्वौ वाहप-
समीपे रथाद्विषुब) । इमे हव्यवाहः (=हव्यस वाहका ऋत्विजस्) त्वा हवन्ते
(=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

२. [हे इन्द्र], पूर्वार्धर्षणी अति आ याहि (=बहून् अन्योपासकजनान् अतिक्र-
म्यागच्छ) । हरिभ्या (=तव हरिद्वर्णाश्वभ्या मुत्त. सन्) न (=अस्माकम्) अर्यं.
आशिष (=देवान् गन्तादेवकामाः प्रार्थनाः प्रति) आ [याहि] । हि (=यस्मा-
त्स्वारणान्) हे इन्द्र, स्तोमतष्टाः (=स्तोमकारिभ्यो रचितास्) [तव] सख्यं जुषाणाः
(=मित्रस्य सेवमाना=याचमाना) इमा मत्तयः (=एता अस्मदीया स्तुतयस्) त्वा
हवन्ते (=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

सूक्त ४३-२७७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. तूं रथारूढ होऊन इकडे
ये. प्राचीन काळापासून सोमपान
तुझेंच आहे. तुझे प्रिय सखे जे
[पिवळे घोडे खांस] [आमच्या]
दर्भाजवळ सोड. हवि अर्पण क-
रणारे हे ऋत्विज् तुला बोलावीत
आहेत.

२. पुष्कळ लोकांस वगळून तूं
ये; आमच्या भाविक प्रार्थनांप्रत
तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं ये. का-
रण कीं, हे इंद्रा, स्तोत्रकर्त्यांनीं
रचिलेल्या ह्या स्तुति तुझें सख्य
वांछून तुला बोलावीत आहेत.

१. 'रथारूढ' = 'वन्धुरेष्टः.' अश्व-
रशः जेथे बसून रथ हाकावयाचा त्या
आसनावर बसलेला. म्हणजे, आपला
रथ हाकीत इकडे ये.

२. 'पुष्कळ लोकांस वगळून' = 'अति
पूर्वाध्वर्षणीः.' म्हणजे, दुसरे पुष्कळ उपा-

HYMN 43-277.

To Indra. By Visvâmitra. Me-
tro—Trishṭubh.

1. Come hither, mount-
ed on thy chariot. To
thee only belongs from an-
cient time the drinking of
the soma. Unharness the
horses thy dear friends,
near the sacred grass.
These bearers of the ob-
lation are calling thee.

2. Come thou, passing
over many people, come
to our anxious prayers
with thy golden horses.
For these hymns, com-
posed by the poets, [and]
desirous of [thy] friendship,
are invoking thee, o Indra !

सक लोक तुला बोलावीत असतील त्यां-
जकडेस न जातां इकडे ये.

'भाविक प्रार्थना' = 'अर्थ आशिषः.'
अश्वरशः तुजप्रत जाण्याविषयी उत्सुक
अशा ज्या, त्यांप्रत.

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्रं देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्रं । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. देव (=द्योतमान) हे इन्द्र, हरिभिः सजोषाः (=हरिद्वर्णैरभ्यर्च्युक्तस्त्वं) नमोवृधं (=स्तोत्रेण त्वा वर्धयितार) नो यज्ञम् (=अस्माकं यज्ञं प्रति) तूयं (=शीघ्रम्) आ याहि (=आगच्छ) । हि (=यस्मात्) घृतप्रयाः (=घृतयुक्तहविर्लक्षणावन्वात्) अहं मतिभिः (=स्तुतिभिस्) त्वा मधूना सधमादे (=मधुराणां सोम-रसानां सहपानस्थाने त्वा) जोह्वीमि (=अत्यन्तमाह्वयामि) ॥

४. च (=अपि च) त्वाम् एता (=एतौ) सखाया (=मित्रभूतौ) सुधुरा सु-अङ्गा (=शोभनधुर्युक्तौ शोभनावयवयुक्तौ च) वृषणा हरी (=वलवन्तौ हरिद्वर्णावथौ) आ वहातः (=आवहताम्) । सखा (=सखिभूत) इन्द्रो धानावत् सर्वनं जुषाणः (=भृष्टपयोपेतं सोमाभिषवणं सेवमानः) सख्युर्वन्दनानि शृणवत् (=सखि-भूतस्य मम स्तोत्राणि शृणुयात्) ॥

३. हे देदीप्यमान इंद्रा, त्वं, स्तोत्रानें तुला प्रबल करणाऱ्या आमच्या यज्ञाप्रत तुझ्या पिवळ्या घोड्यांसहित सत्वर ये. कारण कीं, मी घृतसहित अन्न घेऊन स्तुतीच्या योगानें तुला मधुर सोमाच्या पानभूमीमध्ये अत्यंत आळवीत आहे.

४. आणि वीर्यवंत, सुधुर आणि सुंदरांगवंत ते सखे तुझे पि-वळे घोडे तुला येथें आणोत. धानांनीं युक्त जें सवन तें सेवून सखा इंद्र [मज] सख्याचीं स्तवनें ऐको.

3. Come quickly, o resplendent Indra, accompanied by thy golden horses to our sacrifice that invigorates [thee] with a hymn. For offering the sacrificial food mixed with clarified butter, I am again and again invoking thee with praises to the drinking seat of the delicious somas.

4. May these thy friends the strong, well-yoked and handsome-limbed golden horses bring thee hither.—May friend Indra, enjoying the soma-offering accompanied by fried barley, hear the prayers of [this] his friend.

३. 'पानभूमीमध्ये' = 'सधमादे.' म्हणजे, जेथे सगळ्यांनी मिळून सोमपान करावयाचें त्या ठिकाणी.

४. 'सुधुर' = 'सुधुरा.' म्हणजे ज्यांच्या मानेवर ठेविलेलें जुकड चागले शोभत

आहे असे.

'धानांनी.' भाजलेले यव जे त्यांस धाना असे म्हणत. ह्या धाना इंद्राला तशाच इंद्राच्या घोड्यांला अर्पण करण्याची चाल असे.

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीपिन् ।
 कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः

॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघ-
 वन् । ऋजीपिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः ।
 अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाङ्गिन्द्र सधमादो वहन्तु ।
 प्र ये द्विता दिव ऋजन्त्याताः सुसमृष्टासो वृषभस्य मुराः ॥ ६ ॥
 आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः ।
 वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजन्ति । आताः । सुसमृष्टासः । वृष-
 भस्य । मुराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, कुवित् मा जनस्य गोपां करसे (=बहुवार मा जनस्य रक्षितार
 कुर्विति प्रार्थये=कुवेव) । हे मघवन् ऋजीपिन् (=सोमयुक्त हे धनवन्निन्द्र), कुवित्
 [मा] राजानं [करसे] (=मा राजानं कुवेव) । मा सुतस्य पपिवांसम् ऋषिं
 कुवित् [करसे] (=मा पीतसोमम् ऋषिम्='अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टार' कुवेव) ।
 कुवित् मे अमृतस्य वस्व शिक्षा. (=मा मरणरहित धनं देह्येव) ॥

६. हे इन्द्र, बृहन्तः (=महान्तः) सधमादः. (=त्वया सह माघन्तो) हरयः.
 (=तव पीताश्वा) युजानाः (=रथे युज्यमाना सन्तस्) त्वा अर्वाक् आ वहन्तु
 (=त्वाम् अत्रानयन्तु) । ये मूपा (=वेगवन्तो) वृषभस्य सुसमृष्टासः (=शोभन
 यथा तथा वीरस्य तव हस्ताभ्यां सुष्ठु स्पृष्टः शोभन यथा तथा स्पृष्टा सन्तो) दिव
 आता (=गुल्लोरुस्य दिशो) द्विता (=द्विप्रभाराम्भ्यां) प्र ऋजन्ति (=प्रवर्षेण सा-
 धयन्ति प्रकृष्ट यथा तथा ताः प्रति धावन्ति) ॥

५. हे इंद्रा, तूं मला जनांचा रक्षक कर. हे मधवन्, हे सोमवन्, [मला] राजा [कर]. मला पीत-सोम ऋषि [कर]. मला अक्षय धन दे.

६. हे इंद्रा, महान् आणि तुज बरोबर [सोमपानानें] हर्ष पावणारे तुझे पिवळे घोडे [रथास] जोडिले जाऊन तुला इकडे आणोत; जे [तुज] वीराच्या [हस्तां]-नी चांगले थापटलेले वेगवंत [अश्व] बुलोकाच्या दिशांप्रत सरळ दोन प्रकारांनीं धावतात.

५. 'पीतसोम ऋषि' = 'पविवा-सम् ऋषि.' म्हणजे ज्याणें सोमपान केले आहे असा ऋषि. या विशेषणाचा अभिप्राय असा दिसतो की, जो ऋषि आपण सोमपान करून सोमाचो आहुति देवाला अर्पण करितो असा ऋषि मला

5. Do make me a protector of the people. Do [make me] a king, o Maghavan to whom soma is offered! Do make me a Rishi that has drunk the soma. Do bestow on me the immortal wealth.

6. May the great golden horses that are exhilarated along with thee, o Indra, bring thee hither being yoked [to thy chariot]; [those] quick [horses] which, well-touched by thee the hero, extend in two ways straight in the directions of heaven.

कर.

६. 'दोन प्रकारांनी' = 'द्विधा.' दोन प्रकार कोणते ते आमच्याने सांगवत नाहीत. परंतु दुसरा अर्थ संभवतो असा दिसत नाही.

इन्द्रं पिव वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभारं ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अपं गोत्रा ववर्थं ॥ ७ ॥

इन्द्रं । पिव । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उ-
शते । जभारं ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अपं । गोत्रा ।
ववर्थं ॥ ७ ॥

शूनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥८॥७॥

शूनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृस्तमम् ।
वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
जितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषधूतस्य (=वृषभिर्वलवद्विर्कृतिभिर्भिरभिपुतस्य) वृष्णः (=वल-
वतः सोमस्य) पिव (=तादृश सोमं पिव) । यं [सोमम्] उशते ते (=तं काम-
यमानाय तुभ्य) श्येन. आ जभार (=आजहार) । यस्य मदे (=यस्य पानेन मदे
जाते सति) कृष्टीः प्र च्यावयसि (=शत्रुभूतान् जनान् प्रकर्षेण पातयसि संग्रामे) ।
यस्य [च] मदे गोत्रा अप ववर्थं (=गोत्राणि पणिभिरपहृतानां गवां पिहितानि
स्थानानि उद्धाटयसि) ॥

८. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्तं) नृतमं
(=शूरतमम्) इन्द्रं शूनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजित (=सम्प-
न्नेतार) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

७. हे इंद्रा, प्रबळ [वीरां]नीं
मंथिलेला प्रबळ [सोम] तूं पी.
ज्या [सोमा]ला तुज प्राशनोत्सु-
कासाठीं श्येन [पक्षी] आणिता
झाला; ज्याच्या मादांत तूं प्रबळ
[शत्रु]जनांचा पाडाव करितोस,
[आणि] ज्याच्या मादांत तूं गा-
ईचे गोठे उघडून टाकितोस.

८. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठीं या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून
चेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठीं युद्धांमध्ये बोलावूं.

7. Drink, o Indra, of
the strong soma, prepared
by the strong heroes; the
soma which the eagle
brought for thee that
lovest [to drink it]; in
the exhilaration of which
thou dost overthrow the
mighty enemies; in the
exhilaration of which thou
didst throw open the
strongholds of the cows.

8. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra poss-
essed of wealth, [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra], who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

७. 'प्रबळ वीरानी' = 'वृषधूतस्य.'
म्हणजे प्रबळ जे सोम काढणारे उपासरु
अथवा ऋत्विज, त्याही मथन करून
काढिलेला. सायणाचार्य 'प्रबळ माव्यानी'
असा अर्थ करतात.

'श्येनपक्षी आणिता झाला.' = 'श्येन

आ जभार.' सू. ८० मं. २ आणि
टोप पहा.

हे आणि या पुढे २७८ अशा या
दोन सूक्तांमध्ये 'हरि' शब्दाची आवृत्ति
पुष्कळ वेळ केली असून त्याच्या अर्था
विषयी बरेच श्रेय जाणविले आहेत.

सूक्तम् ४४-२७८.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरि-

तम् । रथम् ॥ १ ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वान्श्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि ।

श्रियः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हरिभिः सुतः (=सुवर्णवर्णैर्ग्रावभिरभिषुतो) हर्यतः (=सुवर्णवर्णः) अयं सोमस्ते अस्तु (=तव भवतु) । हे इन्द्र, जुषाणः (=सोमं सेवमानो) हरिभिर्न आ गहि (=सुवर्णवर्णैरथैः सहास्मान् आगच्छ) । हरितं रथम् आ तिष्ठ (=सुवर्णवर्णं रथमधितिष्ठ) ॥

२. हर्यन् (=सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वम्) उषसम् अर्चयः (=उषसं प्रकाशयसि उद्रमयसि) । हर्यन् (=सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वं) सूर्यम् अरोचयः (=दीपयसि) । हर्यश्च (=सुवर्णवर्णाश्च) हे इन्द्र, विद्वान् चिकित्वान् (=ज्ञानवांस्त्वं) विश्वाः श्रियः (=सर्वाः शोभा) अभि वर्धसे (=अभितो वर्धयसि) ॥

सूक्त ४४-२७८.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-बृहती.

१. [हे इंद्रा], हा सुवर्णकां-
तीच्या ग्राव्यांनी काढिलेला सुंदर
सोम तुला [अर्पण] असो. हे
इंद्रा, तूं येऊन त्याचें सेवन कर.
तूं सुवर्णकांतीच्या रयांत आ-
रूढ हो.

२. [हे इंद्रा], तूं सुवर्णवर्ण
[सोमाची] वांछा करून उपेला
प्रकाशवितोस, सुवर्णवर्ण [सोमाची]
वांछा करून तूं सूर्याला प्रकाशवि-
तोस. हे सुवर्णवर्णांश्च इंद्रा, विद्वान्
आणि ज्ञानवान् असा जो तूं, तो
सकळ संपदा चोर्हीकडून वाढ-
वितोस.

२. 'उपेला-सूर्याला-प्रकाशवितोस.'
म्हणजे तुला उपासक जनांनी प्रातःसव-
नाच्या वेळी सोम अर्पण करावा म्हणून
तूं उपेचा आणि त्यानंतर सूर्याचा उदय
होई असें करितोस. प्राचीन काळी आर्य
उपासक जन प्रातःकाळी सोम काढून इं-

HYMN 44-278.

To Indra. By Vishvâmitra. Me-
tre--Bṛihati.

1. Let this golden soma
extracted by the golden
[stones] be thine. Enjoy-
ing [it] come to us, o In-
dra, with thy golden
horses. Mount thy golden
chariot.

2. Desiring the golden
soma thou dost make Ush-
as to shine, desiring the
golden soma thou dost
make the sun to shine.
Knowing and observing
thou, o Indra possessed of
golden horses, dost pro-
mote all glories.

द्रादिकांस अर्पण करीत असत हें प्रसिद्ध
आहे.

'संपदा वाढवितोस.' म्हणजे सर्व
ज्या शोभा त्यांची सूर्योदय करवून अभि-
वृद्धि करवितोस.

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसम् ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिः ऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिः ऽवर्षसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः ।

चरत् ॥ ३ ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं ब्राह्मोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिः ऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । ब्राह्मोः ।

हरिम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभिवृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरद्विभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिः ऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिः ऽभिः । अद्विः ऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । ह-

रिः ऽभिः । आजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

३. इन्द्रो हरिधायसं (=सुवर्णवर्णस्य सोमस्य पोषकं) द्यां हरिर्वर्षसं (=सुवर्णवर्णरूपा) हरितोभूरि भोजनं (=सुवर्णवर्णयोरश्वयोर्यवसादिप्रभूतां भक्षणसाधनभूता) पृथिवी [च] आधारयत् (=ते अधो यथा न पततस्तथा ते आधारयत्) । ययोरन्तः (=अपि च तयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये) हरिश्चरत् (=सुवर्णवर्णरूपः सूर्यात्मक इन्द्रः संचरति) ॥

४. वृषा (=वीर्यवानिन्द्रो) जज्ञानः (=जातमात्र एव) विश्वं रोचनं (=दीप्यमानं सर्वं लोकां) आ भाति (=सर्वतो दीपयति) । हर्यश्वः (=सुवर्णवर्णाश्व इन्द्रो) हरितम् आयुधं धत्ते (=सुवर्णवर्णमायुधं धारयति) । हरिं (=सुवर्णवर्णं वज्रम्) आ ब्राह्मोर् (=ब्राह्मरूपरि) [धत्ते] ॥

५. इन्द्रो हर्यन्तं (=रुमनीयम्) अर्जुनं (=शुभ्रं) शुक्रैरभिवृतं (=शुभ्रैः क्षीरादि-

३. इंद्र सुवर्णवर्ण [सोम] पेय ज्यांत आहे त्या दूला [आणि] सुवर्णवर्णकांतीच्या पृथिवीला, कीं जी त्याच्या सुवर्णवर्ण अश्याला पोषिते तिला, धारण करितो; ज्या दोहोंच्या मध्ये सुवर्णवर्ण [इंद्र] संचार करितो.

४. सुवर्णवर्ण वीर येतांच तो सकळ तेजस्वी लोकाला प्रकाशवितो. सुवर्णवर्णांश्व [इंद्र] सुवर्णवर्ण आयुधाला—सुवर्णवर्ण वज्राला—वाहूवर धारण करितो.

५. इंद्र कमनीय, शुभ्र, शुभ्र-तेजांनीं आच्छादिलेला [आणि] सुवर्णग्राव्यांनीं कुटून काढिलेला जो प्रबळ सोम त्याला शोधून काढिता झाला, [आणि] सुवर्णवर्णाच्या घोड्यांनीं गाईंस वाहेर काढिता झाला.

3. Indra upholds the heaven that nourishes the golden soma, and the earth of golden shape, the great nourishing place of his golden horses. And between the two goes golden [Indra].

4. So soon as he has appeared, the golden hero illuminates all brilliant space. [Indra] possessed of golden horses bears the golden weapon—the golden thunderbolt on his shoulders.

5. Indra discovered the lovely, white, strong soma, covered with white raiments [and] extracted with the golden stones. He drove out the cows with his golden horses.

३. 'सुवर्णवर्ण सोम पेय ज्यांत आहे त्या दूला.' सोम दुलोकांत आहे आणि तेथून मनुष्य लोकीं प्राप्त होतो असे वेदांत सांगितलें आहे. सू. ८० मं. २ पहा.

'दोहोंच्यामध्ये इंद्र संचार करितो.' = 'ययोरन्तर्द्विषरत्.' म्हणजे इंद्र हा सूर्यरूपातें पृथिवी आणि बुलोक या दो-

होच्या मध्ये संचार करितो. इंद्र हा देव मुळी सूर्यरूपच आहे असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणी येत असते. सू. ६ म. २ पहा.

५. 'प्रबळ' = 'वज्रम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. परंतु त्या विषयी संशय आहे. आम्हांस वाटतें 'वज्रम्' याच्या ठिकाणी 'व्रजम्' असा

सूक्तम् ४५-२७९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति ।

धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वर इन्द्रो दृष्ट्वा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयोः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृष्ट्वा । चित् । आऽ-

रुजः ॥ २ ॥

भिरभितो व्याप्तं वज्रम् (=१ उग्र) हरिभिरद्रिभिः सुतं (=सुवर्णवर्णैर्मावभिर-
भिपुतं) [सोमम्] अपावृणोत् (=अपगतावरणं कृतवान्) । हरिभिः (=सु-
वर्णवर्णैश्चैर्) गा उदाजत (=पणिभिरपहतता गा विलान्निरगमयत्) ॥

अथवा अर्थसौलभ्यार्थं वज्रम् इत्येतस्य स्थाने व्रजम् इति पाठः गृहीत्वा एवं
व्याख्येयम् । हर्यन्तं कमनीयम् अर्जुनं शुभ्रं शुक्लैरभिवृतं शुभ्रैस्तेजोभिरभितो व्याप्तं
व्रजं पणिभिरपहतानां गवां प्रतिबन्धस्थानं हरिभिरद्रिभिः सुतं सुवर्णवर्णैर्वज्रैः प्रेरितं
व्यावयितम् । वज्रैश्चावयित्वेति यावत् । अपावृणोत् उदघाटयत् । तथा कृत्वा च
हरिभिः सुवर्णवर्णैरथै सह गत्वा गा उदाजतं विलान्निरगमयत् । इति ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, मयूररोमभिः (=मयूररोमसदृशरोमयुक्तर) मन्द्रैः (=हर्षकारि-
भिर्) हरिभिः (=सुवर्णवर्णैस्तवाश्चै. सह) आ याहि (=आगच्छ) । किं न पा-
शिनः (=पाशहस्ता व्याधा यथा पक्षिणः प्रतिबध्नन्ति तथा) त्वा केचित् मा नि यमन्
(=त्वा केपि मा नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु) । तान् धन्वेव (=निर्जल-
प्रदेशान् इव) अति इहि (=अतिक्रम्यागच्छ) ॥

२. इन्द्रो वृत्रखादः (=वृत्रं दिनस्ति तादृशो) [भवति] । [अपि च] वलं

गववाहादूर नारायण गणेश देशपांडे.	...	१८८०।८१	६- ६
रा. रा. यशवंत पांडुरंग मोडवे.	...	...	६- ६
” लक्ष्मण विठ्ठल कारभारी.	...	...	६- ६
” केशव अमृत हणें. पाकी...	...	...	६- ०
” नगिनदास बीभूकृष्णदास.	...	१८८०।८१	६- ६
राजसाहेब विष्णु बाळकृष्ण सोहनी.	...	...	६- ६
रा. रा. रामचंद्र सदाशिव जोगळेकर.	...	...	६- ६
” रत्नाराम मुलवान. बाकी	...	...	०- ८
” लालजी अशाजी कोठारे.	...	...	६- ६
सि. एम्. रंगराजी.	...	...	६- ६
राजा प्रभाषी भुपग देवराज.	...	...	६- ६
डा० भाऊ मिरक.	...	...	६- ६
ग. वा. नारायण गणेश साठे.	...	...	६- ६
ने. ज. ला. दापोली.	...	...	६- ६
ने. ला. खाडवा.	...	...	६- ६
ग. रा. रमानाथ सरस्वति.	...	...	६- ६
श्रीमंत मटारान हाळकर सरदार.	...	...	१-१४
रे. डी. व्हीटनसाहेब नागपूर.	...	...	६- ६
रे. के. एम्. वानगर्वा.	...	...	६- ६
८. मि. एम्. रि. हांगटण साहू.	...	...	६- ६
कलकत्ता रायल एसियाटिक सोसायटीचे संकटरी.	...	...	६- ६
जे. ए. ह्यानसाहेब.	...	...	६- ६
ग. वा. विष्णुमोरेस्वर भिडे.	...	...	६- ६
वे. रमालसाहेब पुणे.	...	...	६- ६
रा. रा. गंगाधर बाळकृष्ण गोरे.	...	१८७९।८०।८१	१२-१०
” लक्ष्मण यशवंत शिरगांवकर.	...	१८८०।८१	६- ६
” ईश्वरचंद्र निवामागर.	...	...	६- ६
सेक्रेटरी. वळा दरवार लायब्ररी.	...	...	६- ६
वनीभाई मणीशकर.	...	...	६- ६
बंदेकासमरत ब्राह्मण चित्रवाडिया.	...	...	६- ६
लिलाधर हरकचंद.	...	...	६- ६
मीन्सीपाल भेमिडेंसी कालेज मद्रास.	...	...	६- ६
रा. रा. विठ्ठलनामुदेव. स० इर्जानियर.	...	...	६- ६

माझे

सर्वे आर्य वंधु व भगिनी

मात्त

हैं भाषांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भाषांतरकर्ता

सूक्त ४५-२७९.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-गृहती.

१. हे इंद्रा, मोराच्या पितां-
प्रमाणें ज्यांचे केश त्या आनंदी
सुवर्णवर्णांश्चांसहित तूं ये. पक्ष्याला
[जसे] फांत घालणारे [प्रतिबंध
करितात] तसे तुला कोणीहि प्र-
तिबंध न करीत. उदकशून्य
प्रदेशांला [मार्गे टाकून आल्या]-
प्रमाणें त्यांस मार्गे टाकून ये.

२. इंद्र वृत्राचा नाश कर-
णारा, बलाला फोडून टाकणारा,
नगरें विदारणारा, उदकांतें प्रेर-
णारा, सुवर्णवर्ण घोड्यांला हांक-
ण्यासाठीं रथारूढ होणारा [आ-
णि] प्रबळांचाहि छेद करणारा
[होय].

पाठ कल्पून निर्वाह करावा. तसें केल्यास
शुभ तेजानो व्याप्त ('शुक्लैरभीवृतम्')
सुवर्णवर्णाच्या वज्रानीं हालविलेला (ह-
रिभिरद्रिभिः सुतम्) असा जो गाईचा
गोठा (व्रजम्) तो उध्विता झाला (अ-
पात्रोत्), असा अर्थ करावा. या अ-

२. 'बलाला फोडून टाकणारा.' म्ह-
णजे मेघोदकासाठीं मेघभेद करणारा.
'घोड्याला हाकण्यासाठीं रथारूढ
होणारा' = 'स्थाता रथस्य हयैरभिस्वरे.'

HYMN 45-279.

To Indra. By Vis'vāmitra Me-
tre—Bṛihati.

1. Come, o Indra, with
thy joyous golden horses,
having hairs like the
feathers of a peacock. Let
no one catch thee, even as
the fowlers [catch] a bird.
Come across them as over
the deserts.

2. India [is] the de-
stroyer of Vjitra, the
breaker of Vala, the shat-
terer of the [enemies'] for-
tresses, the sender of the
waters, he that mounts his
chariot to drive his golden
horses, the breaker of even
those that are strong.

यांस वाही अडचण आलीच तर तो
'अद्रिभिः सुतम्' या पदात असेल.
पण 'सुत' शब्दाचा अर्थ प्रेरित, म्हणजे
ढळविलेला, चाळविलेला, असा मूळ्यातू-
वरूनच होण्यासारखा आहे.

म्हणजे रथारूढ होऊन त्याचे घोडे स्व-
ताहाच हाकणारा. 'अभिस्वरे' हा
चतुर्थी समजली पाहिजे.

गम्भीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽइव ।

आशत ॥ ३ ॥

आ नस्तुजं रयिं भराशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमद्भिव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । न । तुजम् । रयिम् । भर । अशम् । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अद्भिवऽइव । धूनुहि । इन्द्रं । सम्ऽपारणम् ।

वसु ॥ ४ ॥

रुज (=मघस्य भञ्जकः) पुरा दर्भ (=शत्रुनगराणां भेदा) अपाम् अज (=मेघो-
दशानां प्रेरको) हयोरभिस्वरे रथस्य स्थाता (=सुवर्णवर्णयोः स्वकीययोरथयोः
प्रेरणाय रथमधिष्ठाता=रथमधिष्ठाय हयोः प्रेरयिता) दृष्ट्वा चित् आ रुज (=दृष्टवानाम्
अतिबलवतामपि शत्रूणां विदारयिता) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], गम्भीरान् उदधीन् इव (=महावक्त्राणां समुद्रान् इव) [अ-
थवा] गा इव (=पयः पूर्णा गा इव) क्रतुं पुष्यसि (=नर्मणः वर्तारम् उपासनं
पोषयसि आपूरयसि) । सुगोपा धेनवो यवसं यथा (=सुष्ठु पालिता गावस्तृणादिर-
यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [अथवा] कुल्या हृदमिव (=हृन्मिसरितो महाजलाशय
यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [सोमसंस्तुत्वा] प्र आशत (=प्राप्नुवन्ति) ॥

४ [हे इन्द्र], प्रतिजानते अशं न (=व्यवहारज्ञाय पुत्राय पिता यथा स्वकी-
यस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत्) तुजं रयिं (=“ शत्रूणां नाशकं धनं ”) न आ भर
(=आनय) । हे इन्द्र, पक्वं फलं वृक्षम् अद्भिव (=अद्भुतं यथा पक्वं फलं प्रति
दृष्ट्वा धूनुति तथा) संपारणं वसु धूनुहि (=अस्मदिच्छयाः पूरय धनं चालय अ-
स्मभ्यः प्रयच्छ) ॥

३. [हे इंद्रा], गंभीर समु-
द्रांस [भरल्या] प्रमाणें [अथवा]
गाईंस [भरल्या] प्रमाणें तूं यजन
कर्त्याला भरून टाकितोस. चांग-
ल्या राखिलेल्या गाई [जशा]
कुरणाप्रत [जातात] [अथवा]
कालवे डोहाप्रत [जातात] त्या-
प्रमाणे [सोमाच्या नद्या] [तुज-
प्रत] जातात.

४. [हे इंद्रा], व्यवहार जा-
णणाऱ्या [पुत्रा] ला [जसा] [पिता]
अंश [देतो] तसा तूं आम्हांला
शत्रुबाधक संपत्ति दे. हे इंद्रा,
ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य आंकडी
घेऊन पिकलेल्या फळासाठी झाड
[हालवितो] त्याप्रमाणें तूं मनो-
रथ पूर्ण करणारें धन आम्हांला
हालवून दे.

3. Thou dost fill the
performer of the sacrifice
like the deep seas, like
the cows. As the well-
guarded cows [run] to the
grass [or] as the channels
to the lake, even so the
[streams of soma] run [to
thee].

4. Bring to us wealth
that shall overawe [the
enemies], as a [father] gives
a portion of his wealth to
[his son] that knows his
right. Shake down to us, o
Indra, wealth that shall ful-
fil our desire even as a man
with a hook [shakes] a
tree for a ripe fruit.

३. ' भरून टाकितोस. ' म्हणजे स-
पत्त्यादिकांनी.

४. ' अंश. ' म्हणजे आपल्या धनाचा
भाग.

' हालवून. ' धन जणू तुझ्या कल्पवृ-
क्षाला फळाप्रमाणे लागलेले आहे. तू
वृक्ष हालविताच तें पडेल असे विवक्षित
आहे.

स्वयुरिन्द्र स्वराजसि स्मदिष्टिः स्वयशस्तरः ।

स वावृधान भोजसा पुरुष्टुत भव नः सुश्रवस्तमः ॥५॥ ॥९॥
 स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । अस्ति । स्मत्स्दिष्टिः । स्वयशऽतरः ।
 सः । ववृधानः । भोजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥
 ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५ हे इन्द्र, [त्व] स्वयु (= स्वतन्त्र.) स्वराट् (= स्वकीयेन बलेन राज्यस्य कर्ता) स्मदिष्टिः (= स्मदिष्टिः = सुशासनः) स्वयशस्तर (= अतिशयेन स्वत सिद्ध-यशोयुक्तः) अस्ति । स [त्व] हे पुरुष्टुत (= बहुभि. स्तुत), भोजसा वावृधानः (= बलेन वर्धमान सन्) न. सुश्रवस्तम (= अस्मभ्यम् अतिशयेन शोभन-सपदान्) भव ॥

सूक्तम् ४६-२८०.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वे ।
 अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणिन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥
 युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य ।
 घृष्वेः ।
 अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, युध्मस्य (= योधनशीलस्य) वृषभस्य (= वीरस्य) स्वराज (= स्व-तो राजमानस्य) उग्रस्य (= शत्रुभयकरस्य) यूनः (= सदातृणस्य) स्थविरस्य (= निरतनस्य) घृष्वेः (= शत्रूणां सपर्वरस्य) अजूर्यतः (= जरारहितस्य) व-ज्रिण (= वज्रयुतस्य) श्रुतस्य (= प्रख्यातस्य) महतस्ते वीर्याणि (= वीरनार्याणि) महानि (= महान्ति) [भवन्ति] ॥

५. हे इंद्रा, तूं स्वतंत्र [आणि] स्वतःसिद्ध राजा आहेस. तूं सुशासन [आणि] अत्यंत स्तंत्र कीर्तिमान् [आहेस]. तर हे बडुस्तुत इंद्रा, तूं पराक्रमानें अत्यंत प्रबळ होऊन आम्हांला अत्यंत वैभवदाता हो.

5. Thou art independent, and a ruler of thy own right. [Thou art] of good rule [and] of independent renown. Growing strong with prowess be, o thou praised by many, the best giver of good prosperity to us.

५. वरील सूक्त आणि हे सूक्त याचा पाठ शातिसूक्तात, दुष्टजननशांतीत आणि

हरिसूक्त म्हणून जे म्हणतात त्यात, करण्याचा प्रचार पदला आहे.

सूक्त ४६-२८०.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, झुंझार, स्वतःसिद्ध राज्य करणारा, प्रबळ, नित्य तरुण, चिरंतन [शत्रूंचा] घुरा करणारा, जरारहित, वज्रधारी, असा जो तूं प्रख्यात महान् वीर, त्या तुझे पराक्रम महान् [आहेत].

HYMN 46-280.

To Indra By Vis'vamitra. Metre—Trishtubh.

1. Great are the exploits of thee the great one, —thou o Indra, who art warlike, heroic, reigning in thy own right, mighty, ever young, eternal, overpowering, undecaying, wielding the thunderbolt, renowned.

१. 'पराक्रम.' म्हणजे वृत्ताला मा- | रणें इत्यादि.

म॒हां अ॒सि म॒हिष॒ वृ॒ष्ण्यै॑भिर्ध॒न॒स्पृ॒दु॒ग्र॒ स॒ह॒मा॒नो अ॒न्यान् ।
 ए॒को वि॒श्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॑ स यो॒धया॑ च॒ क्षय॑या च॒ जना॑न् ॥ २ ॥
 म॒हान् । अ॒सि । म॒हिष॒ । वृ॒ष्ण्यै॑भिः । ध॒न॒स्पृ॒त् । उ॒ग्र॒ । स॒ह॒मा॒नः ।
 अ॒न्यान् ।

ए॒कः । वि॒श्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ । सः । यो॒धय॑ । च॒ । क्ष॒यय॑ ।
 च॒ । जना॑न् ॥ २ ॥

प्र मा॒त्रा॑भी रि॒रि॒चे रोच॑मानः प्र दे॒वेभि॑र्वि॒श्वतो॑ अप्र॒तीतः॑ ।
 प्र म॒ज्मना॑ दि॒व इन्द्रः॑ पृथि॒व्याः प्रो॒रोर्म॑हो अ॒न्तरि॑क्षाट्ठ॒जीषी॑ ॥
 ॥ ३ ॥

प्र । मा॒त्रा॑भिः । रि॒रि॒चे । रोच॑मानः । प्र । दे॒वेभिः॑ । वि॒श्वतो॑ । अ॒प्र॒ती॒तः॑ ।

प्र । म॒ज्मना॑ । दि॒वः । इन्द्रः॑ । पृथि॒व्याः । प्र । उ॒रोः । म॒हः । अ॒न्त॒रि॒क्षा॒त् । ऋ॒जी॒षी ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे म॒हिष (= प्रबल), [त्वं] म॒हान् अ॒सि । हे उ॒ग्र (= शत्रुभयंकर),
 ध॒न॒स्पृ॒त् (= धनानां जेता) [त्वं] वृ॒ष्ण्यै॑भिः (= वीर्यैर्) अ॒न्यान् स॒ह॒मा॒नः
 (= अभिभवन्) [वर्तते] । [त्वं] वि॒श्वस्य॒ भुव॑नस्य ए॒को राजा॑ (= सर्वस्य जगतो
 द्वितीयरहितो राजा) [भवसि] । स [त्वं] जना॑न् यो॒धय॑ च॒ क्षय॑या च (= शत्रु-
 जनान् प्रहर साधुजनान् स्वस्वस्थाने निवासय च) ॥

३. रोच॑मानः (= दीप्यमान इन्द्रो) मा॒त्रा॑भिः प्र रि॒रि॒चे (= पर्वतेभ्योतिरिक्तो-
 धिको भवति) । वि॒श्वतो॑प्रतीतः (= सर्वतोपरिमितो) दे॒वेभिः प्र [रि॒रि॒चे]
 (= देवेभ्योप्यधिको भवति) । इन्द्रो म॒ज्मना॑ (= बलेन) दि॒वः पृथि॒व्याः (= द्यावा-
 पृथिवीभ्यां) प्र [रि॒रि॒चे] (= अधिको भवति) । ऋ॒जी॒षी (= सोमवानिन्द्र)
 उ॒रोर्म॑हः (= विस्तीर्णो महतः) अ॒न्त॒रि॒क्षा॒त् प्र [रि॒रि॒चे] (= अधिको भवति) ॥

२. हे प्रवळ, हे शक्तिमान् [इंद्रा], तूं महान् आहेस. धन जिंकणारा तूं आपल्या पराक्रमांनीं दुसऱ्यांचा पाडाव करणारा [आहेस]. [तूं]. सकळ भुवनांचा एकला राजा आहेस. तर तूं [शत्रुजनांस] हाणून [मित्र] जनांकडून वस्ति करीव.

३. देदीप्यमान [इन्द्र] पर्वतांपेक्षां मोठा आहे. सर्व वाजूंनीं अपरिमित [इन्द्र] देवांपेक्षां मोठा आहे. इन्द्र आपल्या वळानें [दुलोकापेक्षां] आणि पृथ्वीपेक्षां मोठा आहे. सोमवान् [इन्द्र] विस्तीर्ण [आणि] महान् अन्तरिक्षापेक्षां मोठा आहे.

2. Thou art great, o mighty Indra. With thy powers thou art a conqueror of spoil, a subjugator of others, o terrible one ! Thou art the supreme king of the universe. Therefore, do thou conquer and settle the people.

3. Resplendent Indra excels the mountains, Indra unmeasured on all sides excels the gods, Indra excels heaven and earth by his power, he to whom the soma is offered excels the vast and great firmament.

२. ' धन जिंकणारा ' = ' धनस्पृह ' धन हरण करणारा.
भूणजे युद्धांमध्ये शत्रूंस जिंकून त्याचे

उ॒रुं ग॒भीरं॑ ज॒नुपा॒भ्यु॒ग्रं वि॒श्वव्य॑चसमव॒तं म॑तीनाम् ।

इन्द्रं॑ सोमा॑सः प्र॒दि॒वि सु॒तासः॑ स॒मुद्रं॑ न स्र॒वत॑ आ वि॒शन्ति॑ ॥४॥
उ॒रुम् । ग॒भीरम् । ज॒नुपा॑ । अ॒भि । उ॒ग्रम् । वि॒श्वऽव्य॑चसम् । अ॒व॒तम् । म॑तीनाम् ।

इन्द्रं॑ । सोमा॑सः । प्र॒दि॒वि । सु॒तासः॑ । स॒मुद्रम् । न । स्र॒वतः॑ ।
आ । वि॒शन्ति॑ ॥ ४ ॥

यं सोम॑मिन्द्र पृथि॒वीद्या॒वा गर्भं॑ न मा॒ता वि॒भृत॑स्त्वा॒या ।

ते ते॑ हि॒न्वन्ति॑ त॒मु ते॑ मृ॒जन्त्य॑ध्व॒र्यवो॑ वृष॒भ पा॒त॒वा उ॑ ॥५॥१०॥
यम् । सोम॑म् । इन्द्र॑ । पृथि॒वीद्या॒वा । गर्भ॑म् । न । मा॒ता । वि॒भृतः॑ ।
त्वा॒या ।

तम् । ते॑ । हि॒न्वन्ति॑ । तम् । उं॑ इति॑ । ते॑ । मृ॒जन्ति॑ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ ।
वृष॒भ । पा॒त॒वै । उं॑ इति॑ ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

४. उ॒रुं (=विशाल) ग॒भीरं (=महावकाशं) ज॒नुपा उ॒ग्रं (=प्रबलं) म॑तीनां
वि॒श्वव्य॑चसम् अव॒त (=स्तुतीना महावकाशम् अवटं, निधिभूतम्) इन्द्रं॑ सु॒ता॒सः
सोमा॑सः (=अभिषुताः सोमरसाः) स॒मुद्रं स्र॒वतो॑ न (=नयो यथा स॒मुद्रम् अ॒प्या॒
वि॒शन्ति॑ तथा) प्र॒दि॒वि (=पूर्वेध्वहःसु=प्राचीनकालादारभ्य) अ॒भि आ वि॒शन्ति॑
(=आभिमुख्येनाविशन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, गर्भं माता न (=माता यथा गर्भं विभर्ति तथा) यं सोमं॑ त्वा॒या
(=त्वत्कामनया) पृथि॒वीद्या॒वा (=द्यावापृथिव्यौ) वि॒भृत॑स्त्वम् अ॒ध्व॒र्यव॑स्ते हि॒न्वन्ति॑
(=त्वदर्थं प्रेरयन्ति) त॒मु (=तमेव) हे वृष॒भ (=वीर), ते पा॒त॒वा उ॑ (=तुभ्य॒
मेव पानार्थं) मृ॒जन्ति॑ (=शोधयन्ति) ॥

४. महान्, गंभीर, जात्या भ-
यंकर, स्तुतीचा विश्वावकाश डोह,
असा जो इन्द्र त्याच्या ठायीं, नद्या
समुद्रांत शिरतात त्याप्रमाणें, वि-
व्हून काढिलेले सोम प्राचीन काळा-
पासून प्रवेश करीत आले आहेत.

५. हे इन्द्रा, ज्या सोमाला
द्यावापृथ्वी, माता गर्भाला [धारण
करिते त्या]प्रमाणें, त्वत्प्रेमानें धा-
रण करितात, तो सोम अध्वर्यु
तुला अर्पण करीत आहेत, तोच
[सोम] हे वीरा, तुला पिण्यासाठी
शुद्ध करीत आहेत.

४. 'स्तुतीचा विश्वावकाश' = 'वि-
श्वव्यचसं मतीनाम् अवतं.' म्हणजे डोहात
कितीहि पुष्कळ पाणी गेले तरी जसे
त्यात मावते त्याप्रमाणे अनेक मनुष्यांनी
अनेक स्तुति इंद्राला अर्पण केल्या तरी
त्या त्याच्या ठायी मावतात. त्यास जागा
नाही असो होत नाही.

५. 'सोमाला द्यावापृथिवी धारण
करितात.' सोम शुलोकात उत्पन्न होतो
अशी प्रशंसा वेदांत पुष्कळ ठिकाणी
येते. सोमाविषयी शतपथ ब्राह्मणात
अशी कथा सांगितली आहे की, जेव्हां
देव पृथिवीवर होते तेव्हां तो आकाशांत

4. The extracted somas
have from ancient times
entered Indra, even as the
rivers enter the sea, Indra
who is vast, deep, mighty,
the capacious lake of
hymns offered.

5. The priests are offer-
ing to thee that soma, are
purifying, o hero, for thee
to drink that soma which,
o Indra, the earth and
heaven bears through love
for thee, as a mother
[bears] a foetus.

होता, यज्ञात त्याचा उपयोग करण्यावि-
षयी जेव्हां त्याणी इच्छिलें तेव्हां गायत्री
(म्हणजे गायत्री नांवाच्या वृत्तांची प्रसि-
द्ध ऋचा) त्याला आणण्यासाठी उडून
गेली. ती सोमाला आणीत असता वि-
भावसु नांवाच्या गंधर्वांनी त्या गायत्रीपासु-
न तो हरण करून घेतला. हे देवास
समजल्यावर त्यांनी वाग्देवतेला पाठविले,
आणि तिणें तो आणिला. श० ब्रा० ३
९. ३. २० यांत, सोम आकाशांत होता
त्याला गायत्रीने पक्ष्याचे सोग घेऊन जा-
ऊन आणिले असो सांगितले आहे.

सूक्तम् ४७-२८१.

विश्वामित्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द ॥

मरुत्वान् इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवं सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पित्र । सोमम् । अनुऽस्त्वम् ।
मदाय ।आ । सिञ्चस्व । जठरै । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । अस्ति ।
प्रऽदिवं । सुतानाम् ॥ १ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो न ॥ २ ॥

सऽजोषा । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभि । सोमम् । पित्र । वृत्रऽहा ।
शूर । विद्वान् ।जहि । शत्रून् । अप । मृधं । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि ।
विश्वतो । न ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्र, मरुत्वान् वृषभ (=मरुत्युक्तो वीरस्त्व) सोम रणाय (=समा-
माय) मदाय (=हर्षप्राप्तये च) अनुष्वध पित्र (=यथासामर्थ्यं पित्र) । मध्व
ऊर्मि (=मदवरस्य सोमस्य धाराम्) आ जठरे सिञ्चस्व (=उदरे क्षारय) । त्वं
सुतानां प्रदिवं राजासि (=पूर्वकालादारभ्य सोमानां राजा भवसि) ॥

२ हे इन्द्र, हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=कर्मविषयाभिज्ञस्त्व)
मरुद्भिः सजोषा सगण (=मरुता गणैः संयुक्त सन्) सोमं पिव । शत्रून् जहि ।
मृधं अप नुदस्व (=हिंसकान् अपगमय) । अथ (=अपि च) नो विश्वतो अभयं
कृणुहि (=अस्मान् सर्वतो भयरहिता कुरु) ॥

सूक्त ४७-२८१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे इन्द्रा, मरुतांनीं युक्त-
वीर असा जो तूं तो सोमाला र-
णासाठी पी-मदासाठी तुझ्यानें
पिवेल तितका पी. मधुर सोमाची
धार पोटांत ओत. तूं पुरातन का-
ळापासून सोमाचा राजा आहेस.

२. हे इन्द्रा, मरुद्गणांनीं सं-
युक्त [आणि] वृत्रहन्ता [आणि]
ज्ञानवान् असा जो तूं तो सोमाला
पी. शत्रूला मार. वैव्यांला नाहीसे
कर. आणि आम्हांला सर्व बाजूंनीं
अभय कर.

HYMN 47-281.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Trishṭubh.

1. Do thou, o Indra,
the hero with the Maruts
drink the soma for the
battle—for exhilaration,
according to thy strength.
Pour the wave of the
sweet juice into thy belly.
Thou hast ever been the
king of the extracted
somas.

2. Do thou, o brave In-
dra, drink the soma, thou
accompanied by thy troops
of the Maruts, thou the
killer of Vṛitra and full
of knowledge. Strike the
enemies, destroy the foes.
And make us free from
fear on every side.

१. 'रणासाठी' = 'रणाय.' प्रीती-
साठी, तुला हर्ष होण्यासाठी असाहि | अर्थ शक्य आहे. कारण 'रण' श-
ब्दाचा तसा अर्थ वेदात होत असतो.

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।
 यां अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥
 उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । स-
 खिऽभिः । सुतम् । नः ।
 यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अहन् । अहन् । वृत्रम् ।
 अदधुः तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥
 ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।
 ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥४॥
 ये । त्वा । अहिहत्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिऽवः ।
 ये । गोऽईष्टौ ।
 ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् ।
 सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. उत (=अपि च) हे इन्द्र, ऋतुपाः (=ऋतुषु सोमस्य पाता त्वं) सखि-
 भिर्देवेभिः (=मित्रभूतैश्चैतमानैर्मरुद्भिः सह) नः सुतं पिब (=अस्माकं सोमं
 पिब) । यान् मरुत आ अभजः (=त्वं सोमस्य भागिनोकरेः) । ये त्वा वृत्रम्
 अन्वहन् (=त्वामनुसृत्य वृत्रम् अहन्=वृत्रहनने तव सहाया अभवन्) । [ये च]
 तुभ्यम् ओजः अदधुः (=तुभ्य बलम् अकुर्वन्) ॥

४. हे मघवन्, ये अहिहत्ये (=वृत्रहननरूपे कर्मणि) ये शाम्बरे (=शम्बरस-
 वन्धिनि युद्धे) [अपि च] हे हरिवः (=हरिद्वर्णाश्वयुक्त), ये गविष्टौ (=पणि-
 भिरसुरैः सह गवांश्चैव युद्धे) त्वा अवर्धन् (=त्वाम् अवर्धयन्) ये विप्राः (=मैधावि-
 नो मरुतस्) त्वा नूनम् अनुमदन्ति (=त्वाम् इदानीमपि मादयन्ति) [तैर्]
 मरुद्भिः सगणः (=मरुद्भिः संयुक्तः सन्) हे इन्द्र, सोमं पिब ॥

३. आणि नियमित काळीं सोम पिणारा असा जो तूं तो नियमित काळीं सोम पी. हे इंद्रा, तुझे सखे देव त्यांसहित तूं आमचा सोम पी. ज्या मरुतांला तूं [सोमाचा] भाग देता झालास, [आणि] जे तुला वृत्रहनाच्या वेळीं साहाय्य करिते झाले, [आणि] तुझे बळ वाढविते झाले, [त्या मरुतांसहित पी].

४. हे मघवन्, जे अहीला मारण्याच्या कामीं तुला प्रबळ करिते झाले, [आणि] हे सुवर्णवर्णाश्वा, जे शंबराला मारण्याच्या कामीं [आणि] जे गोयुद्धांत तुला प्रबळ करिते झाले, [आणि] जे प्रज्ञावान् [मरुत्] तुला अजून हर्षवितात, त्या मरुतांसहित हे इंद्रा, तूं सोम पी.

3. And o Indra that drinkest in seasons, drink thou our extracted soma along with thy friends the brilliant Maruts with whom thou sharest the [soma], the Maruts who helped thee to kill Vritra, [and who] gave thee strength.

4. Drink the soma, o Indra, accompanied by the wise Maruts who strengthened thee, o Maghavan, in killing the Serpent, who [strengthened] thee, o thou possessed of the golden horses, in the fight with S'ambara, who [strengthened] thee in the fight for the cows, and who cheer thee even now.

३. 'नियमित काळी' = 'ऋतुभिः.' म्हणजे प्रातःसवनाच्या वेळी, मध्याह्नेच्या वेळी, सायंसवनाच्या वेळी इत्यादि.

'सोमाचा भाग देता झालास' = 'आमजः' म्हणजे उपासकानी तुला अर्पण

केलेला सोम तूं ज्या मरुतांबरोबर आजपर्यंत पीत आला आहेस.

४. 'अहीला.' सू. ३२ मं. १ पहा. शंबराला. सू. ५१ म. ६ पहा.

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासामिन्द्रम् ।
 विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥
 मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् ।
 इन्द्रम् ।
 विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् ।
 हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

५. मरुत्वन्तं (=मरुद्विः संयुक्तः) वृषभ (=वीर) वावृधान (=समृद्धम्)
 अकवारिम् (=अकुत्सितशत्रुः) दिव्य (=दिवि शुलोके वर्तमानं) शास (=शा-
 सितार) विश्वासाह (=सर्वस्य प्रतिपक्षस्य अभिभवितारम्) उग्रम् (=उद्गूर्णं)
 सहोदा (=बलप्रदं) तम् इन्द्र नूतनाय अवसे (=नवतराय रक्षणाय) इह हुवेम
 (=आह्वयेम) ॥

सूक्तम् ४८-२८२.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।
 साधोः पिव प्रतिक्रामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥
 सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः ।
 सुतस्य ।
 साधोः । पिव । प्रतिऽक्रामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् ।
 सोम्यस्य ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः (=जातमात्र एव तस्यो वीर इन्द्रः) सुत-
 स्यान्धसः प्रभर्तुम् आवत् (=अभिषुतस्य सोमलक्षणान्नस्य प्रक्वणं भर्तार यजमान
 रक्षतु) ।—[हे इन्द्र], ते प्रतिक्राम यथा साधो रसाशिरः सोम्यस्य प्रथमं पिव
 (=यथा तव कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधु पयोमिश्रित सोमसन्निधेन रस प्रथमं पिव
 सोम्यो देवेभ्यः पुरस्तात् पिव) ॥

५. मरुद्युक्त, वीर, प्रवृद्ध, महाशत्रुक, दिव्य, शासनकर्ता, विश्वजित्, प्रबळ, बलदायक [अशा] त्या इंद्राला आम्ही येथें नव्या रक्षणासाठीं बोलावितों.

5. Let us invoke here for now protection that mighty hero accompanied by the Maruts, who has mighty enemies, who is heavenly, who instructs, who conquers all, who is the mighty giver of strength.

५. 'महाशत्रुक.' = 'अकवारिम्.' म्हणजे ज्याचे शत्रु सामान्य नव्हेत, तर वृत्रादिक महाप्रतापी आणि महाप्रबळ होत. अकवारि शब्दाचा अर्थ पाधात्य विद्वान् अकुत्सित दान करणारा म्हणजे उदार असा करितात.

'नव्या रक्षणासाठी' = 'नूतनाय अवसे.' म्हणजे प्राचीन काळी इंद्रानें चमत्कार करून आपल्या भजकांचें रक्षण केलें तसा वाही नूतन चमत्कार करून आताहि आमचें रक्षण त्याने करावे या उद्देशानें.

सूक्त ४८-२८२.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. झाला तोच तरुण वीर झाला असा जो इंद्र, तो पिळून काढिलेला सोम अर्पण करणाऱ्या उपासकाला रक्षो.—[हे इंद्रा], दूध मिसळलेला जो चांगला सोमरस, तो यथेच्छ प्रथम पी.

HYMN 48-282.

To Indra. By Visvâmitra Metre—Trishtubh.

1. May he who, when he was born, was at once a youthful warrior, protect the offerer of the extracted drink. Drink thou first the excellent drink of soma mixed with milk, according to thy pleasure.

१. प्रथम = 'प्रथमम्.' म्हणजे सर्वा पहा. देवा अगोदर. पुढे सू. २८४ मं. ३

यज्जायथास्तदहंरस्य कामेऽशोः पीयूषमपिवो गिरिष्ठाम् ।
 तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥
 यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् ।
 अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।
 तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे ।
 आ । अस्तिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥
 उपस्थाय मातरमन्नमैष्ट तिग्ममपश्यदुभि सोममूधः ।
 प्रयावयन्नचरद्वृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥
 उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐष्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि ।
 सोमम् । ऊधः ।
 प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधंप्र-
 तीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्जायथास्तदहः (=यस्मिन् दिने जातोऽस्ति तस्मिन्नेव दिने) अस्य कामे (=सोमस्य काम उत्पन्ने सति) अंशोर्गिरिस्था पीयूषं (=सोमलतायाः पर्वतस्थितं रसम्) अपिबः । तं [रसं] ते जनित्री योषा माता (=तवोत्पादयित्री तरुणी माता) महः पितुर्दमे (=महतः पितुर्गृहे) अमे (=प्रथमं स्तन्यदानात्प्रागेव) परि आ अस्तिञ्चत् (=तवाग्रे परितोक्षारयत्) ॥

३. [स इन्द्रो] मातरमुपस्थाय (=मातुः समीपे स्थित्वा) अन्नमैष्ट (=अयाचत) । अभि ऊधः तिग्मं सोमम् अपश्यत् (=तस्या ऊधसि तीक्ष्णं सोमरसं दृष्टवान्) । गृत्सः (=मेधावी सः) अन्यान् प्रयावयन् (=शत्रून्धालयन् सन्) अचरत् (=सर्वत्र चरति) । पुरुधप्रतीकः (=सर्वतोमुखः स) महानि चक्रे (=महान्ति कर्माणि बृंहननादीनि कृतवान्) ॥

२. हे इंद्रा, तूं ज्या दिवशीं शालास त्याच दिवशीं तुला पर्वतस्थ सोमाच्या महा रसाची इच्छा होऊन तूं तो प्यालास. तुला जन्म देणाऱ्या तुझ्या तरुण मातेनें [तुझ्या] महा पिण्याच्या घरीं तुला प्रथम तो पाजिला.

३. तो मातेप्रत जाऊन अन्न याचिता शाला. [त्याला तिच्या] कासेंत तेजस्वी सोम दृष्टीस पडला. प्रज्ञावी इंद्र इतराला हालवून टाकीत संचार करिता शाला. सर्वतोमुख [इंद्र] मोठे पराक्रम करिता शाला.

2. On the day that thou wast born thou didst drink the juice, found on the mountain, of the [soma] plant, with a desire for it. Thy young mother who gave thee birth gave it to thee to drink first in the house of thy great father.

3. Coming to his mother he asked for food. He saw the brilliant soma in her udder. Wise [Indra] went, subduing others. He who sees on many sides performed great deeds.

२. 'पर्वतस्थ' = 'गिरिस्थाम्.' सोमरसाची उत्पत्ति पर्वतावर शाली असें सांगितलें आहे. सू. ९३ मं. ६ आणि टीप पहा.

'प्रथम' = 'अम.' म्हणजे दूध पाजण्याच्या पूर्वी.

३. 'तिच्या कासेंत सोम दृष्टीस पडला.' म्हणजे तिच्या स्तनांमध्ये दूध

नाही, तर सोमच दृष्टीस पडला.

'हालवून टाकीत संचार करिता शाला.' म्हणजे शत्रुजनांचा पाडाव करित करित गेला.

'सर्वतोमुख' = 'पुरुषप्रतीकः.' म्हणजे ज्याची दृष्टि एकीकडेस नसतां अनेक दिशांकडेस पोहचते असा.

उग्रस्तुरापाळमिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषांभिभूयामुष्या सोममपिवच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुरापाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशम् । तन्वम् । चक्रे ।
एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषां । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपि-
वत् । चमूषु ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि-
तम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. उग्रः (= शत्रूणां भयंकरस्) तुरापाट् (= त्वरया शत्रूणामभिभविता) अ-
भिभूत्योजाः (= अभिभवनशीलबलवान्) एष [इन्द्रो] यथावशं तन्वं चक्रे (= शरीरं
यथाकामं नानाविधरूपोपेतं कृतवान्) । इन्द्रो जनुषा त्वष्टारम् अभिभूय (= जात-
मात्रस्त्वष्टारं जित्वा) चमूषु सोमम् आमुष्य अपिवत् (= चमसेषु स्थितं सोमं चोर-
यित्वा पीतवान्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (= संग्रामे युद्धे च) मघवानं (= धनवन्तं) नृतमं
(= श्रुतमम्) इन्द्रं शुनं (= सुसुदिश्यं) हुवेम (= आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (= प्रबलं) वृत्राणि घन्तं (= शत्रून् घन्तं) धनानां सजितं (= सम्य-
ग्जेतारं) [तं] समत्सु (= युद्धेषु) ऊतये (= रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. तो शत्रुभयंकर, विजय-
शाली, पराक्रमवान् [इन्द्र] य-
थेच्छ रूप घेता शाला. इंद्र जन्म-
तांच त्वष्ट्याला पराभवून चमसां-
तील सोम हरण करून प्याला.

५. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं.— ऐकून
घेणारा, प्रवळ [आणि] शत्रूंला
मारणारा [आणि] छुट जिंकणारा
[असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. He the terrible, the
subjugator possessed of
overpowering strength as-
sumed forms according to
his wish. Indra having
when born defeated Tva-
shṭā, stole and drank the
soma in the cups.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. 'त्वष्ट्याला पराभवून चमसातील
सोम हरण करून प्याला' = 'त्वष्टारम्
अभिमूय आमुष्य सोमम् अपिवचमूय.'
सोमाविषयी इंद्राची मोठी भक्ति वे-
दात प्रसिद्ध आहे. आणि इंद्राने त्व-
ष्ट्याचा सोम हरण केला आणि भक्षिला

असे सांगितले आहे. आणि त्वष्ट्याचे
आणि इंद्राचे वर असल्याविषयी वेदात
निर्देश किती एक ठिकाणी आलेला
आहे. परंतु प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यात
सायण म्हणतात की त्वष्टा हा कोणी
असुर होता.

उग्रस्तुराषाढभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुप्या सोममपिवच्चमूपु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाढ् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशम् । तन्वंम् । चक्रे ।
एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषां । अभिऽभूय । आऽमुप्य । सोमम् । अपि-
वत् । चमूपु ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजि
तम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४ उग्र (=शत्रूणां भयकरस्) तुराषाढ् (=त्वरया शत्रूणामभिभविता) अ-
भिभूत्योजा (=अभिभवनशीलबलवान्) एष [इन्द्रो] यथावशं तन्वं चक्रे (=शरीर-
यथाराम नानाविधरूपोपेतं कृतवान्) । इन्द्रो जनुषा त्वष्टारम् अभिभूय (=जात-
मात्रस्त्वष्टारं जित्वा) चमूपु सोमम् आमुप्य अपिवत् (=चमसेषु स्थितं सोमं चोर-
यित्वा पीतवान्) ॥

५ अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्त) नृतम्
(=शरतमम्) इ द्र शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रम् (=प्रबल) वृत्राणि घन्तं (=शत्रून् घन्तं) धनानां संजितं (=सम्य-
ग्जितारं) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. तो शत्रुभयंकर, विजय-
शाली, पराक्रमवान् [इन्द्र] य-
थेच्छ रूप घेता शाला. इन्द्र जन्म-
तांच त्वष्ट्याला पराभवून चमसां-
तील सोम हरण करून प्याला.

५. धनसमृद्ध [आणि]
अतिशय शौर्यवान् इन्द्राला सुखा-
साठी या लढाईत [आणि] सम-
रांगणांत आम्ही बोलावूं.— ऐकून
येणारा, प्रवळ [आणि] शत्रूला
मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा
[असा जो इन्द्र, त्या]ला आम्ही
साहाय्यासाठी युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. He the terrible, the
subjugator possessed of
overpowering strength as-
sumed forms according to
his wish. Indra having
when born defeated Tva-
shṭā, stole and drank the
soma in the cups.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. 'त्वष्ट्याला पराभवून चमसातील
सोम हरण करून प्याला' = 'त्वष्टारम्
अभिभूय आमुष्य सोमम् अपिवचमूषु.'
सोमाविषयी इन्द्राची मोठी भक्ति वे-
दात प्रसिद्ध आहे. आणि इन्द्राने त्व-
ष्ट्याचा सोम हरण केला आणि भक्षिला

असे सांगितले आहे. आणि त्वष्ट्याचे
आणि इन्द्राचे वर असल्याविषयी वेदांत
निर्देश किती एक ठिकाणी आलेला
आहे. परंतु प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यात
सायण म्हणतात की त्वष्टा हा कोणी
असुर होता.

सूक्तम् ४९-२८३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शंसां महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
 यं सुक्रतुं धिषणे विभवत्तष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥
 शंसं । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः ।
 कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभवऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् ।
 जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।
 इनतमः सत्वभियो ह शुषैः पृथुज्या अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥
 यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृतमम् ।
 हरिऽस्थाम् ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शुषैः । पृथुऽज्याः । अमिनात् ।
 आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे होतः], यस्मिन् [इन्द्रे] विश्वाः कृष्टयः (=सर्वे मनुष्याः) सोमपाः कामम् आ अव्यन् (=यज्ञम् अनुष्ठाय सोमपाः सन्तः अभिलषितम् अर्थं प्राप्नुवन्ति) यं सुक्रतु (=नगत्पालनादिकर्मवन्तम् इन्द्र) धिषणे (=द्यावापृथिव्यौ) [अजनयतां] [य च] देवाः विभवत्तष्टम् (=ऋभूणा मध्यमेन विभवना निमतं) वृत्राणा घन (=शत्रूणा घातकम् आयुधमिव शत्रुघातकं) जनयन्त (=अकुर्वन्) [त] महाम् इन्द्र शंस (=महान्तम् इन्द्र स्तुहि) ॥

२. स्वराज (=स्वतो राजमान) नृतम (=शूरतम) हरिष्ठाम् (=हरिद्वर्णश्व-युक्त) यम् [इन्द्रं] पृतनासु (=समामेषु) नकिर्तु (=न कोपि) द्विता (= ?) तरति (=उत्तीर्य गच्छति =अभ्यस्ति) यो ह (=यश्च) शुषैः (=प्रबलैः) सत्वभिः (=शूरैर्मैरुद्धिर्) इनतमः (=अतिशयेन सेनास्वामी =उत्कृष्टः सेनापतिर्) [भवति] [स] पृथुज्याः (=महावेग) [इन्द्रो] दस्योरायुरमिनात् (=शत्रोः प्राण हतवान्) ॥

द्विता युद्धमासाद्य सेना द्विधा कृत्वा वर्तमान यमिन्द्रमिति सायणः ॥

सूक्त ४९-२८३.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे होत्या], ज्याच्या-
ठायीं सर्वे जन सोमपी होऊन आ-
पली कामना पूर्ण करून घेतात,
[आणि] ज्या सुचरित इंद्राला
द्यावापृथिवी जन्म देते झाले, [आ-
णि] ज्याला देव विभ्वक्त असा
वृत्रघन करिते झाले, त्या महा
इन्द्राला तूं स्तव.

२. ज्या स्वतंत्र राज्यकारी,
अत्यंत शूर [आणि] पीताश्रवांवर
आरूढ झालेल्या [इंद्रा] ला को-
णीहि संग्रामांमध्ये पराभवं शकत
नाहीं, [आणि] जो [इंद्र] प्र-
वळ अशा वीर [मरुतां] च्या योगें-
करून अत्यंत शक्तिमान् [होतो],
तो तीव्रवेगी [इंद्र] दस्यूचा जीव
हरण करिता झाला.

१. 'सोमपी होऊन' = 'सोमपाः.'
म्हणजे देवांस यज्ञात सोम अर्पण करून
आपण सोम पितात असे.

या ऋचेचा भावार्थ असा आहे की,
'ज्याचे आईबाप द्यावापृथिवी होत,
आणि ज्याच्या योगानें देव शत्रूला असे
मारिते झाले की, जणूं त्याच्या हाती विम्बा
नांवाच्या कारागिरानें केलेला घनच मिळ-

HYMN 49-283.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—Trishtubh.

1. Praise great Indra,
in whom all men, having
drunk the soma, have at-
tained their desire; who,
the performer of great
deeds, was born of Heaven
and Earth, and whom the
gods made for to strike
the enemies a hammer
shaped by Vibhvā.

2. Impetuous Indra
destroyed the life of the
Dasyu—[Indra] whom, the
supreme king and the best
of heroes, mounted on his
golden horses, none can
defeat in battles, and who
with the mighty heroes,
[the Maruts], is the
greatest lord.

ला, आणि जणूं तोच देवांनी आपल्या श-
त्रूंच्या शिरावर मारिला. असा जो इंद्र
त्याला तूं स्तव.'

'विभ्वक्त' = 'विभ्वतष्टम्.' म्हणजे
जे ऋभु, विम्बा आणि घाज या नां-
वांचे तीन ऋभु देव, देवांचे कारागीर,
त्यांतून मधला तो विम्बा, त्याने आपल्या
हातांनी निर्मिलेला घन. विम्बा या वि-

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १३

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् ।
वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम-
जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=समामे युद्धे च) मघवान् (=धनवन्त) नृतम्
(=शूरतमम्) इन्द्र शुन (=मुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्र (=प्रबल) वृत्राणि घन्त (=शत्रून् घन्त) धनाना सजित (=सम्प-
ज्जेतार) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ५०-२८४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रः स्वाहा पिवतु यस्य सोमं आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचा पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिवतु । यस्य । सोमः । आगत्या । तुम्रः । वृषभः ।
मरुत्वान् ।

आ । उरुव्यचा । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः ।
तन्वः । कामम् । ऋध्या ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ यस्य सोम (=सोमो यस्य स्वकीयो भवति=य. सोमपतिर्भवति स) तुम्
(=कर्मविघ्नकारिणा हिंसको) मरुत्वान् वृषभ (=मरुशुक्तो वीर) आगत्य स्वाहा
पिवतु (=स्वाहेति दत्त सोम पिवतु) । उरुव्यचा (=प्रभूतव्याप्ति =सोमधारणे म-
हावकाश स) एभिरन्नै (=अस्माभिर्देवैर्हविरन्नै) पृणताम् (=अस्माकं काम-
मापूरयतु) । [अपि च] [अस्माक] हविरस्य तन्व कामम् आ ऋध्या (=तस्य
शरीरस्य काम पूरयतु) ॥

५. धनसमृद्ध [आणि] अ-
तिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठी
या लढाईत [आणि] समरांगणांत
आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा,
प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा
[असा जो इंद्र, त्या] ला आम्ही
साहाय्यासाठी शुद्धांमध्ये बोलावूं.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth [and]
most brave— [invoke]
in battles for protection
mighty [Indra] who hears
[our prayer], who slays
the enemies, who conquers
booties.

सूक्त ५०-२८४.

HYMN 50-284.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

To Indra. By Viśvāmitra. Me-
tre—*Trishtubh*.

इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. जो सोमाचा पति [होय]
तो वळवान् मरुद्युक्त इन्द्र येऊन
स्वाहा [म्हणून अर्पिलेला सोम]
पिओ. [तो] महावकाश [इन्द्र]
या अनांच्या योगाने [मनोरथ]
पूर्ण करो. हवि त्याच्या जीवाची
इच्छा तृप्त करो.

1. May Indra the
mighty hero accompanied
by the Maruts come and
drink the soma offered with
the exclamation *svāhā*. For
his is the soma. May he
who is a vast receptacle
[for the soma] fulfil [our
desire] by means of these
offerings. May the obla-
tion gratify the desire of
his body.

१. 'महावकाश' = 'उरुव्याचाः.' म्ह-
णजे ज्याच्या पोटात पुष्कळ सोम माव-

प्यास जागा आहे असा.

सहावां पृत्सु तरणिर्नर्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥
सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी
इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः ।
वयःऽधाः ॥ ३ ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वार्जम् ॥ ४ ॥
धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वैः । रथः । न । वायुः । वसुऽ-
भिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽ-
इव । वार्जम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. सहावा (=बलवान्) पृत्सु अर्वा न तरणिः (=संग्रामेष्वथ इव विजयी)
रोदसी व्यानशिः (=धावापृथिव्योव्याप्ता) मेहनावान् (=दानवान्) [इन्द्रः] कारे
(=स्तोत्रे) मतीनां भगो न हव्यः (=स्तोत्राणां महान् राजेवाह्वानयोग्यो) [भवति] ।
वयोधाः (=अन्नप्रद) [इन्द्रः] पितेव चारुः सुहवः (=प्रियः शोभनाह्वानश्च)
[भवति] ॥

४. [स इन्द्रो] दिवो रजसः (=शुलोकस्यान्तरिक्षस्य च) पृष्टः (=जनैर्या-
चितः=प्रिय) ऊर्ध्वः (=भ्रेष्टो) धर्ता [भवति] । [स] रथो न (=रथ इव रथ-
सदृशो) [भवति] । वसुभिर्नियुत्वान् वायुः (=यथा नियुन्नामवहवाभिर्वायुः संयु-
कोस्ति तथा साधुभिर्मरुद्भिः संयुक्तो भवति) । [स] क्षपां वस्ता (=रात्रिरूपाणां
कृष्णवस्त्राणामाच्छादयिता जनोपरि स्थापयिता) सूर्यस्य जनिता (=जनयिता)
[भवति] । [अपि च] धिषणा भागमिव वार्जं विभक्ता (=“यथाद्यानां वा-
गसेदमिति विभागं करोति तद्वत्” धनभागानां दाता) [भवति] ॥

३. बलवान्, संग्रामांमध्ये वारूप्रमाणे विजयी, उभय लोकांत व्यापून टाकणारा [आणि] समृद्धिदायक [इंद्र] स्तोत्रप्रसंगी स्तोत्रांत मोठ्या राजाप्रमाणे स्तवनीय होय. अन्नदायक [इंद्र] पित्याप्रमाणे प्रिय आणि बोलाविल्यावर सहज येणारा होय.

४. तो दुलोकाचा आणि अंतरिक्षाचा प्रिय आणि श्रेष्ठ धारणकर्ता, रथासारखा, नियुतांनी वायु जसा युक्त असतो तसा, चांगल्या मस्तूतांनी युक्त, रात्रिरूप आच्छादने घालणारा, सूर्याचा उत्पादक, [आणि] [श्रीमंताची] वाणी धन [देते त्या] प्रमाणे धन वांटून देणारा [होय].

3. Mighty, victorious in battles like a war-horse, the filler of both the worlds, bountiful [Indra] is fit like a great king to be invoked by praisers in a hymn. [Indra] the giver of food is dear and accessible like a father.

4. He is the dear and excellent supporter of the heaven [and] of the firmament. He is like a chariot. [Aided] by the good [Maruts] he is like Vāyu accompanied by his mares. The spreader of the nights and the creator of the sun, he distributes wealth even as the order [of a rich man] distributes wealth.

पयी सू. ११० मं. १ पहा.

सू. १८५ मं. ९ यांत जे देवे सांगितले

आहेत त्यांतीलच हा एक आहे.

४. 'नियुतानी वायु जसा युक्त.' सू. १६७ मं. २ पहा.

'[श्रीमंताची] वाणी ' = 'विषणा.' ह्या सायणानुसार अर्थाविषयी आम्हांला संशय आहे, कारण 'श्रीमंताची' याचा अध्याहार करणे म्हणजे केवळ निरुपा-

यासाठी होय. पश्चिमेकडील विद्वान् विषणा शब्दाचा सोमपान असा अर्थ करितात. त्याच्या प्रमाणे उपमेचा भावार्थ असा की, 'सोमपान जसे देवाला त्यांचे त्यांचे सोमाचे भाग वांटून देते, तसा इंद्र उपासकांना धन वांटून देतो.

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोर्नु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिवा त्वस्य सुसुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अहु । प्रदिवः ।
श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिवा । तु । अस्य । सुसुत-
तस्य । चारोः ॥ २ ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवान् ऋजीषिन्तस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे ।
गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिऽवान् । ऋजीषिन् । स्मभ्यं । असमभ्यम् । पु-
रुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [हे इन्द्र], ते सपर्यु (= तव परिचारकौ हरिद्वर्णावधौ) जवसे (= वेगाय)
आ युनज्मि (= अत्रागमनाय रथे योजयामि) ययोर् [अथयोः] श्रुष्टिं (= “वेगं”)
प्रदिवः अहु आवः (= प्राचीनकालादारभ्य रक्षितवानसि = कान्तवानसि) । हे सु-
शिप्र (= शोभनहनो), हरयस्त्वा इह धेयुः (= तव हरिद्वर्णा अथास्त्वामत्रानीय
स्थापयेयुः) । तु (= क्षिप्रम्) अस्य [दीयमानस्य] सुसुतस्य (= सुवृभिषुतस्य)
चारोः (= प्रियस्य) [भागं] पिवा ॥

३. इन्द्र ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः (= हे इन्द्र त्वं सर्वेषु देवेषु मध्ये यतो ज्येष्ठो-
सि अतः कारणात्त्व प्रथमं सोमं पिबेति स्तुवन्त ऋत्विजो) गोभिर्मिमिक्षुं (= गोप-
योभिर्विषितुमिच्छन् = वर्षन्त प्रवहन्तं) सुपारं (= सुष्ठु पारयितारं कल्याणकारिणं
सोमं) दधिरे (= इन्द्रमाशनायास्थापयन्) । हे ऋजीषिन् (= सोमवन्), सोमं
पपिवान् मन्दानः (= जातहर्षः सन्) असमभ्यं पुरुधा (= बहुभिः प्रवारैः) गाः
सम् इषण्य (= सम्यक् प्रेरय) ॥

२. तुझे आज्ञाधारक दोन [घोडे] मी येथे येण्यासाठी वे-
गाकरितां जोडितों. ज्या घोड्यांचा
वेग पुरातन काळापासून तुला आ-
वडला आहे. हे सुमुख [इंद्रा],
पीतवर्ण घोडे तुला येथे आणून
उभा करोत. तूं सत्वर हा चांगला
काढिलेला कमनीय सोम पी.

३. सर्वांत मोठा या नात्यानें
इंद्रानें [सोम] प्यावा म्हणून इं-
द्राची स्तुति करणाऱ्या ऋत्विजांनीं
गोरसांच्या योगेंकरून वाहणारा
कल्याणकारक [सोम] अर्पिला
आहे.—हे सोमवान् इंद्रा, तो
सोम तूं पिऊन आम्हांला अनेक
प्रकारांनीं गाई पाठवून दे.

2. I yoke thy pair of
obedient horses hither-
ward for speed, they whose
speed thou hast always
loved from ancient times.
May thy golden horses
place thee here, o Indra of
handsome lips. Do thou
quickly drink this beauti-
ful well-extracted soma.

3. [The priests] have
placed the beneficial soma
flowing with milk, entreat-
ing Indra to drink it as
the eldest [of the gods].—
O Indra, to whom belongs
the soma, drink the soma
and being exhilarated,
send us cows in various
ways.

२. 'जोडितों' = 'युनज्मि.' म्हणजे
स्तोत्राच्या योगानें.

३. 'सर्वांत मोठा या नात्यानें' =

'ज्येष्ठाय.' म्हणजे सर्व देवात वडील
या नात्यानें.

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्षवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥

॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा ।
पप्रथः । च ।

स्वऽर्षवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशि-
कासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम-
जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

४. इमं कामम् (=अस्माकम् एतां वाञ्छां) गोभिरश्वैर्मन्दय (=गोदानेनाश्व-
दानेन च सतर्पय) । च (=अपि च) चन्द्रवता राधसा दीप्तिमता धनेन) [नः]
पप्रथः (=अस्मान् प्रख्यापय) । स्वर्षवः (=स्वर्गादिमुखम् इच्छन्तो) विप्राः
(=यजनकर्मकुशलाः) कुशिकासः (=कुशिकस्य पुत्रा) मतिभिः (=प्रेमभावैस्)
तुभ्यम् इन्द्राय वाहः अक्रन् (=स्तोत्रम् अकुर्वन्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संश्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं
(=शरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-
ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जे-
तारं) [त] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. ही वांछा, गार्हनी [आ-
णि] घोड्यांनीं वृत्त कर, आणि
देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस]
प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे वि-
द्वान् कुशिक त्यांहीं हैं स्तोत्र तुज
इंद्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

५. धनसमृद्ध [आणि] अ-
तिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं
या लढाईत [आणि] समरांगणांत
आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा,
[आणि] शत्रूला मारणारा [आ-
णि] लूट जिंकणारा [असा जो
इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं
युद्धांमध्ये बोलावूं.

4. Gratify this desire
with cows and horses, and
spread [our] fame with re-
splendent wealth. Desirous
of wealth the pious sons
of Kus'ika have with pious
feelings composed the
hymn for thee, Indra.

5. Let us invoke for
blessing in this fight, in
[this] struggle, Indra pos-
sessed of wealth[and] most
brave—[invoke] in battles
for protection mighty [In-
dra] who hears [our
prayer], who slays the ene-
mies, who conquers booties.

४. सू. २६४ मं. २० आणि | ही कचा एकच आहे.

सूक्तम् ५१-२८५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्यस्तुचो जागत्यः । अन्त्यास्तिस्रो
गायत्र्यः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥

चर्षणीधृतं मधवानमुक्थ्यं मिन्द्रं गिरौ बृहतीरभ्यनूपत ।

वावृधानं पूरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मधऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः ।
अभि । अनुपत ।

ववृधानम् । पूरुऽहुतम् । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दि-
वेऽदिवे ॥ १ ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूणिममुरं धामसाचं मभिषाचं स्वविदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् ।
उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिम् । पूऽभिदम् । तूणिम् । अप्ऽतुरम् । धामऽसाचम् । अ-
भिऽसाचम् । स्वऽविदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. बृहतीर्गिरः (= महत्यः स्तुतयश्च) चर्षणीधृतं (= मनुष्याणां धारक) मध-
वानं (= धनवन्तम्) उक्थ्यं (= स्तुत्यं) वावृधानं (= प्रतिक्षणं वर्धमानं) पूरुहूतं
(= बहुभिराहूतम्) अमर्त्यं (= मरणरहितं) दिवेदिवे सुवृक्तिभिर्जरमाणं (= प्रतिदिनं
सुस्तोत्रैः स्तूयमानम्) इन्द्रम् अभ्यनूपत (= सर्वतः स्तुवन्तु) ॥

२. मे गिरः (= मम स्तुतयः) शतक्रतुम् अर्णवं (= शतप्रज्ञोपेतं समुद्रभूतं)
शाकिनं नरं (= बलवन्तं वीरं) वाजसनिं (= धनस्य दातारं) पूभिदं (= शत्रूणां
पुत्रं भेचारं) तूणिं (= जेतारम्) अमुरम् (= अपां प्रेरकं) धामसाचं (= स्वस्थानं
भजमानं = स्वस्थाने स्थिरम्) अभिषाचं (= शत्रूणां अभिभवितारं) स्वविदं
(= स्वर्गस्य लम्भयितारं दातारम्) इन्द्रं विश्वतः उप यन्ति (= सर्वतो गच्छन्ति) ॥

सूक्त ५१-२८५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-पहिल्या तीन ऋचा
जगती वृत्ताच्या, शेवटोळ तीन
गायत्री वृत्ताच्या; उरलेल्यांचें वृत्त
त्रिष्टुप्.

१. मनुष्यांचें पोषण कर-
णारा, धनसमृद्ध, स्तुत्य, प्रवर्धमान,
बहुतांनीं भजलेला, अमर आणि
प्रतिदिनीं सुंदर स्तोत्रांनीं स्तुति-
लेला असा जो इंद्र, खाला महा
स्तुति स्तवोत.

२. शंभर प्रज्ञा असलेला स-
मुद्र, [आणि] बळ असलेला वीर,
असा जो धनदाता, पुरमेत्ता, वि-
जयी, उदकप्रेरक, स्वस्थानधारी,
शत्रुपराभवकारी, [आणि] स्व-
र्गदायक इंद्र, खालप्रत माझ्या
स्तुति सर्व दिशांहून जात आहेत.

HYMN 51-285.

To Indra. By Vis'vāmitra. Me-
tre—*Trishṭubh*, except the first
three verses which are *Jagatis*
and the last three which are
Gāyatrīs.

1. May great hymns
celebrate Indra, the sup-
porter of men, possessed
of wealth, deserving to be
praised, growing strong,
invoked by many, im-
mortal, [and] daily praised
with well-composed songs.

2. My hymns run from
all sides to Indra, the sea
possessed of a hundred in-
tellects, [and] the mighty
hero, [Indra] the giver of
wealth, the breaker of the
enemies fastnesses, the
victorious sender of the
rainwaters, firm in his
seat, overpowering, and
the giver of heaven.

२. 'उदकप्रेरक' = 'अतुरम्.' म्ह-
णजे वृत्राला मारून भूमीवर उदकवृष्टि
करणाऱा.

'स्वस्थानधारी' = 'धामसाधम्.' म्ह०
ज्याला त्याच्या स्थानाहून कोणीहि च्युत
करू शकत नाही.

आ॒क॒रे वसो॑र्ज॒रि॒ता प॒नस्य॑तेऽने॒हसः॑ स्तु॒भ इन्द्रो॑ दुव॒स्यति॑ ।

वि॒वस्व॑तः स॒द॒ने आ हि पि॑प्रि॒ये स॒त्रासा॑ह॒मभि॑माति॒हनं॑ स्तु॒हि ॥

॥ ३ ॥

आ॒ऽक॒रे । वसोः॑ । ज॒रि॒ता । प॒नस्य॑ते । अ॒ने॒हसः॑ । स्तु॒भः । इन्द्रः॑ ।
दुव॒स्यति॑ ।

वि॒वस्व॑तः । स॒द॒ने । आ । हि । पि॑प्रि॒ये । स॒त्राऽस॑ह॒म् । अ॒भि॒माति॑ऽ-
ह॒नम् । स्तु॒हि ॥ ३ ॥

नृ॒णामु॑ त्वा नृ॒तमं॑ गी॒भिर्बु॒क्थैर॒भि प्र वी॒रम॑र्च॒ता स॒वाधः॑ ।

सं स॒ह॒से पु॒रुमा॑यो जि॒हीते॑ नमो॑ अ॒स्य प्र॒दिव॑ एकं ई॒शे ॥ ४ ॥

नृ॒णाम् । ऊं इति॑ । त्वा । नृ॒ऽत॑मम् । गीः॑ऽभिः । उ॒क्थैः । अ॒भि । प्र ।
वी॒रम् । अ॒र्च॒त । स॒ऽवाधः॑ ।

सम् । स॒ह॒से । पु॒रुऽमा॑यः । जि॒हीते॑ । नमः॑ । अ॒स्य । प्र॒ऽदि॒वः । एकः॑ ।
ई॒शे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. वसो॑रक॒रे (=धनस्य आभिमुख्यकारिणि धनदातरीन्द्रे=धनस्वामिन इन्द्रस्य गृहे) जरि॒ता प॒नस्य॑ते (=स्तोता प्रशस्यते=सम्यग् इदं तव स्तोत्रमिति स्तूयते) । इन्द्रः अने॒हसः स्तु॒भो दुव॒स्यति (=निष्पापाः स्तुतीः सभावयति=तासां फलं प्रयच्छन् पूजयति) । हि (=यस्मात्कारणात्) वि॒वस्व॑तः स॒द॒ने आ (=यजमानस्य गृहे) पि॒प्रि॒ये (=सोमपानादिना प्रीतो भवति) । स॒त्रासा॑ह (=सर्वजितम्) अ॒भि॒माति॑हन (=शत्रूणां हन्तारम्) [इन्द्रः] स्तु॒हि, [हे विश्वामित्र] ॥

४. हे इन्द्र, स॒वाधः (=सवाधसः ऋत्विजो) नृ॒णाम् उ नृ॒तमं (=श्रेष्ठे मध्ये श्रेष्ठतमं) वी॒र त्वा (=त्वा) गी॒भिर्बु॒क्थैः (=स्तुतिभिः स्तोत्रैश्च) अ॒भि प्रार्च॑त (=प्रकर्षेणार्चयति) ।—पु॒रुमा॑यः (=बहुवर्मा) [इन्द्रः] स॒ह॒से सं जि॒हीते (=बलाय समाप्ते यजमानाय बलं दातुं गच्छति) । नमः॑ (=तस्मै नमोस्तु) । प्र॒दि॒वः (=माचीनकालादारम्य) अ॒स्य [जगत] ए॒क ई॒शे (=अद्वितीय ईश्वरो भवति) ॥

३. धनाचा दाता [जो इन्द्र त्या] च्या ठायीं स्तोत्रांची प्रशंसा होते. निष्पाप स्तुतीची इन्द्र संभा-
वना करितो. आणि [इन्द्र] य-
जमानाच्या घरीं संतुष्ट होतो. [तर
हे विश्वामित्रा], सर्व शत्रूंचा प-
राभव करणारा [आणि] गर्विष्ठ
शत्रूंचें हनन करणारा [जो इन्द्र,
त्या] ला तूं स्तव.

४. [हे इन्द्र], शूरांमध्ये
उत्तम शूर [आणि] वीर असा
जो तूं त्या तुला ऋत्विज्जन स्तु-
तीनीं आणि स्तोत्रांनीं स्तवीत
आले आहेत.—पुष्कळ पराक्रम
करणारा [इन्द्र] बळाचें साहाय्य
करण्याकरितां येत असतो. [त्या-
ला] नमस्कार [असो]. तो या
[जगा] चा प्राचीन काळापासून ए-
कला प्रभु होय.

3. The poet is com-
mended in the house of
[Indra] the giver of bliss.
Indra honours sinless
praises. For he is de-
lighted in the house of
the sacrificer. Praise [In-
dra] the conqueror of all,
the killer of the insolent
foe.

4. The priests have
worshipped thee, o hero,
the best of warriors, with
hymns [and] songs.—He
the performer of many ex-
ploits runs to help. O-
beisance [be to him]. He
has ever been the one
master of this [world].

३. 'स्तोत्रांची प्रशंसा होते' = 'जरिता
पनसते.' म्हणजे इंद्राच्या येथें स्तोत्रा उ-
पासकाला शाबासकी मिळते.

४. 'बळाचे साहाय्य करण्याकरितां.'

= 'सहसे'. म्हणजे उपासकाला कुमक
देण्याकरितां त्याचा धांवा ऐकून येत
असतो.

पूर्वोरस्य निषिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

॥ १५ ॥

पूर्वाः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । वि-
भर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः ।
वनानि ॥ ५ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्यापिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिः ।

जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ।

वयोः । धाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अस्य (= तस्येन्द्रस्य) निषिधः (= “अनुशासनानि ”) मर्त्येषु पूर्वाः (= मर्त्य-
जनेषु पूर्व्यः प्रभूता) • [भवन्ति] । पृथिवी [तस्याज्ञया] पुरु वसूनि (= बहूनि
धनानि) विभर्ति । इन्द्राय (= इन्द्राज्ञया) द्यावः (= युग्मदेशः = विस्तीर्णो शुलोकः)
ओषधीः (= ओषध्यः) उत आपः (= आपश्च) जीरयो वनानि (= मनुष्या वृक्षाश्च)
रयिं रक्षन्ति (= धनं रक्षन्ति) ॥

जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्या इति सायणः ॥

६. हे इन्द्र, तुभ्यं ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) तुभ्यं गिरः (= स्तुतीश्च) सत्रा दधिरे
(= युग्मपदेव भिन्नभिन्नेषु स्थलेषु भिन्नभिन्ना मनुष्या धारयन्ति प्रयच्छन्ति) ।
हे हरिवः (= पीताश्वः), तानि सर्वाणि स्तोत्राणि ताः स्तुतीश्च जुषस्व (= सेवस्व) ।
नूतनस्यावसः (= नवस्य रक्षणस्य) आपिः (= सखा = नवतरस्य रक्षणस्य दाता
सखा) बोधि (= भव) । हे वसो सखे (= साधो सखिभूत), जरितृभ्यो वयो धाः
(= लोतृभ्योन्न प्रयच्छ) ॥

५. त्याची अनुशासनं मर्त्य-
लोकांत अनेक आहेत. पृथिवी
[त्याच्या] अनेक संपदा धारण
करिते. इन्द्रासाठीं दुलोक, ओ-
पधी, आणि उदकें, मनुष्यें [आ-
णि] वनें धन रक्षीत असतात.

६. हे इंद्रा, तुला स्तोत्रें [आ-
णि] हे सुवर्णाश्व [इन्द्रा], तुला
स्तुति एकाच काळीं अर्पण करि-
तात. त्या तूं सेवन कर. तूं नवें
रक्षण करणारा नातलग हो, हे
चांगल्या मित्रा, तूं स्तोत्रांला
अन्न दे.

5. Many are his com-
mands among mortals,
many [are the] blessings
the earth contains. For
Indra the heaven, the
plants and the waters, the
men [and] the trees pre-
serve the wealth.

6. They offer thee
praises, offer, o Indra,
hymns to thee. Enjoy
[them], o thou possessed of
golden horses. Be thou
our friend for new pro-
tection. Give food to the
praisers, o good friend!

५. 'अनुशासनं' = 'निष्पिधः' म्हणजे
आज्ञा, हुकूम. हा अर्थ सायणास अनुस-
सरून केला आहे. सायण निष्पिध् श-
ब्दाचा हाच किंवा असाच बहुतकरून
अर्थ करित असतात. पाश्चात्य विद्वान्
देणग्या असा अर्थ करितात, पण येथे

तरी निदान सायणभाष्याला सोडून या
शब्दाचा दुसरा अर्थ करण्याची अवश्य-
कता नाही.

६. 'नवे रक्षण करणारा' सू. २८१
मं. ५ आणि टोप पहा.

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिष्यः सुतस्य ।
 तव प्रणीती तव शूर शर्मन् आ विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥
 इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति । अपिष्यः ।
 सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
 सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरेन्द्र सखिभिः सुतं नः ।
 ज्ञातं यत्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥
 सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्भिः । इन्द्र । सखि-
 भिः । सुतम् । नः ।

ज्ञातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरु-
 हूत । विश्वे ॥ ८ ॥

अभूषे मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दानिवाराः ।
 तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥
 अप्सव्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अहं । दा-
 तिऽवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः ।
 स्वे । सधस्थे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वः (= मरुशुक्त) हे इन्द्र, यथा शार्याति सुतसापिनः (= पुरा शार्यात-
 स नाम कस्यचिदुपासकस्य गृहे यथा सोमम् अपिबस्तथा) इह सोमं पाहि (= अत्र
 सोमं पिब) । हे शूर, तव प्रणीती (= तव प्रकृष्टे नयने) तव शर्मन् आ (= तवा-
 श्रये च) [वर्तमानाः] सुयज्ञाः कवयो विवासन्ति (= इतशोभनयज्ञा ऋषयस्त्वा
 परिचरन्ति) ॥

८. हे इन्द्र, स [त्वं] वावशानः (= सोमं कामयमानः सन्) सखिभिर्मरुद्भिः
 [सह] नः सुतं सोमम् (= अस्माकम् अगिषुतं सोमम्) इह पाहि (= अस्मिन्वहे

७. हे मरुदुक्त इन्द्रा, त्वं शार्याताच्या घरीं जसा सोम प्यालास तसा येथें सोम पी. तुझ्या आज्ञेत [आणि] हे शूरा, तुझ्या आश्रयाखलीं सुपन्न कवि तुला भजतात.

८. तर हे इन्द्रा, त्वं तुझे सखे मरुत् यांसहित आमचा सोम येथें प्रीतीनें पी; कारण कीं हे पुरुहूता, त्वं झालास त्या क्षणींच तुला सर्व देव मोठ्या संग्रामासाठीं सिद्ध करिते शाले.

९. हे मरुतांनो, वृष्टि करण्याच्या कामीं [इन्द्र] [तुमचा] सखा [होय].—धनदायी [मरुत्] इन्द्राला हर्षविते शाले. यांसहित वृत्रघ्न [इन्द्र] पिळ्ळून काढिलेला सोम हविर्दाया उपासकाच्या स्वताहाच्या घरीं पिओ.

7. Drink here, o Indra accompanied by the Maruts, the soma even as thou didst drink the extracted juice in the house of S'aryāta. Under thy guidance and, o hero, under thy protection the poets with good oblations worship thee.

8. Do thou, therefore, o Indra, drink here lovingly our extracted soma with thy friends the Maruts. For all the gods prepared thee, o thou invoked by many, for a great battle when thou wast born.

9. He was your friend, o Maruts, in the exploit about the waters.—The bounteous [Maruts] congratulated Indra. May the destroyer of Vritra drink with them the extracted soma in the sacrificer's own house.

७. 'शार्यात'. सू. ५१ मं. १२ पहा. 'कवि'. म्हणजे उपासक, स्तोत्रानें उ-

पासना करणारे.

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

पिवा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अतु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते ।

पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।

स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

य. । ते । अतु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

स. । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः ।

प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥ ॥ १६ ॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्यो । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः ।

प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

पिब) । हे पुच्छूत, जात त्वा (=जातमान त्वा) विश्व देवा (=सर्वे देवा) महे
भराय (=महते सग्राभाय) पर्यभूषन् (=सर्वतो लभकुर्वन् = सिद्धमकुर्वन्) ॥

९ हे मरुत*, एष (=स इन्द्र.) अप्तुर्यै (=मेषोदकस्य प्रेरणनिमित्ते युद्धे
आपि (=युष्माक सखाभवत्) ।—दातिवारा (=दत्तधना दानशालिनो)
[मरुत] इन्द्रम् अन्वमन्दन् (=अदृष्यन्) । तेभि साज (=तैर्मरुद्भि सह) वृत्र-
खाद (=वृत्रस्य हिंसक इन्द्रो) दाशुष स्वे सधस्थे (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य
स्वकीये गृहे) सुतम् (=अभिपुत) सोम पिबतु ॥

भाषायाम्

१० हे राधाना पते (=धनाना स्वामिन्), इद (=सोमरूप पेयम्) अनु
ओजसा (=बलेन) सुतम् (=अभिपुत) हि । तु (=क्षिप्र) हे गिर्वण* (=स्तुति-
प्रिय), अस्य पिब (=त सोम पिब) ॥

११ य [सोमस्] ते (=तव) अनु स्वधाम् असत् (=तव बलानुरूपो भवेत्
भवति) सुते (=तस्मिन्नभिपुते सोमे) तन्व नि यच्छ (=तव शरीर नितरा प्रेरय
=तस्मिन्नभिप्रो भव) । स [सोम] सोम्य त्वा ममत्तु (=सोमार्ह त्वा मादयतु) ॥

१२ हे इन्द्र, [स सोमस्] ते कुक्ष्यो प्राधोतु (=तव कुक्षिपार्थयोरवकाश

१०. हे संपदांच्या पती, हें पेय [आमच्या] शक्तीप्रमाणें पिळून काढिलें [आहे]. हे स्तुति-प्रिय [इन्द्रा], तें तूं सत्वर पी.

११. [हे इन्द्रा], हा सोम तुझ्या वळारुरूप आहे, तर यांत तुझें शरीर तूं निमग्न कर. तो तुज सोमार्हाला ह्मट करो.

१२. तो तुझें उदर भरो, हे इन्द्रा, स्तोत्रासहित तो तुझें शिर भरो; हे शूरा, तो मोठे धन [मिळविण्या] साठी [तुझें] वाढु भरो.

10. For this [has been] extracted with all [our] strength, o lord of gifts Do thou drink it quickly, o thou fond of praises ! .

11. Direct thyself into the extracted juice which is suited to thy strength. May it exhilarate thee who deservest the soma.

12. May it penetrate thy belly, may it penetrate thy head with the hymn, o Indra ; may it penetrate thy arms, o brave warrior, to [give us] wealth.

११. 'तुझ्या वळारुरूप' = 'स्वधामनु.' म्हणजे जो तुझ्या वळाला प्रवळ करण्यास शक्तिमात्र आहे असा.

१२. 'वाढु भरो.' म्हणजे तो सोम

पिकून तुझ्या वाहूच्या आंगी सामर्थ्य येओ, आणि त्याच्या योगेंकरून तूं शत्रू-वर ह्मळा करून त्याचे धन हरण करून तें आम्हाला दे.

सूक्तम् ५२-२८६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्याधतसो गायत्र्यः । षष्ठी
जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ।

इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् ।

इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च ।

तुभ्यं हव्यानि सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च ।

तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशं च नो घसो ज्योषयासे गिरंश्च नः ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥ ३ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । ज्योषयासे । गिरः । च । नः ।

वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण व्याप्नोतु । ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण सह) शिरः प्र [अभ्योतु] (=तव शिरः
प्रकर्षेण व्याप्नोतु) । हे शूर, राधसे (=अस्माकं धनदानाय) [तव] बाहू प्र [अ-
भ्योतु] (=प्रकर्षेण व्याप्नोतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, प्रातः (=प्रातःसवने) धानावन्तं (=भृष्टयवयुक्तं) करम्भिण
(=दधिभिश्चस्तुभिर्गुक्तम्) अपूपवन्तं (=पुरोळाशयुक्तम्) उक्थिनं (=स्तोत्रयुक्तं)
नः [सोमं] जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. हे इन्द्र, पचत्यं पुरोळाशं (=पचने साधुं पक्वं पुरोळाशं) जुषस्व (=सेवस्व)
आ गुरस्व च (=समीचीनोपं पुरोळाश इत्यभिगृणीहि) च । तुभ्यं हव्यानि सिस्त्रते
(=त्वदर्धं हवीषि आहवनीयं प्रति गच्छन्ति) ॥

३. नः पुरोळाशं च घसः (=अस्माकं पुरोळाशं भक्षय च) वधूयुर्योषणामिव

सूक्त ५२-२८६.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
इंद्र. वृत्त-१-११ गायत्री; ६ ज-
गती; उरलेल्या त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, तूं धानायुक्त, क-
रंभयुक्त, अपूपयुक्त [आणि] स्तो-
त्रयुक्त [असा जो] आमचा [सोम
तो] प्रातःकाळीं सेवन कर.

२. हे इंद्रा, [हा] सुपाक
पुरोडाश तूं सेवन कर आणि त्या-
ची प्रशंसा कर. तुजसाठी हव्यें
अर्पण होत आहेत.

३. तूं आमचा पुरोडाश खा
आणि स्त्रीकामी पुरुष जसा युव-
तीला [भोगितो] तसा तू आ-
मच्या स्तुतीला भोग.

१. 'धाना.' सू. १६ म. २ सू.
२६९ म. ३, ७.

'करंभ.' सू. १८७ म. १०.

'अपूप' म्हणजे पुरोडाश असें सा-
यण म्हणतात. 'अपूप' शब्दाचा साधा-

HYMN 52-286.

To Indra By Vis'vāmitra Me-
tre—the first four verses are
Gāyatrīs, and the sixth is a
Jagati, the rest are Trishtubhs.

1. Do thou enjoy in
the morning o Indra, our
[soma] accompanied by
the fried corn, by the bar-
ley mixed with curds, by
the sacrificial food [and]
by the hymn

2 Do thou enjoy, o
Indra, the well cooked sa-
crificial food and com-
mend it For thee are
flowing the oblations

3 Eat thou our sacri-
ficial food, and also enjoy
our hymns even as an
amorous man [enjoys] a
young woman

रण याज्ञिक कर्मांत 'वडा' असा अर्थ
समजतात.

२ 'प्रशंसा कर' = 'आ गुरस्व.'
म्हणजे हा चांगला आहे अशी तू त्याची
स्तुति कर

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुपस्व नः ।

इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुपस्व । नः ।

इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यस्ततोता जरिता तूर्ण्यथो वृषायमाण उप गीर्भिरीष्टे ॥५॥१७॥

माध्यन्दिनस्य । सर्वनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह ।

चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअथेः । वृषऽयमाणः । उप ।

गीऽभिः । ईष्टे ॥ ५ ॥ १७ ॥

तृतीयं धानाः सर्वने पुरुषुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥६॥

तृतीयं । धानाः । सर्वने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । मम-

हस्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम ।

धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

नो गिरो जोषयासे च (= यथा स्त्रीकामो युवा युवति सेवते तथा अस्माकं स्तुतीः सेवस्व च) ॥

भाषायाम्.

४. हे सनःश्रुत (= पुरातनफालादारभ्य प्रख्यातेन्द्र), प्रातःसावे (= प्रातःसर्वने) नः पुरोळाशम् (= अस्माकं पुरोळाश) जुपस्व । हे इन्द्र, ते क्रतुर्बृहन् हि (= तव वीरकर्म महद्भवति हि) ॥

५. हे इन्द्र, माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य (= मध्यदिने भवस्य सर्वनस्य) धाना. पुरोळाश [च] इह (= अत्र यज्ञे) चारु कृष्व (= क्रमनीय कुरु = अक्रमनीयमपि क्रमनीयोऽस्तीति प्रशस्य सेवस्व) । यत् (= यत्र माध्यन्दिने सर्वने) स्तोता जरिता (= स्तोत्रवर्तणसकृत्) तूर्ण्यर्थः. (= स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनो) वृषायमाणः (= वृषेवाचरन् = बलस्य दर्शयित्वा सन्) गीर्भिः (= स्तुतिभिः) प्र उप ईष्टे (= स्तोति) ॥

४. हे चिरकाल प्रख्यात
[इन्द्रा], त्वं आमचा पुरोडाश
प्रातःसवनांत सेवन कर. कारण हे
इन्द्रा, तुझा पराक्रम मोठा [होय].

५. हे इन्द्रा, त्वं येथे माध्य-
दिन सवनाच्या धाना [आणि]
पुरोडाश गोड कर, ज्या माध्यदिन
सवनात सप्तश्रम [आणि] उत्सुक
उपासक स्तोता स्तुतीनीं [तुला]
स्तवितो.

६. हे बहुतानीं स्तविलेल्या
इन्द्रा, तिसऱ्या सवनांत आम्ही अ-
र्पिलेला जो पुरोडाश त्याची तू
सभावना कर. हे प्रज्ञावान् [इन्द्रा],
ज्याजबरोबर ऋभु आणि वाज
आहेत त्या तुला आम्ही हविरन्
आणि स्तोत्रे याही भजू.

4. Do thou enjoy our
sacrificial food in the
morning sacrifice, o thou
renowned from antiquity !
For great is thy exploit, o
Indra !

5. Accept here, o In-
dra, [as] agreeable the fried
barley and the sacrificial
food of the midday sacri-
fice, when the pious praiser,
active and powerful, prai-
ses [thee] with hymns.

6. And do thou honour
our fried barley and our
offered sacrificial food, in
the third sacrifice o thou
praised by many. We will
worship o wise one, with
food and hymns, thee ac-
companied by Ribhu and
by Vâja

५ 'गोड कर' = 'चार दृष्व' म्ह-
णजे भक्षण कर तो वसाहि असला
सरी गोड असें समजून त्याचें सेवन कर

६ 'ऋभु' आणि 'वाज' सू. २०
म ४ इत्यादि.

पुषण्वते ते चक्रमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमद्वि सगणो मरुद्विः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पुषण्वते । ते । चक्रम् । करम्भम् । हरिवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्वि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिव । वृत्रऽहा ।

शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

॥ १८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय ।

नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय ।

धृष्णो इति ॥ ८ ॥ १८ ॥

६. हे पुषस्तुत (=बहुभिः स्तुत), त्रितीये सवने नः (=अस्माक) धाना आ-
हुत पुरोळाश (=हुत पुरोडाश च) ममह्रस्व (=भक्षणेन महय सभावय) । हे कवे
(=मेधाविनिन्द्र), प्रयस्वन्तः (=सभृतहविष्ठा वय) धीतिभि (=स्तुतिभिर्)
ऋभुमन्त वाजयन्त त्वा (=ऋभून् वाज त्वा च परस्परसयुक्तान्) उप शिक्षेम
(=परिचरेम) ॥

भाषायाम्.

७. पुषण्वते ते (=पुषणे तुभ्य च) करम्भं चक्रेम (=दधिमिश्र सक्तु भक्षणार्थं
कृतवन्तः स्म) । हरिवते हर्यश्वाय (=हर्यश्वयुक्ताय तुभ्य तव सुवर्णवर्णाश्वेभ्यश्च)
धानाः [कृतवन्तः स्म] । मरुद्विः सगणः अपूपम् अद्वि (=मरुतस्त्व च पुरोडाश
भक्षयत) । हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=ज्ञानवास्त्व) सोमं पिव ॥

८. [हे ऋत्विजः], अस्मै नृणा वीरतमाय (=शूरेषु मध्ये वीरधेणाय तस्मा
इन्द्राय) धानाः पुरोळाश (=धानाः पुरोडाश च) तूयं (=क्षिप्र) प्रति भरत
(=सपादयत)—हे इन्द्र, दिवेदिवे (=प्रतिदिन) सदृशीः (=एकविधा) [धा-
नाम्] तुभ्य (=त्वदर्थम्) [अर्प्यन्ते] ता हे धृष्णो (=शत्रूणाम् अभिभयन-
शील), त्वा सोमपेयाय वर्धन्तु (=त्वा सोमस्य पानाय वर्धयन्तु) ॥

७. ज्याजबरोवर पूषा आहे त्या तुजसाठी आम्ही करभ केला आहे. सुवर्णवर्णांश्चयुक्त [आणि] सुवर्णवर्णांश्च [जो तूं त्या तुज-साठी धाना [केल्या आहेत]. मरुद्गणांस बरोवर घेऊन तूं अपूप खा. हे शूरा, वृत्रहता [आणि] ज्ञानी तूं सोम पी.

८. या कारणें सत्वर धाना अर्पण करा, सर्व शूरांमध्ये उत्तम वीर जो [इद्र], त्याकारणें पुरोडाश [अर्पण करा].—हे इद्रा, हे शत्रुविजयी, प्रतिदिनीं तुला एकसारख्याच धाना [अर्पण केल्या जातात.] [त्या] तुला सोमपानासाठीं प्रवळ करोत.

7. We have made the offering of barley and curds for thee and Pûshâ, [and] fried barley for thee and thy horses, thou who art possessed of golden horses Eat the sacrificial food, accompanied by thy train of the Maruts. Drink the soma, o brave one, thou the knowing one, the killer of Vritra.

8. Offer quickly [o friends], the fried barley to him, [and] the sacrificial food for the best of heroes among warriors.—Every day, o Indra, the same [kind of] fried barley [is offered] to thee, may it invigorate thee, o victorious one, for to drink the soma

७. 'पूषा' हे एका प्रसिद्ध वैदिक देवाचे नाव आहे त्याविषयी पूर्वी पु-

ष्कळ ठिकाणी निदेश आलाच आहे. सू. १४ म. ३ इत्यादि पहा.

सूक्तम् ५३-२८७.

विश्वामित्र ऋषिः । आग्नेन्द्रापर्वतदेवताका । पञ्चदशीषोडश्यां
 वाग्देवते । तदुत्तराश्वतस्रो रथाङ्गदेवताकाः । शिष्टा
 ऐन्द्राः ॥ दशमी षोडशी च द्वे जगत्पौ । त्रयोदशी
 गायत्री । द्वादशीविंशीद्वाविंशस्तिस्त्रिंशोऽनुभुमः ।
 अष्टादशी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।
 वीतं हव्यान्ध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सु-
 वीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळ्या ।
 मदन्ता ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वती), [युवा] बृहता रथेन (=महता रथेना-
 गत्वा) वामीः (=कमनीयाः) सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रयुक्ता) इषः (=अन्न-
 संपद) आ वहतम् (=आनयतम्) । हे देवा (=देव्यो द्योतमानाविन्द्रापर्वती),
 अध्वरेषु (=यज्ञेषु) हव्यानि वीतं (=हवीषि भक्षयतम्) । इळ्या मदन्ता (=सो-
 मलक्षणेन पेयेन माद्यन्तो युवा) गीर्भर्वधेथां (=स्तुतिभिः प्रवृद्धौ भवतम्) ॥

सूक्त ५३-२८७.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-१
इंद्रापर्वत (इंद्र आणि पर्वत):
२-१४ इन्द्र; १५, १६ वाक्;
१७-२० रथांगे; २१-२४ इंद्र-
वृत्त-१-९, ११, १४, १५, १७,
१९, २१, २३ आणि २४ या
त्रिष्टुप्; १०, १६ जगती; १२,
२०, २२ अनुष्टुप्; १३ गायत्री;
१८ बृहती.

१. हे इन्द्र आणि पर्वत हो,
तुम्ही मोठ्या रथानें रमणीय [आ-
णि] चांगल्या शूरपुत्रांनी युक्त
अशा अन्नसंपत्ति आणा. हे देदी-
प्यमान [इन्द्रापर्वत] हो, तुम्ही
यज्ञांत हव्ये भक्षा, स्तुतींनी प्रबळ
व्हा, [आणि] हवीनें हर्ष पावा.

१. 'पर्वत.' हें एका देवाचे नाव
वेदात बऱ्याच ठिकाणी येत असते. ते
बहुतकरून इंद्र, सविता इत्यादिक देवा-
बरोबर येतें. केव्हां केव्हा, उदके, नद्या,
गृध इत्यादि पदार्थाबरोबरहि येते, पण
तेव्हां 'पर्वत' शब्द अनेक वचनी
असतो. 'पर्वत' देवाविषयी स्वतः
कोणतेंहि सूक्त ऋग्वेदात नाही. दुसऱ्या
देवाबरोबर त्याची स्तुति येते. ऋ. १०.
१५८. ३ यात 'पर्वत' देव म्हणजे इंद्र.
सहचर (म्हणजे इंद्राबरोबर असणारा)

HYMN 53-287.

To *Indraparvatau* (*Indra* and
Parvata) v. 1; *Indra* vs. 2-14;
Vāk vs. 15, 16; *Rathāngas* (the
wheels and other members of
chariot wheels) vs. 17-20, *Indra*
vs. 21-24. By *Viśvāmitra*. Me-
tre—1-9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23,
24 *Trishtubhs*; 10, 16 *Jagati*;
12, 20, 22 *Anuṣṭubhs*, 13 *Gāya-
tri*, 18 *Bṛhatī*.

1. O *Indra* and *Par-
vata*, do you bring in
[your] great chariot de-
lightful food with brave
heroic sons. Eat the offer-
ings in the sacrifices, o
brilliant ones! Be ye in-
vigorated with the hymns,
being exhilarated with the
drink.

एक देव असे सायण म्हणतात. ऋ. ७.
३७. ८ यात 'पर्वताच्या कपेने आम्हाला
धन मिळो' असें म्हटले आहे; तेथे सा-
यण 'पर्वत' म्हणजे इंद्राचा एक
मित्र असें म्हणतात. ऋ. ४. ५५. ५
यांत 'मी पर्वताचा आश्रय याचिंतों.'
असें म्हटले आहे; तेथेंहि सायण 'पर्वत'
म्हणजे त्या नावाचा एक देव इंद्राचा
सखा असें म्हणतात. या शिवाय 'पर्वत' या
देवाविषयी दुसरे काही सांगितलेले नाही.
'पर्वत' हे वेदात गिरीचे, मेघाचे

तिष्ठ॑ सु॒ कै मघ॑व॒न्मा परा॑ गाः सोम॑स्य॒ नु त्वा॑ सु॒षुत॑स्य॒ यक्षि॑ ।
 पितु॑र्न पु॒त्रः सिच॑मा र॒भे न॒ इन्द्र॑ स्वादि॑ष्ठया गिरा॒ शची॑वः ॥ २ ॥
 तिष्ठ॑ । सु॒ । क॒म् । म॒घऽव॒न् । मा॒ । परा॑ । गाः । सोम॑स्य । नु॒ । त्वा॑ ।
 सु॒ऽसु॒त॑स्य । य॒क्षि॑ ।

पि॒तुः । न॒ । पु॒त्रः । सिच॑म् । आ॒ । र॒भे । ते॒ । इन्द्र॑ । स्वादि॑ष्ठया ।
 गि॒रा । श॒चीऽवः॑ ॥ २ ॥

शंसा॑वा॒ध्वर्यो॑ प्रति॒ मे गृणी॑हीन्द्रा॒य वाहः॑ कृ॒णवा॑व जुष्ट॑म् ।
 एदं॑ व॒र्हि॒र्यज॑मानस्य सी॒दा॒था च॑ भू॒दुक्थ॑मिन्द्रा॒य श॒स्तम् ॥ ३ ॥
 श॒सा॑व । अ॒ध्व॒र्यो॑ इति॑ । प्रति॑ । मे॒ । गृ॒णी॒हि॒ । इन्द्रा॑य । वाह॑ । कृ॒ण॒वा॒व॒ । जुष्ट॑म् ।

आ॒ । इ॒दम् । व॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । अ॒थ॒ । च॒ । भू॒त् । उ॒क्थ॑म् ।
 इन्द्रा॑य । श॒स्तम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मघवन्, सु क तिष्ठ (=सुखेनास्मिन्यज्ञे तिष्ठ) । मा परा गा (=अस्मदीयाद्यज्ञान्मागच्छ) । नु (=क्षिप्र) त्वा सुसुतस्य सोमस्य यक्षि (=सुध्वभिपुतेन सोमेन त्वा भजे) । हे शचीव (=पराक्रमवन्), पितुर्न पुनः (=पितुः सिच पुनो यथारभते तथा) स्वादिष्ठया गिरा (=मधुरस्तमया स्तुत्या) ते सिच (=तव वस्त्रप्रान्तम्) आ रभे (=आलभे=गृह्णामि) ॥

३. हे अध्वर्यो, [आवा] शसाव (=स्तोत्र करवाव) । मे प्रति गृणीहि (=उत्साहजनन प्रतिगिर दत्स्व) । इन्द्राय जुष्ट वाहः कृणवाव (=प्रीतियुक्त स्तोत्र करवाव) । यजमानस्य इद वार्हिरा सीद (=आगत्यैतस्मिन्वार्हिष्युपविश) । अथ च (=एव सति) इन्द्राय उक्थ (=स्तोत्र) शस्त भूत् (=प्रशस्त भवतु) ॥

२. हे मघवन्, तूं राहाच, जाऊं नको. चांगला पिळून काढिलेला सोम मी तुला आतांच अर्पण करीन. हे पराक्रमकारी इन्द्रा, पियाचा [पदर] पुत्र [धरितो] तसा मी अत्यंत मधुर स्तुतीनें तुझा पदर धरितों.

2. Do thou stay here o Maghavan, do not go. Let me worship thee just now with the well-extracted soma. With the sweetest hymn I seize the end of thy garment, o mighty Indra, even as a son [seizes] that of his father.

३. हे अध्वर्यू, तूं आणि मी स्तुति करूं या, तूं मला प्रोत्साहजनक वचन बोल. इंद्राकारणें प्रीतिकर स्तोत्र करूं या, यजमानाच्या या दर्भावर येऊन तूं बैस. आणि नंतर इंद्राकारणें स्तोत्र गायलें जाओ.

3. Let us both praise, o Adhvaṛyū. Respond to me. Let us make an agreeable hymn for Indra. Come and sit on this kus'a [grass] of the sacrificer. And let a song be chanted for Indra.

आणि वज्राचे नाव आहे. तेव्हा मेघ अथवा वज्र याचा जो अभिमानी देव

तोच पर्वत असावा असें वाटते.

२. 'राहाच.' म्हणजे, इन्द्र रथात बसून जात आहे तो दिसत आहे असें सूक्तवक्ता कळपीत आहे, आणि म्हणतो

की, हे इंद्रा, तूं दुसऱ्या उपासकाकडे जात असशील तर जाऊं नको, आमच्या परीच राह.

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यछ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । ध-

न्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

॥ १९ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र ।

ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रास-

भस्य ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

४. जाया इत् अस्त (= भायैव गृह भवति) । सा इत् उ योनिः (= सैव पत्यु-
निवासस्थान भवति) । युक्ता हरयस्त्वा तद् वहन्तु (= रथे युक्ताः पोताश्वास्त्वा तत्र
गृह एव नयन्तु) । [वय] यदा कदा च सोम सुनवाम (= त्वदर्थं सोममभिपुत
यरवाम) अग्निर्दूतस्त्वा अच्छ धन्वाति (= दूतभूतोऽग्निस्त्वा गच्छतु) ॥

५. हे मघवन्, परा याहि आ याहि च (= अस्मादेव यजनात्पराङ्मुखो गृह प्रति
गच्छ देवयजनं प्रत्यागच्छ च) । हे भ्रातरिन्द्र, उभयत्र ते अर्थ (= तव गृहे तथै-
वास्माकं देवयजने त्वदर्थं प्रयोजनं भवति) । यत्र बृहतो रथस्य निधानं (= यत्र
स्थले तव महतो रथस्यावस्थानं) [तत्र] रासभस्य वाजिनो विमोचनं (= हेमरथ-
वर्धतोभस्य रथाद्विमोचनं) [भवति] ॥

४. हे मघवन्, जाया हेच घर [होय], तीच निवासस्थान [होय]. [रथास] जोडिलेले तुझे पिवळे घोडे तुला तेथेच नेओत. आणि आम्ही जेव्हां केव्हां सोम काढूं तेव्हां अग्नि दूत तुजप्रत धांवत जाओ.

५. तूं जा आणि हे मघवन्, तूं ये. हे भ्रात्या इंद्रा, दोन्ही ठिकाणीं तुझे प्रयोजन [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ थांबावयाचा तेथें तुझा खिकाळणारा वारू सुटावयाचा.

4. The wife is the house, o Maghavan, she is the home. May thy golden horses carry thee thither. and whenever we shall extract the soma, may Agni the messenger run to thee.

5. Go Maghavan, and come, o brother India. There is need of thee in both places. There where the vast chariot shall set down, there shall happen the unharnessing of the neighing steed.

४. ऋषि कल्पना करितो की, इंद्राची स्त्री त्याच्या घरी त्याची वाट पाहत असेल, या साठी इंद्राला आपल्या घरी जावयास सांगतो, आणि प्रार्थतो की, जेव्हा केव्हा आम्ही सोम काढू आणि इंद्राला अर्पू, तेव्हा तो अग्नीच्या द्वारे इंद्राच्या घरी पाठवू किंवा इंद्राला बोलाविण्याकरिता अग्निदूताला इंद्राकडे पाठवू.

५. 'हे इंद्रा तूं आता जा.' 'आणि

पुढे ये. घरी गेलास तर तुझी स्त्री आहे. येथे राहिलास तर तुला हनि मिळेल. तुझ्या घोड्याविषयी म्हणावे तर तू जेथे राहशील तेथे तुझ्या घोड्याच्या अजाविषयी सोय होतच आहे.'

‘समृद्धीनिशी’ = ‘दक्षिणावत्.’ म्हणजे वारूला पुष्कळ सावयास मिळेल, हा एक अर्थ; अथवा तो उपासकाला समृद्धि प्राप्त करून देईल हा दुसरा अर्थ.

अपा. सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।
 यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥६॥
 अपा । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया ।
 सुऽरणम् । गृहे । ते ।
 यत्र । रथस्य । बृहत । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । दक्षि-
 णाऽवत् ॥ ६ ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीरा ।
 विश्वामित्राय ददंतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयु ॥७॥
 इमे । भोजा । अङ्गिरस । विरूपा । दिव । पुत्रास । असुरस्य ।
 वीरा ।

विश्वामित्राय । ददंत । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयु ॥७॥

भाषायाम्

६ सोमम् अपा (=सोम पिव) । हे इन्द्र, अस्त प्र याहि (=अन तर गृह प्रति गच्छ) । ते (=तव) गृहे कल्याणीर्जाया (=मङ्गलकारिणी भार्या) सुरण (=सुख) [च] [भवति] । यत्र बृहतो रथस्य निधान (=यत्र स्थले तव महतो रथस्यावस्थान) [तत्र] वाजिनो विमोचन दक्षिणावद् (=अथस्य मोचन भवति उपासकै खादन पान च तुभ्य तवाश्रय च दीयते) ॥

७ इमे (=ते प्रसिद्धा) भोजा (=हविषा दातार) अङ्गिरस (=एतन्नामान पूर्वे ऋषयो) विरूपा (=एतन्नामका केचिदृषय) असुरस्य दिव पुत्रा वीरा (=बलवतो ऋदेवस्य वीरभूता पुत्रा मरुतो) विश्वामित्राय [मघा] मघानि ददत (=विश्वामित्राय धनानि प्रयच्छत स त) सहस्रसावे (=सहस्र सामा स्य ते यत्र तस्मिन् यज्ञे=तादृशान्यज्ञान् कर्तुम्) आयु प्र तिर ते (=अस्माकमायु प्रवर्धयतु) ॥

भोजा सौदासा क्षत्रिया । तेषा याजना विरूपा नानारूपा मेधातिथिमभृतयो-
 ङ्गिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रास पुत्रा वीरा बलवन्तो मरुत ।
 त सर्वे विश्वामित्राय मघा सहस्रसावे । सहस्र सूपतेऽप्रेति सावोऽथमेध । तस्मिन्मथ-
 मेधे मघानि महनीयानि धनानि ददत प्रयच्छत स त आयुर्जावनमन्न वा प्र ति-
 रते प्रनयन वर्धयति । इति सायण ॥

६. हे इंद्रा, सोम पी [आणि नंतर] घरीं जा. तुझ्या घरीं मंगलकारिणी स्त्री [आणि] आनंद [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ थांबावयाचा तेथें तुझा वारू समृद्धीनिशीं सुटावयाचा.

७. ते उदार [यजमान], अंगिरस, विरूप [आणि] प्रबळ ब्रूचे वीरपुत्र, विश्वामित्राला सहस्र सवनांत सपत्ति देऊन [त्याचें] आयुष्य वाढवोत.

6. Drink the soma [and then] go home, o Indra. A virtuous wife and happiness is in thy home. Where [thy] vast chariot shall set down, there [shall happen] the bounteous unharnessing of thy steed.

7. May those liberal Angirases, [those] Vis'várūpas [and] the brave sons of mighty Dyaus bestow gifts on Vis'vâmitra in the thousandfold soma-sacrifice and prolong [his] life.

७. 'विरूप.' म्हणजे मेधातिथि इत्यादिक जे अंगिरस कुळातील ऋषि, ते असें सायणाचार्य म्हणतात.

'ब्रूचे पुत्र' म्हणजे मरुत् असें सायणाचार्य म्हणतात.

ह्या कठिण ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो की, 'अंगिरसादिक जे पूर्वी

होऊन गेलेले ऋषि, ते आणि मरुत् देव जे ते मज विश्वामित्राला धन देऊन, माझे आयुष्य वाढवोत.' प्राचीन काळी होऊन गेलेले जे ऋषि, त्यांनी येऊन कल्याण करावें अशी प्रार्थना वेदात पुष्कळ ठिकाणी येत असते.

रूपंरूपं मघवां वोभवीति मायाः कृष्णानस्तन्वं परि स्वाम् ।
 त्रिर्यद्विवः परि मुहुर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥
 रूपम्ऽरूपम् । मघवा । वोभवीति । मायाः । कृष्णानः । तन्वंम् ।
 परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहुर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः ।
 अनृतुपाः । ऋतावा ॥ ८ ॥

महा ऋषिर्देवजा देवजुतोऽस्तभ्रातिसिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।
 विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥
 महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजुतः । अस्तभ्रात् । सिन्धुम् । अ-
 र्णवम् । नृचक्षाः ।
 विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः ।
 इन्द्रः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. मघवा स्वां तन्वं परि मायाः कृष्णानः (=स्वकीयाच्छरीराच्छरीरान्तराणि निर्मिमाणः सन्) रूपंरूपं वोभवीति (=यद्यद्विषयं कामयते तच्चद्रूपात्मको भवति) ।
 यद् (=यदा) अनृतुपाः (=न केवलमृतुभिः किंतु ऋतोऽर्केतेषु सोमस्य पाता)
 ऋतावा (=सत्यवान्) [इन्द्रः] स्वैर्मन्त्रैः (=स्वकीयैर्मन्त्रैः प्रियैः स्तोत्रैर्) दिवः
 परि (=शुलोकसकाशात्) मुहुर्तम् (=एककालमेव) निरा अगात् (=प्रत्यहं
 त्रिषु कालेष्वगच्छति) ॥

नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिष्विषु सवनेष्वागात् । आगच्छति । इति सायणः ॥
 ९. देवजाः (=देवजातो) देवजुतः (=देवमेरितो) नृचक्षाः (=नृणां द्रष्टा=
 नायको) महात् ऋषिः (=विश्वामित्र.) अर्णवं सिन्धुम् (=उदकवन्तं विषादुषुतोऽश्वोः
 संभेदम्) अस्तभ्रात् (=निरुद्धवेगमकरोत्) । यत् (=यदा) विश्वामित्रः सुदासं
 (=पूजयनं राजानम्) अवहत् (=अयाजयत्) [तदानीम्] इन्द्रः कुशिकेभिर-
 प्रियायत (=कुशिकैः सह प्रिय इवाचरत्) ॥

८. मघवा वेगवेगळीं अनेक-
रूपें घेतो आणि आपल्या शरी-
रापासून अनेक शरीरें निर्मितो.
कारण कीं अकाळीं सोम पिणारा
सत्यवान् [इन्द्र] आपल्या मंत्रांच्या
योगानें दुलोकाहून प्रतिदिवशीं
तीन वेळ एकाच क्षणांत येत अ-
सतो.

९. देवजात, देवप्रेरित मनु-
ष्यनायक महान् ऋषि [विश्वामित्र]
जलागाध नदीला थांबविता झाला.
जेव्हां विश्वामित्र सुदासाकडून य-
जन करविता झाला तेव्हां इन्द्र
कुशिकांचा प्रिय झाला.

8. Maghavā assumes
every form, evolving bodies
from his own body. For
he the drinker [of the
soma] out of seasons, he,
the possessor of Truth,
thrice comes by virtue
of his own hymns from
heaven at the same hour.

9. The great Rishi, god-
begotten [and] god-inspir-
ed, [and] leader of men,
stopped the deep river.
Indra behaved as dear to
the Kus'ikas when Vis'vā-
mitra guided Sudās in the
sacrifice.

८. 'एकाच क्षणांत' = 'परि मुहूर्तम्.'
म्हणजे अनेक उपासकांच्या घरी जाव-
याचें असतां हि इन्द्र सर्वोच्या घरी जातो,
आणि एकाच्या मागून दुसऱ्याच्या घरी
जात असतो असें नाही, तर सर्वोच्या
घरी एकाच संमयीं जात असतो.

'आपल्या मंत्रांच्या योगानें' = 'स्वै-
र्मन्त्रैः.' म्हणजे इंद्राला जी सूक्तें अर्पण
करितात तीं त्याला येण्याविषयी प्रार्थना
करून आणीत असतात.

'जलागाध नदीला थांबविता झाला'

= 'अर्णवं सिन्धुम् अस्तभात्.' म्हणजे वि-
पाद्शुशुभ्रीच्या संगमाला. सू. २६७ मं. १
पहा.

९. 'सुदास.' सू. ४७ मं. ६ आणि
टीप पहा. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा
की, 'विश्वामित्रानें ज्या दिवशी इन्द्रापी-
त्यर्थ सुदास पैजवन राजाकडून यज्ञ क-
रविला, त्या दिवसापासून विश्वामित्राचें
कुळ इंद्राला प्रिय झाले आणि इंद्र त्यास
प्रिय झाला.'

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिर्ध्वरे सुते सचा ।
 देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु
 ॥ १० ॥ ॥ २० ॥

हंसाः ऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीः ऽभिः ।
 अध्वरे । सुते । सचा ।
 देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः ।
 सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥ २० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।
 राजा वृत्रं जह्वन्नप्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥
 उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मु-
 ञ्चत । सुऽदासः ।
 राजा । वृत्रम् । जह्वन्त । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते ।
 वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे कुशिरुवशोद्ववाः], हंसा इव अद्रिभिः (= प्रावभिः) श्लोकं कृणुथ (= ध्वनिं कुरुत) अध्वरे सुते सचा गीर्भिर्मदन्तः (= यज्ञे सोमेभिपुते सति देवान् सौत्रैर्हरयत च) । हे विप्राः (= मेधाविनो) नृचक्षसः (= नृणां नायकाः) कुशिकाः (= कुशिकवंशजा) ऋषयः, देवेभिः (= देवैः सह) सोम्यं मधु (= मधुरं सोमरस) वि पिबध्व (= परस्परव्यतिहारेण पिबत) ॥

११. हे कुशिकाः (= कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः), उप प्र इत (= “ अथस्य समीपे प्रवक्षेण गच्छत ”) । चेतयध्वं (= “ सावधाना भवत ”) । सुदासः (= पैजवनस्य राज्ञः) अथ राये (= दिग्विजयेन धनप्राप्तये) प्र मुञ्चत (= प्रकृषेण मुञ्चत) । राजा (= इन्द्रो) वृत्रं (= शत्रु) प्राक् अपाक् उदक् (= पूर्वस्या दिशि पश्चिमदिशि उत्तरदेशेषु च) जह्वन्त (= अतिशयेन हन्यात्) । अथ (= तथा हनने सति) [स पैजवनः] पृथिव्या वरे आ (= पृथिव्याः श्रेष्ठे शिखरे = देवयजनलक्षणे) यजाते (= यजेत) ॥

१०. तुम्ही ग्राव्यांनीं हंसाप्र-
माणें धनि करा आणि यज्ञांत
सोम काढितांच स्तुतींनीं [देवांला]
हर्षवा. हे मेधावी, नरनायक कु-
शिक ऋषींनो, तुम्ही सोम मधुर-
पेय देवांसहित प्या.

११. हे कुशिकांनो, तुम्ही
चला, सावधान व्हा. सुदासाचा
अश्व धनासाठीं सोडा. राजा [इंद्र]
पूर्वेत, पश्चिमेत [आणि] उत्त-
रेत शत्रूला मारमारून टाकिल.
नंतर [सुदास] पृथिवीच्या श्रेष्ठ
स्थळीं यज्ञ करो.

10. Like flamingoes
you make a sound with
the [soma-pressing] stones,
exhilarating [the gods]
with hymns, when the so-
ma is extracted. Drink ye
the sweet soma-juice with
the gods, ye wise Rishis,
sons of Kus'ika, leaders of
men!

11. Come, o sons of
Kus'ika, be prepared. Let
go the horse of Sudâs for
wealth. The king [Indra]
shall have slain the ene-
my in the east, in the
west, in the north. Then
let the sacrificer perform
the sacrifice on the pin-
nacle of the earth.

१०. 'कुशिक' हें सूक्त ज्याने केले
तो कुशिक कुळांतला होता. तो आपल्या
गोत्रजांस बोलत आहे.

११. सुदास राजा अश्वमेधासाठी घो-

डा सोडणार होता त्या वेळी सूक्तवक्ता
आपल्या कुशिकगोत्रजांस बोलत आहे
असें समजलें पाहिजे.

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अनु-
स्तवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।

करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आशिरम् । दुहे ।

न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाशाखम् । मघवन् ।

रन्धय । नः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. योह [विश्वामित्रः] इमे रोदसी इन्द्रम् (=इमे द्यावापृथिव्याविन्द्रं च)
अनुष्टव (=स्तुतवानस्मि) [तस्य मम] विश्वामित्रस्य इदं ब्रह्म (=स्तोत्रं) भारतं
जन (=भरतकुल जन) रक्षति (=रक्षिष्यति) ॥

१३. विश्वामित्राः (=विश्वामित्रकुलोत्पन्ना अस्मद्रूपा उपासका) वज्रिणे इन्द्राय
ब्रह्म (=स्तोत्रम्) अरासत (=प्रायच्छन्=वर्यं कृतवन्तः स्मः) । स नः सुरार्धसः, कर-
दित् (=अस्मान् सुधनवतः करोत्येव) ॥

१४. [हे इन्द्र], गावः (=धेनवः) कीकटेषु (=अनार्यनिवासेषु जनपदेषु)
ते (=त्वदर्थे) किं कृण्वन्ति (=किं कुर्वन्ति=करिष्यन्ति) ? न [ता] आशिरं
दुहे (=सोममिथणयोग्य पयो न दुहन्ति) न तपन्ति घर्म (=प्रवर्गाख्यकर्मोपयुक्त
पयोपि न तापयन्ति) । [अतः कारणात्] प्रमगन्दस्य (=वार्धुविकपुत्रस्य) वेदः

१२. ज्यापेक्षां मी ह्या उभय
द्यावापृथिवीला [आणि] इंद्राला
स्तविलें आहे, त्यापेक्षां [मज]
विश्वामित्राचें हें स्तोत्र भारत जना-
ला रक्षील.

१३. विश्वामित्रांनीं वज्रधर
इंद्रासाठीं [हें] स्तोत्र केलें आहे.
तो आम्हांला सुसंपन्न करीलच
करील.

१४. [हें इंद्रा], कीकटां-
तील गाई तुजकरितां काय क-
रितात ? सोमांत घालावयाचें दूध
देत नाहीत, [आणि] पायस [हि]
शिजवीत नाहीत. तूं व्याजखोरा-
च्या पोराचें धन आम्हांला आणून
दे. हे मघवन्, तूं नैचाशाखाला
आमच्या अधिकाराखालीं आण.

12. Inasmuch as I
Vis'vāmītra have praised
both these worlds [and]
Indra, this my hymn will
protect the race of Bha-
rata.

13. The sons of Vis'vā-
mītra has given [this]
hymn to Indra, the wiel-
der of the thunderbolt.
He shall doubtless make
us rich.

14. What will the cows
do for thee among the
Kikatas? They neither
yield the milk to be mixed
with the soma nor afford
the milk to be boiled for
the oblation. Bring to us
the wealth of the usurer's
son. Bring under our rule,
o Maghavan, the vulgar
races.

१२. 'भारत जनाला.' सू. २५७
मं. २ भारतकुळ म्हणजे सूतवत्ता ऋषि
ज्या कुळांत झालेला तें विश्वामित्राचें कुळ.

१४. 'कीकट' म्हणजे 'अनार्य
देश' असें सायण म्हणतात; म्हणजे
ज्यांत आर्यलोक राहत नाहीत, अनार्य
लोक—कोळी, भिळ वगैरे—राहतात तो
देश. वसईपासून उचरेला निर्मळ गांधी
कार्तिक वद्य १०, ११, १२ या तीन
दिवशी यात्रा भरते ती तेथें शंकराचा-

र्यांनी समाधि घेतल्याचें स्थळ आहे त्या
स्थळी भरते. ती समाधि घेतलेला देश
'कीकट' होय असे म्हणतात.

'नैचाशाख.' म्हणजे ज्याचे पुत्रपौत्र
शूद्रिणीच्या पोटी जन्मलेले आहेत तो
'नैचाशाख.' त्या कुळांत झालेला जो
तो नैचाशाख, असें सायण म्हणतात.
तसा अर्थ असेल, किंवा अनार्य लोकां-
ची एक जात असेल.

ससर्परीरमन्ति वाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेभ्यममृतमञ्जुर्यम् ॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीः । अमन्तिम् । वाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेभ्यः । अमृतम् । अञ्जुर्यम्
॥ १५ ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पद्या नन्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्रयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परी । अमरत् । तूर्यम् । एभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चऽजन्यासु ।
कृष्टिषु ।

सा । पद्या । नन्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिऽजम-
दग्रयः । ददुः ॥ १६ ॥

(=धन) न (=अस्मदर्थम्) आ भर (=आनय) । हे मघवन्, नैचाशास्त्र नो रन्ध्रय (=पतितस्य धनम् अस्मभ्य साधय) ॥

कीमटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु ।... ..प्रमगन्दस्य । द्विगुण्यादिलक्षण परिमाण गतोर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषा ददातीति मगन्दो वार्धुषिन् । तस्यापन्य पुत्रादि प्रमगन्द । प्रस्फुणादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन बोध्यते । तस्यात्यन्तरुसीदिक्कुलस्य वेदो धनमाहर । किं च हे मघवन्धनवन्निद्र नैचाशास्त्रम् । नीचासु शूद्रयोनि-पृत्पादिता शास्त्रा पुनर्पौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशास्त्रम् । शूद्रापत्यैश्च वेवलैः शूद्रा-वेदी पतत्यध इति च पातरुहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य सर्वधि धन नैचाशास्त्रम् । तन्न नोस्मभ्य रन्ध्रय । साधय । इति सायण ॥

भाषायाम्.

१५ जमदग्निदत्ता (=जमदग्निभिर्दत्ता) ससर्परी (=“ सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् ”) अमन्ति वाधमाना (=अज्ञान नाशयन्ती सती) बृहत् मिमाय (=प्रभूत यथा भवति तथा शब्द करोति) । सूर्यस्य दुहिता [सा वाक्] अञ्जुर्य (=जरारहितम्) अमृत (=मरणरहित) श्रव (=अन्न) देवेषु आ ततान (=स-मन्तात्तनोति) ॥

१६. पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु अधि (=निषादपञ्चमपञ्चजनसवन्निनीषु प्रजासु

१५. जमदग्नीनीं दिलेली अज्ञान नाहीसं करणारी सप्तर्षी मोठा नाद करिती शाली. ती सूर्याची कन्या देवलोकीं अजर [आणि] अमर अन्न पौहचविती शाली.

१६. पंचजन लोकांमध्ये [जे] धन [असेल ते] धन [सप्तर्षी त्यांपासून सत्वर आणून [आम्हांस] देओ. जी मला पलस्तिजमदग्नीनीं दिली, अशी ती पक्षसंबंधी [सप्तर्षी] नवें आयुष्य देणारी [होओ].

15. The *Sasarpari*, driving away ignorance, being given by the *Jamadagnis*, made a loud noise. She, the daughter of the sun, carried the undecaying [and] immortal food among the gods.

16. [Whatever] food [there may be] among the people of the five races, may the *Sasarpari* bring it from them quickly. My
new life.

१५. 'जमदग्नि.' हें विश्वामित्राच्या एका पूर्वजाचें नांव आहे. म्हणून 'जमदग्नीनी दिलेली' याचा अर्थ 'विश्वामित्राच्या वंशजांनी दिलेली' असा आहे. 'सप्तर्षी.' हा शब्द कठिण आहे. हा शब्द पुनः दुसऱ्या ठिकाणी ऋग्वेदांत आलेला नाही. सायण 'वागी' असा अर्थ करितात. कोणी पाश्चात्य विद्वान् संमामांत वाजवावयाची एक हुतारी असें कल्पितात. 'सूर्याची कन्या' म्हणजे, सायणाप्रमाणें, 'सप्तर्षी'च होय. आमचा अर्थ अक्षरशः आहे.

१६. ह्या ऋचेत तरी काठिन्य 'सप्तर्षी'चेच आहे.

'पंचजन.' सू. ८९ मं. २० पहा. 'पंचजनांत आहे' म्हणजे सर्व पृथ्वीवरील प्रजेमध्ये आहे असें समजलें पाहिजे.

'पलस्तिजमदग्नि.' दीर्घायुष जे जमदग्नि ऋषि ते असें सायणाचार्य म्हणतात. पुनः हें नांव कोठें आलेले नाही.

'पक्षसंबंधी.' म्हणजे पक्षादिकाचा निर्वाहक जो सूर्य त्याची कन्या असा सायणानी अर्थ केला आहे.

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेवा वि वांहि मा युगं वि शारि ।
 इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥
 स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्नि ।
 मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः ।
 सचस्व ॥ १७ ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा अस्ति ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदाः । अस्ति ॥ १८ ॥

मध्ये) [यत्] श्रवः (= अञ्ज) [तद्] एभ्यः (= पञ्चजनेभ्यः सकाशात्) स-
 सर्परीः (= वादेवता) त्व (= शीघ्रम्) अभरत् (= आनयतु) । या [ससर्परी]
 पलस्तिजमदग्नयः (= एतन्नामान ऋषयो) मे ददुः (= मह्यं ददुः) सा पक्ष्या
 (= मासार्धस्य संवन्धिनी) नञ्यम् आयुः (= नवमायुर्) दधाना (= कुर्वाणा)
 [त्वमाभरत्] ॥

भाषायाम्.

१७. [रथे नियुक्तौ] गावौ स्थिरौ भवताम् । अक्षो वीळुः (= दृढो) [भवतु] ।
 ईषा (= दण्डो) मा वि वांहि (= विद्धो मा भवतु) । युगं मा वि शारि (= विशीर्णं
 मा भवतु) । इन्द्रः शरीतोः पातल्ये ददतां (= विशरणात्प्राक् कीलके धारयतु =
 कीलके यथा न छिन्ने स्यात् स ते तथा धारयतु) । — हे अरिष्टनेमे (= अहिस्तित-
 प्रथिविशिष्ट रथ), अभि नः सचस्व (= अस्माभिः सह संगतो भव) ॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेयभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथेयादिकं युज्जानो
 विश्रामिथो रथाद्धानि स्तौति । इति सायणः ॥

१८. हे इन्द्र, नस्तनूषु बलं धेहि (= अस्माकं शरीरेषु बलं धारय) । नः अ-
 नलुत्सु (= अनलुत्सु बलोर्वर्द्धे) बल [धारय] । जीवसे (= जीवितु) तोकाय
 तनयाय (= पुत्राय पौत्राय च) बलं [धारय] । त्वं हि बलदाः (= बलस्य
 दाता) अस्ति ॥

१७. बैल स्थिर होओत. आंस घट्ट राहो. ईस न तुटो, छुकड न मोडो. खिळे मोडण्याच्या पूर्वी इद्र खांस धरो. हे सुट्टांग [रया], तूं आम्हां बरोबर चल.

१८. हे इंद्रा, तूं आमच्या आंगीं बळ घाल, आमच्या बैलांच्या आंगीं बळ [घाल]. [आमच्या] पुत्रांनीं [आणि] पौत्रांनीं चिर काल जगावें म्हणून त्याला तूं बळ दे. कारण कीं, तूं बळ देणारा आहेस.

१७. प्रयाणाच्या प्रसंगीचे हे वचन आहे.

‘ईस’=‘ईषा.’ म्हणजे गाढीच्या चौकटीपासून ते जुकडापर्यंत जे लाकूड, की ज्यावर हारुणारा बसतो आणि जें

17 May the two bullocks be steady. May the axle be strong. May not the pole be broken, may not the yoke be smashed. May India support the pins before they break. Come to us, o chariot of unbroken peripheries.

18. Put strength in our limbs, put strength, o India, in our bulls, [give strength] to [our] sons [and] grandsons for to live [long] For thou art the giver of strength.

प्रथम रुद्र असून मग लहान लहान होत असते, ते दोन तीन दडाचे मिळून नेलेले असतें तें. त्याला ‘ईषा’ अथवा ‘वधुरा’ असें संस्कृतांत नाव आहे.

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।
अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ।

॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शि-
शपायाम् ।

अक्षं । वीळो इति । वीळीत । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् ।
अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवस्ता आ विमोचनात् ॥ २० ॥ ॥ २२ ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च रिरिषत् ।
स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसौ । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥ २२

भाषायाम्.

१९. [हे इन्द्र], खदिरस्य सारम् अभि व्ययस्व (= खदिरनामवृक्षस्य सारभू-
तम् आर्णं तत्तत्स्थानेषु दाढ्यर्थं निधेहि) । स्पन्दने (= रथस्य गमने सति) शिश-
पायाम् ओजो धेहि (= शिशपास्यदाढनिर्मिते रथस्य फलके बलं निधेहि) । हे
वीळो (= दृढ) वीळित (= दृढीकृत) अक्षं, वीळयस्व (= त्वं दृढो भव) । अस्माद्
यामात् (= रथाद्) नः मा अव जीहिपः (= अस्मान्मा पीपतः) ॥

२०. अयं वनस्पतिः (= वृक्षपतिविकारभूतो रथः) अस्मान् मा च हा मा च
रीरिषत् (= मा त्याक्षीत् मा विनाशयतु च) । आ गृहेभ्यः (= यावद्गृहान्प्राप्तयाम
तावद्) [अपि च] आ अवसौ (= यावद्रथवेगावसानं तावत्) [अपि च] आ
विमोचनात् (= यावद्रथादश्वयोर्विमोचनं तावत्) स्वस्ति [भवतु] ॥

अन यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते !.....! अवसौ । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
इति सायणः ॥

पॉहच ता० १ पासून ता० ३० एप्रिल सन १८८१ पर्यंत.

	ह. आ.
रा. सा. द्वारकादास चतुर्भुज. १८८०/८१	६- ६
रा. रा. गणेश सिताराम शास्त्री.	६- ६
श्रीमंत. ठाकूरसाहेब. लिमडी.	१२-१२
व्ही. एन्. नरसिंह ऐयंगर.	६- ६
रा. रा. विठ्ठल नारायण पाठक.	६- ६
„ „ हरि गोपाळ पाध्ये.	६- ६
„ „ रामचंद्र मोरेश्वर बापट.	६- ६
ग. वा. रंगराव भीमाजी.	६- ६
कारभारी साहेब, संस्थान कोलापूर.	९५-१०
„ सरथान इचलकरजी.	४४-१०
„ संस्थान कागल.	३८- ४
„ संस्थान निशाळगड.	१९- २
„ संस्थान बाणडा.	१९- २
डब्ल्यु. ए. रसेलसाहेब, वेळगांव.	६- ६
रा. रा. कृष्णाजी हरि आपटे मागील बाकी.	२५- ८
„ „ जनार्दन रामचंद्रजी. १८८०/८१	६- ०
„ „ नारायण निश्राम दळवी.	६- ०
„ „ नारायण महादेव परमानंद.	६- ०
रे. जे. एस्. राबर्ट साहेब.	६- ०
„ राबर्ट. सि. रकायर साहेब.	६- ०
मो. पी. पिटरसन साहेब.	६- ०
रा. रा. गणेश नरसिंह जोशी.	६- ०
„ „ गोविंद गंगाधर फडके.	६- ०
मेजररी. मिशन. ला० शरणपूर.	६-१२
रा. रा. जगनाथ इच्छाराम.	६- ६
एम्प्लेकेशन इनस्पेक्टर, नागपूर.	४१- ७
ग. रा. वामनराव महादेव लेले.	६- ६
„ „ मुहंमद बाळकृष्ण बटी.	६- ६
„ „ कृष्णराव नारायण रेगे. १८८१/८२	६- ६

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केले आहे.

भापांतरकर्ता

•

१९. सैराचें सार जागचे-
जागीं घाल. [हे इंद्रा], रथ जात
असतां फळीचे आंगीं जोर राही
असें कर. हे घट्ट [आणि] घट्ट
बसविलेल्या आंसा, तूं घट्ट ऐस.
या रयांतून आम्हांला पडूं देऊं
नको.

२०. हा वृक्षराज आम्हांला
न टाको [आणि] आम्हांला न
दुखवो. आमच्या घरापर्यंत, [रथ]
यांचेपर्यंत, [घोडे] सुटत तोंप-
र्यंत, कल्याण असो.

19. Put the pith of the
Khadira tree in its place,
[when the chariot is] in
motion put strength in the
plank. O strong, [axle]
strengthened axle, be thou
strong. Do not let us fall
away from this chariot.

20. May this lord of
the forest never leave us
nor hunt us. [May all be]
safe up to [our] house, up
to our arrival, up to [our]
unharnessing the horses.

१९. 'सैराचे सार' = 'सदिरस्य
सारम्.' म्हणजे ज्याची आणि करितात
तो सैराचा तुकडा.

२०. 'वृक्षराज' = 'वनस्पतिः' म्ह-
णजे मोठमोठ्या वृक्षाचा केलेला रथ.

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्जूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमुं द्विप्मस्तमुं प्राणो जहातु ॥ २१ ॥
इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽ-
वन् । शूर । जिन्व ।

यः । न । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यम् । ऊं इति । द्विप्मः ।
तम् । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।
उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रऽयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

२१. शूर हे इन्द्र, हे मघवन्, अद्य बहुलाभिः (=प्रभूताभिः) यात्श्रेष्ठाभिः
(=शत्रुवधकर्मणि श्रेष्ठभूताभिः) ऊतिभिः (=रक्षाभिर्) नो जिन्व (=अस्मान्
प्रीणय) । यो नो द्वेष्टि सः अधरः पदीष्ट (=अधरः सन् निरुष्टः सन्नधः
पततु) । यमुं (=यं च) [वयं] द्विप्मस्तम् उ (=तमपि) प्राणो जहातु
(=परित्यजतु) ॥

२२. परशुं चिद्वि तपति (=“यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वितपति विशिष्ट-
तापयुक्तो भवति एव मदीयो द्वेष्टा वितपतु”) । शिम्बलं चित् (=“शाल्मलीकु-
सुम यथानायासेन विवृथति विच्छिद्यते एवं स द्वेष्टा विवृथति विच्छिन्नावयवो भ-
वतु”) । हे इन्द्र, येषन्ती प्रयस्ता उखा चित् (=स्रवन्ती प्रहता स्थालीव) फेनम-
स्यति (=फेन मूलादुद्गिरतु) ॥

२१. हे मघवन्, हे शूर इंद्रा, तूं आज आम्हांला अनेक बळिष्ठ संरक्षणांनीं रक्ष. जो कोण आमचा द्वेष करितो तो खालीं पडो. आणि ज्याचा द्वेष आम्ही करितों त्याचा प्राण त्याला सोडून जाओ.

२२. परशुला [पाहून विह्वल झाल्या] प्रमाणें [शत्रु] विह्वल होओ. सावरीच्या फुलाप्रमाणें तुटून पडो. हे इंद्रा, गळणाऱ्या फुटक्या शरीप्रमाणें फेण टाको.

21. Preserve us today, o brave Maghavan, with many mightiest helps. May he perish who hates us; may life abandon him whom we hate.

22. May [the enemy] be heated as at the sight of an axe. May he drop like a flower of the s'almañ tree. Like a broken cooking pot that leaks, may he throw up foam.

२२. यात शत्रु विह्वल होऊन नाश | पावो असा शाप आहे.

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
 नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥२३॥
 न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । म-
 न्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अ-
 श्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्मरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥२४॥२३॥
 ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपपित्वम् । चिकितुः । न । प्रप-
 पित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्मम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्यावाजम् । परि ।
 नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥ २३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२३. “पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुरा बद्धा नीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्या-
 वसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्विर्न ज्ञायते । अत एव
 लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु मन्यमानाः । पशु
 इति निपातः पशुशब्दसप्तमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा स्वकीयं
 देशं प्रापयन्ति । एव स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति
 धिक्करोति ” । इति सायणः ॥

नावाजिनमिति । अवाजिनं (= यः पशुर्वाजी नास्ति तादृशं बलीवर्दादिकं) वा-
 जिना (= अश्वेन सह) न हासयन्ति (= न स्पर्धयन्ति आजौ न धावयन्ति) । गर्द-
 भम् अश्वपुरो न नयन्ति (= नाश्व त्यक्त्वा गर्दभं पुरस्तान्नयन्ति) ॥

२४. हे इन्द्र, इमे भरतस्य पुत्राः (= भरतवश्या विश्वामित्रा) [“ वसिष्ठैः सह ”]
 अपपित्वं चिकितुर्न [तु] प्रपित्वम् (= असर्गातिं जानन्ति सर्गातिं न जानन्ति) ।
 नित्यम् अरणं न अथ हिन्वन्ति (= सहजम् “ अरिम् ” इव “ वसिष्ठान् प्रति ”

२३. हे जन हो, [तु-
म्हांला] अंतकाचें [सामर्थ्य]
कळत नाही. [म्हणून] लुब्धा-
ला पशु मानून नेतात. जो
वास्तू नव्हे त्याजकडून वास्तूशी श-
र्यत करवीत नाहीत. गाढवाला
घोड्याच्या पुढें नेत नाहीत.

२४. हे इंद्रा, हे भरताचे वं-
शज विषोग जाणतात, संयोग
जाणत नाहीत. ते जन्मवैय्यावर
[टाकिल्या] प्रमाणें घोडा टाकि-
तात. ते संग्रामांत धनुष्य घेऊन
फिरतात.

23 O people, to you
is not known [the power]
of the destroyer. [There-
fore] they carry the
covetous one, thinking
[him] a beast. They do
not make an animal that
is not a steed run a race
with a steed. They do not
carry an ass before a horse.

24. These sons of Bha-
rata, o Indra, know sepa-
ration, not union, [with
the sons of Vasishtha].
They run their horse as
against their natural ene-
my. They carry the bow
about in the battle.

२३. ह्या मंत्राचा पूर्वार्ध कठिण
आहे. सायणाचार्यांनी केलेला अर्थ भा-
षेत दिला आहे. पूर्वार्धाचा अर्थ आम्ही
केवळ सायणांस अनुसरूनच केला आहे.
आणि उत्तरार्धाचा अर्थ अक्षरशः केला
आहे. सगळ्या ऋचेचा शब्दार्थ सोपा
दिसतो, परंतु भावार्थ कांही अंशी सूक्त-
कर्त्यांचे गूढ ठेविल्यामुळे उघड नाही.
'लोभ' शब्द पुनः कोठे आलेला नाही.

२४. ही ऋचा सुद्धा बरीच दुर्बोध
आहे. सायणांप्रमाणें भावार्थ हाः—'हे

इंद्रा, आम्ही भरतवंशज वसिष्ठांशी संग-
ति करणार नाही. नित्य त्यांहून दूर
राहूं. त्यांचा आमचा संग्राम होतो,
आणि त्याजवर आम्ही शस्त्रप्रहार
करितों.'

परंतु या सूक्ताशी अशा अर्थाचा
कोही संबंध दिसत नाही, आणि वसिष्ठ-
कुलजाचा निर्देश मंत्रात नाही त्यापेक्षां
त्याला अनुलक्षून हें वचन आहे असें
म्हणण्यास आधार दिसत नाही.

सूक्तम् ५४-२८८.

त्रिधामित्रपुनः प्रजापतिः वारुणः प्रजापतिर्वा ऋषिः । त्रिधे देवा
देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमं महे विदध्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जन्धुः ।

शृणोतु नो दम्पेभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विदध्याय । शूषम् । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र ।
जन्धुः ।

शृणोतु । नः । दम्पेभिः । अनैकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः ।
अजस्रः ॥ १ ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो मे इच्छञ्चरति प्रजानन् ।

ययोर्हि स्तोमे विदथेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महिं । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति ।

प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । संपर्यवः । मादयन्ते । सचा ।

आयोः ॥ २ ॥

अथे प्रेरयन्ति) । आजौ (=संमामे) ज्यावाजं (=ज्या बलं यस्य तद्रुद्रः) परि
नयन्ति (=परिणयन्ति = " वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति ") ॥

भाषायाम्.

१. इमं शूषम् (=इदं स्तोत्रं) महे (=महते) विदध्याय (=यक्षियाय) ईड्याय
(=स्तुत्याय) [अग्नये] शश्वत् कृत्वः (=पुनःपुनः) प्र जन्धुः (=उपासकाः प्र-
कर्षेण धारयन्ति प्रयच्छन्ति) । अजस्रोभिः (=अविनाश्यभिर्) दम्पेभिरनीकैः
(=गृहे विद्यमानैस्तेजोभिर्) नः शृणोतु (=अस्मान् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु)
दिव्यैः शृणोतु (=दिवि विद्यमानैस्तेजोभिश्च नः स्तोत्रं शृणोतु) ॥

२. [हे स्तोतः], महे दिवे महि स्तोत्रम् अर्च (=महते शुरुपाय देवाय महत्
स्तोत्रम् उच्चारय) । प्रजानन् (=अभिलषितव्यं प्रकर्षेण जानन्) इच्छन् (=अभि-
लषित वाञ्छन्) मे कामः (=मम मनोरथश्च) चरति (=सर्वतः संचरति) । ययोः

सूक्त ५४-२८८.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्र-
जापति या नांवाचा पुरुष, अथवा
त्याच नांवाचा वाक् याचा पुत्र.
देवता-विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. महान् यजनीय आणि
स्तुत्य [अग्नी] प्रीत्यर्थे हे स्तोत्र
पुनःपुनः अर्पण करीत आहेत.
अविनाशी अग्नि गृहसंबंधी तेजांनीं
आमचें ऐको, आणि दिव्य तेजांनीं
ऐको.

२. [हे स्तोत्रा], तूं महा
दुःप्रीत्यर्थे आणि पृथिवीप्रीत्यर्थे
मोठे [स्तोत्र] गा.— माझा स-
ज्ञान मनोरथ इच्छा करीत करीत
फिरत आहे.— ज्या दावापृथि-
वीच्या स्तोत्रांत [आणि] यज्ञांत
तेजस्वी स्तोते यजमानासह हर्ष
पावतात.

HYMN 54-288.

To Vis'v'e Deids. By Prajāpati
son of Vis'rāmitra, or by Prajā-
pati the son of Vak. Metro—
Trishṭubh.

1. This hymn [the
priests] again and again
have offered to [Agni who
is] great, adorable and
praise-worthy. May Agni,
the indestructible, hear us
with his domestic splen-
dors—hear with his heaven-
ly [splendors].

2. Sing a great hymn
in honour of great Heaven
and Earth. My knowing
desire is anxious. For in
hymn and in sacrifices
[made] in honour of them
brilliant priests rejoice
along with the sacrificer.

१. 'गृहसंबंधी तेजांनी' = 'दम्ये-
भिः अनीकैः' म्हणजे ज्या कल्याण-

कारक दीप्तीनी अग्नि घरात प्रकाशतो
त्याही.

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे पु णः सुविताय प्र भूतम् ।
 इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥
 युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः ।
 सुविताय । प्र । भूतम् ।
 इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि ।
 रत्नम् ॥ ३ ॥

उतो हि वां पुर्व्या आविविद्र ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।
 नरश्चिद्वां समिधे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥
 उतो इति । हि । वाम् । पुर्व्याः । आऽविविद्रे । ऋतावरी इत्यृतऽवरी ।
 रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।
 नरः । चित् । वाम् । सम्ऽइधे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि ।
 वेविदानाः ॥ ४ ॥

स्तोमे विदयेषु [च] (= स्तोत्रे यज्ञेषु च) देवाः सपर्यवः (= तेजस्विनः पूजाकामाः स्तोतारः) आपोः सचा (= यजमानेन सह) मादयन्ते (= दृष्टा भवन्ति) ॥

भाषाणाम्.

३. हे रोदसी (= द्यावापृथिव्यौ), युवोर्ऋतं (= युवयोः कर्म प्रकाशनभूतधारणादिरूप) सत्यम् अस्तु (= यथार्थं भवतु) । नो महे सुविताय सु प्र भूतम् (= अस्माकं महते सुखाय सुपु प्रभवतम् = अस्मभ्य सुख दातुं समर्थं भवतम्) । हे अग्ने, दिवे पृथिव्यै (= दिवे च पृथिव्यै च) इदं नमः (= एष नमस्कारोस्तु) । प्रयसा सपर्यामि रत्नं यामि (= अग्नेन हविलक्षणेन परिचरामि श्रेष्ठं धनं याचे च) ॥

४. उतो हि (= अपि च) हे ऋतावरी रोदसी (= सत्यरत्यौ हे द्यावापृथिव्यौ), सत्यवाचः पुर्व्याः (= सत्यं यदन्तः पुरातना ऋणयो) वाम् आविविद्रे (= युवा लेभिरे युवयोरनुमह लब्ध्वा पूर्णमनोरथा बभूवुः) । हे पृथिवि, [हे सुदेव च], समिधे शूरसातौ वा वेविदानाः (= युद्धे समामे च युवयोर्लब्धानुमहा) नरश्चित् ववन्दिरे (= क्षरा अपि पुरुषा वा तुष्टुः) ॥

३. हे दानाऽथिवी हो, तु-
मची आज्ञा यथार्थ असो. तुम्ही
आमचें मोठे कल्याण करण्यास
समर्थ असो. हे अग्नी, हा नम-
स्कार दूला आणि पृथिवीला [अ-
र्पण] असो. मी हविरान्नानें पू-
जितों [आणि] मी उत्तम संपत्ति
याचितों.

४. आणि हे सत्यवंत दाना-
पृथिवी हो, पूर्वी होऊन गेलेले
सत्यवचनी उपासक तुमच्या कृ-
पेनें पूर्णमनोरथ झाले. हे पृथिवी,
शूर जन तुमची कृपा पावून सं-
क्रामांत आणि युद्धांत तुम्हांस वं-
दिते झाले.

3. May your law be
true. Be ye mighty [to
give] us great good. May
this obeisance be offered
to Heaven and Earth, o
Agni! I serve the gods
with food and I beg for
wealth.

4. And even the truth-
ful ancients propitiated
you, o Truthful Heaven
and Earth! In fight [and]
in battle warriors having
obtained [your favour], o
Earth [and Heaven], bow-
ed unto you.

को अद्वा वेद क इह प्र वोचद्देवाँ अच्छा पथ्या का समेति ।
 ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु ब्रूतेषु ॥ ५ ॥ २४ ॥
 कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ ।
 पथ्या । का । सम् । एति ।
 ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । ब्रूतेषु ॥
 ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि पीमचष्ट ऋतस्य योना विधृते मदन्ती ।
 नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥
 कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य । योना । वि-
 धृते इति विधृते । मदन्ती इति ।
 नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना ।
 संविदाने इति सम्विदाने ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. देवान् अच्छ का पथ्या सम् एति (=देवान्प्रति को मार्गो गच्छतीति) को
 अद्वा वेद क इह प्र वोचत् (=कः सत्य ज्ञातवान् कश्च प्रकर्षेणात्र लोक उक्तवान्) ?
 परेषु गुह्येषु ब्रूतेषु (=उच्चैस्तमेषु गूढेषु कर्मसु दिव्येषु तेषां चरितेषु) एषा या अवमा
 (=तेषां देवानां यान्यनमानि नीचैस्तमानि) सदांसि (=स्थानानि) [तानि]
 ददृश्रे (=दृश्यन्ते) ॥

६. कविः (=क्रान्तदर्शी मेधावी) नृचक्षाः (=नृणां द्रष्टा) [सविता] सी
 (=ते यावापृथिव्यौ) विधृते (=रसवत्यौ) मदन्ती (=मदन्त्यौ=द्वयन्त्यौ) ऋतस्य
 योना (=उदक्स्य जन्मस्थाने=अन्तरिक्षे) अभि अचष्ट (=आभिमुख्येन पश्य-
 ति) । समानेन क्रतुना (=“परस्परप्रीणनारूपेण कर्मणा”) संविदाने (=“परस्पर-
 रमैरमत्य प्राप्ते”) ते सदनं यथा वेः (=पक्षिणो नीडमिव) नाना चक्राते (=प्रथम-
 भेरभूत निवासरथान् पृथग्भूत कृतवत्यौ) ॥

५. देवांप्रत नेणारा मार्ग कोणता हैं सरोवर कोणी जाणिलें आहे? कोणी सांगितलें आहे? वरच्या गूढ कामांमधील त्यांचीं जीं अगदीं खालचीं स्थानें तीं [मात्र] दृष्टीस पडतात.

६. रसवती आणि हर्षवती यावापृथिवीस अंतरिक्षांत नृदर्शी कवि पाहतो. एकच कामां ए-कमत झालेल्या [यावापृथिवी] पक्षाच्या घरच्याप्रमाणें आपलें स्थान भिन्न करित्या झाल्या.

5. Who knows truly and who has proclaimed what path leads towards the gods? [Those] their seats which [are] the lowest in their mysterious high deeds are visible.

6. The wise [Savitā], the observer of men, sees in the home of Truth those [Heaven and Earth] suffused with rich fat [and] exhilarated. Agreeing each with the other by their common action, they divided their home even like the nest of a bird.

५. यात पूर्वाधामध्ये देवाकडेस जाणारा कोणता मार्ग आहे हैं कोणास ठाऊक आहे नाय, असा चमत्कारिक संशयदर्शक प्रश्न ऋषाने केला आहे.

‘कामें’ आणि ‘स्थाने’ कोणती यापृथिवी सशय आहे.

६. हाहि मन गूढार्थक आहे. सा-यनाप्रमाणें ‘नृदर्शक कवि’ म्हणजे सविता

होय, आणि भिन्नभिन्न करित्या झाल्या म्हणजे यावापृथिवी पूर्वी एकमेकांस जडलेल्या होत्या त्या वेगळ्या होऊन निरनिराळ्या स्थानी गेल्या; तरी या मनातील उपमा जुळत नाही. मान यावापृथिवी पूर्वी एक असून नंतर वेगळ्या झाल्या असा भावार्थ दिसतो खरा.

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥
समान्या । वियुते इति वियुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे ।

पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊं इति । ब्रु-
वाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्धुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विपुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः । देवान् ।
विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विपु-
णम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. समान्या वियुते (=समाने परस्परप्रीगनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते अपि पर-
स्परं वियुक्ते) दूरेअन्ते (=दूरस्थान्ते) जागरूके (=जाग्रतयौ) [ते आवापृथिव्यौ]
उत युवती स्वसारा भवन्ती (=नित्यतरुणे स्वसारी भूत्वा) ध्रुवे पदे (=अविना-
शिनि स्थले) तस्थतुः । आत् उ (=तदनन्तरं) मिथुना नाम ब्रुवाते (=द्वन्द्वानि
नामानि उर्वी पृथिवी बहुले रोदसी पुरोहिते आवापृथिव्यावित्यादीनि उच्येते=ता-
दृशैर्नामभिः स्तुयेते) ॥

८. एते [आवापृथिव्यौ] विश्वा इत् जनिमा (=सर्वाण्यपि भूतजातानि) सं
विविक्तः (=सम्यग्धारयतः=स्वायत्ताशे वासयतः) । महो देवान् विभ्रती न व्यथेते
(=महतोपि देवान् धारयन्त्यौ न सिध्यते) । [तयोर्मध्ये द्यौष्पिता] एजत् ध्रुवं
(=जगत्मात्मकं स्थावरात्मकं च) विश्वमेकम् (=इदं सर्वं जगत्) चरत् पतत्रि वि-
पुणं वि जातम् (=चरत्पतत्रिणं पक्षिणां च नानाकारं पक्षिजातं) पत्यते (=प्रभवति
तेषां सर्वेषां पतिर्भवति) ॥

इति च एजत् जगत्मात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव
पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरत्पतत्रि पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विपुणं विश्वर-
त्मानात्मनयोर्मध्ये विविधते । योग्यक्रियाध्याहारः । इति सायणः ॥

७. परस्पर समान, विपुक्त, दूरप्रांत [आणि] जागरूक द्यावापृथिवी अचलपदी राहिल्या आणि नित्य तरुण बहिणी शाल्या. नंतर त्यांस लोक जुळ्या नांवांनीं हाक मारूं लागले.

८. ह्या द्यावापृथिवी सर्वे भू-तांला आपणांमध्ये धारण करितात. मोठ्या देवांलाहि धारण करीत असतां त्या थकत नाहीत. [द्यु] ह्या चलाचल सर्वे विश्वाचा आणि चालणारी आणि उडणारी जीं निरनिराळीं भूतें त्यांचा प्रभु होय.

7. United together [and yet] separated the watchful [Heaven and Earth], of distant boundaries, stood in the eternal place and became ever youthful sisters. Thence forward they were called by twin names.

8. They contain even all beings. Though supporting the great gods they do not tire. [Father Dyaus] is the lord of all the universe, that which moves [and] that which is fixed,—all different creation, walking and flying.

७. 'जागरूक.' म्हणजे सतत् जागृत राहणाऱ्या, विश्रांति कधीहि न घेणाऱ्या. हें विशेषण वेदांत बहुतकरून देवांला लागलेलें असतें. कारण सूर्यादिक जे देव, ते सतत् चालणारेच असतात, विश्रांति घेत नाहीत, हें उघडच

आहे. आणि द्यावापृथिवी याजवर येथें देवत्वाचा आरोप केला असल्यामुळें त्यांलाहि जागरूक हें विशेषण लागले आहे.

'जुळ्या नांवानीं' = 'मिथुनानि नाम' उदाहरणार्थ द्यावापृथिवी, रोदसी इत्यादि.

सना पुराणमध्यैम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुः ॥ ९ ॥

सना । पुराणम् । अर्धि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः ।

जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्थुः ।

अन्तरिति ॥ ९ ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥

॥ १० ॥ २५ ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृणवन् ।

अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्प्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्र-

थानाः ॥ १० ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

९. महः पितुर्जनितुर्नस्तत् (= महतो जनयितुः पितुर्दिवः पितुस्तत् प्रसिद्धम् अस्मत्संबन्धि) सना पुराण जामि (= सनातन पूर्वक्रमागत बन्धुत्वम्) आरात् अर्धि एमि (= अधुनापि स्मरामि) । यत्र अन्तः (= यस्य दिवः पितुर्मध्ये = दिवि वर्तमानेवकासो) देवासः पनितारः (= तेजस्विनः स्तोतारो मनुष्याः = देवत्वं प्राप्ता मनुष्या) उरौ व्युते पथि (= महति वियुक्ते मार्गे अन्तरिक्षरूपे) एवैस्तस्थुः (= गमनैस्तिष्ठन्ति पृथिव्याः समाशाश्रत्वा तिष्ठन्ति) ॥

१०. हे रोदसी (= यावापृथिव्यौ), इमं स्तोमं प्र ब्रवीमि (= इदं स्तोत्रं प्रकथेयं वदामि) । [तम्] ऋदूदराः (= मृद्वन्तः करुणा) अग्निजिह्वाः (= अग्निना हविर्भक्षयन्तः) सम्राजः (= सम्प्राजमाना) युवानः (= नित्यतरुणाः) कवयः (= मेघारिनः) पप्रथानाः (= स्नानि कर्माणि प्रथयन्तः = विख्याता) मित्रो वरुणः [इतरे च] आदित्यासः (= अदितेः पुत्राः) शृणवन् (= शृण्वन्तु) ॥

९. महान् पिता [आणि] जनिता [जो दू त्या]चें आमचें पुरातन आणि प्राचीन काळापासून चालत आलेलें नातें मला अजून स्मरतें. ज्या [दूच्या]ठायीं तेजस्वी स्तोते जन जाऊन विस्तीर्ण आणि रुंद मार्गावर उभे राहतात.

१०. हे द्यावापृथिवी हो, हें स्तोत्र मी उच्चारित आहे. तें को-मलान्तःकरण, अग्निजिह्व, निख-तरुण, महाप्रज्ञ आणि अतिविख्यात महाराजे अदितीचे पुत्र जे मित्र वरुण [आणि दुसरे] ते ऐकोत.

9. I remember at [this distance] our ancient [and] ancestral brotherhood of the great father and progenitor. [Dyaus], in whom the resplendent praisers [after death] go and stand in the broad [and] open path.

10. I chant this praise, o Heaven and Earth! May the sons of Aditi,—Mitra Varuna [and others], —of tender heart, eating through Agni, ruling supreme, ever-young, wise [and] renowned, hear [it].

९. 'ज्या दूच्या ठायी' इ०. म्हणजे पृथिवीवर सत्कृत्यें करून देवत्वापत पा-

वलेले मनुष्य वर जाऊन शुलोकी राहत असतात.

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितुः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे ।
पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् ।
आ । सुव । सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववां ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्त ऋभवो मादयध्वमुर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्ववान् । ऋतवा । देवः । तष्टा । अवसे ।
तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् ।
अतष्ट ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. सविता हिरण्यपाणिः (=सुवर्णहस्तः) सुजिह्वः (=शोभनजिह्वः) आ दिवो विदथे त्रिः पत्यमानः (=युसकाशाद् यज्ञे त्रिषु कालेषु शीघ्रमागच्छन्) [भवति] ।
—हे सवितः, देवेषु च श्लोकम् अश्रेः (=स्तोत्रं धारय प्राप्नुहि) । आत् (=अनन्तरम्) अस्मभ्यं सर्वतातिम् आ सुव (=उदित्य सुखमानय) ॥

१२. सुकृत् (=जगदादेः सुषु कर्ता) सुपाणिः (=सहस्तः) स्ववान् (=स्ववो-
पान् शोभनरक्षणवान्) ऋतावा (=सत्यवान्) देवस्त्वष्टा अवसे तानि नो धात्
(=दीप्यमानस्त्वष्टा नाम देवो रक्षणाय अस्मभ्यं तानि तानि सर्वाण्यपेक्षितानि द-
दातु) । हे ऋभवः, [यूय] पूषण्वन्तो मादयध्व (=पूष्णा सहिताः सोमपानेन दृष्टा
भवत) । ऊर्ध्वग्रावाणः (=? सोमाभिषवार्थम् उद्यतमावाणो यूयम्) अध्वरम् अतष्ट
(=यज्ञं संपादयत) ॥

११. हे सवित्ता, सुवर्णहस्त, सुजिह्वा आणि दुलोकाहून यज्ञांमध्ये तीन वेळ उडत येणारा असा तूं सविता देवांमध्येहि स्तोत्राप्रत पाव आणि नंतर तूं आम्हांला सुख प्राप्त करून देत देत उगव.

१२. सुकर्मा, सुहस्त, सुरक्षण आणि सत्यवान् देव त्वष्टा आम्हांला रक्षणांसाठीं सर्व कांहीं देओ. हे ऋमूंनो, तुम्ही पूषा देवासहित हर्षित व्हा. कृतसोमयज्ञ तुम्ही [आमचा] यज्ञ संपादा.

11. Savitā, the golden-handed, the good-tongued that flies thrice to the sacrifice from heaven—Be praised, o Savitā, among the gods, and give us happiness by thy rising.

12. May the god Tvashṭā, skilful, handy, able to protect well [and] possessed of Truth, give us all for protection. With Pūshā be you delighted o Ribhus ! Set up the soma-pressing stones and perform [our] sacrifice.

१२. 'कृतसोमयज्ञ' = ऊर्ध्वमावा-
णः. म्हणजे जे पूर्वी मनुष्य असताना

सोमरस काढून देवांप्रती यज्ञ करित
असत असे.

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।
 सरस्वती शृणवन् यज्ञियांसो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥
 विद्युत्स्रथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः ।
 अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियांसः । धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः
 ॥ १३ ॥

विष्णुं स्तोमांसः पुरुदस्मर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।
 उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीं मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥
 विष्णुम् । स्तोमांसः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः ।
 यामनि । ग्मन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । ज-
 नित्रीः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. विद्युद्रथाः (=विद्युतो रथे येषां ते) ऋष्टिमन्तः (=ऋष्टिनामायुधविशेष-
 वन्तः) ऋतजाताः (=सत्यजाता) अयासः (=सततगमनशीला) यज्ञियांसः
 (=यज्ञार्हा) दिवो मर्यां मरुतः (=दिवः पुत्रभूता मरुतः) सरस्वती शृणवन् (=सर-
 स्वत्या सहिताः सन्तोस्मान् शृण्वन्तु) । हे तुरासः (=वेगवन्तो मरुतः), सहवीरं
 रयिं धात (=वीर्योपेतपुनसहितं धनम् अस्मभ्य प्रयच्छत) ॥

१४. भगस्य कारिण इव (=सुभागस्य कर्तार इव वर्तमानाः) स्तोमांसः (=स्तो-
 भाणि) अर्काः (=शस्त्राणि) [च] यामनि (=यज्ञे) पुरुदस्मं (=बहुकर्माणं)
 विष्णुं ग्मन् (=गच्छन्तु) । [स] उरुक्रमः (=दीर्घक्रमो) [भवति] । यस्य
 [क्रमे] पूर्वीः (=पूर्व्यो) युवतयो जनित्रीः ककुहः (=दिग्भूपा युवतयो मातरो) न
 मर्धन्ति (=न हिंसन्ति) ॥

१३. विद्युद्रथ, भाले धारण करणारे, सत्यजात [आणि] वेगवंत असे जे द्यूचे पुत्र यज्ञार्ह मरुत्, ते [आणि] सरस्वती [अमर्चें स्तोत्र] ऐकोत.—हे वेगवंत [मरुतांनो], तुम्ही आम्हांला शूर पुत्रांसहित संपत्ति द्या.

१४. [या] यज्ञांत भाग्यार्ची जणुं उत्पादकें अशी जी स्तोत्रे [आणि] गायनें ती महापराक्रम विष्णूप्रत पोंढचोत. ज्या विस्तीर्णक्रम विष्णूच्या [क्रमाला] अनेक युवति माता ज्या दिशा, त्या प्रतिबंध करीत नाहीत.

13. May the Maruts with lightning on their chariots, and armed with javelins, the Truth-born and impetuous sons of Heaven, [and] worthy of a sacrifice, hear [us] with Sarasvati.—O swift [Maruts], bestow [on us] wealth accompanied by brave sons.

14. May the praises [and] the songs [which are], as it were, the makers of good fortune, go in [this] sacrifice to Vishnu the performer of exploits.—Vishnu [is] of wide strides, whose [strides] the many quarters of the globe, [like] ever-young mothers, do not obstruct.

१३. 'भाले धारण करणारे' = 'ऋषिमन्तः.' सू. ३७ म. २ पहा. 'सत्यजात' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्यात प्रादुर्भूत होणारे.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० पहा.

१४. 'विस्तीर्णक्रम' = 'उदक्रमः.' विष्णु हा देव सूर्यरूप आहे ह्या गोष्टीला

अनुलक्षून हे विशेषण त्याला लाविले आहे. लाव पावले टाकणारा असा या विशेषणाचा अर्थ आहे आणि तो आत्मशातून सर्व पृथिवीला दिवसा एकदा प्रदक्षिणा करणाऱ्या सूर्याला योग्य रीतीने लागतो हें उघड आहे. सू. २२ मं. १६-२२ पहा.

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुसेनः सगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥

॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रो-
दसी इति । महिऽत्वा ।

पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । सगृऽभ्यम् । नः । आ । भर ।

भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः । चारु ।
नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति ।

अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५ विश्वैर्वीर्यै पत्यमानः (= ? सर्वैर्वीर्यकर्मभि सगम्यमान) इन्द्रो महित्वा
(= महत्त्वेन) उभे रोदसी (= द्यावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (= पूरयामास) । [हे
इन्द्र], पुरंदरः (= शत्रुपुराणा विदारयिता) वृत्रहा (= वृत्रस्य हन्ता) धृष्णुसेनः
(= शत्रुजयशीलसेनायुक्तस्) [त्व] पश्वो भूरि [धन] (= पशोः पशुरूप प्रभूत धन)
सगृभ्य न आ भर (= सगृह्यास्मदर्धमानय) ॥

१६. हे नासत्या (= नासत्यौ), [युवा] बन्धुपृच्छा मे पितरा (= बन्धूनाम-
स्माक सवन्धिनो पृच्छा कुर्वन्तौ = अस्मत्पालनकर्तारी पितरौ) [भवथ.] । [युव-
योर्] अश्विनो सजात्य नाम चारु (= बन्धुत्व तथैव कर्म वीर्यकर्म पराक्रमरूप व-
मनीय) [भवति] । युव (= युवा) हि न (= अस्मभ्य) रयीणा रयिदौ (= ध-
नाना दातारौ) स्थः । अदब्धा (= अदब्धौ = अविनाशिनौ) [युवा] दान (= हविषा
दातार यजमानम्) अकवैः (= अकुरितसि रक्षणे) रक्षेथे (= रक्षथः) ॥

१५. सकल सामर्थ्यानीं युक्त
इंद्र आपल्या मोठेपणानें उभय
द्यावापृथिवींस भरून टाकिता जा-
ला.— हे इंद्रा, पुरभेता, वृत्र-
हन्ता, विजयसेन असा तूं आम्हां-
प्रत पशुरूप पुष्कळ [धन] जम-
वून घेऊन ये.

१६. हे नासत्य हो, तुम्ही
आप्तांची काळजी करणारे माझे
आईवाप आहां. तुम्हां अश्वींचें वं-
धुत्व [आणि] पराक्रम सुंदर होत.
कारण कीं, तुम्ही आम्हांला घनाचे
धनदाते आहां. अविनाशी असे
जे तुम्ही ते [हवि]र्दाखला उ-
त्कृष्ट [रत्नां]नीं रक्षितां.

15. Indra in whom all
powers take shelter filled
the two worlds with his
greatness.—Breaker of the
[enemies] fastnesses, killer
of Vritra, leader of victori-
ous armies, do thou, [O
Indra], collect and bring
unto us plenty of cattle
wealth.

16. O Nāsatyas, you
[are] my parents that en-
quire after your brother,
beautiful is your relation-
ship [and your] achieve-
ment. For you are to us
the givers of wealth. You
preserve the giver [of ob-
lation] with uncontemti-
ble helps.

महत्तद्देवः कवयश्चारु नाम यद्देव देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सखा ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ ।
विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये ।
तक्षत । नः ॥ १७ ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमां अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजावान् । नः । पशुमान् ।

अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे कवयः (= मेधाविनो) देवाः, तद् वो महत् चारु नाम (= तद्युष्माकं महत्त्वमनीय वीरकर्म भवति) यत् ह विश्वे (= सर्वेऽपि यूयम्) इन्द्रे भवथ (= इन्द्र-समीपे स्थ = देवत्व प्राप्य इन्द्रसमीपे तिष्ठथ) । हे पुरुहूत (= बहुभिराहूत), सखा [त्व] प्रियेभिर्ऋभुभिः (= प्रियैर्ऋभुभिः) [सह] इमा नो धियम् (= इदमस्माकं स्तौत्रं) सातये तक्षत (= सप्तमात्रये कुरुत = धनोत्पादयित्री कुरुत) ॥

१८. अर्यमा अदितिः [यस्य] वरुणस्य व्रतानि अदब्धानि (= अर्माण्यहिंसितानि भवन्ति) [स वरुणधेति] यज्ञियासः (= यज्ञार्हा) [यूय देवा] नो गन्तोः (= अस्माकं मार्गास्त्रपश्चाद्) अनपत्यानि (= अनपत्यत्वानि) युयोत (= पृथक्कुरुत) । नो गातुः (= अस्माकं लोकयात्रारूपो मार्गः) प्रजावान् पशुमान् अस्तु (= सतान-युक्तः पशुयुक्तश्च भवतु) ॥

१७. हे मेधावी देव हो, हा तुमचा पराक्रम मोठा होय, कीं तुम्ही सर्वेजण इंद्राच्या ठायीं आहां.—हे पुरुहूता [इंद्रा], [आमचा] सखा [असा जो तुं तो] प्रिय ऋभूंसहित [येऊन] हैं आमचें स्तोत्र धन मिळवून देई असें कर.

१८. अर्यमा, अदिति, [आणि] [ज्या] वरुणाचे नियम अविनाशी [होत] [तो वरुण], असे यज्ञार्ह [देव तुम्ही] आमचा संसार अपत्यहीनतेपासून मुक्त करा. आमची लोकयात्रा प्रजेनें [आणि] पशूंनीं भरलेली असो.

17. Great is that your achievement, o wise gods, that you [are] all in the presence of Indra.—Do thou, o friend, with the dear Ribhus, make this our hymn productive of wealth.

18. And do you Aryama, Aditi, [and] Varuna whose laws are imperishable, you all worthy of a sacrifice, remove all want of progeny from our life. May our path be full of children, full of cattle.

१७. 'इंद्राच्या ठायीं आहां' = 'इन्द्रे भवथ.' म्हणजे देवत्वाप्रप्त पावून इंद्राच्या सन्निध राहतां.

ऋभु याविषयीं सू. २० मं. १ पहा.

देवानां दूतः पुरुष प्रसूतोऽनागानो वोचतु सर्वताता ।
 शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥
 देवानाम् । दूतः । पुरुष । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । स-
 र्वताता ।

शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः ।
 उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो भ्रुवक्षेमास इळ्या मदन्तः ।
 आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥
 ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । भ्रुवक्षेमासः । इळ्या । मदन्तः ।
 आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म ।
 भद्रम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. पुरुष प्रसूतः (= हविर्मह्णाय बहुषु देशेषु प्रेरितो) देवानां दूतः (= अ-
 मिर्) नः सर्वताता अनागान् वोचतु (= सर्वत्र पापरहितान् वदतु वयं तस्योपासकाः
 पापरहिताः स्म इति वदतु) । पृथिवी द्यौरुतापः (= द्यावापृथिव्यावापध) सूर्यो
 नक्षत्रैरुर्वान्तरिक्षम् (= नक्षत्रैः पृथु) अन्तरिक्षम् [च] नः शृणोतु (= स्तोत्रवक्तृन्मान् शृणोतु) ॥

२०. वृषणः (= वीर्यवन्तो) भ्रुवक्षेमासः (= निधलस्थाना) इळ्या मदन्तः
 (= हविरन्नेन हृष्यन्तः) पर्वता नः शृण्वन्तु । आदित्यैः [सहिता] अदितिर्नः शृ-
 णोतु । मरुतो भद्रं शर्म (= वज्राणां रुद्रा मुसं) नो यच्छन्तु (= अस्मभ्य प्रयच्छन्तु) ॥

१९. अनेक ठिकाणी पाठ-
विला [जातो असा जो] देवांचा
दूत [अग्नि, तो] आम्ही सर्वत्र
निष्पाप आहों असे म्हणो. पृथिवी,
व्यू, आणि उदकें, सूर्य [आणि]
नक्षत्रांसहित विस्तीर्ण अंतरिक्ष
[हीं] आमचें ऐकोत.

२०. वीर्यसंपन्न [आणि]
अचलस्थान पर्वत, हवीनें हर्ष पा-
वून आमचें ऐकोत. आदित्यांस-
हित अदिति आमचें ऐको. मरुत्
आम्हांला कल्याणकारक सुख दे-
ओत.

19. May the messenger
of the gods, sent to various
places, commend us as be-
ing sinless everywhere.
May Earth, Heaven and
the Waters, the sun and
the firmament wide with
the stars, hear us.

20. May the mighty
mountains with eternal
seats and delighted with
the offering, hear us. May
Aditi with the Âdityas
hear us. May the Maruts
bestow on us propitious
happiness.

सदा सुगः पितुमां अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।
 भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥
 सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओ-
 षधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उद् । रायः । अश्याम् ।
 सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मर्द्राक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वां अग्ने पृत्सु तार्क्षेषि शत्रून्हा विश्वा सुमना दीदिहि नः ॥
 ॥ २२ ॥ ॥ २७ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मर्द्राक् । सम् । मिमीहि ।
 श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा ।
 सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

२१. [नः] पन्थाः सदा सुगः (=सुगम्यः) पितुमान् (=अन्नवांश्च) अस्तु । हे देवाः, ओषधीर्मध्वा (=माधुर्येण) सं पिपृक्त (=संपचयत) । हे अग्ने, भगः (=धनदाता त्व) मे सख्ये (=अस्माक मित्रत्वे वर्तमानः सन्) न मृध्याः (=मा मृध्याः=अस्मान् मा हिंसीः) । पुरुक्षो रायः (=बह्वन्नस्य धनस्य) सदनं (=स्थानम्) उद् अश्या (=प्राप्नुयाम्) ॥

२२. [हे अग्ने], हव्या स्वदस्व (=हव्यानि हवीषि स्वादय भक्षय) । इषः सं दिदीहि (=अन्नानि सम्यक्प्रशस्य=वयमन्नानि यथा लभेमहि तथा सप्रकाशस्य) । श्रवांसि अस्मर्द्राक् स मिमीहि (=अन्नानि यथास्मदभिमुखानि भवन्ति तथा पृच्छ) । हे अग्ने, तान् विश्वान् शत्रून् (=यान् वान् सर्वान् शत्रून्) पृत्सु जेषि (=समामेषु जय) । विश्वा अहा (=सर्वाणि दिनानि=नित्य) नः सुमना दीदिहि (=अस्मदर्थं शोभनमनस्करः प्रशशस्व) ॥

२१. सदैव [आमचा] मार्ग सु-
गम [आणि] अन्नसंपन्न असो.—
हे देव हो, तुम्ही वनस्पतीला मा-
धुर्याने भरून टाका. हे अग्नी, ध-
नदायक [असा जो तूं तो माझ्या]
मैत्रीत [राहून माझे] वाईट करूं
नको. मी पुष्कळ अन्नाने भरलेल्या
संपत्तीच्या स्थानाप्रत पावेन असें
तुं कर.

२२. [हे अग्नी], तूं हवि-
राने भक्षण कर. तूं प्रकाशून आ-
म्हाला अन्न दे. अन्न आम्हांकडे
येतील असें कर. हे अग्नी, [जे
जे म्हणून] शत्रु त्या सर्वांस तूं
संग्रामांत जिंक. तूं निख प्रसन्न
मनाने आम्हांकरितां प्रकाशत जा.

21. May our path be
ever easy and abounding
in food. Sweeten, o gods,
the plants with honey.
Injure me not, o Agni,
[being] in my friendship,
thou the bounteous one.
May I attain the seat of
wealth abounding in food.

22. Eat the offerings.
Shine wealth [upon us].
Render all food subser-
vient to us. Conquer all
those enemies in battles, o
Agni ! Shine all days for
us, pleased in thy heart.

सूक्तम् ५५-२८९.

मजापतिर्ऋषिः । स च विश्वामित्रपुत्रो वाक्पुत्रो वा । विश्वे देवा देवता ।
तत्राद्योषस्या । ततः परं नवर्चोभ्यादिदेवताकास्ततः पराहोरात्रदेव-
ताका । ततश्चतस्रो रोदस्योः । पञ्चदशी द्युनिशोर्वा । षोडशी
दिग्देवताका । ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य । केचिदग्ने-
स्त्वष्टुधेति मन्यन्ते । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषसः पूर्वा अध यद्व्यपुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्ष-
रम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
त्वम् । एकम् ॥ १ ॥

मो घू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने ।
पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
त्वम् । एकम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. अध यद् (=यदा सल्लु) पूर्वा उषसः (=सूर्योदयात्पूर्वभूता उषसो) वि-
कपुः (=व्युच्छन्ति=उदित्य गच्छन्ति तदा) गोः पदे (=“उदकस्य पदे स्थाने
नभसि”) महत् अक्षरं (=महत् अविनाशि वस्तु स्वरूपं) वि जज्ञे (=उत्प-
द्यते) । व्रता देवानाम् उप नु प्रभूषन् (=देवानां वरुणादीना कर्माणि अनुसरन्=
अनुसरति च) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तरेवानां सुख्यं प्रा-
मख्यं) [भवति] ॥

२. केतुः (=सूर्यो) [यदा] पुराण्योः सद्यनोरन्तः (=पुराण्योः सदनयोर्मा-
यापृथिव्योरन्तः) [प्रादुर्भवति] अत्र (=तदा) देवा मो घू नो जुहुरन्त (=अ-

सूक्त ५५-२८९.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति किंवा वाक् याचा पुत्र प्रजापति. देवता-विश्वे देव; १ उषा, २-१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२-१५ रोदस्यौ (द्यू आणि पृथिवी); १६ रोदस्यौ किंवा दुनिशौ (द्यावा-पृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १७ दिशा, १७-२२ इन्द्र पर्जन्यात्मा किंवा अग्नि आणि त्वष्टा. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. पूर्वी उषा प्रकाशून गेल्यानंतर अविनाशी [सूर्य] गार्हच्या स्थानी उत्पन्न होतो, आणि देवांचे जे नियम ते साधितो. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

२. जेव्हा पुरातन द्यावापृथिवीच्या पोटी तेजःपुंज [सूर्य] [उगवत आहे], तेव्हा देव आमचे वाईट न करोत; हे अग्नी, पदज्ञ जे पुरातन पितर ते वाईट न करोत. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

HYMN 55-289.

To Vis'vo Devas: 1 Ushas; 2-10 Agni; 11 Ahorātra (Day and Night); 12-15 Rodasyau (Heaven and Earth); 16 Rodasyau or Dyuni'sau (Heaven and Earth or Day and Night); 17 Dis'as (quarters of the globe); 18-22 Indra Parjanya'sau or Agni and Tvashṭā. By Prajāpati, son of Vis'vāmītra or Prajāpati son of Vāk. Metro—Trisṭubh.

1. When the Ushases have risen and shone before, the great imperishable one is born in the seat of the cow, fulfilling the laws of the gods. That is one great act of the mighty gods.

2. May the gods never hurt us, may the ancient fathers that knew the footsteps, o Agni, never hurt us, when the light [comes] into the two ancient worlds. That is one great act of the mighty gods.

१. 'गार्हच्या स्थानी' = 'गो: पदे' म्हणजे अंतरिक्षांत. 'देवांचे नियम साधितो'

म्हणजे सूर्याने प्रतिदिनी अमुक वेळी अमुक दिशेला उगवावे आणि अमुक

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पुर्व्याणि ।
 समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥
 वि । मे । पुरु॒ऽत्रा । प॒त॒य॒न्ति । का॒माः । श॒मि । अ॒च्छ । दी॒द्ये ।
 पु॒र्व्या॒णि ।

सम्॒ऽद्धे । अ॒ग्री । ऋ॒तम् । इत् । व॒देम् । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । ए॒कम् ॥ ३ ॥

स॒मानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।
 अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥
 स॒मानः । राजा । वि॒भृ॒तः । पु॒रु॒ऽत्रा । श॒ये । श॒यासु॑ । प्र॒ऽयु॒तः ।
 व॒ना । अ॒नु ।

अ॒न्या । व॒त्सम् । भ॒रति॑ । क्षेति॑ । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । ए॒कम् ॥ ४ ॥

स्मान् मा हिंसिषुः) । हे अग्ने, पदज्ञाः (= पणिभिरपहतानां गवां पदानि ज्ञात-
 वन्तः) पूर्वे पितरः (= अङ्गिरसो) मा [जुहुवन्त] । [तद्] एकं देवानां महद्
 असुरत्वं (= तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. मे कामाः (= मम मनोरथाः) पुरुत्रा (= बहुषु पदेशेषु) वि पतयन्ति
 (= विविधं गच्छन्ति) । शमि अच्छ पुर्व्याणि दीद्ये (= अस्माकं कर्मानुलक्ष्य पुरा-
 तनानि स्तोत्राणि प्रकाशयामि) । समिद्धे अग्री (= अग्री सम्यग्दीपिते सति) ऋत-
 मित् वदेम (= सत्यमेव वदेम) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (= तदे-
 वानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

४. समानः (= सर्वेषां साधारणो) राजा [अग्निः] पुरुत्रा विभृतः (= बहुषु
 स्थलेषु अग्निहोत्रार्थं विदतो भवति) । प्रयुतः (= प्रकृष्येण पृथक्कृतो विभक्तः स) श-
 यासु (= शय्यासु वेदिरूपासु) वना अनु शये (= समिधोनुलक्ष्य शेते = समित्सु शेते) ।
 अन्या [माता] वत्सं भरति अपरा माता [तं] क्षेति (= द्वयोर्मात्रोर्मध्ये एका तम-
 ग्निरूपं वत्सं पोषयति अपरा तं शय्यायां शाययति) । [तद्] एकं देवानां महद्
 असुरत्वं (= तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

३. माझे मनोरथ पुष्कळ ठिकाणीं धांवत आहेत. मी या कर्मांत पुरातन [स्तोत्रे] प्रकाशवीत आहे. चांगला पेटविलेला जो अग्नि त्यासमक्ष आपण खरेच बोद्ध. हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

४. सर्वसाधारण राजा [अग्नि] वहुत ठिकाणीं नेला जातो. तो शेजांवरील काष्ठांवर निर्वध निजतो: एक वत्साला पाजिते [आणि] [दुसरी] माता निजविते. हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

3. My desires fly in various directions. I have exhibited the ancient [hymns] for the purpose of [this] rite. Let us speak nothing but the truth in the presence of well-kindled Agni. That is one great act of the mighty gods.

4. The common king is distributed among many places. Divided he sleeps in the beds along the sticks. One [parent] feeds the calf, the [other] mother gives the place where to rest. That is one great act of the mighty gods.

दिशेकडे जावें इत्यादि विषयी जे देवांनीं बांधून दिलेले नियम ते अमलांत आणितो.

‘ऐश्वर्य होय’ = ‘असुरत्वम्.’ म्हणजे हें जें सर्व होतें तें देव या सर्व जगाचे नियामक आहेत म्हणून होत असतें. या प्रमाणेंच पुढील सर्व कथांचा

अर्थ समजावा.

२. ‘पदज्ञ पुरातन पितर’ = ‘पूर्वे पितरः पदज्ञाः.’ म्हणजे पणींनी चोरून नेलेल्या गार्हचा पक्षा लावणारे जे पूर्वऋषि अंगिरस ते. सू. ६२ मं. २ पहा.

४. ‘शेजांवरील काष्ठावर’ = ‘शयासु वना अशु.’ म्हणजे ज्या ठिकाणी अग्नीला पेटवितात त्या ठिकाणीं आंधरलेल्या समिधांवर.

‘एक पाजिते.’ म्हणजे ज्या वेदी-

वर अग्नीला आहुति देतात ती वेदि.

‘दुसरी माता निजविते.’ म्हणजे ज्या वेदीवर गार्हपत्य अग्नि रात्रंदिवस पडून राहिलेला असतो ती.

आक्षिप्तपूर्वास्वपरा अनुसृतद्वौ ज्ञातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

आक्षिप्त । पूर्वासु । अपराः । अनुसृत । सद्यः । ज्ञातासु । तरुणीषु ।
अन्तरिति ।

अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः ।
एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ६ ॥

शेरते हविरादयः पदार्था अश्रेति शया वेशः । तासु शये । शेरते । निवसति ।
घनासु अनुवन वनेष्वरगिरूपेषु वाष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽग्निर्वर्तते । ..... तस्य द्वे
मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरेत्या बीरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सभूतमग्निं .....
भरति । माता वसुधा क्षेति । केवल निवासयति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. पूर्वासु (=जीर्णोस्वोषधीषु) आक्षिप्त (=वर्तमानो) [भवति] । अपरा
अनुसृत (=नद्या ओषधीरनुसन्धन् तासामनुरोधेन वर्तमानो) [भवति] । सद्यो
ज्ञातासु (=जातमात्रासु) तरुणीषु अन्तः (=युवतिष्वोषधीष्वपि) [वर्तते] । अ-
प्रवीता. (=केनापि पुरुषेणानिषिकरेतस्कास्ता) अन्तर्यती. (=अन्तर्वत्यो गर्भव-
त्यो) [भूत्या] सुवते (=तमुत्पादयन्ति) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्व
(=तरेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

६. द्विमाता (=द्वयोर्मात्रोर्) एको वत्सः पुरस्तात् शयुः (=पश्चिमदिशि शयानः
अस्तोत्रेलायामव्यामियमाणो भवन्) अध नु (=पुनरपि प्रातःकाले) अबन्धनश्चरति
(=बन्धनरहितः सन् नभसि संहरति) । ता मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि (=तानि मि-
त्रावरुणयोः कर्माणि=तत्सर्वं तयोः सामर्थ्याद्व्यति) । [तद्] एक देवाना महद्
असुरत्व (=तरेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

५. तो जीर्ण ओषधीत वास करणारा असून नव्यांच्या अनुरोधानें वागतो. लुत्तयाच उपजलेल्या तरुणींमध्ये [हि तो वास करितो]. कुमारिका गरोदर होऊन त्याला जन्म देतात. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

६. पश्चिमेकडे निजणारा दोन मातांचा वत्स बंधनाशिवाय पुनः संचार करितो. हे पराक्रम मित्राचे [आणि] वरुणाचे [होत]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

5. He lives with the old females and attends on those that are young. He is in the young females that are just born. The maidens become pregnant and give him birth. That is one great act of the mighty gods.

6. The calf of two mothers that sleeps in the west soon walks alone without a tie. Those are the laws of Mitra [and] of Varuna. That is one great act of the mighty gods.

५. 'नव्या' म्हणजे नव्या समिधा. कुमारिका म्हणजे ज्याला फुलें फळे आलेली नाहीत अशा समिधा.

६. 'पश्चिमेकडे निजणारा' म्हणजे

सूर्यरूपानें पश्चिमेकडे मावळणारा जो अग्नि तो पुनः दुसऱ्या दिवशी आकाशात फिरूं लागतो.

द्विमाता होता विदथेपु सन्नालन्वग्रं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेपु । सम्ऽराट् । अठ् । अग्रम् । चरति ।
क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
त्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तमतिश्चरति निऽसिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् ।
आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् ।
असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [स] द्विमाता (= द्वयोर्मात्रोर्वापृथिव्योः पुत्रो) विदथेपु सम्नाट् (= येषु सम्पत्तयः दीप्यमाना) होता [भवति] । [सः] अठ् अग्र चरति (= “ अग्रे दिवि धर्मभूतस्तत्र वर्तते ”) । बुधः क्षेति (= मूलभूतः सन् शेते “ भूमी वसति ”) । रण्य-
वाचः (= रमणीयवाचः स्तोतारो) रण्यानि (= रमणीयानि स्तोत्राणि) प्र भरन्ते
(= पालयन्ति) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (= तदेवाना मुख्यं प्रा-
वृत्त्यै) [भवति] ॥

८. युध्यतः शूरस्येव (= युद्धं कुर्वतो वीरस्य) आयत् (= अभिसुरमागच्छत् यथा
उच्यते) अन्तमस्य (= दायाग्निरूपेण समीपतमभूतस्याग्रे) विश्व प्रतीचीनं ददृशे
(= दृष्टवान् इत्यन्ते = पराङ्मुखं भवद्दृश्यते) । मतिः (= देवस्तोत्रकर्ताग्निर) गोनि-
वि- अतिश्चरति (= गोः शत्रुं सचरति = गोः शत्रौ संचरति) । [तद्] एक देवाना
असुरत्वं (= तदेवाना मुख्यं प्रावृत्त्यै) [भवति] ॥

७. दोन माता असलेल्या [आणि] यज्ञांत चांगला प्रकाशणारा [जो] होता [अग्नि, तो] शिखरापर्यंत संचार करितो [आणि नंतर] तळावर राहून विश्रान्ति घेतो. आहादकारक स्तोत्रे म्हणणारे [स्तोत्रे] [त्याला] आहादकारक [स्तोत्रे] अर्पण करितात. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

८. युद्ध करणाऱ्या शूराप्रमाणे [अग्नि] समीप आला म्हणजे त्याच्या संमुख येणारे विश्व पराङ्मुख झालेलं दृष्टीस पडतं. तो कवि [अग्नि] गाईच्या शत्रूच्या आंगी संचार करितो. हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

7. The invoker born of two mothers, that shines resplendently in sacrifices, wanders on to the top. He rests, lying on the bottom. The worshippers that sing delightful hymns offer him delightful hymns That is one great act of the mighty gods.

8. Before him when close at hand, as before a fighting warrior, all creation that approaches is seen to turn back. He the poet enters into the enemy of the cow. That is one great act of the mighty gods.

७. 'शिखरापर्यंत संचार करितो' इ०. म्हणजे सूर्यरूपाने आकाशांत अत्युच्च स्थळी चढतो. आणि नंतर पश्चिमेला उतरून विश्रान्ति घेतो.

८. अग्नि वणव्याच्या रूपाने चालू लागला म्हणजे सर्व जग त्या जवळून प-

ळून जातं.

'गाईच्या शत्रूच्या आंगी' = 'गोर्निः-विधम् अन्तः.' म्हणजे विद्रुद्रूपाने मेघमंडळांत संचार करितो असा भावार्थ दिसतो.

नि वेवेति पलितो दूत आस्यन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूषि विभ्रत् अमि नः वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूषि । विभ्रत् । अमि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुर-
त्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥
॥ २९ ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अ-
मृता । दधानः ।

अमिः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुर-
त्वम् । एकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्

९. पलितः (= वृद्धत्वाच्छुभ्रकेशो) [देवाना] दूतः [अग्निः] आसु [ओष-
धीषु] अन्तः नि वेवेति (= नितरा व्याप्य वर्तते) । महान् [स] रोचनेन (= तेज-
सा सह) चरति (= सचरति) । वपूषि (= नानाविधानि रूपाणि) विभ्रत् (= धार-
यन्) नः अमि वि चष्टे (= अस्मान् विशेषेण अनुमहदृष्ट्या पश्यति) । [तद्]
एकं देवाना महद् असुरत्वं (= तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१०. गोपाः (= पालको) विष्णुः परम पाथः पाति (= उच्चैस्तमं स्थानम् = ? अ-
न्तरिक्षं रक्षति) । प्रिया अमृता धामानि दधानः (= प्रियाणि मरणरहितानि स्था-
नानि शुलोकसबन्धीनि धारयति च) । ता विश्वा भुवनानि अग्निर्वेद (= अग्नि-
स्तानि सर्वाणि भूतजातानि जानाति) । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्वम् (= तदे-
वाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

९. वृद्ध दूत [अग्नि] या
[ओषधीं] त वेगाने संचार करितो.
तो तेजाने आंत संचार करितो.
तो अनेक रूपे धारण करून आ-
म्हांस पाहतो. हे एक मोठे देवांचे
ऐश्वर्य [होय].

१०. पालक विष्णु अत्यंत
उंच स्थान रक्षितो, आणि प्रिय
मरणरहित पदांचे पालन करितो.
अग्नि ह्या सकळ विश्वाला जाणतो.
हे एक मोठे देवांचे ऐश्वर्य [होय].

9. The great gray mes-
senger travels with light
through the plants. As-
suming many bodies he
observes us. That [is] one
great act of the mighty
gods.

10. Vishnu, the pro-
tector, preserves the high-
est world, sustaining the
dear immortal seats. Agni
knows the whole universe.
That [is] one great act of
the mighty gods.

१०. ' प्रिय मरणरहित पदे ' = ' मि-
या धामानि अमृता. ' म्हणजे जेथे मरण

नाही ती स्वर्गाची स्थाने, असा भावार्थ
दिसतो.

नानां चक्राते यम्याः वपूषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।
 श्यावी च यदरुषी च स्वसारी महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥
 नानां । चक्राते इति । यम्याः । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते ।
 कृष्णम् । अन्यत् ।
 श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारी । महत् । देवानाम् । अ-
 सुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥
 माता च यत्र दुहिता च धेनू सवर्दुषे धापयेते समीची ।
 ऋतस्य ते सदसीले अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥
 माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सवर्दुषे इति सत्रः ऽदुषे ।
 धापयेते इति । समीची इति समुर्ऽची ।
 ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईले । अन्तः । महत् । देवानाम् । असु-
 रत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्

११. याम्या (=मिथुनभूते अहथ रात्रिधेत्येते) नाना वपूषि (=भिन्नवर्णानि
 रूपाणि) चक्राते (=धारयतः) । तयोरन्यत् (=एक) [दिनरूप] रोचते (=शु-
 क्तया शोभते) । अन्यत् [रात्रिरूप] कृष्ण [भवति] । श्यावी च यत् (=या
 कृष्णा) [या] च अरुषी (=दीप्तवर्णा दिवसरूपा) [ते उभे] स्वसारी [भवतः] ।
 [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (=तदेवाना मुख्य प्राबल्यं) [भवति] ॥

१२. यत्र (=ययोर्मध्ये) माता च दुहिता च (=मातृभूता या या च दुहितृभू-
 तेति द्वे) धेनू (=पयसा प्रीणयिष्यी) सवर्दुषे (=अमृतस्य दोग्ध्या) समीची
 (=समीची=परस्पर सगते सत्यां) धापयेते (=रस पाययतस्) ते ऋतस्य सदसि
 अन्तः (=सत्यस्य गृहे=अन्तरिक्षे) [अहम्] ईले (=स्तीमि) । [तद्] एकं दे-
 वाना महद् असुरत्वं (=तदेवाना मुख्य प्राबल्यं) [भवति] ॥

माता पृथिवी दुहिता द्यौरिति सायणः ॥

११. जुळीं दोघीं भिनभिन्न
रूपें धारण करितात. त्यांपैकीं एक
प्रकाशतें [आणि] दुसरें काळे
आहे. जी काळी आणि जी लख-
लखीत, त्या दोघी बहिणी होत.
हे एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१२. ज्यांपैकीं [एक] माता
आणि [दुसरी] दुहिता [मिळून]
दोघी दूध देणाऱ्या, अमृताचा
पाद्मा सोडणाऱ्या, [आणि] प-
रस्पर संगत [होस्ताऱ्या] पान
करवितात, त्यांस मी सत्याच्या गृहीं
स्तवितों. हे एक मोठे देवांचें ऐ-
श्वर्य [होय].

11. The twins assume
various shapes. One of
them [the twins] shines,
the other [is] dark. Both
she who is dark and she
who is bright are sisters.
That [is] one great act of
the mighty gods.

12. I praise in the
home of Truth those two
of whom both the mother
and the daughter yield
milk, are givers of nectar,
[and] being joined each to
the other, suckle as mo-
thers. That [is] one great
act of the mighty gods.

११. ही ऋचा दियस आणि रात्र
या दोहोंविषयी आहे.

१२. ही ऋचा द्यावापृथिवीविषयी
आहे. 'सत्याचें गृह' म्हणजे जेंथे यज्ञ-

रूप सत्य प्रादुर्भूत होतें, ती यज्ञमंडपा-
तील जागा. सायणाप्रमाणे माता म्हणजे
येथें पृथिवी आणि दुहिता म्हणजे बू-

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुर्धः ।
 ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुखत्वमेकम् ॥ १३ ॥
 अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे ।
 धेनुः । ऊर्धः ।

ऋतस्ये । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असु-
 रऽत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

पद्या वस्ते पुरुषा वपूष्यध्वा तस्थौ ज्यवि रेरिहाणा ।
 ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुखत्वमेकम् ॥ १४ ॥
 पद्या । वस्ते । पुरुषा । वपूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रे-
 रिहाणा ।

ऋतस्ये । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
 त्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. अन्यस्या वत्सम् [अन्या] रिहती मिमाय (=“पृथिव्या वत्समिति जिह्या लिहन्ती द्यौर्ध्वनिं करोति”) । धेनुः (=सा शुक्रा गौः) कया भुवा (=जलवर्जिता भूम्या) ऊर्धः नि दधे (=मेघरूपं पोषयति=पूरयति) । सा इळा (=सा जलवर्जिता पृथिवी) ऋतस्य पर्यसा (=उदकेन) अपिन्वत (=सिक्ता भवति=पूरिता भवति) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (=तदेवानां मुख्य प्रावर्त्य) [भवति] ॥

१४. पद्या (=भूमिः) पुरुषा वपूषि वस्ते (=बहुरूपाणि शरीराणि धारयति) । ज्यवि (=सार्धसवत्सरवयस्क वत्स) रेरिहाणा (=पुनः पुनर्लिहन्ती) ऊर्ध्वा तस्थौ (=उच्चैस्तिष्ठति) । विद्वान् (=जानानोद्गम्) ऋतस्य सद्य वि चरामि (=यज्ञस्य स्थानं परिचरामि) । [तद्] एक देवाना महद् असुरत्वं (=तदेवानां मुख्य प्रावर्त्य) [भवति] ॥

पुरुषा नानाविधरूपाणि वपूषि स्थावरजद्रमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिर्ऋध्वोत्तरवेद्यात्मनोज्ञता सती स्वसारभूतेन हविषा ज्यविम् । सार्धसवत्सरवयस्क वत्सर यद्विरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकानवति स्व-

१३. एकीच्या वत्साला [दु-
सरी] चाटून ओरडते. दुभती
गाय जलवर्जित भूमीच्या योगानें
[आपली] कास भरून टाकिते.
ती भूमि सत्याच्या दुधानें पुष्ट होते.
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१४. भूमि अनेक रूपांची
शरीरें धारण करिते. ती दीड
वर्षाच्या वत्साला चाटीत चाटीत
उंच उभी राहते. विद्वान् मी स-
त्याच्या स्थानामधून संचार करितों.
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

13. One licks, fondly
licking again and again
the calf of the other. The
milch-cow fills [her] udder
by the dry land. This
land becomes fat with the
milk of Truth. That [is]
one great act of the mighty
gods.

14. The ground wears
multiform appearances. It
stands high, fondly licking
again and again the calf
one and half years old.
Knowing [this] I walk
through the seat of Truth.
That [is] one great act of
the mighty gods.

१३. हीहि ऋचा धावापृथिवीवि-
पयी आहे.

‘ एकीच्या वत्साला. ’ म्हणजे पृथिवी-
चा वत्स जो अग्नि तो विशुद्धीपानें
असतो तेव्हा त्याला दू चाटिते.

‘ जलवर्जित ’ ३०. सायण म्हणतात
याचा भावार्थ असा की, दुलोक पृथिवी-
वरील प्रदेशाचें पाणी बाष्परूपानें हरण
करितो तेव्हा ते प्रदेश जलवर्जित निरु-
दक होत असतात.

‘ सत्याच्या दुधानें ’ = ‘ ऋतस्य पयसा. ’
म्हणजे मेघोदकरूप दुधानें असें सायण

म्हणतात. तसेंच दिसते. मेघोदक स-
त्यरूप यज्ञानें मिळते अशा समजुतीस
अनुसरून म्हणा अथवा तें विनचूक ने-
मलेल्या वेळी येतें म्हणून म्हणा, पण
त्याला ऋत ही संज्ञा वेदात आहे असें
जें सायणाचें म्हणणें तें खरे दिसतें.

१४. ही ऋचा कठिण आहे. या सू-
क्तातील दुसऱ्या बहुतेक ऋचाप्रमाणें सूक्त-
कर्त्यानेंच हिचाहि अर्थ गूढ ठेविला आहे.
त्यामुळें तिच्या भावार्थाविषयी तर्कच ऋ-
रणें आहे. सायणांनी दिलेला अर्थ
भाषेखाली उतरून घेतला आहे. तो पहा.

पदे इव निहिते दस्मे अन्तस्तयोऽन्यद्गुह्यमाविर्ग्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विपूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

॥ ३० ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विपूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।

एकम् ॥ १५ ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सवर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यान्व्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सवःऽदुघाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।

एकम् ॥ १६ ॥

तेजसा व्याप्नोतीति श्रविरिति वा । रेरिहणा लिहन्ती तस्थी । ऋतस्य.....आ-
दित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोह विचरामि । हविर्भिस्समादित्यं परिचरामि ।
इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१५. [अहश्च रात्रिभेद्येते] दस्मे अन्त. (=सुन्दरेन्तरिक्षे) निहिते पदे इव
(=स्थापिते स्थाने इव) [यतेते] । तयोरन्यद् गुह्यम् अन्यद् आविः (=तयोर्मध्य
एक रात्रिरूप गूढम् अन्यच्च दिवसरूपमाविर्भूत) [भवति] । सा पथ्या (=स
मार्गः) सध्रीचीना विपूची (=सहगमनवती सत्यपि भिन्ना) [भवति] । [तद्]
एक देवाना महद् असुरत्व (=तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१६. अशिश्वीः (=शिशुरहिताः) सवर्दुघाः (=अमृतस्य दोग्ध्यः) अप्रदुग्धाः
(=वेनाप्यक्षीणरसा) नव्यान्व्या युवतयो भवन्तीः (=पुनः पुनर्नवा युवतयो भव-
न्त्यो) धेनवः (=१ “दिसो मेघा वा”) आ धुनयन्ताम् (=आदुहन्तु) । [तद्]
एक देवाना महद् असुरत्व (=तदेवाना मुख्य प्राबल्य) [भवति] ॥

१५. तीं दोघीं जणें सुंदर
[अंतरिक्षां] त ठेविलेल्या पावलां-
प्रमाणें [होत]. त्यांपैकीं एक गूढ
[आहे] [आणि] दुसरें प्रगट
[आहे]. तो मार्ग एकच [अ-
सूनहि] निरनिराळा [आहे].
हें एक मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१६. वत्स नसलेल्या [आणि]
अमृताचा पान्हा सोडणाऱ्या, नि-
द्रिस्त, ज्यांचें दूध कोणीहि का-
ढिलेलें नाहीं अशा, [आणि]
नित्य नव्या तरुणी होणाऱ्या घेऊ
दुधाचा वर्षाव करोत. हें एक मोठें
देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१५. ही ऋचा दोघीविषयी आहे
पण दोघी कोण त्याविषयी प्राचीन का-
ळापासूनहि संशय आहे. कारण कीं
सर्वांनुक्रमामध्ये या ऋचेची देवता द्या-
वापृथिवी अथवा अहोरात्र आहे असें
सांगितलें आहे. यावरून हिचा अर्थ
दुर्बोध आहे म्हणून सांगणें नकोच. आम्ही

15. The two are like
two footsteps placed in the
wonderful [sky]. One of
them is mysterious, the
other is manifest. The
path, though united, [is
yet] various. That [is] one
great act of the mighty
gods.

16. May the cows, calf-
less, yielding nectar, lying
oblique, not exhausted of
their milk, and becoming
new and young again and
again, be shaken [of their
milk for us]. That [is] one
great act of the mighty
gods.

अक्षरशः अर्थ केला आहे.

१६. ही ऋचा दिशांविषयी आहे
असें मानण्याचा संप्रदाय आहे. त्यावरून
यांत सांगितलेल्या गाई म्हणजे दिशा
होत. आणि त्याचें दूध म्हणजे वृष्टिद्वारा
आलेलें मेघोदक होय.

यद॒न्यासु॑ वृष॒भो रोर॑वीति॒ सो अ॒न्यस्मि॑न्यु॒थे नि द॑धाति॒ रेतः॑ ।
 स हि क्ष॑र्पा॒वान्स॑ भगुः स राजा॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १७ ॥
 यत् । अ॒न्यासु॑ । वृष॒भः । रोर॑वीति । सः । अ॒न्यस्मि॑न् । यु॒थे । नि ।
 द॒धाति॑ । रेतः॑ ।

सः । हि । क्ष॑र्पा॒वान् । सः । भगः॑ । सः । राजा॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् ।
 अ॒सुर॒त्वम् । एक॑म् ॥ १७ ॥

वीर॑स्य॒ नु स्व॑श्व्यं जना॒सः प्र॒ नु वो॑चाम॒ विदु॑रस्य॒ देवाः॑ ।

पो॒ह्ना यु॒क्ताः प॒ञ्चप॒ञ्च व॑हन्ति॒ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १८ ॥

वीर॑स्य । नु । सु॒ऽअश्व्य॑म् । ज॒नासः॑ । प्र । नु । वो॒चाम् । वि॒दुः ।
 अ॒स्य । दे॒वाः ।

पो॒ह्ना । यु॒क्ताः । प॒ञ्च॒ऽपञ्च॑ । आ । व॑हन्ति॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒त्वम् । एक॑म् ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. यद् (=यद्यपि) वृषभः (=“अपा वर्षकः पर्जन्यात्मन्द्रः”) अन्यासु, रोरवीति (=दिभूपासु गोषु मेघद्वारा भृश कामशब्द करोति) [तदपि] सः अन्यस्मिन् युथे (=अन्यास्वेव गोषु) रेतो नि दधाति (=रेतः सिञ्चति) । स हि क्षर्पावान् (=पृथिवीपतिर्) [भवति] स भगः (=धनदाता) [भवति] स राजा [भवति] । [तद्] ए॒क दे॒वाना॑ म॒हद् अ॒सुर॒त्वं (=तदे॒वाना॑ मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

१८. हे जनासः (=जनाः), वीरस्य (=शूरस्येन्द्रस्य) स्वश्व्यं (=शोभनाश्वसमुद्) प्र नु वोचाम (=प्रवदेम हिम् ?) तस्य (=तत्) [स्वश्व्य] देवा विदुः (=जानन्ति) । पोह्ना पञ्चपञ्च (=पट् पट् पञ्च पञ्च च) युक्ताः (=रथे युक्ता) [अश्वास्तम्] आ वहन्ति (=आनयन्ति) । [तद्] ए॒क दे॒वाना॑ म॒हद् अ॒सुर॒त्वं (=तदे॒वाना॑ मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

पोह्ना भासाना द्वन्द्वयोगफले पोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च पट्-संख्याता ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्च पञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्र-मारदन्ति । इति सायणः ॥

१७. तो कामी वीर कांहीं
एक स्त्रियांकडे पाहून जरी काम-
नाद करितो तरी तो दुसऱ्याच
[स्त्री]समूहाच्या ठायीं रेत घा-
लितो. कारण तो पृथिवीचें पा-
लन करणारा, तो उदार, तो रा-
जा [होय]. हें एक मोठे देवांचें
ऐश्वर्य [होय].

१८. हे जन हो, [द्या]
वीराचे घोडे चांगले आहेत तें
त्याचें भाग्य आपण वणू. तें देव
जाणतात. सहा सहा [आणि]
पांच पांच जोडिलेले घोडे त्याला
वाहतात. हें एक मोठे देवांचें ऐ-
श्वर्य [होय].

17. Though the bull
roars for one [herd of] cows,
he puts his semen in an-
other herd. For he [is] a
protector of the earth. He
[is] bounteous. He [is]
a king. That [is] one great
act of the mighty gods.

18. Shall we describe,
o people, his wealth of
good horses? The gods
know it. Yoked six at a
time [and] five at a time
[the horses] carry [him].
That [is] one great act of
the mighty gods.

१७. येथपासून उरलेलें सूक्त 'पर्ज-
न्यात्मक इंद्र, याविषयी आहे, म्हणजे
मेघरूपानें विद्यमान जो इंद्र त्याविषयी
आहे; किंवा अग्नीविषयी; किंवा त्वष्टा-
विषयी आहे, असें मानण्याचा संप्रदाय
आहे. या वरूनच या शेवटच्या सहा

ऋचाचा अर्थ उघड नाही हें सहज ध्या-
नात येईल. ही ऋचा मेघरूप इंद्राविषयी
आहे. भावार्थ 'मेघ नाद कळं लाग-
ला म्हणजे जरी एका दिशेकडेस गर्जना
होते, तरी तो वृष्टि दुसऱ्याच कोणत्या तरी
ठिकाणी करितो,' आसा आहे.

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः पुरुधा जजान ।
 इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥
 देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुषोर्ष । प्रजाः । पुरुधा ।
 जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽ-
 त्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

मही समैरक्ष्म्वाम् समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।
 शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥
 मही इति । सम् । ऐरत् । च्म्वाम् । समीची इति सम्ऽईची । उभे इति ।
 ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।
 शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. सविता (= मेरयिता) विश्वरूपः (= नानाविधरूपो) देवस्त्वष्टा (= दीप्य-
 मानस्त्वष्टा नाम देवः) प्रजाः पुरुधा जजान पुषोर्ष [च] (= बहुभिः प्रकारैस्त्वष्टा-
 दयति पोषयति च) । च (= अपि च) इमा विश्वानि भुवनानि (= इमानि सर्वाणि
 भूतजातानि) अस्य (= तस्य स्वकीयभूतानि) [सन्ति] । [तद्] एकं देवानां
 महद् असुरत्वं (= तदेवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

२०. [स इन्द्रो] मही (= महती महती) समीची उभे चम्वा सम् ऐरत्
 (= परस्परं संगते उभे यावापृथिव्यौ सम्यक् मेरितवान् = संगमितवान्) । ते [यावा-
 पृथिव्यौ] अस्य (= तस्य) वसुना (= धनेन) निऋष्टे (= नितरा व्याप्ते पूर्णे)
 [भवतः] । [स] वसूनि विन्दमानः शृण्वे (= युद्धेषु शत्रूणां धनान्यपहरन् सन्
 श्रूयते गीतकीर्तिर्भवति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (= तदेवानां मुख्यं
 प्राबल्यं) [भवति] ॥

१९. प्रेरक [आणि] विश्व-
रूप देव त्वष्टा प्रजांला अनेक प्र-
कारांनीं उत्पन्न करितो [आणि]
पोसितो. [आणि] हीं सकळ
मूर्ते त्याचीं [आहेत]. हे एक
मोठे देवांचें ऐश्वर्य [होय].

२०. तो मोठ्या [आणि]
परस्पर-संगत द्यावाष्टिर्वीस एकत्र
मिळविता झाला. त्या दोघीहि त्या-
च्या संपत्तीनें भरल्या आहेत. तो
वीर [शत्रूचीं] धनं हरण करून
प्रख्यात होतो. हे एक मोठे दे-
वांचें ऐश्वर्य [होय].

19. Divine Tvashṭā, the
omniform inspirer, created
the people in various ways
and feeds them. And all
this creation [is] his. That
[is] one great act of the
mighty gods.

20. He joined the two
great Cups (Earth and
Heaven), joined each to
the other. They [are] both
filled with his wealth. The
hero, taking possession of
[the enemies] wealth, is
famous. That [is] one
great act of the mighty
gods.

१९. त्वष्टा प्रजाला उत्पन्न करितो. | सू. १३ म. १० पदा.

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।
 पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥
 इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽ-
 मित्रः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २१ ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीस्तापो रयिं ते इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।
 सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥
 ॥ ३ ॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र ।
 पृथिवी । विभर्ति ।
 सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
 एकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२१. च (=अपि च) विश्वधायाः (=विश्वस्य धाता पोषयितेन्द्र) इमां नः पृथिवीं हितमित्रो राजा न (=हितोपदेष्टा राजेव) । उप क्षेति (=ईष्टे) [तस्य मरुतः] पुरःसदः (=युद्धार्थं पुरतो गच्छन्तः) शर्मसदः (=रक्षणाय समीपे तिष्ठन्तो) वीरा न (=शूरा इव) [भवन्ति] । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्व (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

२२. [हे इन्द्र], ओषधीः (=ओषधय) उत आपः (=उदकानि च) ते निष्पिध्वरीः (=तव निष्पिध्वर्यस्त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्स्यो) [भवन्ति] । हे इन्द्र, पृथिवी तव रयिं विभर्ति (=पृथिव्या यानि वसूनि सन्ति तानि त्वत्तानि भवन्ति) । ते सखायः (=तव सखायो) [वय] वामभाजः स्याम (=तव धनस्य भागिनो यथा भवेम तथा कुरु) । [तद्] एकं देवाना महद् असुरत्व (=तदेवानां मुख्यं प्राबल्य) [भवति] ॥

२१. आणि सकळांला पोस-
णारा तो ह्या आमच्या पृथिवीवर,
हितोपदेष्ट्या राजाप्रमाणें, राज्य
करितो. युद्धासाठीं पुढें असणाऱ्या
[आणि] आश्रयासाठीं जवळ अ-
सणाऱ्या वीरांप्रमाणें [त्याचे मरुत्
होत]. हें एक मोठें देवांचे ऐ-
श्वर्य [होय].

२२. हे इंद्रा, वनस्पति आणि
आपो[देवी] तुझ्या देणग्यांनी
भरलेल्या [आहेत]. पृथिवी तुझें
धन धारण करिते. तुझे मित्र [जे
आम्ही ते] संपत्तीचा उपभोग घे-
णारे होऊ असें कर. हे एक मोठे
देवांचें ऐश्वर्य [होय].

21. And he who feeds
all governs this our earth,
like a king beneficent and
friendly. [His Maruts are]
like heroes that go before,
that accompany for shelter.
That [is] one great act
of the mighty gods.

22. The plants and the
waters are full of thy
gifts. The Earth bears
thy wealth, o Indra! May
we, thy friends, be sharers
of thy wealth. That [is]
one great act of the
mighty gods.

सूक्तम् ५६-२९०.

विश्वामित्रस्य वाचो वा पुनः प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वे देवा देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।
 न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥
 न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्र-
 थमा । ध्रुवाणि ।
 न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निनमे । त-
 स्थिवांसः ॥ १ ॥
 पट्टारो एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।
 तिस्त्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दक्ष्येका ॥ २ ॥
 पट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप ।
 गावः । आ । अगुः ।
 तिस्त्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । नि-
 हिते इति निऽहिते । दाक्षी । एका ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. देवानां ता प्रथमा ध्रुवाणि व्रता (=लोके प्रसिद्धानि प्रथमभूतानि स्थिराणि
 लोकापालनादीनि कर्माणि) न मायिनो मिनन्ति (=रूपटुडुगुपेता असुरा न हि-
 सन्ति) न धीरा [मिनन्ति] (=न विद्वांसोपि हिंसन्ति) । अद्रुहा रोदसी (=अ-
 द्रुहो द्रोहरहिते व्यापापृषिव्यौ) वेद्याभिर्न निनमे (=स्वर्गीयाभिः प्रभृतिभिः=स्वय-
 मेव नमितुं न शक्ये भवतः) तस्थिवांसः पर्वता [वेद्याभिर्] न [नininमे=पृथि-
 व्याप ऊर्ध्वतराः स्थिराः पर्वता अपि स्वयमेव नमितुं न शक्या भवन्ति] ॥

२. एङ्कः अचरन् पट् भारान् विभर्ति (=अगतिमान् संवत्सर एङोपि सन् पट्-
 संख्याद्यान् भारान् ऋतुख्यान् धारयति) । ऋतं (=सत्यमपं) वर्षिष्ठम् (=अनिश-
 येन वर्षेवर्तं "तमेव संवत्सरं") गावः (=रसिग्रहा) उप आ अगुः (=प्राप्तु-
 यति) । निरः अत्याः (=पश्या) महीः (=महन्त्यः=महान्तो लोका) उपरा-

सूक्त ५६-२९०.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र प्र-
जापति अथवा वाक् याचा पुत्र प्र-
जापति. देवता-विश्वे देव. वृत्त-
त्रिष्टुप्.

१. देवांची ती अचल प्रथम-
कर्म कोणी मायावी अथवा कोणी
विद्वान् जन भंगू शकत नाहीत.
द्रोहहीन द्यावाष्टिची आपणहून
[वांकू शकत] नाहीत, उच उच
पर्वत वांकू शकत नाहीत.

२. एकला स्थायी होस्ताता
सहा भार धारण करितो. अत्यंत
वीर्यवान् [आणि] सत्यभूत जो
तो, साजप्रत पुष्कळ गाई येतात.
चंचल मोठ्या तिघीजणी एकीव-
र एक [आहेत] [त्यातून] दो-
घीजणी अंतर्हित आहेत, आणि
एक दृष्टिगोचर आहे.

HYMN 56-290

To Vis'ic Devas. By Prajâpati
son of Vis'râmitra or Prajâ
pati son of Vāk. Metre—
Trishtubh.

1. Neither the artful
nor the wise can break
those first eternal prin-
ciples of the gods. Not
the beneficent Heaven and
Earth [can] of their own
accord [bend], not the firm
mountains can bend [of
their own accord].

2. The single one with-
out motion bears the six
burdens. To him the most
puissant one the cows ap-
proach. Three great un-
stable worlds stand one
upon another: two are
hidden, one is visible.

१. 'देवाची अचल प्रथम कर्म' =
'देवाना प्रथमा ध्रुवाणि व्रता.' म्हणजे
सूर्यानें अमरु वेळी उगवावे, अमरु वे-
ळी पर्जन्य पडावा, अमरु वेळी रात्र
यावी, इत्यादि जे नियम देवांनीं वाधून
ठेविले आहेत ते.

२. या सूक्तातहि बहुतेक मंत्र कू-
टार्थ आहेत. सायणाच्या मते या मंत्रात

सांगितलेला पुरुष सवत्सर होय, आणि
सहा भार म्हणजे सहा ऋतु होत आणि
गाई म्हणजे किरणरूप गाई होत; आणि
तिघीजणी सांगितल्या ते तीन लोक होत;
त्यातून दोन गुप्त म्हणून सांगितले ते अ-
तरिक्ष आणि द्यू हे होत, आणि दृष्टि-
गोचर सांगितली ती पृथिवी होय.

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत श्रुधा पुरुध प्रजावान् ।
 अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिऽउधा* । पुरुध ।
 प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिनाऽवान् । सः । रेतःऽधाः । वृषभः ।
 शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

स्तरुः (= उपर्युपरि वर्तमानास्तिष्ठन्ति) । द्वे गुहा निहिते (= तासां मध्ये द्वे अदृश्ये भवतः) । एका दर्शि (= दृग्गोचरा भवति) ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविका-
 सादि येष्विति भारा क्रतवः । तान्वसन्तादीन् विभाति । अवपवत्वेन धारयति ।
 तथा क्रतं सत्यभूतं वाषिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः ।
 प्राप्नुवन्ति । किञ्च तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायधर्मेऽपेतास्तिष्ठो
 महीस्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तरुः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति ।
 गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी द्यौश्चान्तरिक्षं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भू-
 मिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. त्रिपाजस्यः (= त्रीणि वक्षसि यस्य तादृशो) विश्वरूपः (= सर्वरूपः) उत
 (= अपि च) श्रुधः (= श्रुधस्कः) पुरुध प्रजावान् (= नानाविधदेशेषु प्रजा यस्य
 तादृशस्) अनीकः (= निम्नलो) माहिनावान् वृषभः पत्यते (= महिम्ना युक्तो धीर
 आगच्छति) । स वृषभः शश्वतीनां रेतोधाः (= स धीरवान् बह्वीषु रेतसः स्थाप-
 यिता) [भवति] ॥

त्रिपाजस्यः श्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यपुत्रे यस्य स त्रिपाजस्यः ।
 श्रुत्स्व इत्यर्थः । उर्येवचनश्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम् । वाज. ,
 २५. ८. । इत्यश्वमेधमन्त्र उरः परतयास्नानात् पाजसि बले साधुरिति व्युत्प-
 त्तयेथ । संप्रियामहानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तावपि वर्ष-
 षो विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविनासादिभिर्लिङ्गेनानारूप उतापि च श्रुधा
 यस्तत्तदशस्त्रे मन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिर्बुधो यस्य स श्रुधा । प्रजावान् । प्रकृपेण जायन्त
 इति श्रीरामायणः प्रजाः । पुरुष नानाप्रसारेण विद्यमानरीह्यवादिस्वप्नप्रजावान् ।

३. तीन वक्षस्थळें असलेला, विश्वरूप आणि तीन कासांचा, अनेक ठिकाणीं ज्याची प्रजा आहे असा, तीन मुखांचा, [आणि] महिम्मानें युक्त असा तो वीर पेतो. तो वीर पुष्कळजणांच्या ठायीं वीर्य घालणारा [होय].

3. The bull comes, being of three breasts [and] of all shapes, of three udders, and having his progeny in various places, of three faces, of great magnitude. He is a bull that impregnates many females.

३. हे हि एका कूट आहे. सायण म्हणतात यांतला वीर म्हणजे संवत्सर-रूप होय आणि तीन वक्षःस्थळे म्हणजे ग्रीष्म, वर्षा आणि हेमंत हे ऋतु होत; आणि तीन कासा म्हणजे वसंत, शरद

आणि हेमंत हे होत, आणि प्रजा म्हणजे ब्रीह्यादिक धान्ये होत; आणि तीन तोडें म्हणजे उष्ण, वर्षा, आणि शीत ही होत.

अभीके आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजन्तीः परि सीमवृञ्जन् ॥४॥

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

किंच इयनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीतारूपैरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ शुधा । बहुव्रीहेरुधसोऽनङित्यनङ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्पुंसपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छन्दसः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरेण त्रिचक्रादीनां छन्दस्पुपसंख्यानमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

४. पदवीः (=नायकः “संवत्सर”) आसाम् अभीके (=तासाम्= ? “ओषधीनां समीपे”) अबोधि (=आविरभूत्) । आदित्यानाम् (=अदितेः पुत्राणां) चारु (=मियं) नाम अहे (=आह्वयामि) । आपश्चिद् देवीः (=आपो देव्योपि) अस्मै अरमन्त (=विरमन्ति) । पृथग् ब्रजन्तीः (=गच्छन्त्यस्ताः) सीम् (=एनं) परि अवृञ्जन् (=परिवर्जयन्ति) ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रगनयतीति पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथादित्यानाम् । आदित्या माताः संख्यासाम्यात् । यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या माताः । मेषादित्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रधैराद्यः स होय इति स्मृतेः । तेषां वैशादीनां मासानां चारु नाम प्रपुष्प माधवधेत्यादि नामधेयमहे । आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीद्यौतनशीलाः पृथगितस्ततो ब्रजन्तीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यरमे संवत्सरपारमन्त । संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ता आपः सीमेन संवत्सरे पर्यवृञ्जन् । अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति । इति सायणः ॥

४. तो नायक त्यांच्या समीप आविर्भूत होतो. मी आदित्यांचें प्रिय नाम उच्चारितों. त्याजपुढें आपो-देवीहि स्तब्ध होतात. पृथक् जाणाऱ्या त्या [आपो-देवी] त्याला वर्जितात.

4. The leader has awoke in the presence of them. I invoke the dear name of the Âdityas. Even the divine waters bow to him. Going separately they avoided him.

४. हेहि एक कूट आहे. आणि सायणांप्रमाणे ह्यांतील नायक म्हणजे संवत्सरच होय; 'त्यांच्या समोर' म्हणजे

ओषधीसमोर; 'वर्जितात' म्हणजे आठ महिन्यांत जी मेषवृष्टि होत नाही तें न होणें.

त्री पधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।
 ऋतावरीयोषणास्त्रिस्तो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥
 त्री । पधऽस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिऽमाता ।
 विदथेषु । सम्राट् ।
 ऋतावरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । वि-
 दथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५ हे सिन्धव. (=आप =अन्तरिक्ष), कवीना (=१ मेधाविना देवाना) त्रि-
 स्त्री पधस्था (=त्रिगुणितानि त्रीणि स्थानानि भवन्ति) । उत (=अपि च) त्रि-
 माता (=१ तिस्रो मातरौ यस्य स) विदथेषु सम्राट् (=यज्ञेषु सम्यग्दीप्यमानो)
 [भवति] । ऋतावरी. (=सत्यवत्य =यज्ञवत्य) अप्याः (=उदकसवन्धि-यस्)
 तिस्रो योषणाः (=युवत्य “इव्यसरस्वतीभारतीत्येवरूपास्”) त्रिरा दिवः (=दि-
 वसस त्रिषु सवनेषु) विदथे पत्यमाना. (=यज्ञे आगच्छत्यो) [भवन्ति] ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूना निवेदयति । हे सिन्धव आपः सर्वसाक्षिण्यो यू-
 यम् । त्री पधस्था त्रयो लोका । ते च प्रत्येकं निर्भवन्ति । तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोका इति श्रुतिः । न धाव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिण न विव्यचन्त भू-
 मयः । ऋग्वे ८. ६ १५ । इति प्रत्येकं बहुवचनध्रवणात् । बहुवचनं च कपिजल-
 न्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम् । ते च लोका कवीना देवाना निवासस्थानानि भवन्ति ।
 उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषा लोकाना निर्माता सवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु
 यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा ऋतावरीरुदकवत्योऽ-
 प्या नभस्या आप्तव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसत्याका इव्यसरस्वतीभारतीत्येव-
 रूपा परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस त्रिस्त्रिषु सवनेष्वाप-
 त्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति । इति सायण ॥

५. हे सिंधूनो, मेधावीची तिप्पट तीन स्थानें [आहेत]. आणि तीन मातांचा पुत्र यज्ञांमध्ये अति देदीप्यमान [असतो]. उदकसंबंधी पूज्य तरुण तिघीजणी यज्ञांत दिवसाला तीनवेळ येणाऱ्या [होत].

5. Thrice three are the seats of the wise ones, o Rivers! And the son of three mothers shines brilliantly in the sacrifices. The three aquatic 'holy young females come to the sacrifice three times a day.

५. हे एक दुसरें कूट. सायण म्हणतात की, ' मेधावी ' म्हणजे देव; ' तीन मातांचा पुत्र ' म्हणजे संवत्सर किंवा सूर्य होय; ' तिघीजणी ' सांगितल्या त्या इळ्या,

सरस्वती आणि भारती ह्या देवी होत. अशा कूटार्थ मंत्रांचा अक्षरशः अर्थ असलेला सोपा असतो. तोच करणें इष्ट असल्यामुळे आम्ही केला आहे.

त्रिरा दिवः सविर्वायीणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भर्ग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितुः । वायीणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव ।

त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भर्ग । त्रातुः । धिषणे ।

सातये । धाः ॥ ६ ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा ।

सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नम् ।

भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे सवितः, त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिषु सवनेषु) दिवेदिवे (=प्रत्यहम्) अहस्त्रिः (=दिवसस्य त्रिवारं) नो वायीणि आ सुव (=अस्मदर्थं धनानि प्रेरय = उदित्य नो धनान्यानय) । त्रिधातु (=त्रिभिः प्रकारैः) रायो वसूनि आ सुव (=त- वागमनेन संपदो धनानि च प्रयच्छ) । हे त्रातर्भग, हे धिषणे [नाम देवि], सातये धाः (=धनलाभायारम्भान् कुरु = वयं धनं यथा लाभामहे तथा कुरु) ॥

७. सविता त्रिरा दिवः सोषवीति (=दिवसस्य त्रिवारमागत्यास्मभ्यं धनं प्रय- च्छतु) । राजाना सुपाणी मित्रावरुणा (=राजानौ शोभनहस्ती मित्रावरुणौ) आप- श्चिद् (=आपो देव्यानापि) उर्वी रोदसी चित् (=महती द्यावापृथिव्यावपि) स- वितुः सवाय रत्नं भिक्षन्त (=सवितुर्देवस्य सत्वेन आगमनेन धनं याचन्ते) ॥

६. हे सवित्या, त्वं येऊन दिवसाला तीनवेळ संपदा-प्रतिदिनीं, दिवसाला तीन वेळ आम्हांला [संपदा] आण. त्वं तीन प्रकारांनीं संपत्ति [आणि] धनें दे. हे भगा, हे धिषणे, त्वं [आम्हांला] धन-लाभ होईल असें कर.

७. सविता आपल्या येण्यानें दिवसाला तीन वेळ धनप्राप्ति करून देओ. सुहस्त राजे मित्रावरुण, [आणि] उदकें देखील [आणि] महा द्यावापृथिवी देखील सवित्याच्या येण्यानें आपलें इष्ट सिद्धीस जाओ असें प्रार्थितात.

6. Three times a day, o Savitâ—daily three times a day, come and grant us wealth. Come and give riches and wealth in three ways. Lead us, o saviour Bhaga, to wealth, o Dhi-shanâ !

7. May Savitâ come three times a day. The good-handed kings Mitra and Varuna, even the Waters, even the vast Heaven and Earth, implore blessings of this Savitâ, when he comes.

६. 'भग' सू. १४ मं. ३ पहा.
'धिषणा' ही एक देवी आहे. सू.

२२ मं. २० पहा.

त्रिरुत्तमा दूणशां रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुः५नशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य ।
वीराः ।

ऋत५वानः । इषिराः । दुः५दभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे ।
सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

८. उत्तमा (=उत्तमानि श्रेष्ठतमानि) दूणशा (=केनापि विनाशयितुमशक्या-
नि) रोचनानि त्रिः (=दीप्तिमन्ति स्थानानि त्रिवारं श्रीणि) [भवन्ति] । असुरस्य
(=बलवतः=?) वीरास्त्रयो राजन्ति (=शोभन्ते) । ऋतावानः (=सत्यकर्मरूप-
यज्ञेन तद्वन्त) इषिराः (=शीघ्रगमना) दूळभासः (=केनापि हिसितुमशक्या) दे-
वास्त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिवारं) विदथे सन्तु (=यज्ञे तिष्ठन्तु) ॥

सूक्तम् ५७-२९१.

विश्वामित्र कविः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र मे विविक्कां अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगौषाम् ।

सदाश्चिद्या दुदुहे भूरिं धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्र५-
युताम् । अगौषाम् ।

सदाः । चित् । या । दुदुहे । भूरिं । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः ।
पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. विविक्कान् (=विवेकवान्) [इन्द्रः] अगोषां (=रक्षितृहानां) प्रयुतां
(=यूयस् कृताम् पुराणिनी) चरन्तीं (=संचरन्तीं) मे मनीषा धेनुं (=मम स्तुति-

८. तीन अति उंच अनि-
नाशी देदीप्यमान स्थानें आहेत.
त्या प्रवळाचे तीन गौरपुत्र शोभा-
यमान होत. पूज्य, शीघ्रगतिमंत,
[आणि] अविनाश्य देव दिवसा-
ला तीन वेळ यज्ञांत असोत.

8. There are three bril-
liant regions, highest and
indestructible. Three brave
sons of the mighty spirit
shine. May the holy, swift,
indestructible gods be in
the sacrifice three times a
day.

८. यांत जो 'प्रवळ' सांगितला तो
संवत्सररूप होय, त्याचे तीन पुत्र म्हणजे

अग्नि, वायु आणि सूर्य हे होत असें
सायण म्हणतात.

सूक्त ५७-२९१.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
विश्वे देव. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. राखणारा जिच्या समीप
नाहीं अशी, एकटी फिरणारी गा-
य [च जणुं जी] माझी स्तुति, तिला
[वरें वाईट] निवडणारा [इन्द्र]
जाणो. जी [स्तुति] तत्क्षणीं वि-
पुळ अन्नाचा पान्हा सोडिते. तर
इंद्र, अग्नि, [आणि दुसरे देव]
तिची प्रशंसा करणारे [होओत].

HYMN 57-291.

To the *Vis've Devas*. By *Vis'vā-
mitra*. Metre—*Trishtubh*.

1. May [Indra], who
distinguishes, know my
praise [that is like] a
milchcow wandering alone
without a keeper, which
instantly yields plenty of
nourishment. May there-
fore Indra, Agni [and the
other gods] be its com-
menders.

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।
विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुममश्याम् ॥ २ ॥
इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् ।
दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः ।
सुमम् । अश्याम् ॥ २ ॥

या जामयो वृष्णं इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।
अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति विश्वतं वपूषि ॥ ३ ॥
याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते ।
गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छे । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । विश्वतम् ।
वपूषि ॥ ३ ॥

रूपा गां) प्र अविदत् (=प्रकृपेण जानात्) । या [मनीषाख्या धेतुः] सद्यश्चित्
(=तत्क्षणमेव) धातेर्भूरि (=अत्रस्य बहु फलं=प्रभूतमन्नं) दुदुहे (=दुग्धे) ।
तत् (=तस्मात् कारणाद्) इन्द्र- अग्निर् [इतरे च देवा] अस्याः (=तस्या स्तु-
त्याः) पनितारः (=स्तोतारो) [भवन्तु] ॥

भाषायाम्.

२. इन्द्रः पूषा [इत्येतां] सुहस्ता वृषणा (=सुहस्ता वीरी) [इतरे च देवाः]
प्रीताः [सन्तो] न (=इदानीं) शशयं (=मेघ) दिवः (=युसकाशाद्) दुदुहे
(=दुहन्ति) । यत् (=यस्माच्च कारणाद्) विश्वे देवा अस्यां [स्तुत्या] रणयन्त
(=रमन्ते) अत्र (=अतः कारणात्) हे वसवः, वः सुखं प्र अश्यां (=युष्माकं
सुखं प्राप्नुयाम्) ॥

३. या जामयः (=स्वसारः=?) वृष्णे शक्तिमिच्छन्ति (=वीर्यसेवनसमर्पाय वी-
राय सेवनसामर्थ्यमिच्छन्ति) [ता] नमस्यन्तीः (=नमस्यन्त्यः=प्रह्रीभवन्त्यः
सन्तः) अस्मिन् (=तस्मिन् वीरे) गर्भं जानते (=गर्भस्थापनशक्तिमनुभवन्ति) ।
वावशानाः (=रामयमाना) धेनवः महो वपूषि (=महांसि महासि कृपाणि) वि-
भ्रत (=धारयन्त) पुत्रम् अच्छ चरन्ति (=पुत्रं प्रति गच्छन्ति) ॥

२. सुहस्त जे वीर इंद्र आणि
पूपा ते [आणि दुसरे देव] आतां
संतुष्ट होऊन बुलुकाहून मेघाला
दोहतात. ज्यापेक्षां सर्व देव या
[माझ्या स्तुतीच्या] ठायीं रममाण
होतात त्यापेक्षां, हे वसुंनो, तुम्ही
मला तुमचे सुख प्राप्त होई असें
करा.

2. India and Pūshā,
both puissant and goodhan-
ded, [and the other gods],
being pleased, now milk
the cloud from the heaven.
Inasmuch as the gods
take delight in this [praise]
may I, o Vasus, therefore,
attain your blessing.

३. ज्या भगिनी वीराकारणें
शक्ति इच्छितात, त्या नम्र होऊन
त्यांच्या आंगीं असलेलें गर्भसा-
मर्थ्य अनुभवितात. कामयमान धेतु,
महारूपें धारण करणारा जो पुत्र
त्याप्रत जातात.

3. Those sisters who
wish strength to the hero,
become low and experi-
ence in him the power of
impregnating. The cows
fondly go towards their
calf that wears great forms.

३. या मंत्रात एक कूट आहे. सा-
यणाप्रमाणे 'भगिनी' सांगितल्या त्या

ओषधिरूप होत, आणि 'वीर' सांगि-
तला तो इंद्र होय.

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।
इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥
अच्छ । विवक्त्रि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । यु-
जानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमा । उं इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । द-
र्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषुच्यते उरूची ।

तयेह विश्वा अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते ।
उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय ।
च । मधूनि ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अध्वरे ग्राव्णो युजान (= यज्ञे सोमाभिपवार्थं ग्राव्णः प्रयुजानोह) सुमेके रोदसी (= सुरूपे दावापृथिव्या) मनीषा (= मनीषया स्तुत्या) अच्छ विवक्त्रि (= आभिमुख्येन स्तौमि) । [हे अग्ने], इमा उ (= इमाश्च) ते (= तव) भूरिवा-
राः (= बहुधनोपेता) दर्शताः (= दर्शनीयाः सुन्दरा) यजत्राः (= यजनीया) [ज्वाला] मनवे ऊर्ध्वा भवन्ति (= मनुष्यार्थम् ऊर्ध्वमुक्ताः सिद्धा भवन्ति) ॥

५. हे अग्ने, या ते (= तव) मधुमती (= माधुर्योपेता) सुमेधाः (= सुप्रज्ञा) जिह्वा देवेषु उरूची उच्यते (= बहुव्यापिनी स्तुयते) तया विश्वान् यजत्रान् (= स-
र्वान् पूजनीयान् देवान्) अवसे (= रक्षणाय) इह आ सादय (= अत्रानीय उपने-
दय) । मधूनि पायय च (= मधुरान् सोमरसान् भक्षय च) ॥

रावबाहादूर. भोलानाथ साराभाई.	...	१८००/८१	१२-१३
रा. रा. खंडुभाई गुलाबभाई देसाई.	...	...	६-६
पाट्टी डेलडून साहेब. वाकी.	...	...	४-८
श्रीमंत कृष्णाजीराव पवार.	...	...	२५-८
रावबाहादूर. मणिभाई जसभाई...	...	१८८०/८१	१२-१०
पाट्टी. आर. ए. ह्युम वाकीसुद्धा...	...	...	१२-१०
टी. नारायण स्वामी.	...	१८८०/८१	६-६
रा. रा. व्यंकटराव गोपाळ...	...	...	६-०
रा. रा. सखाराम यमाजी. सांगली.	...	...	६-६
रावबाहादूर. राघोबा जनार्दन.	...	...	६-६
शानसा० गणपराव. जी. शास्त्री.	...	...	२-१०
रा. रा. दाजीबा त्रिंबक गोळे. वाकी	...	...	२५-६

NOTICE.

अच येदसी

Volume IV. will end with the last hymn of the third Mandala

चवथा भाग तिसऱ्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त झालें म्हणजे संपेल.

Subscription is annual in advance and commences with the beginning of and can only end with a Volume

सूचना.

वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	रु आ
मसईबाहेर राहणारांस टपाल हजिलाबदल एक वर्षाचे	६ ०
मुद्रकल दर मतीस	० ६
	० १०

वर्गणीदार होंव्यास इच्छिताऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरम्भापामुनः
वर्गणीदार व्हावें; वर्गणी बद करणें असल्यास भाग संपल्यावर मात्र बद
करिता येईल.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahadev
Narayn Pandit No. 29 Veroba Popatl's Court, Kalla D. 101
London

सर्व मकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोठा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९,
या पत्थार रा रा महादेव नारायण पंडित "ग्यानेजर वेदार्थयान" या
व्यापारी ठेवावा.

THE
VEDĀRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

The Rigveda Samhitā with Marāṭhī and English trans-
lations, a paraphrase in classical Sanskrit
and copious notes in Marāṭhī

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL IV. No 16 JUNE 1951 MONTHLY PART 63.

पुनरु ६. अंक १६. जून सन १९५१. मासिक भाग ६३.

मुंबई

“निर्णयसागर” छापसान्यांत छापिलें.

(हे सन १९६७ च्या २५ व्या आन्व्याप्रमाण नोंदल आहे.)

माधे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

याग

हैं भाषांतर

पादर समर्पण केले आहे.

भाषांतरकर्ता.

४. मी [सोम काटण्यासाठी] |
ग्रावे जोडून [या] यज्ञांत सुरूप
द्यावापृथिवीचा स्तुतीने धावा क-
रितों. [हे अग्नी], अनेक-संपत्ति-
संपन्न, सुंदर, [आणि] पूजनीय
[अशा ज्या] तुझ्या ह्या [ज्वाळा,
त्या] मानवासाठी सिद्ध होतात.

५. हे अग्नी, जी तुशी गोड,
सुप्रज्ञ जिह्वा देवांमध्ये बहुव्यापक
म्हटली जाते, तिच्या योगाने सवे
यजनीय [देवां] ला येथे रक्षणासाठी
आणून बसवी आणि त्यांत मधुर
पेये पाज.

4. Joining the soma-
pressing stone I celebrate
with a hymn in [this] sa-
crifice the beautiful Hea-
ven and Earth. These thy
beautiful and adorable
[flames] rise for man, o
Agni!

5. With thy sweet and
wise tongue which, o Agni,
is called long-reaching
among the gods, do thou
seat here all the venerable
[gods] for the oblation
and make them drink the
delicious juices.

५. 'बहुव्यापक' = 'उत्तुची.' म्ह- | नजे पुष्कळ ठिकाणी पसरणारी.

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्वन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥

॥ ६ ॥ २ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्वन्ती । पीपयत् । देव ।
चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सु-
मतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे देव अग्ने, या ते पर्वतस्य धारेव (= मेघवृष्टेर्धारा यथा तथा) असंश्वन्ती
(= असद्वती = सतता) चित्रा (= रमणीया) [प्रमतिः = अनुग्रहात्मिका बुद्धिः]
पीपयत् (= पाययति पोषयत्युपासकान्) ता प्रमतिं हे जातवेदः (= जाताना वेदि-
तरग्ने), हे वसो (= साधो), विश्वजन्या सुमतिं (= विश्वेभ्यो जनेभ्यो हितां तव शो-
भना मतिं च) अस्मभ्यं रास्व (= अस्मभ्यं देहि) ॥

सूक्तम् ५८-२९२.

विश्वामित्र ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोपसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति ।
दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उपसः । स्तोमः । अश्विनौ ।
अजीगरिति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धेनुः (= उपोरूपा) प्रत्नस्य काम्यं दुहाना [भवति] (= सनातनेनाग्निना
यद्वाञ्छितं तस्य दात्रो भवति) । दक्षिणायाः पुत्रः (= उपसः पुत्रः सूर्यरूपोऽग्निः)
अन्तश्चरति (= अन्तरिक्षे संचारं करोति) । शुभ्रयामा (= शुभ्ररूपा) [उषा]

६. हे देदीप्यमान अग्नी, जी तुशी नानारूप [आणि] सतत चालणारी उपकारबुद्धि मेघवृष्टीच्या धारेप्रमाणे [लोकांला] पुष्ट करिते, ती उपकारबुद्धि, हे ज्ञातवेदा, [आणि] हे वसू, सर्वजनांचे कल्याण करणारी चांगली मति तूं आम्हांला दे.

6. Give us, o omniscient Agni, that multi-form benevolence of thine o brilliant one, which, fattens like a continuous stream of rainwater. O good [Agni], give us thy favour which benefits all people.

सूक्त १८-२९२.

HYMN 58-292.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-

To the As'vins. By Vis'vāmitra.

अश्वी. वृत्त-त्रिष्टुप्.

Metre—Trishṭubh.

१. धेनु, सनातन जो त्याने वांछिलेल्या वस्तूचा पान्हा सोडणारी [होय]. उपेचा पुत्र आंत फिरतो. शुभ्ररथ [उषा] प्रकाशाला आणिते. उपेचे स्तोत्र अश्वीला जागृत करिते.

1. The milch-cow yields the desire of the ancient one. The son of the Dawn walks within her. She who has a white chariot brings light. The hymn of Ushas awakens the As'vins.

१. द्या मनाच्या आरम्भी एक वोट आहे. सायणातुमते 'धेनु' सांगितली ती उषा आणि 'सनातन' सांगितला तो अग्नि होय.

'उपेचे स्तोत्र.' म्हणजे उप.काळी उपेच्या प्रेरणेने झालेले जे उपासकाचे स्तोत्र ते. अश्वी उपःकाळी येतात असे वेदात मसिद्ध आहे.

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरैथामस्मद् वि पुणेर्मनीषां युवोरवश्चक्रुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पित-
राऽइव । मेधाः ।

जरैथाम् । अस्मत् । वि । पुणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चक्रुम् ।
आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

सुयुग्भिर्ऋथैः सुवृता रथेन दस्त्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमद्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रांसो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्त्रौ । इमम् । शृणुतम् ।
श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अद्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः ।
अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

घोतनिम् आ वहति (= ज्यातिरानयति) । उपस. स्तोम. (= उपसो देव्या स्तो-
त्रम्) अश्विनौ अजीम (= अश्विनौ जागरयति) ॥

भाषायाम्.

२ [हे अश्विनौ], सुयुग् (= सुयुज सुयु रथे योजिता अश्वा) ऋतेन (= सत्यभू-
तेन रथेन) वा प्रति वहन्ति (= यज्ञं प्रापयन्ति) । मेधा पितरेव ऊर्ध्वा भवन्ति
(= मातापितरावभिलक्ष्य तयोरादरार्थं यथा पुत्रा सिद्धा भवन्ति तथा युवयोराद-
रार्थं यज्ञा सिद्धा भवन्ति) । अस्मद् वि पुणेर्मनीषा जरैथा (= हविषोऽदातुर्मनुष्यस्य
याज्ञा विनाशयत निष्फला कुस्त न त्वस्माकम्) । [वय] युवोरवश्चक्रुम् (= युव-
योरर्थं हवि कृतवन्त स्म) । अर्वाग् आ यात (= युवाम् अत्रागच्छतम्) ॥

३ दस्त्रौ (= शत्रूणामुपक्षपयितारौ) [युवां] सुयुग्भिर्ऋथैः (= रथे सुयु योजि-
तैरथैः) सुवृता रथेन (= सुचक्रेण रथेन) [आगत्य] अद्रेरिम धोर शृणुत (= माव्य
एत नाद शृणुतम्) । अद्ग अश्विना (= हे अश्विनौ), पुराजा विप्रांस (= पुरात-
नकाले जाना ऋषयो) वाम् अवर्ति मति गमिष्ठा भिम् आहु (= युवाम् उपासका-
ना हुः मति = तत्परिहर्तुम् अतिशयेन गतारो रथ इति किं कथयति) ?

यत कथयति अत कारणाद् अस्मान् दुरा परिहर्तुं युवा विप्रागाञ्छतम् इति भावः ॥

२. [हे अश्वी हो], चागले जोडिलेले [अश्व] सत्वरूप रथात तुम्हाला आणितात. पित्याप्रमाणे तुम्हास [अनुलक्षून] यज्ञ सिद्ध होतात. आमची स्तुति निष्फळ न करिता रुपणाची [स्तुति] निष्फळ करा. आम्ही तुम्हाकरिता हविरान्न सिद्ध केले आहे. तुम्ही इकडे या.

३. चागल्या जोडिलेल्या घोड्यांनी चागल्या चाकाच्या रथाने महापराक्रमकारी तुम्ही येऊन ग्राव्याचा हा ध्वनि ऐका कारण की हे अश्वी हो, तुम्ही सकटाला उत्तम रीतीने पावणारे आहा असे पुरातन विद्वान् का म्हणतात ?

2 The well-yoked horses bring you in the truthful chariot. Sacrifices stand up as for two parents. Disappoint the prayer rather of the miser than ours. We have prepared your oblation. Come you hither.

3 By well yoked horses [and] an easy rolling chariot do you hear, o performers of wonderful deeds, the noise of the stone press. Why, o As'vins, do the ancient sages say [that] you most readily go to [help] distress ?

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनांसो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अग्रे ॥

॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । ज-
नांसः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न ।
ददुः । उस्तः । अग्रे ॥ ४ ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याद्भुषो वां मघवाना जनैषु ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्दत्ताविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आद्भुषः । वाम् । मघ-
वाना । जनैषु ।

आ । इह । यातम् । पृथिभिः । देवयानैः । दत्ता । इमे । वाम् ।
निधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४ आ मन्येथा कच्चिद् एवैरा गतम् (=अस्माकं स्तुतिं जानीत क्षिप्रैरश्वैरागच्छत कच्चित्=अवश्य शृणुत वेगवद्विरश्वैरागच्छत च) । हे अश्विना (=अश्विनौ), विश्वे जनांसः (=जना) [वा] हवन्ते (=आह्वयन्ति) । [तदपि युवामस्मानेवागच्छतम्] । हि (=यस्मात्कारणाद्) इमा गोऋजीका मधूनि (=इमान् पयोमिश्रान् सोमरसान्) [ऋतिजो] मित्रासो न (=सखाय इव) उस्तो अग्रे (=दिवसस्वाम-भाग) वा प्र ददु (=युवान्या मार्पयामासु) ॥

५ हे मघवाना (=मघवन्ती धनवन्तावश्विनौ), जनेषु वाम् आद्भुष (=यद्यपि बहुषु जनेषु युवयोरर्थं स्तोत्रं वर्तते तदपि) हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरु चिद् रजांसि तिरः (=बहून्वपि स्थानानि तिरस्कृत्य=बहूनुपासयान् अतिक्रम्य) देवयाने पृथिभिः (=दयगमनैर्मागेर) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) । हे दत्ता (=शत्रुगणपुत्रसपितायै), इमे मधूना निधयो वाम् (=इमानि मधुपानां सोमरसानां पानाणि पुत्रयोरर्थं भवन्ति) ॥

४. तुम्ही लक्ष याल काय, आणि घोड्यांनीं याल काय ? तुम्हां अश्वीला सकळ जन बोलावितात. कारण उपेच्या पूर्वी गोरसमिश्रित हे सोमरस तुम्हांला [हे ऋषिभू] मित्रांप्रमाणें अर्पण करीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, देवांनीं संचार करण्याच्या मार्गांनीं अनेक लोक ओलांडून तुम्ही येथें या. हे धनसपन्न [अश्वी हो], जनांमध्ये तुम्हांकरितां स्तोत्र [म्हटलें जातें]. हे महापराक्रमकारी [अश्वी] हो, हीं सोमरसांचीं पात्रें तुम्हांस अर्पण केलीं आहेत.

4. Will you mind us, will you come hither with horses? All people invoke you As'vins. For these sweet juices mixed with milk are yours. The priests have offered them like friends, before dawn.

5. Come over many regions, o As'vins,—there is praise for you, rich As'vins, among all people—come you hither by the paths along which the gods go. Here are cups of sweet juices for you, o conquering heroes!

४. 'उपेच्या पूर्वी' = 'उत्तरो अमे.' म्हणजे प्रातःकाळच्या पूर्वी, मोठ्या पहाटेस. 'उसृ' शब्दाचा हा अर्थ योग्य आहे याविषयी ऋ. ५. ३१. ८ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

५. 'अनेक लोक ओलांडून' = 'तिरः पुरु रजासि.' म्हणजे दुसरे उपासक तुम्हाला बोलावितील, त्यास टाकून तुम्ही आम्हाप्रत या.

पुराणमोकः सख्यं शिवं वा युवोर्नरा द्रविणं जहाव्याम् ।
 पुनः कृष्णानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥
 ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रवि-
 णम् । जहाव्याम् ।
 पुनरिति । कृष्णानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह ।
 नू । समानाः ॥ ६ ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुजिष्व सजोषसा युवाना ।
 नासत्या तिरोर्बह्व्यं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥
 अश्विना । वायुना । युवम् । सुऽदक्षा । नियुज्ऽभिः । च । सऽजो-
 षसा । युवाना ।
 नासत्या । तिरऽर्बह्व्यम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा ।
 सुदानू इति सुऽदानू ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वा पुराणम् ओकः सख्यं शिवं (=युवयोः पुरातनोद्यमः सख्यं च कल्या-
 णकर भवति) । हे नरा (=शरावश्विनौ), युवोर्द्रविणं जहाव्या [भवति] (=यु-
 वयोर्धनं युवाम्नां दत्तं धनं जहृकुलजाया प्रजायां भवति) । शिवानि सख्या पुनः
 कृष्णानाः (=अस्माकं सुखरूपाणि परस्परसख्यानि पुनर्नवीकुर्वाणा वयं) समा-
 नाः (=परस्परसत्तायः सन्तो) मध्वा तु सह मदेम (=इदानीं मधुरस्य सोमरसस्य
 पानेन युगपद्दृष्टा भवेम) ॥

७. हे सुदक्षा (=शोभनवली) युवाना (=नित्यतृणी) हे सुदानू (=शोभ-
 नदानौ) नासत्या अश्विना (=नासत्यावश्विनौ), अस्त्रिधा (=अश्विनाश्विनौ) युवं
 (=युनां) वायुना नियुजिष्व सजोषसा (=वायुना वायोर्वह्वाभिश्च संगतौ सन्तौ)
 जुषाणा तिरोर्बह्व्यं सोमं पिबतं (=सेवमानौ घृक्षन् सोमं पिबतं=मीमा पिबतम्) ॥

६. तुमचा पुरातन अनुग्रह [आणि] सख्य कल्याणकारक [होय]. हे शूर हो, तुमची संपत्ति जह्नुकुळांत [आहे]. आतां कल्याणकारक मैत्री पुनः ताजी करून परस्पर मित्र होतताते आपण एकत्र सोमरसानें हर्ष पावूं.

७. हे सुबल [आणि] सदातरुण अश्वी हो, हे महोदार नासत्य हो, अक्षय जे तुम्ही ते वायूसहित आणि [त्याच्या] निशुतांसहित [येऊन] पूर्वे दिवशीं काढिलेला सोम प्रीतीनें प्या.

6. Your ancient pleasure [and] friendship is blissful. Your wealth, o heroes, is in the family of Jahnu. Renewing [our] blissful friendships let us, [as] mutual friends, together be exhilarated with the sweet soma.

7. O As'vins, of great power [and] ever young, do you the uninjured ones, o bounteous Nâsatyas, drink with pleasure in company with Vâyu and his teams, the soma kept over night.

६. 'जह्नुकुळांत' = 'जाह्नव्याम्.' जह्नुच्या कुळांत अश्वीची उपासना प्रिय असून

अश्वीला ते प्रिय असते. सू. ११६ मं. १९

७. 'नियुत्.' सू. १३६ मं. १

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीपुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।
 रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥८॥
 अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । ग्रीऽभिः । यत-
 मानाः । अमृधाः ।

रथः । हु । वाम् । ऋतुऽजाः । अद्रिऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी
 इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना मधुसुतमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
 रथो ह वां भूरि वर्षः करिकृत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥९॥१॥
 अश्विना । मधुसुतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ ।
 गतम् । दुरोणे ।

रथः । हु । वाम् । भूरि । वर्षः । करिकृत् । सुतऽवतः । निऽकृतम् ।
 आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरुचीरिषः (=बह्व्यो हविष आहुतय उपास-
 केर्दत्ता) ग्रीर्भिर्यतमानाः (=उपासकैः कृताभिः स्तुतिभिः स्पर्धमानाः सत्यः) अ-
 मृधाः (=अहिंसिताः=अभ्रान्ताः सत्यो) वां परि ईयुः (=वां परिवेष्टयन्ति) ।
 कृतजाः (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूतः) अद्रिजूतः (=अद्रिणा माव्णा प्रेरितः=
 माव्णो ध्वनिं श्रुत्वा सत्वरम् आगच्छन्) वां (=युवयो) रथः सद्यो द्यावापृथिवी
 परि याति (=तत्क्षणमेव द्यावापृथिव्योः परितो गच्छति) ॥

९. हे अश्विना (=अश्विनौ), [अयं] युवाकुः (=युवयोः) सोमो मधुसुतमः
 (=मधुरसम् अत्यन्तं मेरयन् माधुर्योपेतो) [भवति] । तं पातं (=पिबतम्) ।
 दुरोणे आ गतम् (=अस्माकं गृह आगच्छतम्) । भूरि वर्षः करिकृत् (=प्रभूतं
 रूपं पुनःपुनः कुर्वन्=बहूनि रूपाणि धारयन्) वां रथः सुतवतो निष्कृतं (=सो-
 मम् अभिपुण्वतो यजमानस्य गृहम्) आगमिष्टो ह (=अतिशयेन आगच्छन् भ-
 यति रात्रि) ॥

८. हे अश्वी हो, [उपास-
कांनीं अर्पिलेलीं] अनेक अने
तुम्हांला वेष्टितात; स्तुतींनीं युक्त
[अनेक अने] न यकतां [तु-
म्हांला वेष्टितात]. सखजात [आ-
णि] पाषाणप्रेरित [असा जो]
तुमचा रथ, [तो] तत्क्षणीं द्यावा-
पृथिवी सभोतालीं भ्रमण करितो.

९. हे अश्वी हो, [हा] अ-
त्यंत मधुर सोम तुम्हांकरितां
[आहे]. तो तुम्ही प्या. [आ-
मच्या] घरीं या. महा स्वरूप प्र-
गट करणारा तुमचा रथ सोम
काढणाऱ्या उपासकाच्या घरीं अ-
त्यंत आदरानें येणारा [होय].

8. O As'vins, numer-
ous offerings accompanied
by hymns untiringly sur-
round you. Your chariot,
truth-born, [and] hastened
by the stone-press, at once
goes round Heaven and
Earth.

9. O As'vins, [this]
your soma [is] full of
sweetness. Drink it. Come
into the house. Your cha-
riot that assumes many
forms most readily goes to
the house of him who has
extracted the soma [for
you].

८. 'वेष्टितात.' म्हणजे उपासकांनीं
म्हटलेलीं सूक्तां आणि अर्पिलेल्या आहुति
जाऊन अश्वीसमोर उभ्या राहतात
आणि पुष्कळ असल्यामुळे त्याला वे-
ष्टितात.

'पाषाणप्रेरित' = 'अद्रिजुतः.' म्हणजे

माव्याचा नाद ऐकून धावत आलेला.

तात्पर्य. मोठ्या पहाटेस माव्यांचा आ-
वाज ऐकून अश्वी रथारूढ होतात आणि
नित्याप्रमाणें पृथिवीप्रदक्षिणा करण्याला
आरंभ करितात.

सूक्तम् ५९-२९३.

विशमित्र ऋषिः । मित्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्याथतसो गायत्र्यः ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् ।
उत । द्याम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृ-
तवज्जुहोत ॥ १ ॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्रं । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य ।
शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽतः । न । एनम् । अंहः । अ-
श्रोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. मित्रो ब्रुवाणो जनान् यातयति (=अनुमहबुद्ध्या वदन् जनान् स्वस्वकर्मसु व्यापृतान् करोति) । मित्रः पृथिवीम् उत द्या दाधार (=पृथिवी द्या च धारयति) । मित्रः अनिमिषा (=सतत) कृष्टीरभि चष्टे (=सर्वजनान् आभिमुख्येन पश्यति) । मित्राय [हे ऋत्विज.], घृतवज् (=घृतयुक्त) हव्यं जुहोत (=हविः प्रयच्छत) ॥

२. आदित्य (=अदितेः पुत्र) हे मित्र, यो [मर्त्यस्] ते व्रतेन शिक्षति (=कर्मणा यज्ञरूपेण तुभ्य हविर्ददाति=त्वा भजते) स मर्तः (=मर्त्यः) प्रयस्वान् अस्तु (=अन्नवान् भवतु) । त्वोतः (=त्वया रक्षितो जनः) [कैरपि] न हन्यते न [वा] जीयते । एनम् अंह. (=दुःख) नान्तितो न दूरात् अभोति (=न समीपदेशात् नापि दूरदेशात् प्राप्नोति) ॥

सूक्त ५९-२९३.

HYMN 59-293.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
मित्र. वृत्त-पहिल्या पांच त्रिष्टुप्;
उरलेल्या चार गायत्री.

To Mitra. By Vis'vâmitra. Me-
tre—*Trishtubh* 1-5; *Gâyatri*,
6-9.

१. मित्र बोद्धून जनांकडून
प्रयत्न करवितो. मित्र पृथिवीला
आणि दूला धारण करितो. मित्र
लोकांला सदैव पाहत असतो.
[हे ऋत्विजांनो], तुम्ही मित्राला
घृतपुक्त हव्य अर्पण करा.

1. Mitra speaking kindly
makes people active. Mitra
supports the earth
and the heaven. Mitra
unceasingly observes the
people. To Mitra offer
[o priests], the oblation
mixed with clarified butter.

२. हे मित्रा, अदितीच्या
पुत्रा, जो मर्त्य कर्मानें तुला [हवि]
अर्पण करितो तो विशेषें करून
अन्नसमृद्ध होओ. त्वां ज्याला र-
क्षिलें तो मारिला जात नाही अ-
थवा जिंकिला जात नाही. त्याला
दुःख जवळून प्राप्त होत नाही,
आणि दूरूनहि प्राप्त होत नाही.

2. May that mortal, o
Mitra, who offers oblation
to thee, o son of Aditi, by
a sacrifice, be rich in
food. He who is supported
by thee is not killed, is
not conquered. Him dis-
tress reaches not from
near, nor from afar.

१. 'प्रयत्न करवितो' = 'यातयति.' व्यापृत करितो. 'मित्र' या देवाविषयी
सू. २ मं. ७ आणि सू. ११५ मं. ५ पहा.

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमती स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
आदित्यस्य । व्रतम् । उपक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमती ।
स्याम् ॥ ३ ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट ।
वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुऽमती । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अनमीवासः (= रोगरहिता) इळया मदन्तः (= हविरन्नेन माद्यन्तः) पृथिव्या वरिमन् आ मितज्ञवः (= पृथिव्या विस्तोर्णे प्रदेशे तले संकुचितजालुका) आदित्यस्य व्रतं (= कर्म) उपक्षियन्तः (= आचरन्तो) वयं मित्रस्य सुमती स्याम (= शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां वर्तेमहि) ॥

४. अयं मित्रो नमस्यः (= सभजनीयः) सुशेवः (= शोभनसुखकारी) सुक्षत्रः (= शोभनबलो) वेधाः (= मेधावी) राजा अजनिष्ट (= जातोस्ति) । वयं यज्ञियस्य (= यज्ञार्हस्य) तस्य सुमती (= शोभनमती) भद्रे सौमनसे अपि (= कल्याणकारिणि सौमनसे) [च] स्याम (= वर्तेमहि) ॥

अपिः सप्तमीद्योतनः ॥

३. रोगरहित, अन्नानें हर्ष पावणारे, पृथिवीच्या तळावर गुडघे टेकणारे, अदितीच्या पुत्राची आज्ञा आचरणारे, असे जे आम्ही ते मित्राच्या कृपेमध्ये राहूं असें घडो.

४. हा मित्र नमस्कारयोग्य, चांगलें सुख देणारा, चांगला वळवान् आणि मेधावी राजा उत्पन्न झाला. त्या यजनीय [मित्रा] च्या कृपेमध्ये [आणि] कल्याणकारक प्रसादामध्ये आम्ही राहूं असें घडो.

3. Free from disease, exhilarated by the sacrificial food [and] kneeling on the surface of the earth [and] performing the rite of the Āditya, may we be in the good grace of Mitra.

4. This Mitra was born a king worthy of adoration, giving happiness, mighty, wise. May we be in the good grace [and] in the blessed friendship of him the adorable one.

३. 'गुडघे टेकणारे' = 'मितज्ञवः' प्रयोगान्तरें पाहून हा अर्थ दिला आहे. या वरून प्राचीन आर्य आधुनिक किती एक (ख्रिस्तालुयायी इत्यादिक) उपासक जनाप्रमाणें उपासनेच्या वेळी गुडघे टेकित असत असें दिसतें. ऋ. ७. ८२. ४ यात ऋषि म्हणतो की, 'हे इंद्रावरून हो, 'संभ्रामप्रसंगी आम्ही हवि अर्पण करून

तुमचाच धावा करितो, क्षेम मिळवावयाचें असले तर गुडघे टेकून आम्ही तुमचाच धावा करितों ' (युवामिश्रुत्सु पृतनासु बह्व्यो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः...हवामहे) असें सांगितले आहे. ऋ. ६. ३२. ३ आणि ७. १५. ४ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

५. [हा] महान् आदित्य
नमस्कारानें उपास्य, जनांला [क-
र्मामध्ये] प्रवृत्त करणारा, [आणि]
स्तोत्राला चांगलें सुख देणारा
[होय]. त्या अत्यंत स्तवनीय
मित्राप्रीत्यर्थे प्रिय हवि अग्नीमध्ये
तुम्ही अर्पण करा.

६. जनांतें धारण करणारा
असा जो देदीप्यमान मित्र, त्याचा
संतोष जपदायक [होय], [आ-
णि] त्याचें वैभव अत्यंत सुंदर-
कीर्तिसंपन्न [होय].

७. जो कीर्तिमान् मित्र आ-
पल्या महिम्यानें दुलोकाला मार्गे
टाकित्ता झाला, त्यानें आपल्या
कीर्तीच्या योगानें पृथिवी मार्गे
टाकिली.

5. Great is the Âditya,
worthy of being worship-
ped with obeisance, the in-
spirer of people, giver of
happiness to the poet. To
that Mitra, most deserving
of praise, offer this dear
oblation in Agni.

6. The gratification of
divine Mitra, the sup-
porter of men, [is] the
source of victory. [His]
wealth [is] most highly
renowned.

7. Renowned Mitra who
surpassed the heaven by
his greatness surpassed the
earth by his glory.

७. मित्राचा महिमा इतका मोठा | आणि त्याची यशें इतकी मोठी आहेत
आहे की, तो दुलोकाला मावत नाही, | की ती सगळ्या पृथिवीत मावत नाहीत.

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।

स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे ।

सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तवर्हिषे ।

इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽवर्हिषे ।

इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

८. अभिष्टिशवसे (=शत्रूनामभिगन्तृबलाय) मित्राय पञ्च जना येमिरे (=आत्मान यच्छन्ति=तेन नियम्यन्ते) । स विश्वान् देवान् विभर्ति (=धारयति=तेषामीश्वरो भवति) ॥

९. मित्रो देवेषु (=तेजस्विषु) आयुषु (=मनुष्येषु यजमानेषु मध्ये) वृक्तवर्हिषे जनाय (=यज्ञार्थमास्तृतदर्भाय जनाय) इष्टव्रता इषः (=इष्टानि कल्याणानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति तादृशीरन्नसंपदः) अकः (=करोति) ॥

सूक्तम् ६०-२९४.

विश्वामिन ऋषिः । ऋभवो देवता । जगती छन्दः ॥

इहेह वो मनसा बन्धुतां नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मयाभिः प्रतिज्जतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानुश ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मनसा । बन्धुतां । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिज्जतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनुश ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे नरः (=यस्य ऋभवः), उशिजः (=हविः वामयमाना) वो बन्धुता

८. विजयकारक बल असले-
ल्या जो मित्र त्याच्या अधिकारा-
खाली पंच जन आहेत. तो मित्र
सकळ देवांना धारण करितो.

९. मित्र तेजस्वी उपासक-
जनांमध्ये दर्भ आधरणान्या जनां-
साठी मनोरथ सिद्धीस नेणाऱ्या
अन्नसंपदा प्राप्त करून देतो.

8. To Mitra who has
overpowering strength the
five peoples are subject.
He supports all the gods.

9. Mitra bestows foods
that accomplish all acts
on him who has spread
the [kus'a]-grass among
wealthy worshippers.

८. 'पंच जन.' म्हणजे सर्व जगत्. | सू. ८९ मं. १० पहा.

सूक्त ६०-२९४.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
ऋभु; शेवटच्या तीन ऋचा इंद्रा-
विषयीहि आहेत. वृत्त-जगती.

१. हे शूर [ऋभूंनो], श-
त्रूचा परिहार करण्याजोगे तेज
धारण करणारे सुधन्वपुत्र तुम्ही
ज्या चमत्कारिक कृत्यांनी यज्ञह-
वीच्या भागाला पावलां, तीं [कृत्यें]
तुम्ही उत्सुक बंधु चातुर्यांनी [आ-
णि] ज्ञानाने येथेंच संपादिते झालां.

HYMN 60-294.

To the *Ribhus*, the last three
verses are about the *Ribhus*
and *Indra*. By *Vis'vāmitra*.
Metre—*Jagati*.

1. Here, here, o brave
[*Ribhus*], did your anxi-
ous brotherhood with skill
[and] with knowledge
accomplish those feats, by
means of which [you]
the sons of *Sudhanvan*,
[who are] possessed of
power able to defeat [the
enemy], attained a por-
tion of the sacrifice.

१. 'ऋभु.' सू. २० मं. १ पहा.
'यज्ञहवीचा भाग पावला.' म्हणजे
देव झाला असें तात्पर्य.

'येथेंच' = 'इहेह.' म्हणजे या पृथि-
वीवर. 'चमत्कारा विभागिते झालां.'
सू. २० म. ६

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।
 येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥
 याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिशत । यया । धिया । गाम् । अ-
 रिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः ।
 सम् । आनश ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।
 सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥
 ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अ-
 पसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । 'आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽ-
 कृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

(=युष्माकं बन्धुसमूहः=परस्पर बन्धुभूता यूयम्) इहेह (=इह पृथिव्यामेव) मन-
 सा वेदसा (=प्राज्ञया कौशलेन च) तानि [कर्माणि] अभि जग्मुः (=प्रापुः=कृ-
 तवन्तः रथ) याभिर्मायाभिः (=यैः कर्मभिः) प्रतिजुतिवर्षसः (=प्रतिपक्षाभि-
 भवनशीलतेजोयुक्ताः) सौधन्वनाः (=सुधन्वनः पुत्रा) [यूयं] यज्ञियं भागम् आ-
 नश (=यज्ञसंबन्धिनं भागं प्राप=देवभूय गत्वा यज्ञार्हत्वं प्राप्तवन्तः रथ) ॥

भाषायाम्.

२. हे ऋभवः, याभिः शचीभिः (=शक्तिभिश्च) चमसान् अपिशत (=विभ-
 तवन्तः रथ) यया धिया गा चर्मणः (=चर्मणः सकाशाद्) अरिणीत (=निरग-
 मयत) येन मनसा (=प्रज्ञानेन) हरी निरतक्षत (=इन्द्रस्य सुवर्णवस्त्रौ निर्मितवन्तः
 रथ) तेन देवत्वं सम् आनश (=प्राप=परमाश्रयं तानि तान्याश्रयजनकानि कर्माणि
 कृतवन्तः रथ अतः कारणाश्रयं देवा बभूव) ॥

३. ऋभव इन्द्रस्य सख्यं सम् आनशुः (=देवभूयं गत्वेन्द्रस्य सखायो बभूवुः) ।
 मनोर्नपातः (=मनोः पुत्रा मानवाः सन्तोषि) अपसः (=नीशलकारिणः सन्तो)

२. तुम्हीं ज्या शक्तींनीं च-
मसांला विभागिते शालां, ज्या यु-
क्तीनें तुम्ही गाईला चामड्यांतून
काढिते शालां, ज्या चातुर्यानें तुम्ही
दोन पिवळे घोडे उत्पन्न करिते
शालां, त्याच्या योगानें हे ऋभूंनो,
तुम्ही देवत्वाप्रत पावलां.

३. ऋभु इन्द्राचे मित्रत्व पा-
वले. कर्मकारी ते मानव मृत्यूपा-
सून तरले. सुधन्व्याचे सुचरित
पुत्र, कौशल्याच्या योगानें [आणि]
सुकल्याच्या योगानें अमरत्वाप्रत
पावले.

2. Inasmuch as you
divided the bowls with
[your] powers, inasmuch
as you produced the cow
from the hide by [your]
skill, inasmuch as you
created the pair of golden
horses by [your] wisdom,
therefore, o Ribhus, you
attained to immortality.

3. The Ribhus attained
to the friendship of Indra.
[Though] sons of man the
skilful ones were saved
[from death]. The righte-
ous sons of Sudhanvan,
having worked through
feats [and] through skill,
attained to immortality.

२. 'गाईला.' सू. ११० मं. ८

'पिवळे घोडे.' इन्द्राचे. सू. १६१

मं. ६

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचां अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।
न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥

॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचां । अथो इति । वशानाम् ।
भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः ।
वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गर्भस्त्योः ।
धियोषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥

॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुभिः । वाजवत्भिः । समुक्षितम् । सुतम् । सोमम् ।
आ । वृषस्व । गर्भस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह ।
मत्स्व । नृभिः ॥ ५ ॥

दधन्विरे (= मरणाद्रक्षिता = अमरणा बभूवुः) । सुकृतः (= सुचरिताः) सौधन्व-
नासः (= सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः) शमीभिः सुकृत्यया (= ऋर्मभिः शोभनकृत्या च)
विष्टी (= व्यापृता भूत्वा) अमृतत्वम् आ ईरिरे (= प्रापुः) ॥

भाषायाम्.

४. [हे ऋभवः], सुते सचा (= सोमेभिपुते सति) [यूयम्] इन्द्रेण सरथ
याथ (= इन्द्रेण सह समान रथमान्दा गच्छथ) । अथो (= तथा कृत्वा च)
वशाना भिया सह भवथ (= युष्मदिच्छाना विषयभूताभिः सपद्विर्युक्ता भवथ) ।
हे वाघतः (= पूर्वमुपासकभूताः) सौधन्वनाः (= सुधन्वनः पुत्राः), वः सुकृतानि
(= शोभनानि चरितानि) वीर्याणि च (= वीर्यमाणि च) न प्रतिमै (= प्रतिमातु
न शक्यन्ते) ॥

५ हे इन्द्र, वाजवद्भिः (= वाजेन नाम ऋभूणामेकतमेन युक्तेर्) ऋभुभिः
[सहितस्त्व] समुक्षित (= सम्यक्पातेष्व्यासितः) सुतम् (= अभिपुत) सोम गर्भस्त्योः
(= उभाभ्या हस्ताभ्या गृहीत्वा) आ वृषस्व (= उदरे स्थित) । हे मघवन्, धियो-

४, [हे ऋभून्तो], सोमरस काढिला म्हणजे तुम्ही इंद्राच्या रथांत बसून येतां आणि तुम्हांला मनोरथांप्रमाणें भोग प्राप्त होतात. हे उपासक हो, हे सुधन्वाचे पुत्र ऋभू हो, तुमच्या सुकृतांचें अथवा वीरचरितांचें अनुकरण करितां येत नाहीं.

५. हे इंद्रा, वाजासहित [जे] ऋभु [त्यां]सह तूं येऊन [पात्रांत] ओतलेला [जो] पिळून काढिलेला सोमरस [तो] दोन्ही हातांनीं [आपल्या पोटांत] ओत. हे मधवन्, स्तुतीनें [आळवून] आणिलेला [असा जो] तूं [तो] हविर्दात्या उपासकाच्या घरीं शूर सुधन्वपुत्रांसहित हर्ष पाव.

4. When the soma is extracted, you go in the same chariot with Indra. And you obtain the honour of your wishes. It is not possible, o worshippers, o Ribhus, sons of Sudhanvan, to imitate either your good deeds or your exploits.

5. Accompanied by the Ribhus with Vāja among them, do thou quaff, o Indra, from both thy hands the extracted soma well poured [out into the cups]. Hastened by [our] praise do thou, o Indra with the brave sons of Sudhanvan, be exhilarated in the house of the sacrificer.

४. 'उपासक.' ऋभु पूर्वी उपासक होते. मागाहून देव झाले. म्हणून त्यांस 'उपासक' हें पद येथे लाविलें आहे.

इन्द्रं ऋभुमान्वाजंवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सर्वने शच्यां पुरुष्टुत ।
इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥६॥
इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजंऽवान् । मत्स्य । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने ।
शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च ।
धर्मैऽभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुर्यं याहि यज्ञियम् ।
शतं केतैभिरिषिरेभिः आयवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥७॥७॥
इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः ।
उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतैभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रंऽनीथः । अध्वरस्य ।
होमनि ॥ ७ ॥ ७ ॥

धितः (=स्तुत्या प्रेरितः = अस्माकं स्तुत्यानामस्तुत्वं) वृभिः (=शूरेः) सौधन्वेभिः
सह (=सुधन्वपुत्रैर्ऋभिः सह) दाशुषः (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य) गृहे मत्स्व
(=माघ = दृष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ऋभुमान् (=ऋभुभिर्गुक्तो) वाजवान् (=वाजेन युक्तस्त्वं) हे पु-
रुष्टुत (=पुरुभिः बहुभिः स्तुत), अस्मिन् सवने (=यज्ञे) शच्या (=तव शक्त्या
सह) इह मत्स्य (=दृष्टो भव) । इमानि स्वसराणि (=दिनानि) [धर्मभिः =स्व-
प्रवृत्त्यैव = स्वभावत एव] तुभ्य येमिरे (=त्वदर्थमात्मानं यच्छन्ति = त्वया निय-
म्यन्ते) । देवानां मनुषश्च व्रता धर्मभिः (=देवानां मनुष्याणां च कर्माणि स्वप्रवृ-
त्तयैव) [तुभ्य येमिरे = त्वदर्थमात्मानं यच्छन्ति] ॥

७. हे इन्द्र, वाजयन् (=अथ इवाचरन् क्षिप्रमागच्छस्त्वम्) ऋभुभिर्वाजिभिः
(=वाजेन युक्तैर्ऋभिः सह) इह जरितुर्यज्ञियं स्तोमम् उप याहि (=अत्र यज्ञ-
योग्यं स्तोत्रं स्तोत्रमागच्छ) । सहस्रनीथः (=सहस्रनयन) इषिरेभिः शतं केतैभिः
(=येष्वग्निः शतसंख्यायैरश्नैर्) आयवे (=उपासनाय) अध्वरस्य होमनि (=सो-
मस्य होम) [उप याहि = आगच्छ] ॥

६. हे इन्द्रा, हे बहुतांनीं
स्तविलेल्या, तूं ऋभूंसहित [आणि]
वाजासहित येथें आमच्या सवनात
शक्तीसहित हर्ष पाव. हे दिवस
[आणि] देवांचीं आणि मान-
वाचीं कर्मे स्वभावतः तुझे आज्ञेला
पात्र आहेत.

७. हे इन्द्रा, वाजासहित [जे]
ऋभु [त्यां]सह त्वरा करून तूं
स्तोत्राच्या यज्ञयोग्य स्तोत्राप्रत
येथें ये. सहस्रनयन असा जो तूं
तो वेगवान् शभर घोड्यासह उ-
पासकासाठी यज्ञाच्या होमांत [ये].

6. O Indra, praised by
many, be thou exultated
in this our soma-sacrifice,
with Ribhu [and] with
Vāja [and] with [thy]
power. These days, [these]
acts of the gods [and] of
man are naturally subject
to thee.

7. With the Ribhus
having Vāja among them
come thou, o India, quick-
ly hither to the poet's
song worthy of a sacrifice.
Gunding in a hundred ways
[come thou] with a hund-
red swift horses to the
worshipper in the offering
of the sacrifice.

सूक्तम् ६१-२९५.

विश्वामित्र ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरम्ऽधिः । अन्तु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सुनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमांसो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजंसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सुनृताः । ईरयन्ती । आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमांसः । अश्वाः । हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजंसः । ये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

* १. वाजेन वाजिनि (=अज्ञेनाज्ञवति) मघोनि (=धनवति) हे उषः, प्रचेताः (=प्रकुर्येण ज्ञानवती त्वं) गृणतः स्तोमं जुषस्व (=स्तोतुः स्तोत्रं सेवस्व) । हे देवि विश्ववारे (=सर्वप्रिये), पुराणी युवतिः (=पुरातना सत्यपि सदा तरुणी) पुरंधिः (=बहुस्तोत्रवती) [त्वम्] अन्तु व्रतं चरसि (=कर्मानुलक्ष्य गच्छसि=कर्मानुलक्ष्य=यज्ञादिकर्मसाधनायागच्छसि) ॥

२. हे देवि उषे, अमर्त्या [त्वं] चन्द्ररथा (=सुवर्णरथमाख्या) सुनृता ईरयन्ती (=स्तुतिवाचः प्रातरुदयेन प्रेरयन्ती सती) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व) । सुयमांसः सुष्ठु नियन्तुं शक्याः) पृथुपाजंसः (=प्रभूतबलयुक्ता) ये अश्वास् [ते] हिरण्यवर्णा (=सुवर्णवर्णा) त्वा आ वहन्तु (=आनयन्तु) ॥

सूक्त ६१-२९५.

ऋषि-विश्वामित्र. देवता-
उषा. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. हे उपे, हे अन्नानें अन्न-
संपन्ने, हे धनवती, प्रज्ञानयुक्त
[अशी जी तूं ती] स्तोत्राचें
स्तोत्र सेवन कर. हे सर्वप्रिय देवी,
सदा तरुण [आणि] बहु स्तुति-
युक्त [अशी जी] पुरातन [तूं
ती] कर्माच्या मागून जातेस.

२. हे देवी उपे, सुवर्णरथ-
वती [आणि] मधुर वाणीतें
प्रेरणारी [अशी] मरणरहित [जी
तूं ती] प्रकाश. जे महाबळवान्
[होत] ते [तुझे] आज्ञाधारक
अश्व तुज हिरण्यवर्णेंला येथें आ-
णोत.

१. 'कर्माच्या मागून' = 'अनु व्र-
तम्.' म्हणजे ज्या ज्या वेळी देवोपासना
ब्रह्मावयाची, त्या त्या वेळी पहांटेस कर्मांला
अनुलक्षून, म्ह. कर्म करितां यावे म्हणून.

HYMN 61-295.

To Ushas. By Vishvāmitra. Me-
tro—Trishtubh.

1. O Ushas, rich in
food, do thou full of intelli-
gence, enjoy the praise of
the poet, o wealthy one!
O brilliant Ushas, loved
of all, thou, the ancient
[yet] ever youthful one,
full of praise, comest for
the rite.

2. O brilliant Ushas,
do thou the immortal one
possessed of a golden cha-
riot, shine forth, inspiring
sweet songs. May [thy]
obedient horses which
[are] full of great strength,
bring thee hither—thou of
golden colour.

२. 'मधुर वाणीतें प्रेरणारी' = 'सु-
नृता ईरयन्ती.' म्हणजे उषा आल्या
बरोबर कविता करण्याची स्फुरणा होते.
हें प्रसिद्धच आहे.

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य ।
केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ ।
ववृत्स्व ॥ ३ ॥

अव स्पूमैव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा अन्ताद्विवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४ ॥

अवे । स्पूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य ।
पत्नी ।

स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अन्ताद् । दिवः । प-
प्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे उषः, अमृतस्य केतुः (= अमरणत्वस्य प्रज्ञापयित्री त्वं) विश्वा भुवनानि प्रतीची (= सर्वस्य जगत आभिमुख्येनागच्छन्ती) ऊर्ध्वा तिष्ठसि (= उन्नता तिष्ठसि) । हे नव्यसि, (= नवीयसि = नित्यनूतने) समानमर्थं चरणीयमाना (= नित्यमेकमेव गन्तव्य स्थलं प्रति गच्छन्ती त्वं) चक्रमिव आ ववृत्स्व (= यथा चक्रं पुनः पुनरावर्तते तथा त्वमावर्तस्व) ॥

४ स्वसरस्य पत्नी (= दिवसस्य भार्या) मघोनी (= धनोपेता) उषाः स्पूम (= अन्धकाररूपं यस्मिन्) अव चिन्वती इव (= अपात्रुर्वतीव) याति (= अन्तरिक्षे गच्छति) । सुभगा (= सौभाग्यवती) सुदंसाः (= सदाचरणवती) [सा] स्वर्जनन्ती (= यस्यां जनयन्ती सती) दिवोन्ताद् आ (= शुलोकप्रान्तपर्यन्तम्) आ पृथिव्या [अन्ताब्] (= पृथिवीप्रान्तपर्यन्तं च) पप्रथे (= प्रथते प्रकाशते) ॥

३. हे उपे, अमरत्वाचा झेंडा
[अशी जी तूं ती] सकळ भुव-
नाच्या तोंडासमोर येऊन उंच
उभी राहतेस. हे नित्यनूतन [उपे],
नित्य एकच स्थानाप्रत जाणारी
[अशी जी तूं ती] चक्राप्रमाणें
फिर.

४. [अंधकाररूप] पडद्या-
ला काढून टाकीत टाकीत जी
सूर्याची पंक्ती धनसंपन्न, सौभा-
ग्यवती [आणि] सुचरित उषा
प्रकाशाला प्रगट करीत करीत
जाते, ती द्यूच्या सीमेपर्यंत [आणि]
पृथिवीच्या सीमेपर्यंत पसरते.

3. O Ushas, coming
opposite all creation, thou
the banner of immortality,
standest high [in heaven].
Daily going to the same
goal do thou, o ever
new one, turn round like
a wheel.

4. Rich Ushas, the
consort of the day, comes
removing [darkness] like
a shroud. The fortunate
and righteous [Ushas] pro-
ducing the light spreads
to the end of the heaven
to the end of the earth.

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।
 ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्त रोचना रुच्ये रण्वसंहक् ॥ ५ ॥
 अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् । प्र । वः । भरध्वम् ।
 नमसा । सुऽवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुच्ये ।
 रण्वऽसंहक् ॥ ५ ॥

ऋतावरी दिवो अर्केरवोधा रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
 आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥
 ऋतऽवरी । दिवः । अर्केः । अवोधि । आ । रेवती । रोदसी इति ।
 चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् ।
 भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१. ५. [हे स्तोतारः], अच्छ वो विभातीं (= युष्माकमाभिमुख्येन प्रकाशमानाम्)
 उषसं [प्रति] नमसा (= नमस्कारेण सह) सुवृक्तिं प्र भरध्वं (= स्तुतिं प्रयच्छत) ।
 मधुधा (= माधुर्यदायिनी = माधुर्योपेता) [सा] दिवि ऊर्ध्वं पाजः अश्रेत् (= दुलोक
 उन्नतं तेजः प्रासारयत्) । रोचना (= रोचमाना दीप्यमाना) रण्वसंहक् (= रमणी-
 यदर्शना) [सा] प्र रुच्ये (= प्रकर्षेणादीप्यत) ॥

६. ऋतावरी (= सत्यरूपयज्ञवती सा) दिवोर्केः (= शुद्धदेवस्य रश्मिभिः सह)
 अवोधि (= प्रादुरभूत्) । रेवती संपद्धती [सा] रोदसी चित्रम् आ अस्थात्
 (= यावापृथिव्यौ नानाविधरूपं यथा भवति तथाध्यतिष्ठत्) । — हे अग्ने, विभातीं
 (= विशेषेण प्रकाशमानाम्) आयतीम् (= आगच्छन्तीम्) उषसं वायं द्रविणं भिक्ष-
 माण एषि (= सुन्दरं धनं याचमानः सन्नेषि गच्छति) ॥

५. [हे स्तोतेजन हो], त-
हां संसृज प्रकाशणारी [जी]
देदीप्यमान उषा, [तिजप्रत] नम-
स्कारासहित चांगलें स्तोत्र अर्पण
करा. माधुर्य देणारी [उषा] आ-
पलें तेज उंच फेकित आहे. ते-
जस्वी [आणि] रमणीयस्वरूप
[उषा] लखलखीत प्रकाशली
आहे.

5. To brilliant Ushas
shining towards you, offer
ye a good hymn with
adoration. She the giver
of sweetness has spread
her light high in heaven.
The bright one, of pleas-
ing face, has shone forth.

६. सत्यवती [उषा] दुलो-
काच्या तेजांसहित जागी झाली
आहे. धनसंपन्न [उषा] द्वावा-
ट्ठयिर्वीवर सुंदर रीतीनें आरूढ
झाली आहे. हे अग्नी, तेजस्वी
उषा येऊं लागली म्हणजे तूं तिज-
पाशीं अभिलषणीय धन याचीत
जात असतोस.

6. The revered Ushas
has awoke with the rays of
heaven. The rich one
has beautifully mounted
earth and heaven.—To
brilliant Ushas when she
comes, thou approachest, o
Agni, begging the beauti-
ful wealth.

६. 'याचीत जात असतोस.' उषा | वाळ असल्यामुळें तो तिजजवळ साव-
ही येथें आईप्रमाणें असून अग्नि तिचा | यास मागतो असें कल्पिले आहे.

ऋतस्य बुध उषसामिष्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥७॥

॥ ८ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसाम् । इष्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति ।

आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे ।

पुरुत्रा ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. ऋतस्य बुधे (=सत्यभूतस्य दिवसस्य मूले) उषसाम् इष्यन् (=प्रेरयन् प्रेरणं कुर्वन्) वृषा (=धीर्यवान्सूर्यो) मही रोदसी आ विवेश (=महती वावापृथिव्यौ सर्वतः प्रविष्टवान्) । मित्रस्य वरुणस्य [च] मही माया (=महती शक्तिः प्रकाशरूपा) चन्द्रेव (=शोभनवर्णोवा यथा तथा) भानु पुरुत्रा वि दधे (=तैजः सर्वत्र प्रसारयति) ॥

सूक्तम् ६२-२९६.

विश्वामित्र ऋषिः । अन्त्यस्तृचो विश्वामित्रस्य जमदग्नेर्वा । प्रथमस्तृच इन्द्रावरुणदेवताकः । द्वितीयस्तृचो बृहस्पतिदेवताकः । तृतीयस्य पूषा देवता । चतुर्थस्य तृचस्य सविता देवता । पञ्चमस्य सोमः । षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः ।

चतुर्ध्यां गायत्र्यः ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावन्ते न तुज्या अभूवन् ।

कं त्वदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्म सिने भरथः सखिभ्यः ॥१॥

इमाः । ऊं इति । वाम् । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवन्ते । न ।

तुज्याः । अभूवन् ।

कं । त्वत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनेम् । भरथः ।

सोलेऽभ्यः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्रावरुणौ], इमा वा (=युवयोर्) मन्यमानाः (=अभिमन्यमानाः

७. सत्यमय [दिवस]च्या आरभी उषांला प्रेरणारा वीर [आदित्य], विशाल ज्या द्यावापृथिवी त्यांत प्रवेश करितो. मित्राची [आणि] वरुणाची महा माया सुवर्ण-वर्ण [उपे]प्रमाणें सर्वत्र प्रकाशा-ला पसरिते.

7. The hero [Sūrya] driving the Ushases at the bottom of the day has entered the vast earth and heaven. The great power of Mitra and of Varuna has spread the light every where like golden [Ushas]

सूक्त ६२-२९६.

ऋषि-१-१५ विश्वामित्र;
१६-१८ जमदग्नि अथवा विश्वामित्र. देवता-१-३ इन्द्र आणि वरुण; ४-६ बृहस्पति; ७ ९ पूषा; ९-१२ सविता; १३-१५ सोम; १६-१८ मित्र आणि वरुण. वृत्त-पहिल्या तीन त्रिष्टुप्; उरलेल्या पंधरा गायत्री.

१. [हे इन्द्रावरुण हो], हीं तुमचीं भ्रमण करणारीं गर्वीं [आयुधें] तुमच्या उपासकाच्या आगावर मारिलीं न जाओत. हे इन्द्रावरुण हो, ज्या [यश]ने तुम्ही [तुमच्या] मित्रांला अन्न आणीत असतां, ते तुमचें यश कोठें [आहे] ?

- HYMN 62-296

To Indra and Varuna 13, Brihaspati 4 6, Pāśā 7 9, Savitā 9 12, Soma 13 15 and Mitra and Varuna 16 18 By Visvāmitra 1 15, Jamadagni or Visvāmitra 16 18 Metre—Gāyatrī, except verses 1 3 which are Trishtubhs

1. May not these you proud whirling [weapons] be struck on one devoted to you Where, o Indra and Varuna, [is] that your glory with which you bring wealth to your friends ?

१. या पहिल्या मंत्राचा पहिला शब्दाविषयीं सशय आहे. आम्हास वाचरण दिनिव् कठिण आहे 'ममि' टतें चक्र प्रमाण वार्हीं शस्त्र असावें तो

अयमुं वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्विदिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊं इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । शश्वत्ऽतमम् ।
अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् ।
हवम् । मे ॥ २ ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसुं व्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुन्नीः शरणैर्वन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणां । वसुं । स्यात् । अस्मे इति । रयिः ।
मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुन्नीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती ।
दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

=सगर्वा भृमयः (= ? भ्रमणशीला आयुधविशेषा) युवावते न तुज्या अभूवन् (=यु-
वयोः सवन्धिने यजमानाय=तस्योपरि मा प्रहार्पा भवन्तु=मा तान् प्रहरतम्) । हे
इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणी), येन यशसा सखिभ्यः (=युवयोः सखिभूतेभ्यो यज-
मानेभ्यः) सिनं भरथः स्म (=अजमानयथः स्म) त्यद् वां (=तद्युवयोर्) यशः
क्व [भवतीदानीम्] ?

भाषायाम्.

२. अयमुं (=अयं च मद्रूपः) पुरुतमः (=कर्मण्यतिशयेन प्रवर्तमानो यज-
मानो) रयीयन् (=धनमात्मन इच्छन्) वां शश्वत्तमम् (=अतिशयेन पुनःपुनर)
अवसे (=रक्षणाय) जोहवीति (=भृशमेवाह्वयति) । [तत्] हे इन्द्रावरुणा
(=इन्द्रावरुणां), मरुद्विदिवा पृथिव्या (=द्यावापृथिवीभ्यां च) सजोसौ (=संगतौ)
[युगं] मे हवम् (=आह्वानं) शृणुतम् ॥

३. तत् (=अस्मात्कारणात्) हे इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणी), अस्मे वसु स्यात्
(=अस्मद्गृहे धनं भवतु) । हे मरुतः, अस्मे सर्वनीरो रयिः स्यात् (=अस्मद्गृहे
सर्वनीरूपेण धनं वर्तताम्) । वरुन्नीः (=वरुन्ः एतन्नामिका देव्यः) शरणैः (=गृ-

२. हा [तुमचा] अत्यंत कर्मवान् उपासक धनाची वांछा करून तुम्हांला सदैव रक्षणासाठीं बोलावीत आहे. हे इन्द्रावरुण हो, मरुतांसहित, द्यूतहित [आणि] पृथिवीसहित तुम्ही माझी हाक ऐका.

2. This most energetic [worshipper], being desirous of wealth, always invokes you earnestly for protection. Hear, o Indra and Varuna, my invocation, being accompanied by the Maruts, by Heaven, by Earth.

३. तर हे इन्द्रावरुण हो, आमच्या घरीं धन असो. हे मरुतांनो, आमच्या घरीं सकळ वीरांनीं युक्त संपत्ति असो. आम्हांला वरूत्री गृहांनीं रक्षोत. आम्हांला होत्रा [आणि] भारती देणग्यांनी [रक्षोत].

3. May, therefore, wealth be with us, o Indra and Varuna! May prosperity with all heroes be with us, o Maruts! May the Varutris preserve us by [granting us] houses. May Hotrâ [and] Bhâratî [preserve] us with gifts.

शब्द वेदात पुष्कळ ठिकाणी आलेला नाही. तीन चार ठिकाणी आहे तेथें

इन्द्राचे आणि मरुताचे, 'भ्रमण करणारा' या अर्थी, विशेषण आहे.

३. 'वरूत्री' हे एऊ देवीगणाचे नांव आहे. सू. २२ मं. १० पहा.

'होत्रा' आणि 'भारती' याविषयीं सू. २२ मं. १० पहा.

वृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य ।

रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

वृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य ।

रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

शुचिमुर्केर्वृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत ।

अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥ ९ ॥

शुचिम् । अर्केः । वृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत ।

अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् ।

वृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वरूपम् । अदाभ्यम् ।

वृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

हैर्) अस्मान् अवन्तु (=रक्षन्तु) । होता भारती (=एते द्वे देवी) दक्षिणाभिः
(=दानैर्) अस्मान् [अवताम्] ॥

भाषायाम्.

४. विश्वदेव्य (=विश्वेदेवैः संगत) हे वृहस्पते, नो हव्यानि जुषस्व (=सेव-
स्व) । दाशुषे (=हविर्देव्यते यजमानाय) रत्नानि रास्व (=उत्तमानि ध-
नानि प्रयच्छ) ॥

५ [हे स्तोतारः], शुचि (=शुद्धं) वृहस्पतिम् अर्केः (=स्तोत्रैर्) नमस्यत
(=पूजयत) । अनामि (=अनमनशील=यत् कस्या अपि न नमति तादृशम्)
ओजः (=बलम्) आ चके (=याचे) ॥

६. चर्षणीना वृषभं (=मनुष्याणा प्रभु) विश्वरूपं (=सर्वरूपम्) अदाभ्यम्
(=अर्हिसनीय) वरेण्यं (=श्रेष्ठं) वृहस्पतिम् [ओज आ चके=बल याचे] ॥

४. हे बृहस्पती, सकल दे-
वांसहित त्वं आमर्चो हव्ये सेव. ह-
विर्दास्याल उत्तम धने दे.

५. [हे ऋत्विजांनो], तुम्ही
शुद्ध बृहस्पतीला यज्ञांमध्ये स्तोत्रां-
नीं भजा. मी न वाङ्गणारें बळ
याचितों.

६. मनुष्यांचा विश्वरूप, अ-
विनाशी प्रभु [असा जो] श्रेष्ठ बृ-
हस्पति त्याज[पाशीं बळ याचितों].

4. Enjoy our offerings,
o Brihaspati accompanied
by all the gods! Give rich-
es to the sacrificer.

5. [O friends], honour
pure Brihaspati in the sa-
crifices with praises. I im-
plore unbending strength;

6. [implore of] excel-
lent Brihaspati the omni-
form [and] indestructible
lord of men.

४. 'बृहस्पति.' सू. १०५ मं. १७

५. 'न वाङ्गणारें बळ' = 'अनामि

ओजः.' म्हणजे दुसऱ्यापुढे नमन न
करणारें, अजिंक्य.

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी ।

अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् ।

वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजऽयन्तीम् । अव । धियम् ।

वधूयुऽइव । योषणाम् ॥ ८ ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति ।

स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. आघृणे (=दीप्तिमन्) हे देव पूषन्, इयं ते (=तव विषयिणी) नव्यसी (=अतिशयेन नूतना) सुष्टुतिः (=शोभना स्तुतिर्) अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते (=स्व-दर्प=योच्चार्यते) ॥

८. तां मम गिर (=स्तुतिं) जुषस्व (=सेवस्व) । वाजयन्तीम् (=अन्नमात्मन इच्छन्ती) धियं (=स्तुतिं) वधूयुर्योषणामिव (=स्त्रीरूपी पुरुषो भवति यथा तथा) अव (=भूद्) ॥

९. यो विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि भूतजातानि) अभि विपश्यति (=आभिमुख्येन भिन्न भिन्न यथा तथा पश्यति) सं च पश्यति (=सर्वाणि सहितानि च पश्यति) स पूषा नः (=अस्माकम्) अविता भुवत् (=रक्षिता भवतु) ॥

७. हे दीप्तिमान् देवा पूषा,
हैं अगदी नूतन तुझे स्तोत्र आम्ही
तुजप्रियर्थे गात आहों.

८. ती माझी वाणी तूं सेवन
कर. धनाची वांछा करणाऱ्या ह्या
स्तुतीला, स्त्रीकामी पुरुष [जसा]
तरुण स्त्रीला [उपभोगितो] तसा,
तूं उपभोग.

९. जो सकळ भूतांला पृथक्
पाहतो आणि एकत्रहि पाहतो तो
पूषा आमचा रक्षक होओ.

7. O brilliant god Pû-
shâ, this thy newest praise
is sung by us for thee.

8. Enjoy this hymn of
mine. Accept with pleasure
[my] song that implores
food, even as a lustful
man [accepts] a youthful
woman.

9. He who observes all
creatures separately and
observes them together—
may that Pûshâ be our
protector.

७ 'अगदी नूतन' = 'नव्यसी.'
म्हणजे पूर्वीच्या ऋषींनी रचून ठेविलेलें

नव्हे, तर आताच्या आता रचिलेलें;
ताजें.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।

धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या ।

भगस्य रातिर्मिमेहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरंध्या ।

भगस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः ।

नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः ।

नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. यः [सविता देवो] नो धियः प्रचोदयात् (= अस्माकं पूजानुद्धीः प्ररुधेण प्रेरयेत् = पूजाया प्रवर्तयेत्) तत् देवस्य सवितुः (= तस्य दीप्यमानस्य सवितुर्) वरेण्य भर्गः (= श्रेष्ठं तेजो) धीमहि (= वयं ध्यायामः) ॥

११. पुरंध्या (= महत्या स्तुत्या) वाजयन्तः (= अजमात्मन इच्छन्तो) वयं देवस्य (= दीप्तिमतो) भगस्य (= दानशीलस्य) सवितु रातिम् ईमहे (= दानं याचामहे) ॥

१२. देवं सवितारं धियेषिताः (= स्तुत्या प्रेरिता) विप्रा नरः (= मेधाविनः स्तोतारो मनुष्याः) सुवृक्तिभिर्यज्ञैः (= स्तोत्रैर्यज्ञहविर्भिध) नमस्यन्ति (= पूजयन्ति) ॥

१०. जो [सविता] आमच्या बुद्धीला प्रेरू शकतो त्या देदीप्यमान सवित्याचें श्रेष्ठ तेज आम्ही ध्यातों.

११. आम्ही मोठ्या स्तुतीनें धनाची वांछा करून उदार सवित्या देवाचा वर याचितों.

१२. पूज्यबुद्धीनें प्रेरिलेले मेधावी जन हवींनीं [आणि] चांगल्या स्तोत्रांनीं सवित्या देवाला भजतात.

10. We contemplate the excellent splendour of that brilliant Savitâ that he may inspire our devotions.

11. Wishing food we with much praise implore the gift of the bounteous god Savitâ.

12. Wise men, inspired by devotion, honour the god Savitâ with oblations [and] hymns.

१०. हा मंत्र जगद्विख्यात गायत्री मंत्र होय.

‘बुद्धीला प्रेरू शकतो’=‘धियः प्र-
चोदयात्.’ म्हणजे प्रभातकाळी उगवून
आमच्या ज्या उपासनाप्रवृत्ति त्यांस स्फु-

रण आणगारा होय. तशी प्रेरणा त्याणें
करावी म्हणून आम्ही त्या सवित्याचें ध्यान
करितों, असे तात्पर्य.

सायणांनी हा मंत्र ईश्वरपर लाविला
आहे, आणि सवितृपरहि लाविला आहे-

सोमो जिगाति गातुविदेवानामिति निष्कृतम् ।

ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निःऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे ।

अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे ।

अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः ।

सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ।

मध्वा रजांसि सुकतू ॥ १६ ॥

आ । नुः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ।

मध्वा । रजांसि । सुकतू इति सुऽकतू ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१३. गातुवित् (=मार्गं जानानः) सोमः ऋतस्य योनिम् आसदं (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य जन्मस्थान उपवेष्टुं) देवाना निष्कृतं (=तेजस्विना सोतृणां गृहं) जिगाति (=आगच्छतु) ॥

१४. सोमः अस्मभ्यम् (=अस्मदर्थे) द्विपदे चतुष्पदे च पशवे अनमीवा इषः करत् (=रोगहीनान्यन्नानि करोतु=प्रयच्छतु) ॥

१५. अस्माकम् आयुर्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः (=शत्रून् अभिवेत्) सोमः सधस्थम् आ असदत् (=हविर्धानाख्ये स्थाने निषीदतु) ॥

१६. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), घृतैर्नो गव्यूतिम् आ उक्षतं (=घृतैरस्माकं गोनिवासस्थानमासिञ्चतम्=पयोभिरापूरयतम्) । हे सुकतू (=शोभनचरित्री), रजांसि मध्वा (=अस्माकं निवासस्थानानि च माधुर्येण) [ओक्षतम्=आसिञ्चतम्] ॥

१३. मार्ग शोधून काढणारा सोम, सत्याच्या जन्मस्थानी वसण्याकरितां तेजस्वी उपासकांच्या घरी येओ.

१४. सोम आम्हांला आणि दोन पायांच्या [पशूंच्या] आणि चार पायांच्या पशूंच्या रोगरहित अन्न प्राप्त करून देओ.

१५. आमचें आयुष्य वाढविणारा, [आणि] शत्रूंचा पराभव करणारा सोम यज्ञस्थानी वसो.

१६. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही आमचा गोठा घृतांनीं भिजवा; हे सच्चरित [मित्रावरुण] हो, तुम्ही [आमच्या] स्थानांला मधुर रसानें [भिजवा].

13. May Soma, who finds the way, come to the house of the bright worshippers, for to sit in the birth-place of Truth.

14. May Soma procure food free from disease for us [and] for [our] cattle, biped and quadruped.

15. May Soma prolonging our life, [and] conquering [our] enemies, sit on the altar.

16. Fill, o Mitra and Varuna, our cowfold with streams of butter, [fill] [our] places with sweetness, o you performers of good deeds !

१३. 'मार्ग शोधून काढणारा' = 'गातुवित्.' म्हणजे कोणती इष्टतिष्ठि करून घेण्याकरितां कोणता उपाय योजावा हें जाणणारा. सोमपानानें उपाय सुचतात, वळ येतें, प्रज्ञान होतें, इत्यादि समजुती वेदांत प्रसिद्ध आहेत.

१६. 'गोठा घृतांनीं भिजवा' = 'घृतीर्गव्यूतिमुक्षतम्.' म्हणजे आमच्या गोद्यांत ज्या माई आहेत त्यांचे आंगीं पुष्कळ दूध घाला, की जेणेंकरून आम्हाला पुष्कळ तूप मिळेल.

उरुशंसा नमोवृधा मद्वा दक्षस्य राजथः ।

द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमऽवृधा । मद्वा । दक्षस्य । राजथः ।

द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।

पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनी । ऋतस्य । सीदतम् ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शुचिव्रता (=शुचिव्रतौ=शुद्धवरितौ), उरुशंसा (=उरुशंसौ=महत्स्तोत्र ययोस्तौ) नमोवृधा (=नमोवृधौ=नमस्कारेण वर्धमानौ) [युवा] दक्षस्य मद्वा (=वलस्य महत्त्वेन) द्राघिष्ठाभिः (=अतिशयेन दीर्घाभिः स्तुतिभिश्च) राजथः (=ईश्वरो भवथः) ॥

१८. जमदग्निना [ऋषिणा] गृणाना (=स्तुतौ) [युवाम्] ऋतस्य योनी (=पृथस्य जन्मस्थाने=देवपजनाख्ये देशे) सीदतं (=निधीदतम्) । हे ऋतावृधा (=यज्ञस्य वर्धयितारी), [युवा] सोम पात (=पिबतम्) ॥

इति तृतीयं मण्डलं समाप्तम् ॥

१७. हे शुद्धचरित [मित्रावरुण] हो, महाकीर्तिमान्, [उपासकांच्या] नमस्कारांनीं प्रबळ होणारे, [आणि] अत्यंत दीर्घ [स्तुतीं] नीं [वाढणारे] तुम्ही [आपल्या] बळाच्या महत्त्वेकरून सर्वाधीश आहां.

१८. जमदग्नीनें स्तविले हो-त्साते तुम्ही सत्याच्या जन्मस्थानीं बसा. सत्यानें वाढणारे तुम्ही सोम प्या.

17. [O Mitra and Varuna] of pure deeds, you rule supreme with the greatness of [your] strength, you to whom much praise is given, who are invigorated by the devotion [of your worshippers], [who grow strong] by the longest prayers.

18. Praised by Jamadagni, do you sit in the birthplace of Truth; drink the soma, o you invigorated by Truth.

१८. 'जमदग्नीनें, स्तविलेले' म्हणजे जमदग्निकुळांत जन्मलेल्या म्या स्तविलेले. जमदग्नीविषयीं सू. २८७ मं. १५ आणि टीप पहा.

'सत्याचें जन्मस्थान' म्हणजे देव-यजनाचें जें स्थळ, तें; यज्ञाहुति देण्याची जागा.

तिसरें मंडळ समाप्त.

। संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	१२	सुऽवीरा	सुऽवीरा.
५६०	५	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्तांश आ- रम्.	ऋचांशो सरूपा.	सूक्तकर्ता कवि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
८-१९६३.१.८	२.५.२६	वाजपयिजिव		६	शुक्लसमद.	अग्नि.	१-५ गायत्री आ- णि ६ अल्लुप्.	५०
९-२००२.१.९	२.६.१	नि हंता		६	.....	.....	त्रिष्टुप्.	७४
१०-२०१२.१.१०	२.६.२	जोह्नाः		६	.....	.....	.....	८०
११-२०२२.१.११	२.६.३	भुधा हवम्		२१	.....	इन्द्र.	१-२० विराट् स्थाना त्रिष्टुप्, २१ त्रिष्टुप्.	८६
१२-२०३२.२.१	२.६.७	यो जातः		१५	.....	.....	त्रिष्टुप्.	१०६
१३-२०४२.२.२	२.६.१०	ऋतुर्ननिनी		१३	.....	.....	१-१२ जगती, १३ त्रिष्टुप्.	१२२
१४-२०५२.२.३	२.६.१३	अध्वयैवो भरत		१२	.....	.....	त्रिष्टुप्.	१३८
१५-२०६२.२.४	२.६.१५	प्र घान्वस		१०	.....	.....	.....	१५०
१६-२०७२.२.५	२.६.१७	प्र वः सताम्		९	.....	.....	१-८ जगती, ९ त्रिष्टुप्.	१६०
१७-२०८२.२.६	२.६.१९	तदस्मै		९	.....	.....	१-७ जगती, ८, ९ आणि ९ त्रिष्टुप्.	१७०
१८-२०९२.२.७	२.६.२१	प्राता रथः		९	.....	.....	त्रिष्टुप्.	१७८
१९-२१०२.२.८	२.६.२३	अपाटयस		९	.....	.....	.....	१८८
२०-२११२.२.९	२.६.२५	वयं ते वयः		९	.....	.....	.....	१९८

२१-२१२.२.१०	२.६.२.७ विषयजिते	६	.....	.....	१-५, जगती, ६६. २०६
२२-२१३.२.२.११	२.६.२.८ विराट् भेषु	५	.....	.....	विष्णु. १ अष्टि, २, ३ अ. ६. २१२
२३-२१४.२.३.१	२.६.२.९ गणानाम्	१९	.....	१, ५, ९, ११, १७ आणि १९ ब्रह्मणस्पति; २-४, ६-८, १०, १२-१६, आणि १८ बृहस्पति.	१-१५ आणि १६६. २१८
२४-२१५.२.३.२	२.७.१ सेमाम्	१६	.....	१-११ आणि १३-१६ ब्रह्मणस्पति, १२ इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पति.	१-११ आणि १३६. २३८
२५-२१६.२.३.३	२.७.४ इन्धानः	५	.....	ब्रह्मणस्पति.	जगती. ६. २५४
२६-२१७.२.३.४	२.७.५ क्रतुः	४	.....	.....	..... ६. २५८
२७-२१८.२.३.५	२.७.६ इमा गिरः	१७	गुरुसप्तदाचा पुत्रा	गुरुसप्तदाचा पुत्रा	विष्णु. ६. २६२
२८-२१९.२.३.६	२.७.९ इदम्	११	.....	वक्षः.	..... ६. २८०
२९-२२०.२.३.७	२.७.११ धृतव्रताः	७	.....	विश्वे देव.	..... ६. २९०
३०-२२१.२.३.८	२.७.१२ क्रतु देवाय	११	गुरुसप्तदा.	१-५, ७, ८ वी (उत्तर्ध) आणि ११ वी जगती.	विष्णु. ६. २९८

२१-२१२२.२.१०	२.६.२७ विश्वजिते	६	.....	.....	१-५. जगती, ६ छ. त्रिष्टुप्.	२०६
२२-२१३२.२.११	२.६.२८ विकट्टेयु	६	.....	.....	१ अष्टि, २, ३ अ. छ. त्रिशक्ती, ४ अ. त्रिशक्ती किंवा अष्टि.	२१२
२३-२१४२.३.१	२.६.२९ गणानाम्	१९	.....	१, ५, ९, ११, १७ आणि १९ ब्रह्मणस्पति; २-४, ६-८, १०, १२-१६, आणि १८ बृहस्पति.	१-१४ आणि १६ छ. -१८ जगती, १५ आणि १९ त्रिष्टुप्.	२१८
२४-२१५२.३.२	२.७.१ सेमाम्	१६	.....	१-११ आणि १३-१६ ब्रह्मणस्पति, १२ इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पति.	१-११ आणि १३ छ. -१५ जगती, १२ आणि १६ त्रिष्टुप्.	२३८
२५-२१६२.३.३	२.७.४ इन्धानः	५	.....	ब्रह्मणस्पति.	.....	२५४
२६-२१७२.३.४	२.७.५ कजुः	४	.....	.....	.....	२५८
२७-२१८२.३.५	२.७.६ इमा गिरः	१७	गृत्समदात्रा पुत्रादित्य. कूर्म किंवा स्वतः गृत्समद.	.....	त्रिष्टुप्.	२६२
२८-२१९२.३.६	२.७.९ इदम्	११	.....	वृक्ष.	.....	२८०
२९-२२०२.३.७	२.७.११ धृतजताः	७	.....	विश्वे देव.	.....	२९०
३०-२२१२.३.८	२.७.१२ कत देवाम्	११	गृत्समद.	१-५, ७, ८ वी (उत्तरार्ध) आणि १० इन्द्र; ६ इन्द्र आणि ११ वी जगती.	त्रिष्टुप्; छ.	२९८

पृ.न.	मण्डल, अनुपाक, मूल.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	पूजाचा आ-रंभ.	सूत्राची संख्या	पूजाकर्ता ऋषि.	देवता.	सूत्र.	पृष्ठ.
३१-२२२७.३.२	२.७.१४	अरमाक		७	गुरुसमद.	सोम; ८ वी प्रथमार्ध, सरस्वती; ९ वी गृहस्पति; आणि ११ वी मरुत.	१-६ जगती, ७ छ.	३०८
३७-२२३२.३.१०	२.७.१५	असमे		८	.....	१ द्यावापृथिवी, २, ३ इन्द्र किंवा त्वष्टा, ४, ५ राका, ६, ७ सिनीवाली, ८ गृह, सिनीवाली, राका, सरस्वती, इद्राणी, वरुणी.	१-५ जगती, ६-७. ८ अनुष्टुप्.	३१६
३३-२२४२.४.१	२.७.१६	आ ते पितः		१५	.....	रुद्र.	त्रिष्टुप्.	३२४
३४-२२५२.४.२	२.७.१६	धारावरा:		१५	.....	मरुत.	१-२४ जगती; छ.	३३८
३५-२२६७.४.३	२.७.२२	उपेम्		१५	.....	अपा नपात्	त्रिष्टुप्.	३५४
३६-२२७२.४.४	२.७.२५	तुप्यम्		६	.....	१ इन्द्र आणि मधु, २ मरुत आणि माधव, ३ त्वष्टा आणि रुद्र, ४ अग्नि आणि शुचि, ५ इद्र आणि नभः; ६ मित्रावरुण आणि नभस्य.	१५ त्रिष्टुप्. जगती.	३७०

३१-२६५।३.३.२	३.२.५। सासनाहः	२२	इषीरथाचा पुत्र कु- शिक; क्रिया वि- श्वामित्र.	.....	.....	६८८
३२-२६६।३.३.३	३.२.१। इन्द्र सोमम्	१७	विश्वामित्र.	.....	.....	७१२
३३-२६७।३.३.४	३.२.१२५ पर्वतानाम्	१३	१-३, ५, ७, ९ आ- नि ११-१३ वि- श्वामित्र; ४, ६, ८, आणि १० नवा विश्वामित्र.	.....	१-१२ त्रिष्टुप्, १३ अनुष्टुप्.	७३०
-२६८।३.३.५	३.२.१५ इन्द्रः पूर्वंत्	११	.....	.....	त्रिष्टुप्.	७४४
-२६९।३.३.६	३.२.१७ तिषा हरो.	११	.....	.....	.....	७५४
-२७०।३.३.७	३.२.१९ इमाम् पु	११	१-९ आनि ११ विश्वामित्र; १० अक्षिरसकुळांती- ल घोर नानाचा ऋषि. विश्वामित्र.	.....	.....	७६६
१-२७१।३.३.८	३.२.२१ वार्धहत्याय	११	.....	.....	१-१० गायत्री, ११ अनुष्टुप्.	७७६
१-२७२।३.३.९	३.२.२३ अभि तष्टेव	१०	विश्वामित्राच्या कु- व्यांतील प्रजापति, किंवा वाक्काचा पुत्र प्रजापति, किंवा दोवे मि- ळून, किंवा वि	.....	त्रिष्टुप्.	७८२

पृष्ठ.	छन्द.	देवता.	सूक्तकर्ता कवि.	सूक्ताचा आ- रंभ.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	मण्डल, अनुवार्क, सूक्त.	पृष्ठ.
७१४	त्रिष्टुप्, गायत्री.	इन्द्र.	श्वामिन् एरुडा.	इन्द्रं मतिः	३.२.२५	३१-२७३	७१४
७०२	.....	.....	विश्वामित्र.	इन्द्र त्वा	३.३.१	४०-२७४	७०२
७०८	.....	.....	.....	आ तू न इन्द्र	३.३.३	४१-२७५	७०८
७१४	.....	.....	.....	उप नः सुतम्	३.३.५	४२-२७६	७१४
७२०	त्रिष्टुप्, बृहती.	.....	.....	आ माहवाङ्	३.३.७	४३-२७७	७२०
७२८	.....	.....	.....	अयं ते अस्तु	३.३.८	४४-२७८	७२८
७३२	.....	.....	.....	आ मन्द्रैः	३.३.९	४५-२७९	७३२
७३६	त्रिष्टुप्.	.....	.....	युधमस्य ते	३.३.१०	४६-२८०	७३६
७४२	.....	.....	.....	११ मत्स्वान्	३.३.११	४७-२८१	७४२
७४६	.....	.....	.....	सद्यो ह जातः	३.३.१२	४८-२८२	७४६
७५२	.....	.....	.....	शशा महाम्	३.३.१३	४९-२८३	७५२
७५६	.....	.....	.....	इन्द्रः स्वाहा	३.३.१४	५०-२८४	७५६
७६२	१-३ जगती; ४- ९ त्रिष्टुप्; १०- १२ गायत्री.	.....	.....	चर्वणीधृतम्	३.३.१५	५१-२८५	७६२
७७२	१-४ गायत्री; ५- ७ आणि ८ त्रि- ष्टुप्; ६ जगती.	.....	.....	धानान्वन्तम्	३.३.१६	५२-२८६	७७२

५३-२८७३.४.१५	३.३.१९ इन्द्रापूर्वता	२४	.....	१ इन्द्र आणि पर्यंत; २-१४ १-९, ११, १४, १६, १५, १७, १९, २१, २३ आणि २४ त्रिष्टुप्; १०, १६ जगती; १२, २०, २२ अनुष्टुप्; १३ गायत्री; १८ वृहती. त्रिष्टुप्.	६. ८७८
५४-२८८३.५.१	३.३.२४ इमं महे	२२	विश्वामित्राचा पुत्र मजापति किंवा वारू याचा पुत्र मजापति.	विश्वे देव.	६. ९०२
५५-२८९३.५.२	३.३.२८ उपसः पूर्वाः	२२	.....	१ उषा; २-१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२-१५ सोमस्यो (शु आणि पृथिवी), १५ सोमस्यो किंवा अग्नि (यात्रापृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १६ दिशा, १७-२२ इन्द्र पर्जन्यात्मा, किंवा अग्नि आणि त्वष्टा. विश्वे देव.	६. ९२४
५६-२९०३.५.३	३.४.१ न ता मिनन्ति	८	.....	विश्वामित्र.	६. ९४६
५७-२९१३.५.४	३.४.२ प्र मे प्रिविकान्	६	विश्वामित्र.	.....	६. ९५६

सू.न.	मण्डल, अनुसूक्त, सूक्त.	अष्टक, अध्याय वर्ग.	सूक्तानां आ- रम्.	सूक्तानां संख्या,	सूक्तमूर्ति ऋषि.	देवता.	उन्द.	पृष्ठ.
५८-२९२	३.५.५	३.६.३	वेतुः मत्स्य	९	विश्वामित्र.	अश्वि देव.	विष्टुप्.	९६२
५९-२९३	३.५.६	३.४.५	मित्रो जनान्	९	.....	मित्र.	१-५ विष्टुप्; ६-८ गायत्री.	९७२
६०-२९४	३.५.७	३.४.७	इहेह व.	७	.....	१-४ ऋभु; ५-७ इन्द्र आणि जगती.	९ गायत्री.	९७८
६१-२९५	३.५.८	३.४.८	उपो याजेन	७	.....	ऋभु.	विष्टुप्.	९८६
६२-२९६	३.५.९	३.६.९	इमा उ वाम्	१८	१-१५ विश्वामि- त्र, १६-१८ ज- मदग्नि क्रिवा वि- श्वामित्र	१-३ इन्द्र आणि वरुण; ४-६ वृहस्पति; ७-९ पूषा १०-१२ सविता; १३-१५ सोम; १६-१८ मित्र आणि वरुण.	१-३ विष्टुप्; ४-८ गायत्री.	९९२

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

MARÂTHÎ AND ENGLISH TRANSLATIONS,
TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,
OF THE

RIGVEDA SAMĤHITÂ

WITH THE

ORIGINAL SAMĤHITÂ AND PADA TEXTS,

AND NOTES IN MARÂTHÎ

VOL. IV.

MAND II,III

(Hymns 192-296.)

(Registered under Act XXV of 1867.)

Bombay:

PRINTED AT THE "NIRVAYA-SÂGAR" PRESS.

June 1881.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता,

पदांसहित

व ७.

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

भाग ४.

मंडल दुसरें व तिसरें.

(सूक्त १९२-२९६)

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्यात छापिलें.

(हे सन १८६७च्या २५व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदिलें आहे).

शके १८०३.

जून १८८१ इ०.